

**A TUDOMÁNYNAK
GAZDAG ÁGAI...**

TANULMÁNYOK
BENKŐ ELEK
HETVENEDIK
SZÜLETÉSNAPJÁRA

**ABUNDANT LINES
OF THE SCIENCE
ITSELF...**

STUDIES IN HONOUR OF
ELEK BENKŐ
ON HIS SEVENTIETH
BIRTHDAY

SZERKESZTETTE / EDITORS
KOVÁCS GYÖNGYI – ZATYKÓ CSILLA

HUN-REN BÖLCSÉSZETTUDOMÁNYI KUTATÓKÖZPONT
RÉGÉSZETI INTÉZET

INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY
HUN-REN RESEARCH CENTRE FOR THE HUMANITIES

A TUDOMÁNYNAK GAZDAG ÁGAI...

ABUNDANT LINES OF THE SCIENCE ITSELF...

„A tudománynak gazdag ágai
Egy organizmus sok külön vonása,
Együtt igéző csak.”
(Madách Imre: *Az ember tragédiája*, XII. szín)

“Abundant lines of the science itself
Are different traits of one system only,
They're charming together.”
(Imre Madách: *Tragedy of the Man*, twelfth scene
Translated from Hungarian by Ottó Tomschey)

(© MTA, Szigeti Tamás)

Bencs Elek.

A TUDOMÁNYNAK GAZDAG ÁGAI...

TANULMÁNYOK
BENKŐ ELEK
HETVENEDIK SZÜLETÉSNAPJÁRA

ABUNDANT LINES OF THE SCIENCE ITSELF...

STUDIES IN HONOUR OF
ELEK BENKŐ
ON HIS SEVENTIETH BIRTHDAY

SZERKESZTETTE / EDITORS
KOVÁCS GYÖNGYI – ZATYKÓ CSILLA

HUN-REN BÖLCSESZETTUDOMÁNYI
KUTATÓKÖZPONT
RÉGÉSZETI INTÉZET

MTA
Kiváló Kutatóhely

HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont Régészeti Intézet
MTA Kiváló Kutatóhely
Institute of Archaeology, HUN-REN Research Centre for the Humanities
MTA Centre of Excellence

Budapest 2024

A kiadvány a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával készült
The volume was funded by the Hungarian Academy of Sciences

Borító / Cover

Zárókő rekonstrukciós rajza (pilisi ciszterci monostor)

(Rajz: Ősi Sándor. MTA – Bölcsészettudományi Kutatóközpont Régészeti Intézet, Adattár)

Reconstruction drawing of a capstone (Pilis Cistercian monastery)

(Drawing by Sándor Ősi. MTA – Research Centre for the Humanities Institute of Archaeology, Archive)

Képfeldolgozás, képszerkesztés / Image processing and editing

VARGA ZSÓKA

Angol fordítás / English translation

CHRIS SULLIVAN

ISBN 978-615-5766-73-2

DOI 10.62150/BE70.2024

© HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont Régészeti Intézet / Institute of Archaeology,

HUN-REN Research Centre for the Humanities

© Archaeolingua Alapítvány / Archaeolingua Foundation

© Szerkesztők, szerzők, fordító / Editors, authors, translator

2024

Minden jog fenntartva.

A tanulmányokban felhasznált illusztrációkért a szerzők felelnek.

All rights reserved. The authors are responsible for the illustrations used in the studies.

ARCHAEOLOGUA

ARCHAEOLOGUA ALAPÍTVÁNY

H-1067 Budapest, Teréz krt. 13.

www.archaeolingua.hu

Borítóterv / Cover design: KASZTA MÓNI

Tipográfia és nyomdai előkészítés / Layout and desktop editing: KOVÁCS RITA

Nyomda / Printers: PRIME RATE Zrt., Budapest

TARTALOMJEGYZÉK / CONTENTS

Előszó / Foreword	9
BARTOSIEWICZ LÁSZLÓ A középkor régészeti állattanának 70 éve Magyarországon <i>seventy years of medieval archaeozoology in hungary</i>	11
BÁLINT CSANÁD A „kazár pénzverés” és összehasonlításai: a volgai bolgár, nyugati türk és türges pénzverés <i>‘Khazar coinage’ compared to Volga Bulgarian, West Turkic, and Türgesh coinages</i>	27
BERTA ADRIÁN – EKRIK ÁKOS – KOVÁCS BIANKA GINA Az ábrahámí ciszterci apátság roncsolásmentes régészeti kutatása <i>Nondestructive research of the Cistercian abbey of Ábrahám</i>	37
BOLLÓK ÁDÁM Késő ókori csörgők a Keletrómai Birodalom levantei tartományjaiban. Az avar kori és a magyar honfoglalás kori varázshagyomány hátteréhez <i>Late Antique closed bells in the Levantine provinces of the Eastern Roman Empire. On the magical traditions of the Avar- and Hungarian-Conquest-period populations of the Carpathian Basin</i>	67
F. ROMHÁNYI BEATRIX Kultuszok, kulturális régiók és hospesek. Avagy: miről vallanak a 14. Század elején összeírt plébániatemplomok patrocíniumai <i>Cults, cultural regions, and hospites or what the patrocinia of early 14th-century parish churches tell us</i>	89
FÜLÖP RÉKA – GYŐRI-PÓRSZÁSZ ANNA – RÉVÉSZ LÁSZLÓ – RITÓÓK ÁGNES 8–9. századi tárgytipusok, viseleti szokások továbbélése a Kárpát-medence 10–11. századi sírjaiban <i>Survival of 8th–9th-century artefact types and clothing practices in 10th–11th-century Carpathian Basin burials</i>	107
GÁL ERIKA Keselyűcsont a csókakői várból <i>A vulture bone from Csókakő Castle</i>	129
GERELYES IBOLYA A török hódoltság balkáni eredetű ékszeranyagának előképei az oszmán művészetben <i>Antecedents in ottoman art of balkan-origin jewellery found in ottoman hungary</i>	141
HATHÁZI GÁBOR – KOVÁCS GYÖNGYI Egy reprezentációs forma változatai – Zsigmond-kori csempés és oszmán-török szemes kályhák a csókakői várban <i>Variations on a means of display in Csókakő Castle Sigismund-era tile stoves and an Ottoman stove with concave glazed tiles</i>	157
JAKAB GUSZTÁV – CSENGERI ERZSÉBET – TIMÁR GÁBOR A középkori vízgazdálkodás tanulságai az antropocén korban <i>Lessons from medieval water management in the Anthropocene era</i>	187

K. NÉMETH ANDRÁS	
Nürnbergi csengők a késő középkori Magyarországon	207
<i>Small bells from Nuremberg in Late Medieval Hungary</i>	
KOVÁCS LÁSZLÓ	
A 10. századi szállási temetőkről	219
<i>On 10th-century cemeteries in Hungary belonging to short-lived settlements</i>	
LANGÓ PÉTER – TAKÁCS MIKLÓS	
Az Árpád-kori falusi temetők feltárása, egy rokon tudományterület „hatóköre” településrégészeti nézőpontból	
(Szempontok egy településrégészeti kézikönyv megírásához)	233
<i>The excavation of Arpadian-era village cemeteries, the ‘domain’ of a kindred discipline from the settlement archaeology perspective</i>	
<i>(Considerations for the writing of a handbook of settlement archaeology)</i>	
LŐVEI PÁL	
Keresztábrázolások, keresztetek és tévhit	243
<i>Crosses, crusaders, and erroneous beliefs</i>	
MÉSZÁROS ORSOLYA – FÓRIZS ISTVÁN	
A visegrádi késő középkori üvegműhely (Rév u. 5.): az üvegleletanyag áttekintése és archeometriai vizsgálata	261
<i>Glass artefacts from a 15th-century glassmaking workshop at Rév utca 5. in Visegrád and their archaeometric analysis</i>	
OBORNI TERÉZ	
Báthory István bécsi diplomáciai küldetése és fogsága (1563–1567)	285
<i>Stephen Báthory’s diplomatic missions to Vienna and his imprisonment there (1563–1567)</i>	
RÁCZ BERNÁT – ROSTA SZABOLCS	
<i>Si ergo videritis filium hominis ascendentem ubi erat prius?</i>	
Pétermonostora Maas-vidéki kapcsolatai	299
<i>Si ergo videritis filium hominis ascendentem ubi erat prius?</i>	
<i>Pétermonostora’s links to the Meuse Valley</i>	
SARBAK GÁBOR	
Pálos harangok	323
<i>Bells in the Pauline order</i>	
SÓFALVI ANDRÁS	
Árpád-kori rotunda maradványai Nagyalambfalván	329
<i>Vestiges of the Arpadian-era rotunda in Nagyalambfalva (Porumbenii Mari, Romania)</i>	
SZŐCS PÉTER LEVENTE	
Középkori és kora újkori tűk néhány példánya Nagybányáról	341
<i>Medieval and early modern pins from Baia Mare</i>	
SZŐKE BÉLA MIKLÓS	
A Biskupija-Crkvina lelethorizontról egy zalavár-várszigeti agancsfaragvány kapcsán	357
<i>An antler carving from Zalavár-Vársziget belonging to the Biskupija-Crkvina Horizon of finds</i>	

TEREI GYÖRGY	
Újabb adatok az Árpád-kori nagyméretű veremépületek kérdéséhez	369
<i>New data relating to Arpadian-age larger dug-out structures</i>	
VARGA MÁTÉ	
Újabb középkori zarándokjelvények Somogy megyéből	385
<i>More medieval pilgrim badges from Somogy county</i>	
VIDA TIVADAR	
A zempléni csésze Kelet és Nyugat között	397
<i>The Zemplín Cup between East and West</i>	
VIZI MÁRTA	
Az ozorai várkastély színes mázas kályhacsempéiről	417
<i>Coloured-glaze stove tiles from Ozora Castle</i>	
WEISZ BOGLÁRKA	
A vásárterek eltérő típusai a középkori Magyar Királyságban	439
<i>Differing types of marketplaces in the Kingdom of Hungary in the Middle Ages</i>	
ZSOLDOS ATTILA	
Harcok az ország közepén	455
<i>Struggles in the middle part of the realm</i>	

ELŐSZÓ

Benkő Elek, a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagja, a HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont Régészeti Intézetének kutatóprofesszora 2024 augusztusában tölti be 70. életévét. A jeles alkalomból barátai, kollégái, tisztelői e tanulmánykötettel köszöntik az ünnepeltet.

*

Benkő Elek tudományos tevékenységét mindenkor az igényesség, a sokoldalú érdeklődés és a friss irányzatok megismerésére, az eredmények összegzésére való törekvés jellemzi, szemléletét jól tükrözik Madách Imrének a kötet mottójául választott szavai.

A rendszerint egyszerre több témán is dolgozó Benkő Elek kutatásainak jó része szülőföldjéhez, a Székelyföldhöz kötődik. Munkássága révén ismerjük Erdély középkori harangjait, a középkori Keresztúr-szék régészeti topográfiáját, a mezővárosi élet számos aspektusát, jónéhány erdélyi helyszín középkori környezettörténetét. A *Középkori Székelyföld* című kétkötetes könyve 2012-ben, a székely írás emlékeit feldolgozó társszerzős kötete 2021-ben jelent meg, utóbbiért Akadémiai Díjban részesült. Más kutatásai a Pilis-hegység középkori királyi és egyházi központjai köré szerveződtek. Jelenleg is elkötelezett abban, hogy a régi pilisszentkeresztí ásatás hatalmas és bonyolult dokumentációját, az ásatás leleteit – a nagy elődök, Gerevich László és Holl Imre után – újra átnézze, rendezze, és új kutatásokkal, környezettörténeti és tájrégészeti adatokkal, 3D épületrekonstrukciókkal kiegészítve monografikus formában közzétegye. A pilisszentkeresztí ciszterci monostorról írt hatalmas munka hamarosan vaskos könyvformát ölt.

Mindig is fontos célja volt a tudományos eredmények integrálása. Szakmai vezetése alatt olyan nagy tanulmánykötetek születtek, mint *A középkor és a kora újkor régésze Magyarországon I–II* (2010), az *In medio regni Hungariae. Régészeti, művészettörténeti és történeti kutatások "az ország közepén"* (2015), a Holl Imre tiszteletére összeállított *Mesterségek és műhelyek a középkori és kora újkor Magyarországon* (2017), a *Magyarország Régészeti Topográfiája – Múlt, Jelen, Jövő* című konferencia-kötet (2017), vagy *A Kárpát-medence környezettörténete a középkorban és a kora újkorban* (2021) című munka. Jelentős szerepet vállalt az Archaeolingua Kiadóval közös kiadású tudományos-népszerűsítő, két nyelven megjelenő *Hereditas Archaeologica Hungariae* sorozat születésében, majd kötetek kiadásában.

Benkő Elek az MTA, majd a Bölcsészettudományi Kutatóközpont Régészeti Intézetének vezető kutatójaként és igazgatójaként egyaránt feladatának tekintette, hogy az intézet a változások adta új keretek között is megtalálja helyét, fejlődjön, az MTA bizottságaiban, különböző fórumokon mindenkor az intézet és a régész szakma érdekeit képviselte.

Kedves Elek! A további munkádhoz kívánunk Neked – sokunk nevében – sok sikert és további jó egészséget!

Kovács Gyöngyi¹ – Zatykó Csilla²
a kötet szerkesztői

Budapest, 2024. augusztus

A szerkesztők ¹régész, tudományos főmunkatárs (HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont Régészeti Intézet, kovacs.gyongyi@abtk.hu); ²régész, tudományos főmunkatárs (HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont Régészeti Intézet, zatyko.csilla@abtk.hu).

FOREWORD

Elek Benkő, a full member of the Hungarian Academy of Sciences and a research professor at the Institute of Archaeology of the HUN-REN Research Centre for the Humanities, is set to complete the seventieth year of his life in August 2024. To commemorate this special occasion, his friends, colleagues, and admirers present him with this book of studies.

Elek Benkő's scientific work has always been characterised by intellectual rigour, wide-ranging interests, curiosity regarding new lines of enquiry, and efforts to summarise findings. His approach is well reflected in the words of Imre Madách chosen as the motto of this volume.

A good part of the research activity conducted by Elek Benkő, who generally works on different topics in parallel, is connected to the region in which he was born, namely the Szekler Land in Transylvania. Through his investigations, we can learn about medieval bells in Transylvania, the archaeological topography of the Keresztúr Seat in the Middle Ages, numerous aspects of life in Transylvania's market towns, and the medieval environmental histories of several areas of Transylvania. Elek Benkő's two-volume work *A középkori Székelyföld* [The Szekler Land in the Middle Ages] was published in 2012. Authored by him and other scholars, a volume processing texts using Szekler script appeared in 2021; for this work he was awarded the Academy Prize. Other research by Elek Benkő has focused on the royal and ecclesiastical centres established in the Pilis Mountains in Hungary during the medieval era. Presently, following in the footsteps of his illustrious predecessors László Gerevich and Imre Holl, he is dealing with the Cistercian monastery in Pilisszentkereszt, looking through and systematising not only the enormous and complicated documentation on early excavations there but also the finds brought to light, in order to publish these in monograph form along with results of more recent research, data relating to environmental history and landscape archaeology, and three-dimensional reconstructions of buildings. This huge work of his on the Cistercian monastery in Pilisszentkereszt will be published soon, as an extensive volume.

The integrating of scientific findings has always been an important goal for Elek Benkő. Under his professional guidance, numerous major study volumes have been published. These include: *A középkor és a kora újkor régészete Magyarországon I–II* / *Archaeology of the Middle Ages and the Early Modern Period in Hungary I–II* (2010); *In medio regni Hungariae. Régészeti, művészettörténeti és történeti kutatások "az ország közepén"* / *In medio regni Hungariae: archaeological, art historical and historical researches 'in the Middle of the Kingdom'* (2015); *Mesterségek és műhelyek a középkori és kora újkori Magyarországon* / *Crafts and workshops in Hungary during the Middle Ages and the Early Modern Period*, a volume in honour of Imre Holl (2017); the *Magyarország Régészeti Topográfiája – Múlt, Jelen, Jövő* / *Archaeological Topography of Hungary – Past, Present and Future* conference volume (2017); and the book *A Kárpát-medence környezettörténete a középkorban és a kora újkorban* / *Environmental History of the Medieval and Early Modern Carpathian Basin* (2021). Furthermore, he has played an important role in the launching of the 'Hereditas Archaeologica Hungariae' series, as well as in the subsequent publishing of its titles.

As the director and leading researcher of the Institute of Archaeology firstly of the Hungarian Academy of Sciences and now of the Research Centre for the Humanities, Elek Benkő has always worked to ensure that the Institute finds its place and develops when times and circumstances change. In the Academy's committees and in other fora likewise, he has always represented the interests not only of the Institute, but of archaeology and archaeologists more generally.

Dear Elek, on behalf of so many we wish you every success in your work now and in the future, as well as continuing good health!

Gyöngyi Kovács and Csilla Zatykó
editors of the present volume

Budapest, August 2024

A KÖZÉPKOR RÉGÉSZETI ÁLLATTANÁNAK 70 ÉVE MAGYARORSZÁGON

Bartosiewicz László

BEVEZETÉS

A sors különös fordulata, szerencsés véletlen, hogy az Ünnepelt születési éve egybeesik a hazai középkor régészeti állattanával foglalkozó első tudományos cikk megjelenésével: a középkori Zalavárról származó állatcsontok elemzését Bökönyi Sándor (1926–1994), a szakma hazai úttörője jelentette meg 1954-ben.¹ Ennek a véletlennek köszönhetően, jószerevel magától értetődő, hogy megkíséreljem röviden összefoglalni e kutatási irányzat hazai történetét, amelynek legújabb szakaszában az Ünnepelt is fontos szerepet vállalt.

Talán tudományágunk természettudományos (öslénytani, állattani és állatorvosi) gyökereinek tulajdoníthatóan, Magyarországon a régészeti állattan (archeozoológia²) a köztudatban hosszú ideig az őskori régészek afféle úri huncutságának számított, amelynek a későbbi korok régészei közül nem sokan tulajdonítottak különösebb jelentőséget. Az állatmaradványok tanulmányozásának egyik fontos sajátja azonban, hogy sarkallatos kérdései gyakran több régészeti korszakon is átívelnek. Míg a vonaldíszes kultúra cseréptöredékeit nehéz lenne habán kerámialeletekkel szakmailag értelmesen összehasonlítani, addig például az igavonás által okozott csontelváltozások szarvasmarhában csak az őskortól a római koron át a késő középkorig ívelő időszak leleteinek rendszeres vizsgálatával, a markáns technikai fejlődéssel párhuzamba állítva mutathatók ki hitelesen.³ A háziállatok ma ismert fajtáinak kialakulása sem érthető meg a civilizáció sokezer éves története során fel-fel lángoló állattanyésztes divatok, az azokat fűtő gazdasági és társadalmi versengés megértése nélkül.⁴

A RÉGÉSZETI ÁLLATTAN ÉS A KÖZÉPKORI RÉGÉSZET

A középkor kutatásának megvannak a saját, állatokkal kapcsolatos kérdései. E korszak régészete azonban hagyományosan az építészetre, a képzőművészetre és a vallástörténetre összpontosított. A magas kultúra ezen megnyilvánulásai az írásos forrásokkal is aránylag könnyen egybevetethetők, hiszen a társadalom előkelő, vezető rétegeinek viszonylag jól dokumentált életvitelét, eszményeit tükrözik. Hazánkban csak a második világháború után, részben ideológiai okokból fordult az érdeklődés a hétköznapi élet, az egykori „dolgozó parasztság” régészeti hagyatéka felé.⁵ A középkori falukutatás jegyében végzett telepásatások során felszínre hozott hulladék jelentős részét, a kerámiatöredékek mellett, állatmaradványok alkották. Szerencsés egybeesés, hogy ebben az időben Európa-szerte a régészeti állattannal foglalkozó kutatók új nemzedéke jelent meg, amelyet hazánkban Bökönyi Sándor képviselt. Noha az ő érdeklődési területe elsősorban

A szerző archaeozoológus, egyetemi tanár (Department of Archaeology and Classical Studies, Stockholm University; laszlo.bartosiewicz@ofl.su.se).

¹ BÖKÖNYI 1954.

² A zooarchaeológia, noha lényegében ugyanezt a kutatási irányt jelöli, régészek által végzett állattani vizsgálatokat takar: BARTOSIEWICZ 2001a.

³ BARTOSIEWICZ 2006.

⁴ BARTOSIEWICZ 2018.

⁵ BARTOSIEWICZ 2017a.

a háziasítás kezdeteinek közel-keleti gyökerei felé fordult, gazdag életművében a középkori állattartás kutatása is élete végéig teret kapott.⁶

Az ezredforduló táján a bölcsészettudományok több ágában bekövetkezett, az állatok jelentőségét felfedező fordulat⁷ a történészek figyelmét is ebbe az irányba terelte. Ez a fokozódó érdeklődés az addigra Európa-szerte magas szintre fejlődött középkori régészeti állattan rangját és tudományos jelentőségét is megemelte. Kiderült, hogy (miként a régészeti leletek némelyike), az anyagi kultúra részét képező állatmaradványok is olykor ellentmondanak az írásos forrásoknak, vagy legalábbis kiegészítik azokat. Ennek fényében még azok az állatleletek is fontossá váltak, amelyek „csak” megerősítik, illusztrálják a középkori írásos dokumentumok állításait.

Ebben a növekvően befogadó szellemi légkörben viszonylag későn, 2021-ben alakult meg a Nemzetközi Archeozoológiai Tanács (International Council for Archaeozoology) középkorral foglalkozó munkacsoportja (Medieval Period Working Group). Ez a középkor iránt érdeklődő régészek és archeozoológusok közös szervezete, amelyben megoszthatják, összehasonlíthatják és megvitathatják a korszak állatvilágára vonatkozó adataikat. A nemzetközi munkacsoport nyitott az Európán kívül, de azzal szomszédos és/vagy ahhoz kapcsolódó földrajzi területeken dolgozó kutatók előtt is. A történelmi folytonosság jegyében a Középkori Munkacsoport szervezői a késő római kor/késő ókor és a korai újkor időszakával foglalkozó archeozoológusok közreműködésére is számítanak.⁸

Magyarországról a közelmúltban két egymástól valamelyest eltérő, összegző tanulmány is megjelent a hazai⁹ és a nemzetközi¹⁰ szakirodalomban, amelyek sok év kutatási eredményeit feldolgozva ismertetik a középkori települések állattani leletanyagából levonható legfontosabb következtetéseket. A középkor Magyarországon hivatalosan az oszmán török hadseregtől 1526-ban elszenvedett mohácsi vereséggel ért véget. Az ezt követő oszmán megszállás időszaka a 17. századot is meghatározta, amelyet emiatt érdemes a középkori régészettel kapcsolatban tárgyalni. Ebben az időben ugyanis a megélenkült népmozgásoknak tulajdoníthatóan nemcsak új háziállatfajták jelentek meg a Kárpát-medencében, hanem új állatfajok is.¹¹ Ezek közül a legszembetűnőbbek az oszmán hadsereg tevői, amelyek maradványai aránylag nagy számban kerülnek elő, annak ellenére, hogy a húsellátásban betöltött szerepük elenyésző lehetett.

Akárcsak a hagyományos értelemben vett régészeti leletanyagban, amelyben „egy ékszer, ritka importkerámia vagy -üveg... az átlagostól eltérő, statisztikailag nem jellemző lelet”,¹² az állatmaradványok között is akadnak különleges darabok, általában egzotikusnak számító fajok megmunkált vázrészei. Az ilyen eszközök és dísz tárgyak nyersanyagának kellő szakértelemmel végzett puszta meghatározása is fontos például a ritka rozmáragyar esetében.¹³ Az archeozoológus szakértelme azonban azért is nélkülözhetetlen, mert számos ilyen értékes, a konyhahulladékba keveredett leletet, csak állattani ismeretek birtokában, a tömeges, kétkezi csonthatározás során lehet felismerni. Rendszeresen így kerülnek elő további elefántcsont¹⁴ és rozmáragyar¹⁵ tárgyak, valamint az az egyedülálló leopárd állcsonttöredék, amelyben a szemfogak egykor az állat prémjének díszítő elemei lehettek.¹⁶

⁶ BÖKÖNYI 1995.

⁷ “Animal turn”; RITVO 2007; WOLFE 2009.

⁸ ICAZ Medieval Period Working Group: <https://www.alexandriaarchive.org/icaz/workmedieval>

⁹ GÁL 2021.

¹⁰ BARTOSIEWICZ *et al.* 2018.

¹¹ BARTOSIEWICZ – GÁL 2018.

¹² HOLL 2017, 54.

¹³ FÜLÖP – KOPPÁNY 2004.

¹⁴ CHOYKE – KOVÁTS 2010.

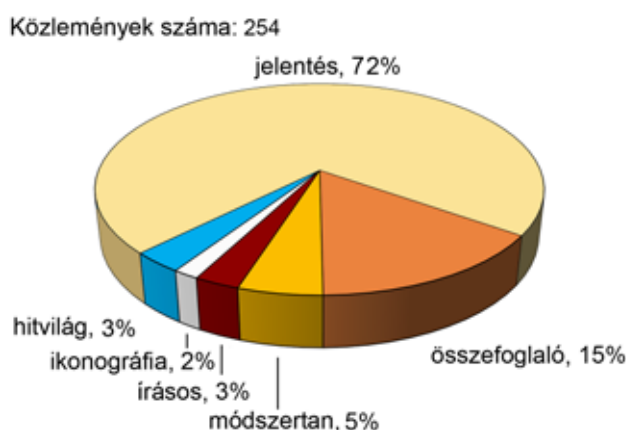
¹⁵ GÁL – KOVÁCS 2011.

¹⁶ BARTOSIEWICZ 2001b.

MENNYISÉGI ÉRTÉKELÉS

Tanulmányomban a közép- és török kori lelőhelyek régészeti állattanának változó kutatási helyzetét kíséreltem meg felvázolni a rendelkezésemre álló 254 régészeti állattani tárgyú tudományos közlemény leíró statisztikai elemzésével. Ennek során számba veszem a fejlődés főbb vonulatainak változását szemléleti, személyi és infrastrukturális szempontból egyaránt.

Elsőként a vizsgált tanulmányok műfaji összetételét érdemes szemügyre vennünk, tekintet nélkül a művek időbeli eloszlására (1. ábra). A 70 év alatt megjelent összes munka csaknem háromnegyede viszonylag egyszerű jelentés, ami egy-egy lelőhely állatcsontanyagának változó részletességű, leíró feldolgozását jelenti. A terjedelemtől és az ásató régész személyes érdeklődésétől függ, hogy a jelentés egyes esetekben csak a fajok pusztá felsorolását tartalmazza a hozzájuk rendelhető csontok számával, vagy lelőhelyen belüli térbeli, illetve funkcionális felosztásban is tárgyalja az állatmaradványok anatómiailag is meghatározott csoportjait, például településrészek vagy objektumok szerint.¹⁷

1. ábra. A vizsgált középkori régészeti állattani közlemények összetétele a főbb műfajok szerint.

Fig. 1. The composition of the examined publications in medieval archaeozoology by main genre.

Legend: közlemények száma=number of publications, jelentés=site report, összefoglaló=synthesis, módszertan=methodology, írásos=documentary sources, ikonográfia=iconographic sources, hitvilág=belief-related

A jelentések nagy aránya (3/4) ebben a kimutatásban azért fontos, mert bizonyos mértékig a régészeti állattan szakmai önállósodását tükrözi. Hosszú ideig az állattani elemzések egy része csak lábjegyzetben vagy függelékként jelent meg egy-egy régészeti beszámoló részeként, mintegy elrejtve. (Ezek nyilvánartására cikkem keretében nem is vállalkozhattam.)

A második legnagyobb csoportot (15%) azok az összefoglalások alkotják, amelyek számos lelőhely összehasonlítására alapozott, gyakran időrendi vonulatokat is felvázoló munkák. Ezek előnye, hogy széles kitekintést nyújtanak, viszont természetüknél fogva fukarkodnak a lelőhelyenkénti részletekkel. Az egyik ok, hogy az összefoglaló vizsgálatok „felbontó képességét” a Liebig dézsa elve¹⁸ alapján a legkevesbé részletes tanulmány határozza meg. Ha más jelentések szolgálnak is további részletekkel, azok a széles körű, közvetlen összehasonlításra emiatt alkalmatlanok.

A nagyság szerinti sorrendben következő, de már lényegesen kisebb (5%) kategóriába azokat a módszertani jellegű tanulmányokat vettem egy kalap alá, amelyek valamilyen speciális régészeti

¹⁷ HOLL 2017, 54.

¹⁸ „A dézsában a víz lehetséges szintjét a legalacsonyabb donga szabja meg.”

állattani szakterület (kézművesség,¹⁹ állatbetegségek,²⁰ tafonómia²¹ stb.) középkori állattani leleteinek kiemelt vizsgálatát célozták, viszonylag korlátozott kitekintéssel az egyéb, nem csonttani forrásokra.

A fennmaradó kisebb műfaji csoportok azokat az eseteket tartalmazzák, amikor az archaeozoológus állattani ismereteire hagyatkozva elemez más forráscsoportokat [is]. Ezek önmagukban értékes megfigyelések, azonban nélkülözik a forráskritikai mélységű hozzáértést a történettudomány vagy a művészet-, illetve vallástörténet területén. Középkori latin nyelvtudás híján (ez alól egyetlen magyar archaeozoológus a kivétel) a korabeli írásos források ismerete gyakran azok magyar, esetleg angol fordításaira korlátozódik. Ritka, de annál örvedetesebb fejlemény, amikor az archeozoológus hozzáértő történésszel karöltve fog egy-egy régészeti kérdés korszerű feldolgozásához.²² A képi források értékelésekor az „analfabéta” állattani szakember látszólag könnyebb helyzetben van. Olyan fontos állattani jegyeket fedezhet fel, amelyek a művészettörténész számára fel sem tűnnek, viszont fontos, állatokkal kapcsolatos kultúrtörténeti kérdésekre adhatnak választ.²³ Az ilyen ábrázolások szerencsés esetben a csontanyaggal is összefüggésbe hozhatók.²⁴ A kiadványok harmadik csoportja, a hitvilággal kapcsolatos állattani leleteké. Ebbe azonban nem azok az ikonográfiai tanulmányok tartoznak, amelyek szinte kivétel nélkül az egyházi műalkotások állatábrázolásait elemzik, hanem olyan, jórészt „pogány” szokásokra utaló csontleletek, amelyek pontos magyarázata a korabeli írásos forrásokban vagy a keresztény liturgiában még tiltás formájában sem szerepel. Ebbe a témakörbe nemcsak az Árpád-kor lóhús fogyasztásra és lókultuszra utaló leletei tartoznak,²⁵ hanem a felfordított fazekak alatt talált tyúkok vagy kutyakölykök számos esete.²⁶ Ezek a korabeli kultúra, a népi vallásosság olyan vonásait tükrözik, amelyek tanulmányozása állattani meghatározás híján szóba sem jöhetne. Ebbe a körbe sorolhatók még azok a rendkívül ritka leletegyüttesek, amelyek (a sertéscsontok hiányát leszámítva) a húsfogyasztással kapcsolatos zsidó²⁷ és muszlim²⁸ vallási előírásokkal hozhatók összefüggésbe, hiszen az állatmaradványok a táplálkozás összetettsége, koronként változó arányai mellett a vallási-kulturális szokásokat is gyakran tükrözik.

A vizsgált 254 régészeti állattani munka műfaji összetételének ismertetése után vessünk egy pillantást e kiadványok időbeli eloszlására is az elmúlt hét évtized során (2. ábra). A nyomdai átfutás olykor rendkívüli lassúsága miatt (különösen a korábbi évtizedekben) maguk a kiadványok a kutatás helyzetét csak több év késéssel képezték le. Az utóbbi időben ez a hatás valamelyest csökken a növekvő számú nyílt forráskódú cikkek gyors megjelenésének köszönhetően. A kiadói ütemezésben megnyilvánuló javulás azonban az összképet, a változások léptékének megjelenítését aligha befolyásolja.

Körülbelül 1995-ig leginkább évi egy, esetleg 2-3 tanulmány foglalkozott a középkor régészeti állattanával, elsősorban Bökönyi Sándor és Matolcsi János, 1980-tól pedig Vörös István tollából. (Az 1982-ben megjelent fél tucatnyi írás zömét Bökönyi Sándornak a *Dictionary of the Middle Ages* számára írt összefoglaló szócikkei alkották.²⁹) Már az 1995 előtti írások közül is több foglalkozott az állattani vonatkozású képi és írásos források felhasználásával, valamint a keresztény hiedelmekkel nem összefüggésbe hozható, nehezen értelmezhető körülmények között talált állatmaradványokkal. Az 1995-ig megjelent 62 közleményhez képest, az azóta

¹⁹ KOVÁCS 2005; BARTOSIEWICZ 2009.

²⁰ CSIPPÁN – DARÓCZI-SZABÓ 2008.

²¹ BARTOSIEWICZ – BONSALL 2008; BARTOSIEWICZ 2011; BARTOSIEWICZ 2017b.

²² CSIPPÁN – FERENCZI 2020.

²³ BÖKÖNYI 1964.

²⁴ GÁL *et al.* 2010.

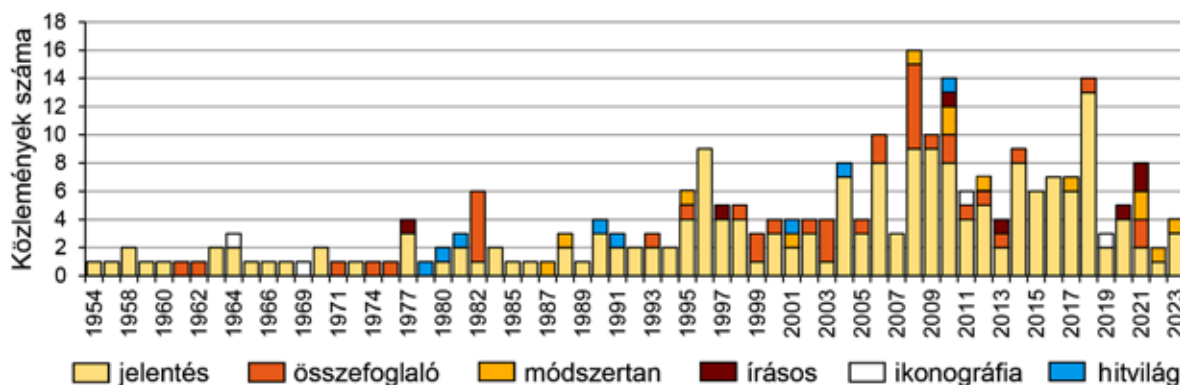
²⁵ BÖKÖNYI 1978; VÖRÖS 2006.

²⁶ DARÓCZI-SZABÓ 2010.

²⁷ DARÓCZI-SZABÓ 2004; BARTOSIEWICZ 2003.

²⁸ TWIGG 2012.

²⁹ BÖKÖNYI 1982a; BÖKÖNYI 1982b; BÖKÖNYI 1982c; BÖKÖNYI 1982d.

2. ábra. A vizsgált közlemények időszora és összetétele műfajok szerint.

Fig. 2. The diachronic distribution of the examined publications by main genre. Legend: see fig. 1.

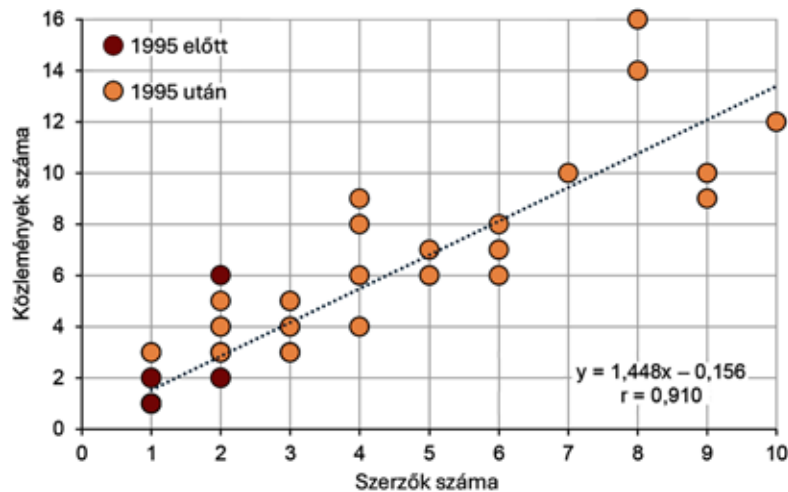
megjelent kiadványok száma megháromszorozódott (192 db). A 2004 és 2014 közötti, hatodik évtized különösen termékeny volt. Ezalatt 88 középkori régészeti állattannal foglalkozó tanulmány (a vizsgált művek több mint 1/3 része!) látott napvilágot, amelyek száma 2008-ban 16-tal tetőzött. Ebben a termékeny évtizedben az egyszerű jelentésekhez képest gyakoribbá váltak, szinte évente bukkantak fel összefoglaló értékelések. Viszont ennek ellenére nem jelent meg kimutathatóan több írásos vagy képi forrásokkal, illetve vallási kérdésekkel foglalkozó cikk vagy könyvfejezet.

SZEMÉLYI ÉS INTÉZMÉNYI HÁTTÉR

A megnövekedett publikációs teljesítmény mögött természetesen a magyar tudományos életben aktív archaeozoológusok létszámnövekedése áll. A több mint egy évtizede számításba vett és akkor részletesen vizsgált húsz magyarországi archaeozoológus életúthoz képest³⁰ ma kilencen állnak múzeumi alkalmazásban, egy-egy kollégánk pedig kutatóintézeti, illetve egyetemi állásban dolgozik. Független kutatóként egyetlen szakember vállal munkát, míg hárman már nyugdíjba vonultak. Többen eltávolodtak a pályától, míg a jelenlegi múzeumi alkalmazottak között akad olyan fiatal, aki a 2012-ben megjelent kimutatásban még nem szerepel. A felsorolt 14 aktív szakember közül hat rendelkezik doktori (PhD) fokozattal. A múzeumi állások egy kivétellel teljes munkaidőt jelentenek, amit azonban nem mindig kizárólag régészeti állattani munka tölt ki. Kollégáink számos intézményben az adminisztrációs, gyűjteménykezelői vagy éppen terepmunkából is kiveszik a részüket. Azt is fontos megjegyezni, hogy valamennyien több korszak régészeti állattanával is foglalkoznak.

Az említett „hatodik évtized” kiemelkedő teljesítménye a középkori régészeti állattan területén vélhetően nem független az akkor legnagyobb létszámban tevékenykedő magyar archaeozoológusok teljesítményétől. E feltevés ellenőrzésére az elmúlt 70 évben megjelent közlemények számát az egyes években publikáló szerzők számának függvényében vizsgáltam (3. ábra). A grafikonon azért szerepel látszólag hetvennél kevesebb adatpont, mert számos év adatai valamelyest átfedésben állnak egymással. Ebből a szempontból kirívó az egy szerző–egy publikáció arány, amely az ábra legalján 19 esetet képvisel az 1995 előtti időszakból. (Ez a mintázat a 2. ábra bal oldalán a közlemények kis számában is világosan látható.) A további számítások alapja azonban valamennyi év adata, akkor is, ha ezek a 3. ábrán látszólag nem minden esetben különülnek el egymástól.

³⁰ BARTOSIEWICZ 2012, 202, 6. ábra.

3. ábra. A tanulmányozott középkori régészeti állattani közlemények számának változása a szerzők számának függvényében a hét évtized alatt.

Fig. 3. Changes in the number of studied publications in medieval archaeozoology as a function of the number of authors during the seven decades. Legend: szerzők száma=number of authors, közlemények szám=number of publications, 1995 előtt=before 1995, 1995 után=after 1995

Az adatsoron elvégzett regresszió analízis, amely a szerzők és közlemények váltakozását egyaránt figyelembe veszi,³¹ megerősíti, hogy a szakemberek létszáma kedvezően hat a közlemények számára: a két változó közötti korreláció ($r=0,910$) igen szoros oksági összefüggést jelez. A pontsorra illeszthető regressziós egyenes meredeksége ($b=1,448$, kb. 1,5) ugyanakkor azt jelzi, hogy eggyel több kutató fellépése a publikációk számát átlagosan csak másfélszeresére növeli. Ennek egyértelmű magyarázata, hogy egyre több a társszerzők által közzé tett cikk és könyvfjezet. A kor szellemének, az elkerülhetetlen szakosodásnak megfelelően, kollégáink egyre inkább másokkal összefogva érik el tudományos teljesítményeiket. Ennek nélkülözhetetlen feltétele a régészeti állattant nemzetközi szinten is átható, példásan pozitív szellemiség.

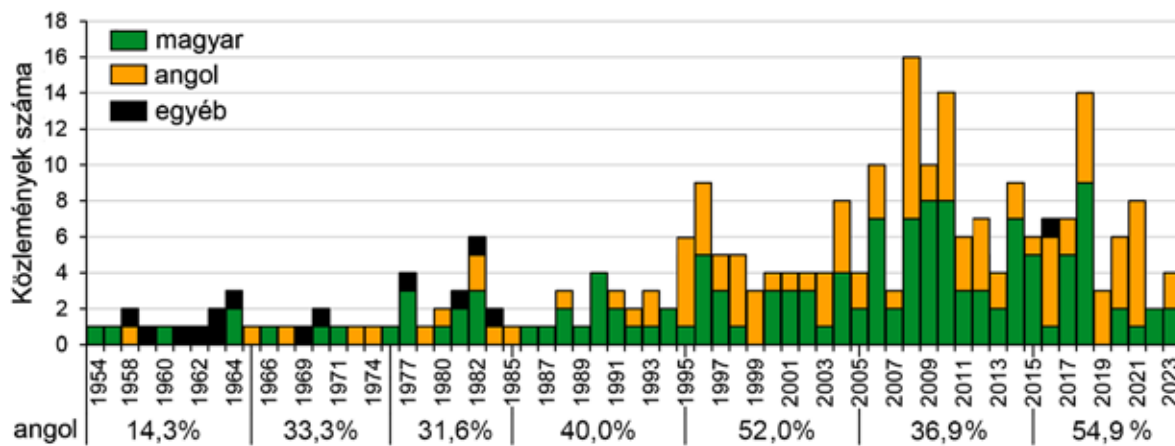
A középkorral foglalkozó magyar régészeti állattani irodalom kezdettől fogva elérhető idegen nyelven is. Tekintettel a szakterület kevés hazai képviselőjére, különösen kis lélekszámú országokban és nyelvterületeken elengedhetetlen az eredmények minél szélesebb körű, azaz nemzetközi megismertetése. A 4. ábra a megjelenés nyelve szerint mutatja be a közlemények számának alakulását a középkori magyar régészeti állattan 70 esztendeje során.

Kezdetben a magyar nyelvű munkák mellett zömmel németül, ritkábban franciául³² láttak napvilágot a középkori anyagokat feldolgozó régészeti állattani kiadványok. Az első negyven év során fokozódó mértékben angol nyelvű cikkek is születtek, az angol azonban csak 1995 után vált az idegen nyelvek között uralkodóvá. Részaránya azóta az összes középkori régészeti állattani közlemény 35–55%-a között ingadozik. Fontos, hogy e munkák jelentős része széles körben elérhető a szakmai nyilvánosság számára, mert nemzetközi fórumokon, rangos folyóiratokban jelenik meg. Érdekesség számba megy az utóbbi időszak egyetlen „egyéb” idegen nyelvű közleménye, amely egy Horvátországban kiadott publikáció.³³

³¹ Az alkalmazott módszer: “reduced major axis regression” (RMA), lásd HARPER 2014.

³² Lásd BÖKÖNYI 1954.

³³ ANTONIĆ – LYUBLYANOVICS 2016.

4. ábra. A vizsgált középkoros közlemények időszora a megjelenés nyelve szerint.

A százalékok az angol nyelvű publikációk évtizedenkénti arányát mutatják.

Fig. 4. The diachronic distribution of the examined publications by language.

Legend: magyar=Hungarian, angol=English, egyéb=other.

Percentages show the proportion of publications in English by decade

KIHÍVÁSOK ÉS TÁVLATOK

A felsorolt eredmények újabb kutatási kérdéseket vetnek fel, jobb megoldásokra ösztönöznek. Lépten-nyomon felvetődő kérdés, hogy a rendelkezésünkre álló leletanyag mennyire híven tükrözi egy-egy korszak, terület, vagy társadalmi csoport állatokhoz fűződő viszonyát. Középkori leletgyűjtéseink reprezentatív volta, illetve annak hiányosságai több síkon jelentkeznek, amelyek felismerése segíti az eredmények kritikai értelmezését.

A legnagyobb léptékű ilyen dimenzió geopolitikai. Nem tekinthetünk el attól a történelmi tényről, hogy az Első Világháború után a középkori Magyarország számos régészeti lelőhelye az ország politikai határain kívülre került. Mivel a középkor végén a Kárpát-medence belső terének jelentős része török hódoltság alá esett, a középkori életforma számos jele eltűnt a mai Magyarország területéről. Ugyanakkor, különösen a városi fejlődés magasabb szintjén élő települések (pl. bányavárosok), de egyes középkori hatalmi központok is, a mai országhatárokon túlra jutottak, ami természetesen rányomta a bélyegét a területileg erősen meghatározott régészeti kutatásra.³⁴ A régészeti állattan esetében emiatt különösen öröndetes, hogy a Gál Erika által közölt 192 középkori leletgyűjtés közül 41 a jelenlegi országhatárokon túlról származik,³⁵ meglehetősen közülük csak 17 éri el az egyezményesen reprezentatívnak tekinthető nagyságot (legalább 500 meghatározható maradvány).³⁶ A mai Románia területéről (Bánság, Partium és Erdély), valamint felvidéki és délvidéki lelőhelyekről ismert állatcsontgyűjtések mellett horvátországi leletek is köthetők a magyar középkorhoz.³⁷

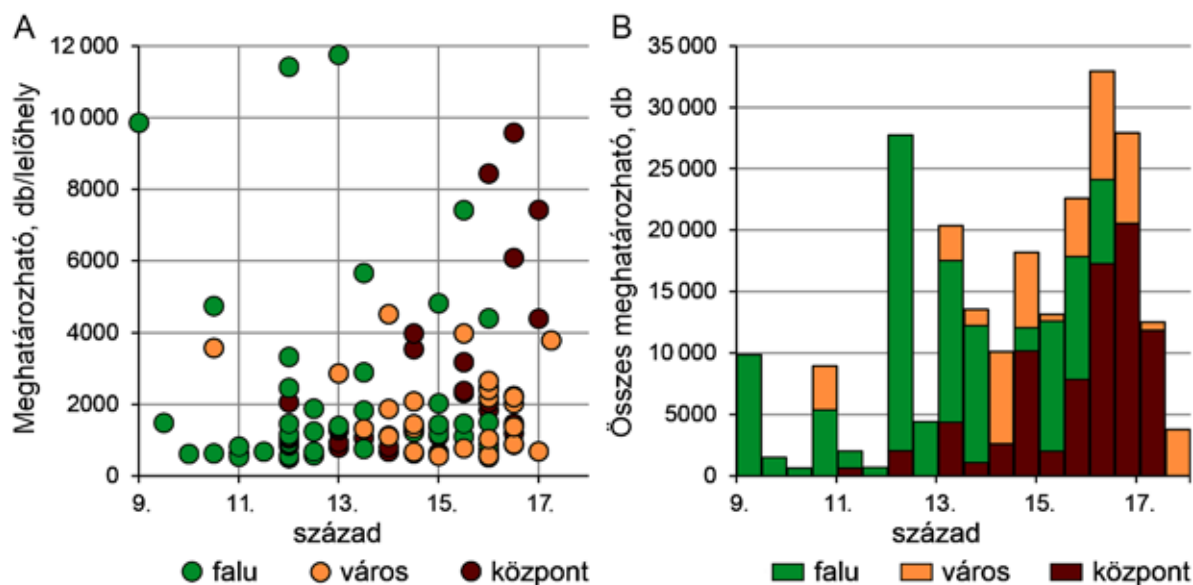
Az eredményeink reprezentatív értékét befolyásoló másik dimenzió a különböző típusú települések eltérő időbeli eloszlása. Közép-Európában a középkori várak, feudális hatalmi központok állattani leletanyaga mennyiségi és minőségi szempontból egyaránt különbözik a falusias tele-

³⁴ BARTOSIEWICZ 2023, 548, Fig. 24.3.

³⁵ GÁL 2021, 224–247.

³⁶ GÁL 2021, 189.

³⁷ ANTONIĆ – LYUBLJANOVICS 2016.

5. ábra. A középkori leletegyüttesek időrendi eloszlása (A) és a rendelkezésre álló meghatározható csontok összesített száma (B) századonként és településtípusonként.

Fig. 5. The diachronic distribution of medieval find assemblages (A) and the pooled total number of identifiable bone specimens (B) available by century and settlement type.

Legend: meghatározható, db=NISP, század=century, falu=rural, város=urban, központ=centre

pülekétől és a korai városokétól.³⁸ A közelmúltban megjelent nagyszabású hazai összefoglaló cikkek³⁹ eredményei megerősítik, hogy a középkori állatmaradványok Magyarországon is erősen eltérnek a vidéki, városi és központi lelőhelyek között. E három közül a „központi” települések csoportja a legvitatottabb, mert ezek egyetlen közös vonása (régészeti állattani értelemben), hogy mindegyiküket külső élelmiszerellátásra utalt közösség lakta. Gál Erika az elemzés céljából finomította a „központ” fogalmát: királyi és ispánsági központokhoz kapcsolható, egyházi fennhatóság alá tartozó, kisebb várakhoz és nemesi rezidenciákhoz kötődő, valamint katonai központokként működő településeket különített el.⁴⁰ Emellett a központi helyszínek földrajzi képviselője is némileg torz, ami a kiemelt történelmi jelentőségű lelőhelyekre (pl. a budai és a visegrádi vár területe) fordított, érthetően fokozott régészeti figyelemből fakad. A látszólag egyértelműbben meghatározható középkori falu sem volt egyrétegű: eltérő vagyonú lakosok éltek itt, köztük akár egy-egy kiemelkedő helyzetű nemesi kúria tulajdonosával. Ugyanakkor a városiasodás alacsonyabb fokán álló mezővárosok jogilag igen, de életmódjukat tekintve nem feltétlenül különböztek a nagyobb falvaktól. A legnagyobb nehézséget azonban az okozza, hogy a települések nehezen definiálható három fő típusa között időrendi eltérés is van. A vizsgált időszakban a falvak hozzájárulása az ismert középkori állattani leletegyüttesekhez csökken, miközben a kisebb-nagyobb városokból származó állatmaradványok egyre nagyobb mennyiségben jelennek meg, ami a fokozódó urbanizáció természetes következményének is tekinthető (5. ábra). Eközben a korai központi lelőhelyeket az egyházi létesítmények uralják, míg a vizsgált időszak végére az oszmán kori erődök is ebbe a kategóriába tartoznak. Annyi azonban az egyes leletegyüttesek nagyságának (5/A ábra), illetve a teljes meghatározható csontanyag tömegének (5/B ábra) időbeli mintázatából is kitűnik, hogy a leletanyag eloszlása a lelőhelyek három típusában egyenetlen, amit az értelmezés során mindig érdemes szem előtt tartani.

³⁸ KÜHTREIBER 2006.

³⁹ BARTOSIEWICZ *et al.* 2018; GÁL 2021.

⁴⁰ GÁL 2021, 7–10. ábra.

A régészeti minták reprezentatív voltának mértékét latolgatva szólnunk kell a feltárás módszereiről is. Annak ellenére, hogy Takács István már 1988-ban közzé tett iszapolási eredményeket a középkori Szentkirály egyik kútjának vizsgálatakor,⁴¹ a finom feltárás (vitathatatlanul eszköz- és munkaerőigényes) módszerei a hazai régészet egyetlen korszakában sem elterjedtek. Ezért kiemelkedő jelentőségű, hogy Esztergom-Várhegy-Kőbánya lelőhelyen, a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Régészeti Tanszéke (Végh András) és a Magyar Nemzeti Múzeum Esztergomi Vármúzeum (Horváth István) közös ásatásán⁴² a kultúrréteg teljes anyagát 5 és 2 mm lyukméretű szitákon rostálták át. Ennek köszönhetően az érseki rezidenciáról csaknem ezer meghatározható halmaradvány elemzése vált lehetségessé. Ez annyi, mint amennyit a hazai középkori kutatás eddigi története során összesen (!) sikerült kézzel begyűjteni.⁴³ A feltárás finomított módja lehetőséget adott a madármaradványok széles spektrumának reprezentatív mintán alapuló tanulmányozására is,⁴⁴ hiszen kézi gyűjtéssel csak a nagytermetű madárfajok csontjai találhatóak meg kellő biztonsággal.⁴⁵ Ráadásul az átrostált leletanyag számszerű-alkatrészek töredékeit is tartalmazta, ami tovább fokozta a módszer hagyományos értelemben vett régészeti jelentőségét nemzetközi összehasonlításban is.⁴⁶

Az esztergomi rostált csontanyag segítségünkre volt egy írott forrás, Estei Hippolit 1489-es konyhai számadáskönyvének⁴⁷ értelmezésében is. Noha a középkori Európában a csuka igen nagy becsben állt, a közönséges pontyokkal összehasonlítva az érseki konyha feltűnően olcsón vásárolta őket: egy feljegyzés szerint a ponty darabonkénti ára a csukáénak csaknem ötszöröse volt. Noha a számadáskönyvben más alkalommal két „nagy” ponty beszerzéséről esik szó, a csukák méretére vonatkozó adat nincs. Az érseki konyha rostált hulladékában azonban tömegével bukkantak fel fiatal, alig arasznyi csukák igen apró csontjai. A kis méret kézenfekvő magyarázat lehet e példányok olcsó voltára.⁴⁸

Ez a rövid áttekintés jól mutatja, hogy a hazai régészeti állattan viszonylag szűk szakterülete 70 év alatt még a középkori kutatáson belül is jelentős fejlődésen ment keresztül, ami nemzetközi összehasonlításban is figyelemre méltó. Ebben fontos szerepe van az állatok középkori szerepére irányuló fokozott érdeklődésnek nemcsak az archaeozoológusok, hanem a korszellemmel lépést tartó régészek és történészek részéről is. Kialakulóban van az a közös szemlélet, amely az állattani leletegyüttesek vizsgálatának az egykori élet- és gondolkodásmód megértésében méltó helyet ígér.

⁴¹ TAKÁCS 1988.

⁴² Az ásatási eredményeket Benkő Elek, Horváth István és Végh András közösen közzétették 2021-ben. BENKŐ – HORVÁTH – VÉGH 2021.

⁴³ GÁL – BARTOSIEWICZ 2021, 235, Fig. 3.

⁴⁴ GÁL 2020a.

⁴⁵ BARTOSIEWICZ 2005; BARTOSIEWICZ 2020.

⁴⁶ GÁL 2020b; GÁL 2023.

⁴⁷ KUFFART 2018.

⁴⁸ BARTOSIEWICZ – GÁL 2021, 132.

IRODALOM

- ANTONIĆ – LYUBLYANOVICS 2016 ANTONIĆ, Nikolina – LYUBLYANOVICS, Kyra: Prilog proučavanju gospodarstva i prehrambenih navika u Turopolju u 13. stoljeću–životinjski ostaci s nalazišta Kobilić 1 (A contribution to the research of the economy and dietary habits in Turopolje in the thirteenth century. Animal remnants from the archaeological site of Kobilić 1). *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti* 34 (2016) 21–37. <https://doi.org/10.21857/mwo1vc5dly>
- BARTOSIEWICZ 2001a BARTOSIEWICZ, László: Archaeozoology or zooarchaeology?: A problem from the last century. *Archaeologia Polona* 39 (2001) 75–86.
- BARTOSIEWICZ 2001b BARTOSIEWICZ, László: A leopard (*Panthera pardus* L. 1758) find from the late Middle Ages in Hungary. In: *Animals and Man in the Past*. Eds: Buitenhuis, Hijlke – Prummel, Wietske. ARC–Publicatie 41. Groningen 2001, 151–160.
- BARTOSIEWICZ 2003 BARTOSIEWICZ, László: Eat not this fish – a matter of scaling. In: *Presencia de la arqueoictiología en México*. Eds: Guzmán, Ana Fabiola – Polaco, Óscar J. – Aguilar, Felisa J. México D. F. 2003, 19–26.
- BARTOSIEWICZ 2005 BARTOSIEWICZ, László: Crane: food, pet and symbol. In: *Feathers, Grit and Symbolism. Birds and Humans in the Ancient Old and New Worlds*. Eds: Grupe, Gisela – Peters, Joris. Documenta Archaeobiologiae 3. Rahden/Westfalen 2005, 259–269.
- BARTOSIEWICZ 2006 BARTOSIEWICZ, László: Mettre le chariot devant le boeuf: Anomalies ostéologiques liées à l'utilisation des boeuf pour la traction. In: *Premiers chariots, premiers araires: La diffusion de la traction animale en Europe pendant les IVe et IIIe millénaires avant notre ère*. Eds: Pétrequin, Pierre – Arbogast, Rose-Marie – Pétrequin, Anne-Marie – Van Willigen, Samuel – Bailly, Maxence. CRA Monographies 29. Paris 2006, 259–267.
- BARTOSIEWICZ 2009 BARTOSIEWICZ, László: Skin and bones: Taphonomy of a medieval tannery in Hungary. *Journal of Taphonomy* 7:2–3 (2009) 95–111.
- BARTOSIEWICZ 2011 BARTOSIEWICZ, László: “Stone Dead”: Dogs in a medieval sacral space. In: *The Ritual Killing and Burial of Animals: European Perspectives*. Ed.: Pluskowski, Aleks. Oxford 2011, 223–232. <https://doi.org/10.21857/mwo1vc5dly>
- BARTOSIEWICZ 2012 BARTOSIEWICZ László: Régészeti állattan: egy tudományág anatómiája (Archaeozoology in Hungary: the anatomy of a discipline). In: *Környezet – Ember – Kultúra. A természettudományok és a régészet párbeszéde (Environment – Human – Culture. Dialogue between applied sciences and archaeology)*. Szerk.: Kreiter Attila – Pető Ákos – Tugya Beáta. Budapest 2012, 197–206.

- BARTOSIEWICZ 2017a BARTOSIEWICZ, László: Archaeology in Hungary 1948–1989. In: *Archaeology of the Communist Era. A Political History of Archaeology of the 20th Century*. Ed.: Lozny, Ludomir R. New York 2017, 195–233.
https://doi.org/10.1007/978-3-319-45108-4_9
- BARTOSIEWICZ 2017b BARTOSIEWICZ, László: Like a headless chicken: meaning, medium and context in medieval urban taphonomy. In: Choyke, Alice M. – Jaritz, Gerhard: *Animaltown: Beasts in Medieval Urban Space*. BAR International Series 2858. Oxford 2017, 19–26.
- BARTOSIEWICZ 2018 BARTOSIEWICZ, László: Hungarian Grey cattle. Parallels in constituting animal and human identities. In: *Interspecies Interactions. Animals and Humans between the Middle Ages and Modernity*. Eds: Cockram, Sarah – Wells, Andrew. London 2018, 190–213.
<https://doi.org/10.4324/9781315109299-10>
- BARTOSIEWICZ 2020 BARTOSIEWICZ, László: Turkey (*Meleagris gallopavo* Linné, 1758) remains from Hungary. *Quaternary International* 543 (2020) 135–141.
<https://doi.org/10.1016/j.quaint.2020.03.007>
- BARTOSIEWICZ 2023 BARTOSIEWICZ, László: Hungarian archaeology in the shadow of national socialism (1920–1945). In: *National-Socialist Archaeology in Europe and its Legacies*. Eds: Eickhoff, Martijn – Modl, Daniel – Meheux, Katie – Nuijten, Erwin. Cham 2023, 539–560.
https://doi.org/10.1007/978-3-031-28024-5_24
- BARTOSIEWICZ – BONSALL 2008 BARTOSIEWICZ, László – BONSALL, Clive: Complementary taphonomies: medieval sturgeons from Hungary. In: *Archéologie du Poisson. 30 ans d'archéo-ichtyologie au CNRS*. Eds: Béarez, Philippe – Grouard, Sandrine – Clavel, Benoit. Antibes 2008, 35–45.
- BARTOSIEWICZ – GÁL 2018 BARTOSIEWICZ, László – GÁL, Erika: Ottoman Turkish influences on animal exploitation in 16th–17th century Hungary. In: *Archaeozoology of the Near East XII. Proceedings of the 12th International Symposium of the ICAZ Archaeozoology of Southwest Asia and Adjacent Areas Working Group*. Eds: Çakırlar, Canan – Chahoud, Jwana – Berthon, Rémi – Pilaar Birch, Suzanne. Groningen 2018, 191–206.
<https://doi.org/10.2307/j.ctvggx2m4.19>
- BARTOSIEWICZ – GÁL 2021 BARTOSIEWICZ, László – GÁL, Erika: The archbishop's dinner? Late medieval fish from Esztergom–Várhegy–Kőbánya, Hungary. *Archaeological and Anthropological Sciences* 13:132 (2021) 1–14.
<https://doi.org/10.1007/s12520-021-01361-w>
- BARTOSIEWICZ *et al.* 2018 BARTOSIEWICZ, László – BILLER, Anna Zsófia – CSIPPÁN, Péter – DARÓCZI-SZABÓ, László – DARÓCZI-SZABÓ, Márta – GÁL, Erika – KOVÁTS, István – LYUBLYANOVICS, Kyra – NYERGES, Éva Ágnes: Animal exploitation in medieval Hungary. In: *The Economy of Medieval Hungary*. Eds: Laszlovszky, József – Nagy, Balázs – Szabó, Péter – Vadas, András. Leiden – Boston 2018, 113–165.
https://doi.org/10.1163/9789004363908_007

- BENKŐ – HORVÁTH – VÉGH 2021
 BENKŐ Elek – HORVÁTH István – VÉGH András: Az esztergomi Várhegy középkori érseki palotájának konyhaleletei (Archaeological finds from the medieval kitchen of the archbishopric palace in Esztergom-Várhegy). In: *A Kárpát-medence környezettörténete a középkorban és a kora újkorban (Environmental History of the Medieval and Early Modern Carpathian Basin)*. Szerk.: Benkő Elek – Zatykó Csilla. Budapest 2021, 373–382.
- BÖKÖNYI 1954
 BÖKÖNYI, Sándor: Rapport préliminaire sur l'examen des ossements d'animaux recueillis au cours des fouilles de Zalavár. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 4 (1954) 281–286.
- BÖKÖNYI 1964
 BÖKÖNYI Sándor: M. S. mester állatábrázolásai. *Művészet* V:7 (1964) 45–46.
- BÖKÖNYI 1978
 BÖKÖNYI Sándor: Árpádkori magyar szokás analógiája: kiaggatott lókoponyák közelkeleti falvakban – Analogy of a custom from the Period of the Árpád Dynasty: horse skulls stuck up on poles in Near Eastern villages. *Archaeologiai Értesítő* 105:1 (1978) 91–94.
- BÖKÖNYI 1982a
 BÖKÖNYI, Sándor: Animals, draft. In: *Dictionary of the Middle Ages* 1. Ed.: Strayer, Joseph R. New York 1982, 293–298.
- BÖKÖNYI 1982b
 BÖKÖNYI, Sándor: Animals, food. In: *Dictionary of the Middle Ages* 1. Ed.: Strayer, Joseph R. New York 1982, 299–302.
- BÖKÖNYI 1982c
 BÖKÖNYI, Sándor: Fowl, domestic. In: *Dictionary of the Middle Ages* 5. Ed.: Strayer, Joseph R. New York 1985, 150–151.
- BÖKÖNYI 1982d
 BÖKÖNYI, Sándor: Fowling. In: *Dictionary of the Middle Ages* 5. Ed.: Strayer, Joseph R. New York 1985, 151–152.
- BÖKÖNYI 1995
 BÖKÖNYI, Sándor: The development of Stockbreeding and herding in medieval Europe. In: *Agriculture in the Middle Ages. Technology, Practice and Representation*. Ed.: Sweeney, Del. Philadelphia 1995, 41–61.
<https://doi.org/10.9783/9781512807776-005>
- CHOYKE – KOVÁTS 2010
 CHOYKE, Alice M. – KOVÁTS, István: Tracing the personal through generations: Late medieval and Ottoman combs. In: *Bestial Mirrors. Using Animals to Construct Human Identities in Medieval Europe*. Eds: Pluskowski, Aleksander G. – Kunst, Günther Karl – Kucera, Matthias – Bietak, Manfred – Hein, Irmgard. *ViaVIAS* 2010:3 (2010) 115–127.
- CSIPPÁN – DARÓCZI-SZABÓ 2008
 CSIPPÁN, Péter – DARÓCZI-SZABÓ, László: Animal diseases from medieval Buda. In: *Current Research in Animal Paleopathology: Proceedings of the Second Animal Palaeopathology Working Group Conference*. Eds: Miklíková, Zora – Thomas, Richard. Oxford 2008, 74–79.
- CSIPPÁN – FERENCZI 2020
 CSIPPÁN, Péter – FERENCZI, László: Fifty shades of grey? The impact of the Hungarian cattle trade on cattle breeding in the late medieval and early modern period. *Journal of Archaeological Science: Reports* 29 (2020) 102031.
<https://doi.org/10.1016/j.jasrep.2019.102031>

- DARÓCZI-SZABÓ 2004 DARÓCZI-SZABÓ, László: Animal bones as indicators of kosher food refuse from 14th Century AD Buda, Hungary. In: *Behaviour Behind Bones: The Zooarchaeology of Ritual, Religion, Status and Identity*. Eds: O'Day, Sharyn – Van Neer, Wim – Ervynck, Anton. Oxford 2004, 252–261.
- DARÓCZI-SZABÓ 2010 DARÓCZI-SZABÓ, Márta: Pets in pots: Superstitious belief in a medieval Christian (12th–14th c.) village in Hungary. In: *Anthropological Approaches to Zooarchaeology: Colonialism, Complexity, and Animal Transformations*. Eds: Campana, Douglas – Crabtree, Pam – deFrance, Susan D. – Lev-Tov, Justin – Choyke, Alice M. Oxford 2010, 244–249.
- FÜLÖP – KOPPÁNY 2004 FÜLÖP, András – KOPPÁNY, András: A crosier from the territory of the Veszprémvölgy convent. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 55 (2004) 115–135.
<https://doi.org/10.1556/AArch.55.2004.1-2.6>
- GÁL 2020a GÁL, Erika: Remains of small domestic and game birds from medieval sites in Hungary. *Quaternary International* 543 (2020) 99–107.
<https://doi.org/10.1016/j.quaint.2020.03.039>
- GÁL 2020b GÁL, Erika: Late medieval bone and antler working at the residence of the archbishop of Esztergom (Northern Hungary). *Archaeologia Lituana* 21 (2020) 79–96.
<https://doi.org/10.15388/ArchLit.2019.21.5>
- GÁL 2021 GÁL Erika: Háziállatok és vadászott állatok a középkori Kárpát-medencében (Domestic and hunted animals in the medieval Carpathian Basin). In: *A Kárpát-medence környezettörténete a középkorban és a kora újkorban (Environmental History of the Medieval and Early Modern Age Carpathian Basin)*. Szerk.: Benkő Elek – Zatykó Csilla. Budapest 2021, 189–248.
- GÁL 2023 GÁL, Erika: The arrow bolt plane from the medieval archepiscopal residence at Esztergom (North Hungary). *Quaternary International* 665–666 (2023) 126–131.
<https://doi.org/10.1016/j.quaint.2022.10.018>
- GÁL – BARTOSIEWICZ 2021 GÁL, Erika – BARTOSIEWICZ, László: Animal remains from the late medieval kitchen of the Esztergom archdiocese, Hungary – The benefits of screening. *Starinar* 71 (2021) 231–251.
<https://doi.org/10.2298/STA2171231G>
- GÁL – KOVÁCS 2011 GÁL, Erika – KOVÁCS, Gyöngyi: A walrus-tusk belt plaque from an Ottoman-Turkish castle at Barcs, Hungary. *Antiquity* 85:329 (2011) Project Gallery. <http://antiquity.ac.uk/projgall/gal329/>
- GÁL et al. 2010 GÁL, Erika – CSIPPÁN, Péter – DARÓCZI-SZABÓ, László – DARÓCZI-SZABÓ, Márta: Evidence of the crested form of domestic hen (*Gallus gallus f. domestica*) from three post-medieval sites in Hungary. *Journal of Archaeological Sciences* 37 (2010) 1065–1072.
<https://doi.org/10.1016/j.jas.2009.12.007>

- HARPER 2014 HARPER, William V.: Reduced major axis regression: teaching alternatives to least squares. In: *Sustainability in statistics education. Proceedings of the Ninth International Conference on Teaching Statistics (ICOTS9, July, 2014), Flagstaff, Arizona, USA*. Eds: Makar, Katie – de Sousa, Bruno – Gould, Robert. Voorburg: The Netherlands 2014, 1–4.
https://iase-web.org/icots/9/proceedings/pdfs/ICOTS9_C131_HARPER.pdf?1405041815
- HOLL 2017 HOLL Imre: Középkori régészet III. Archeometria, archeobotanika, archeozoológia (Medieval archaeology III. Archaeometry, archaeobotany, archaeozoology). In: *Mesterségek és műhelyek a középkori és kora újkori Magyarországon. Tanulmányok Holl Imre emlékére (Crafts and Workshops in Hungary during the Middle Ages and The Early Modern Period. Studies in Memory of Imre Holl)*. Szerk.: Benkő Elek – Kovács Gyöngyi – Orosz Krisztina. Budapest 2017, 47–74.
- KOVÁCS 2005 KOVÁCS, Eszter: Remains of the bone working in medieval Buda. In: *From Hooves to Horns, from Mollusc to Mammoth – Manufacture and Use of Bone Artefacts from Prehistoric Times to the Present – Proceedings of the 4th Meeting of the ICAZ Worked Bone Research Group at Tallinn, 26th–31st of August 2003*. Tallinn 2005, 309–316.
- KUFFART 2018 KUFFART Hajnalka: *Modenában őrzött esztergomi számadáskönyvek és az esztergomi érsekség udvartartása*. Doktori értekezés, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Budapest 2018.
- KÜHTREIBER 2006 KÜHTREIBER, Thomas: Ernährung auf mittelalterlichen Burgen und ihre wirtschaftlichen Grundlagen. In: *Alltag auf Burgen im Mittelalter*. Hrsg.: Zeune, Joachim. Braubach 2006, 145–158.
- RITVO 2007 RITVO, Harriet: On the animal turn. *Daedalus* 136:4 (2007) 118–122.
<https://doi.org/10.1162/daed.2007.136.4.118>
- TAKÁCS 1988 TAKÁCS, István: Collecting biological finds by water-sieving from the well of a medieval village. In: *Archaeometrical Research in Hungary*. Eds: Járó, Márta – Költő, László. Budapest 1988, 267–274.
- TWIGG 2012 TWIGG, Johanna: Animal remains from Visegrád–Lower Castle from the 16–17th century. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 63/1 (2012) 197–220.
<https://doi.org/10.1556/AArch.63.2012.1.7>
- VÖRÖS 2006 VÖRÖS István: Ló az Árpád-kori Magyarországon. (Horses in medieval Hungary, 11th–13th century). *Folia Archaeologica* 52 (2006) 163–216.
- WOLFE 2009 WOLFE, Cary: Human, all too human: ‘Animal studies’ and the humanities. *Publications of the Modern Language Association*. 124:2 (2009) 564–575.
<https://doi.org/10.1632/pmla.2009.124.2.564>

SEVENTY YEARS OF MEDIEVAL ARCHAEOZOOLOGY IN HUNGARY

László Bartosiewicz

This paper is a concise review of major research trends in medieval archaeozoology during the last seven decades, reflecting on recurring archaeological questions, and highlighting tendencies in publication activity during this period. The Middle Ages in Hungary formally began with the first appearance of Christianity under Carolingian influence in the west of the country and ended with the decisive defeat of Hungarian forces by the Ottoman-Turkish army in 1526. The subsequent period of Ottoman occupation defined the 17th century and is usually discussed in connection with medieval archaeology.

Medieval studies in Hungary traditionally focused on architecture, art history, and history of religion, the material culture, and documentary records left behind by the elites. It was only after the Second World War that, in part for ideological reasons (less emphasis on religion, more on the 'working peasantry'), rural and ordinary urban settlements were regularly excavated and mundane medieval finds began attracting more interest. This was also the time when a new generation of archaeozoologists emerged in many European countries. The first analysis of animal bones from a medieval site was published by Sándor Bökönyi in 1954.

Quantitative analyses presented here were used in outlining general tendencies. According to *fig. 1*, the genre best represented among archaeozoological works is that of site reports, followed by various syntheses, usually summarising information from several sites. Methodological papers (based on specialist osteological knowledge) form the next category, while interdisciplinary studies explicitly addressing questions of documentary and iconographic sources as well as belief-related issues are relatively rare. *Fig. 2* offers a time-line against which the numbers of various publications can be compared. The decade between 2004 and 2014 seems particularly fruitful in terms of published research output. However, this increase was not independent of an increase in the number of specialists trained in archaeozoology at the time. In *fig. 3*, the high coefficient of correlation ($r=0.910$) is indicative of a substantial relationship between the number of authors publishing each year and the number of their publications. (Data points in the graph correspond to one year each; however, there is considerable overlap between years). The regression coefficient obtained ($b=1.488$) indicates that a single person increase among authors yields 1.5 publications, a phenomenon attributable to the fact that recently many works have been co-authored by more than one specialist, pooling the expertise of several archaeozoologists.

The languages of publication are also worth considering as an indicator of international cooperation and exposure (*fig. 4*). In the beginning, in addition to works in Hungarian, archaeozoological publications were mostly published in German, less frequently in French. During the first forty years, articles in English increasingly appeared, but English became dominant among foreign languages only after 1995. Its share varies between 35 per cent and 55 per cent of all medieval zoological publications. A significant percentage of these works are widely available to the professional public, because they are published in international fora, by conferences and in journals. The only 'other' foreign-language publication during the last period is an article published in Croatian.

Results obtained from recent, broad-based summary articles from Hungary suggest that settlement materials strongly vary between rural, urban, and central sites. The latter category includes settlements dependent on food provisioning by rural communities, such as religious or administrative seats as well as military forts and encampments. Therefore, they represent a heterogeneous mix of diverse settlements. Even the geographical representation of these sites is somewhat biased, due to greater focus on certain sites, e.g., in the Buda and Visegrád castle areas.

The general difficulty, however, is that there is a chronological discrepancy between the three major types of faunal assemblages (*fig. 5*). During the studied period, the contribution of villages to

the known medieval faunal assemblages decreases while there are increasing quantities of animal remains from smaller or larger towns that fall in line with the general trend of urbanisation. In the meantime, early central sites are dominated by clerical establishments, while by the end of the studied period, Ottoman-period forts predominate there.

A „KAZÁR PÉNZVERÉS” ÉS ÖSSZEHASONLÍTÁSAI: A VOLGAI BOLGÁR, NYUGATI TÜRK ÉS TÜRGES PÉNZVERÉS

Bálint Csanád

Emlékezve a témába vágó beszélgetésünkre

A kazár pénzverés hipotézise a devicai leletre és A. A. Bykov olvasatára hivatkozva szélesen terjedt el a kutatásban.¹ Nem szokás említeni, hogy ezt először 1911-ben E. von Zambaur vetette föl (súlyos tévedése, hogy az észak-európai dirhemeket ők verték volna),² amit osztott a taskenti gulagon meghalt R. Vasmer.³ A kutatásban kevesen reagálnak az A. A. Bykov közleményéről írt kritikákra,⁴ és hogy az adott olvasatot és értelmezést többen vitatják.⁵ A „kazár pénzverést” a mai orosz kutatás több szempontból látja problematikusnak: a 9–10. századi kelet-európai pénzverést összefoglalóan elemző V. S. Kulešov szerint a sok etnikumú, kulturálisan és vallásilag mozaikszerű Kazária önálló pénzveréséről semmi sem ismeretes,⁶ valójában a kazár gazdaság nem igényelt pénzverést.⁷ E pénztípussal a kazárok judaizálásával részletesen foglalkozó B. Zhivkov egyáltalán nem számol.⁸

E hipotézis és a messze vezető történeti interpretációi a Don felső folyásánál előkerült dirhemkincsekre alapulnak, amiből 323 db került az Ermitázsba. Volt közöttük 86 db, amelyet a nem arabista A. A. Bykov *Ard-el-hazar* feliratúként („kazárok földje”) olvasott. Az olvasat azonban epigráfiaiailag nem egyértelmű, ami egy dirhem arab olvasatának fölöttebb bonyolult voltát mutatja. A. G. Muhamadiev éppenséggel az *Ard el-Hazar*-t helységgként (*Arz al-Chazar*) értelmezi, ami által a kazár pénzveréssel kapcsolatos valamennyi interpretáció elesnék.⁹ A szóban forgó vereteket 1940-ben A. A. Bykov még egyszerűen „szabálytalan abbaszida dirhemeknek” tartotta; mindenképpen helyesebb az eddigieket „megfejtési kísérletnek” nevezni.¹⁰ (A 14 295 db-ból álló, 67 kg súlyú spillingsi 6–9. századi kincsen¹¹ is volt 1 db [!] ilyen.) 1971-ben A. A. Bykov 81 db-ot 12 típusba sorolt, aminek megalapozottságát M. Czapkiewicz kétségbe vonta.¹² Fölmerült, hogy további 5 db esetében a „Messenger of Mohamed” olvasatú esetében *Moses* volna a helyes, ami a kazár uralkodó zsidó vallásának bizonyítéka volna.¹³ Ezekon kívül – az *Ard el-hazar* – és a *Moses* feliratúként értelmezettekkel együtt – van 78 db olyan, amelyekre tamgaszerű jelet karcoltak,¹⁴

A szerző régész, a HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont Régészeti Intézete kutatóprofesszora (balint.csanad@abtk.hu).

¹ BYKOV 1971; FOMIN 1978; RISPLING 2001; KOVALEV 2005. Típusait, veretési évüket lásd MUHAMADIEV 1990, 82, Tabl. 4.

² VON ZAMBAUR 1911, 315.

³ R. Vasmer sorsáról: https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%A4%D0%B0%D1%81%D0%BC%D0%B5%D1%80_%D0%A0%D0%B8%D1%85%D0%B0%D1%80%D0%B4_%D0%A0%D0%B8%D1%85%D0%B0%D1%80%D0%B4%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%87 letöltés 2024. 02. 20; NOONAN 1981, 55.

⁴ CZAPKIEWICZ 1974; CZAPKIEWICZ 1980, 104.

⁵ DUNLOP 1967, 231; ARTAMONOV 1962, 284. Az újabb irodalom áttekintése: OLSSON 2013, 506–507.

⁶ KULEŠOV 2009, 8; KULEŠOV 2018, 133–134.

⁷ CZAPKIEWICZ 1974, 309.

⁸ ZHIVKOV 2015, 59.

⁹ MUHAMADIEV 1990, 87.

¹⁰ BYKOV 1940, 119; NOONAN 1982, 197.

¹¹ PETERSON 2009, 29.

¹² CZAPKIEWICZ 1974, 309.

¹³ KOVALEV 2005, 227; GOLDEN 2007, 183; AFANAS'EV 2015, 106.

¹⁴ KOVALEV 2004, 114.

ami nem egyeztethető össze a zsidó vallással. A leletben a szabályos és szabálytalan abbaszida veretek aránya 15 más, azonos korú dirhemkincsével azonos, benne különösen magas számúak a transzoxániai veretűek, ami azt jelenti, hogy a devicai „szabálytalanok” egyáltalán nem különleges darabok.¹⁵ Ahogyan A. A. Bykov észrevette egyes feliratok hibáit, úgy a szóban forgó olvasatok ellenőrzése a kufi epigráfiában nála elmélyültebbek jártasságát igényli. Lényeges körülmény, hogy valamennyi egyazon verőtőről való, ugyanabban az évben készült (837/838-ban). Ez azt mutatja, hogy egyedi példány volt,¹⁶ amint három másutt talált, azonos olvasatú példányról is tudni, hogy a devicaival azonos verőtőről, azonos évből valók.¹⁷ Mindezt az *Ard-el-hazar* feliratú pénzeket jelenleg egy a kufi epigráfiában járatlan kazáriai pénzverő egyszeri próbálkozásának tarthatjuk, aki bár lehetséges, hogy maga zsidó volt,¹⁸ de e dirhemek nem tekinthetők a kazárok zsidó vallása tanúságának.

A devicaiakkal rokonok a 8. századi „kubáni pénzek”. Hasonlóan egyedi kísérlet termékei, valamennyit egyetlen verőtövön készítették. Számban és elterjedtségben kissé jelentősebbek, dirhemet utánoznak, szintén kufi feliratúak, néhányon az éremképbe komponált szív alakú tamga látható – a „kubáni pénzek” a pénzkép készítőjének egyedi variánsai.¹⁹

A „kazár pénzverés” valódi súlya (darabszám, variánsok száma, önálló pénzkép) az azonos kultúrájú volgai bolgárok, nyugati türkök és türgesek pénzverésével összehasonlítva mutatkozik meg:²⁰ nem hasonlíthatók a kazáriai pénzverő egyetlen próbálkozásához.

Volgai Bolgárországban – Kazária közvetlen szomszédságában! – 918/919–986/987 között valódi, önálló pénzverés volt, fél évszázada kb. 600 db-ról lehetett tudni. Ezek számánida utánpótlások, szabályos pénzképpel, feltüntetve a volgai bolgár veretési idő és hely (Bolgar, Suvar). Vannak köztük a forrásokból ismert nevű uralkodók által kibocsátottak is, az egyikük neve a kevert kultúrát tükrözi: *Abdallah ibn Tegin*.²¹

A Nyugati Türk Kaganátus berendezkedését megelőzően – szászánida mintát követve – mindegyik közép-ázsiai városállam (előzménye) veretett és használt pénzt. Az 5–6. századi hun-kidarita-heftalita uralkodók is bocsátottak ki saját pénzeket, amelyeken feltüntették a tamgájukat, míg a titulaturájuk a szászánida mintát követte²² – ez a gyakorlat a 7. században is folytatódott.²³ Önállóan Merv már a 3. század óta, Khorezm a 6. század végétől kezdve, Čačban az uralkodó maga és a helyi vezetők is verettek pénzt. Nyugat-Szogdiában saját képtípusúakat, Szogdia déli részén szogd feliratúakat, Szamarkandban az uralkodó címét feltüntető pénzeket használtak. Az önálló szogd pénzverésben kínai jegyek is megfigyelhetők,²⁴ az utóbbiak mellett kínai pénzek is forgalomban voltak.²⁵ Tokharisztánban a nyugati türk fennhatóság idejében baktriai, szogd és jelzés nélkülieket, valamint kínai típusúakat használtak.²⁶ Ennek a régióknak lettek urai a nyugati türkök.

Nem meglepő, hogy e gazdasági és kulturális környezetben már Tardu kagántól (uralk. 575–602) kezdve volt saját pénzverésük,²⁷ amint kevéssel a kaganátusuk megalakulása után

¹⁵ KOVALEV 2005, 205, 208.

¹⁶ OLSSON 2013, 504; STAMPFER 2013, 30–32.

¹⁷ BYKOV 1971, 28.

¹⁸ STAMPFER 2013, 32.

¹⁹ KYZLASOV 2012; BABAYAR – KUBATIN 2016.

²⁰ ZEIMAL' 1994, 261. Kísérlet az ujguroknál: THIERRY 1998.

²¹ VASMER 1925; CZAPKIEWICZ 1980; NOONAN 1980; KROPOTKIN 1986; RISPLING 1990; MOLČANOV 1998, 62–64; KOVALEV 2016; KULEŠOV 2018, 134–136.

²² ALRAM 2000; PAYNE 2016, 21.

²³ BABAJAROV 2013; BABAJAROV 2019a.

²⁴ BABAJAROV 2021.

²⁵ SMIRNOVA 1970.

²⁶ Összefoglaló áttekintés: ZEIMAL' 1994.

²⁷ BARATOVA 1999; BABAJAR 2006; BABAJAROV 2007a, 9; BABAYAR 2007b.

a türgeseknél is.²⁸ Szoros kapcsolat épült ki a sztyepei és a városi elit között, kialakult a nyugati türköknek gazdasággal kapcsolatos szemlélete: a birodalmukban új városok születtek és a régiek megerősödtek.²⁹ A nyugati türkök a drachmákra szogd vagy türk szavakat karcoltak,³⁰ de szogd felirattal kínai típusú pénzeket is kiadtak, egy sajátos lelet esetében az ólom lemezkére karcolt tamga és a közepében levő négyzet alakú kivágás a szamarkandi pénzek jelzőjének tekinthető.³¹ Egyedi pénzképet alakítottak ki: hosszú, olykor vállig érő hajú férfiak láthatók, egyértelműen mongoloid arctípussal, esetenként a trónuson ülő, hosszú hajú uralkodót hegyes, máskor egy hármass csúcsban végződő fejdísz viselő feleségével együtt ábrázolták.³² G. Babajarov – A. Kubatin az együttes ábrázolásukban bizánci hatást feltételez,³³ ami a kirgizisztáni Suttuu-bulak csonttárgyon látható³⁴ esetében még kevésbé valószínű. Más pénzekon törökülésben ülő pár, vagy ló, lovas, kétpupú teve látható,³⁵ egy medallion europid-iráni típusú fejű, szászánida diadémot hordó férfit ábrázol.³⁶

Uralmuk alatt valamennyi városállam önállóan bocsátott ki pénzt (Čač, Otrar, Fergána, Szamarkand, Pendzsikent, Buhara), a helyi adminisztrációt az általuk kinevezett elteberre és tudunra és a választott vezetőkre bízta. Szogd nyelvű felirataikon a „kagán” (egyszer: *The divine kaghan*, többször: „a türk kagán pénze”) és a „katun”³⁷ mellett a részuralkodók (jabghu-qaghan, jabghu) nevét és tituluszát közlők mellett helyi vezetők saját pénzeivel is találkozunk (šad, tudun, tegin, elteber, tutuq tarqan).³⁸ Egyértelmű, hogy a feltüntetésükkel a türk uralmat kívánták megjeleníteni,³⁹ e címek a keleti türköknél⁴⁰ – és feltehetőleg minden sztyepei népnél – örökletesek voltak. Az asinák és a tutukok Ferganában, a teginek és tudunok Čačban, a yabghuk Tocharisztánban bocsátottak ki,⁴¹ a 7–8. században még a sztyeppétől távolos és más kultúrájú Kāpiša-Gandhāra-ban és Zābulistānban is verettek pénzt.⁴² A pénzekon – ősi belső-ázsiai gyakorlatot⁴³ folytatva – az uralkodó dinasztia és a különböző tisztségviselők a saját tamgájukat tüntették föl,⁴⁴ melyek alapján a nyugati türk pénzverésnek három korszakát különítették el, ami egy vélemény szerint a Nyugati Kaganátus politikai történetét tükrözné.⁴⁵ A pénzverés tekintetében a lényeg nem egyedül a helyi gazdasági adottságok felismerésében állt, hanem ez egyfajta művelődési szinkretizmusnak nevezhető.

A Türges Kaganátusban is tényleges pénzverés és -forgalom volt,⁴⁶ vannak kínai típusú, de feliratukban szogd nyelvű („türgesek égi kagánja”, „türgesek kagánjának pénze”) pénzek is.⁴⁷

²⁸ BABAYAR 2007b.

²⁹ BELENICKIJ – BENTOVIČ – BOL’ŠAKOV 1973; DANILOV 2004.

³⁰ THIERRY 2005, 406.

³¹ NAJMARK – JAKOVLEV 2012.

³² RTVELADZE 2006, 103–104, 115–121; KUBAREV 2017, 99, fig. 9.

³³ NAYMARK 2001, 157–177; BABAJAROV – KUBATIN 2013a. Többen feltételeznek bizánci hatást a közép-ázsiai pénzekon: ŠKODA 1983, 198; KOZENKOVA 1967, 269; SZMONIEWSKI 2012, 43.

³⁴ KUBAREV 2003, 245.

³⁵ BABAJAROV 2019b.

³⁶ HARMATTA 1981.

³⁷ BABAJAROV – KUBATIN 2006; BABAJAROV – KUBATIN 2013b; BABAJAROV – KUBATIN 2015; BABAJAR 2016; BABAYAR 2019b.

³⁸ GOLDEN *et al.* 2013, 122; BABAJAROV 2005; KUBATIN 2017.

³⁹ KULEŠOV 2009.

⁴⁰ MAU-TSAI 1958, 41.

⁴¹ BABAJAR 2016, 26–27; BABAJAROV 2019b, 20.

⁴² HARMATTA 1994; CHAVANNES 1903, 267–268.

⁴³ BOGDANOV 2017.

⁴⁴ Vita egy kazáriai dirhem tamgájáról: KOVALEV 2005, 228.

⁴⁵ BABAJAROV – KUBATIN 2013a.

⁴⁶ THIERRY 1999; BARATOVA – LIVŠIČ 2002. Annak alapján, hogy a türgesek központja az Orhonnál volt és ott és a környéken nem találtak pénzeket, a pénzverésüket megkérdőjelezi GOLDEN *et al.* 2013, 110, 4. j. A leletek hiánya valójában a gazdasági igény ottani hiányával magyarázható.

⁴⁷ THIERRY 2005, 408; BABAYAR 2007b, 35.

A pénzkép embertanilag egyértelmű: például az egyik előoldalán félprofilban ábrázolt, hosszú hajú férfifej látható, hangsúlyozott pofacsonttal, a hátoldalon tamga és szogd felirat van, a felirata szerint Čač türges uralkodója verette. (E városállamot uralmuk legelején, a 6. században integrálták a Nyugati Türk Kaganátusba.)⁴⁸ Egy másik, türges jelekkel ellátott pénz Peroz drachmáját utánozta és a „tekin” és „kaghan” tisztségnevek vannak rajta.⁴⁹ A felirataik többféle nyelve (szogd, baktriai, fergánai és arab) nem pusztán a régió etnikai és kapcsolatbeli sokszínűségéről tanúskodik, hanem a Türges Kaganátusnak a közép-ázsiai politikai közegben és kereskedelemben való aktív részvételéről is. Saját pénzeket csak Boyuq Qaghan alatt (795–805) bocsátottak ki, addig kínaiakat használtak.⁵⁰

A nyugati türkökéhez hasonló lehetőség: pénzt kibocsátó és rendszeresen használó helyi lakosság és a nagycivilizációval való közvetlen szomszédság a keleti türköknél és az avaroknál nem volt adott, de a kazárok számára igen a Krímben és egy kifejesztett bizánci kapcsolat révén. Nem éltek vele. Miként a nyugati türk kagán, a kazár ily módon is demonstrálhatta volna a hatalmát. Egyetlen forrásban sem találni akár célzást arra, hogy a városi életbe, a pontuszi városok gazdaságába – a fennhatóság pusztán kinyilvánításán túlmenően – bármilyen formában is bekapcsolódtak volna. Miként a kazárok a pontusi városokba, a nyugati türkök Közép-Ázsiában is saját tisztségviselőket neveztek ki (tudun, tegin, tarchan, yabgu, tutuk, šad),⁵¹ csak hogy a lényeg az utóbbiak esetében a gazdasági adottságok felismerésében állt. Cherson esetében megvolt a földrajzi és kulturális szomszédság, Boszporuszt, Phanagoriát, Tamatarchát (formálisan) hatalmukban tartották. Ha ezt gazdaságilag is kihasználták volna, akkor – most egyedül a pénzverést tekintve – kialakíthattak volna egy bizánci mintájú, sajátos pénzképű, akár a feliratokban a kagánt és a részuralkodókat, a kazáriai városokat megnevező pénzverést. Nem éltek a lehetőséggel. Nem hogy saját pénzverésük nem volt, de valódi pénzhasználat sem: a Krímből ismert 12 000 db bizánci pénzből mindössze kb. 80 db került elő Cherson területén kívül és solidus csak kivételesen – mert a városban tényleges pénzforgalom volt! Ezzel szemben Kazáriában a ritka, de sokkal nagyobb értékű solidus a halott gazdagságát, presztízst tükrözte, de gazdasági jelentősége nem volt.⁵²

IRODALOM

- AFANAS'EV 2015 AFANAS'EV, G. E.: O samoidentifikacii Chazarskogo kaganata v IX v. (po dannym sistemy oborony). *Kratkie Soobščenija Instituta Archeologii* 238 (2015) 98–114.
- ALRAM 2000 ALRAM, M.: A hoard of copper drachms from the Kapisa-Kabul Region. *Silk Road Art and Archaeology* 6 (1999–2000) 129–150.
- ARTAMONOV 1962 ARTAMONOV, M. A.: *Istorija chazar*. Leningrad 1962.
- BABAJAROV 2005 BABAJAROV, G.: Tjurko-sogdijskie kontakty v period tjurkskogo kaganata (na primere sistemy upravlenija istoriko-geografičeskimi oblastjami sredneaziatskogo meždureč'ja). In: *Central'naja Azija ot Achemenidov do Timuridov. Archeologija, istorija, etnologija, kul'tura*. Red.: Nikonorov, V. P. Sankt-Peterburg 2005, 57–60.
- BABAJAR 2006 BABAJAR, G.: K monetnomu čekanu Zapadno-Tjurkskogo Kaganata. In: *Vostok v istoričeskich sud'bach narodov Rossii* 3. Ufa 2006, 16–24.

⁴⁸ THIERRY 2011, 413, Fig. 1.

⁴⁹ THIERRY 2011, 417, Fig. 2.

⁵⁰ THIERRY 2005, 410.

⁵¹ BABAJAROV 2005.

⁵² Készült a „Kína, Bizánc és a sztyeppeni népek a 6–10. században: a kapcsolatok néhány kulturális aspektusa” c. OTKA projekt (K 135932) keretében.

- BABAJAROV 2007a BABAJAROV, G.: *Drevnetjurkskie monety Čačskogo oazisa (VI–VIII vv. n.é.)*. Taškent 2007.
- BABAYAR 2007b BABAYAR, D. G.: *The Catalogue of the Coins of Turkic Qaghanate*. Ankara 2007.
- BABAJAROV 2013 BABAJAROV, G.: Coins of the Turkic Tegin-shah dynasty of Kabul and Gandhara. *Altaistics and Turkology* 4 (2013) 109–120.
- BABAJAR 2016 BABAJAR, G.: The Old Turkic titles *Qaghan, Jabghu* and *Jabgu-Qaghan* on the coins of the Western Turkic Qaghanate. In: *Žusup Balasagyndyn 1000 žyldygyna amalğan V „Kyrgyz žana Karachandar kaganattary” èl aralyk ilimij – tažryjbalyk žyjymynyn. Materialdary*. Biškek 2016, 25–33.
- BABAJAROV 2019a BABAJAROV, G.: Tamgi na monetach oazisov Srednej Azii èpochi rannego srednevekov’ja. In: *Tamgi doislamskoj Central’noj Azii. Tamgas of Pre-Islamic Central Asia*. Red.: Sulajmanov, R. Kh. Samarkand 2019, 333–363.
- BABAYAR 2019b BABAYAR, G.: On the new coins of the Western Turkic Qaghanate. In: *International Conference: Analysis of Languages and Literature of the Prairie Silk Road and the History of the Northern Ethnic Groups I. Reanalysis of Old Turkic and Uighur Documents. Conference Manual Inner Mongolia University*. Hohhot 2019, 18–40.
- BABAJAROV 2021 BABAJAROV, G. B.: The Chinese influence on the Pre-Islamic coins of Trasoxania and Yettisu Region. *Sogdijskij Sbornik* 8 (2021) 31–50.
- BABAJAROV – KUBATIN 2006 BABAJAROV, G. – KUBATIN A.: K monetam Čačskich pravitelej teginov. *O’zbekiston Moddiy Madaniyati Tarichi* 38 (Samarkand 2006) 194–198.
- BABAJAROV – KUBATIN 2013a BABAJAROV G. – KUBATIN A.: Byzantine impact in the iconography Western Turkic coinage. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 66 (2013) 47–58.
<https://doi.org/10.1556/AOrient.66.2013.1.3>
- BABAJAROV – KUBATIN 2013b BABAJAROV, G. – KUBATIN, A.: K voprosu o monetach Sogda s titulom „chatun”. *Sogdijskij Sbornik*. Red.: Kamoliddin, Š. Berlin 2013, 79–87.
- BABAJAROV – KUBATIN 2015 BABAJAROV, G. – KUBATIN, A.: Monety Zapadno-Tjurkskogo Kaganata s titulom „Tjurk-kagan”. *Epigrafika Vostoka* 2015, 189–201.
- BABAYAR – KUBATIN 2016 BABAYAR G. – KUBATIN A.: *Monety Severnogo Kavkaza s drevnetjurkskimi nadpis’jami*. Astana 2016.
- BARATOVA 1999 BARATOVA, L.: Alttürkische Münzen Mittelasiens aus dem 6.–10. Jh. n. Chr.: Typologie, Ikonographie, historische Interpretation. *Archäologische Mitteilungen aus Iran und Turan* 31 (1999) 219–292.
- BARATOVA – LIVŠIČ 2002 BARATOVA, L. S. – LIVŠIČ, V. A.: O sogdijских nadčekanijach na Sasanidskich i podražanijach im. In: *Kul’turnoe nasledie Srednej Azii*. Toškent 2002, 21–26.
- BELENICKIJ – BENTOVIČ – BOL’ŠAKOV 1973 BELENICKIJ, A. M. – BENTOVIČ, I. B. – BOL’ŠAKOV, O. G.: *Srednevekovyj gorod Srednej Azii*. Leningrad 1973.

- BOGDANOV 2017 BOGDANOV, E. V.: Proischoždenie tamg chunnov. *Nižnevolžskij Archeologičeskij Vestnik* 16 (2017: 2) 5–32.
<https://doi.org/10.15688/nav.jvolsu.2017.2.1>
- BYKOV 1940 BYKOV, A. A.: Novaja nachodka kufičeskich monet. *Kratkie Soobščeniya Instituta Istorii Material'noj Kul'tury* 8 (1940) 119.
- BYKOV 1971 BYKOV, A. A.: O chazarskom čekanke VIII–IX vv. *Trudy Gosudarstvennogo Ėrmitaža* 12 (1971) 26–36.
- CHAVANNES 1903 *Documents sur les Tou-kioue (Turcs) occidentaux*. Ed.: CHAVANNES, E. Sbornik trudov orchonskoj ěkspedicii 6. St.-Petersbourg 1903.
- CZAPKIEWICZ 1974 CZAPKIEWICZ, M.: Rec. A. A. Bykov, O khazarskom čekanke... *Folia Orientalia* 15 (1974) 306–310.
- CZAPKIEWICZ 1980 CZAPKIEWICZ, M.: Some remarks on the imitations of Arabic dirhams from the 8th to 10th century based on the examination of coin metal (Part 1). In: *Proceedings of the International Numismatic Symposium*. Eds: Gedai, I. – Bíró-Sey, K. Budapest 1980, 101–107.
- DANILOV 2004 DANILOV, S. V.: *Goroda v kočevych obščestvoch Central'noj Azii*. Ulan uda 2004.
- DUNLOP 1967 DUNLOP, D. M.: *The History of the Jewish Khazars*. New York 1967.
- FOMIN 1978 FOMIN, A. V.: Podražatel'nyj dirhem „Ard-al-chazar“ IX v. In: *Vostočnaja Evropa v drevnosti i srednevekov'e*. Red.: Čerepnin L. V. et al. Moskva 1978, 136–138.
- GOLDEN 2007 GOLDEN, P. B.: Irano-Turcica: The Khazar sacral kinship revisited. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 60 (2007) 161–194.
<https://doi.org/10.1556/AOrient.60.2007.2.2>
- GOLDEN *et al.* 2013 GOLDEN, P. – OSAVA, T. – TAŠAGYL, A. – BAJAR, D. – BOTALOV, S. – JACENKO, S. – KUBAREV, V. – KUBAREV, G. – TOTEV, B. – KOMAR, A. – BABAJAROV, G. – TABALDIEV, K. – SAMAŠEV, Z. – NOVOŽENOV, V. – BAZYLCHAN, N.: *Zapadnyj Tjurkskij kaganat*. Astana 2013.
- HARMATTA 1981 HARMATTA János: Egy nyugati türk uralkodó medaillona Toxarisztánból. *Antik Tanulmányok* 28 (1981) 21–29.
- HARMATTA 1994 HARMATTA János: Nyugati türk uralom Kelet-Iránban (Kr.u. 650–790). *Antik Tanulmányok* 38 (1994) 149–164.
- KOVALEV 2004 KOVALEV, R. K.: What does historical numismatics suggest about the monetary history of Khazaria in the ninth century? *Archivum Eurasiae Medii Aevi* 13 (2004) 97–129.
- KOVALEV 2005 KOVALEV, R. K.: Creating Khazar identity through coins: the special issue dirhams of 837/838. In: *East Central and Eastern Europe in the Early Middle Ages*. Ed.: Curta, F. Ann Arbor 2005, 220–253.
- KOVALEV 2016 KOVALEV, R. K.: What do 'official' Volga Bulgār coins suggest about the political history of the second half of the 10th century? In: *Central Eurasia in the Middle Ages: Studies in Honor of Peter B. Golden*. Eds: Karatay, O. – Zimonyi, I. Wiesbaden 2016, 191–207.
- KOZENKOVA 1967 KOZENKOVA, V. I.: Novyj istočnik dlja izučeniya svjazej Vizantii i Srednej Azii. *Sovetskaja Arheologija* 1 (1967) 266–269.

- KROPOTKIN 1986 KROPOTKIN, V. V.: Bulgarskie monety X veka na territorii drevnej Rusi i Pribaltiki. In: *Volžskaja Bulgarija i Rus'*. Red.: Chalikov, A. Ch. Kazan' 1986, 38–62.
- KUBAREV 2003 KUBAREV, G. B.: Žanrovaja scena iz Bičiktu-Boma. In: *Stepi Evrazii v drevnosti i srednevekov'e*. Kniga II. Sankt-Peterburg 2003, 242–245.
- KUBAREV 2017 KUBAREV, G.: Old turkic statues from Apshiyakta, Central Altai. On female representations in turkic monumental art. *Archaeology, Ethnography & Anthropology of Eurasia* 45:1 (2017) 93–103.
<https://doi.org/10.17746/1563-0110.2017.45.1.093-103>
- KUBATIN 2017 KUBATIN, A. V.: Drevnetjurkskie tituli i épitety na sogdojazyčnych monetach oasisov Srednej Azii i Semireč'ja épochi rannego srednevekov'ja. *Archivum Eurasiae Medii Aevi* 23 (2017) 103–135.
- KULEŠOV 2009 KULEŠOV, V. S.: „Runičeskij dirham”: Novyj istočnik dlja istorii chazarskoj geraldiki? Seminar „Geraldika – vspomogatel'naja istoričeskaja disciplina”. Sankt-Peterburg 2009.
- KULEŠOV 2018 KULEŠOV, V. S.: Pis'mennye i numizmatičeskie istočniki po istorii denežnogo obraščeniya v Vostočnoj Evrope v IX–XI vv. Stokgol'mskij Universitet, Stokgol'mskij Numizmatičeskij Institut, [kézirat] Moskva 2018, 133–136.
- KYZLASOV 2012 KYZLASOV, I. L.: Serebrjannye monety s legendami kubanskogo runičeskogo pis'ma. In: *Problemy archeologii Kavkaza*. Red. Munčaev, R. M. – Korenovskij, S. N. Moskva 2012, 226–246.
- MAU-TSAI 1958 MAU-TSAI, L.: *Die chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken (T'u-küe)*. Göttinger Asiatischen Forschungen 10. Wiesbaden 1958.
- MOLČANOV 1998 MOLČANOV, A. A.: O monetnom čekane Volžskoj Bolgarii konca X v. (dirham Abd ar-Rachmana ibn Mumina 387 g. ch.) In: *Šestaja Vserossijskaja numizmatičeskaja konferencija*. Red.: Potin, V. M. Sankt-Peterburg 1998, 62–64.
- MUHAMADIEV 1990 MUHAMADIEV, A. G.: *Drevnie monety Povolž'ja*. Kazan' 1990.
- NAYMARK 2001 NAYMARK, A.: *Sogdiana, its Christians and Byzantium: a Study of Artistic and Cultural Connections in Late Antiquity and Early Middle Ages*. Indiana University PhD Thesis, 2001.
- NAJMARK – JAKOVLEV 2012 NAJMARK, A. – JAKOVLEV, A.: Svincovaja imitacija samarkandskoj monety kitajskogo obrazca iz Varachši. *Numizmatičeskie Čtenija* 2012 god. Red.: Volkov, I. V. – Zacharov, E. V. – Širjakov, I. V. Moskva 2012, 21–31.
- NOONAN 1980 NOONAN, T.: Monetary circulation in early medieval Rus'. A Study of Volga Bulgar Dirham Finds. *Russian History* 7 (1980) 294–311.
<https://doi.org/10.1163/187633180X00210>
- NOONAN 1981 NOONAN, Th. S.: Ninth-century dirham hoards from European Russia: A preliminary analysis. In: *Viking-Age Coinage in the North Lands*. Eds: Blackburn, M. A. S. – Metcalf, D. M.. BAR International Series 122. 1981, 47–117.

- NOONAN 1982 NOONAN, T.: A ninth century dirham hoard from Devitsa in Southern Russia. *Museum Notes, American Numismatic Society* 27 (1982) 185–209.
- OLSSON 2013 OLSSON, J. T.: Coup d'état, Coronation and Conversion: Some Reflections on the Adoption of Judaism by the Khazar Khaganate. *Journal of the Royal Asiatic Society* 23 (2013) 495–526.
<https://doi.org/10.1017/S1356186313000266>
- PAYNE 2016 PAYNE, R.: The making of Turan: The fall and transformation of the Iranian East in Late Antiquity. *Journal of Late Antiquity* 9 (2016) 4–41.
<https://doi.org/10.1353/jla.2016.0011>
- PETTERSON 2009 *The Spillings Hoard: Gotland's Role in Viking Age World Trade*. Ed.: PETTERSON, A. M. Visby 2009.
- RISPLING 1990 RISPLING, G.: The Volga Bulgarian imitative coinage of al-Amir Yaltawar ('Barman') and Mikail b. Jafar. *Commentationes de nummis saeculorum IX–XI in Suecia repertis. Nova Series* 6. Stockholm – London 1990, 275–282.
- RISPLING 2001 RISPLING, G.: A list of coin finds relevant to the study of early Islamic-type imitations. *Russian History* 28 (2001) 325–339.
<https://doi.org/10.1163/187633101X00190>
- RTVELADZE 2006 RTVELADZE, É. V.: *Istorija i numizmatika Čača. (Istorija polovina III–seredina VIII. v. n.é.)*. Taškent 2006.
- ŠKODA 1983 ŠKODA, V. G.: Podraženie vizantijskoj monete iz Pendžikenta. *Vizantijskij Vremennik* 44 (1983) 196–201.
- SMIRNOVA 1970 SMIRNOVA, O. I.: *Očerki iz istorii Sogda*. Moskva 1970.
- STAMPFER 2013 STAMPFER, Sh.: Did the Khazars convert to Judaism? *Jewish Social Studies* 19/3 (2013) 1–72.
<https://doi.org/10.2979/jewisocistud.19.3.1>
- SZMONIEWSKI 2012 SZMONIEWSKI, B. Sz.: The Byzantine coins on the Silk Road – Some comments. In: *Serica – Da Qin. (Selected Problems.)*. Eds: Malinowski, G. – Paroń, A. – Szmoniewski, B. Sz. Wrocław 2012, 41–50.
- THIERRY 1998 THIERRY, F.: Les monnaies de Boquq Qaghan des Ouighours (795–808). *Turcica* 30 (1998) 263–278.
<https://doi.org/10.2143/TURC.30.0.2004301>
- THIERRY 1999 THIERRY, F.: Sur les monnaies des Türgesh. In: *Coins, Art and Chronology. Essays on the pre-Islamic History of the Indo-Iranian Borderlands*. Eds: Alram, M. – Klimbury-Salter, D. M. Österreichische Akademie der Wissenschaften Philologisch-Historische Klasse Denkschriften 280. Wien 1999, 321–349.
- THIERRY 2005 THIERRY, F.: La monétarisation de la société turke (VIe–IXe siècle), influence chinoise, influence sogdienne. In: De La Vaissière, E. – Trombert, E.: *Les Sogdiens en Chine*. EFEO Paris 2005, 397–417.
- THIERRY 2011 THIERRY, F.: Three notes on Türgesh numismatics. In: *Proceedings of the Symposium on Ancient Coins and the Culture of the Silk Road*. Shanghai 2011, 413–442.
- VASMER 1925 VASMER, R.: Über die Münzen der Wolga-Bulgaren. *Numismatische Zeitschrift* 18 (1925) 63–84.

- VON ZAMBAUR 1911 VON ZAMBAUR, E. K. M.: Die Münzen der Khazaren. *Monatsblatt der Numismatischen Gesellschaft in Wien* 8 (1911) 313–315.
- ZEIMAL’ 1994 ZEIMAL’, E. V.: The circulation of coins in Central Asia during the Early Medieval Period (fifth–eight centuries A.D.). *Bulletin of Asia Institute* 8 (1994) 245–267.
- ZHIVKOV 2015 ZHIVKOV, B.: *Khazaria in the Ninth and Tenth Centuries*. Leiden – Boston 2015.
<https://doi.org/10.1163/9789004294486>

‘KHAZAR COINAGE’ COMPARED TO VOLGA BULGARIAN, WEST TURKIC,
AND TÜRGESH COINAGES

Csanád Bálint

The hypothesis of ‘Khazar coinage’ – and the historical interpretation of it – is based on a hoard of dirhams discovered on the banks of the River Don. The inscriptions on some of them were read by the numismatist A. A. Bykov as *Ard-el-hazar* (‘Land of the Khazars’). Researchers subsequently did not react to critiques and reservations, but largely accepted his readings. Moreover, some non-Arabists proposed the reading ‘Moses’ in place of Bykov’s ‘Messenger of Mohamed’, evidencing the Khazar ruler’s Jewish religion. When compared to the genuinely separate, contemporaneous Volga Bulgarian, West Turkic, and Türgesh coinages, the coins with the inscription ‘*Ard-hazar*’ may be regarded as a one-off attempt by a money minter inexpert in Kufic epigraphy who may himself have been Jewish. These dirhams cannot, however, be regarded as proof that the Khazars had Judaism as their religion.

AZ ÁBRAHÁMI CISZTERCI APÁTSÁG RONCSOLÁSMENTES RÉGÉSZETI KUTATÁSA

Berta Adrián – Ekrik Ákos – Kovács Bianka Gina

AZ APÁTSÁG ELHELYEZKEDÉSE

Az ábrahági apátság Tolna vármegye délnyugati sarkában (1. ábra), a mai Dombóvár belterületének északkeleti szélén, Tüske városrészben (korábban Tüskepuszta) állt (2. ábra). A Dél-Külső-Somogy kistáját észak–déli irányban átszelő Kiskondai-patakából felduzzasztott jelenlegi horgasztó (Tüskei-tó)¹ keleti felén egy kisebb kiemelkedés található, mely a tó felőli oldalán egy 5–6 méteres lejtővel zárul. A domb 127 m tengerszint feletti magasságával a környék egyik markánsan kiemelkedő pontja. A kutatók többsége ide, a mai Szent Vendel utca 51–59. számú házak hátsó kertjébe lokalizálja az apátság egykori helyét. Ezen a környéken a források szerint a 18. században még jelentős falmaradványok álltak, melyeknek földfelszín feletti része mára teljesen eltűnt. Így az épületek pontos elhelyezkedéséről, méreteiről, alaprajzáról, illetve arról, hogy mekkora és milyen maradványokkal számolhatunk a felszín alatt, a közelmúltig nem állt rendelkezésre információ. Ezen kérdések tisztázása céljából 2023–2024-ben a területen roncsolásmentes régészeti vizsgálatokat folytattunk. Tanulmányunkban ennek a kutatásnak az eredményeit mutatjuk be, a teljesség érdekében az apátságra vonatkozó, már korábban ismert adatok összegzésével kiegészítve.

AZ APÁTSÁG TÖRTÉNETE

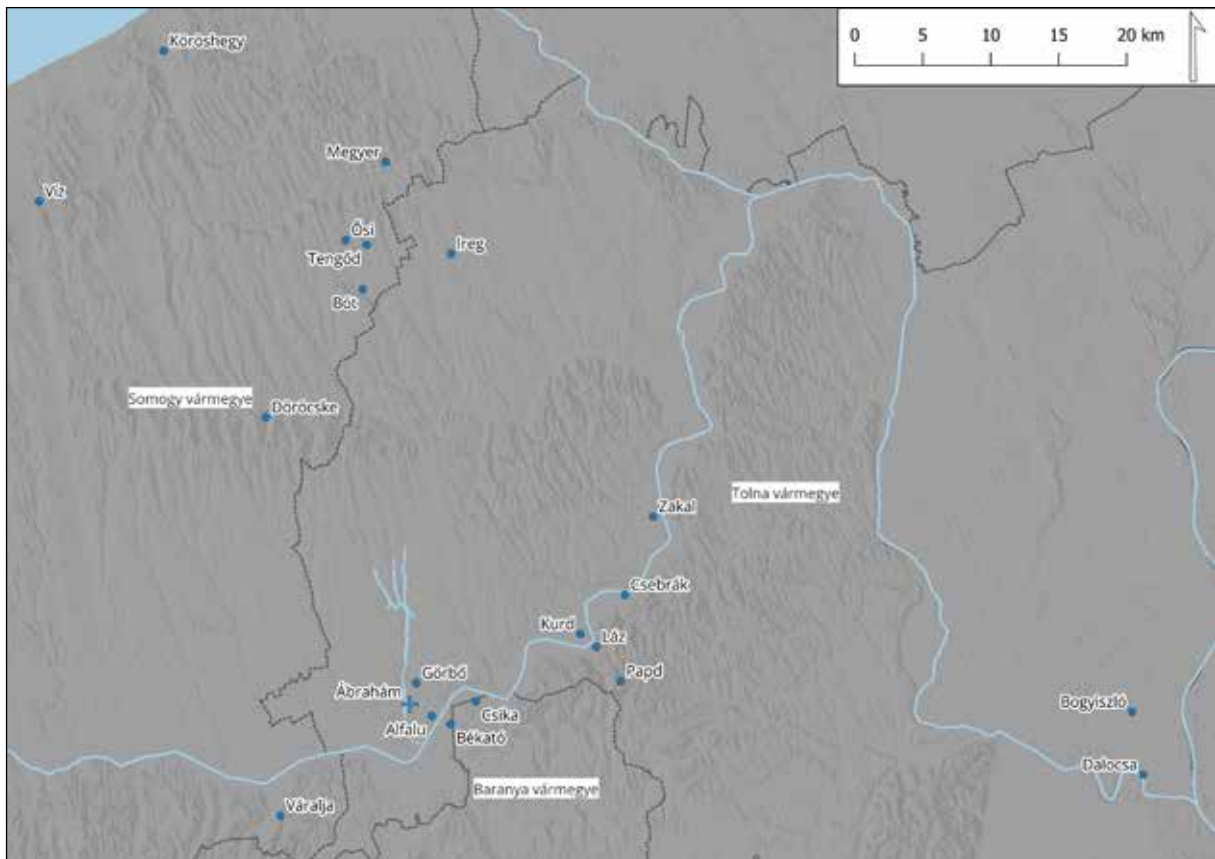
A ciszterci rend a 12. század közepén telepedett meg a Magyar Királyság területén. Legkorábbi magyarországi monostorukat II. Géza király (1141–1162) alapította 1142-ben Cikádon (Bátaszék), melynek első szerzetesei a nem sokkal korábban létesített (1133) ausztriai Heiligenkreuz kolostorából érkeztek. Ezt – jórészt a rendet pártoló III. Bélának (1172–1196) köszönhetően – a 12. század utolsó harmadában további hat (Egres, Zirc, Pilis, Szentgotthárd, Pásztó, Borsmonostor), majd a következő 35 évben további nyolc alapítás követte a Magyar Királyság területén.² Az ábrahági apátságot a 13. század közepén induló utolsó alapítási hullám végén létesítették, ez volt az utolsó középkori ciszterci monostoralapítás az országban. A magyarországi ciszterci intézmények többségétől eltérően nem királyi, hanem magánföldesúri alapítású. Ilyen szempontból a korszak nagy birtokszerző nemzetségeinek presztízsigényét tükröző monostoralapítások sorába illeszkedik.³ Egy 1260-as oklevél szerint Mojs, Béla herceg tárnokmestere, somogyi, soproni és varasdi ispán engedélyt kapott rá, hogy egy új, általa alapított apátságnak adományozzon a birtokaiból. IV. Béla 1263-as megerősítő oklevelében már Ábrahám neve is szerepel, melyet rokonai beleegyezésével Mojs több környékbeli birtokkal is ellátott. Az apátság a ciszterci rend clairvaux-i ágához tartozó pilisi rendház fiúháza volt, az onnan érkező szerzeteseket 1270-ben vezette be a kolostorba a zirci és az egresi apát. Templomának védőszentje a ciszterci hagyományok szerint Szűz Mária volt. Nádorsága alatt, 1270-ben és 1272-ben, Mojs újabb birtokokkal gyarapította a monostor javait, majd 1280-as végrendeletében is hasonlóképpen cselekedett. Később, 1292-ben felesége is követte

A szerzők régészek, a HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont Régészeti Intézetének tudományos segédmunkatársai (berta.adrian@abtk.hu; ekrik.akos@abtk.hu; kovacs.bianka@abtk.hu).

¹ A tavat 1967-ben hozták létre a patak téglagyári és tőzegkitermelő gödreinek feltöltésével, valamint egy völgyzáró gát építésével; vö. DÖVÉNYI 2010, 468.

² HERVAY 1991, 472–480.

³ ENGEL 1994, 19.

1. ábra. Az ábrahámi ciszterci apátság és birtokainak elhelyezkedése a 13. század második felében a jelenlegi közigazgatási és vízrajzi viszonyok között.

(Térkép: Berta Adrián, Ekrik Ákos és Kovács Bianka Gina)

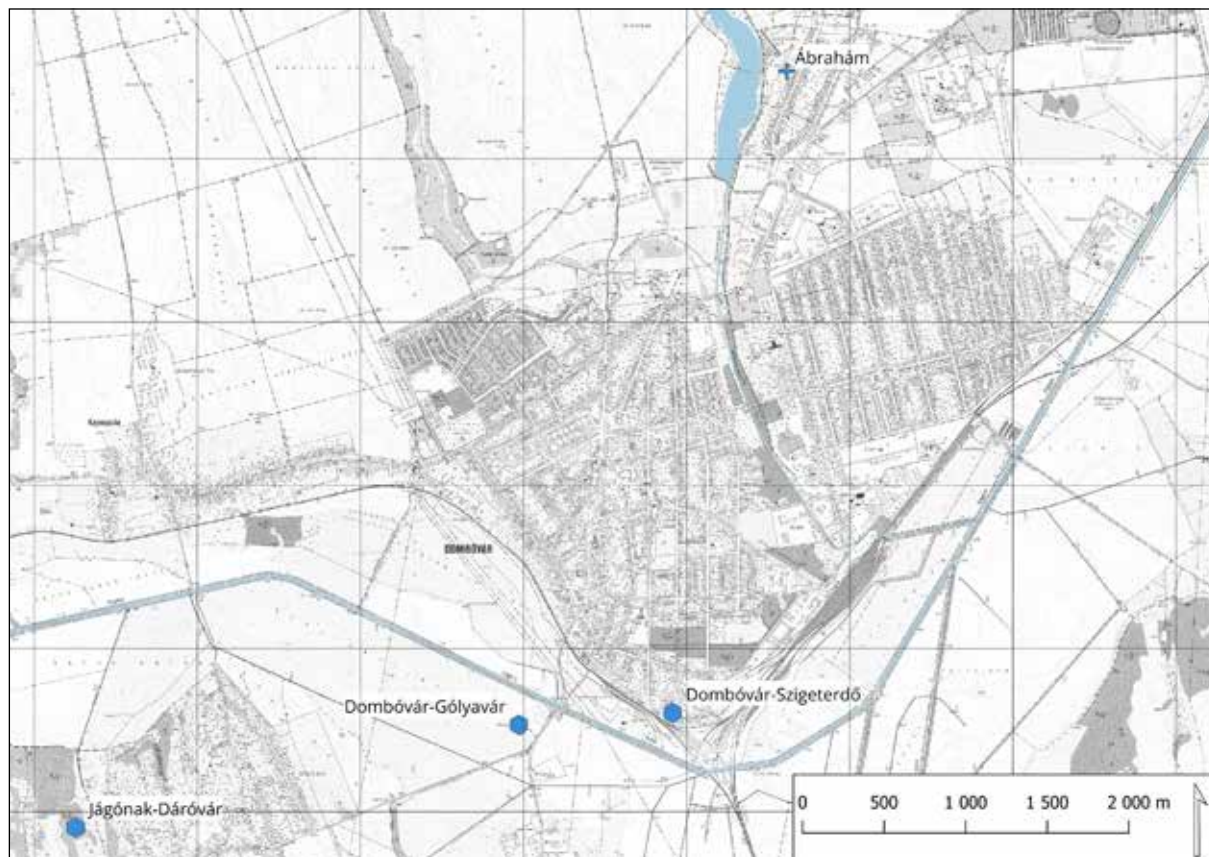
Fig. 1. The siting of Ábrahám's Cistercian Abbey and its lands in the second half of the 13th century, in the current administrative and hydrological context.

(Map: Adrián Berta, Ákos Ekrik and Bianka Gina Kovács)

példáját. Az ábrahámi apát a pilisi és az acey-i apátokkal együtt 1272-ben részt vett a franciaországi nagykáptalanon, ahol a pástói kolostor elöljárójával szemben elkövetett igazságtalanságért mindhármukra büntetést szabtak ki. Az 1279-es generális káptalanon az ábrahámi apátot leváltották, mivel nem jelent meg az esedékes évben, és még tizedet sem fizetett. A kolostor elöljárójának kirablásáról pedig az 1291. évi nagykáptalan jegyzőkönyveiből értesülünk. Több mint fél évszázad múltán, 1357-ben a rend vizitátoraként az országba látogató reini apát nem tett látogatást az apátságba, mivel szerinte az alig volt monostornak mondható. A középkor folyamán a kegyurasága egészen 1524-ig Mojs rokonságának a kezében maradt. Ennek megfelelően 1296-ban Sándor fia Mojs birtokolta, majd 1343-ból arra van adat, hogy a kegyúri jogot Mojs fia Mihály és a család másik ágához tartozó Dárói István fiai, Miklós és Péter közösen gyakorolták. 1345-ben a szintén Mojs ágához tartozó Gereci Sándor fiai lemondtak jogukról a már említett Dárói István fiai javára, vagyis a kegyuraság a család dárói ágához került.⁴ A 15. században az apátság elsősorban birtokvitákban szerepelt.⁵ 1515-ben egy Nyéken íródott magánlevél (ismeretlen

⁴ CANIVEZ 1935, 106, 185, 252; HERVAY 1984, 47–49, 128; KOSZTA 1994, 28; F. ROMHÁNYI 2000, 7; K. NÉMETH 2006, 61; K. NÉMETH 2015, 58.

⁵ GAÁL 1982, 176–177; SZÓKE 1996, 40–42.

2. ábra. Az ábrahámi ciszterci apátság és a környező várak elhelyezkedése Dombóvár környékén.

(Térkép: Berta Adrián, Ekrik Ákos és Kovács Bianka Gina)

Fig. 2. The siting of the Ábrahám Cistercian Abbey and nearby castles in the Dombóvár area.

(Map: Adrián Berta, Ákos Ekrik and Bianka Gina Kovács)

asszony, feltehetően Dombai Farkas leánytestvérének levele) említi az ábrahámi apátot.⁶ Az 1324 és 1537 közötti időszakból a rendház tíz apátjának nevét ismerjük.⁷ Dárói Majos Miklós 1524-es, utód nélküli halála után II. Lajos király Werbőczy Istvánnak és fiának, Imrének adományozta a kegyuraságot.⁸

Birtokai részben a közvetlen környékén (Ábrahám, Váreleje, Alfalu, Csika, Görbő, Békató/Újfalu), részben Kurd falu környékén (Kurd, Láz, Németi, Papd, Csebrák, Zakal) feküdtek, illetve további falvakkal rendelkezett még a megye északnyugati részén (Tengőd, Ősi, Bót, Ireg), valamint Somogy (Köröshegy, Megyer, Víz, Döröcske, Pychur) és Bodrog vármegyékben (Bogyiszló, Dalocsa) is.⁹ A felsorolt falvak többsége – összesen 14 (részben megismételve a korábbi adományokat) – már Mojs nádor 1280-as végrendeletében szerepelt, melyben részben a hozzájuk tartozó malmokat is az apátságnak juttatta az alapító. A végrendelet szerint Mojs ekkor a birtokokon kívül 100 ezüst márkát és egy arany poharat is az apátságnak adományozott.¹⁰

⁶ FRANKL 1873, 44; HEGEDŰS – PAPP 1991, 31.

⁷ HERVAY 1984, 52.

⁸ K. NÉMETH 2015, 58–59.

⁹ HERVAY 1984, 51–52; K. NÉMETH 2010, 118.

¹⁰ KULCSÁR 2006, 55–56, 59. A szerző az ismétlés okaként felvetette azt a lehetőséget, hogy Mojs a birtokok hasznélvezeti jogát a korábbi adományozások alkalmával még megtartotta, és csak halálakor mondott le róla.

AZ ALAPÍTÓ CSALÁD

Az apátságot alapító II. Mojs és annak későbbi kegyurai egészen 1524-ig a dárói Majos családból származtak. A család első ismert tagja az alapító II. Mojs apja, I. Mojs, aki II. András idején nádori méltóságot viselt (1228–1231). A család felemelkedése ebben az időben kezdődött és a monostoralapító idején teljeseedett ki. Birtokaik főként Tolna, Somogy és Fejér vármegyékben helyezkedtek el.¹¹ II. Mojs nevéhez nem csak az ábrahámi alapítás kötődik, ugyanis testvérével, Sándorral 1252-ben ők létesítették a Somogy megyei kaposfői premontrei prépostságot is.¹² I. Mojs testvérének, Miklósnak az utódai (dárói ág) a 13. század második felében megszerezték a dárói uradalmat, ahol Engel Pál szerint Dárói Salamon (1273–1308) építette fel a várat a mai Jágónak határában, a Kapos déli partján. Az erősséget először 1358-ban az ő unokái, Péter és Miklós váraként említik.¹³ Ugyanebben az időben a Mojs ágából származó, már említett Gereci Sándor fiának, Mojsnak (1345–1415) Hábon állt tornya, melyet a mai Kaposszekcső területén keres a kutatás.¹⁴ A család tagjai a 15. század második felében megyei tisztségeket viseltek,¹⁵ férfiaágon a 16. század első felében haltak ki.¹⁶

ÚJKORI FORRÁSOK

Az apátságot valószínűleg a törökök 1543-as hadjárata miatt hagyták el a szerzetesek,¹⁷ azonban a mellette lévő településen a későbbi források szerint nem volt teljes a pusztulás. A 16. század második felében készült török defterekben Ábrán néven feltüntették mint adózó települést (1563: 5 ház, 1573–74 és 1575: 8 ház, 1580: 9 ház).¹⁸ Mivel a kolostor templomának még a 18. században is jelentős romjai álltak (lásd alább), elképzelhető, hogy a hódoltság időszakában, ha nem is eredeti funkciójának megfelelően, de használták az épületet.

A környék visszafoglalására az ország nagy részéhez hasonlóan 1686-ban került sor. Ezt követően 1691-ben a Dombóvár környéki gazdátlan területeket Esterházy Pál nádor vásárolta meg. A következő évben készült kimutatásban Ábrahám (Hábráhám néven) pusztaként szerepelt.¹⁹

Az apátság javaiért 1727-ben Barbácsy Ferenc nagyváradai kanonok, királyi táblai főpap pert indított.²⁰ Ennek során kihallgatták a környék tulajdonosait, a jegyzőkönyvek számos információt szolgáltatnak az apátság egykori helyével kapcsolatban. Az egyik tanú szerint a 18. század második évtizedében még jelentős romok álltak Tüskepusztán: *„1713 esztendőben (...) , azon Töskey templomott melly ugyan Klastromnak hivattatik, oly kárban találta, hogy al szélrül szépen faragott keöbül, nagy ajtó, két ép kerékablakal edgyütt vót rajta (...) nagy épületnek látzatik, mostansághis nagy lehetett régenten ha nem az elütt ennyihány esztendőkkkel Dombóvárrott az uraságh házait építetvén akoriban nagyon le rontották (...) akoriban egytül mástul is halotta, hogy cziszterciensisek Abbatiája lett vólna, kitül pedigh hogy vöres papok laktak vólna benne”*. Egy másik tanú elmondta, hogy azon kérdésre, hogy *„minémü helnek kölletett régenten ennek a Pusztának lenni, mivel ollyas nagy épület vólt rajta”* a mágocsi lakosok azt válaszolták, hogy az ábrahámi monostor állt ott. Szintén ebben az ügyben, 1734-ben

¹¹ SZOVÁK 1994, 462; ARADI 2014, 206.

¹² ARADI 2016, 135.

¹³ ENGEL 1996, 344; MIKLÓS 2007, 234–238; ARADI 2014, 206.

¹⁴ Engel Pál Kaposszekcső-Leányvárral azonosította a hábi tornyot (ENGEL 1996, 355). Miklós Zsuzsa ezt elvetette, de a szintén Kaposszekcső területén található középkori Háb falu környékén erődítésre utaló nyomot nem talált (MIKLÓS 2007, 246–247).

¹⁵ SZAKÁLY 1998, 47; C. TÓTH *et al.* 2017, 270–271.

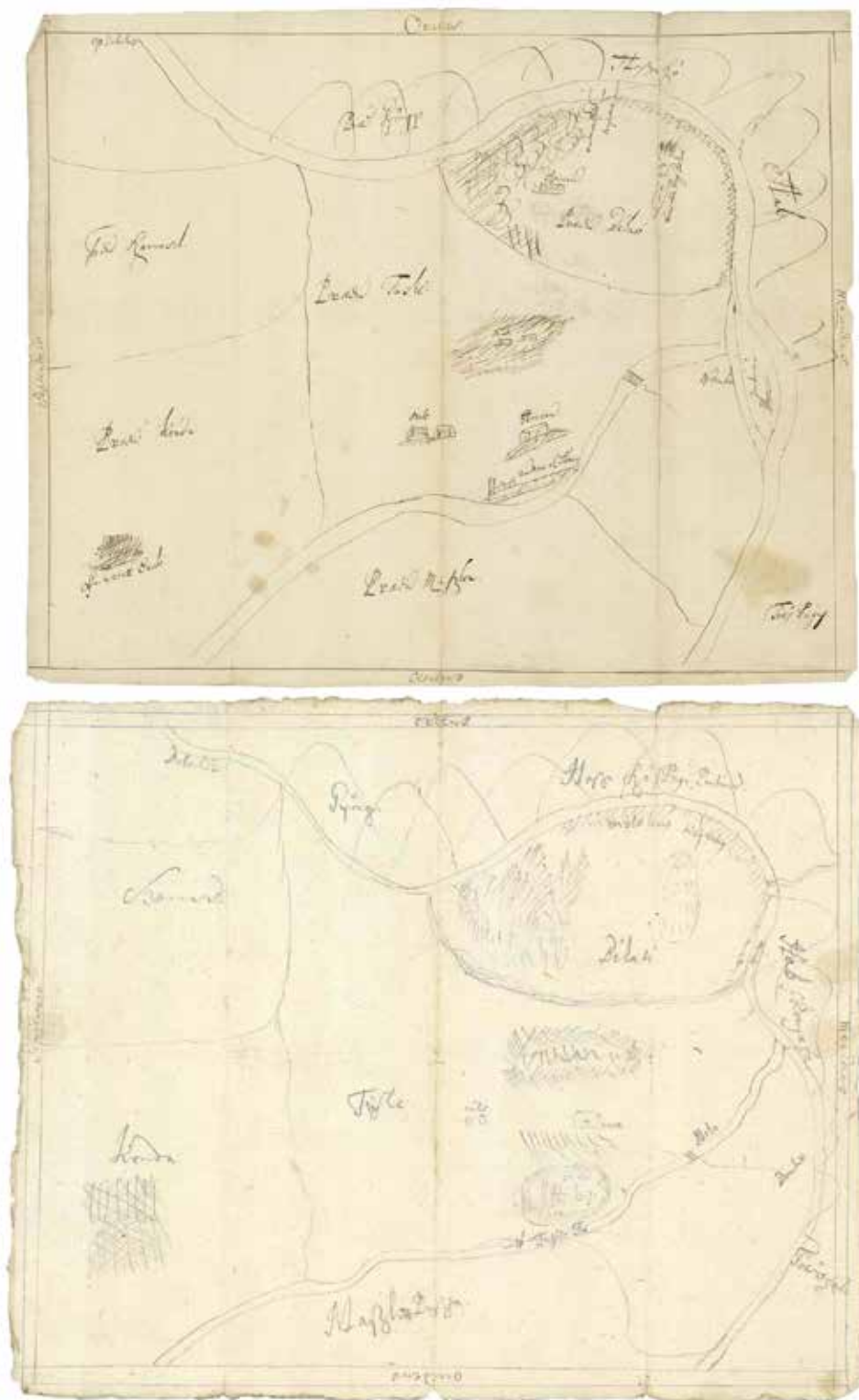
¹⁶ ENGEL 2001, Majos rokonsága.

¹⁷ F. ROMHÁNYI 2000, 7; K. NÉMETH 2006, 61; K. NÉMETH 2015, 59. F. Romhányi Beatrix újabb munkájában az apátság pusztulását 1543 elé teszi (F. ROMHÁNYI 2017, 256; vö. K. NÉMETH 2011b, 108. 13. jegyzet).

¹⁸ VELICS – KAMMERER 1886–1890, I. 176, 328, II. 472, 495.

¹⁹ GAÁL 1982, 179–180.

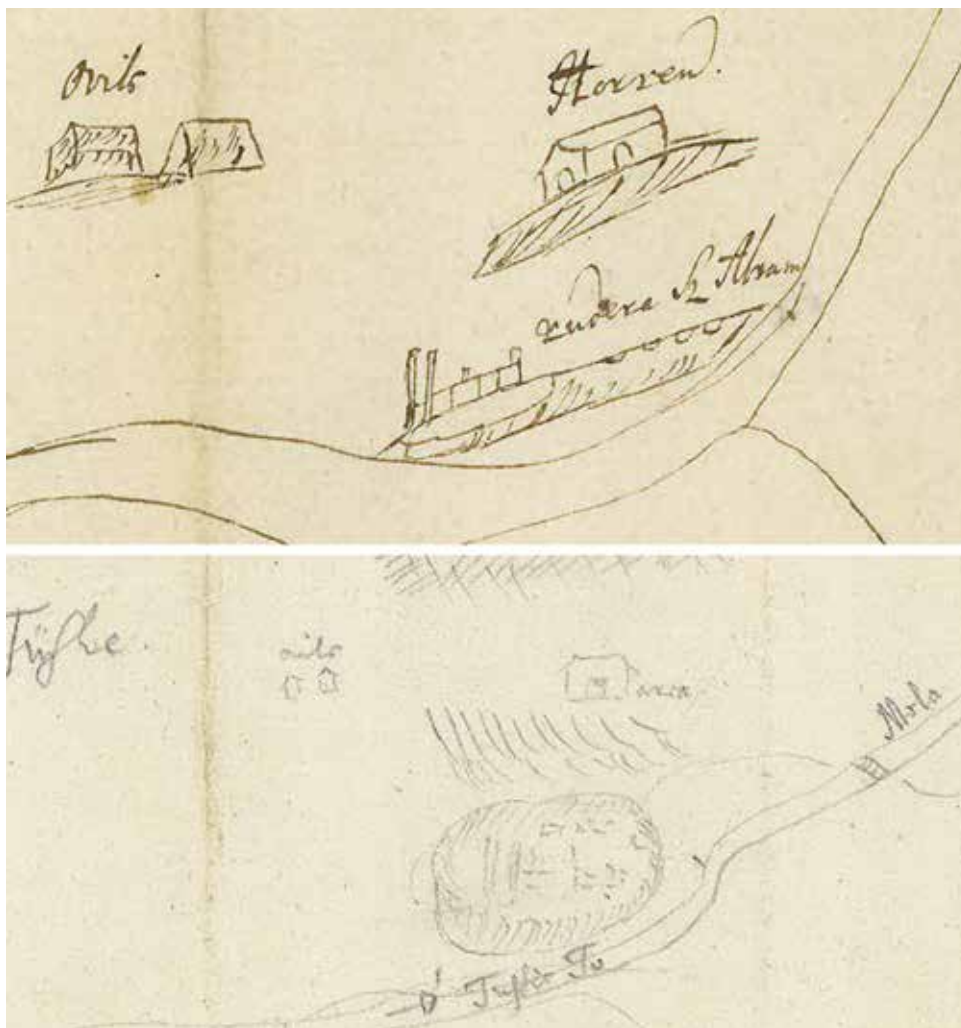
²⁰ RUPP 1876, 21.

3. ábra. 18. századi térképvázlatok a Dombóvár környéki praediumokról.

(Forrás: MNL OL Eszterházy család hercegi ágának levéltára, S 16 – No. 1093/1–2.)

Fig. 3. Sketch maps from the 18th century showing landholdings in the Dombóvár area.
 (Source: MNL [‘Hungarian National Archives’] OL Eszterházy család hercegi ágának levéltára [‘OL Archive of the Princely Branch of the Eszterházy Family’], S 16 – No. 1093/1–2.)

4. ábra. Az apátság és közvetlen környékének ábrázolása a 18. századi térképvázlatokon.

(Forrás: MNL OL Eszterházy család hercegi ágának levéltára, S 16 – No. 1093/1–2.)

Fig. 4. Depiction of the abbey and its immediate surroundings on 18th-century sketch maps.
(Source: MNL [‘Hungarian National Archives’] OL Eszterházy család hercegi ágának levéltára [‘OL Archive of the Princely Branch of the Eszterházy Family’], S 16 – No. 1093/1–2.)

helyszínvázlat készült a környékről, amelyen feltüntették az apátság kéttornyú épületének romjait. A rajzon az épületegyüttes egy kisebb dombon áll.²¹ Az említett térképvázlatnak még két további változata (3. ábra) is ismert az Esterházy család hercegi ágának levéltáraiból, amelyek néhány részletükben eltérést mutatnak a már több alkalommal is közölttel szemben. Mind a tussal, mind pedig a ceruzával készült példányon szerepelnek az egykori apátságának a maradványai, az előbbin a *Rudera Sz Abram* felirattal is jelölve (4. ábra). Az épületeknek helyet adó, vízfolyás mellett álló domb a ceruzarajzon felül-, míg a tusrajzon oldalnézetből van ábrázolva, rajta romos állapotban álló épületekkel, valamint két jól kivehető sisak nélküli toronnyal.²² A későbbi térképeken (Első és Második Katonai Felmérés, kataszteri térképek) már nem jeleztek álló romokat Tüskepusztán.²³

²¹ GAÁL 1982, 180, 3. kép; SZÓKE 1996, 41–42; K. NÉMETH 2010, 118–119; K. NÉMETH 2015, 59.

²² MNL OL Esterházy család hercegi ágának levéltára, S16 No. 1093/1–2.

²³ Első Katonai Felmérés (1782–1785), Második Katonai Felmérés (1819–1869), Kataszteri térképek (XIX. század). Forrás: maps.arcanum.hu (Utolsó megtekintés: 2024.05.31.)

5. ábra. A lelőhely környéke a Harmadik Katonai Felmérésen.

(Forrás: maps.arcanum.com)

Fig. 5. The area containing the site as shown in the Third Military Survey.

(Source: maps.arcanum.com)

A 19. század végén a kibontakozó régészettudomány akkori művelői is értesültek a Tüskepusztán található maradványokról. Kammerer Ernő egy 1879-es leveléből kiderül, hogy Dóry Jenő tüskepusztai háza közelében „roppant alapzatok” kerültek elő. A tulajdonos a köveket hasznosítás céljából ki akarta termelni, levelében azonban Kammerer arra kérte, hogy várják meg a munkálatokkal, amíg leutazik a helyszínre. Azt nem tudjuk, hogy ez végül megtörtént-e?²⁴ Wosinsky Mór 1891-es régészeti kérdőívének csontvázakra vonatkozó kérdésére a következő válasz érkezett Új-Tüskepusztáról: „A téglavetőnél igen nagy mennyiségben fejjel nyugat felé fekvő helyzetben, itt hajdan egy 2000 lelket befogadó templom állott, melynek alapfalai maig is feltalálhatók.” A leírást K. Németh András közölte, ugyanakkor lábjegyzetben megjegyezte, hogy a 19. század második felében készült kataszteri térképeken Tüskepuszta környékén csak a lelőhelytől délnyugatra, kb. 1,5 km-re található téglavető.²⁵ A dunántúli kataszteri térképek azonban az említett adatszolgáltatásnál néhány évtizeddel korábban, 1856 és az 1860-as évek közepe között készültek. Az időben sokkal közelebbi, 1869 és 1887 között keletkezett Harmadik Katonai Felmérésen az általunk vizsgált telkek nyugati végében egy gödör figyelhető meg, mely fölött Z. O. jelölés látható, tehát a kérdéses időszakban valóban volt a lelőhely közvetlen közelében egy téglavető (5. ábra).²⁶

KUTATÁSTÖRTÉNET

Az apátságra vonatkozó első rövid történeti összefoglalót, Mojs nádor alapító oklevelének az átiratával együtt Fuxhoffer Damian közölte a magyarországi kolostorokat ismertető művében,²⁷ amelyben Turóczi László országleírására²⁸ hivatkozva Ábrahámot Bodrog megye területére helyezte. Rupp Jakab 1876-ban megjelent *Magyarország helyrajzi története fő tekintettel az egyházi intézetekre* című munkájában szintén tévesen Bodrog megyébe lokalizálta azt,²⁹ akárcsak Leopold Janaushek is a következő évben kiadott ciszterci rendtörténetében.³⁰ A rend magyarországi történetét feldolgozó Békefi Remig csak futólag említette Ábrahámot, megjegyezve, hogy azt korábban Leopold Janaushek ugyan Bodrog vármegyébe helyezte, azonban birtokainak fekvése alapján ő inkább úgy véli, hogy az Tolna megyében állt.³¹ Ezt követően Németh Béla a Pécsi Napló

²⁴ K. NÉMETH 2015, 59.

²⁵ K. NÉMETH 2015, 59, 535. lábjegyzet.

²⁶ Harmadik Katonai Felmérés (1869–1887). Forrás: maps.arcanum.hu (Utolsó megtekintés: 2024.05.31.)

²⁷ FUXHOFFER 1803, 97–98.

²⁸ TURÓCZI 1768, 182.

²⁹ RUPP 1876, 19–22.

³⁰ JANAUSCHEK 1877, 257.

³¹ BÉKEFI 1896, 10.

hasábjain foglalkozott Ábrahámval a pécsi püspökség ciszterci apátságairól szóló munkájában, már Dombóvár területére téve azt, de egykori helyét a Kiskondai-pataktól nyugatra feltételezve.³²

Az első ismert, adatokkal is igazolható régészeti terepi munka a területen Csalog József nevéhez fűződik, aki 1935-ös helyszíni szemléje során a vélhetően másodlagosan felhasznált római kövek alapján római castellumként értelmezte a lelőhelyet. Jelentéséből kiderül, hogy a kiszállást megelőző évben az épület egyik sarkát szülő alá forgatás közben csaknem 60 m²-es területen elpusztították, a legelőn pedig egy másik, 7 méteres fal köveit is kiszedték. Csalog 1935-ben egy 2,1 m széles, 1,7 m mély falmaradványt figyelt meg, mely faragatlan mészkőből és homokkőből készült, közében kőtörmelékekkel és római tégladarabokkal kitöltve. Ugyan 2. századi mészkő- és márványdarabok, valamint szürke és mázas kerámia töredékek is előkerültek, de Csalog beszámolója szerint egyértelműen a római korra tehető építéstechnika nem volt megfigyelhető, valamint terra sigillatát sem találtak a lelőhelyen.³³ Huszár Lajos 1945-ben listát készített a régészeti szempontból védendő lelőhelyekről, melyen Túskepuszta is szerepel.³⁴ Az apátság feltételezett helyén 1975-ben Gaál Attila végzett hitelesítő ásatást, melynek során rövid jegyzete alapján szerinte annak csak „a 16–17. századi temetőjét” találta meg.³⁵

Az apátság történetének és birtokviszonyainak máig legteljesebb feldolgozását Hervay Ferenc Levente készítette el 1984-ben.³⁶ A legfontosabb történeti adatokat a *Korai magyar történeti lexikon* Ábrahámról szóló szócikke is összegezte, de az összefoglaló elején még az szerepel, hogy az apátság pontos helye nem ismert.³⁷ Az 1980-as években Szőke Sándor és Tóth Endre a Vörössugár út (ma Szent Vendel utca) 51–59. számú házak kertjében azonosította az apátság egykori helyét. Szőke 1996-ban közölt leírása szerint egy háromhajós templom nyomait vélték felfedezni a területen a talaj elszíneződései alapján. Dombóvárral foglalkozó kötetének harmadik kiadásában így már bővebb, forrásidézetekkel és a már tárgyalt 1734-es térképvázlat újbóli közlésével kiegészített részt szentelt az apátságnak.³⁸ Tímár György 1999-es, Tolna megye templomos helyeivel foglalkozó tanulmányában tévesen Dombóvár belterületének déli szélére, a Kapos bal partjára helyezte az apátságot.³⁹ Szintén téves lokalizálás található Mező András 2000-es, a középkori templomnevekkel foglalkozó tanulmányában, amelyben Szakály határába helyezte azt.⁴⁰ F. Romhányi Beatrix és K. Németh András 1997-ben helyszíni szemlét tartottak az említett Vörössugár utcai házak hátsó

³² NÉMETH 1898, 2–3.

³³ WMM Régészeti Adattár, 397–90; K. NÉMETH 2006, 62; K. NÉMETH 2015, 59. Ugyanakkor Döry Hugó gyűjteményében Csalog leírása szerint voltak 4. századi érmék, melyek a területről kerültek elő. Augusztus 6-án kelt jelentése alapján Csalog a helyszínen ásatást tervezett, melynek megvalósulásáról nincs további információ (WMM Régészeti Adattár 397–90). Az épületmaradványok előkerüléséről és az ott lezajlott terepi munkálatokról a Tolnamegyei Újság 1935. augusztus 3-i kiadásában (XVII. évfolyam 63. szám, 1. oldal) jelent meg egy szerző nélküli rövid beszámoló, amelyben a következők olvashatók: „A rég elmúlt idők szokása szerint készült falak mentén készített árkokból különféle domborművek és ékítményes kövek kerülvén elő, Döry Hugó a leletről értesítette a szekszárdi vármegyei muzeumot. Dr. Csalogovits József muzeumi igazgatóúr szombaton kintjárt Túskepusztán és helyszíni vizsgálatai alapján megállapította, hogy ott egy igen nagyméretű római castrum maradványai kerültek elő. A castrum a rómaiaknak a Duna mögött elterülő erődvonalához tartozott és falazási módja arra enged következtetni, hogy annak idején sietve, sürgősen építették. A próbaásatások során több tárgy került elő, melyből a castrum létesítésének ideje meghatározható.”

³⁴ WMM Régészeti Adattár 434–93. Köszönettel tartozunk Czövek Attilának a múzeumi adattári adatok elérésében nyújtott segítségéért.

³⁵ GAÁL 1982, 176, 59. lábjegyzet.

³⁶ HERVAY 1984.

³⁷ KOSZTA 1994, 28.

³⁸ SZŐKE 1996, 39–44. A korábbi két kiadásban még csak néhány mondat szerepel az apátságról: SZŐKE 1965; SZŐKE 1971, 29–30.

³⁹ TÍMÁR 1999, 298.

⁴⁰ MEZŐ 2000, 273–274. K. Németh András később felhívta a figyelmet a tévedésre: K. NÉMETH 2006, 62; K. NÉMETH 2015, 59, 534. lábjegyzet.

kertjében, valamint a mögöttük húzódó löszfalnál, melynek során nagy mennyiségű téglatörmelék, kerámiatöredéket és állatsontot találtak. Ezeken kívül rögzítették azt az információt is, miszerint a helybéliek a kerti munkák során gyakran már egy-két ásónyom mélyen téglafalakba ütköznek. A helyszíni szemlére F. Romhányi Beatrix a középkori magyarországi kolostorokat összegyűjtő kötetének az előmunkálataként került sor, amelyben az ábrahámí apátságról ismert fontosabb adatokat is összefoglalta.⁴¹ 2000-ben a Vörössugár utcai telkek nyugati végén található löszfalat kb. 50 m hosszan rézsűsen lefaragták. Ezen földmunkát követően tartott helyszíni szemléjük során Ódor János Gábor és K. Németh András több átvágott középkori sírt is megfigyeltek a löszfalban. K. Németh András szerint kérdéses, hogy a sírok az apátsághoz vagy a plébániatemplomhoz tartoztak-e?⁴² Czövek Attila 2009-ben egy újdombóvári szennyvízberuházás kapcsán tartott terepbejárást a tágabb környéken.⁴³

Szabó Géza 2009-ben megelőző ásatás során a mai lelőhelytől kb. 1 km-re délre feltárt egy malmot, mely a középkortól a 18. század közepső harmadáig üzemelt. A hajdani épület mellett egykor egy kis malomtavat alakítottak ki, amelynek feltöltési rétegéből számos 13–14. századi kőfaragvány került elő a terepmunka során. A malom pénzekkel és dendrokronológiai adatok alapján az 1610-es évek elejére keltezett átépítésekor a malomkerék környékén a víz által kivájt gödröket az apátságból származó kövekkel és téglákkal töltötték fel. A malom a török kiűzése után használhatatlanná vált, de egy I. Lipót által kibocsátott érme előkerülése alapján valószínűsíthető, hogy néhány éven belül megtörtént az újjáépítése, melynek során az épület alapozásához szintén az egykori kolostorból származó törmelékdarabokat használtak fel.⁴⁴ Az előkerült fehér és vörös mészkő faragványok – rózsablak töredékei, kapubélet profilindítása, koronázópárkány-töredékek – Buzás Gergely szerint a 13. század második felére keltezhetők és a monostor alapításának időszakához köthetők. Ezenkívül számos idomtégla töredék is napvilágot látott a feltáráson.⁴⁵ A kőfaragványok előkerülését követően az apátság feltételezett helyén 2009-ben Buzás Gergely ásatást tervezett, amely azonban végül nem valósult meg.⁴⁶ Szabó Géza 2011-ben a Vörössugár út 6, 18, 33, 35, 43. és 50. számú házak előtt kivitelezett földmunkák során középkori kemencéket és gödröket figyelt meg. Elképzelhető, hogy ezek a jelenségek az apátság mellett fekvő egykori Ábrahám településhez köthetők.⁴⁷

Újabb K. Németh András több munkájában is foglalkozott az apátsággal. Mindenekelőtt megemlítendő a középkori Tolna megye templomait feldolgozó doktori disszertációja,⁴⁸ valamint az abból készült, már két kiadást is megért kötete,⁴⁹ amelyekben a történeti adatok összegzésén túl az újkori forrásokat és a régészeti kutatásokat is összegyűjtötte. Ez eddig az apátságról készült legteljesebb összefoglaló. Ezenkívül egyéb munkáiban is foglalkozott Ábrahámmal, így a Dombóvár

⁴¹ F. ROMHÁNYI 2000, 7; F. ROMHÁNYI – LASZLOVSZKY – SZAKÁCS 2008.

⁴² Magyar Nemzeti Múzeum Régészeti Adatbázis, <https://archeodatabase.hnm.hu/hu/node/33025>, 2024. május 31.; K. NÉMETH 2015, 59. Esetleg az is felmerülhet, hogy a sírok egy korábbi vagy későbbi temetőhöz tartoztak.

⁴³ Magyar Nemzeti Múzeum Régészeti Adatbázis, <https://archeodatabase.hnm.hu/hu/node/33025>, 2024. május 31.

⁴⁴ BORUZS – SZABÓ 2010, 190–192.

⁴⁵ BUZÁS 2009, 42; BUZÁS é. n. Ezúton köszönjük Buzás Gergelynek, hogy hozzájárult a kézirat felhasználásához.

⁴⁶ A közhiteles nyilvántartásban és a Nemzeti Múzeum Régészeti Adatbázisában (az engedélykérőre hivatkozva) szerepel az ásatás (Magyar Nemzeti Múzeum Régészeti Adatbázis, <https://archeodatabase.hnm.hu/hu/node/33025>, 2024. május 31.), viszont Buzás Gergely szíves szóbeli közlése alapján megtudtuk, hogy ez a kutatás végül nem valósult meg.

⁴⁷ SZABÓ 2018, 42.

⁴⁸ K. NÉMETH 2006, 61–62.

⁴⁹ K. NÉMETH 2011a; K. NÉMETH 2015, 58–60.

határának középkori történetét bemutató tanulmányában,⁵⁰ míg a megye középkori templomainak pusztulását tárgyaló dolgozatában külön esettanulmányként szerepel a monostor sorsa.⁵¹

Szóke Sándor várostörténeti monográfiájában említi, hogy a mai Szent Vendel utca 59. számú telken, földmunka közben egy 11. századi vagy 12. század eleji körmeneti kereszt aranyozott bronz korpuszát találták meg, melyet később, 1947-ben a Magyar Nemzeti Múzeum vásárolt meg.⁵² K. Németh András vetette fel, hogy a Dombóvárról 1882-ben szintén a Nemzeti Múzeumba került vésett díszű bronz kézmosótál⁵³ is kapcsolatba hozható a monostorral, mivel azidőtájt, 1879-ben jelentősebben megbolygatták az apátság föld alatt rejtőző maradványait.⁵⁴

A RONCSOLÁSMENTES RÉGÉSZETI KUTATÁS SORÁN ALKALMAZOTT MÓDSZEREK

A korábbi régészeti, történeti és térképészeti kutatómunkáknak sikerült meghatározniuk az egykori monostor hozzávetőleges helyét. Ezen információk birtokában, figyelembe véve a domborzati, geomorfológiai viszonyokat, arra törekedtünk a felméréndő részek kijelölésekor, hogy az lefedje az esetleges maradványokat rejtő teljes területet. Mivel nagyrészt elkerített telkekről van szó, ezért mindenhol igyekeztünk a tulajdonos(ok) hozzájárulásával elvégezni a terepi munkát, amit ezúton is köszönünk nekik.

A felduzzasztott Kiskondai-patakából kialakított tüskei horgásztó mellett, annak a keleti oldalán emelkedő domb, az egykori ciszterci apátság feltételezett helye napjainkban jelentős mértékben beépített. A keleti felét a Szent Vendel utca (korábban Vörössugár út) páratlan oldalának házsora foglalja el, míg a lakóépületek mögötti telkek nagyrészt beépítetlenül állnak, néhány kivételtől eltekintve ritkásan ültetett gyümölcsfák találhatók rajtuk. A tulajdonosok elmondása alapján a házak mögötti kertek a nagy mennyiségű építési törmelék miatt teljesen alkalmatlanok a művelésre, valamint az állattartáson kívül az egyéb célú hasznosításra is.⁵⁵ A telkek mögött egy bozótos-füves sáv húzódik, amelynek a horgásztó felőli végét 2000-ben rézsúsen levágták, ezzel egy kb. 3 m magas meredek domboldalt hozva létre.⁵⁶ A domb és a horgásztó közötti részt az utóbbihoz tartozó épületek foglalják el.

A beépítettség és a felszínborítottsági viszonyok erősen korlátozták a műszeres mérésre alkalmas területeket, amíg a nagymértékű bolygatottság az alkalmazható technikák körét is leszűkítették. Figyelembe véve a keresett objektum feltételezett jellegét és az előbbieken vázolt tényezőket, a legalkalmasabb és legtöbb eredménnyel kecsegtető módszernek a talajradaros vizsgálat tűnt.⁵⁷ Szem előtt tartva azt, hogy egy ciszterci monostor esetében nagyszámú kapcsolódó gazdasági épületre is számíthatunk, hasznos lett volna magnetométeres kutatást is végezni a területen, azonban az általunk is megfigyelt jelenkori (főleg 20. századi) bolygatások, illetve művelés miatt ezt a vizsgálati módszert kizártuk a használható lehetőségek közül.

A geofizikai vizsgálat során egy Malå GroundExplorer (GX) HDR típusú, 450 MHz névleges frekvenciával rendelkező antennával ellátott műszert használtunk, vontatva, terepi csúszólappal

⁵⁰ K. NÉMETH 2010, 117–121.

⁵¹ K. NÉMETH 2011b, 121.

⁵² SZÓKE 1996, 39–44; LOVAG 1985, 183; LOVAG 1994, 195; LOVAG 1999, 43; K. NÉMETH 2006, 62; K. NÉMETH 2010, 120–121; K. NÉMETH 2015, 59.

⁵³ KOVÁCS 1960, 5, 11, 7. kép; LOVAG 1999, 79, 213, Abb. 194.

⁵⁴ K. NÉMETH 2010, 121; K. NÉMETH 2006, 62; K. NÉMETH 2015, 59.

⁵⁵ A Szent Vendel utca 53. számú ház mögött húzódó telken korábban a tulajdonosok a felső 30 cm törmelékes földet eltávolították és termőtalajjal töltötték fel, azonban így is alkalmatlannak bizonyult a művelésre. A talajradarral készült felméréseken azonban szembetűnő módon megjelentek ennek a talajcserének a nyomai (9. ábra).

⁵⁶ K. NÉMETH 2015, 59.

⁵⁷ BEVAN 2006, 27–30, 33–35.

6. ábra. A talajradaros vizsgálat során felmért területek elhelyezkedése.

(Készítette: Berta Adrián, Ekrik Ákos és Kovács Bianka Gina)

Fig. 6. Locations of areas surveyed during the ground-penetrating radar investigations.

(Made by Adrián Berta, Ákos Ekrik and Bianka Gina Kovács)

(30 cm-es keréssel), 0,5 méteres térközökkel, ObjectMapper módban. A méréseket négyyszög alaprajzú területeken kijelölve végeztük, igyekezve minél nagyobb lefedést elérni. A beépítettség vagy az egy telken belüli eltérő jellegű területhasznosítások miatt egy adott telken belül több, különböző méretű egység kijelölésére is sor került (6. ábra).

2023 őszén hat telken összesen tizenkét telekrészt mértünk fel (DT01–DT12), azonban ezek közül az utolsó három (DT10–DT12) a műszer meghibásodása miatt sikertelen lett, így a terepi munkát is meg kellett szakítanunk. A folytatásra 2024. február végén került sor, ekkor pótoltuk az előző évi sikertelen méréseket (DT11V2–DT12V2), valamint újabb tíz egységet mértünk fel további három telken és a domb nyugati szélén húzódó közterületen (DT13V1–DT22V1). A két terepi szezon alatt megvizsgált 5647,8 m² a közhiteles nyilvántartásban szereplő leelőhelynek (18150 m²) mindössze a 31%-a.

DT01	18 × 45 m	810 m ²	Szent Vendel u. 55.
DT02	6,5 × 14 m	91 m ²	Szent Vendel u. 55.
DT03	8 × 17 m	136 m ²	Szent Vendel u. 55.
DT04	11,5 × 16 m	184 m ²	Szent Vendel u. 61.
DT05	9 × 38,5 m	346,5 m ²	Szent Vendel u. 57.
DT06	12 × 16 m	192 m ²	Szent Vendel u. 57.
DT07	6 × 16 m	96 m ²	Becsalai Büfé-Panzió
DT08	4 × 13 m	52 m ²	Becsalai Büfé-Panzió
DT09	7 × 48 m	336 m ²	Szent Vendel u. 59.
DT11V2	16 × 12,15 m	194,4 m ²	Szent Vendel u. 51.
DT12V2	31,5 × 44 m	1386 m ²	Szent Vendel u. 51–53.
DT13V1	3 × 22,5 m	67,5 m ²	Szent Vendel u. 51.
DT14V1	3 × 10 m	30 m ²	Szent Vendel u. 51.
DT15V1	17 × 36,2 m	615,4 m ²	Szent Vendel u. 49.
DT16V1	8,5 × 19 m	161,5 m ²	Szent Vendel u. 49.
DT17V1	3 × 10 m	30 m ²	Szent Vendel u. 53.
DT18V1	3 × 11 m	33 m ²	Szent Vendel u. 53.
DT19V1	9 × 25 m	225 m ²	Szent Vendel u. 47.
DT20V1	5 × 50 m	250 m ²	Szent Vendel u. 47.
DT21V1	4 × 28 m	112 m ²	közterület
DT22V1	6 × 50 m	300 m ²	közterület

A talajradaros mérések során nyert adatok kiértékelését GPRSlice szoftverrel végeztük, a megjelenítéshez és a térbeli elemzéshez az ArcMap 10.8.1 és Quantum GIS 3.26.1 térinformatikai szoftvereket használtuk.

A geofizikai mérések során szerzett adatok kiértékelése során előzetesen két lényeges szempontot kellett figyelembe vennünk: a rendelkezésre álló kora újkori–újkori írott források alapján a 18–20. század első fele közötti időszakban nagyfokú pusztulással, az épületanyag kibányászásával, továbbá a téglavető használata során történt bolygatással is számolnunk kellett. Ehhez hozzáadódik a terület 20. századi beépítésével és folyamatos használatával járó pusztítás is, melyet a telektulajdonosok szóbeli közlései is megerősítettek.

A radarszelvényeket a GPRSlice v7 szoftverrel dolgoztuk fel, nagyrészt a program fejlesztői által javasolt protokollt követve.⁵⁸ Az egyes szelvényeken megjelenő, a jelenségekről visszaverődő hullámok által kirajzolt hiperbolák jellemzőinek vizsgálata után az objektumok mélységének meghatározásához használt sebességmodellhez egységesen 18,37 relatív permittivitás (0,07 m/ns) érté-

⁵⁸ GOODMAN – PIRO 2013, 37–62.

ket adtunk meg minden terület esetében, így nagyrészt -130 cm mélységig kaptunk értelmezhető adatokat. Az egyes felmért területekről 20 cm-es (6,05 ns) vastagságú szeletekből generáltunk amplitúdótérképeket.

A lelőhelyről és annak környezetéről felszínmodellt (Digital Terrain Model – DTM) készítettünk.⁵⁹ A felméréshez a legalkalmasabbnak a Structure from Motion (SfM) módszert találtuk, ugyanis ezzel az eljárással viszonylag nagy területről tudunk kétdimenziós képekből valóságghú háromdimenziós rekonstrukciókat előállítani.⁶⁰

Adatfelvevő eszközünként egy DJI Phantom 4 RTK pilóta nélküli légi jármű szolgált, amellyel két felmérést végeztünk a modell elkészítéséhez. Az első felmérés repülési magassága 80 méteren és 80°-os kameradőlésszöggel történt; ezekkel a paraméterekkel 464 képet készítettünk, amellyel a lelőhely szűkebb környezetét rögzítettük. A második felmérés repülési magassága 75 méteren és 90°-os kameradőlésszöggel került kivitelezésre, ez azonban már nemcsak a lelőhely szűkebb körzetét érintette, hanem annak tágabb környezetét is; ezekkel a beállításokkal 167 kép készült.

A modellt az Agisoft Metashape Professional v.1.7.5 szoftverrel állítottuk elő. A georeferáláshoz geodéziai GNSS-RTK rendszerrel (Leica CS10 GS08) bemértük a képekről könnyen azonosítható tereptárgyakat. A keletkezett pontfelhőt a szoftver alapvető funkcióival megtisztítottuk, majd a maradék pontot osztályoztuk. A feldolgozás során igyekeztünk meghagyni csak a felszínközeli pontokat, így a fákat, magasabb növényzetet, valamint az ember alkotta különböző objektumokat (ház, autó, kerítés stb.) leszűrtük (14. ábra). Az elkészült modell végső metrikus adatai a következők:

Pontfelhő	4 025 174 pont
Sűrített pontfelhő	196 953 470 pont
Sűrített pontfelhő osztályozva	60 609 605 pont
Háló háromszögeinek száma	39 277 217 háromszög
DTM felbontás	4,8 cm/pixel
Ortomozaik felbontás	2,4 cm/pixel

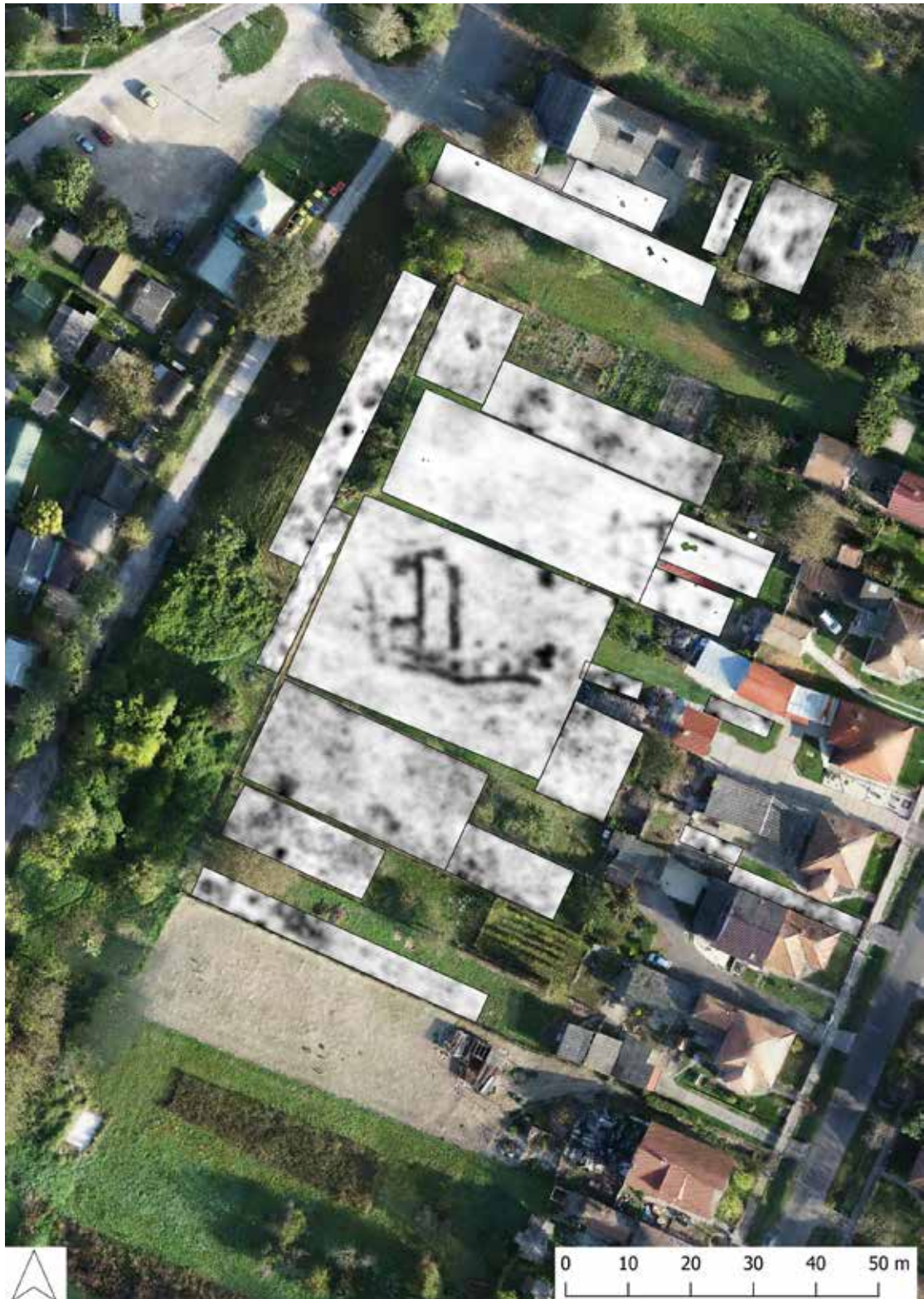
EREDMÉNYEK

A talajradar segítségével szerzett adatok kiértékelését először a 150 és 500 MHz közötti hullámhossztartományra szűkítve végeztük el, melynek eredményeképpen a DT01, DT02, DT03, DT12V2 és DT17V1 területeken sikerült olyan visszaverődő jelenségeket megfigyelnünk, melyek határozottan földfelszín alatti építészeti maradványok jelenlétére utalnak. Ebben a tartományban a DT21 és DT22 közötti területeken, közvetlenül a 2000-ben kialakított nyugati domboldal mellett egy további bizonytalan jelenség (talán kerítőfal) töredékes körvonalai sejlettek fel kb. -50–100 cm mélységben. A DT12V2 terület kivételével azonban – habár határozottan épített objektumokra utaltak – a visszaverődött jelek általában elmosódottak és/vagy nehezen értelmezhetőek voltak. Ezért egy magasabb hullámhossztartományban, 300 és 700 MHz között újabb szűrést végeztünk,⁶¹ melynek köszönhetően sokkal tisztább képet kaptunk a föld alatt elhelyezkedő maradványokról (7–10. ábra). Erőteljes reflexiókat szinte majdnem mindegyik felmért részen megfigyeltünk, azonban értelmezhető formákat a fentebb felsorolt részeket kivéve, nem sikerült azonosítanunk. Ennek egyik oka az erős bolygatottság, illetve a felmért területek mozaikossága, a köztük levő nem vizsgálható szakaszok beékelődése is lehet, azonban ezek nagyrészt a lerombolt épületegyüttes törmelékéről származó visszaverődéssel magyarázhatók. Három esetben tudtunk az álló házak közötti szűk, beépítetlen, de lebetonozott vagy füvesített részeken is méréseket végezni (DT13V1, DT14V1 és

⁵⁹ ŠTULAR – LOZIČ – EICHERT 2021, 1855; WESTOBY *et al.* 2012, 300–314.

⁶⁰ <https://tdk.bme.hu/EPK/eptort4/Structure-from-Motion-Informatika-az> (Utolsó elérés: 2024.03.18.)

⁶¹ CONYERS 2016, 3–4, 9–10.

7. ábra. A talajradarral felmért területek amplitúdótérképe -80–100 cm közötti mélységben.

(Készítette: Berta Adrián, Ekrik Ákos és Kovács Bianka Gina)

Fig. 7. Amplitude map of areas surveyed using ground-penetrating radar at a depth of -80–100 cm.

(Made by Adrián Berta, Ákos Ekrik and Bianka Gina Kovács)

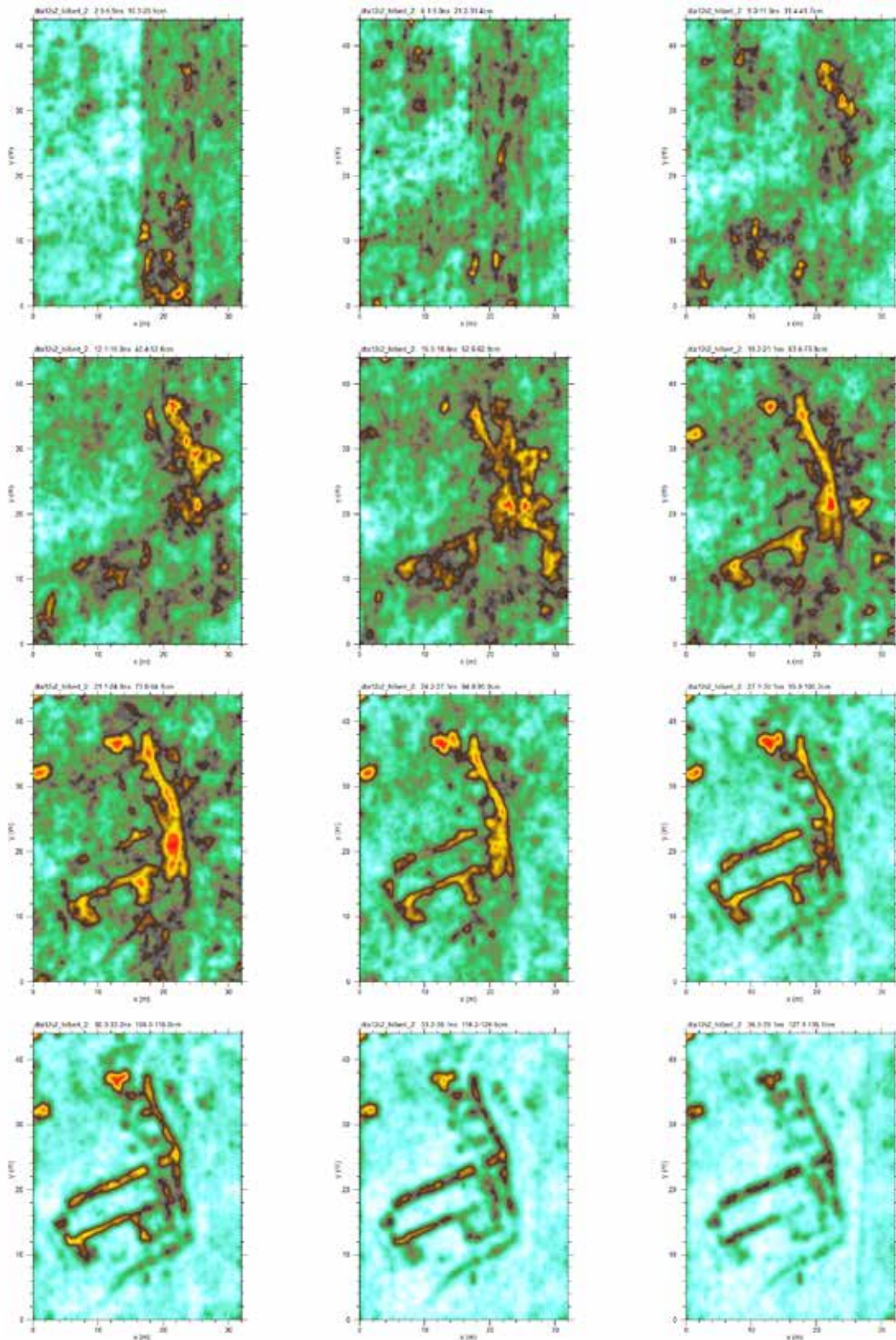
8. ábra. A DT01–DT03, DT12V2 területekről készült amplitúdótérkép -90–100 cm mélységben.
(Készítette: Berta Adrián, Ekrik Ákos és Kovács Bianka Gina)

Fig. 8. Amplitude map made of the areas DT01–DT03, DT12V2 at a depth of -90–100 cm.
(Made by Adrián Berta, Ákos Ekrik and Bianka Gina Kovács)

DT18V1), azonban az adatok értékelésekor ezeken a helyeken, az előbb tárgyalt nehézségek mellett még a házak építése során történt tereprendezéssel is számolnunk kell.

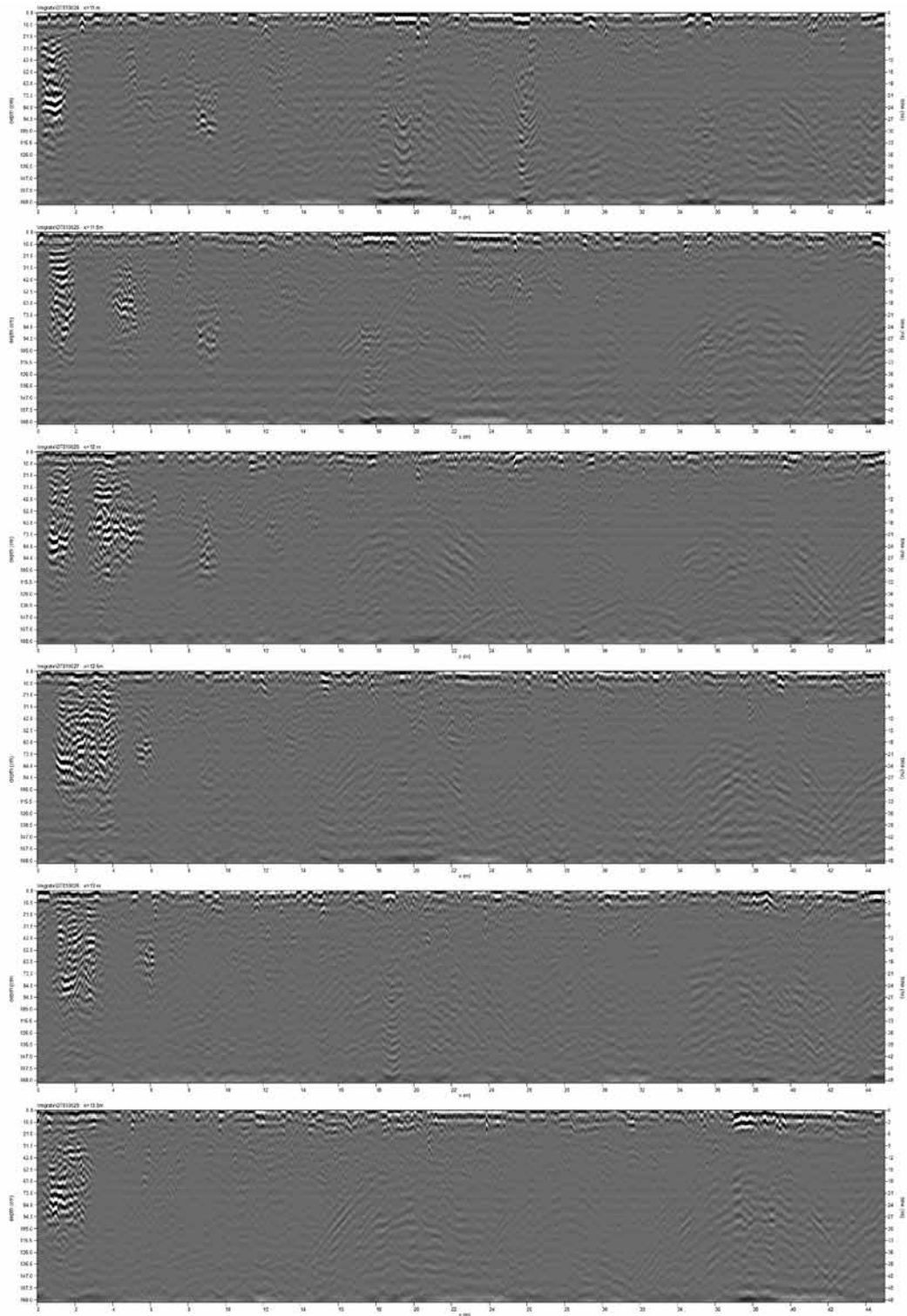
A fentebb említett DT01, DT02 és DT03 részeken, a három terület találkozásánál egy kb. 5 × 5 méteres (hiányos) négyzet alakú struktúra körvonala rajzolódik ki (7–8, 10–11. ábra), kb. 1,5–1,6 m széles oldalakkal. Ettől észak–északkeletre, merőlegesen csatlakozva, egy kb. 3,5 × 8 m nagyságú téglalap három oldala figyelhető meg, az előzővel azonos szélességben, és mind az északkeleti, mind az északnyugati sarkánál 1–1,5 méterrel, támpillérszerűen túlnyúló szakaszokkal. A négyzet déli oldalán egy hasonló alakzat részletei jelennek meg, azonban a felmért területek közé beékelődött, nem vizsgált sávok miatt ez az oldala erősen hiányos. A jelenségnek egyes részletei már 10 cm-es mélységben is kivehetők és egészen -120–130 cm mélységig követhetők. Az egyes szakaszokról visszaverődő eltérő (gyengébb) jelerősség az adott részlet bolygatottságának mértékére utalhat. Az egész jelenség kb. 8 × 14 m nagyságú. Nyugati irányban határozott folytatása nincs, kivéve egy erősebb és két gyengébb, kb. 2 × 2 m nagyságú jelet, melyek talán még ide tartozhatnak. Úgy véljük, hogy ez lehet az apátsági templom szentélyrésze, illetve kereszthajója, melynek a nyugati folytatása az épület(együttes) pusztulása után teljesen megsemmisülhetett.

A DT12V2 területen -25–60 cm közötti mélységben az épületmaradványok feletti törmelék réteg volt megfigyelhető, míg -60–130 cm között általában jól kivehető falszakaszok jelentkeztek (7–9. ábra). A központi elem egy észak–déli irányú 16,5 × 3,5 m nagyságú, téglalap alakú építmény, 1,7 m vastag falakkal, melynek az északkeleti és délkeleti sarkai hiányoznak. A déli oldalához egy ferde fal csatlakozik, mely kelet felé kb. 10 m hosszan folytatódik, majd a végén enyhén

9. ábra. A DT12V2 felméréséről készült amplitúdótérképek 0–130 cm közötti mélységben, 10 cm-es szeletekben. (Készítette: Berta Adrián, Ekrik Ákos és Kovács Bianka Gina)

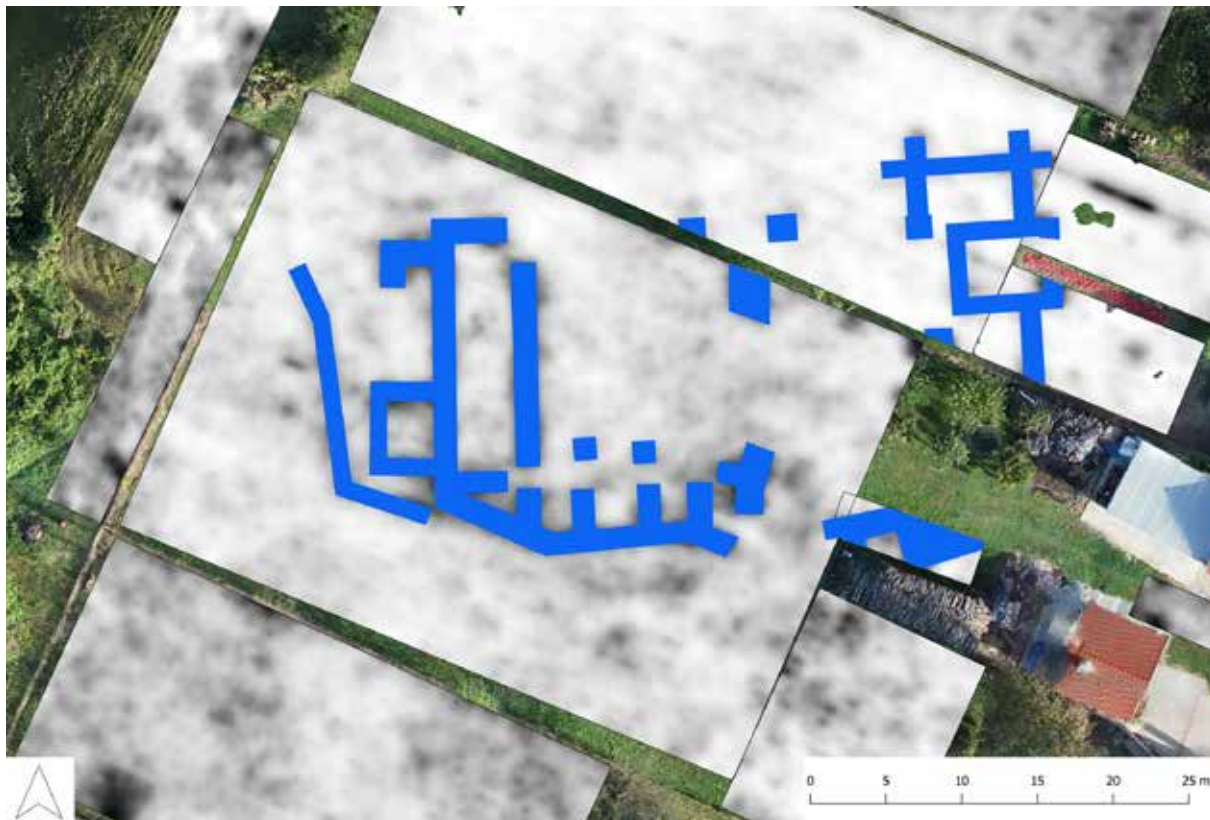
Fig. 9. Amplitude maps made of the area DT12V2 at a depth of 0–130 cm, in 10 cm slices. (Made by Adrián Berta, Ákos Ekrik and Bianka Gina Kovács)

10. ábra. Személvények a DT01 területről készült felmérés radarszelvényeiből: a keleti végén (a szelvények bal oldalán) megfigyelhetők a falmaradványokról visszaverődő radarjelek.

(Készítette: Berta Adrián, Ekrik Ákos és Kovács Bianka Gina)

Fig. 10. Radar profiles from the surveys made of the area DT01: at the eastern end (at the left side of the profiles) radar signal reflections show the remains of a buried wall
(Made by Adrián Berta, Ákos Ekrik and Bianka Gina Kovács)

11. ábra. Az előkerült jelenségek értelmezése.

(Készítette: Berta Adrián, Ekrik Ákos és Kovács Bianka Gina)

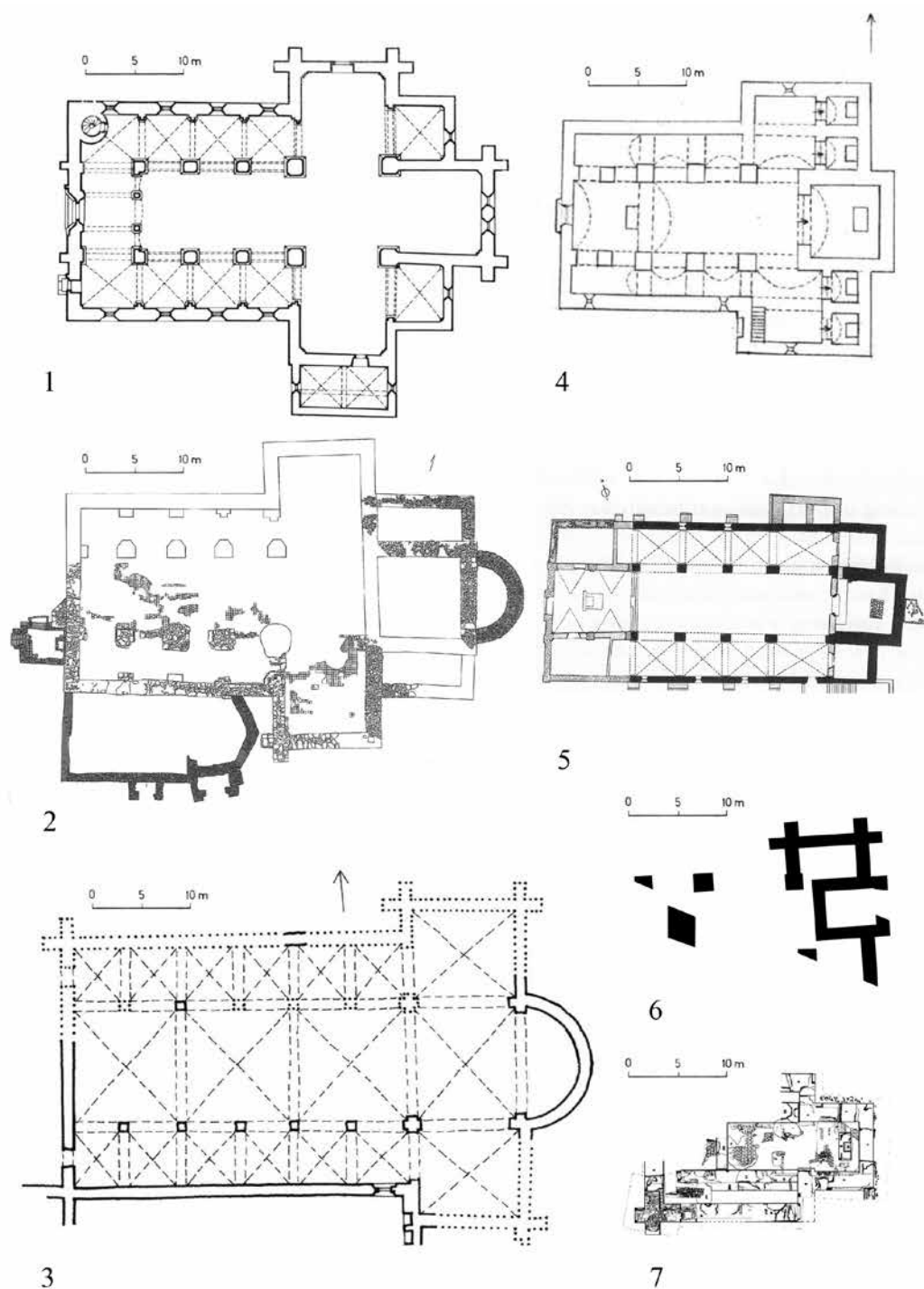
Fig. 11. Interpretation of the findings obtained.

(Made by Adrián Berta, Ákos Ekrik and Bianka Gina Kovács)

délkeleti irányba kanyarodik és 2,5 m után véget ér. A fal kelet–nyugati irányú szakaszának az északi oldalához három, arra merőleges 2,5 m hosszú falszakasz csatlakozik egymástól 2–2,8 m távolságra, melyeknek az északi folytatásaiban szintén halvány $1,2 \times 1,2$ m kiterjedésű visszaverődő jelek tűnnek fel. Ezt a szakaszt a keleti oldalon egy nagyméretű, közel észak–déli irányú tömb zárja, nyugati oldalán közepén egy kiugró szakasszal, mely látszólag nem csatlakozik a felsorolt falrészletekhez. Az észak–déli irányú téglalap alakú építmény nyugati oldalához a déli végénél egy kb. $5 \times 4,5$ m nagyságú építmény kapcsolódik, míg az északi végénél egy kb. 4 m hosszúságú, L alakú csonk (?) nyúlik ki. A téglalap alakú építmény déli végétől nyugat felé egy ferde fal fut ki a déli építmény külső oldalán, amely kb. 5–5,5 m után élesen észak–északnyugati irányba kanyarodik, és nagyjából az épületrész északi végével egy magasságban eltűnik.

A talajradaros vizsgálat jellegéből adódóan a kiértékelés során kapott eredmények elsősorban az alaprajz jellemzőinek (méretek, elrendezés stb.) a részleges értékelését teszik lehetővé. A hasonló korú magyarországi, nem királyi alapítású ciszterci monostorok közül mindössze Bélháromkút (ma Béalpátfalva) és Borsmonostor (ma Klostersmarienburg, Ausztria) esetében vannak adataink az alaprajzi elrendezésre vonatkozóan (12. ábra. 1–2).

Az előbbi, Ábrahámmal hasonlóan szintén a pilisi apátság filiája volt, amelyet a Bél nembeli Kilit egri püspök alapított 1232-ben. Ez az egyetlen ma is álló magyarországi középkori ciszterci templom; háromhajós, keresztházás kialakítású, egyenes szentélyzáródással, a teljes hossza 41 m,

12. ábra. A tanulmányban szereplő templomok alaprajzai: 1. Bélapátfalva; 2. Borsmonostor/Marienberg; 3. Szentgotthárd; 4. Cikádor/Bátaszék; 5. Tiglieto. (Forrás: VALTER 2009, 22. kép; FARKA – SAUER 1996, 165; VALTER – FARAGÓ – LÓVEI 2002, 670. kép; VALTER 2018, 19. ábra; UNTERMANN 2001, Abb. 155); 6. Ábrahám; 7. Kaposfő. (Forrás: ARADI 2016, 69. ábra)

Fig. 12. Ground plans of churches in the study: 1. Bélapátfalva; 2. Borsmonostor/Marienberg; 3. Szentgotthárd; 4. Cikádor/Bátaszék; 5. Tiglieto. (Source: VALTER 2009, 22. kép; FARKA – SAUER 1996, 165; VALTER – FARAGÓ – LÓVEI 2002, 670. kép; VALTER 2018, 19. ábra; UNTERMANN 2001, Abb. 155); 6. Ábrahám; 7. Kaposfő. (Source: ARADI 2016, 69. ábra)

a szélessége pedig 21 m. Az épület kialakítása a püspök más egri építkezéseivel mutat hasonlóságot. Az 1964–1968 közötti feltárások elsősorban az egykori kolostor déli szárnyát érintették.⁶²

Borsmonostort, az ausztriai Heiligenkreuz filiáját 1195-ben alapította a Miskolc nembeli Domokos bán, amelynek templomát az 1994–1997-es feltárából ismerjük. Az első építési periódusban egy latin kereszt formájú, egyenes szentélyzáródású, háromhajós, keresztházas épület volt, amelynek szentélyét később, a 13. század második felében átépítették, majd a 14. században egy sokszögzáródású oldalkápolnával bővítették. Az első periódusban a templom teljes hossza 44 m, a hosszház szélessége közel 20 m, a kereszthajóknál pedig 30 m. A kolostorépületek maradványait részben egy barokk épület fedi, ezek régészeti kutatása egyelőre nem lehetséges, így alaprajzi adatok sem állnak a rendelkezésünkre.⁶³

Amennyiben a DT01–DT03 területén megfigyelt jelenséget az egykori ábrahámi apátsági templom szentélyének, esetleg kereszthajójának fogadjuk el, a méreteit tekintve egy nagyságrenddel kisebb építménnyel kell számolnunk, mint az előbb ismertetett két esetben, az alaprajzi elrendezésükben azonban így sem mutatnak hasonlóságot.

Az amplitúdótérképen megjelenő alaprajz kialakítása – a méret- és korkülönbségek ellenére – nem az előző két épülettel, hanem a bátaszéki ciszterci kolostor templomának (az épület teljes hossza 34 m, a keresztház szélessége 28 m, a szentély mérete 10 × 10 m) szentélyelrendezésével mutat párhuzamot: a négyzet alaprajzú szentély nyugati része mélyen belenyúlt a hajó területére (12. ábra 4).⁶⁴ Az ábrahámi geofizikai felmérésen kirajzolódó jelenségek esetében viszont, a nyugati irányú folytatás hiánya miatt, a szentély két oldalán található struktúra értelmezése nehézséget jelent: ez lehet egy kb. 14 m hosszú és 6 m széles kereszthajó részlete, vagy pedig – ami a méretek alapján talán a valószínűbb magyarázat – egy kereszthajó nélküli hosszház keleti vége.⁶⁵

A cikádori kolostortemplom alaprajzának egyik korábbi, a feltáró által azóta már lényegében elvetett, keresztház nélküli rekonstrukciója kapcsán Szakács Béla Zsolt,⁶⁶ majd maga Valter Ilona⁶⁷ hívta fel a figyelmet a nyugat-európai kereszthajó nélküli, illetve álkerezhajós kialakítású korai ciszterci templomokra. Ezek közül elsősorban, a viszonylagos földrajzi és időbeli távolság ellenére a még ma is álló észak-olaszországi Tiglieto 12. századra keltezett periódusa érdekes számunkra (12. ábra 5),⁶⁸ ugyanis a templomhajóba mélyen benyúló szentélyének formája és mérete (kb. 5 × 5 m), valamint a hosszházának szélessége (15,5 m) szinte pontosan megegyezik a DT01–DT03

⁶² F. ROMHÁNYI 2000, 12; VALTER 2009, 140–142.

⁶³ FARKA – SAUER 1996, 160–171; F. ROMHÁNYI 2000, 14–15. A borsmonostori templomot kutató Christa Farka és Franz Sauer felvetették, hogy az általuk feltárt épület a ciszterci monostoroknak az ún. „kolonizációs típusába” tartozna. Eszerint ezeknek a kizárólag Kelet-Európában elterjedt kisméretű apátságoknak a legfontosabb jellemzői a következők: a templom mindig keresztházas, a szentélye egyenes záródású, mindkét oldalán egy-egy kápolnával, a hosszházban mindig négy pillérpár található, a kolostor refektórium pedig a templommal átellenes oldalon helyezkedik el és párhuzamosan fut a kerengőfolyosó adott szakaszával (FARKA – SAUER 1996, 162 és 166; VALTER 2009, 132). Ferenczi László feltételezte, hogy az ábrahámi apátság is a kisebb méretű kolostorok közé tartozhatott, azonban a „kolonizációs típus” létével és kelet-európai épületekre való általános használatával kapcsolatban óvatosságra intett (FERENCZI 2010, 121).

⁶⁴ SZAKÁCS 2009, 147; VALTER 2018, 50–51, 130.

⁶⁵ Amennyiben azonban mégis kereszthajóról lenne szó, a magyarországi példák közül a szentgotthárdi templom kiszerkesztett alaprajzán a sarkoknál megfigyelhető támpilléres támasztásához és a szentélykeresztház(-hosszház) arányrendszeréhez hasonló (12. ábra 3). Az itt is fennálló korkülönbség és az eltérő méretek mellett (az épület teljes hossza 44 m, a keresztház szélessége 31,2 m, a hajó szélessége 25 m) azonban szükséges azt is megjegyezni, hogy a régészeti feltárás részleges volta miatt ennél a rekonstrukciónál több részlet is kérdéses, többek között éppen a keresztház támasztórendszerének az elrendezése is (VALTER – FARAGÓ – LŐVEI 2002, 226–230 és 276–278; SZAKÁCS 2009, 156).

⁶⁶ SZAKÁCS 2009, 148.

⁶⁷ VALTER 2018, 52.

⁶⁸ UNTERMANN 2001, 328–329.

amplitúdótérképeken megfigyelhető struktúrával. Tiglieto templomának teljes hossza 27,5 m. Az 1123-ban alapított németországi Kamp kolostor temploma is kereszthajó nélküli, 28,5 m hosszú és 15 m széles épület volt.⁶⁹ A fennálló korkülönbség dacára, Ábrahám esetében, ha ugyan feltételelesen is, de hasonló méretekkel számolhatunk.

Itt fontos megemlíteni, hogy a szintén II. Mojs által alapított kaposfői premontrei prépostsági templom hajójának teljes szélessége 13 m, míg a szentélyének méretei 5 × 4,5 m voltak (12. ábra 7).⁷⁰ Ezek is nagyon hasonlóak a talajradaros felmérésen megjelenő épületrészlet méretadataival. Az említett Somogy megyei templom teljes hossza 22–23 m, ami szintén a fentebb említett mérettartományhoz közelít.

A DT12V2 és DT17V1 területeken kirajzolódó jelenségek esetében elsősorban az egykori templomtól délre elhelyezkedő kolostorépület (véltetően többszörösen) átépített maradványaira gondolhatunk, azonban a hiányzó részletek miatt az egyes helyiségek funkciójának meghatározása sajnos nem lehetséges. Az ennek a keleti oldalán látható, hozzá csatlakozó két építmény pedig elképzelhető, hogy a 18. századi helyszínrajzokon megjelenő két toronnyal azonos.⁷¹

A kapott mérési eredmények kiértékelésénél az írott adatok elég kevés támpontot tudnak csak nyújtani. A középkori oklevelek nem tartalmaznak közvetlen információt az épület(együttes) méreteiről, jellegéről, valamint nincsenek adataink az esetleges átépítésekről sem. A monostor jelentéktelenségére utaló 14. századi adat némileg szemben áll a kora újkori tanúvallomásban szereplővel („nagy épületnek látatik, mostansághis nagy lehetett régenten”), azonban figyelembe véve mindkét közlés információtartalmának viszonylagos voltát, az sem zárható ki, hogy az írott adatok hiánya ellenére az épületegyüttest a 14. század második fele és a 15. század első fele közötti időszakban kibővítették. Az átépítések meghatározására vagy a különböző építészeti periódusok szétválasztására az általunk használt mérési módszer általában nem alkalmas, különösen ilyen mértékű bolygatottság esetén. A talajradaros mérés során kapott eredmények jelen esetben nem elegendőek ahhoz sem, hogy az épületegyüttes teljes alaprajzát rekonstruálni tudjuk, azonban a megfigyelt jelenségek alapján állíthatjuk, hogy az ábrahámí ciszterci kolostor és templom maradványairól van szó.

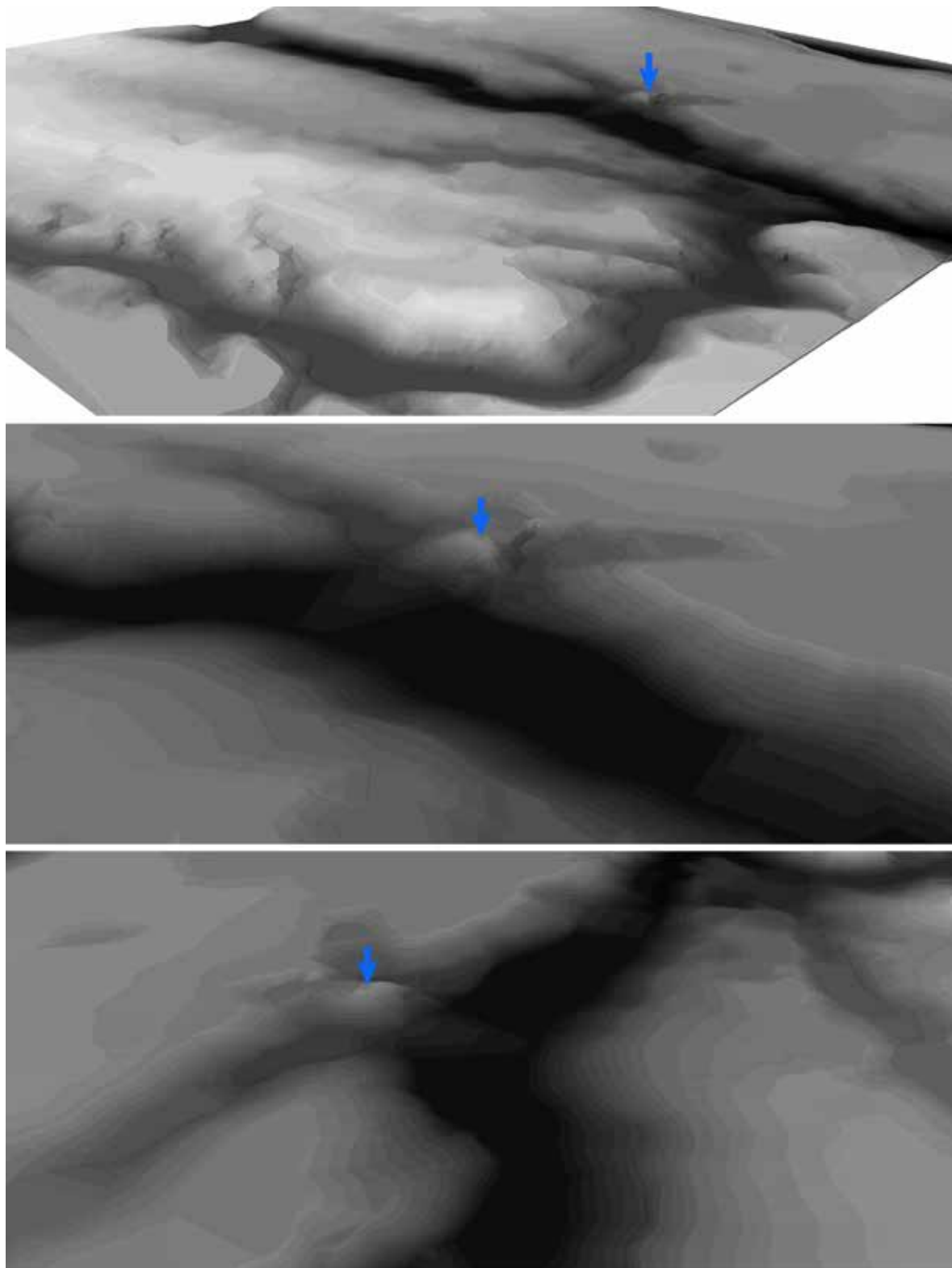
A lelőhely környezetének fotogrammetriai felmérése, illetve domborzati, geomorfológiai viszonyainak térinformatikai elemzése (13–14. ábra) elsősorban a monostorhoz kapcsolódó vízgazdálkodás lehetőségeinek feltérképezését célozta. Dombóvár délkeleti szélén fut végig a környék legjelentősebb folyóvize, a Kapos. Ebbe ömlik bele a mostani várost észak–déli irányban kettészelő Kiskondai-patak,⁷² melynek keleti partján épült fel az egykori apátság. A középkorban általánosan megfigyelhető, hogy a ciszterci monostorokat folyóvölgyekben, a vízfolyások közvetlen közelében építették fel. Ennek okai részben abban keresendők, hogy a ciszterci alapítások időszakára a könnyebben hasznosítható földterületek már mind rendelkeztek tulajdonossal, így az új apátságok részére gyakran a vizek által jelzett birtokhatárok mentén adományoztak területet, amelyek a víz kiszámíthatatlansága (pl. mocsaras környezet, árvíz) miatt egyébként is kevésbé

⁶⁹ UNTERMANN 2001, 286. és 331. szerint az épületmaradványt 1975-ben vizsgálták régészeti módszerekkel, azonban ennek eredményei, így a templom alaprajza is közöletlenek.

⁷⁰ ARADI 2016, 135.

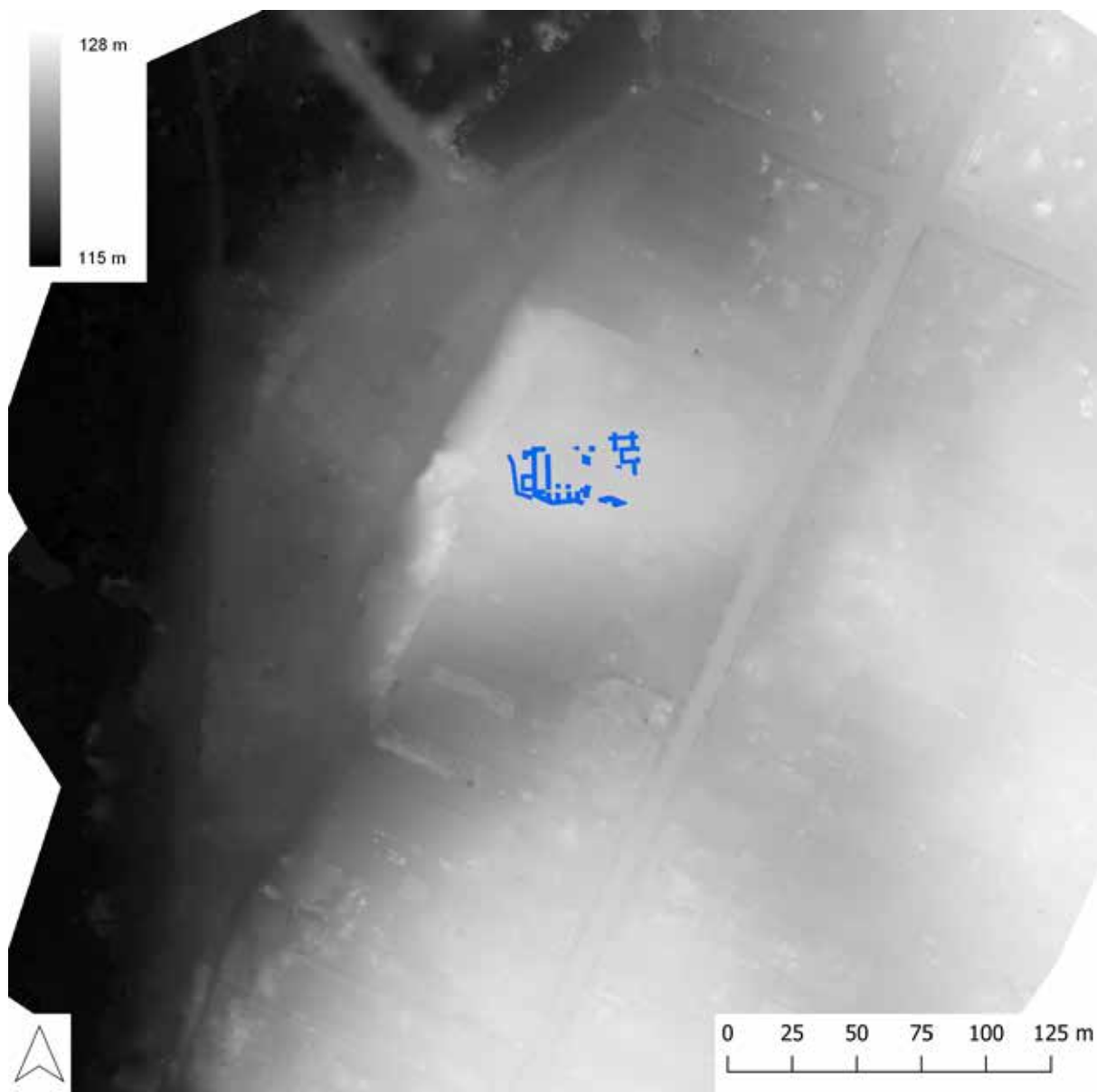
⁷¹ A felmérés kiértékelése során felvetődött egy olyan értelmezés lehetősége is, amely szerint a DTV12V2 területén kirajzolódó falszakaszok a templom nyugati homlokzatát (előtte kettő, talán később hozzáépített toronnyal), illetve déli falát képeznék. Ebben az esetben kb. 40 × 20 méteres épülettel számolhatnánk, ami jobban illeszkedne a fentebb ismertetett, kisebb méretű magyarországi ciszterci monostorok sorába. A DT01–DT03 mérési helyszíneken megjelenő struktúra azonban nem volt összeegyeztethető ezzel a felvetéssel, valamint abban az esetben a kolostor helyének a kérdése is újra nyitottá vált volna. A DT12V2 déli és délnyugati szakaszában látható falmaradványokat sem tudtuk egy esetleges templom részleteiként értelmezni.

⁷² DÖVÉNYI 2010, 468.

13. ábra. Digitális domborzatmodell a lelőhely környékéről az apátság helyének jelölésével.
(Készítette: Berta Adrián, Ekrik Ákos és Kovács Bianka Gina)

Fig. 13. Digital elevation model (DEM) showing the area containing the site; the mark shows the abbey's location. (Made by Adrián Berta, Ákos Ekrik and Bianka Gina Kovács)

14. ábra. A lelőhely fotogrammetriai felméréséből generált domborzatmodell a geofizikai felmérések során megfigyelt jelenségekkel. (Készítette: Berta Adrián, Ekrik Ákos és Kovács Bianka Gina)

Fig. 14. Digital elevation model (DEM) generated from the photogrammetric survey of the site with findings observed during the course of the geophysical surveys.
(Made by Adrián Berta, Ákos Ekrik and Bianka Gina Kovács)

számítottak kedveltnek a megtelepedést illetően.⁷³ Vízre természetesen minden szerzetesrendnek szüksége volt, nemcsak a mindennapi élet szempontjából, hanem liturgikus szerepéből adódóan is.⁷⁴ De nemcsak a víz megléte, hanem kiszámíthatósága, szabályozhatósága is fontos szempont volt, melyet a ciszterci szerzetesek a kapott földterületeken erőteljes tájtalakító tevékenységgel, találékony megoldások sorával értek el. Ez sokszor többek között vizek lecsapolásával, csatornák, gátak építésével, halastavak létesítésével járt, melyek eredményeképpen alakult ki az apátságot

⁷³ KINDER 1997, 85.

⁷⁴ BENKŐ 2021, 194.

15. ábra. A lelőhely környéke az Első Katonai Felmérésen.

(Forrás: maps.arcanum.com)

Fig. 15. The area containing the site as shown in the First Military Survey.

(Source: maps.arcanum.com)

körülölelő kolostortáj.⁷⁵ Az összetett vízgazdálkodás különféle elemei számos magyarországi monostoruknál is jól adatolhatók.⁷⁶ Az ábrahámi apátság környékén is találunk a szerzetesek egykori vízgazdálkodására utaló közvetett jeleket. Ahogy már fentebb volt róla szó, a lelőhely melletti Tüskei-tavat jelenlegi formájában csak a 20. században alakították ki, azonban már több kutató felvetette, hogy a középkorban is számolhatunk tóval a területen. Szabó Géza az általa feltárt közeli, kb. 1 km-re délre fekvő malommal kapcsolatban feltételezte, hogy az egykori ábrahámi apátságtól induló csatornarendszeren keresztül táplálták, illetve a terepviszonyok miatt úgy vélte, hogy a monostor mellett már a középkorban is gáttal felduzzasztott halastó lehetett. Magánál a malompépületnél pedig a patak egyik kisebb természetes öblében malomtavat alakítottak ki.⁷⁷ A kérdéses épület egy 1524-es forrás szerint az apátság tulajdonába tartozott, és egy 1720-as adat, továbbá a már említett 18. századi helyszínrajzok tanúsága szerint még az utóbbi évszázad elején is működött, ami jól összeegyeztethető az ásatás megfigyeléseivel.⁷⁸ A ciszterciek gazdálkodási jellemzői alapján szintén a szerzetesek tájalakító tevékenységéhez kötötte a tó eredetét Ferenczi László és K. Németh András is.⁷⁹ Az apátság környékének jelenlegi domborzati, geomorfológiai viszonyai valóban megerősíteni látszanak ezt az elképzelést. A Kiskondai-patak völgye az apátság környékén kiszélesedik, eleve alkalmassá téve azt a felduzzasztásra. Az Első Katonai Felmérésen a pataknak ez a kiszélesedése szintén jól látható, ami ezen a helyen mocsaras jelleget ölt (15. ábra). Ugyancsak hosszabb időn keresztül tartó vízborítottságra utal, hogy az újkorban tőzeget bányásztak ezen a részen.⁸⁰ Az itt kialakított tóban a szerzetesek feltehetően halgazdálkodást folytattak.⁸¹ Az apátság kiterjedt vízgazdálkodása természetesen más birtokain is adatolható.⁸²

ÖSSZEGZÉS

A 13. század második felében, a középkori Magyar Királyság területén utolsóként alapított ábrahámi ciszterci apátságot már korábban a Kiskondai-patak keleti oldalára, Dombóvár Tüske városrészébe lokalizálták. A 2023–2024-es roncsolásmentes kutatásunk célja az épületegyüttes pontos

⁷⁵ KINDER 1997, 85–90.

⁷⁶ PL. BENKŐ 2021; FERENCZI 2010.

⁷⁷ BORUZS – SZABÓ 2010, 190.

⁷⁸ K. NÉMETH – MÁTÉ 2014, 49, 52; BORUZS – SZABÓ 2010, 190.

⁷⁹ K. NÉMETH 2010, 103.

⁸⁰ DÖVÉNYI 2010, 468.

⁸¹ K. NÉMETH – MÁTÉ 2014, 57.

⁸² Ferenczi László felvetette, hogy az 1734-ben említett közeli, békatói malom is középkori eredetű lehet és az apátsághoz tartozhatott (vö. GAÁL 1982, 161; K. NÉMETH 2010, 103; K. NÉMETH – MÁTÉ 2014, 54). A 13. század végi birtokadományozó oklevelek szerint további két malma állt az apátságnak Kurdon, melyek közül az egyik helye és gátja ma is azonosítható (K. NÉMETH – MÁTÉ 2014, 49).

elhelyezkedésének és alaprajzának meghatározása volt. A területen talajradaros felmérést végeztünk, illetve a lelőhelyről és környezetéről pilóta nélküli légitű segítségével felszínmodell készítettünk. A mai Szent Vendel utca 47–61. számú telkek (páratlan oldal) hátsó kertjében végzett geofizikai kutatás alapján – a sokszor nyom nélkül kibányászott falak ellenére – úgy véljük, sikerült meghatározni az egykori épületegyüttes pontos helyét. Előzetesen, munkahipotézisként a DT01–DT03 területeken megfigyelt falmaradványokat az egykori apátsági templom, míg a DT12V2 és DT17V1 részeken kirajzolódó struktúrákat a kolostor maradványaiként értelmeztük, azonban hangsúlyoznunk kell, hogy az alaprajzi részletek pontos rendeltetése nem egyértelmű. Az egyes, erősen hiányos alaprajzi részletek funkciójának, esetleges eltérő időrendjének a tisztázása csak ásátás segítségével lenne lehetséges. Jelen helyzetre pontosan illenek Terryl N. Kinder középkori ciszterci apátságokra vonatkozó szavai: „Mára gyakorlatilag egyetlen olyan épület sem maradt fenn, amely ne ment volna át valamilyen változáson az idők folyamán; néha csak a csontváz marad meg az eredeti szerkezetből. Néha lehetetlen kideríteni, hogy egy épületet eredetileg mire használtak, és még nehezebb megtudni, hogy pontosan mennyi ideig használták erre vagy arra a célra, vagy milyen gyakran alakították át.”⁸³

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

Köszönjük Varga Szilviának, Takács Istvánnénak és Müller Ádámnak a munka előkészítésében és megtervezésében nyújtott nélkülözhetetlen segítségét. Továbbá köszönettel tartozunk a telektulajdonosoknak a szíves hozzájárulásukért a geofizikai mérések elvégzéséhez: Nagy Erika, Amma Tamás, Balázs Károlyné, Bóna Kitti, Márton Ferenc és családja, Kurcz Gábor, Hársfalvi László, Ács Tamás és családja, valamint Zsemlye Józsefné. Hálásak vagyunk Lővei Pálnak a tanulmány lektorálásáért és hasznos tanácsaiért. A terepi munka és a tanulmány Kovács Gyöngyi „Várak, településhálózat, anyagi kultúra, 1300–1700 – Komplex mikroregionális történeti, tájtörténeti, régészeti kutatások a Dunántúlon” című projektjének (NKFIH K-22/143099) keretében készült.

IRODALOM

- ARADI 2014 ARADI Csilla: Premontrei prépostságok a középkori Magyarországon, különös tekintettel a Kaposfői Szent Benedek prépostságra (Premonstratensian monasteries in medieval Hungary with special regards to the S. Benedict provosty of Kaposfő). *Kaposvári Rippl-Rónai Múzeum Közleményei* 3 (2014) 199–210. <https://doi.org/10.26080/krrmkozl.2014.3.199>
- ARADI 2016 ARADI Csilla: *Somogy megye Árpád-kori és középkori egyházszerkezetének rekonstrukciója. Somogy megye középkori templomainak adattára.* Kaposvár 2016.
- BENKŐ 2021 BENKŐ, Elek: The medieval water supply system of Pilis Abbey. *Antaeus* 37 (2021) 193–224. https://doi.org/10.62149/Antaeus.37.2021_08
- BEVAN 2006 BEVAN, Bruce W.: Geophysical exploration for buried buildings. *Historical Archaeology* 40:4 (2006) 27–50. <https://doi.org/10.1007/BF03376739>
- BÉKEFI 1896 BÉKEFI Remig: *A ciszterci rend története Magyarországon 1142–1896.* Budapest 1896.

⁸³ KINDER 1997, 116.

- BORUZS – SZABÓ 2010 BORUZS Katalin – SZABÓ Géza: Dombóvár, Köztársaság utca (Kiskondai-patak K-i oldala). *Régészeti Kutatások Magyarországon* 2009 (2010) 189–192.
- BUZÁS 2009 BUZÁS Gergely: Az egyházmegye építészeti emlékei. In: *A pécsi egyházmegye története I. A középkor évszázadai (1009–1543)*. Szerk.: Fedeles Tamás – Sarbak Gábor – Sümegi József. Pécs 2009, 611–713.
- BUZÁS é. n. BUZÁS Gergely: *Ábrahám, ciszterci monostor*. Kézirat, évszám nélkül.
- C. TÓTH *et al.* 2017 C. TÓTH Nobert – HORVÁTH Richárd – NEUMANN Tibor – PÁLOSFALVI Tamás – W. KOVÁCS András: *Magyarország világi archontológiája 1458–1526. II. Megyék. (Secular Archontology of Hungary 1458–1526)* Budapest 2017.
- CANIVEZ 1935 CANIVEZ, Joseph-Maria: *Statuta Capitulum Generalium Ordinis Cisterciensis ab anno 1116 ad annum 1786*. Tomus III ab anno 1262 ad annum 1400. Louvain 1935.
- CONYERS 2016 CONYERS, Lawrence B.: Ground-penetrating radar mapping using multiple processing and interpretation methods. *Remote Sensing* 8 (2016) 562: 1–10.
<https://doi.org/10.3390/rs8070562>
- DÖVÉNYI 2010 *Magyarország kistájainak katasztere*. Szerk.: DÖVÉNYI Zoltán. Budapest 2010.
- ENGEL 1994 ENGEL Pál: A középkori Dunántúl mint történeti táj (Das mittelalterliche Transdanubien als eine geschichtliche Landschaft). In: *Pannonia Regia. Művészet a Dunántúlon 1000–1541*. Szerk.: Mikó Árpád – Takács Imre. Budapest 1994, 13–21.
- ENGEL 1996 ENGEL Pál: *Magyarország világi archontológiája 1301–1457 II. (Secular Archontology of Hungary 1301–1457)* Budapest 1996.
- ENGEL 2001 ENGEL Pál: *Magyar középkori adattár. Középkori magyar genealógia*. CD-ROM. 2001.
- F. ROMHÁNYI 2000 F. ROMHÁNYI Beatrix: *Kolostorok és társaskáptalanok a középkori Magyarországon*. Budapest 2000.
- F. ROMHÁNYI 2017 F. ROMHÁNYI Beatrix: A középkori Magyar Királyság kolostorhálózatának sorsa az újkor hajnalán. A bencések és a ciszterciek példája. In: *Egyházi társadalom a Magyar Királyságban a 16. században*. Szerk.: Varga Szabolcs – Vértesi Lázár. Pécs 2017, 248–265.
- F. ROMHÁNYI – LASZLOVSZKY – SZAKÁCS 2008 *Kolostorok és társaskáptalanok a középkori Magyarországon*. Szerk: F. ROMHÁNYI Beatrix – LASZLOVSZKY József – SZAKÁCS Béla Zsolt. CD-ROM. Budapest 2008.
- FARKA – SAUER 1996 FARKA, Christa – SAUER, Franz: Die Archäologischen Grabungen in der Zisterzienserkirche von Marienberg. In: *800 Jahre Zisterzienser im pannonischen Raum. Katalog der Burgenländischen Landes-Sonderausstellung*. Hrsg.: Pferschy, Jakob. Klostermarienberg 1996, 160–171.

- FERENCZI 2010 FERENCZI László: A ciszterci birtokszervezés és tájtalalkítás elemei a borsmonostori apátság példáján (Elemente von Grundbesitzorganisation und Landschaftsumgestaltung der Zisterzienser am Beispiel von Klostermarienbergr). *Soproni Szemle* 64:2 (2010) 115–138.
- FRANKL 1873 FRANKL Vilmos: Közlemények a báró Révay-család levéltárából. *Századok* 1873 (1873) 40–49.
- FUXHOFFER 1803 FUXHOFFER, Damian: *Monasteriologia Regni Hungariae, in qua libris V synoptice, originario-diplomatice describuntur omnia singulorum religiosorum ordinum monasteria, quae umquam ab ingressu Hungarorum in Pannoniam, fundata fuerunt*. Liber II. Wespremi 1803.
- GAÁL 1982 GAÁL Attila: A Dombóvár–békatói XVI–XVII. századi temető (The 16th–17th century cemetery of Dombóvár–Békátó). *A szekszárdi Béri Balogh Ádám Múzeum Évkönyve* 10–11 (1982) 133–180.
- GOODMAN – PIRO 2013 GOODMAN, Dean – PIRO, Salvatore: *GPR Remote Sensing in Archaeology*. Berlin 2013.
<https://doi.org/10.1007/978-3-642-31857-3>
- HEGEDŰS – PAPP 1991 *Középkori leveleink (1541-ig)*. Szerk.: HEGEDŰS Attila – PAPP Lajos. Régi magyar levéltár 1. Budapest 1991.
- HERVAY 1984 HERVAY, Ferenc L.: *Repertorium historicum ordinis Cisterciensis in Hungaria*. Róma 1984.
- HERVAY 1991 HERVAY F. Levente: A ciszterci rend története Magyarországon. In: Lékai Lajos: *A ciszterciek. Eszmény és valóság*. Budapest 1991, 470–492.
- JANAUSCHEK 1877 JANAUSCHEK, Leopoldus: *Originum Cisterciensium*. Tomus I. Vindobonae 1877.
- K. NÉMETH 2006 K. NÉMETH András: *A középkori Tolna megye templomai*. Doktori disszertáció, ELTE BTK. Kézirat. Budapest 2006.
- K. NÉMETH 2010 K. NÉMETH András: Dombóvár határának középkori története. In: *Városunk Dombóvár, a kezdetektől napjainkig*. Szerk.: Pap Norbert. Dombóvár 2010, 102–124.
- K. NÉMETH 2011a K. NÉMETH András: *A középkori Tolna megye templomai*. Pécs 2011.
- K. NÉMETH 2011b K. NÉMETH András: „Onnan köveket kemence alljának s más szükségekre hordván...” Középkori templomaink pusztulásának történetéhez („Onnan köveket kemence alljának s más szükségekre hordván...” (Zitat aus einem alten Gedicht) Zur Geschichte der Zerstörung unserer mittelalterlichen Kirchen). *A Wosinsky Mór Múzeum Évkönyve* 33 (2011) 107–126.
- K. NÉMETH 2015 K. NÉMETH András: *A középkori Tolna megye templomai*. (The Medieval Churches of Tolna County). Második javított, bővített kiadás. Szekszárd 2015.
- K. NÉMETH – MÁTÉ 2014 K. NÉMETH András – MÁTÉ Gábor: Szempontok és példák a középkori eredetű malmok és malomhelyek folytonosságának vizsgálatához. Kapos és a Völgységi-patak vízgyűjtője. In: *Középkori elemek a mai anyagi kultúrában*. Szerk.: Bati Anikó – Csoma Zsigmond. Budapest 2014, 47–68.

- KINDER 1997 KINDER, Terryl N.: *Die Welt der Zisterzienser*. Würzburg 1997.
- KOSZTA 1994 KOSZTA László: Ábrahám. In: *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Szerk.: Kristó Gyula. Budapest 1994, 28.
- KOVÁCS 1960 KOVÁCS, Éva: Romanische gravierte Bronzeschalen in Ungarn. *Acta Historiae Artium* 7 (1960) 1–17.
- KULCSÁR 2006 KULCSÁR Beáta: „In mortis articulo constitutus...”: egy Árpád-kori előkelő végrendekezésének tanulságai („In mortis articulo constitutus...”: Conclusions drawn from the testamentary disposition of a noble (proceres) of the Arpadian Period). *Studia Caroliensia* 2006: 3–4 (2006) 47–64.
- LOVAG 1985 LOVAG Zsuzsa: Egy 11. századi bronz korpusz (Ein bronzener Korpus aus dem 11. Jahrhundert). *Folia Archaeologica* 36 (1985) 183–191.
- LOVAG 1994 LOVAG Zsuzsa: A középkori bronzművesség. In: *Pannonia Regia. Művészet a Dunántúlon 1000–1541*. Szerk.: Mikó Árpád – Takács Imre. Budapest 1994, 190–215.
- LOVAG 1999 LOVAG, Zsuzsa: *Mittelalterliche Bronzegegenstände des Ungarischen Nationalmuseums*. Catalogici Musei Nationalis Hungarici. *Seria Archaeologica* 3. Budapest 1999.
- MEZŐ 2000 MEZŐ András: A középkori templomneveink kutatásának néhány problémája. In: *„Magyaroknak eleiről.” Ünnepi tanulmányok a hatvan esztendőös Makk Ferenc tiszteletére*. Szerk.: Piti Ferenc. Szeged 2000, 365–380.
- MIKLÓS 2007 MIKLÓS Zsuzsa: *Tolna megye várai*. *Varia Archaeologica Hungarica* 22. Budapest 2007.
- NÉMETH 1898 NÉMETH Béla: A ciziterczita apátságok a pécsi püspökségben. *Pécsi Napló* 7:100 (1898) 1–4.
- RUPP 1876 RUPP Jakab: *Magyarország helyrajzi története fő tekintettel az egyházi intézetekre* III. Budapest 1876.
- ŠTULAR – LOZIČ –
EICHERT 2021 ŠTULAR, Benjamin – LOZIČ, Edisa – EICHERT, Stefan: Airborne LiDAR-derived digital elevation model for archaeology. *Remote Sensing* 13 (2021) 1855: 1–21.
<https://doi.org/10.3390/rs13091855>
- SZABÓ 2018 SZABÓ Géza: Dombóvár határa. *Régészeti Kutatások Magyarországon 2011–2014* (2018) 41–42.
- SZAKÁCS 2009 SZAKÁCS Béla Zsolt: Megjegyzések korai ciszterci templomaink szentélyformáihoz (Notes on the arrangement of the sanctuaries of early Hungarian Cistercian churches). In: *A ciszterci rend Magyarországon és Közép-Európában*. Szerk.: Guitman Barnabás. Piliscsaba 2009, 146–161.
- SZAKÁLY 1998 SZAKÁLY Ferenc: *Ami Tolna vármegye középkori okleveleiből megmaradt (1314–1525) (Surviving documents of medieval Tolna county (1314–1525))*. Szekszárd 1998.
- SZOVÁK 1994 SZOVÁK Kornél: Mojs. In: *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Szerk.: Kristó Gyula. Budapest 1994, 462.

- SZŐKE 1965 SZŐKE Sándor: *Dombóvár*. Dombóvár 1965.
- SZŐKE 1971 SZŐKE Sándor: *Dombóvár*. Dombóvár 1971.
- SZŐKE 1996 SZŐKE Sándor: Dombóvár földrajzi környezete és története. In: Szőke Sándor: *Dombóvár*. Dombóvár 1996, 9–214.
- TÍMÁR 1999 TÍMÁR György: Tolnavármegye templomos helyei (a XIV. századi pápai tizedjegyzékek alapján). *Tolna Megyei Levéltári Füzetek* 7 (1999) 277–314.
- TURÓCZI 1768 TURÓCZI, Ladislao: *Ungaria suis cum regibus compendio data*. Novissima hac editione aucta, elimata, et ad nostram usque aetatem producta. [Katona István által kiadott bővített 3. kiadás.] Tyrnaviae, 1768.
- UNTERMANN 2001 UNTERMANN, Matthias: *Forma Ordinis. Die mittelalterliche Baukunst der Zisterzienser*. München – Berlin 2001.
- VALTER – FARAGÓ – LŐVEI 2002 VALTER Ilona – LŐVEI Pál – FARAGÓ János: Szentgotthárd, középkori ciszterci monostor. In: *Vas megye II. Vas megye műemlékeinek töredékei 2. Magyarszecsőd–Zsennye*. Szerk.: Lővei Pál. *Lapidarium Hungaricum* 6. Budapest 2002, 223–326.
- VALTER 2009 VALTER Ilona: A középkori ciszterci monostorok alaprajzi és építészeti sajátosságai (Ground-plans and architectural characteristic of the medieval Cistercian monasteries in Hungary). In: *A ciszterci rend Magyarországon és Közép-Európában*. Szerk.: Guitman Barnabás. Piliscsaba 2009, 127–145.
- VALTER 2018 VALTER Ilona: *A cikádori, más néven (báta)széki ciszterci apátság története* (Die Geschichte der Abtei von Cikádor /Anders Szék/). Budapest 2018.
- VELICS – KAMMERER 1886–1890 VELICS Antal – KAMMERER Ernő: *Magyarországi török kincstári defterek I–II*. Budapest 1886–1890.
- WESTOBY *et al.* 2012 WESTOBY, Matt J. – BRASINGTON, James – GLASSER, Neil F. – HAMBREY, Michael J. – REYNOLDS, John M.: ‘Structure-from-Motion’ photogrammetry: A low-cost, effective tool for geoscience applications. *Geomorphology* 179 (2012) 300–314.
<https://doi.org/10.1016/j.geomorph.2012.08.021>

NONDESTRUCTIVE RESEARCH OF THE CISTERCIAN ABBEY OF ÁBRAHÁM

Adrián Berta – Ákos Ekrik – Bianka Gina Kovács

Founded in the second half of the 13th century, Ábrahám’s Cistercian abbey was the last of the Cistercian monasteries to be established in the medieval Kingdom of Hungary. Having been traced earlier on to the eastern side of the Kiskondai brook, it is thought to have stood in what is now the Tüske quarter of the town of Dombóvár. The aim of our nondestructive research in Tüske in 2023–2024 was to determine the precise location of its assemblage of buildings and also to prepare a ground plan showing them. A survey of the site was conducted using ground-penetrating radar; and digital elevation modelling (DEM) of the abbey site and its surrounding area was performed. On the basis of geophysical research in the back gardens of the properties along what is today

Szent Vendel utca (namely in those of nos. 47–61, on the ‘uneven numbers’ side of the street), the site of what was in all likelihood the one-time abbey church could be located (even though some wall sections were missing) and a ground plan of the structure made. Additional remains, too, could be identified. These were probably remains of monastery buildings, although this is not certain on the basis of ground plans that could be established. Building remains observed in the course of the survey work, especially the church’s shape and its size, make it likely that this site was once that of Ábrahám’s Cistercian abbey.

KÉSŐ ÓKORI CSÖRGŐK A KELETRÓMAI BIRODALOM LEVANTEI TARTOMÁNYAIBAN

Az avar kori és a magyar honfoglalás kori varázshagyomány háttéréhez

Bollók Ádám

BEVEZETÉS

Bár egyetemi éveim után 2007-től kezdtem fiatal kutatóként az MTA Régészet Intézetében dolgozni, munkakapcsolatom Benkő Elekkel attól kezdve vált rendszeressé, amikor 2012-ben az intézet igazgatójává választották. Ez utóbbi időszak egybeesett a személyes kutatási területem hangsúlyainak az eltolódásával: a Kárpát-medence 10–11. százada felől a munkám súlypontja a késő ókor évszázadai felé mozdult el. Annak veszélyeit, hogy a nagyon is kézenfekvő magyar honfoglalás kori tematika felől ez az út az avarok, illetve a már inkább magyarázatra szoruló keresztény késő antikvitás irányába tartott, Elek pontosan látta. A helyzetet az erről szóló beszélgetéseink során mégis azzal nyugtázta, hogy amíg tudományosan megalapozott és értelmes – azaz valódi – kutatásokról van szó, azt ő, amíg rajta múlik, támogatja. E megelőlegezett és mindvégig fenntartott bizalmáért köszönetemet kifejezve köszöntésére egy olyan jelenséget járok körül, amely egy, látszólag a Kárpát-medence kora középkori és kora Árpád-kori kulturális viszonyaitól távol eső terület kutatása felől közelítve megítélésem szerint hozzájárul a Kárpát-medencei avar kori és 10–11. századi népesség vallási képzeletének jobb megértéséhez.

A témának aktualitást kölcsönöz, hogy Pócs Éva nemrégiben kritikai vizsgálat alá vette a magyar honfoglalás kori vallási képzetek sokáig kulcselemként számon tartott világfa-elképzelésekről szóló néprajzi és régészeti szakirodalmat, bemutatóva annak számos problémáját és az elért eredmények körül tornyosuló kérdőjeleket.¹ Az e kritikai írás kapcsán rendezett vitadélutánon azután több hozzászólásban is megfogalmazódott, hogy amíg a kutatás hosszú időn keresztül elsősorban a világfa- és a sámán/táltos-képzetek köré szerveződve kísérelte meg a kereszténység előtti magyar hitvilág főbb vonalait felvázolni, kevesebb hangsúly helyeződött a régészeti anyag számos más aspektusának sokszempontú kiértékelésére. Jelen írás az utóbbi irányból közelítve kísérel meg e jövőbeni nagy feladathoz egyetlen adalékkal hozzájárulni.

A tanulmány címében jelzett tárgycsoport: a levantei keletrómai tartományokban valamikor a késő ókor során feltűnő, réz alapú ötvözetből öntött csörgők első néhány publikált példányával a kelet-mediterrán temetési hagyományok átalakulásait és a keresztény hagyomány formálódását vizsgáló kutatásom első éveiben találkoztam a korszak temetkezéseit közlő irodalom áttekintése során. Ezek tágabb kulturális kontextusával a levantei leleteket közlő helyi szakirodalom nem foglalkozott. Talán ez utóbbi tényről nem teljesen függetlenül a kérdéses emlékeket közlétező publikációk leírásai esetenként olyan szüksézszerűek, az azokhoz csatolt illusztrációk pedig olyan egyenetlen minőségűek, hogy annak egyértelmű megállapítását sem mindig tették lehetővé, hogy a kérdéses tárgyak valóban minden esetben csörgökként azonosíthatók-e. Később – amikor lehetőségem nyílt az Izraeli Régészeti Hatóság (*Rashut Ha-'Atiqot*) raktáraiban a korszak

A szerző régész, a HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont Régészeti Intézetének tudományos főmunkatársa (bollók.adam@abtk.hu). Jelen tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj keretében készült.

¹ Pócs 2023. A tanulmány kapcsán tartott vitaülés nyomán született hozzászólások az *Ethnographia* 135 (2024) 1. számában jelentek meg.

leletanyagának személyes vizsgálatára – sikerült több darabot is megtekintennem, valamint további, eddig közöletlen példányokat azonosítanom.

Az, hogy ez a kora középkori Kárpát-medencei és kelet-európai népcsoportok régészeti hagyatékából jól ismert tárgytypus miért tűnik fel a késő ókori keleti-mediterrán világban, a kezdetektől foglalkoztatott. Az alább körvonalazott válasz megfogalmazását azonban csak azután láttam lehetségesnek, hogy a publikációkban feltűnő leletek összegyűjtése után a galileai késő ókori leletanyag személyes áttekintésére is lehetőségem nyílt. Jelen tanulmányban e kutatás tanúságait szeretném bemutatni két kérdésre keresve választ: 1) lehet-e valamilyen összefüggés e levantei leletcsoport és az avar kori, valamint a magyar honfoglalás és kora Árpád-kori temetkezésekből ismert hasonló emlékek között, illetve 2) ha nem pusztán véletlen formai egybeesésről van szó, milyen következtetés adódik abból a Kárpát-medencei kora középkori varázshagyományra nézve?

RÉZ ALAPÚ ÖTVÖZETBŐL ÖNTÖTT CSÖRGŐK A LEVANTEI PROVINCIÁKBAN

A Keletrómai Birodalom levantei területeiről az alábbi közölt, illetve eddig közöletlen csörgőleleteket ismerem, amelyek régészeti kontextusuk alapján biztosan, illetve formai jegyeik alapján feltehetőleg a késő ókor évszázadaiból származ(hat)nak:

1. *Bet Yerah* (ar. Khirbat al-Karak, Izrael), 3. sír: 5 darab csörgő (M: kb. 1,9 cm és 2,2 cm között, Sz: kb. 1,6 cm és 1,8 cm között)² (1. ábra 12–16) a kőlapokból épített, földbe mélyített, rablással bolygatott sír leletei között. Többes temetkezés, az eltemetettek száma nem ismert. A megmentett leletek többsége alapján a temetkezések fő időszaka a 6–7. századra esett.
2. *Bet Yerah* (ar. Khirbat al-Karak, Izrael), 4. sír: 3 darab csörgő (M: kb. 1,8 cm és 2 cm között, Sz: kb. 1,4 cm és 1,6 cm között)³ (1. ábra 9–11) a kőlapokból épített, földbe mélyített, rablással bolygatott sír leletei között. Többes temetkezés, az eltemetettek száma nem ismert. A megmentett leletek között egyaránt található a római korra és a 6–7. századra keltezhető tárgy.
3. *Caesarea Maritima* (ma Qesarya, Izrael), CC ásatási szektor: 1 darab csörgő (M: 1,7 cm, Sz: 2 cm) az ókori város területén nyitott „CC” jelű ásatási szektor leletei között.⁴ A tárgy kronológiai helyzetét a közlemény nem határozza meg, a forma alapján valószínűsíthető, hogy a lelet a késő ókori horizonthoz tartozik.
4. *Caesarea Philippi/Paneas* (ma Baniyas, Izrael), C ásatási szektor: 1 darab csörgő (M: 2,4 cm, d: 1,85 cm) az ókori város területén nyitott „C” jelű ásatási szektor leletei között.⁵ A tárgy kronológiai helyzete csak az azt tartalmazó réteg teljes közzététele után lesz meghatározható, formája alapján a késő ókori példányokkal mutat rokonságot.
5. *Caesarea Philippi/Paneas* (ma Baniyas, Izrael), D ásatási szektor: 1 darab csörgő (M: 2,2 cm, d: 1,75 cm) az ókori város területén nyitott „D” jelű ásatási szektor leletei között.⁶ A tárgy kronológiai helyzete csak az azt tartalmazó réteg teljes közzététele után lesz meghatározható, formája alapján lehet egykorú vagy későbbi a jelen tanulmányban vizsgált darabokkal/nál.
6. *Epiphania* (ma Hama, Szíria), GXVII. sír: 1 darab feltételelesen csörgőként azonosítható tárgy a kifosztott sírból.⁷ A publikáció a rablás után a sírban maradt csontok alapján egy temetkezéssel számol; az erőteljes bolygatás miatt ugyanakkor nem zárható ki, hogy egykor több halott is nyugodhatott itt. A fennmaradt tükör alapján legalább egy női temetkezés

² DELOUGAZ – HAINES 1960, Pl. 45.28–32. A méretadatok a közleményből visszamérve kerültek becslésre.

³ DELOUGAZ – HAINES 1960, Pl. 45.25–27. A méretadatok a közleményből visszamérve kerültek becslésre.

⁴ PATRICH – RAFAEL 2008, 424, No. 49, 429 Fig. 49.

⁵ KHAMIS 2008, 182, No. 74.

⁶ KHAMIS 2008, 182, No. 75.

⁷ PLOUG 1986, 100, Fig. 35d (bal oldal).

1. ábra. Csörgők a Keletrómai Birodalom levantei provinciáiból. 1. Khirbet Umm Zaqum, mauzóleum; 2. al-Qrayya, QR3. sír építmény; 3. Khirbet el-Shubeika, 1/1993. sírkamra; 4–5. Yehiam, 1/1965. sírkamra; 6–8. al-Makr, 2/1949. sírkamra; 9–11. Bet Yerah, 4. sír; 12–16. Bet Yerah, 3. sír. (1. Éber Magda rajza PELEG 2012, 258, Pl. 4.15 nyomán; 2. Varga Zsóka rajza FISCHER – OENBRINK 2010, 237, Abb. 23.B34 nyomán; 3–7. A szerző fotói; 8. Varga Zsóka rajza a szerző fotója nyomán; 9–16. Éber Magda rajzai DELOUGAZ – HAINES 1960, Pl. 45.25–32 nyomán, valamint archív felvételek)

Fig. 1. Closed bells discovered in the Levantine provinces of the Eastern Roman Empire.

1. Khirbet Umm Zaqum, Mausoleum; 2. al-Qrayya, Built Tomb QR3; 3. Khirbet el-Shubeika, Tomb 1/1993; 4–5. Yehiam, Tomb 1/1965; 6–8. al-Makr, Tomb 2/1949; 9–11. Bet Yerah, Grave 4; 12–16. Bet Yerah, Grave 3. (1. Drawing by Magda Éber after PELEG 2012, 258, Pl. 4.15; 2. Drawing by Zsóka Varga after FISCHER – OENBRINK 2010, 237, Abb. 23.B34; 3–7. Photographs by the author; 8. Drawing by Zsóka Varga after a photograph by the author; 9–16. Drawing by Magda Éber after DELOUGAZ – HAINES 1960, Pl. 45.25–32, and archival photographs)

lehetett a sírban. Az ásatók a temetkezést a 3–4. századra keltezték,⁸ ami a további néhány lelet alapján megalapozott.

7. *Khirbat Dūḥala* (Jordánia), 1/1990. *sírkamra*: 1 darab csörgő⁹ az arcosolium-típusú sírkamra leletei között. Az előkerült tárgyakból a közlemény válogatást közöl, ez alapján az itteni temetkezések ideje az 5. és a 7. század közé keltezhető. A leletek többsége 6–7. századi, köztük a közlő által az arab-bizánci átmeneti éremverés időszakára (a 7. század második felére) helyezett érmeikkel. Többes temetkezés; az eltemetettek számáról nincs adat.¹⁰
8. *Khirbet el-Shubeika* (Izrael), 1/1993. *sírkamra*, 5. *loculus* (L508): 1 darab csörgő (M: 2,5 cm, D: 1,5 cm)¹¹ (1. ábra 3) a római kortól legalább a 8. századig használatban lévő, *loculus*-típusú sírkamra leletei között. Többes temetkezés; az eltemettek számáról a közlemény nem tartalmaz adatokat.
9. *Khirbet Umm Zaqum* (Palesztin Hatóság), *Mauzóleum*, L1020: 1 darab csörgő (M: 2,2 cm) (1. ábra 1) egy, a közlő szakember által a 4. században építettként és az 5. század végéig vagy a 6. század elejéig használatba lévőként meghatározott épített sír leletei között. Az L1020. számú sírhelyben legalább 9 halott maradványai feküdtek, köztük 4 felnőtt nő és 1 felnőtt férfi.¹²
10. *Kisra* (Izrael), 3/1992. *sírkamra*: 1 darab csörgőként vagy csengőként meghatározható tárgy töredéke. A lelet csörgőként vagy csengőként történő biztos azonosítását nehezíti, hogy azt a Régészeti Hatóság leltári bejegyzése nem fellelhetőként tartja számon. A temetkezéseket közlő tanulmányban szereplő rajz alapján a töredékes tárgy oldalnézetben a csörgők formai sajátosságait mutatja.¹³ Az egyetlen ismert – közöletlen – fotó alapján, amely a darabot szemből ábrázolja, inkább csengőként határozhatjuk meg a példányt. Az arcosolium-típusú sírkamra leleteinek többsége a kamra központi teréből került elő, ami arra utal, hogy a sírkamrát a régészeti feltárást megelőzően valamikor jelentős bolygatás érte. A fennmaradt leletanyag alapján a sírkamra a 3. és az 5. század között volt használatban; az eltemetettek számáról nincs adat.
11. *al-Makr* (Izrael), 2/1949. *sírkamra*, 2. *loculus*: 2 darab csörgő (M: 2,1 cm, Sz: 2,1 cm és M: 1,6 cm, Sz: 1,35 cm) (1. ábra 6–7)¹⁴ egy *loculus*-típusú sírkamra leletei között. Az első sírkamra helyiek általi megtalálása után a helyszínre érkező régész, Yakov Ory összegyűjtötte a leleteket, majd feltárta a 2. sírkamrát, melynek leletei közöletlenek maradtak. Többes temetkezés; a sírkamrában eltemetettek számáról nincs adat. A 2. *loculus* leletei alapján temetkezésekre itt a 4. és a 6. század között kerülhetett sor. Az eltemetettek között az előkerült karperecek méretei alapján nők és gyermekek egyaránt voltak.¹⁵
12. *al-Makr* (Izrael), 2/1949. *sírkamra*, 5. *loculus*: 1 darab csörgő (M: 1,7 cm, D: 1,3 cm) (1. ábra 8)¹⁶ az előző pont alatt tárgyalt sírkamra egy másik *loculus*ából. Többes temetkezés; az 5. *loculus* használati ideje a 2. *loculus*éval megegyező lehetett (biztosan a 6. századra keltezhető tárgyak ebből azonban nem ismertek); gyermek és női temetkezésekre utaló tárgyakkal.¹⁷
13. *Migdal Ha-Emeq* (Izrael), *L sírkamra*: 1 darab csörgő (M: kb. 2 cm, Sz: kb. 1,8 cm)¹⁸ egy eredetileg *loculus*-típusú, majd további arcosoliumos helyiségekkel bővített sírkamra

⁸ PLOUG 1986, 107.

⁹ SĀRĪ 1991, 16, 2. tábla a. kép.

¹⁰ SĀRĪ 1991, 9–11, 16, 2. tábla.

¹¹ Leltári szám: IAA 2016-821; TATCHER – NAGAR – AVSHALOM-GORNI 2002, 274, No. 44, 286, Fig. 11.7.

¹² PELEG 2012, 235, 257–258, Pl. 4.15.

¹³ STERN 1997, 124, Fig. 13.60.

¹⁴ Leltári számuk: IAA 49-1049 és 49-1052/2.

¹⁵ Közöletlen leletmentés, feldolgozása és közlése Bollók Ádám és Ayelet Dayan által folyamatban van.

¹⁶ Leltári száma: IAA 49-1188.

¹⁷ Közöletlen leletmentés, feldolgozása és közlése Bollók Ádám és Ayelet Dayan által folyamatban van.

¹⁸ TATCHER – GAL 2009, 12*–13*, Fig. 8.3.

leletei között. Az ásatáson előkerült tárgyi anyagot sírkamránként elkülönítve őrizték, ám a tárgyak egyes loculusokhoz, illetve arcosoliumos „medencékhez” kötése a dokumentáció nagy részének elveszte miatt nem lehetséges. Az L sírkamra használati idejét a közlők a Kr. u. 1. és 7. század közé tették, oszmán kori újrahasznosítással számolva.¹⁹ A válogatásszerűen a sírkamrából közölt leletanyag a javasolt kronológiának megfelel. Többes temetkezés; az eltemettek számáról nincs adat.

14. *al-Qrayya* (Szíria), QR3. *sírépítmény („mauzóleum”)*: 1 darab csörgő (M: 3,1 cm) (1. ábra 2)²⁰ a QR3. számú épített sír leletei között. Az 1970-es években múzeumba jutott tárgyról csak az egyes sírépítményekhez való tartozásukat jegyezték fel, az emlékek loculusonkénti megoszlása és az eltemettek száma nem ismert. A sírkamra leletei a 4. és a 6/7. század közé keltezhetők.²¹
15. *Sāl* (Jordánia), 1/1993. *sírkamra*: 5 darab csörgő²² egy arcosolium-típusú sírkamra leletei között. A sírkamra az ásatók megfigyelése szerint rablással bolygatott volt, a tárgyak többsége a központi térből került elő, ahová zömük a bolygatás során került a sírokból az ásatók szerint. A közölt leletek a 6–7. századra helyezhetők. Többes temetkezés; az eltemettek számáról nincs adat.²³
16. *Türosz* (ma Şūr, Libanon), XXXVI. *sírkert*, 231–232. *szarkofág*: 4 darab csörgő²⁴ egy legalább 2 periódusban használt szarkofág leletei között. A 7. századig biztosan használt temető leletei csak válogatásszerűen kerültek közlésre, az együttesekből ismert tárgyi anyag tételes felsorolását csak válogatásszerűen kísérik az azokat ábrázoló fotók. A közöletlenül maradt leletek sorsa ismeretlen. Többes temetkezés; a szarkofágban eltemettek száma ismeretlen. A közölt 3 darab 3. századi érme, a hatszög átmetszetű amulettkapszula és a csak leírásból ismert félhold alakú ezüst fülbevaló alapján 3–4. századi temetkezés(ek)re következtethetünk, ugyanakkor a csak leírásból ismert 4 övcsat a korszak temetkezési szokásai alapján valószínűleg a 6–7. századi horizontba sorolható.²⁵
17. *Yehiam* (Izrael), 1/1965. *sírkamra*: 2 darab csörgő (M: 2,3 cm, Sz: 1,6 cm és M: 2,2 cm, Sz: 1,6 cm) (1. ábra 4–5) a 3. és a 6–7. század között használatban lévő sírkamra leletei között.²⁶ A sírkamrát megtaláló helyiek a leleteket összegyűjtötték, a helyszínre kikerülő régész, Vassilios Tzaferis azokat tőlük kapta meg, így sem a sírkamrában eltemettek számáról, sem a leletek sírkamrán belüli eloszlásáról nincs adatunk.²⁷

Az itt felsorolt darabok közös jellemzője kis méretük: az ismert méretű példányok magassága 1,7 cm és 2,5 cm között mozog, szélességük 1,3 cm és 2,2 cm között. Kivételt az al-qrayyai csörgő jelent 3,1 cm-es magasságával. A levantei csörgők többségében közös továbbá, hogy testük oldalnézetben viszonylag lapos, míg szemből a test vízszintes középvonalában kiszélesednek. A gömbös testű forma ritkább, leginkább az al-qrayyai (14. sz.), az egyik al-makri (12. sz.) és a Khirbet el-Shubeika-i (8. sz.) csörgők tartoznak e csoportba. A test alján kivétel nélkül egy hosszanti irányú nyílás található minden darabon. Az összes ismert példány réz alapú ötvözetből öntött; a fülek és a test egy öntvényt alkotnak. Leletkörnyezetük is többnyire hasonló: többségük temetkezésekből származik. Ez utóbbihoz hozzátartozik, hogy a régió kutatásában a temetkezésekből származó fém viseleti elemeknek és amuletteknek jobb esélyük van a publikációkban megjelenni, tekintve,

¹⁹ TATCHER – GAL 2009, 7*.

²⁰ FISCHER – OENBRINK 2010, 231, B34, 237, Abb. 23.B34.

²¹ FISCHER – OENBRINK 2010, 218–219, 229–231, 236–238, Abb. 22–24.

²² AL-TA’ĀNĪ – MALĤAM 1994, 34, No. 25, 38, 10. kép.

²³ AL-TA’ĀNĪ – MALĤAM 1994.

²⁴ CHÉHAB 1985, 755; CHÉHAB 1986, Pl. V.4.

²⁵ CHÉHAB 1985, 753–755; CHÉHAB 1986, Pl. XXXIX.3.

²⁶ Leltári szám: IAA 1967-125/1.

²⁷ Közöletlen leletmentés, feldolgozása és közlése Bollók Ádám és Ayelet Dayan által folyamatban van.

hogy a közlemények mindkét esetben gyakran válogatnak az előkerült tárgyi anyagból, viszont a szakemberek a temetkezések esetén pontosabban látják annak szükségességét, hogy e fémleletek minél nagyobb részét közzétegyék. Hangsúlyozni kell továbbá e ponton azt is, hogy a fenti gyűjtésből minden bizonnyal nemcsak közöletlen tárgyak maradtak ki, hanem a közölt emlékművek tekintetében is bizonyára mutatkoznak hiányok.

KRONOLÓGIA

A tárgyalt csörgők keltezése csak tág időhatárok között adható meg. Ennek oka egyrészt a levantei térség késő ókori fém kistárgyainak általános kutatottsági helyzete, másrészt a régióknak a korszakba eső temetkezéseit döntően meghatározó többes temetkezés szokása, ami a finom kronológia kidolgozását jelentősen nehezíti.

A kutatottság, illetve a közlési gyakorlat okozta problémák közé tartozik, hogy az ásatásokról napvilágra került leleteket általában anyag típusonként adják közre a szakemberek, így a településekről származó egyes leletek közlésekor a kronológiai besorolásnál gyakran kevésbé a régészeti kontextusra, mint inkább a jól-rosszul meghatározott párhuzamokra támaszkodnak. Így lehetséges többek között, hogy a fenti listában szereplő, településásatásból származó darabok (3–5. sz.) a lelőhelyek közlésének jelen fokán nem szolgálnak a keltezését szűkítő ismeretekkel. Annak felvetését, hogy e csörgők a késő ókor évszázadaiból származhatnak, elsősorban az teszi lehetővé, hogy formai szempontból az e kronológiai horizontba tartozó darabokkal mutatnak rokonságot, a lelőhelyek ásatása pedig jelentős késő antik leletanyagot hozott a felszínre.

Biztosabb alapot szolgáltatnak a temetkezésekből ismertté vált példányok; szűk időhatárok meghúzását azonban azok sem teszik lehetővé. A 4–7. század időszakából a régészetileg legjobban ismert temetkezéstípust ugyanis a sziklába vájt sírkamrák jelentik, amelyekben az oldalfalakba mélyített *loculus*ukba, illetve *arcosolium*ok alatt kialakított „medencékbe” általában egynél több halottat temettek a sírkamrák használata során. Ennek következtében az egyes sírhelyként értelmezhető egységekben (*loculus*ok, illetve *arcosolium*os „medencék”) az ott végső nyugalomra helyezett halottak – akik száma a néhánytól a néhány tízig terjedhetett – csontjai és viseleti tárgyai, valamint mellékletei összekeveredtek. Az egyes halottakhoz tartozó, egy adott temetés alkalmával sírba került tárgyi anyag szétválasztása így általában nem lehetséges (ilyen megfigyelések megtételére az esetek döntő többségében a feltárók sem tettek és tesznek kísérletet). Mindennek következtében a korszak temetkezéseiben feltűnő tárgyak kronológiai helyzete csak elég tág határok között állapítható meg, az esetek egy részében egyfajta kizárásos logikát alkalmazva.

Az utóbbi megközelítésre támaszkodva, az itt tárgyalt csörgők esetében az bizonyosnak látszik, hogy a térségnek sem a római, sem a késő római – későbbi leletanyagot már nem tartalmazó – temetkezéseiben nem találjuk nyomát jelenlétüknek. Ennek a megállapításnak egyedül az epiphaniai sír (6. sz.) mondhat ellent, amelyet a tárgyai alapján a 3–4. századra keltezett a publikálója. A sír feldúlt állapota és a leletet közlő fotóra támaszkodó azonosítás bizonytalansága miatt azonban a csörgőtípus késő római kori megjelenére nem következtethetünk bizonyossággal. Természetesen a 4. századi megjelenést önmagában a fenti listában szereplő sírkamrák használati idejének kronológiája nem zárna ki automatikusan. Fontosabb szempont, hogy a 4. században záródó sírkamrákban még nem találjuk ott e lelettípust. Ezzel szemben a Bet Yerah-i, a Khirbat Dūhala-i és a sāli együttesek anyagának túlnyomó többségét a 6. és a 7. századra keltezhető leletek teszik ki, ami alapján a tárgyalt csörgőtípus ebben az időszakban biztosan használatban volt. Ezzel a kronológiával közös nevezőre hozható a Khirbet el-Shubeika-i, az al-makri, az al-qrayyai, a türoszi és a yehiami együttesek tanúsága, az utóbbiakban ugyanis szintén jelen vannak azok a 6–7. századi lelettípusok, amelyek az előbbi három síregyüttes korát meghatározzák. Nem mond ennek ellent a Khirbet Umm Zaqum-i sír épület leletegyüttese sem, amelyet ugyan az eredeti közlemény az 5. század végével vagy a 6. század elejével zárt, de a tárgyak használati ideje alapján nem kizárható, hogy a temetkezések belenyúltak a 6. század későbbi évtizedeibe is. Kizárni ugyanakkor azt sem

tudjuk, hogy a csörgőtípus már az 5. században megjelenhetett a régió anyagi kultúrájában. Erre utalna a kisrai sírkamra leletanyagának az összetétele is, ám itt ismét egy bizonytalanul besorolható tárgyról van szó. Az ismert adatok alapján a csörgők használatának kezdeteit jelenleg nem látom ennél pontosabban meghatározhatónak.

A késő ókorban feltűnő csörgők alkalmazása a muszlim hódítás utáni évszázadokban töretlen volt a térségben. Formai szempontból – amint ezt alább, számos sztyepei lelet kapcsán is látni fogjuk – a gömbös, illetve gömbösebb testű változat vált meghatározóvá. Ezt a formai változatot képviseli egy 9–10. századra keltezhető jeruzsálemi példány,²⁸ a hamai ásatások közel húsz, a publikálók által a 7. és a 15. század közé keltezett csörgőlelete közül fotón vagy rajzon is ábrázolt tárgyak²⁹ és a Tell el-Hesi lelőhelyen feltárt, Kr. u. 1400 és 1800 közé helyezett muszlim temető egyik csörgője.³⁰ Ugyancsak ezzel a formával találkozunk a közel-keleti térségtől keletre fekvő muszlim területeken a korai időszaktól, amint azt többek között a pendzsikenti ásatásokon előkerült 8. századi példányok (3. *ábra* 3)³¹ és a nishapuri darabok jelzik.³² Ritkábban ugyan, de a későbbi időkben is találkozunk oválisabb formákkal, amint azt egy Tell el-Hesi-i darab jelzi³³ – ugyanakkor a közölt fotó alapján ez esetben valószínűnek tűnik, hogy a csörgő alsó, nyitott végeinek az egymásra hajtása eredményezte ezt az alakot.

FÖLDRAJZI ELTERJEDÉS

A fenti listában szereplő késő ókori leletek száma nem túl nagy. Ez ugyanakkor valószínűleg csak részleges képet nyújthat egykori valódi elterjedésükről. Az ismert előfordulások földrajzi megoszlását bemutató térkép (2. *ábra*) legfeltűnőbb tanulsága a lelőhelyek dél-levantei koncentrációja, egyetlen – kérdőjeles – hamai (ókori Epiphania) felbukkanással az észak-levantei térségben. A képet jelentős mértékben árnyalja ugyanakkor az a tény, hogy az észak-levantei – azaz a szíriai és a libanoni – települések és temetkezések régészeti kutatottsága a déli térségével összehasonlítva rendkívül sporadikus; a feltárt emlékek publikáltsági foka pedig még ennél is kedvezőtlenebb képet mutat.³⁴ A jelenleg közölt leletegyüttesek alapján így nem alkothatunk valós képet a tárgy-típus észak-levantei elterjedéséről.

Bizonyos megszorításokkal igaz ez a dél-levantei térség keleti, jordániai oldalára is, ahol városi feltárások nagyobb arányban folytak, valamint a korszakra keltezhető temetkezési helyek közül is többet ismerünk, mint az északi térségben. Az ezen a vidéken is megszokott részleges közlési gyakorlatot ismerve az sem lehetetlen, hogy a térségből is több csörgőleletet került elő, mint azt a közlemények alapján látjuk. Ugyanakkor a régió jobb kutatottsága ismeretében a csörgők sporadikus feltűnése részben valós viszonyokat tükrözhet.

Feltűnően gyakoriak viszont e tárgyak Nyugat-Galileában, illetve Galilea peremterületein; az itteni leletkoncentrációt e történeti táj régészetileg intenzíven kutatott volta részben magyarázhatja. Figyelmet érdemel az is, hogy a késő római, illetve a késő ókori temetkezések tekintetében ugyancsak jól kutatott Júdeában ezekből a sírokból eddig nem közöltek csörgőket, bár a Caesarea Maritima-i lelet (3. sz.) alapján úgy tűnik, hogy maga a típus nem volt ismeretlen a térségben. A tárgy hiánya az eddig publikált temetkezésekben következhet a közlési gyakorlatból is, ám valószínűbbnek tűnik, hogy az inkább a júdeai sírokban a viselet fém elemeinek a késő ókor utolsó évszázadaiban történő általános megritkulásával állhat összefüggésben.

²⁸ KRAKOVSKY 2020, 717–718, No. 17, Fig. 20.6.27, 723, No. 27.

²⁹ PLOUG – OLDENBURG 1969, 57–60, Figs 21.6–9, 22.3, 7.

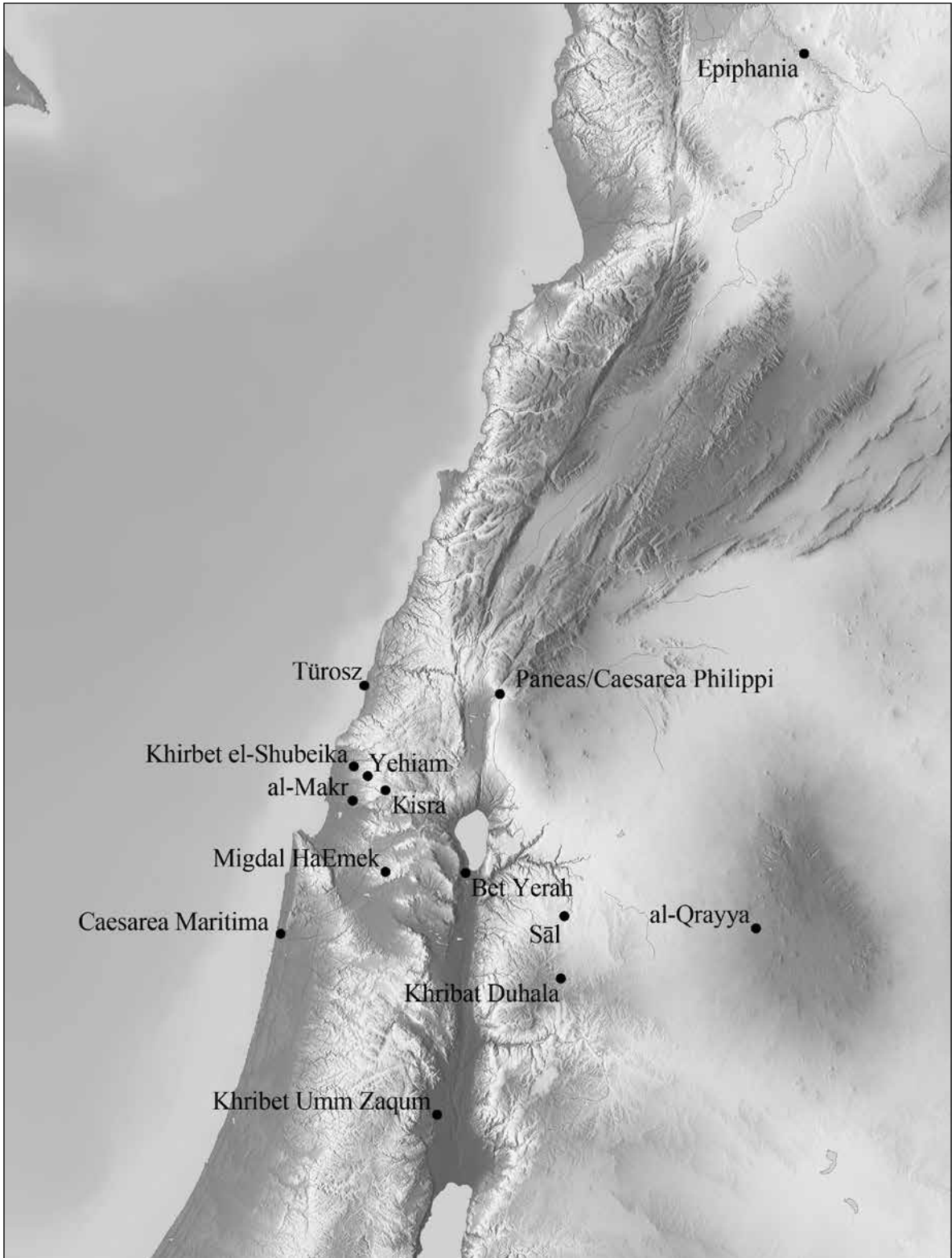
³⁰ TOOMBS 1985, 101, 116 (keltezés), 230, Pl. 69d.

³¹ RASPOPOVA 1980, 118–119, Ris. 78.14, 17.

³² ALLAN 1982, 27–28 (további iráni lelőhelyek felsorolásával), 60–61, Nos 3–5.

³³ TOOMBS 1985, 101, 229, Pl. 69c.

³⁴ A temetkezésekre vonatkozó összevetést lásd például: BOLLÓK 2024; GWIAZDA 2022.

2. ábra. A tanulmányban ismertetett késő ókori levantei csörgőleletek földrajzi elterjedése.
(Alaptérkép: <https://maps-for-free.com/#close>, kivitelezés: Varga Zsóka)

Fig. 2. Geographical distribution of the Levantine closed bells discussed in the present study.
(Base map: <https://maps-for-free.com/#close>, execution by Zsóka Varga)

Összefoglalva: a számos bizonytalansági tényező miatt a jelenleg ismert elterjedési kép alapján nem vonható le megalapozott kultúrtörténeti következtetés a tárgytypus egykori földrajzi elterjedéséről, pontosabban a hiányok és sűrűsödések ma ismert földrajzi megoszlásából.

FUNKCIÓ

A tárgyak fent említett régészeti kontextusa miatt az egyes darabokat még a temetkezésekben sem tudjuk ahhoz, illetve azokhoz a csontváz(ak)hoz kötni, amelly(ekk)el egykor sírba kerültek. Így annak megállapítása, hogy a vizsgált csörgők milyen életkorú és biológiai nemű egyénnel szálltak sírba, nem lehetséges. Funkciójuk meghatározása ezért közvetett érvek alapján kísérhető meg. A levantei késő ókori példányokat bemutató szakirodalom a kérdést külön nem tárgyalja, ugyanis a csörgőket a szakemberek nem különböztetik meg a temetkezések és települések leletei között gyakran számító kis csengőktől (legfeljebb zárt és nyitott formájú csengőkről írnak). A csengők funkciója pedig az őket említő szöveghelyek és a római kori Mediterráneumból ismert régészeti kontextusuk alapján jól ismert.³⁵

A szöveghelyek közül elég itt kettőt idézni, amelyek a levantei térségből származnak és a csengőknek az itteni zsidó, illetve pogány és keresztény közösségek általi használatát világítják meg. A rabbinikus tanításokat a 2. század végén–a 3. század elején rendszerbe foglaló gyűjtemény, a Mishnah ugyanúgy az apotropaikus tárgyak között említi a csengőket,³⁶ amint a 4. század végén Aranyszájú Szent János is a gyermekeknek adott amulettek között sorolja fel a karjaikra erősített kis csengőket.³⁷ S bár az utóbbit egyértelműen a keresztények által elkerülendő szokásként említi, megfogalmazása alapján nem lehet kérdés, hogy keresztény kortársai éppen úgy gyakorolták azt, mint a tradicionális vallásosság képviselői. Az utóbbi egyébként azért is érdekes szempontunkból, mert a fenti listában szereplő sírkamrák többségének a 6–7. századra helyezhető – azaz a csörgőkkel megközelítőleg egykorú – leletei között számos olyat találunk, amelyek alapján arra következtethetünk, hogy a sírkamrák használói között keresztényekkel számolhatunk. Nincs ugyanakkor olyan adatunk, amelyek alapján a csörgőket kizárólag keresztény használókhoz tudnánk kötni, ahogy arra is csak áttételesen következtethetünk, hogy a csengőkhöz – és általában a görög-római kultúrkörből ismert amulettípusok többségéhez – hasonlóan ezeket is főként nők és gyermekek viselték. A fentiek mellett egyébként az sem kizárható, hogy a településeken előkerült csörgők között olyanok is akadhatnak, amelyek egykor háziállatokhoz tartozhattak – a szarvasmarhák, szamarak stb. nyakába akasztott csengőkről ugyanis írott és képi források is beszámolnak (ahogy e szokáselemet napjaink közel-keleti közegében is megtalálhatjuk). Az utóbbi használatra leginkább a feltűnően nagyméretű példányok esetében következtethetnénk formai alapon; ilyenek viszont egyrészt nem ismertek a levantei késő ókori csörgőleletek között, másrészt olyan adatokat sem ismerünk, amelyek a kisméretű csengők és csörgők állatokon történő használatát kizárják.

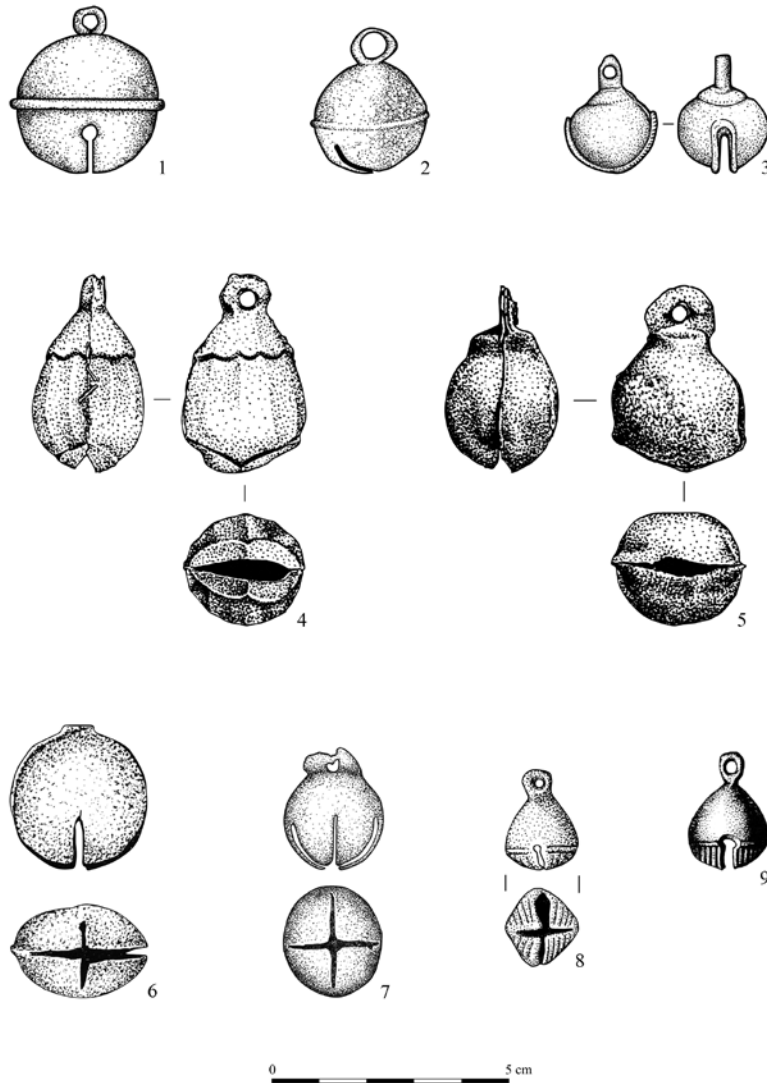
A 7–11. SZÁZADI KÁRPÁT-MEDENCEI CSÖRGŐLELETEK ÉS KELETI PÁRHUZAMAIK

Az eddig tárgyalt közel-keleti csörgőket övező időrendi bizonytalanságokkal ellentétben a tárgytypus Kárpát-medencei megjelenésének ideje biztonsággal meghatározható. Az avar kori előfordulásukat legutóbb szisztematikusan vizsgáló szerzőpáros a legkorábbi darabokat a közép avar korra, annak is inkább a második fázisára (*Stufe MA II*) helyezte, ezáltal a Kárpát-medencei

³⁵ Vö. például RUSSELL 1982.

³⁶ *M Shabbat* 6:9, angol fordítása: NEUSNER 1988, 187; értelmezéséhez: BOHAK 2012, 288–289.

³⁷ Iohannes Chrysostomus, *Homilia 12 in epistulam I ad Corinthios* 13; angol fordítás: CHAMBERS 1889, 71.

3. ábra. Csörgők Koreából, az eurázsiai sztyeppevidékről és a Kárpát-medencéből.

1. Kyongju 127. sír (Korea); 2. Kyzylkajnar, 20. kurgán (Kazahsztán); 3. Pendzsikent (Tádzsikisztán); 4–5. Bolšaâ Orlovka (Oroszország); 6–7. késő avar kori csörgők Komárom (Komárno, Szlovákia)-Hajógyár 65. és 86. gyermeksíraiból; 8. Magyarhomorog-Könyadomb 262. sír (Magyarország); 9. Szabolcs-Petőfi utca 270. sír (Magyarország). (1–8. Varga Zsóka rajzai 1. ITO 1971, Abb. 62.1 nyomán; 2. MAKSIMOVA 1968, Tab. III.8 nyomán; 3. RASPOPOVA 1980, 118, Ris. 78.17 nyomán; 4–5. IL'ŪKOV – KOSĀNENKO 2007, 104, Ris. 14.2 és 106, Ris. 16.1 nyomán; 6–7. TRUGLY 1987, 312, Taf. XIII.19 és 324, Taf. XXV.10 nyomán; 8. KOVÁCS 2019, 724, 93. t. 262.3 nyomán; 9. Kovács László a HUN-REN BTK Régészeti Intézetének Adattárában található rajza)

Fig. 3. Closed bells from Korea, the Eurasian steppes, and the Carpathian Basin.

1. Kyongju (Korea), Grave 127; 2. Kyzylkajnar (Kazakhstan), Kurgan 20.; 3. Penjikent (Tajikistan); 4–5. Bolšaâ Orlovka (Russia); 6–7. Late Avar-period closed bells from Graves 65 and 86, two child burials, from the Komárno-Dockyard cemetery (Slovakia); 8. Magyarhomorog-Könyadomb (Hungary), Grave 262; 9. Szabolcs-Petőfi utca (Hungary), Grave 270. (Drawings 1–8 by Zsóka Varga after, respectively, ITO 1971, Abb. 62.1 (in the case of Drawing 1); MAKSIMOVA 1968, Tab. III.8 (in the case of Drawing 2); RASPOPOVA 1980, 118, Ris. 78.17 (in the case of Drawing 3); IL'ŪKOV – KOSĀNENKO 2007, 104, Ris. 14.2 and 106, Ris. 16.1 (in the case of Drawings 4–5); 6–7. TRUGLY 1987, 312, Taf. XIII.19 and 324, Taf. XXV.10 (in the case of Drawings 6–7); and KOVÁCS 2019, 724, 93. t. 262.3 (in the case of Drawing 8). Drawing 9 (kept in the Archives of HUN-REN RCH Institute of Archaeology) is by László Kovács

elterjedésüket a 650-es, illetve még inkább a 660/670-es évektől indítva.³⁸ Ezzel összhangban vannak az egymagában is húsznál több példányt szolgáltató zamárdi avar kori temető elemzésének eredményei is.³⁹ A tárgytypus a késő avar időszak során is végig használatban maradt (3. *ábra* 6–7),⁴⁰ ahogyan a Dunántúl Karoling uralom alá került térségeiben a 9. századi temetkezésekben is felleljük példányait.⁴¹ Megtaláljuk a magyar honfoglalás kori leletek között is (3. *ábra* 8–9). A 10–11. századi előfordulásukkal az 1980-as években a legrészletesebben foglalkozó Kovács László az addig ismert leletanyagból mintegy 50 lelőhelyről 106 példányukat gyűjtötte össze,⁴² kiemelve, hogy azok „ritkán fordultak elő a 10. századi előkelőbb temetkezésekben, vagyis a köznépi temetők jellegzetes leletanyagához tartoznak.”⁴³ A „köznépi” – avagy az ugyancsak általa az ezzel a fogalommal jelentős átfedésben lévő temetőtypusra javasolt újabb terminológiával élve: a falusi jellegű – temetők népi hovatarozását, valamint az avar kori és a magyar honfoglalás kori népességek közötti kapcsolatokat hosszú ideig övező vitás kérdésekre reflektálva Kovács emellett röviden kitért a csörgők honfoglalás kori népességen belüli eredetének problémájára is. Szőke Béla korábbi⁴⁴ és saját – sajnos a maga teljességében közöletlenül maradt – adatgyűjtése alapján megállapította, hogy „Mind a magyar, mind a késő avar kori csörgők, valamint sztyeppei kialakulásuk és széles körű elterjedésük kérdésének vizsgálata önálló tanulmányt igényel. Az jól felismerhető, hogy a 7–8. századtól kezdve a csörgők a dél-oroszországi sztyeppétől az Amur-vidékig megtalálhatók, s Európában innét jutottak el a környező szláv területekre, a Baltikumra és Dél-Skandináviába, de megőrződtek a későbbi idők nomádjainak hagyatékában is. [...] annyi tanulságot mindenképpen le kell vonnom, hogy a magyar anyagban jelentkező formákat szükségtelen a korábbi késő avar kori hagyatékból eredeztetni, mert azok a magyarsággal kapcsolatba hozható rokon és szomszéd népek 9. századi emlékeiből is jól levezethetők.”⁴⁵

A 10–11. századi leletanyaggal foglalkozó szakirodalom a Kovács kiterjedt gyűjtése alapján megfogalmazott következtetéseket nagyrészt elfogadta, illetve néhány ponton módosította. Az elterjedés kapcsán Révész László a kevesebb mint egy évtizeddel korábban megjelent írására utalva, 1996-ban már így írt: „Használatuk a X. és a XI. században egyaránt kimutatható. A VI–VIII. századtól Koreától a Kárpát-medencéig mindenütt elterjedt, s eljutott a Baltikumra, Dél-Skandináviába és a szláv területekre is.”⁴⁶

Az utóbbi felsorolásból a sztyeppei, a kelet-közép- és a kelet-európai, a baltikumi és a skandináviai leletekre már Szőke Béla és Kovács László, illetve nemrég Szőke Béla Miklós részletesebb szakirodalmi hivatkozásokkal számos példát hoztak;⁴⁷ a 6. századi koreai példányok minden bizonnyal Akio Itonak a korai Szilla-időszak sírleleteiről készített német nyelvű összefoglalása nyomán kerültek a magyar kutatás érdeklődési körébe.⁴⁸ Annak magyarázata, hogy a koreai és a közel-keleti csörgők közel egy időben tűnnek fel, kívül esik a jelen írás által megválaszolni kívánt vagy tudott kérdések körén – arra csak a koreai és a tágabb kelet-ázsiai térség

³⁸ POMBERGER – STADLER 2018a, különösen 139, Abb 4. Az abszolút-kronológiai besorolásnál a szerzők Peter Stadler saját kronológiai rendszerét használták, amely szerint a közép avar kor I. fázisa a 630–650-es, a II. fázisa pedig a 650–680-as éveket jelenti. Jelen tanulmányban az általánosabban elfogadott és meggyőzőbb kronológiát követem, amely a közép avar kor kezdetét a 650-es évektől indítja.

³⁹ GARAM 2018, 187.

⁴⁰ Vö. POMBERGER – STADLER 2018a; GARAM 2018, 187.

⁴¹ Összefoglalóan: SZŐKE 2023, 48–49.

⁴² KOVÁCS 1988, 153, 32. vj.

⁴³ KOVÁCS 1988, 150.

⁴⁴ SZŐKE 1962, 59–61.

⁴⁵ KOVÁCS 1988, 150–151.

⁴⁶ RÉVÉSZ 1996, 98. Azonos módon: GÁLL 2013, 704.

⁴⁷ SZŐKE 1962, 60–61; KOVÁCS 1988, 150–151; SZŐKE 2023, 49. Lásd még NOWAK-KLIMSCHA – SCHMIDT 2020.

⁴⁸ ITO 1971, 100, Taf. 66.

régészeti leletanyagának és kronológiai kérdéseinek pontos ismeretében lehetne vállalkozni. Ennek hiányában két szempontra érdemes figyelmet fordítani:

1.) Pusztán formai szempontból a Szilla-időszak B és C fázisaiba sorolt – és így a bizonytalansági tényezők figyelembevételével megközelítőleg Kr. u. 500 és a 7. század közé keltezett⁴⁹ – koreai csörgők gömbös testükkel (3. *ábra 1*) inkább hasonlítanak a 7–8. századi Kárpát-medencei és sztyepei csörgőkhöz (3. *ábra 2, 7*), mint a 6–7. századi oldalról lapított, szemből a középvonalban kiszélesedő testű levantei darabok (1. *ábra 1, 4–7, 9–16*), amelyek között a gömbösebb testű változatok (1. *ábra 3, 8*) ritkábbak.

2.) A koreai példányok kivétel nélkül lószerszámzat díszeként szolgáltak, ellentétben azzal, amire a levantei darabok funkciójáról sírlelet voltak enged következtetni és amit a kelet-közép- és a kelet-európai csörgők többségének régészeti kontextusa alapján tudunk.

A koreai és a Kárpát-medencei csörgők közötti közvetlen kapcsolat lehetőségének mérlegelésénél figyelembe veendő, hogy a Kárpát-medencei korai avar kori leletanyagból csörgőket nem, csak csengőket ismerünk, amelyeket a közép avar kortól kezdve kezdett el felváltani az előbbi tárgytypus (a csengőket nem teljesen kiszorítva a használatból).⁵⁰ A változás dinamikája egészen hasonló volt a kelet-európai térségben is. A Krím-félsziget 6. és 7. századi temetkezéseiben még a Mediterráneum-szerte ismert kis öntött csengőket találjuk jelentős számban, míg a csörgők a helyi kronológia szerint a 8. századtól terjedtek el és a 9–11. században is nagy népszerűségnek örvendtek (a csengőket itt sem teljesen szorították ki).⁵¹ Ezt a kronológiai eloszlást tükrözi az Abrau-Djurso-i⁵² és a borisovoi⁵³ temető a Kuban-vidéken. Arra, hogy a tárgytypus a 8. század elején már jelen volt a Don-vidéken, világosan utal a Bolša Orlovka-i – bár jelentős bolygatás után összegyűjtött, de a közlők által egy együttesként kezelt – lelet nagyszámú csörgője (3. *ábra 4–5*), melyek mennyiségük és méretük alapján inkább a lószerszámzat részét képezhették.⁵⁴ Nem tűnik korábbinak a temetkezés övdíszé alapján a Volga-könyökben fekvő – a Novinki-horizonthoz tartozó – Novinki II. temető 8. kurgán 6. sírjának gyermektemetkezéséből ismert csörgő sem.⁵⁵ Nem találkozunk viszont csörgőkkel a kelet-európai sztyeppvidék 6–7. századi temetkezéseiben. Ebben az esetben azt is figyelembe kell vennünk, hogy csengőt is mindössze egyetlen temetkezésből ismerünk,⁵⁶ ami egyaránt utalhat arra, hogy e népségek körében ezen apotropaikus tárgyak nem voltak különösebben kedveltek, vagy temetkezési szokásaik között nem játszott szerepet a darabok halott mellé adása. Népszerűek voltak viszont a kis csengők a 6–7. században a sztyeppétől északra fekvő kelet-európai térségben, amint azt számos kincs- és településlelet világosan mutatja.⁵⁷ A 7. század utolsó harmadában a kelet-európai sztyeppövezetből az Északkelet-Balkánra érkezett dunai bolgár népesség hagyatékában ezzel szemben már csörgőket találunk.⁵⁸ Kifejezetten gyakoriak voltak e tárgyak a 8. század és a 10. század középső harmada között virágzó szaltovói kultúrkör népségeinek körében.⁵⁹

⁴⁹ ITO 1971, 138–139, 140–143.

⁵⁰ Vö. POMBERGER – STADLER 2018b, különösen 247.

⁵¹ Általánosságban: AJBABIN 1993, 366–367, Ris. 2.35–36, 46, 370, Ris. 5; AJBABIN 2011, 242, Taf. 32.34–35, 46; MAKAROVA – PLETNĚVA 2003, 122, Tabl. 36.37, 48, 60; Lučistoe esetén: AJBABIN – CHAJREDINOVA 2009, 69, Abb. 32, 73, Abb 34.

⁵² MAKAROVA – PLETNĚVA 2003, 250, Tabl. 83.90–92, 253, Tabl. 28–29, 255, Tabl. 88.28–29. Ezt támasztják alá az eddig tételesen közölt temetkezések is: MAL'ŠEVA 2021.

⁵³ MAKAROVA – PLETNĚVA 2003, 245, Tabl. 78.21, 46.

⁵⁴ IL'ŪKOV – KOSĀNENKO 2007, 87–88, 104–106, Ris. 14–16.

⁵⁵ MATVEEV 1997, 21, 143, Ris. 45. 13–14, 218, Ris. 123.2.

⁵⁶ Vö. GULYÁS 2022, különösen III.42 (a Lebedi-I [Oroszország] 4. kurgán 16. sír csengője).

⁵⁷ Pl. KORZUHINA 1996, 634, Tabl. 44.5–6, 8–9, 644, Tabl. 54, 660, Tabl. 70. 14–15, 668, Tabl. 78, 684, Tabl. 94. 23–24; CURTA 2012, 41–43, 46.

⁵⁸ FIEDLER 1992, 194–195; RAŠEV 2008, 168–169, 539, Tab. LXXXVI.1–19, 541, Tab. LXXXVIII.1–2.

⁵⁹ PLETNĚVA 1981, 150, Ris. 37.18, 21, 147; PLETNĚVA 1989, 107, 109–110, Ris. 57–58; AKSĚNOV – MIHEEV 2006, 124–125.

Feltűnnek az ázsiai sztyeppéken is (3. ábra 2) talán már a 7. század második felétől, illetve biztosan a 8. század első felétől, a türk időszak Katanda-fázisára, majd az ujgur és a kimek időszakokra eső temetkezések leletei között,⁶⁰ eljutva egészen – valószínűleg türk közvetítéssel – a Távolszeletra az Amur-vidékig.⁶¹ A tárgy típus elterjedésének sebességét jól szemlélteti, hogy egy friss összegzés szerint jelenlétük a 7. század végétől/a 8. század elejétől Frízföldön is kimutatható.⁶²

A rendelkezésre álló információk alapján tehát úgy tűnik, hogy a zárt formájú csörgők valamikor a 7. század második felében kezdtek megjelenni a kelet-közép-európai – és valószínűleg ezzel párhuzamosan, vagy talán nem sokkal később a kelet-európai – térségben, ahol a 8. század folyamán használatuk nagyjából kiszorította a 7. századig népszerű nyitott formájú csengőket. Akármelyik irányból érkezett is az az impulzus, amely e formai változást elindította, az, hogy a zárt formájú csörgők elterjedése hatalmas térségekben – a fentiek mellett úgy tűnik, hogy az ázsiai sztyeppéken is – nagyjából egy időszakra ment végbe, arra utalhat, hogy az e tárgyak mögött meghúzódó szellemi tartalom is közös vonásokkal rendelkezhetett. Amint arról fentebb, a levantei példányok kapcsán már volt szó, a mediterrán csengők, illetve csörgők esetében a szöveges és a régészeti források alapján a tárgyak apotropaikus használatára következtethetünk. Szintén ebbe az irányba mutat a kelet-közép- és a kelet-európai csörgőleletek régészeti kontextusa. Az avar kori, a 8–9. századi dunai bolgár, a Karoling-kori dunántúli, illetve a tágabb régióból származó dalmáciai és ómorva, valamint a magyar honfoglalás és kora Árpád-kori példányokra egyaránt jellemző, hogy a csörgőket vagy kizárólag (mint a bolgároknál, illetve a 9. századi Karoling keleti peremterületek egy részén),⁶³ vagy jelentős részben gyermekek és fiatalok, illetve nők sírjaiban⁶⁴ találjuk. Tekintve, hogy a csörgők esetében nem szűkebb értelemben vett ékszerekről van szó, e megoszlás alapján – a korábbi kutatás többségi álláspontjához hasonlóan⁶⁵ – elsődleges funkciójukat amulettként határozhatjuk meg. Még akkor is, ha viszonylag ritkán, de előfordulnak férfisírokban is, ahogy néhány honfoglalás kori esetben,⁶⁶ illetve jóval gyakrabban az avar kori leletanyagban⁶⁷ a lószerszám tartozékai között is megtaláljuk őket. Ez utóbbi példák is a csengőkével egyező bajelhárító funkciójukra utalhatnak, tekintve, hogy a csengők ilyen célú használata legkésőbb a római kortól kezdve kimutatható Európában és a mediterrán térségben.⁶⁸

A kikövetkeztethető közös funkcionálisan túl az egymást követő korszakok csörgői között persze formai különbségek éppen úgy megfigyelhetők, mint az egyes csoportokra jellemző viselési módok között. Így a 8–9. században inkább a gömbös, illetve lapított gömbös testű példányok dominálnak (3. ábra 2–3, 6–7), míg a honfoglalás- és kora Árpád-kori csörgők között gyakoribbak voltak a körte

⁶⁰ Például Bazovo-2 (Oroszország), 1. kurgán: DEREVANKO 1988, 82, Ris. 37.6–7; Dag-Araz (Oroszország) II-13. kurgán: OVČINNIKOVA 2013, 145, 169, Tabl. XII.14–17; Katanda-III (Oroszország) 7. kurgán: MAMADAKOV – GORBUNOV 1997, 117, Ris. 6.4, 6–7; Kyzylkajnar (Kazahsztán) 20. kurgán: MAKSIMOVA 1968, 149–150, Tab. III.8, 153; Mogyaj (Oroszország): KYZLASOV 1964, 68, Tabl. I.98, 91; PLETNĚVA 1981, 141, Ris. 30.98; Pavlodar (Kazahsztán): SMAGULOV – MERC 2007, 135, 137, Ris. 4.19.

⁶¹ Az Amur-vidéki megjelenés pontos keltezését az ásató által a 7–9. századra helyezett troickoei (Ivanovskij raj., Amurskaâ oblast', Oroszország) sírok leletanyagának jellege nehezíti: DEREVANKO 1975, 104–130, 150, 238, Tabl. XLI; DEREVANKO 1977, 126, 143, Tabl. IV.11, XIX.17, XXIX.19, LIII.6–7; a 8. századi keltezés valószínűbbnek tűnik.

⁶² NOWAK-KLIMSCHA – SCHMIDT 2020, különösen 116.

⁶³ FIEDLER 1992, 194; PETRINEC 2009; NOWOTNY 2018, 82–83, 165; SZÓKE 2023, 49.

⁶⁴ POMBERGER – STADLER 2018a, 129; SZÓKE 2023, 48–49; KOVÁCS 1988, 150; KOVÁCS 2019, 402.

⁶⁵ Például FIEDLER 1992, 194; UNGERMAN 2007, 231; RÁCZ 2012, 429–430; NOWOTNY 2018, 83; POMBERGER – STADLER 2018a, 129, 142; SZÓKE 2023, 48 (további lehetőségek felsorolásával); KOVÁCS 1988, 150; KOVÁCS 2019, 402; NOWAK-KLIMSCHA – SCHMIDT 2020, 119–120. Más értelmezésekre helyezte a hangsúlyt: HORVÁTH 2019, 195.

⁶⁶ RÉVÉSZ 1996, 98.

⁶⁷ POMBERGER – STADLER 2018a, 137–138, Tab. 2.

⁶⁸ POMBERGER – STADLER 2018a, 142; POMBERGER – MÜHLHANS – SAUNDERSON 2023, 161.

alakú darabok (3. ábra 8–9).⁶⁹ A Kárpát-medencei avar kori, illetve a dunai bolgár példányokon nem ritka továbbá, hogy a csörgők külső felületén egy vagy két szakállas férfarcot jelenítettek meg.⁷⁰ Továbbá amíg a Kárpát-medencében az avar kori és a 9. századi csörgőket a sírokban inkább a medence környékén és a végtagok közelében találjuk meg, azaz az övre, a nadrágra, illetve a karra vagy a lábszárra lehettek rögzítve,⁷¹ addig a 10–11. századi példányok inkább a nyaktájékon és a mellkason kerülnek elő, s így minden bizonnyal leginkább a nyakba akasztva/nyakláncra fűzve viselték őket.⁷² Azzal kapcsolatban, hogy a sírletekben megmutatkozó eltérő viselési módokat befolyásolhatták-e a temetkezési szokások mögött meghúzódó eltérő képzetek, illetve, hogy a sírletekből ismert viseleti helyzetek minden esetben pontosan tükrözik-e a csörgők életben történő viselési módjainak eloszlását, inkább csak feltételezéseket fogalmazhatunk meg. Ahogy azzal kapcsolatban is, hogy míg a nyakban viselt csörgők inkább amulettfunkcióra utalnak, addig a kisebb gyermekeknél a boka környékén rögzített darabok talán inkább arra mutatnak, hogy e tárgyak a szülőket a gyerekeik mozgásának nyomon követésében segíthettek. Nem tudjuk ugyanis, hogy az adott korban nem éppen a végtagokat tekintették-e az emberi test egyik olyan kiemelt pontjának, amelyen keresztül a távol tartani szándékozott betegség, illetve ártó szándékú szellemi vagy valós lény az emberi testtel kapcsolatba lépett. A lábak esetében például egyaránt gondolhatunk arra, hogy a védelmet egy mérgező állat vagy egy, a föld felszíne alatt lakó démonra gondolva helyezték a test e pontjára, esetleg ez jelentette a testnek azt a leginkább mozgásban lévő részét, amely a csörgő hangját – és ezáltal az ártó szándékú lény távoltartását – folyamatosan biztosíthatta.

KÖVETKEZTETÉSEK

A levantei kelet-római, illetve a kelet-közép- és a kelet-európai csörgők közötti formai és viseletbeli különbségek rögzítése mellett is figyelemreméltó az a viszonylagos időbeli egybeesés, amely során a Kr. u. első évezred első hat évszázadában uralkodónak számító csengőformák részben vagy teljesen átadták a helyüket a csörgőknek az amulettfunkciójú tárgyak között. A forma terjedési irányának meghatározása nélkül is mindez arra mutat, hogy a korábban a csengők, majd utóbb a csörgők használatától apotropaikus védelmet remélő különféle közösségek között nemcsak kapcsolatok léteztek, hanem az újítások a hasonló alapképzetek megléte miatt viszonylag könnyen és gyorsan terjedhettek egy igen tág régió belül. Az eddigiek alapján arra nem tudunk választ találni, hogy az egyes korok és régiók emberei milyen konkrét betegségek, illetve veszélyek ellen reméltek védelmet a főként gyermekek és nők által hordott csengők, illetve csörgők viselésétől. Arra azonban utalhat a tárgyalt csörgők közel egyidőben történő feltűnése a kelet-mediterrán világban és a kelet-európai térségben, valamint a csengők korábbi szerepének fokozatos átvétele, hogy a két kiterjedt régió lakói alapvetően hasonló módokon – pontosabban hasonló módokon is – próbáltak védelmet keresni hasonló ártó szándékú erőkkel szemben, így egymás apotropaikus tárgyait saját közegükben is használhatónak látták.

Kétség sem fér ahhoz, hogy a távoli térségek lakói a betegségek mögött felfedezni vélt, ártó szándékú szellemi lényeket eltérő neveken nevezték meg, távoltartásukra az esetlegesen azonos formájú tárgyak használata mellett is – legalább részben – eltérő rítusokat alkalmaztak és eltérő módon kísérelték meg megnyerni a bajban más szellemi lények jóindulatát, segítségét. Az eltérő vallási rendszerek, istenvilágok és hagyományok ellenére ugyanakkor a különféle kultúrák között

⁶⁹ Amint ezt az avar és 10–11. századi példányok viszonylatában már megfigyelte: KOVÁCS 1988, 150; az avar kori példányok formai osztályozása: POMBERGER – MÜHLHANS – SAUNDERSON 2023, 164, Fig. 11.

⁷⁰ Vö. például RAŠEV 2008, 168–169, 541, Tab. LXXXVIII.1–2; RÁCZ 2012, 426–430; GARAM 2018, 187, Abb. 107A.

⁷¹ KOVÁCS 1988, 150; POMBERGER – STADLER 2018a, 129; SZÓKE 2023, 48; POMBERGER – MÜHLHANS – SAUNDERSON 2023, 167–169.

⁷² KOVÁCS 1988, 150 (az eltérő viseleti helyzetek bemutatásával).

kapcsolatok is léteztek, az alapvető kihívások pedig, amelyekkel szemben védelmet kívántak maguknak biztosítani, hasonlóak voltak. Ezek között általában előkelő helyet foglaltak el az embernek ártani képes állatok – legyenek azok pusztán fizikai veszélyt jelentő, vagy betegségeket terjesztő fajok –, illetve a különféle öröklött és fertőző betegségek, amelyek jelentős része mögött a szellemi világ ártó lényei és az embertársaik sorsát varázslat által befolyásolni képes személyeknek a tevékenységét vélték felfedezni. Az, hogy az ezek egyikével-másikával szemben hatásosnak tartott amulettípusok számos kultúrában párhuzamosan megjelentek – mint történt az a római típusú csengőkkel a Barbaricum jelentős részén a császárkorban,⁷³ a 6–7. században Kelet-Európa kiterjedt területein, avagy éppen a kora avar kori Kárpát-medencében⁷⁴ –, egyrészt a tárgytypus kínálta védelem hatásosságának széleskörű elfogadottságára, másrészt a háttérben meghúzódó képzetrendszerek bizonyos alapvonásainak közös elemeire, illetve hasonlóságaira utal. Ebbe az irányba mutat a jelen tanulmányban vizsgált folyamat időbeli egybeesése is.

A Kárpát-medence avar kori és 10–11. századi lakosságának varázstradícióira vonatkoztatva mindezek alapján valószínűsíthetőnek tartom, hogy ha nem is vagyunk képesek meghatározni sem azt, hogy konkrétan milyen fenyegetés ellen reméltek védelmet a csörgőktől, sem azokat a rítusokat, amelyek ezen apotropaikus tárgyak elkészítését és viselését kísérték, a görög-római varázstradícióról rendelkezésre álló ismeretek bizonyos mértékig háttérrel jelenthetnek e tárgyak jobb megértéséhez. E feltételezés további tesztelésére és az attól várható válaszok megfogalmazására az egyes tárgytypusok vizsgálatai önmagukban kevésbé lesznek alkalmasak. Sokkal inkább azon lelettípusok és szokáselemek összességének az együttes tanúsága kínálhat előrelépést, amelyek kapcsolatai ugyancsak – legalább részben – az antik világ apotropaikus hagyományai felé mutatnak. Az avar kori és a 10–11. századi emléktárhelyeken – mások mellett – önként kínálják magukat a legalább a hellénisztikus kor óta népszerű kígyófejes karperecek és a még ősbibb hagyományokkal rendelkező lunulák. Az e tárgyak mögött meghúzódó alapképzetek persze esetenként nagyon régi időkre nyúlnak vissza és nagyon széles körben voltak elterjedtek. Így van ez a fémcsergő hangjának tulajdonított varázserővel is, amelynek a sztyeppei világban való jelenlétére már a szkíta időszak csengőleletei is utalnak.⁷⁵ Az alapképzetekhez az egyes korokban rendelt tárgyformák folyamatos változása és az adott tárgytypusok kultúrákon átívelő kapcsolatai vagy egyes kultúrákra jellemző sajátosságai ugyanakkor bizonyos mértékig bepillantást engednek az adott korszak és közösségek sajátos viszonyaiba. Így bár a régészeti kutatásban egy-egy tárgy- vagy képtípus történetének hosszú időszakokon át vezető, etimológiaszerű visszakövetése legtöbbször csak korlátozottan tud hozzájárulni a vizsgálat kiindulópontját jelentő időszak viszonyainak pontosabb megismeréséhez, számos amulettípus esetében éppen ezeknek a hosszútávú folyamatoknak a megértése vezet el a varázshagyomány mélyebb megértéséhez.⁷⁶ Figyelembe veendő az is, hogy mind az avar kori, mind a magyar honfoglalás- és kora Árpád-kori népesség egy olyan régióban élt, amelynek az egymást követő hullámokban érkező lakói évezredes távlatban kapcsolatban álltak az antik világ varázshagyományaiban osztozó közösségekkel, és akiknek tagjaival a sztyeppei eredetű csoportok esetenként – így az avar korban a Kárpát-medencében – közös földrajzi térben léteztek. Éppen ezért a sztyeppei hagyományú közösségek varázshagyomány-rendszerének vizsgálata során érdemesnek látszik a sztyeppei és az antik világ tradícióit egyaránt bevonni a lehetséges összefüggések feltárásának folyamatába.

⁷³ Vö. NOWAKOWSKI 1988.

⁷⁴ POMBERGER – STADLER 2018b.

⁷⁵ BAKAY 1971, 19–20, 115–116, 119, Pl. III.

⁷⁶ Erre jó esettanulmányt nyújt például: SCHIENERL 1984.

IRODALOM

- AJBABIN 1993 AJBABIN, Aleksandr I.: Mogil'niki VIII - načala X vv v Krymu (Cemeteries of the 8th–beginning of the 10th centuries in the Crimea). *Materialy po Arheologii, Istorii i Ėtnografii Tavrii* 3 (1993) 121–134, 365–383.
- AJBABIN 2011 AJBABIN, Aleksandr I.: *Archäologie und Geschichte der Krim in byzantinischer Zeit*. Monographien des RGZM 98. Mainz 2011.
- AJBABIN – CHAJREDINOVA 2009 AJBABIN, Aleksandr I. – CHAJREDINOVA, Ėlzara A.: *Das Gräberfeld beim Dorf Lučistoe, Band 1: Ausgrabungen der Jahre 1977, 1982–1984*. Monographien des RGZM 83. Mainz 2009.
- AKSĚNOV – MIĤĤEEV 2006 AKSĚNOV, Viktor S. – MIĤĤEEV, V. K.: *Naselenie hazarskogo kaganata v pamâtnikah istorii i kul'tury: « Suhogomol'sanskij mogil'nik VIII–X vv. » Hazarskij al'manah* 5. Kiev – Harkiv 2006.
- ALLAN 1982 ALLAN, James W.: *Nishapur: Metalwork of the Early Islamic Period*. New York 1982.
- BAKAY 1971 BAKAY, Kornél: *Scythian Rattles in the Carpathian Basin and Their Eastern Connections*. Budapest 1971.
- BOĤAK 2012 BOĤAK, Gideon: Jewish exorcism before and after the destruction of the Second Temple. In: *Was 70 CE a Watershed in Jewish History? On Jews and Judaism before and after the Destruction of the Second Temple*. Eds: Schwartz, Daniel R. – Weiss, Zeev. *Ancient Judaism and Early Christianity/Arbeiten zur Geschichte des antiken Judentums und des Urchristentums* 78. Leiden – Boston 2012, 277–300.
https://doi.org/10.1163/9789004217447_013
- BOLLÓK 2024 BOLLÓK, Ádám: The archaeology of late Antique mortuary practices in the Near East. In: *Burial and Memorial in Late Antiquity, Vol. II: Regional Perspectives*. Eds: Dolea, Alexandra – Lavan, Luke. *Late Antique Archaeology* 13.2. Leiden – Boston 2024, 832–855.
- CHAMBERS 1889 *Saint Chrysosotom, Homilies on the Epistles of Paul to the Corinthians*. Transl.: CHAMBERS, Talbot W. *Nicene and Post-Nicene Fathers of the Christian Church* XII. New York 1889.
- CHĚHAB 1985 CHĚHAB, Maurice H.: Fouilles de Tyre: La nécropole III: Descriptions des fouilles. *Bulletin du Musée de Beyrouth* 35 (1985) 483–805.
- CHĚHAB 1986 CHĚHAB, Maurice H.: Fouilles de Tyre: La nécropole IV: Descriptions des fouilles. *Bulletin du Musée de Beyrouth* 36 (1986) 1–268.
- CURTA 2012 CURTA, Florin: The Jägala fibula revisited, or remarks on Werner's Class IID. *Estonian Journal of Archaeology* 16 (2012) 26–69.
<https://doi.org/10.3176/arch.2012.1.02>
- DELOUGAZ – HAINES 1960 DELOUGAZ, Pinhas – HAINES, Richard G.: *A Byzantine Church at Khirbat al-Karak*. The University of Chicago Oriental Institute Publications 85. Chicago 1960.
- DEREVĀNKO 1975 DEREVĀNKO, Evgeniâ Ivanova: *MohĚskie pamâtniki Srednego Amura*. Novosibirsk 1975.
- DEREVĀNKO 1977 DEREVĀNKO, Evgeniâ Ivanova: *Troickij mogil'nik*. Novosibirsk 1977.

- DEREVÁNKO 1988 *Baraba v tŭrkskoe vremâ*. Red.: DEREVÁNKO, Evgeniâ Ivanova. Novosibirsk 1988.
- FIEDLER 1992 FIEDLER, Uwe: *Studien zu Gräberfeldern des 6. bis 9. Jahrhunderts an der unteren Donau* 1–2. Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie 11. Bonn 1992.
- FISCHER – OENBRINK 2010 FISCHER, Thomas – OENBRINK, Werner: Spätantik-byzantinische Grabfunde aus al-Qrayya im Hauran/Südsyrien. *Kölner Jahrbuch* 43 (2010) 197–243.
- GARAM 2018 GARAM, Éva: *Das awarenzeitliche Gräberfeld in Zamárdi-Rétiföldek* III. Monumenta Avarorum Archaeologica 12. Budapest 2018.
- GÁLL 2013 GÁLL Erwin: *Az Erdélyi-medence, a Partium és a Bánság 10–11. századi temetői I–II*. Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 6. Szeged 2013.
- GULYÁS 2022 GULYÁS Bence: *A kelet-európai sztyeppe és a Kárpát-medence kapcsolata az 5–7. században. A tiszántúli kora avar kori népesség eredete* 1–3. Doktori disszertáció kézírata. ELTE BTK. Budapest 2022.
- GWIAZDA 2022 GWIAZDA, Mariusz: Burial practices in early Byzantine Syro-Palestine (4th–7th centuries CE) – Review Article. *Polish Archaeology in the Mediterranean* 31 (2022) 285–331.
<https://doi.org/10.37343/uw.2083-537X.pam31.01>
- HORVÁTH 2019 HORVÁTH Ciprián: *Nógrád megye honfoglalás és kora Árpád-kori temetői és sírleletei* (Cemeteries and Grave Goods of Nógrád County from the Age of the Hungarian Conquest and the Early Árpádians). Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 11. Szeged – Budapest 2019.
- IL'ŪKOV – KOSĀNENKO 2007 IL'ŪKOV, L. S. – KOSĀNENKO, V. M.: Rannesrednevekovyj kompleks iz Bol'shoj Orlovki (An early medieval archaeological complex at Bolshaia Orlovka). In: *Srednevekovye drevnosti Dona: Sbornik statej. Materialy i issledovaniâ po arheologii Dona* II. Red.: Guguev, Ū. K. Moskva – Jerusolim 2007, 85–113, 353.
- ITO 1971 ITO, Akio: *Zur Chronologie der frühsillazeitlichen Gräber in Südkorea, A: Textband, B: Tafelband*. Abhandlungen der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-Historische Klasse, Neue Folge 71. München 1971.
- KHAMIS 2008 KHAMIS, Elias: The metal artifact. In: Tzaferis, Vassilios et al.: *Paneas, Volume II: Small Finds and Other Studies*. IAA Reports 38. Jerusalem 2008, 165–188.
<https://doi.org/10.2307/j.ctt1fzhd6d.9>
- KORZUHINA 1996 KORZUHINA, Gali Fëdorova: Klady i slučajnye nahodki veščej kruga “dreavnostej antov” v Srednem Podneprov'e (Treasures and casual finds of things from “Antiquities of the Antae” in the Middle Dnieper Region). *Materialy po Arheologii, Istorii i Ètnografii Tavrii* 5 (1996) 352–435, 586–705.

- KOVÁCS 1988 KOVÁCS László: A tímári (Szabolcs-Szatmár m.) honfoglalás kori temetőmaradványok (Landnahmezeitliche Gräberfeldreste von Tímár [Kom. Szabolcs-Szatmár]. *Communicationes Archaeologicae Hungariae* (1988) 125–158.
- KOVÁCS 2019 KOVÁCS László: *Magyarhomorog-Kónya-domb 10. századi szállási és 11–12. századi falusi temetője* (A 10th-Century Cemetery Belonging to a Short-Lived Settlement and an 11th–12th-Century Village Cemetery, both Located on Magyarhomorog-Kónya-domb). Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 12. Szeged – Budapest 2019.
- KRAKOVSKY 2020 KRAKOVSKY, Masha: The metal objects from Strata V–I. In: Ben-Ami, Doron – Tchekhanivets, Yana: *Jerusalem: Excavations in the Tyropoeon Valley (Giv'ati Parking Lot), Volume II: The Byzantine and Early Islamic Periods, Part 3: Complementary Studies of Various Finds*. Israel Antiquities Authority Reports 66/3. Jerusalem 2020, 709–725. <https://doi.org/10.2307/j.ctv1fkgc46.3>
- KYZLASOV 1964 KYZLASOV, L. R.: Étapy srednevekovoj istorii Tuvy (v kratkom izloženíi). *Vestnik Moskovskogo Universiteta, Seriâ Istorii* 4 (1964) 66–92.
- MAKAROVA – PLETNĚVA 2003 *Krym, Severo-Vostočnoe Pričernomor'e i Zakaokaz'e v èpohu srednevekov'â, IV–XVIII veka*. Red.: MAKAROVA, T. I. – PLETNĚVA, Svetlana A. Arheologîâ. Moskva 2003.
- MAKSIMOVA 1968 MAKSIMOVA, A. G.: Srednevekovye pogrebeniâ Semireč'a. In: *Novoe v arheologii Kazahstana*. Alma-Ata 1968, 146–158.
- MAL'ŠEVA 2021 *Mogil'nik Dûrso: Katalog. Čast' I*. Red.: MAL'ŠEVA, A. A. Nekropoli Černomor'â 6. Moskva 2021.
- MAMADAKOV – GORBUNOV 1997 MAMADAKOV, Ūrij. T. – GORBUNOV, Vladislav V.: Drevnetûrskie kurgany mogil'nika Katanda-III. In: *Drevnosti Altaâ: Izvestiâ laboratorii arheologii* 2. Gorno-Altajsk 1997, 115–129.
- MATVEEVA 1997 MATVEEVA, G. I.: *Mogil'niki rannih bolgar na Samarskoj Luke*. Samara 1997.
- NEUSNER 1988 *The Mishnah: A New Translation*. Transl.: NEUSNER, Jacob. New Haven – London 1988.
- NOWAK-KLIMSCHA – SCHMIDT 2020 NOWAK-KLIMSCHA, Kristina – SCHMIDT, Kara: Schellen auf dem frühmittelalterlichen Gräberfeld von Schortens, Ldkr. Friesland: Zur Verbreitung und Funktion eines seltenen Trachtbestandteils. In: *Ostfriesland – Niedersachsenweit: Festschrift für Rolf Bärenfänger*. Hrsg.: Kegler, Jan F. Abhandlungen und Vorträge zur Geschichte Ostfrieslands 87. Aurich 2020, 113–120.
- NOWAKOWSKI 1988 NOWAKOWSKI, Wojtech: Metallglocken aus der römischen Kaiserzeit im mitteleuropäischen Barbaricum. *Archaeologia Polona* 27 (1988) 69–146.
- NOWOTNY 2018 NOWOTNY, Elisabeth: *Thunau am Kamp – Das frühmittelalterliche Gräberfeld auf der Oberen Holzweise*. Mitteilungen der Prähistorischen Kommission 87. Wien 2018. <https://doi.org/10.2307/j.ctv8xnfjn>

- OVČINNIKOVA 2013 OVČINNIKOVA, Bronislava B.: Pogrebal'no-pominal'nyj kompleks drevnikh tûrok na mogil'nike Dag-Arazy. In: *Drevnie tûrki v Central'noy Tuve (po materialam rabot Saâno-Tuvinskoj êkspedicii*. Red.: Savinov, D. G. Sankt-Peterburg 2013, 139–172.
- PATRICH – RAFAEL 2008 PATRICH, Joseph – RAFAEL, Kate: The Jewellery. In: Patrich, Joseph: *Archaeological Excavations at Caesarea Maritima, Areas CC, KK and NN: Final Reports. Vol. I: The Objects*. Jerusalem 2008, 421–431.
- PELEG 2012 PELEG, Yuval: A Byzantine Monastery at Khirbet Umm Zaqum. In: *Christians and Christianity III: Churches and Monasteries in Samaria and Northern Judea*. Ed.: Carmin, Noga. Judea and Samaria Publications 15. Jerusalem 2012, 235–260.
<https://doi.org/10.2307/j.ctt1x76gvs.14>
- PLETNĚVA 1981 *Stepi Evrazii v êpohu srednevekov'â*. Red.: PLETNĚVA, Svetlana A. Arheologiâ SSSR. Moskva 1981.
- PLETNĚVA 1989 PLETNĚVA, Svetlana A.: *Na slavâno-hazarskom pogranič'e: Dmitrievskij arheologičeskij kompleks*. Moskva 1989.
- PLOUG 1986 PLOUG, Gunhild: The Graeco-Roman necropolis. In: Papanicolaou Christensen, Aristeia – Thomsen, R. – Ploug, Gunhil: *Hama: Fouilles et recherches 1931–1938, Vol. III.3: The Graeco-Roman Objects of Clay, the Coins and the Necropolis*. Nationalmuseets skrifter, Større Beretninger X. Copenhagen 1986, 70–113.
- PLOUG – OLDENBURG 1969 PLOUG, Gunhild – OLDENBURG, Evelyn: Les objets en métal sauf les monnaies. In: Ploug, Gunhild – Oldenburg, Evelyn – Hammershaimb, E. – Thomsen, R. – Løkkegaard, F. – Riis, P. J.: *Hama: Fouilles et recherches de la Fondation Carlsberg 1931–1938, Vol. IV.3: Les petits objets médiévaux sauf les verreries et poteries*. Nationalmuseets skrifter, Større Beretninger VII. Copenhagen 1969, 13–88.
- POMBERGER – STADLER 2018a POMBERGER, Beate Maria – STADLER, Peter: Der Klang der Schellen. Schellenfunde aus dem awarischen Gräberfeld von Vösendorf-Laxenburgerstraße, Österreich. *Študijné Zvesti* 63 (2018) 125–146.
- POMBERGER – STADLER 2018b POMBERGER, Beate Maria – STADLER, Peter: Sicher vor Dämonen? Musikarchäologische Forschungen zu Glocken in awarischen Gräbern. *Archaeologia Austriaca* 102 (2018) 227–249.
<https://doi.org/10.1553/archaeologia102s227>
- POMBERGER – MÜHLHANS – SAUNDERSON POMBERGER, Beate Maria – MÜHLHANS, Jörg – SAUNDERSON, Kayleigh: Metallic idiophones 800 BCE – 800 CE in Central Europe: Function and acoustic influence – a progress report. *Journal of Music Archaeology* 1 (2023) 143–183.
<https://doi.org/10.1553/JMA-001-07>
- PÓCS 2023 PÓCS Éva: A honfoglaló magyarok világfája a kutatói illúziók fényében: rekonstrukció, konstrukció, dekonstrukció. In: *Emberarcú tudomány: Áltudományok és összeesküvés-elméletek szorításában*. Szerk.: Bárdos Dániel – Tuboly Ádám Tamás. Budapest 2023, 283–324.
- RAŠEV 2008 RAŠEV, Rašo: *Bălgarskata ezičeska kultura VII–IX vek*. Sofiâ 2008.
- RASPOPOVA 1980 RASPOPOVA, V. I.: *Metalličeskie izdeliâ rannesrednevekovogo Sogda*. Leningrad 1980.

- RÁCZ 2012 RÁCZ Zsófia: Emberalakos kistárgyak az avar korból (Antropomorphe Kleinfunde aus der Awarenzeit). In: *Thesaurus Avarorum: Régészeti tanulmányok Garam Éva tiszteletére*. Szerk.: Vida Tivadar. Budapest 2012, 409–436.
- RÉVÉSZ 1996 RÉVÉSZ László: *A karosi honfoglalás kori temetők: régészeti adatok a Felső-Tisza-vidék X. századi történetéhez*. Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 1. Miskolc 1996.
- RUSSELL 1982 RUSSELL, James R.: Byzantine *instrumenta domestica* from Anemurium: The significance of context. In: *City, Town and Countryside in the Early Byzantine Era*. Ed.: Hohlfelder, Robert L. East European Monographs 120 – East European Monographs, Byzantine Series 1. New York 1982, 133–163.
- SĀRĪ 1991 SĀRĪ, Šālih: Taqrīr awwalī ‘an natā’ij al-tanqībāt al-athariyya fī Khirbat Dūhala – al-Nu‘ayma, al-mawsim al-awwal – šayf 1990 m[ilādī]. *Annual of the Department of Antiquities in Jordan* 35 (1991) 5–16.
- SCHIENERL 1984 SCHIENERL, Peter W.: Der Ursprung und die Entwicklung von Amulettbehältnissen in der antiken Welt. *Antike Welt* 15:4 (1984) 45–54.
- SMAGULOV – MERC 2007 SMAGULOV, T. N. – MERC, V. K.: Srednevekovye pogrebeniâ iz Pavlodara. *Izvestiâ Nacional’noj Akademi Nauk, Respubliki Kazahstan, Seriâ obščestvennyh nauk* 1 (2007) 135–142.
- STERN 1997 STERN, Edna: Me‘arot qvura be-Kisra (Burial Caves at Kisra). *‘Atiqot* 33 (1997) 103–135, 17*.
- SZÓKE 1962 SZÓKE Béla: *A honfoglaló és kora Árpádkori magyarság régészeti emlékei*. Régészeti Tanulmányok 1. Budapest 1962.
- SZÓKE 2023 SZÓKE, Béla Miklós: *Zalavár-Rezes: Gräberfeld und Siedlungsreste aus dem frühen Mittelalter*. Mosaburg-Zalavár 2. Budapest 2023.
- AL-TA‘ĀNĪ – MALĤAM 1994 AL-TA‘ĀNĪ, Hikmat – MALĤAM, Ismā‘il: Madfan atharī fī qaryat Sāl/Irbid, 1993/3/2–6 AD. *Annual of the Department of Antiquities in Jordan* 38 (1994) 39–48.
- TATCHER – GAL 2009 TATCHER, Ayelet – GAL, Zvi: Bet ha-qvarot ha-‘atiq be-Migdal ha-‘Emeq (el-Mujeidil) (The Ancient Cemetery at Migdal Ha-‘Emeq [El-Mujeidil]). *‘Atiqot* 61 (2009) 1*–47*, 131–132.
- TATCHER – NAGAR – AVSHALOM-GORNI 2002 TATCHER, Ayelet – NAGAR, Yossi – AVSHALOM-GORNI, Dina: Me‘arot ha-qvura. In: *Ḥafiroṭ be-Khirbet el-Šubeika*. In: *Eretz Zafon: Studies in Galilean Archaeology*. Ed.: Gal, Zvi. Jerusalem 2002, 262–288.
- TOOMBS 1985 TOOMBS, Lawrence E.: *Tell el-Hesi: Modern Military Trenching and Muslim Cemetery in Field I, Strata I–II: The Joint Archaeological Expedition to Tell el-Hesi II*. American Schools of Oriental Research Excavation Reports. Waterloo, Ontario 1985.
<https://doi.org/10.51644/9780889205802>
- TRUGLY 1987 TRUGLY, Alexander: Gräberfeld aus der Zeit des awarischen Reiches bei der Schiffwert in Komárno. *Slovenská Archeológia* 35 (1987) 251–344.

UNGERMAN 2007

UNGERMAN, Šimon: Amulety v dětských hrobech na raně středověkém pohřebišti v Dolních Věstonicích – Na pískách (Amulette in den Kindergräbern auf dem frühmittelalterlichen Gräberfeld in Dolní Věstonice – Na pískách). *Študijné Zvesti* 42 (2007) 221–237.

LATE ANTIQUE CLOSED BELLS IN THE LEVANTINE PROVINCES OF THE EASTERN ROMAN EMPIRE

On the magical traditions of the Avar- and Hungarian-Conquest-period populations of the Carpathian Basin

Ádám Bollók

The present paper explores the emergence and spread of the closed variant of small bells, an artefact type widely used for amuletic purposes from the last centuries of Late Antiquity onward. The first part of this paper is dedicated to the study of the artefact type's Levantine appearances with the aim of establishing its chronological and geographical distribution in the wider region. It is argued that the majority of the dateable finds originate from 6th- to 8th-century CE archaeological contexts, although it cannot be entirely excluded that the type occurred in the 5th century CE already. Its current geographical distribution pattern shown in *fig. 2* cannot be taken as a proper indication of the artefact's genuine Levantine distribution due to the very different coverage afforded by the archaeological exploration of the southern and the northern parts of the Levant. The paper's second part provides an overview of the chronological and geographical distribution of the closed bells across the Eurasian steppe region and the adjacent territories. The available evidence suggests that while the earliest closed bells originate from 6th-century CE archaeological contexts on the Korean peninsula and in the Levant, the type's first exemplars in the Carpathian Basin, in Eastern Europe, and in the East European and Asian steppe zone seem to date from the mid-7th century CE onward. What is more, at least in the Levant, in the Carpathian Basin, and in various regions of Eastern Europe, these closed bells slowly replaced their open counterparts, which dominated the first six to seven centuries of the first millennium CE. This state of affairs may indicate that there was a certain level of communication across this vast area inhabited by communities of different cultural and religious backgrounds, and that at least in the field of their magical traditions innovations spread quickly, without regard to political and cultural boundaries. Taking this observation as the springboard for further interpretation, it is argued that even if we have no evidence at our disposal which would specify the actual threats, including demonic forces, diseases, and wild animals, against which open and closed bells were considered efficient remedies by the different communities, the correspondence in the pace of change between the open and the closed bells suggests that the better-known magical tradition of the ancient Mediterranean can be used to some degree analogously to gain a better understanding of certain aspects of the magical traditions current among the Avar-period and the 10th- to 11th-century populations of the Carpathian Basin.

KULTUSZOK, KULTURÁLIS RÉGIÓK ÉS HOSPESEK. AVAGY: MIRŐL VALLANAK A 14. SZÁZAD ELEJÉN ÖSSZEÍRT PLÉBÁNIAATEMPLOMOK PATROCÍNIUMAI

F. Romhányi Beatrix

A településtörténethez, az egyháztörténethez és a művelődéstörténethez egyaránt kapcsolódó patrocínium-kutatás kezdetei a 18. századra nyúlnak vissza,¹ de a témának nagyobb jelentősége csak a két világháború közti időszakban, majd a háborút követően, főleg az 1960-as és 1970-es években alakult ki. Különösen a német nyelvterületen és részben az azzal kapcsolatban álló közép-európai térségben örvendett népszerűségnek.² Magyarországon is jónéhány cikkben, tanulmányban igyekeztek kutatók³ – köztük régészek is, mint például Szabó János Győző vagy Mesterházy Károly⁴ – a korai egyházszervezet nyomait, illetve a korai magyar egyházra hatást gyakorló területeket a templomok védőszentjeinek elemzésén keresztül feltárni. Idővel kiderült, hogy a titulusválasztás jóval több tényezőtől függhet, mint azt korábban feltételezték; a patrocíniumok messze nem keltezhetőek olyan jól, mint remélték (még a korai századokban sem),⁵ a 11. századtól kezdve pedig egyre több helyi tényező befolyásolta a titulusválasztást, ami az eredmények más területeken történő alkalmazhatóságát tette kétségessé.⁶ Mindeközben az idő haladtával – részben az egyházi elvárások miatt – a templomok védőszentjeinek köre szűkült,⁷ a latin kereszténység területén a titulusválasztás egysíkúbbá vált és nagy területeken többé-kevésbé azonos tendenciák figyelhetőek meg, ami az egyházi, kulturális kapcsolatok feltárásának lehetőségét is korlátozta. Az ezredforduló óta a patrocíniumokkal kapcsolatos tanulmányok száma érzékelhetően csökkent,⁸ és köztük több inkább kritikus hangvételű volt, alkalmasint még a terminológia is kritika tárgyává vált.⁹ A patrocínium – ha ismert – ma is kötelező része a templom leírásának, de a fenti okok miatt önálló elemzéseket az utóbbi tizenöt-húsz évben már nemigen olvashatunk róluk, jóllehet

A szerző régész-történész, egyetemi tanár (Károli Gáspár Református Egyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar, Történettudományi Intézet, Medievalisztika Tanszék; romhanyi.beatrix@kre.hu), tudományos főmunkatárs (HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont Régészeti Intézet; f.romhanyi.beatrix@abtk.hu).

¹ A szakirodalom szerint az első munka a témában a 18. század legelején jelent meg: BAILLET 1703.

² Lásd pl. ZIMMERMANN 1961; MORAW 1965, 9–26; PETERSOHN 1971, 65–85; PAULY 1976. A németországi kutatásról összefoglalóan: FLACHENECKER 1999. A 9. századi morva kontextusban: POMFYOVÁ 2010 (korábbi szakirodalommal a régióról). Cseh- és Lengyelországról pl. GIEYSZTOR 1994 (korábbi szakirodalommal), Sziléziáról *Heilige und Heiligenverehrung* (német és lengyel szerzőkkel). Francia és spanyol területeken elsősorban a szentek nevéből képzett helyneveket vizsgálták, LE ROY LADURIE – ZYSBERG 1983; GARCÍA-BORRÓN 2013.

³ A teljesség igénye nélkül, a két világháború között ld. SCHWARTZ 1933, a II. világháború után pedig: BÁLINT 1977; KOVÁCS 1990. A legnagyobb, ma is gyakran forgatott gyűjtést Mező András publikálta két kötetben: MEZŐ 1996; MEZŐ 2003.

⁴ SZABÓ 1984; MESTERHÁZY 1970. Az utóbbi időben M. Aradi Csilla foglalkozott részletesebben a patrocíniumokkal Somogy megye középkori templomairól készült kötetében (M. ARADI 2016).

⁵ FLACHENECKER 1999, 147.

⁶ PEYER 1955.

⁷ FLACHENECKER 1999, 149.

⁸ A ritkuló kivételek közé tartozik Karlheinz Blaschke és Uwe K. Jäschke kötete a Szent Miklós-titulus és a kereskedelem, illetve a városiasodás kapcsolatáról (BLASCHKE – JÄSCHKE 2013), valamint JONES 2007.

⁹ ANGENENDT 2002. Megjegyzendő, hogy Blaschke előző lábjegyzetben idézett kötetben kifejtett nézete ugyancsak erős kritikát váltott ki, vö. PÖTSCHKE 2015.

a szentek kultuszának kutatása az utóbbi évtizedekben még erősödött is.¹⁰ A helyzetre jellemző, hogy az ezredforduló táján elindult ugyan egy kezdeményezés egy nagy nemzetközi patrocínium-adatbázis létrehozására, de a munka már 2005-ben félbeszakadt.¹¹

Annak, hogy egy rövid cikk erejéig mégis elővettem a témát, egyszerű oka van: immár rendelkezésünkre áll egy jól keltezett, több ezer adatot tartalmazó és az egész középkori Magyar Királyságot lefedő adatbázis, amelyben az alsó egyházi szervezet templomainak titulussai is nagy mennyiségben megtalálhatók. Ha egyes templomok esetében a titulusválasztás indítéka, ideje vagy a hatás iránya nem is fejthető meg, a pápai tizedjegyzékben megtalálható plébániák patrocíniumai olyan mennyiséget jelentenek, ami már kvantitatív módszerekkel is vizsgálható. Fontos hangsúlyozni, hogy egy olyan keresztmetszetről beszélünk, amely ugyan a megelőző bő három évszázadban állt össze, ugyanakkor a templomhálózat kiépülése egyáltalán nem volt egyenletes. Igaz, az esetek tekintélyes részében a templomot nem tudjuk pontosan keltezni, ahogy általában azt sem tudjuk, hogy a fennmaradt templomnak volt-e előzménye, amelynek titulussát az új épület megörökölte. De az biztosnak látszik, hogy az 1330-as években jegyzékbe vett plébániahálózat templomainak döntő többsége a 13. század folyamán épült, vagyis nagyrészt egy bő évszázad tendenciáit vizsgálhatjuk, némi korábbi emlékekkel.¹² Érdemes tehát elgondolkodni egyrészt a kirajzolódó térbeli mintázatokon, másrészt a rájuk vonatkozó adatok fennmaradásának vagy éppen elenyészésének okain. Az ünnepektől szívéhez oly közel álló Erdély, mint majd látni fogjuk, mindkét tekintetben szolgál tanulságokkal.

Kizárólag a plébániatemplomok védőszentjeinek figyelembevételével szemben kritikaként felmerülhet, hogy a 14. század elején más templomok is léteztek, amelyek nem váltak plébániává, és ezeknek a titulussai alkalmasint más képet mutathatnak. Országos gyűjtésem erre vonatkozóan nincs, csupán két, egymástól távoli területről származó adatsorral tudok érvelni. A csanádi egyházmegyében a pápai tizedjegyzéket megelőző mintegy hatvan évből tizenhárom, szilárd anyagból épült templomot említenek, amelyek közül kettő lett plébániatemplom, titulusaik összetétele azonban nem üt el az egyházmegye plébániáinak ismert titulussaitól, csupán az egyik valkányi templom Szent Ilona patrocíniuma látszik más irányba mutatni.¹³ A másik példa a zágrábi egyházmegyéből való, ahol a vivodinai alesperesi kerületben a plébániák mellett a filiákat is összeírták. Az összképet tekintve itt sem látszik eltérés, csupán egy Szent Iréneusz-kápolna jelzi, hogy az egyházmegye e részén némi keleti hatás is érvényesült, illetve egy egyértelmű itáliai kötődést mutató Szent Primus-titulus szaporítaná az országosan is egyszer előforduló templomcímek számát.¹⁴ Kétségtelen, hogy az egyébként leggyakoribb titulussok aránya mindkét esetben alatta marad a plébániatemplomok esetében kimutatható aránynak, ennek oka azonban, legalább részben, éppen a plébániatemplomok titulusa, az attól való megkülönböztetés szándéka. Erre utal a vivodinai kerület hét plébániájának patrocíniuma is.¹⁵

¹⁰ KLANICZAY 2016. Klaniczay egyébként a patrocínium-kutatást meg sem említi cikkében.

¹¹ COOPER *et al.* 2004.

¹² F. ROMHÁNYI 2019.

¹³ ÁMTF 1: Béz, Szent János (849); Dál, Szent Egyed (854); Ireg, Szent István király (859); Kakat, Szent Kereszt (860); Kér, Szűz Mária (861); Lovas, Szent György (863); Szentlászló (870); Szentmargit (871); Szer, Szűz Mária (872); Szilas, Szent Imre (872); Szöllős. Szent Péter (872); Valkány, Szent Ilona és Szent Erzsébet (875–876). (5/13, 38%).

¹⁴ BUTURAC 1984, 86. A filiák titulussai: 3 Mária Magdolna, 2 Szentháromság, 2 Miklós, 1 Szűz Mária, 1 Iréneusz, 1 Jakab, 1 János (ev.), 1 János (Ker.), 1 Margit, 1 Primus, 1 Vid. (3/15, 20%). A vivodinai alesperesi kerület a Szávától délre, a középkori Szlavónia, Horvátország és Krajna határán található. Nyugati része, Metlika központtal 1205 körülől Weißkrajn néven Krajnához (Carniolához) tartozott, 1334-ben azonban a zágrábi püspökség goriciai főesperességének részeként írták össze. A későbbiekben az alesperesi kerület egésze kikerült a zágrábi püspök fennhatósága alól, az egyházmegye 1501-ben készült jegyzékéből már az összes itteni plébánia hiányzik.

¹⁵ 2 Kereszt, 1 György, 1 Szűz Mária, 1 Márton, 1 Péter, 1 István király.

Ami a templomcímek feljegyzését illeti, a pápai tizedszedők nem voltak következetesek. Szinte hiánytalan adatsorunk csak abból a zágrábi egyházmegyéből van, ahol az 1334-ben készült és a pápai tizedjegyzéktől függetlenül fennmaradt jegyzék a védőszentek 98%-át tartalmazza. A jól ismert pápai tizedjegyzékben összeírt egyházmegyék esetében sokkal egyenetlenebbek az adatok, igaz, a hiányok egy része közel egykorú vagy későbbi okleveles adatok alapján pótolható. Másrészt az is tanulságos, hogy a győri egyházmegyében, amelynek plébániaösszeírása hiányzik a pápai tizedjegyzékből, a templomokra vonatkozó egyéb források alapján a titulusok 85%-a ismert. Mindent egybevetve, az 1330-as években feljegyzett plébániatemplomok 58%-ának ismerjük a védőszentjét (1. táblázat). Az esztergomi érseki tartományból valamivel többet (60%), mint a kalocsaiból (55%), de a különbség nem jelentős.

1. táblázat. Plébániák ismert titulusai a 14. század elején
Table 1. Known patronia of parishes in the early 14th century

	Esztergom	Eger	Győr	Nyitra	Pécs	Vác	Veszprém	Kalocsa	Csanád	Erdély	Várad	Zágráb	ESZTERGOM	KALOCSA	Összesem
plébániák száma	508	780	192	85	599	45	523	124	212	660	235	435	2730	1666	4396
ismert titulus	377	439	163	71	252	27	296	38	51	326	79	424	1625	918	2543
arány (%)	74%	56%	85%	84%	42%	60%	57%	31%	24%	49%	33%	98%	60%	55%	58%
választott titulusok (fajta)	53	46	41	22	40	16	56	19	18	54	28	52	91	74	104
templom / titulus	7,1	9,5	4,0	3,2	6,2	1,7	5,3	2,0	2,8	5,8	2,8	8,5	17,9	12,6	24,3
egyszer előforduló (egyházm.)	15	13	15	6	12	10	22	8	9	18	15	20	37	23	
arány (%)	4%	3%	9%	9%	5%	37%	7%	21%	18%	6%	19%	5%	2%	3%	
egyszer előforduló (országos)	4	4	3	0	1	1	10	2	1	4	0	3	23	10	33
leggyakoribb nyolc (%)	55%	62%	47%	62%	58%	59%	58%	50%	69%	57%	63%	67%	57%	63%	59%

Az már első ránézésre látszik, hogy legnagyobb arányban az alföldi egyházmegyék titulusai hiányoznak, de sok a hiány a pécsi és az egeri egyházmegyében is, utóbbi különösen a szomszédos esztergomi egyházmegyével összehasonlítva tűnik soknak. Ezekben az esetekben nemcsak arról van szó, hogy a pápai tizedjegyzékben nem tüntették fel a templom védőszentjét, hanem más adatunk sincs róla. Az Alföldön és a Dél-Dunántúlon az oszmán hódítás okozta forráspusztulás nyilvánvalóan magyarázhatja a helyzetet, ez a magyarázat azonban az egeri egyházmegyének csak kis részére igaz, miközben jelentős hiányok tapasztalhatók az egész területen. Mielőtt azonban erre próbálnánk választ keresni, lássuk részletesebben is az adatokat.

Érdekes különbségek látszanak, ha megnézzük, egy-egy egyházmegyében hányféle védőszent-ről van adatunk. Ez persze bizonyos mértékig attól is függ, hogy egyáltalán hány plébániatemplomnak ismerjük a védőszentjét. Azokat az egyházmegyéket, ahol az ismert titulusok száma száz alatt marad, az összehasonlításból célszerű is emiatt kihagyni. A többi esetben viszont a különbségeken már érdemes elgondolkodni. A legtöbb féle titulus a veszprémi egyházmegyéből ismert, összesen 56, de nem sokkal marad el ettől az esztergomi (53), az erdélyi (54) és a zágrábi egyház-

megye sem (52). Ha azonban azt nézzük meg, hogy átlagosan hányszor fordulhatott elő egy titulus, a kép kicsit módosul: a hányados a győri egyházmegyében a legkisebb (4,0), ezt követi a veszprémi (5,3), az erdélyi (5,8) és a pécsi (6,2), vagyis ezekben az egyházmegyékben volt az adott plébániahálózathoz és az ismert titulusokhoz viszonyítva a legsokszínűbb a patrocínium-választás. A korábbi kutatás ezt a fajta sokszínűséget általában a korai egyházszervezéssel hozta kapcsolatba.¹⁶ Ez a három dunántúli egyházmegye esetében még szóba is jöhetne, Erdélyben azonban más okokra gyanakodhatunk.

Országosan az ismert patrocíniumok közel 60%-át nyolc védőszent adja (2. táblázat). Közülük a leggyakoribb természetesen Szűz Mária (15%), őt követi Szent Márton (8%), Szent Miklós (8%), Szent Mihály (7%), Szent György (6%), Mindenszentek (5%), Szent Péter (5%) és a Szent Kereszt (5%). Ezek egymás közti sorrendje, illetve az általuk képviselt arány az egyes egyházmegyékben eltérő lehet, például Szűz Máriát a győri és a kalocsai egyházmegyében is megelőzi Szent Miklós. Változó az összesített részesedésük is, hiszen a győri egyházmegyében az ismert titulusoknak csak alig a felét, míg a csanádiban 69%-át, a legnagyobb arányban adatolt zágrábiban pedig 67%-át teszik ki. Más titulus viszont csupán a győri és a csanádi egyházmegyében került be az első nyolcba. Az első esetben Szent Péter helyett Szent Jakobot, a másodikban Mindenszentek helyett Szent István királyt találjuk, bár utóbbi esetben figyelembe kell venni azt is, hogy a titulusoknak csak alig negyedét ismerjük. E tekintetben tehát az ország meglehetősen egységes képet mutatott a 14. század elején, a többi, összesen 94 titulus csak színesítette a képet. Valójában azonban éppen ebbe a körbe tartoznak azok a titulusok, amelyek lehetőséget adnak bizonyos kulturális, etnikai különbségek feltárására.

2. táblázat. A leggyakoribb nyolc titulus részesedése
(jelölve azok az egyházmegyék, ahonnan száznál kevesebb plébánia titulusa ismert)

Table 2. The shares of the eight most frequent patrocina
(marked are those dioceses for which the patrocina of fewer than a hundred parishes are known)

	Esztergom	Eger	Győr	Nyitra*	Pécs	Vác*	Veszprém	Kalocsa*	Csanád*	Erdély	Várad*	Zágráb	ESZTERGOM	KALOCSA	Országosan
Szűz Mária	13%	16%	8%	18%	14%	22%	13%	8%	20%	17%	16%	17%	14%	17%	15%
Szent Márton	8%	6%	8%	10%	9%	11%	10%	3%	6%	7%	11%	10%	8%	9%	8%
Szent Miklós	7%	8%	11%	6%	6%	4%	6%	11%	10%	12%	8%	7%	7%	9%	8%
Szent Mihály	8%	8%	7%	7%	7%	4%	8%	8%	8%	7%	4%	5%	8%	6%	7%
Mindenszentek	5%	6%	3%	3%	6%	4%	8%	3%	0%	4%	6%	9%	6%	7%	6%
Szent György	5%	7%	5%	13%	8%	4%	4%	8%	10%	3%	6%	5%	6%	4%	5%
Szent Péter	4%	6%	3%	3%	6%	4%	5%	5%	12%	3%	5%	6%	5%	5%	5%
Szent Kereszt	5%	5%	2%	3%	3%	7%	3%	5%	4%	5%	6%	8%	4%	6%	5%
Összesen (a) (%)	55%	62%	47%	62%	58%	59%	58%	50%	69%	57%	63%	67%	57%	63%	59%
Szent Jakab			6%												
Szent István király									10%						
Összesen (b) (%)			50%						79%						

Egy rövid cikk nem alkalmas arra, hogy a témát minden szempontból körüljárjuk, ezért a következőkben nem egyes védőszenteket, hanem három, a titulusok (kultuszok) földrajzi eredetét alapul vevő kategóriát fogok tárgyalni, részben egyházmegyénként (3. táblázat), részben

¹⁶ MITTERER 1992.

nagyrégiónként¹⁷ (4. táblázat). A három kategória: dél-európai (itáliai és keleti, ortodox eredetű), Alpokon túli (angol, francia, német és kelet-közép-európai eredetű), valamint magyarországi titulusok (1. ábra).¹⁸ Utóbbi kategóriába Szent István, Szent László és Szent Imre tartozik, az ugyancsak Árpád-házi Szent Erzsébet ezzel szemben az Alpokon túli csoportba került.¹⁹ A három kategória egyenként 6%-ot tesz ki, összesen is alig vannak többen, mint a Szűz Mária-patrocíniumok. A választott kategóriák látszólag elnagyoltak. A döntést részben befolyásolta, hogy többnyire nagyon kevés (országosan 1–5) templomot szenteltek egy-egy vizsgálni kívánt szent tiszteletére, ami önálló elemzést nem tesz lehetővé. Az is emellett szólt, hogy a három kategóriába eső titulusok száma összesítve nem esik nagyon messze egymástól. Legfőképpen azonban azért döntöttem e megoldás mellett, mert nagyon hamar kiderült, hogy karakteres különbségeket mutat az elterjedésük.

3. táblázat. Patrocínium-kategóriák részesedése az egyes egyházmegyékben.

A szerémi püspökség a kalocsai, a boszniai a pécsi, a milkói az erdélyi egyházmegye adatai közt szerepel

Table 3. Shares of categories of patrocina in individual dioceses.

Data from the See of Szerém (Srijem) is included among the data for the Diocese of Kalocsa, data from the See of Bosnia among the data for the Diocese of Pécs, and data from the See of Milkó (Milcovul) among the data for the Diocese of Transylvania

	Esztergom	Eger	Győr	Nyitra	Pécs	Vác	Veszprém	Kalocsa	Csanád	Erdély	Várad	Zágráb	ESZTERGOM	KALOCSA	Országosan
dél-európai	3%	5%	4%	3%	6%	11%	11%	11%	0%	5%	3%	8%	6%	6%	6%
Alpokon túli	8%	4%	10%	8%	4%	0%	5%	3%	6%	7%	6%	5%	6%	6%	6%
szent királyok	7%	7%	8%	7%	6%	15%	5%	5%	14%	7%	6%	4%	7%	6%	6%

¹⁷ A nagy régiók egyrészt a római hagyományokkal is rendelkező egykori Pannonia és Dacia (vagyis a Dráva-Száva közével kiegészült Dunántúl, illetve Erdély), valamint az ilyen hagyományokkal nem rendelkező Alföld és Felső-Magyarország.

¹⁸ Itt jelzem, hogy a térképeken a 14. század eleji egyházi beosztás mellett, eltérő színnel megjelennek Erdélyben a szászok és a székelyek által lakott területek is. Ezek kiterjedése a 15. század végi állapotot mutatja, de 1330 körül a lakott területük jóval kisebb volt. Beszterce vidékének akkoriban csak a délnyugati részén, Beszterce körül számolhatunk falvakkal, illetve északkeleten létezett Radna városa is.

¹⁹ A három kategóriába sorolt titulusok (mögöttük zárójelben a darabszám):

dél-európai (148): Abdon és Szennen (1), Ábrahám (1), Adorján (2), Ágnes (1), Ambrus (2), Anasztázia (1), Apollinaris (1), Balázs (6), Barbara (3), Barnabás (1), Bölcsesség (1), Cecilia (2), Demeter (17), Domonkos (6), Domonkos apát (1), Egyed (17), Elek (2), Fábíán és Sebestyén (1), Ferenc (3), Gergely (2), Illés (7), Ilona (3), Iréneusz (1), István pápa (1), Kelemen (12), Kilit (1), Lázár (2), Lukács (4), Márk (11), Maurus (2), Nikodémus (1), Pál remete (1), Péter mártír (2), Pongrác (2), sisciai Quirinus (3), Szabina (1), Szixtus (1), Vid (12), Vid és Modeszt (1), 12 apostol (1)

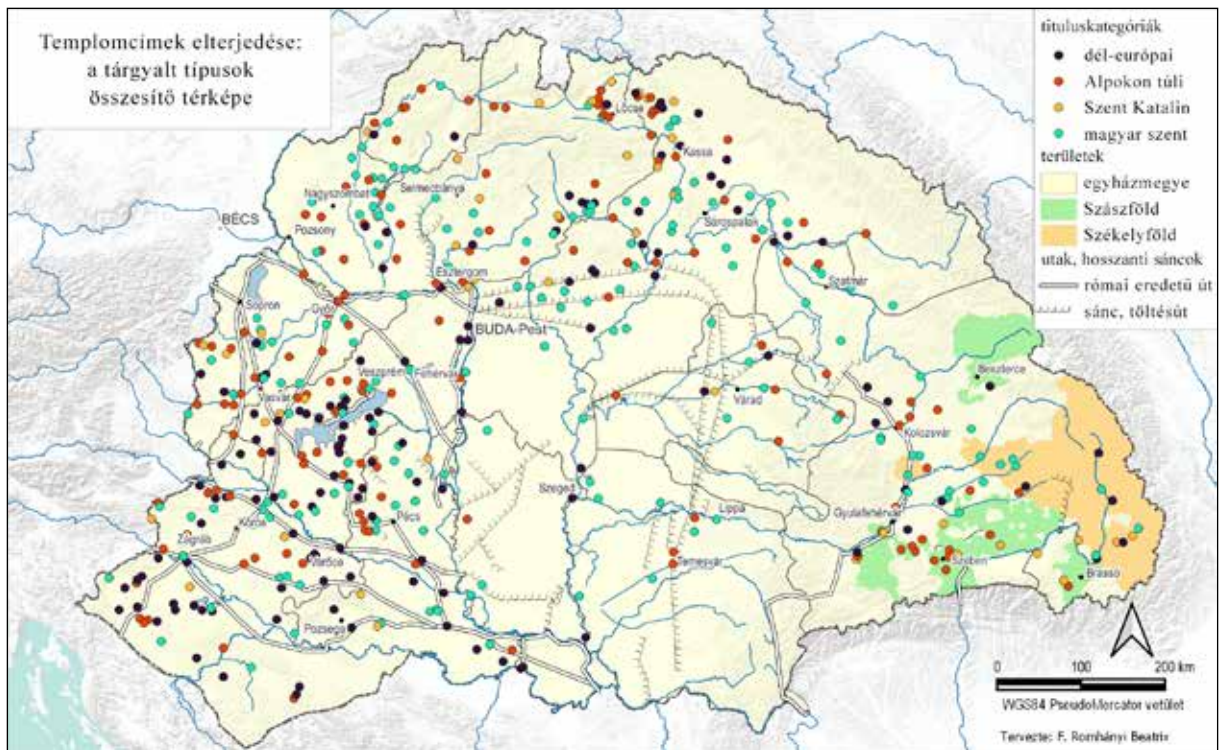
Alpokon túli (150): Adalbert (5), Ágota (2), Antal remete (9), Ányos (1), Dénes (1), Eligius (1), Erzsébet (50), Erhard (1), Gál (10), Gothard (2), Hubert (1), István protomártír (17), Jodok (1), Kálmán (1), Kilián (1), Kozma és Damján (39), Leonard (4), Mátyás (4), Móric (2), Osvát (1), neussi Quirinus (2), Remigius (1), Rupert (1), Szaniszló (2), Szervác (3), Becket Tamás (3), Ulrik (2), Vencel (4), Vid (13), Walburga (2), Willibald (1)

szent királyok (163): István király (83), László (46), Imre (34)

A Kárpát-medencében egyedülálló titlust viselő szentábrahám templomról lásd BENKŐ 1985.

4. táblázat. Patrocínium-kategóriák részesedése a Kárpát-medence egyes nagyrégióiban
 Table 4. Shares of categories of patrocina in the Carpathian Basin's individual larger regions

	Pannónia (győri, veszprémi, pécsi, szeremi és zágrábi egyházmege)	Felső-Magyarország (esztergomi, nyitrai és egri egyházmege)	Alföld (váci, kalocsai, csanádi és várad egyházmege)	Erdély (erdélyi egyházmege)	Összesen
plébániák száma	1785	1373	578	660	4396
terület (km ²)	86220	93997	80581	69003	329801
részesedés a plébániák számából	41%	31%	13%	15%	100%
ismert titulusok száma	1160	887	185	326	2558
ismert titulusok aránya	65%	65%	32%	49%	58%
részesedés az ismert titulusokból	45%	35%	7%	13%	100%
dél-európai	90	36	7	16	149
	61%	24%	5%	11%	100%
Alpokon túli	63	54	9	24	150
	42%	36%	6%	16%	100%
szent királyok	60	62	18	23	163
	37%	38%	11%	14%	100%

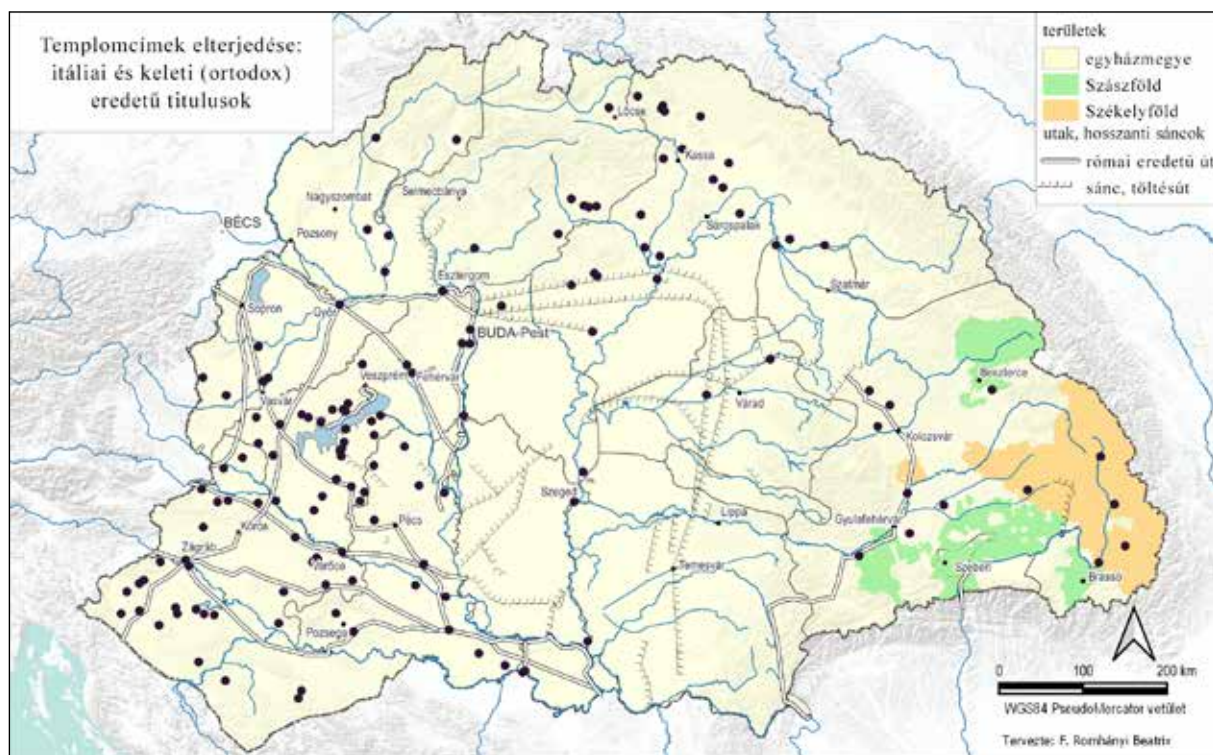

1. ábra. Templomcímek elterjedése: a tárgyalta típusok összesítő térképe.

(Készítette: F. Romhányi Beatrix)

Fig. 1. Distribution map of church patron saints: summary map of the types discussed.

(Made by Beatrix F. Romhányi)

2. ábra. Templomcímek elterjedése: itáliai és keleti (ortodox) eredetű titulusok.

(A térképet készítette: F. Romhányi Beatrix)

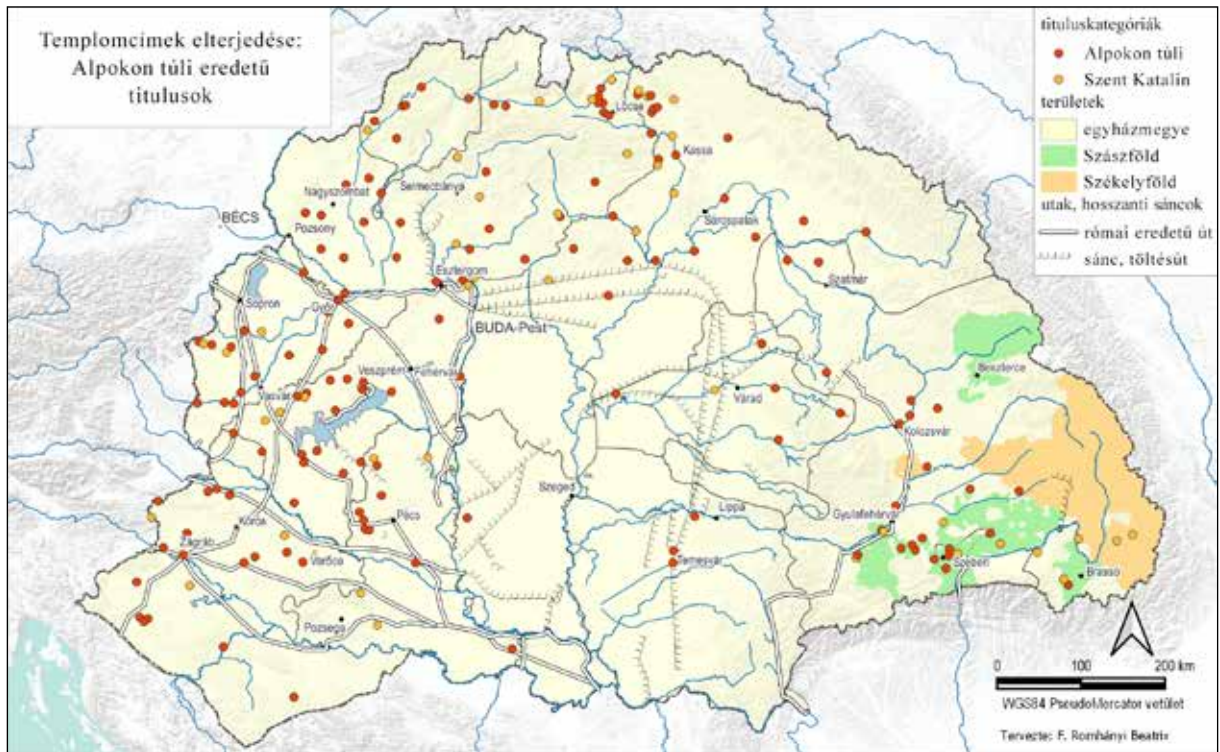
Fig. 2. Distribution map of church patron saints: patrocinia of Italian and Eastern (Orthodox) origin.
(Made by Beatrix F. Romhányi)

A két táblázat adatai alapján a dél-európai, elsősorban itáliai titulusok gyakoribbak a Dunántúlon, térképre vetítve pedig kiderül, hogy annak is a déli részén, illetve a zágrábi egyházmegyének a Száván túli területein (2. ábra). Ezzel szemben az Alpokon túli térségből származtatható titulusok aránya Erdélyben volt valamivel magasabb. A 3. ábra szerint ráadásul ezek a titulusok elég következetesen sűrűsödnek a dél-erdélyi szász területeken, különösen Gyulafehérvár és Nagyszében között. Ez a terület a 2. ábrán üres. A szintén nagyrészt német területek felől betelepített, de összességében jóval vegyesebb képet mutató Szepességben (lásd Szepesolvaszi korai, exempt plébániáját²⁰) ilyen éles különbségeket nem látunk. Ami a három magyar szentet illeti, a Dunántúlon a várhatónál alacsonyabb, az Alföldön pedig magasabb az arányuk. A Kárpát-medence északi és keleti régióiban nincs ilyen eltérés, viszont Erdélyben a földrajzi elterjedésük mintegy kiegészíti a 3. ábra adatait (4. ábra).

A három térképen kirajzolódó mintázatok különbségei az esetek többségében nem köthetők az egyházszervezés időbeli eltéréseihez, de a Dunántúl képe vélhetően részben mégis ezzel hozható összefüggésbe. A győri egyházmegyében Ravasz Szent Willibald-temploma vagy Balatonkiliti névadó Szent Kilit (Cletus)-temploma a legkorábbi falusi templomok közé sorolható, és a régióban mellettük még jónéhány más templom korai, 11. századi eredete feltételezhető. Erre utal az is, hogy az ismert 11. századi templomok és templom körüli temetők negyede a veszprémi egyházmegyébe, és összességében közel fele a Dunántúlra esik,²¹ miközben ugyanebben a régióban az országos átlaghoz képest kimagaslóan sok az itáliai eredetű titulus, illetve itt található az országosan is csak

²⁰ Vö. FEKETE-NAGY 1934, 27. A Szepesség sajátos viszonyairól és kivételes emlékanyagáról legújabbban: SZAKÁCS 2023.

²¹ F. ROMHÁNYI 2021.

3. ábra. Templomcímek elterjedése: Alpokon túli eredetű titulusok.

(A térképet készítette: F. Romhányi Beatrix)

Fig. 3. Distribution map of patron saints: patrocina of Transalpine origin.
(Made by Beatrix F. Romhányi)

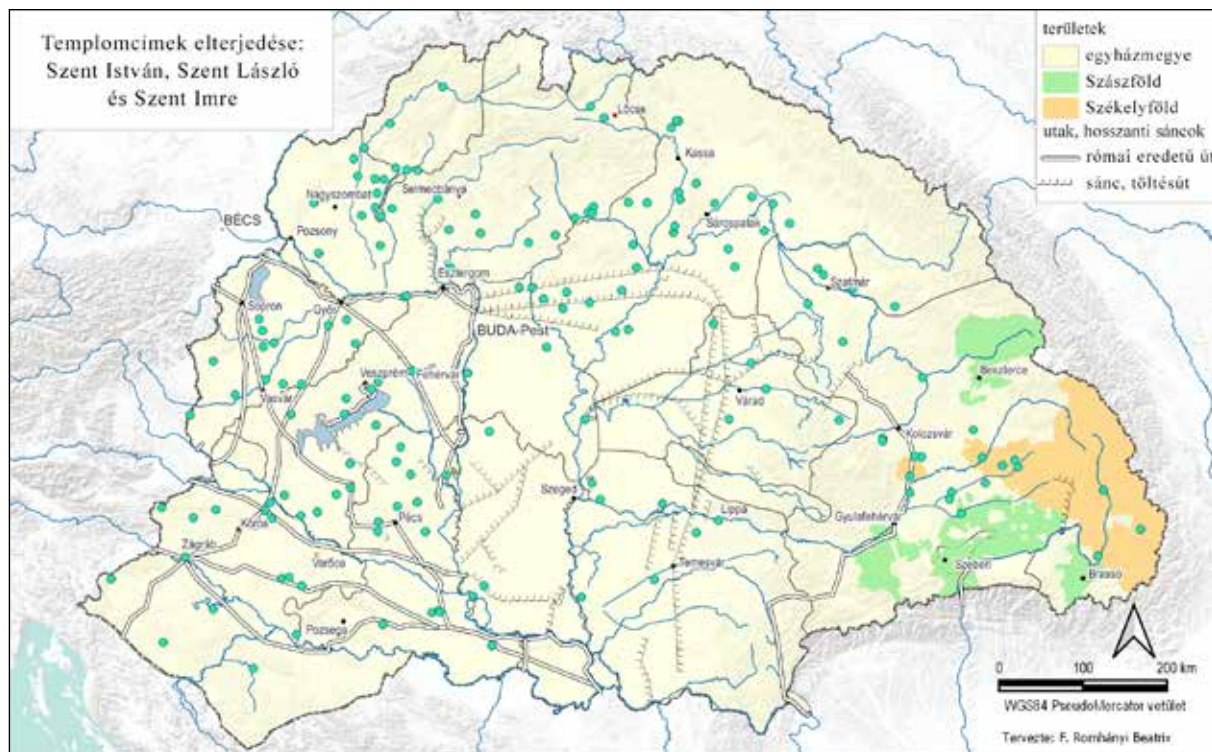
egyszer előforduló titulusok több mint fele (17/33), ezen belül a veszprémi egyházmegyében közel a harmada (10/33).

Ugyanakkor az a tény, hogy a plébániahálózat és konkrétan a templomépületek többsége a 13. századra és a 14. század első évtizedeire keltezhető, arra utal, hogy az efféle különbségek az esetek nagyobb részében kulturális okokra, a templomot építtető személyek vagy közösségek döntéseire vezethetők vissza. Becket Szent Tamás tiszteletéről már Györffy György kimutatta annak dinasztikus hátterét, ettől nem függetlenek azok a parochiális egyházak sem, amelyeknek védőszentje lett.²² Az Alföld középső részén ugyan rendkívül ritka volt a plébániahálózat, és az ottani titulusok közül jóval kevesebbet ismerünk, mint máshol, talán mégsem véletlen, hogy ebben a térségben a három magyar dinasztikus szent a másik két kategóriánál lényegesen gyakrabban tűnik fel templomok védőszentjeként, Szent István király a csanádi egyházmegyében még a nyolc leggyakoribb titulus közé is bekerült. Ennek magyarázata alaposabb kutatást igényelne, de egyik okaként felvethető, hogy az Alföldön, különösen a Maros mentén, a királyi birtokok aránya az átlagosnál magasabb volt,²³ ráadásul a terület korábban is meglévő stratégiai fontosságát növelte, hogy a Maroson a 11–12. század fordulójától már biztosan szállítottak hajókkal sőt, aminek a jelentősége a 12. század végéig még tovább nőtt.²⁴ Ugyanakkor furcsa különbségek is

²² GYÖRFFY 1970. Plébániatemplom védőszentje: Szamosjenő, Tunyog és Veszprém.

²³ A zágrábi egyházmegye vivodinaí alesperesi kerületében a jegyzék készítője a šemiçi plébánia Szent István király titulusa kapcsán megjegyezte, hogy a hagyomány szerint annak alapítója Béla király (talán III., de vélhetően inkább IV. Béla) volt (BUTURAC 1984, 86: *Item ecclesia sancti regis Stephani matrix, de Senich, de fundatione regis Belae, ut creditur*).

²⁴ F. ROMHÁNYI 2018.

4. ábra. Templomcímek elterjedése: Szent István, Szent László, Szent Imre.

(A térképet készítette: F. Romhányi Beatrix)

Fig. 4. Distribution map of patron saints: King St. Stephen, King St. Ladislav, St. Emeric.

(Made by Beatrix F. Romhányi)

akadnak: a három legkorábbi magyar szent patrocíniuma emellett kifejezetten gyakran tűnik fel Nyitra vármegyében, miközben Szlavóniára ez nem jellemző, annak ellenére sem, hogy a zágrábi székesegyház védőszentje Szent István király volt.²⁵

Erdélyben a kétféle, ha tetszik ciszmontán és ultramontán patrocíniumtípus egymást kiegészítő mintázata jól illeszkedik a szászok dél-erdélyi betelepedéséről ismert adatokhoz. Az országban szokatlan módon a dél-erdélyi plébániák között a magyar szent királyok tiszteletére csupán egyetlen egyet szenteltek (Nagyekemező), azt is a Királyföld és Fehér vármegye határán. Ebben az összefüggésben különösen tanulságos, hogy Szeben, ahol III. Béla a 12. század legvégén a frissen szentté avatott László tiszteletére prépostságot alapított,²⁶ két Szent Szervác (Kakasfalva, Kereszténysziget) és egy Szent Walburga (Nagydisznód) tiszteletére szentelt, korai templom ölelte körül, a Gyulafehérvár felől Szebenbe vezető út mentén pedig egy Szent Jodok tiszteletére szentelt templom épült (Nagyapold). Mindhárom egyértelműen német eredetű titulus, és Magyarországon rendkívül ritka.²⁷ Az országban található négy Szent Mátyás-patrocínium közül kettő szintén

²⁵ A székesegyház titulusválasztása egyébként jól láthatóan nem befolyásolta az egyházmegye templomainak titulusválasztását. Ezt látjuk Esztergomban (Szent Adalbert), Egerben (Szent János) vagy Nyitrán (Szent Emmerám). Hasonló helyzetet látunk a krakkói egyházmegyében, ahol a székesegyház Szent Vencel patrocíniuma csak elvétve jelenik meg a plébániák titulusaként. Vö. GIEYSZTOR 1994, 327.

²⁶ THOROCZKAY 2012, 39–40.

²⁷ A két erdélyi előforduláson kívül csak egy további plébániatemplomnak volt Szervác a védőszentje, a szintén német hospesekkel benépesített Szepességben, Walburga pedig a veszprémfajsi plébánia védőszentje volt még. A Szent Jodok-titulus az egész országban egyedülálló. Mind Szervác, mind Jodok, mind Walburga tisztelete legkésőbb a 11. századtól elterjedt volt a mai belga-francia-német határvidéken, ahonnan sok

Dél-Erdélyben található (Barcarozsnyó, Szerdahely). Emellett ugyancsak az elterjedésből derül ki, hogy az egyébként egész Európában tisztelt, de patrocíniumként a 15. század előtt nem túlságosan gyakori Szent Katalin²⁸ Erdélyben szintén a szászokhoz kötődik: tiszteletére szentelt plébániatemplomok kizárólag Dél-Erdélyben találhatóak, többségük a szász dékánóságok területén, bár három jutott a szomszédos székely területre is (Bölon, Dálnok, Szentkatolna).

5. táblázat. A szász területek és a székely székely plébániáinak ismert titulusai

D: Az ismert adatok mindegyike dél-erdélyi.

Dél-Erdélyben az egyetlen dél-európai titulus a főszövegben említett Szent Ambrus.

*Erzsébet tiszteletének gyors magyarországi elterjedéséhez nyilvánvalóan hozzájárult Árpád-házi származása, a kultusz földrajzi eredete ebben az esetben kevésbé releváns.

**A három Szent Péter titulus közül kettő a Barcaságba, a harmadik Beszterce vidékére esik.

Table 5. Known patrocina of parishes in Saxon territories and Szekler districts

D: All known data are from southern Transylvania.

In southern Transylvania, the only South European patrociniun mentioned in the main text is St. Ambrose of Milan.

*Clearly, the rapid spreading in Hungary of the cult of St. Elizabeth of Hungary was helped by the fact that she was a member of the House of Árpád; in this case, the cult's geographical origins are of less relevance.

**Of the three St. Peter patrocina, two are from the Barcaság (Burzenland, Țara Bârsei) district while the third is from the Beszterce (Bistritz, Bistrița) area.

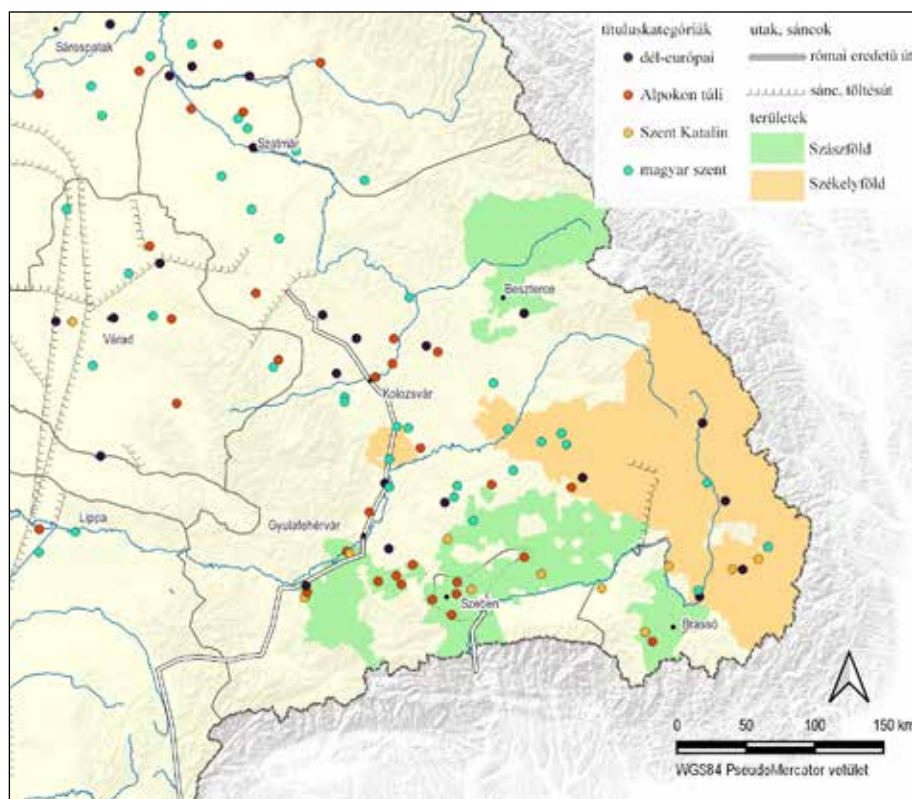
	székely székely	szász területek	dél-erdélyi titulusok és eredetük		országos adatok
plébániák száma	150	107			4396
Ábrahám	1				1
Ágota		1	D	Rajna-vidék	2
Ambrus		1	D	Milánó, Trier	2
András apostol		1	D		63
Anna	2				10
Antal apát		2	D	Rajna-vidék	9
Benedek	1				18
Bertalan	1	2			13
Demeter		1			17
Domonkos	1				6
Erzsébet	1	2	D	Tübingia*	50
Gellért		1			6
Gracia (Szentlélek)	1				1
György	4	1			160
Illés	1				7
Imre	1				34
István király	4				83
Jakab		1			51
János apostol		1			36
János, Keresztelő	4	2			67
Jodok		1	D	Trier, Rajna-vidék	1

hospes érkezett Magyarországra. Szervác kultuszának központja egyébként Maastricht, Jodoké Bretagne, Walburgaé pedig a bajorországi Eichstätt volt, de a Rajna-vidéken is elterjedt mindhármuk tisztelete, Jodoké különösen is a trieri bencés apátságban.

²⁸ Szent Katalin kultuszának középkori elterjedéséhez: UHRIN 2016.

	székely székek	szász területek	dél-erdélyi titulusok és eredetük		országos adatok
Katalin	3	6	D	Rouen, Magdeburg	42
Kereszt	4	2			122
Kozma és Damján	1				39
László	2	1	D		46
Leonard		1	D	Altbayern	5
Lőrinc	3				43
Márk	1				11
Márton	6	3			211
Mátyás		2	D	Trier	4
Mihály	4	2			181
Miklós	10	7			201
Mindenszentek	3	1	D		137
Pál apostol	1				18
Péter apostol**		3			124
Péter és Pál		2			24
Simon	1				2
Simon és Júdás	2	1			17
Szentháromság	2				35
Szentlélek	4				21
Szervác		2	D	Maastricht	3
Szűz Mária	9	14			376
Tamás apostol	3	1			18
Walburga		1	D	Rajna-vidék	2
ismert titulusok száma	81	64			2558
ismert titulusok aránya	54%	60%			59%
„ciszmontán”	5	2	1		149
„ultramontán”	1	12	12		150
„szent királyok”	7	1	1		163

Amint a fenti táblázat (5. táblázat) utolsó soraiból kitűnik, a székely székekben nemigen látszik eltérés az országos tendenciáktól. A magyar szent királyok tiszteletére szentelt templomok száma valóban magasabb, de ezekből országosan is a legtöbbet találjuk a három kategória közül, csupán az tűnhet fel, hogy nagyrészt Marosvásárhely körül csoportosulnak. Az Alpokon túli területekről eredeztethető titulusok alacsonyabb száma sem kirívó: ha hozzáteesszük az egy Szent Erzsébet-titlushoz a már említett három Szent Katalin-patrocíniumot, akkor az arányok teljesen megfelelnek az országosnak, bár az összetételük kétségkívül sajátos. Ezzel szemben a szász székekben nagyon is érzékelhető arányeltolódást látunk az Alpokon túli eredetű titulusok javára. Ráadásul a két „ciszmontán” titulus közül az egyik Szent Ambrus (Szászváros), akinek a tisztelete viszont kimutatható Trierben is, mivel e városban született. Ilyen formán valójában a vizsgált három kategória közül kettő egy-egy előfordulással szerepel (Szent László és Szent Demeter, utóbbi a dél-erdélyitől eltérő hagyományú Beszterce vidékén), míg a harmadik kategóriában tizenhárom templomcímert találunk, amelyek kivétel nélkül a dél-erdélyi szász területeken tűnnek fel. Eredetüket tekintve e csoport legnagyobb része kifejezetten Trier környékére és a Rajna-vidékre mutat (Ágota, Ambrus, Remete Szent Antal, Jodok, Mátyás, Szervác, Walburga). Ezekhez jönnek még a Szent Katalin-titulusok (összesen hat), amelyek ugyan Erdélyben láthatóan szász

5. ábra. A tárgyalt titulusok elterjedése Erdélyben.

(A térképet készítette: F. Romhányi Beatrix)

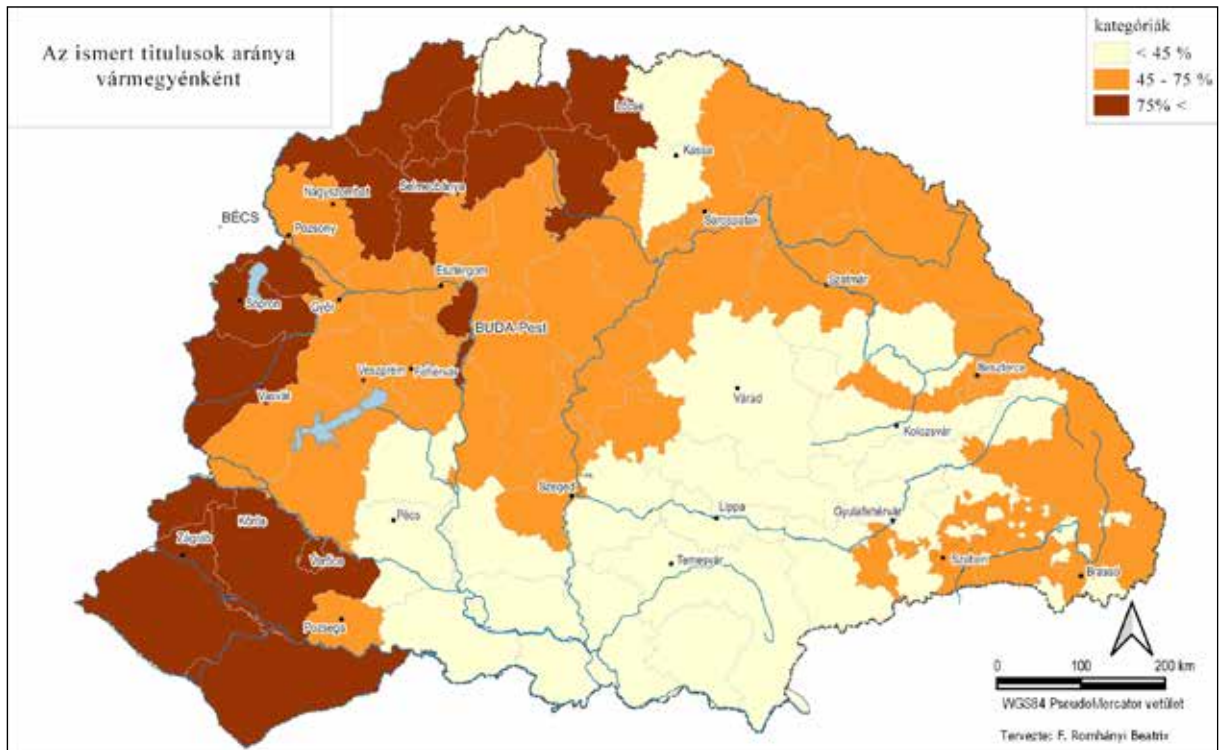
Fig. 5. Distribution map of the discussed patrocinia in Transylvania.
(Made by Beatrix F. Romhányi)

környezetben tűnnek fel és onnan terjednek tovább,²⁹ de mivel máshol korántsem ennyire szoros a német kötődésük, ezért nem olvastottam be őket az Alpokon túli eredetű titulusok kategóriájába. Végignézve az adatokat úgy látszik, hogy a szászok által lakott Dél-Erdély volt a Kárpát-medence egyetlen olyan területe, ahol a titulusválasztásban is határozottan kimutatható egy eredetét tekintve egységes népcsoport megjelenése³⁰ (5. ábra).

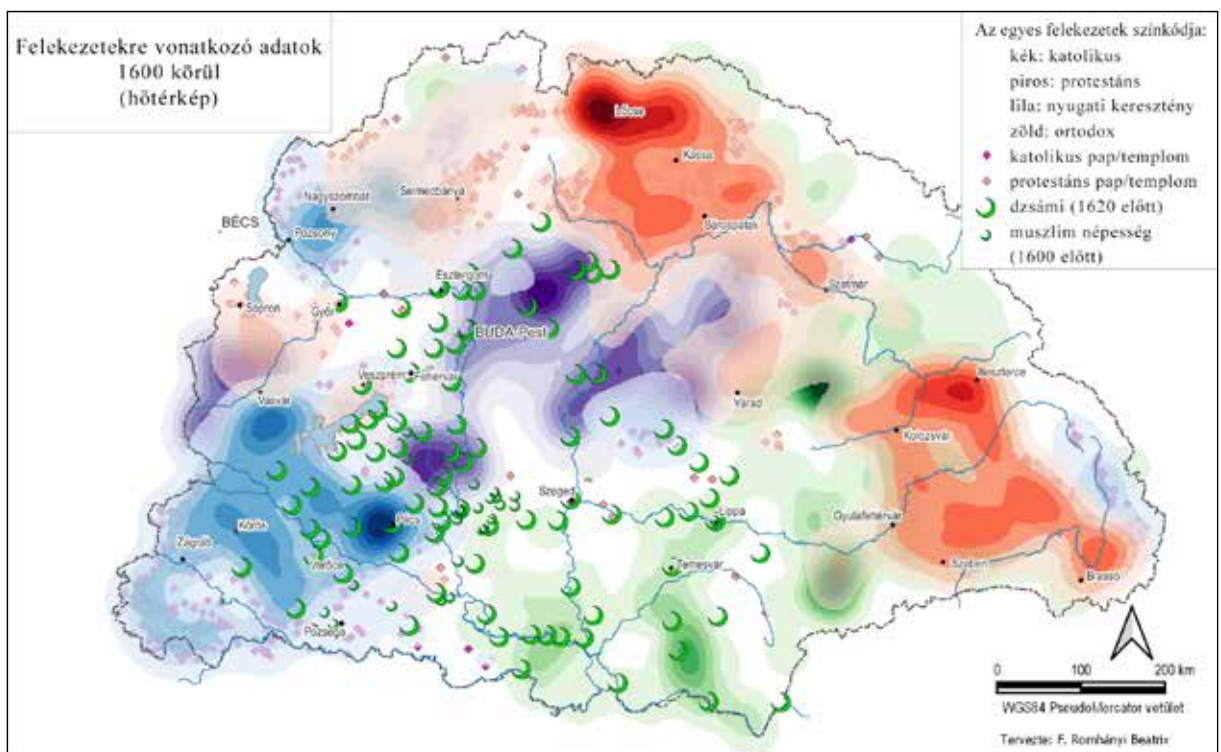
A patrocinium-kutatásban nemigen szokás vizsgálni a kutatás tárgyának fennmaradási körülményeit, az esetleges adatvesztések okait, pedig ez sem tanulság nélkül való. Amint a fenti táblázatból kiolvasható (1. táblázat), az ismert titulusok aránya az egyes egyházmegyékben igen eltérő. Korábban már említettem a zágrábi egyházmegye sajátos helyzetét, hogy ti. az ottani jegyzék a többi egyházmegye összeírásától eltérően szinte az összes plébánia titulusát tartalmazza. Ez egy kivételesen szerencsés helyzet, aminek köszönhetően számos olyan templom patrociniumát ismerjük, amelyek az oszmán terjeszkedés miatt nem érték meg a középkor végét, sőt, ma már a helyüket sem tudjuk azonosítani. Az ország egészét tekintve azonban jóval gyakoribb, hogy a pápai tizedjegyzékből tudunk a plébánia 14. század eleji létéről, de a templom titulusát más, alkalmasint későbbi, egyes esetekben akár kora újkor forrás tartotta fenn. Térképen ábrázolva az ismeretlen titulusok arányát az egyes vármegyékben (6. ábra), kirajzolódni látunk valamiféle rendszert, bár az első ránézésre nem teljesen következetes. A jelenség magyarázata nyilvánvalóan összetett. Az ország déli és középső területeire kiterjedő oszmán hódoltság mellett ugyanis olyan vármegyék is erősen adathiányosnak mutatkoznak, amelyeket csak közvetve érintettek a török háborúk (különösen meglepő Abaúj és Sáros megye képe). Az ismert titulusok arányát ábrázoló térképet összevetve a 16. század végének bonyolult és formálódó felekezeti viszonyaival (7. ábra)

²⁹ Az öt királyföldi előfordulás mellett a Fogaras-vidéki Sárkány temploma is a szászokhoz köthető, így ezzel együtt összesen hat Szent Katalin-titlussal számolhatunk a szászok által lakott területeken.

³⁰ Az erdélyi szászok nyugati kapcsolatairól a késő középkorban lásd pl. BENKŐ 2002, vagy az erdélyiek aacheni zárandoklatairól SCHULLER 1931, 310.

6. ábra. Az ismert titulusok aránya vármegyénként. (A térképet készítette: F. Romhányi Beatrix)
 Fig. 6. The percentage of known patronia per county. (Made by Beatrix F. Romhányi)

7. ábra. Felekezetekre vonatkozó adatok 1600 körül (hőtérkép). (Készítette: F. Romhányi Beatrix)
 Fig. 7. Data concerning confessions around 1600 (heatmap). (Made by Beatrix F. Romhányi)

az látszik, hogy az adatvesztéshez biztosan hozzájárult az oszmán hódítás mellett a reformáció is, különösen ott, ahol a kálvini vagy a még radikálisabb irányzatok fontos szerepet játszottak. Ebben az összefüggésben érthető, ha legnagyobb arányban az ország nyugati részén ismerjük a középkori plébániatemplomok patrocíniumait, ami ott összefügghet a korai rekatolizációval is. Az ország déli részein ugyanakkor, így Dél-Erdélyben is az adatok valószínűleg nem a 16. században kezdtek elveszni, hanem már a megelőző évszázadban, különösen annak a második felében, amikor az ismétlődő török támadások és az ortodox népesség betelepülése következtében a plébániahálózat egy része elenyészett. Mégis azt látjuk, hogy Erdély északi részein az adatvesztés mértéke nagyobb volt mind a dél-erdélyi szász területeken. Ez pedig – az abaúji példát is szem előtt tartva – arra vall, hogy a patrocíniumok ebben a régióban a reformáció hatására merülhettek feledésbe, gyakran még olyan helyeken is, ahol a templom épülete átvészelt a viharos évszázadokat. Vagyis a ránk maradt adatok fennmaradását a 16–17. században befolyásolta az oszmán hódítás, az ortodox népesség nagyobb arányú megjelenése és a reformáció, különösen a kálvini és – erdélyi kontextusban – az unitárius irányzat terjedése is. Végül, de nem utolsó sorban hozzájárulhatott egyes adatok végleges elenyészéséhez a 17–18. századi rekatolizáció is, amely az új, barokk lelkiséghez illő szentek tiszteletét részesítette előnyben az esetleg még ismert hagyományok felélesztésével szemben.

Összességében a 14. század eleji pápai tizedjegyzék és a vele összefüggő források alapján, döntő többségét tekintve, a megelőző évszázadban épült templomok védőszentjeiről kapunk áttekintést. A választott patrocíniumok legnagyobb része Európa-szerte is gyakori volt, a magyar plébániatemplomok igazodtak a korszak vallási, kulturális mintázatához. A korábban több kutató által is vizsgált keleti (ortodox) eredetű titulusok elenyésző kisebbséget tesznek ki (31/2558, 1,2%), s ennek bő fele Demeter (17), akit a középkori Magyarországon magyar szentnek tekintettek,³¹ így ebbe az irányba nem érdemes továbbmenni. Ugyanakkor néhány ritka, illetve nagyon jellegzetes tituluson keresztül kimutathatók azok az irányok, ahonnan különféle szentek kultusza eljutott Magyarországra, akár közvetve, kulturális transzferként, akár közvetlenül, a bevándorló hospesek révén. Ilyen hatások döntően két irányból érkeztek: egyrészt délről, Itália felől, amivel együtt tárgyalható a Balkánon át érkező, önmagában egyébként kevés nyomot hagyó ortodox hatás, másrészt az Alpokon túli térségből, azon belül főként a Rajna-vidékről és a dél-német, bajor területekről. Az elterjedési térképeken jól látható Itália hatása, amely nagyjából a Sopron–Tolna vonalig terjedő területen volt a legerősebb. De a hatások országszerte keverten jelennek meg, csupán arányuk változik, és egy-egy, akár igen ritka titulus megjelenése nem kötődik szükségképpen valamely etnikumhoz. Az egyetlen kivétel a dél-erdélyi szászok településterülete, ahol nagy számban tűnnek fel olyan, egyes esetekben kifejezetten ritka titulusok, amelyek egyértelműen e népesség származási helye felé mutatnak. A harmadik tárgyalt tituluskategória, a magyar szent királyoké patrocíniumként ugyancsak országszerte kimutatható, bár bizonyos területi eltérésekkel. Egyetlen olyan terület van, ahonnan feltűnően hiányoznak: a szász székek. Azt, hogy az érkezők részéről tudatos döntésről van szó, alátámasztja egyrészt a szebeni prépostság Szent László-titulusa, valamint az a tény, hogy az erdélyi vármegyékben és a székely székek területén jónéhány ilyen templomcím található. Ám ellentétben a szászok Szent Katalin-tiszteletének a Székelyföld déli részén kimutatható hatásával, a magyar szent királyok illetén tisztelete a szászok körében sem a pápai tizedjegyzék kora előtt, sem azután nem terjedt el.

³¹ TÓTH 2007, kül. 109–136. A keleti és a nyugati egyházban egyaránt tisztelt, korábban a keleti szentek közé sorolt patrocíniumok (Szent György, Szent Miklós, Keresztelő Szent János) nem tükröznek ortodox hatást, egyebek mellett éppen amiatt, mert igen nagy számban választották őket védőszentnek. Emellett azt sem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy a keleti szentkultuszok egy része a kereszteshadjáratok időszakában, vagyis a 11–12. század fordulójától megjelent a latin kereszténység területén is, majd tiszteletük Itálián vagy a német területeken keresztül jutott el a kontinens más térségeibe. Ezek közül talán Antiochiai Szent Margit a legismertebb (UHRIN 2017), de korántsem az egyetlen. Mindez azt is jelenti, hogy ezek a szentek patrocíniumként sem feltétlenül tükröznek közvetlen keleti, ortodox hatást.

IRODALOM

- ANGENENDT 2002 ANGENENDT, Arnold: In honorem Salvatoris. Vom Sinn und Unsinn der Patrozinienkunde. *Revue d'histoire ecclésiastique* 97 (2002) 431–456 és 791–823.
<https://doi.org/10.1484/J.RHE.3.26>
- ÁMTF 1 GYÖRFFY György: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza* 1. Budapest 1967.
- BAILLET 1703 BAILLET, Adrien: *Topographie des saints*. Paris 1703.
- BÁLINT 1977 BÁLINT Sándor: *Ünnepi kalendárium* I–II. Szeged 1977.
- BENKŐ 1985 BENKŐ Elek: Szentábrahám régi temploma. *Keresztény Magvető* 91 (1985) 82–87.
- BENKŐ 2002 BENKŐ Elek: *Erdély középkori harangjai és bronz keresztelődmedencéi*. Budapest – Kolozsvár 2002.
- BLASCHKE – JÄSCHKE 2013 BLASCHKE, Karlheinz – JÄSCHKE, Uwe K.: *Nikolaikirchen und Stadtentstehung in Europa. Von der Kaufmannssiedlung zur Stadt*. Berlin 2013.
<https://doi.org/10.1524/9783050059525>
- BUTURAC 1984 BUTURAC, Josip: Popis župa zagrebačke biskupije 1334. i 1501. godine. *Starine (Jugoslavenska Akademija Znanosti i Umjetnosti)* 59 (1984) 43–108.
- COOPER *et al.* 2004 COOPER, J. – ACONLEY, J. – TCHERNAKOVA, I. – COSTEN, M. – VERHOEVAN, G. – KOZHEVNIKOVA, Y. – JONES, G. – KORPELA, J. – SCHIPPER, W.: *Trans-national Database and Atlas of Saints' Cults, c. 700–2000*. [data collection]. UK Data Service. SN: 4975. s.l. 2004.
<https://doi.org/10.5255/UKDA-SN-4975-1>
- F. ROMHÁNYI 2018 F. ROMHÁNYI, Beatrix: Salt mining and trade in Hungary before the Mongol Invasion. In: *The Economy of Medieval Hungary*. Eds: Laszlovszky, József – Nagy, Balázs – Szabó, Péter – Vadas, András. Leiden 2018, 182–204.
https://doi.org/10.1163/9789004363908_009
- F. ROMHÁNYI 2019 F. ROMHÁNYI Beatrix: A középkori magyar plébániák és a 14. századi pápai tizedjegyzék. *Történelmi Szemle* 61 (2019) 339–360.
- F. ROMHÁNYI 2021 F. ROMHÁNYI Beatrix: A veszprémi egyházmegye 11. századi templomhálózata. In: *Capella reginalis. A veszprémi püspökség a középkorban*. Szerk.: Karlinszky Balázs. Veszprém 2021, 241–252.
- FEKETE-NAGY 1934 FEKETE-NAGY Antal: *A Szepesség területi és társadalmi kialakulása*. Budapest 1934.
- FLACHENECKER 1999 FLACHENECKER, Helmut: Patrozinienforschung in Deutschland. *Concilium Medii Aevi* 2 (1999) 145–163.
- GARCÍA-BORRÓN 2013 GARCÍA-BORRÓN, Juan-Pablo: *Diccionario geográfico de hagiotoponimia española*. Barcelona 2013.

- GIEYSZTOR 1994 GIEYSZTOR, Aleksander: Politische Heilige im hochmittelalterlichen Polen und Böhmen. In: *Politik und Heiligenverehrung im Hochmittelalter*. Hrsg.: Petersohn, Jürgen. Sigmaringen 1994, 325–341.
- GYÖRFFY 1970 GYÖRFFY György: Becket Tamás és Magyarország. *Filológiai Közlöny* 16 (1970) 153–158.
- Heilige und Heiligenverehrung* Heilige und Heiligenverehrung in Schlesien. *Verhandlungen des IX. Symposions in Würzburg vom 28. bis 30. Oktober 1991*. Hrsg.: Köhler, Joachim – Keil, Gundolf. Schlesische Forschungen 7. Sigmaringen 1997.
- JONES 2007 JONES, Graham: *Saints in the Landscape: Heaven and Earth in Religious Dedications*. Stroud (UK) 2007.
- KLANICZAY 2016 KLANICZAY Gábor: Új eredmények a szentkultusz középkori történetének kutatásában. *Korunk* 28:8 (2016) 3–10.
- KOVÁCS 1990 KOVÁCS Béla: Magyarország középkori patrocíniumai. *Agria* 25–26 (1989–1990) 407–419.
- LE ROY LADURIE – ZYSBERG 1983 LE ROY LADURIE, Emmanuel – ZYSBERG, André: *Géographie des hagiotoponymes en France*. *Annales. Histoire, Sciences sociales* 38 (1983) 1304–1335.
<https://doi.org/10.3406/ahess.1983.411022>
- M. ARADI 2016 M. ARADI Csilla: *Somogy megye Árpád-kori és középkori egyházszervezetének rekonstrukciója*. Kaposvár 2016.
- MESTERHÁZY 1970 MESTERHÁZY Károly: Adatok a bizánci kereszténység elterjedéséhez az Árpád-kori Magyarországon. *A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve* 50 (1968) [1970] 145–177.
- MEZŐ 1996 MEZŐ András: *A templomcím a magyar helységnevekben, 11–15. század*. Budapest 1996.
- MEZŐ 2003 MEZŐ András: *Patrocíniumok a középkori Magyarországon*. Budapest 2003.
- MITTERER 1992 MITTERER, Kurt Anton: Die Patrozinien der Diözese Salzburg unter besonderer Berücksichtigung der Heiligenverehrung im 8. und 9. Jahrhundert. *Mitteilungen der Gesellschaft für salzburgische Landeskunde* 132 (1992) 14–15.
- MORAW 1965 MORAW, Peter: Ein Gedanke zur Patrozinienforschung. *Archiv für mittelrheinische Kirchengeschichte* 17 (1965) 9–26.
- PAULY 1976 PAULY, Ferdinand: *Siedlung und Pfarrorganisation im alten Erzbistum Trier. Zusammenfassung und Ergebnisse (= Veröffentlichungen der Landesarchivverwaltung Rheinland-Pfalz. Bd 25)*. Koblenz 1976.
- PETERSOHN 1971 PETERSOHN, Jürgen: Mittelalterliche Patrozinien als Quellen von Ostsiedlung und Mission in Mecklenburg und Pommern. In: *Deutsche Ostsiedlung in Mittelalter und Neuzeit*. Hrsg.: Kommission zum Studium der deutschen Geschichte und Kultur an der Rheinischen Friedrich-Wilhelms-Universität Bonn. Köln 1971, 65–85.
- PEYER 1955 PEYER, Hans Conrad: *Stadt und Stadtpatron im mittelalterlichen Italien*. Zürich 1955.

- POMFYOVÁ 2010 POMFYOVÁ, Bibiana: Die Interpretationsmöglichkeiten der Sakraltopographie in Mikulčice. In: *Frühmittelalterliche Kirche als archäologische und historische Quelle*. Hrsg.: Poláček, Lumír – Maříková-Kubková, Jana. Brno 2010, 87–100
- PÖTSCHKE 2015 PÖTSCHKE, Dieter: Nikolaikirchen und Stadtentstehung in Europa. *Jahrbuch für die Geschichte Mittel- und Ostdeutschlands* 61 (2015) 393–397.
<https://doi.org/10.1515/jgmo-2015-0029>
- SCHULLER 1931 SCHULLER, Richard: Pilgerfahrten im Mittelalter aus Ungarn und dem Siebenbürger Sachsenlande nach berühmten Gnadenorten. In: *Festschrift seiner hochwürden d. dr. Friedrich Teutsch gewidmet zu seinem 25jährigen Bischofs-jubiläum*. Hrsg.: Ausschuß des Vereins für siebenbürgische Landeskunde. Hermannstadt 1931, 306–323.
- SCHWARTZ 1933 SCHWARTZ Elemér: A patrocínium a helységnevéfjetés és a településtörténet szolgálatában. *Századok* 67 (1933) 188–191.
- SZABÓ 1984 SZABÓ János Győző: Adatok a patai főesperesség korai történetéhez. In: *Tanulmányok Gyöngyösről*. Szerk.: Havasy Péter – Kecskés Péter. Gyöngyös 1984, 21–89.
- SZAKÁCS 2023 SZAKÁCS Béla Zsolt: *Árpád-kori építészeti hagyományok Szepes és Sáros megyében I–II*. Budapest 2023.
- THOROCZKAY 2012 THOROCZKAY Gábor: A szebeni prépostság történetének főbb kérdései a XIV. század közepéig. *Fons* 19 (2012) 37–55.
- TÓTH 2007 TÓTH Péter: *Szent Demeter. Magyarország elfeledett védőszentje*. Budapest 2007.
- UHRIN 2016 UHRIN Dorottya: Szent Katalin mint az uralkodók patrónusa. In: *Micae Mediaevales V*. Szerk.: Fábíán Laura – Gál Judit – Haraszi Szabó Péter – Uhrin Dorottya. Budapest 2016, 243–262.
- UHRIN 2017 UHRIN Dorottya: Antiochiai Szent Margit legkorábbi magyarországi kultusza Álmos herceg egyházalapításai és a Szent Margit-szakramentárium. *Magyar Könyvszemle* 133 (2017) 13–31.
<https://doi.org/10.17167/mksz.2017.1.13>
- ZIMMERMANN 1961 ZIMMERMANN, Gerd: Patrozínienkunde. In: *Religion in Geschichte und Gegenwart* Bd 5 (3. kiad.). Hrsg.: Galling, Kurt. Tübingen 1961, col. 1559–1561.

CULTS, CULTURAL REGIONS, AND HOSPITES
OR WHAT THE PATROCINIA OF EARLY 14TH-CENTURY
PARISH CHURCHES TELL US

Beatrix F. Romhányi

The researching of patrocinia (patron saints of churches) is not one of the most fashionable topics today. However, the database of 14th-century parishes contains a quantity of patron saints that is worth interrogating using quantitative methods. The article examines three geographically defined categories of patron saints (Southern European, Transalpine, and Hungarian). The distribution

of each type suggests that there are differences between regions of the Carpathian Basin in terms of which influence was strongest. The Saxon settlement area of southern Transylvania can be considered exceptional, as church patron saints that point towards the narrowest place of origin of the settling Saxon communities, Trier and the Rhineland, appear in groups there, but hardly ever occur in other parts of the Kingdom of Hungary.

8–9. SZÁZADI TÁRGYTÍPUSOK, VISELETI SZOKÁSOK TOVÁBBÉLÉSE A KÁRPÁT-MEDENCE 10–11. SZÁZADI SÍRJAIBAN

Fülöp Réka¹ – Győri-Pórszász Anna² – Révész László³ – Ritoók Ágnes⁴

A Kárpát-medence kora középkori történetének egyik legfontosabb kérdése a honfoglaló magyarok és az általuk helyben talált népesség egymáshoz való viszonya. Míg utóbbiak közül a nyugati- és délszláv közösségek, a Karoling peremkultúra egyes elemeinek, valamint a dél-erdélyi bolgár csoportoknak a továbbélését a kutatók túlnyomó többsége tényként kezeli, az avar kori populáció utódainak (különösen az alföldi avarságnak) a fennmaradása viták keresztjében áll. Utóbbiak esetében a vélemények széles skálán mozognak, a teljes pusztulástól a népes közösségeknek a magyarságba történt betagozódásáig számos elképzelés felbukkant a történeti, régészeti és bioarcheológiai szakirodalomban.

E dolgozat szerzői egymástól függetlenül figyeltek fel arra, hogy egyre több olyan tárgytypus, viseleti jellegzetesség vagy temetkezési szokás mutatható ki a Kárpát-medencében feltárt 10–11. századi sírokból, melyeknek eredete a 8–9. századi népesség hagyatékára vezethető vissza. Dolgozatunk (már csak a rendelkezésünkre álló szűkre szabott terjedelem miatt is) nem tűzhet ki célul a kérdéskör teljes feldolgozását, a tárgyalt elemek teljes felgyűjtését. Jelen írásunkat előtanulmánynak és figyelemfelhívásnak szánjuk. Az itt felvetett kérdések teljes kidolgozása későbbi rész tanulmányok sorozatának lesz a feladata.

ÉKSZEREK, VISELET

LEMEZGÖMBÖS FÜGGŐK (1. ábra 1–3)

Az egyetlen felhúzott lemezgömbbel díszített nagyméretű függőknek három lelőhelyét ismerjük a 10. századból. Marosgombás (Gâmbaş, Románia)-Kis-Magura 14 síros temetőrészletének 10., aranyozott ezüst csüngős veretekkel és négyzet alakú kaftánveretekkel eltemetett női sírjában két aranyfóliával fedett öntött bronzfüggőt találtak.¹ A lelőhely a 10. század második felére keltezhető, csakúgy, mint az Örménykút-Veres tehén dombján² feltárt 18 síros temetőrészlet. Utóbbinak a 18. sírjában (lócsontok, lószerszám, négyzet alakú veretek, fakés ezüstveretes tokban) ugyancsak nő nyugodott, akinek a jobb kulcsontján lemezgömbös függő feküdt. A Tardoskedd (Tvrdošovce, Szlovákia)-Paptag lelőhelyen magányosan feltárt kisgyermek sírjában a lemezgömbös ezüstfüggő mellett volgai bolgár dirhem utánzatot találtak (H301.=913–914).³

Az általános vélemény szerint a bizánci eredetű, virágkorát a 9–11. században élt ékszertípus széles körben elterjedt a Kaszpi-tenger vidékétől Dalmáciáig.⁴ Szőke Béla rámutatott ugyan avar kori párhuzamaira,⁵ a későbbiek során azonban Kovács László⁶ és Gáll Erwin⁷ egyaránt bizánci-

A szerzők: ¹régész, Magyar Nemzeti Múzeum, Szegedi Tudományegyetem (fulop.reka@mnm.hu); ²régész, Kuny Domokos Múzeum, Szegedi Tudományegyetem (anna.porszasz@kunymuzeum.hu); ³régész, Szegedi Tudományegyetem, Magyar Nemzeti Múzeum (laszlo.revesz@mnm.hu); ⁴régész, Magyar Nemzeti Múzeum (ritoook.agnes@hnm.hu).

¹ GÁLL 2013, 320–328.

² MRT 8, 352, 7/52. lh.

³ TOČÍK 1992, 166.

⁴ JELOVINA 1976, 171.

⁵ SZŐKE 1962, 51.

⁶ KOVÁCS – VADAY 2011, 603–605.

⁷ GÁLL 2013, 325–326.

1. ábra. A. Lemezgömbös függők: 1. Örménykút-Veres tehén domb 18. sír; 2–3. Marosgombás-Kiss Magura nyergén 10. sír. B. Pajzs alakúan kiszélesedő fejű lemezgyűrűk: 4. Kistokaj-Homokbánya 14. sír; 5. Tiszafüred-Nagykenderföldek. C. Csonttégely: 6. Piliny-Leshegy 4–5. sír. D. Rácsmintás esztergált csont tűtartó: 7. Szabolcs-Petőfi utca. E. Öntött kürtös végű karperecek: 8–9. Sárospatak-Baksahomok szórvány; 10–11. Kiskeszi 201. sír; Kenézlő-Fazekaszug II. temető 43. sír. (Leletek méretarány nélkül)

Fig. 1. A. Sheet-metal sphere pendants; B. Rings with shield-shaped heads; C. Jar made of bone; D. Needle-holder made from bone with a grid-iron pattern; E. Cast-metal bracelets with trumpet-like ends. (Finds not to scale)

balkáni eredetű import tárgyként értékelték e függőket. Véleményünk szerint azonban nem indokolt figyelmen kívül hagyni a nagyszámú 7–8. századi avar kori párhuzamot, melyeket Kiss Gábor gyűjtött össze.⁸ Utóbbiak elterjedése (egy kisebb, Tiszafüred környéki csoportot leszámítva) a Dunántúlra és a Kisalföld Dunától északra eső területeire jellemző. Ennek ismeretében figyelemre méltó, hogy a két gazdagon díszített ruházatú, a 10. század második felében eltemetett nő sírja a Maros-Körös közén, illetve a Maros-völgyben került elő, olyan területen, ahol az avar korban nem volt jellemző e fülbevalótípus használata.

A fentieket összefoglalva jelenleg nem dönthető el, hogy a három 10. századi sírban nyugvó nőkhöz, illetve kisgyermekhez déli irányú kapcsolatok (kereskedelem, zsákmány) révén kerültek-e a felhúzott lemezgömbös függők, avagy tovább élő avar kori csoportok leszármazottai közvetítették azokat a Kárpát-medencébe érkező magyaroknak. Kizárni ez utóbbi lehetőséget sem lehet. Ha ezt tennénk, azzal automatikusan elutasítanánk annak az esélyét, hogy ráleljünk a magyarság által helyben talált népszerű anyagi kultúrájának nyomaira.

GYÖNGYÖK (2. ábra)

Jelenleg a honfoglalás kori gyöngyök viseletének és divatjának jellemzőiről csupán néhány általános rövid megjegyzést tehetünk mind a típusok eloszlását, mind pedig morfológiájukat tekintve. Egyes típusoknál felmerül, hogy a korábbi, 8–9. századból is ismert mintázatokat követik. A közel-keleti iszlám befolyás alatt álló üvegyártás és kereskedelem rendkívüli módon gyorsan és széles körben terjedt el,⁹ amely a 9. század elejétől a Kárpát-medencét is elérte. Egyelőre arra nincsen adatunk, hogy nyers üveg is érkezett volna helyi feldolgozásra,¹⁰ viszont néhány import gyöngyötípus kedvelté vált a térségben, mint a millefiori és a fémfóliás rúdgyöngyök. Szintén ehhez a kultúrkörhöz kapcsolódik a 10. század legismertebb típuscsoportja, a szempillás vagy virágszemes gyöngyök köre, annak ellenére, hogy a szakirodalom sohasem kapcsolta össze és tárgyalta azokat együttesen.

Elvéve, teljes egészében mozaiktechnikával készült gyöngyök is előfordulnak a 10. században, mint például a karosi II. temető 56. sírjában találtak, amelyeknek kiváló korabeli párhuzamai vannak a skandináv térségből,¹¹ ahol anyagvizsgálatokat is végeztek a típuson.¹² Fémfóliás rúdgyöngyök is, ugyanúgy szórványosan, jelen vannak a 10. században,¹³ például a nemrég feltárt vajtai, feltehetően korai keltezésű temetkezésből is ismert ilyen. Az S-végű karikat tartalmazó oroszvári temető 159. sírjából előkerült típus darabjai egy teljes rövid gyöngysort alkotnak.¹⁴ A mozaikszemes (Szilágyi 60. típus) gyöngyök elterjedése sem általános a Kárpát-medencében, inkább bizonyos régiókra jellemzőek. Sajátosságuk, hogy az alaptest egyszínű, általában főként sötétebb árnyalatú, de ritkábban használják az élénk színeket is, mint a vörös, vagy a sárga. Először tekerceslés technikájával megformázták az alap gyöngytestet és ebbe olvasztották bele a feldarabolt apró mozaikrudakat. A mozaikrudak bizonyosan importként érkeztek, amelyeket korábbi anyagvizsgálatok is alátámasztanak,¹⁵ viszont a gyöngytest esetében ez nem mindig

⁸ KISS G. 1983, 100–111. Kiss Gábor véleménye szerint az eredetileg bizánci területekről származó felhúzott lemezgömbös függőket leegyszerűsített formában az avar ötvösök is előállíthatták. A 10–11. századi példányok esetében azonban nem számolt azok lehetséges avar közvetítésével, hanem az ékszertípus újabb déli irányból történt beáramlását valószínűsítette.

⁹ LIU 2012, 58.

¹⁰ FÓRIZS 2008, 120; STAŠŠÍKOVÁ-ŠTUKOVSKÁ – PLIŠKO 1997, 272.

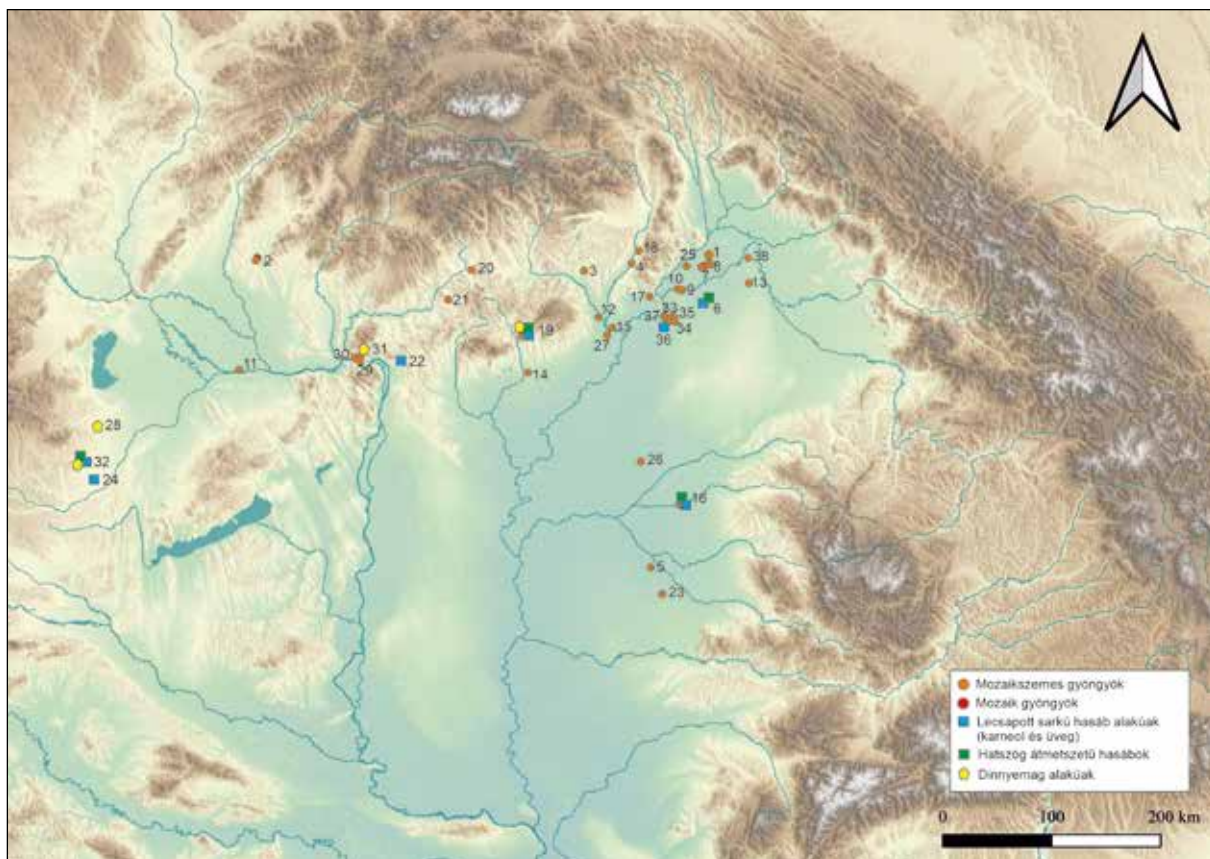
¹¹ CALLMER 1977.

¹² SODE – GRATUTZE – LANKTON 2022, 164.

¹³ A típus felgyűjtése nem hagyatkozhat csupán a szakirodalmi kutatásokra, mivel a szegmentált rúdgyöngyöknek több csoportja ismert és nem mindegyik értékelhető importárúnak.

¹⁴ *Katalógus* 2022, 33–34 (Soós Rita); HORVÁTH 2015, 154, 78. tábla.

¹⁵ SZILÁGYI 1995, 83–86.

2. ábra. Néhány gyöngytípus területi elterjedése a 10. századi Kárpát-medencében.
(Térkép: Fülöp Réka)

A. *Mozaikszemes gyöngyök*: 1. Bodrogszerdahely-Bálványdomb 1., 6. sír; 2. Csekej 276., 368., 406., 468., 646. sír; 3. Edelény-Borsod 1. sír; 4. Encs-Tobolyka 16. sír; 5. Gyula-Szövetkezeti Téglagyár 18., 68. sír; 7. Karos II. temető 25., 35., 48., 57., 56., 61., 67. sír, szórvány; 8. Karos III. temető 15. sír; 9. Kenézlő-Fazekaszug I. temető 16., 19. sír; 10. Kenézlő-Fazekaszug II. temető 34., 45., 49. sír; 11. Kiskeszti 69. sír; 12. Kistokaj-Homokbánya 36., 50., 63., 69. sír, szórvány; 13. Kisvárda szórvány; 14. Kál-Legaló 35., 67. sír; 15. Köröm-Kápolna-domb 23. sír; 16. Magyarhomorog-Kónya-domb 13., 62. sír; 17. Mezőzombor-Bálvány-domb szórvány; 18. Novajdrány-Elkerülő út 4. sír; 19. Oroszvár-Wiesenacker-dűlő 44. sír; 20. Perse-Bércz 101. sír; 21. Piliny-Leshegy 1., 2. sír; 23. Sikló-Gropoai 2. sír; 25. Sárospatak-Baksahomok 3. sír; 26. Sárrétudvari-Hízó föld 118. sír; 27. Szakáld-Mulató-domb 1. sír; 29. Szob-Bészob szórvány; 30. Szob-Ipolypart 13. sír; 31. Szob-Kiserdő 46. sír; 33. Tiszaeszlár-Bashalom-Fenyvespart I. temető h. sír; 34. Tiszaeszlár-Bashalom Fenyvespart II. temető 10., 12. sír; 35. Tiszaeszlár-Újtelep 4. sír; 36. Tiszaeszlár-Vörösmarty utca 1., 2. sír; 37. Tiszatardos-Nagydűlő 4. sír; 38. Zemplénagárd-Terebesi homok I. szórvány. B. *Mozaikgyöngyök*: 2. Csekej 226., 258. sír; 7. Karos II. temető 56. sír. C. *Lecsapott sarkú hasáb alakú üveg- és karnelgyöngyök*: 6. Ibrány-Esbó-halom 255. sír; 16. Magyarhomorog-Kónyadomb 86. sír; 19. Oroszvár-Wiesenacker-dűlő 48., 96., 207. sír; 22. Rád-Kishegy 35. sír; 24. Sorokpolány-Berekalja, Kápolnai út 43., 111. sír; 32. Szombathely-Szent Márton-templom 20. sír; 34. Tiszaeszlár-Bashalom-Fenyvespart II. 12. sír. D. *Hatszög átmetszetű hasáb alakúak*: 6. Ibrány-Esbó-halom 255. sír; 19. Oroszvár-Wiesenacker-dűlő 207. sír; 32. Szombathely-Szent Márton-templom 132. sír. E. *Dinnyemag alakúak*: 19. Oroszvár-Wiesenacker-dűlő 207. sír; 28. Szakony-Kavicsbánya; 31. Szob-Kiserdő 60. sír; 32. Szombathely-Szent Márton-templom 20. sír

Fig. 2. The territorial distribution in the Carpathian Basin of some types of beads.

(Map: Réka Fülöp)

A. Mosaic eye beads; B. Mosaic beads; C. Prism glass and carnelian beads rounded off at the corners;
D. Prism beads hexagonal in cross section; E. Melon seed beads

eldönthető.¹⁶ Míg millefiori gyöngyöket csupán a 10. század korai temetkezéseiből ismerünk, addig a virágszemes gyöngyök többsége a század közepső harmadáig keltezhető. Ugyanakkor az oroszvári 44. sír esetében S-végű hajkarika mellől is előkerült ez a típus, emellett a magyarhomorogi 62. sírban Orseolo Péter kettétört denárjával (1038–1041, 1044–1046) együtt is előfordult.¹⁷ Az említett példák alapján látható, hogy a megváltozott politikai-hatalmi struktúrák ellenére a 10. században is fellelhetők azok a kapcsolati hálók, amelyek a korábbi időszakot is jellemezték.

Másrészt nemcsak a kereskedelmi kapcsolatrendszer fenntartása ragadható meg, hanem olyan különböző formák is megjelentek, amelyek a késő avar kori gyöngyökre jellemzőek. Ilyenek a dinnyemag alakú gyöngyök, a jellegzetes zöld színű, hatszög átmetszetű hasábok, valamint a kék üvegből és karneolból készült, lecsapott sarkú hasáb alakú gyöngyök is. Ezek azok a típusok, amelyek ritkán fordulnak elő a 10. századi hagyatékban, viszont párhuzamaik egyértelműen a késő avar korhoz vezetnek. Kronológiailag széles sávon jelennek meg, hiszen előfordulnak a korai szakonyi, tiszaszlár-bashalmi II. temetőben, és 11. századi leletkörnyezetben is, mint például az oroszvári, a szombathelyi és a magyarhomorogi temetőkben. A Szombathely-Szent Márton-templom 20. sírjában egy többszörös S-végű hajkarikás viseletű nő mellett olyan gyöngysort találtak, amelyet, ha nem ismernénk a pontos kontextusát, egy késő avar kori füzéreként is értékelhetnénk, hasonlóan az Oroszvár-Wiesenacker-dűlő 207. sírjának gyöngysorához. Az utóbbi sír a 10. század utolsó harmadára, míg az előbbi bizonyosan a 11. századra keltezhető. Ezek mellett a gerezdelt gyöngyök és az apró fekete és sárga köles gyöngyök¹⁸ formai előzményei szintén az avar korhoz köthetők. A kisméretű lapított gömb alakú kása/köles gyöngyök használata a 7. század második felétől jelenik meg,¹⁹ és igen népszerűvé vált az avar kor végére, amelyből teljes gyöngysorokat is készítettek. Ez a típus a 10. század elején a karosi temetőben is előfordult, de népszerűsége töretlen maradt a 11. században is. Az avar korra jellemző, hogy ebből a kisméretű gyöngyből teljes füzéreket készítettek, ennek a hagyománya a 10–11. században is megmaradt. Ebből a típusból készült teljes gyöngysorokkal találkozhatunk például Gyulafehérvár-Brandusei utca 152, Kistokaj-Homokbánya 14., Letkés-Téglágető 68., és a Szob-Vendelin 3. sírjában.

A típusoktól eltekintve érdemes megemlíteni a gyöngyök morfológiáját is. Általánosságban tekintve jellemző, hogy kevésbé jól megformáltak a gyöngyök alakjai, a színéknél a sötétebb árnyalatúak a gyakoribbak, a színesebb típusok között egyedül a sárga az általánosabban elterjedt. Ezenfelül a helyileg megformált gyöngyök mindegyike tekerceselés technikájával készült, a díszítéseknél az egyszerűbb vonal és szem díszek jellemzőek. Sok esetben a kész gyöngyök nem túl magas mesterségbeli tudásról árulkodnak. Összességében ezeket a készítés-technológiai sajátosságokat a késő avar kori gyöngyöknél is tapasztalhatjuk. Bár a formák csupán egy részénél figyelhetjük meg a továbbélést a 10. században, mindvégig hasonlóak maradtak a gyöngyök helyi előállításának módszerei. Kétségtelenül megjelentek új kapcsolatrendszer, az üveg beszerzésének folyamata is jelentősen változhatott külső tényezők miatt, viszont úgy tűnik, hogy a helyi feldolgozás szintjén nem szakítottak a korábbi kézműves hagyományokkal, hanem megőrizték azokat.

¹⁶ Az alapgyöngytestnél nem kizárható, hogy egyes darabok akár helyben készültek, amibe bele olvasztották a mozaikszemeket, vagy akár teljes gyöngyként is érkezhettek a Kárpát-medencébe. Ennek a kérdésnek a megválaszolására összetettebb kémiai elemzésekre van szükség. Ami miatt mégis megfontolandó, hogy a gyöngytest helyben készülhetett, az a megformálás és a mozaikszemek olvasztásának apróbb hibái. Egy olyan műhelyben, ahol az egyik legnagyobb precizitást igénylő technika, a mozaikrúd elkészítése nem jelent gondot, különös, ha az alapgyöngy és a szemek olvasztása elnagyolt munkára utal.

¹⁷ KOVÁCS 2019, 63–65; HORVÁTH 2015, 143.

¹⁸ Az avar és a honfoglalás kori szakirodalomban keveredik, hogy köles, vagy kása alakú gyöngyöknek nevezzük a kisméretű lapított gömb alakúakat. Mindkét megnevezés helyes, mivel a gyöngy méretére utal és nem feltétlen a formai jellemzőire.

¹⁹ KOVRIG 1963, 113.

FÉLHOLD ALAKÚ CSÜNGŐK (3. ábra)

A honfoglalás és a kora Árpád-kori tipológiák közül a félhold alakú csüngők viszonylag a jobban kutatott tárgycsoportok közé tartoznak, hiszen már az 1950-es évek végén az addig ismert darabokat összegyűjtötte Kralovánszky Alán,²⁰ amelyeket tipológiai és kronológiai szempontból is elemezett. Ezt követően Petkes Zsolt egy 2013-as tanulmányában röviden áttekintve finomította a kronológiai részleteket,²¹ majd Aurel Dragotă 2016-ban egy lunulákról szóló tanulmányában kiegészítette Kralovánszky tipológiáját, az általa ismert újabb darabokkal.²² Ha az ő munkásságukat tekintjük át, viszonylag egy egységes kép alakul ki a tárgytypusról, amelyet a 10. század második felétől keltezünk egészen a 11–12. század fordulójáig. Ez a keltezés elfogadottá is vált a korszak kutatásában, viszont, ha közelebről megvizsgáljuk a lelőhelyeket és a típusokat, akkor már korántsem tűnik ennyire tisztázottnak a helyzet. A korszakból lunulákat több mint 100 lelőhelyről ismerünk, s ez egy nagyon heterogén tárgytypus. Kétségtelen, hogy a legelterjedtebbek típusok valóban a 10. század második felétől jelennek meg a Kárpát-medencében (pl. Kralovánszky 1A.), amelynek párhuzamait lengyel és Kijevi Rusz területeken találjuk, viszont a számos variáns között olyanokat is fellelhetünk, amelyek sokkal inkább a 8–9. századi kapcsolatrendszerre utalnak. A Tiszaeszlár-Dióskerti-tábla 17. sírjának háromágú félhold alakú csüngője unikális típusnak tekinthető a 10. századi hagyatékban, viszont nagyon közeli párhuzamait ismerjük 9. századi leletkörnyezetből, főként morva területekről. A sírból bizánci ezüstérem is előkerült, amely a 10. század második felére keltezi a temetkezést (II. Niképhorosz, Phókász és II. Baszileiosz 963–969).²³ Emellett a Pilismarót-Dózsa György út 38. számú ház udvarán feltárt sírból, ha sematikusabb formában is, de nagyon hasonló csüngőt találtak. A sírban gyöngyöket és 10 db S-végű hajkarikát találtak, amelyek a 11. századra kelteznek a temetkezést.²⁴ A pilismaróti darabnak egyik legközelebbi párhuzama a Mikulčice-Valy 2. számú templomának 1. sírjából ismert, amelyet a 9. századra kelteznek.²⁵ Emellett más jellegű sírokban is előfordulnak ennek a típusnak a példányai egyszerűbb kivitelezésben, amelyeket legtöbbször ólomból készítettek, mint a nemesvarbóki, az alsógelléri 687., vagy a csombordi 2. sírből ismertek. Az ún. háromágú lunulák egy szűk csoportját alkotják a tárgytypusnak, így számos kérdés merül fel a későbbi megjelenésük kapcsán.

Azonban kétágú lunulák is jelen vannak az avar korban, annak ellenére, hogy szintén ritkán fordulnak elő.²⁶ Nem tartható jellegzetes avar viseleti elemnek, így kérdéses minden esetben, hogy milyen hatás révén kerültek be a temetkezésekbe. Ezekre jellemző, hogy többségükben kisméretűek, ólomból készültek és nagyon egyszerű módon díszítettek, vagy díszítetlenek, mint az érsekújvári 297., 316; a zsélyi 745. sír darabjai.²⁷ Ugyanígy egyszerű, vagy akár ólomból készült csüngők a 10. században is előfordulnak, ismerhetünk ilyeneket a szob-kolibai 25. sírből, a kiskeszi 127. sírből, vagy a majsi lunulák között is találhatunk hasonlót a 1126. sírből.²⁸ Nyilván az együttes vizsgálatukhoz elsősorban Kralovánszky, és a Dragotă által kiegészített tipológia újraértékelésére van szükség és a különböző típusok egységes értékelése során bizonyosan kirajzolódnak különböző kapcsolatrendszer. Jelenleg komolyabb következtetések levonása nélkül is látható, hogy a félhold alakú csüngők megjelenése több ütemű és több irányú volt és nem egyetlen kulturális hatás által terjedtek el a 10. századi Kárpát-medencében, hanem több, egyelőre kérdéses interakció révén jelent meg a viseletük.

²⁰ KRALOVÁNSZKY 1959.

²¹ PETKES 2013, 284–286.

²² DRAGOTĂ 2016.

²³ TÓTH 2014, 49.

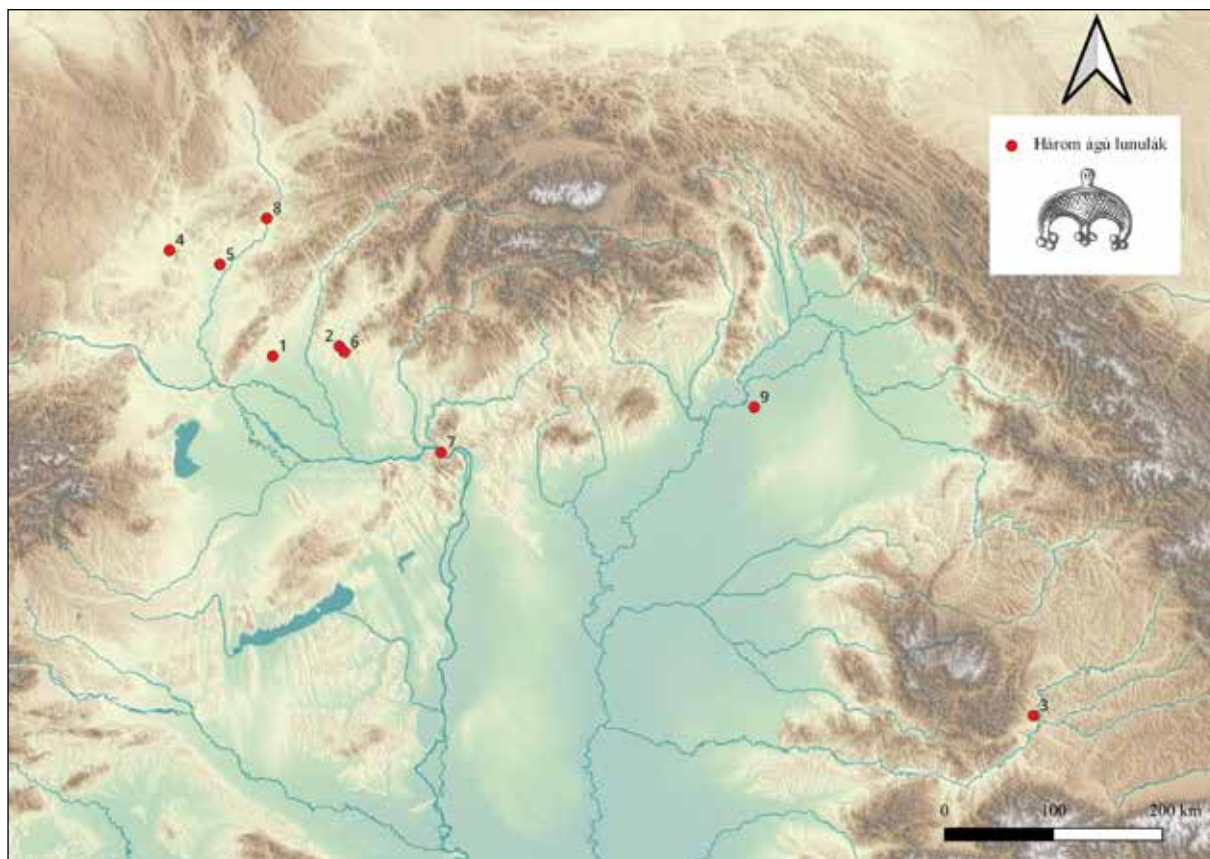
²⁴ LUKÁCS – VARGA 1996, 33.

²⁵ *Katalógus* 2014, 365.

²⁶ Néhány avar kori példát felsorol KRALOVÁNSZKY 1959, 80–81.

²⁷ ČILINSKÁ 1966, 51. tábla; ČILINSKÁ 1973, 143. tábla.

²⁸ HORVÁTH 2022, 107. tábla; HANULIAK 1994, 30. tábla; KISS A. 1983, 99. tábla.

3. ábra. Háromágú lunulák területi elterjedése.

1. Cifer-Pác; 2. Csekej 572. sír; 3. Csombord 2. sír; 4. Dolní Vestonice 45/46. sír; 5. Mikulcice-Valy;
6. Nyitra-Lupka 43. sír; 7. Pilismarót-Dózsa György út 38; 8. Stare Mesto;
9. Tiszaeszlár-Dióskerti-tábla 17. sír. (Térkép: Fülöp Réka)

Fig. 3. Territorial distribution of three-horn crescent-shaped pendants. (Map: Réka Fülöp)

ÖNTÖTT KÜRTÖS VÉGŰ KARPHERECEK (1. ábra 8–11)

Ezen ékszerek előfordulása a késő avar kori sírokra volt jellemző, de használata a Dunántúlon a 9. század közepéig kimutatható.²⁹ Néhány példányukat megtaláljuk 10–11. századi sírokban is. Sárospatak-Baksahomokon egy gazdag 10. századi temető feldúlt sírjainak szórvány leleteként maradt meg két ilyen ezüst karperec.³⁰ Ugyanilyen korú volt a Kenézlő-Fazekaszugon feltárt II. temető, melynek 43. sírjában (nyitott hajkarika, fülesgombok, veretes lábbeli) szintén találtak egy öntöttbronz kürtös végű karperecet.³¹ Kiskeszzi-Felső-Kenderesekben Milan Hanuliak 436 sírral csaknem teljesen feltárt egy, a 10. század eleje és a 11. század utolsó harmada közé keltezett temetőt.³² A temető korai periódusába sorolható 202. sírban (kés, agyagedény) egy jellegzetes kiszélesedő végű, késő avar típusú huzalkarperecet tárt fel az ásató.³³

²⁹ SZÓKE 1992, 866–869.

³⁰ HORVÁTH 2020, 284–285, 198. tábla 3, 5.

³¹ HORVÁTH 2020, 167, 109. tábla 26, 257. tábla 4.

³² HANULIAK 1994.

³³ HANULIAK 1994, 49, 127, Tab. XLIII. B 1.

A három lelet mindegyike a 10. század első felére keltezhető, Sárospatak és Kenézlő egyaránt olyan térségben található, amely kívül esett az avar településterületen. Az az eshetőség tehát ezúttal is kizárható, hogy a honfoglaló közösségek tagjai egy esetlegesen megbolygatott korábbi, avar temetkezésben találhatták a tárgyalt ékszereket.

PAJZS ALAKÚAN KISZÉLESEDŐ FEJŰ LEMEZGYŰRŰK (1. ábra 4–5)

Az ún. „Duna-vidéki” vagy Blučina típusú gyűrűk széles körben ismertek a 9. század második feléből Horvátország területétől a Nyugat-Dunántúlon, a Keleti-Alpok-vidéken át Moráviáig, az ún. Karoling peremkultúra népeinek hagyatékából. Kutatástörténetét Szőke Béla Miklós,³⁴ legutóbb pedig Željko Demo³⁵ foglalta össze. E jellegzetes gyűrűtípusnak két példányát ismerjük 10. századi temetőkből.³⁶ Tiszafüred-Nagykenderföldeken egy eredetileg 150–180 sírosra becsült, részben bolygatott temető 115 sírját tárta fel Fodor István. A közöletlen temető használatát az ásató a 10. század közepe és 970–980 közé keltezte.³⁷ Nem zárható ki azonban, hogy a sírok egy része a 11. század elején került a földbe. A gyűrűt a temető ásatás előtt feldúlt sírjainak leletanyagában találták. A másik gyűrű lelőhelye a kistokaj-gerenda-dűlői homokbányában részben megsemmisített temető, melynek 79 sírját tárták fel többszöri leletmentések során, s hozzávetőleg ugyanennyi temetkezés pusztulásával számolhatunk.³⁸ A temetőt feltehetőleg az egész 10. század folyamán használták, a tárgyalt ékszer a 14. sírből (6 db szőlőfürtös fülbevaló, gyöngysor, pontkör mintás pödrött végű pántkarperec) került elő.³⁹

A pajzs alakúan kiszélesedő fejű lemezgyűrűk viselete az alföldi kései avar kori népeiségre nem jellemző. Két példánya azonban előkerült a hortobágy-árkusi avar temető 14. sírjából, melynek földbe kerülését a leletet közreadó Szenthe Gergely és Gáll Erwin a 9. század első felére teszi.⁴⁰ Ez esetben is felvethető tehát, hogy a 10. század második felében eltemetett kistokaji és tiszafüredi sírokban nyugvók gyűrűjükhöz dunántúli, esetleg horvátországi vagy észak-kisalföldi kapcsolatok révén jutottak.

A KARIKAÉKSZER-VISELET VÁLTOZATAI A DUNÁNTÚLON A KORA ÁRPÁD-KORBAN

Eltérő hagyomány vagy kronológiai probléma?

Az S-végű karika-problematika magyarországi kutatásának hajnalán Mesterházy Károly fogalmazta meg azt az azóta toposzá vált tételt, hogy a többkarikás viselet a Dunától nyugatra és északra fekvő területekre jellemző. Az addigi feltárások megfigyelései alapján feltételezte, hogy a karikákat bőr- vagy vászonszalagra erősítve, diadémszerűen viselték, míg az egy-két karika a hajba fűzve fonatot foghatott össze. Mesterházy a diadémszerű viseletet a szláv hatásnak tulajdonította.⁴¹ Újabban ugyanő nem tesz különbséget a kétfajta viseleti mód között, és úgy véli, hogy „bizonyos,

³⁴ SZŐKE 1992, 869–870; SZŐKE 1994, 261–262.

³⁵ DEMO 2023, 365–375.

³⁶ A csekeji temetőben előkerült három gyűrűt nem vettük figyelembe, azok ugyanis a temető 9. századi rétegéhez, a honfoglalás kori lelethorizont megjelenése előtti, 9. század végi, 10. század eleji periódushoz tartoznak, lásd REJHOLCOVÁ 1995b, 46; REJHOLCOVÁ 1995a, 74–75.

³⁷ *Katalógus* 1996, 290–292 (Fodor István); FÓTHI 1996, 294–312.

³⁸ VÉGH 1993, 53–103. A közel 30 éven át pusztulni hagyott temető megmentett részleteinek térképei nem illeszthetők össze.

³⁹ HORVÁTH 2020, 128. tábla 10.

⁴⁰ SZENTHE – GÁLL 2022, 166–168.

⁴¹ MESTERHÁZY 1965, 105–106.

hogy a honfoglaló magyarság a helyi lakosságtól vette át az [S-végű karika-] ékszer divatját”, akik azonban „inkább nem szlávok voltak”.⁴²

Szóke Béla Miklós a korábban meghatározó etnikai kérdésemelkül felülemelkedve a regionalitásra helyezi a hangsúlyt. A pusztaszentlászlói temető kapcsán áttekinti a hazai és nemzetközi kutatási eredményeket és megállapítja, hogy „a 9. század elején, amikor a Karoling és késő avarkori műveltség közvetlen kapcsolatba került egymással, hirtelen az egész keleti frank birodalom keleti peremterületén elterjedt egy új ékszerviseelési forma: a fej két oldalát több pár ékszerrel díszítették. [...] És ugyancsak ettől az időtől jelentek meg azok a »drótékszerek« is [...], melyeket már kifejezetten ez az új fejdísz, új viseleti mód hívott életre. Ennek a »drótékszersorozatnak« a végén áll az egyszerű S-végű karika.”⁴³ Következésképp a kétfajta – az egy-két, illetve több karikás – viseleti mód mögött időrendi különbség nem feltételezhető, inkább különböző közösségek eltérő szokása magyarázza.⁴⁴

A kétfajta karikaviselet feltérképezésére publikációs adottságok és a temetők feltártsága miatt csupán néhány dunántúli temető alkalmas.⁴⁵ Vizsgáltuk ugyanakkor a Dunától északra és keletre fekvő terület néhány lelőhelyét, valamint egy morvaországi temetőt is,⁴⁶ jelen összefoglalásban azonban – terjedelmi okok miatt – csak a dunántúli lelőhelyekre vonatkozó megfigyelések szerepelnek.

A vizsgált temetők a karikaékszer-viseletet tekintve három nagyobb csoportot alkotnak:

1. Többkarikás viselet a temető egész területén

A pusztaszentlászlói 237 síros temetőben csak többkarikás temetkezések voltak. A temető legkorábbi érmei Salamon (1063–1074),⁴⁷ a legkésőbbiek II. Béla (1131–1141) denárai.⁴⁸

A halimbai (932 sír) és a majsi (1130 sír) temető területén belül mindenütt, bár eltérő gyakorisággal fordulnak elő többkarikás sírok. A viseletnek kizárólagos, pontosan körülhatárolható területei azonban egyik temetőben sem jelölhetők ki. Halimbán a 11. század első felére keltezett temetőrészben (II. fázis) több, a 11. század második felére–12. század első évtizedeire datált temetőrészben (III. fázis) kevesebb többkarikás sír fordul elő. Az arány még inkább a II. fázis javára tolódik el, ha a feltárt sírok számához viszonyítjuk a többkarikás temetkezéseket: 381:69, illetve 396:42.⁴⁹ Bár a temető alaprajza alapján a II. fázis területén több sír pusztulhatott el a feltárást megelőzően, és a fázisok határának kijelölése is vitatható.⁵⁰

Majson szórványosan a temető egész területén elfordulnak többkarikás sírok, de bizonyos koncentrációjuk is megfigyelhető az északnyugati és északkeleti széleken egy-egy kisebb foltban, valamint a délnyugati részen, egy további csoportosulás pedig felfedezhető a temető keleti szélén is. Figyelemre méltó, hogy ugyanezek a területeken találhatóak a sírokban karneol és hegyikristály

⁴² MESTERHÁZY 2023, 205.

⁴³ SZÓKE – VÁNDOR 1987, 58.

⁴⁴ SZÓKE – VÁNDOR 1987, 59. „Az S-végű karikákkal díszített szalagokból álló fejdíszet különböző módokon viselhették a kora középkori Kelet-Európában. [...] A szalagokat díszíthették egy-egy karikával, de több, lazán elhelyezett karikával is. Sőt gyakori az az eset is, amikor olyan sűrűn helyezték fel a karikákat a szalagokra, hogy azok félig fedték egymást.”

⁴⁵ PAP 2012 gyűjtötte össze legutóbb a Vas megyei soros és templom körüli temetők többkarikás temetkezéseit. A sorokpolányi temető kivételével azonban ezek mindegyike olyan temető töredékekből származik, amelyek horizontál-stratigráfiai elemzésre nem alkalmasak.

⁴⁶ Letkés-Tégláégető I–II, -iskola: BAKAY 1978; Ipolykiskeszi: HANULIAK 1994; Csekej: REJHOLCOVÁ 1995b; Magyarhomorog: KOVÁCS 2019; Aldebró-Mocsáros: RÉVÉSZ 2008; Eger-Vár: FODOR 2008; Uherské Hardište-Sady: GALUŠKA *et al.* 2018a; GALUŠKA *et al.* 2018b.

⁴⁷ Az uralkodási éveket csak az uralkodó első említésekor jelzem.

⁴⁸ SZÓKE – VÁNDOR 1987.

⁴⁹ TÖRÖK 1962.

⁵⁰ SZÓKE – VÁNDOR 1987, 51.

gyöngyök, valamint számos érme is a 11. század közepétől (Péter 1038–1042, 1044–1046) a század végéig (I. László 1077–1095).⁵¹

A sorokpolányi temetőfeltárás dokumentációja töredékes. Nem teljes a temetőterkép sem, a vizsgálat mégsem volt eredménytelen. A 311 síros temető az éremleletes sírok alapján keletről nyugat felé terjeszkedett és használata – a lelőhelyet feldolgozó Kiss Gábor véleménye szerint – a 10. század végétől a 12. század elejéig tartott.⁵² A fennmaradt összesítő alaprajz-részleten a sírok laza sorokban, egymástól kisebb-nagyobb távolságra fekszenek. Kivételt képez egy kisebb sírcsoport a feltárási felület déli szélén, ahol sűrűn egymás mellé ástott sírok csoportosulnak. (Az eltérő területhasználaton kívül csak erre a csoportra jellemző a szegelt koporsós temetkezés és a sodort ezüstgyűrűk viselete is.) A temető 311 sírjából 35 volt többkarikás temetkezés, ezek közül a rekonstruálható temetőterkép-részleten 20 sír található meg. Ezek kivétel nélkül a laza szerkezetű temetőterületen feküdtek. Egy-egy többkarikás temetkezést a temető északnyugati részén Salamon, illetve Kálmán (1095–1116) denárja keltezett. E laza szerkezetű temetőrész folytatásában, az alacsony sírszámok alapján a temető keleti harmadában lehetett a további 15 többkarikás sír. A feltárást ugyanis a keleti részen kezdték és Kiss Gábor a leletanyag alapján itt feltételezi a legkorábbi, 10. század végi temetkezési fázist. A feltárás déli szélén a szorosan egymás mellé temetett sírok Salamon-denárral keltezett csoportjában ugyanakkor többkarikás viselet nem fordult elő.

2. A több karikát viselő egyének elkülönülő csoportja a temetőn belül

A zalavári ispáni központ és közvetlen környékének temetői ebbe a csoportba sorolhatók. Az ispáni központ – „Kápolna” – templom körüli temetőjében a többkarikás sírok többsége a templomtól délre fekszik, néhány sír a szentélytől keletre, valamint az északi temetőrészben kisebb csoportot alkot. A „Kápolnától” 100 méterre délre feltárt Szent Adorján monostortemplom északi temetőrészében a többkarikás sírok harmada az eredetileg temetkezésre kijelölt terület nyugati szélé mentén feküdt, egy korábbi, a templomhoz vezető út felületébe ásva. A sírcsoportot Géza herceg (1064–1074) és I. László egy-egy denárja keltezi.⁵³ A további többkarikás temetkezések elszórva a temetőrészlet, vagy egy-egy sírcsoport szélén fekszenek. Az egyik mellett ugyancsak Géza herceg denárja volt. A zalavár-községi I. sz., „soros” temető feltárt részletének középső részén, sűrűn egymás mellett fekvő sírokban egy vagy két karikaékszer volt. A sokkarikás sírok itt is a széleken csoportosulnak. Szomszédságukban, a feltárt temetőrészlet délkeleti szélén bontották ki azt a temetkezést, amelyben a temetőrészlet egyetlen éremleletét, I. András (1046–1060) denárját találták.⁵⁴

Fiad-Képusztán 388 egyén volt eltemetve. A sírmező újabb, kora Árpád-kori érmekkel keltezett részének északkeleti szélén öt, keleti sávjában két sírban volt kettőnél több karikaékszer. Utóbbiak egyikében a jobb állkapocság mellett találták meg I. László denárját.⁵⁵

3. A temetőben csupán néhány egyént temettek el kettőnél több karikaékszerrel

A zalavári ispáni központtól csupán 10 kilométerre délre fekvő Balatonmagyaród-Felső-Koloni-dűlőben egy ugyancsak „soros” temető mintegy 600 sírja került napvilágra. A temetőt I. István (1), I. András (4), I. Béla (1) érméi keltezik. A temetőben többkarikás temetkezés nem volt; csupán két vázat temettek el három karikaékszerrel, 71 temetkezésben egy, 29 sír mellett pedig két karikaékszert találtak.⁵⁶

⁵¹ KISS A. 1983.

⁵² KISS G. 2000, 146–240.

⁵³ RITOÓK 2014, 298 (Fig 14) és 300.

⁵⁴ TETTAMANTI 1971.

⁵⁵ SZÓKE 1953.

⁵⁶ A temető részleteiben közöletlen. Összefoglalása: VÁNDOR 1996, 145. Néhány lelet: VÁNDOR 2002, 116–118. A részletes adatokat a feltáró Szőke Béla Miklósnak köszönöm.

A dél-dunántúli Ellend-Nagygyödör-dűlőben feltárt temető (269 sír) északi szélén egy, a délnyugati szélén három sírban találtak kettőnél több karikaékszert a koponya mellett. A délnyugaton feltárt sírok egyikét I. László denárja keltezi. A temető délkeleti részén, sűrűn egymás mellé ásott sírok fekszenek. Itt csupán egy sírban volt három karikaékszer, de a temetőrész éremleletekben gazdag: egy sírban Péter denárja, öt temetkezés mellett pedig I. András denárja (egy esetben I. István denárjával együtt) feküdt.⁵⁷ A szomszédos Ellend-Szilfai-dűlőben feltárt 178 síros temetőben 55 elhunyt halotti viseletéhez egy vagy két karikaékszer tartozott. Két sír jelent kivételt: az egyikben három, a másikban négy karikaékszer volt. A két temetkezés egymáshoz közel, a temető keleti felében feküdt. A temetőt a sírokban talált pénzek alapján (I. István, I. András és I. Béla érméi) az 1060-as évekig használták.⁵⁸

A sorokpolányi temető 10. század végére 11. század első felére keltezett korai fázisa egykorú az ugyancsak nyugat-dunántúli, Ikervár-Virág utcai temető fiatalabb, 11. század első felére keltezett temetkezéseivel. Utóbbiban az első halottakat a 10. század második felében temethették el. Bár az ikervári temető csupán részlegesen feltárt, itt a 140 temetkezés közül csupán háromban (17., 98., 139.) volt több – három és négy – egyszerű bronz, illetve ezüst S-végű karikaékszer. Mindhárom a temető déli, fiatalabb részén feküdt.⁵⁹

A bemutatott példák alapján bizonyos, a karikaékszerek különböző típusainak (egyszerű és S-végű karikák) kétfajta viseleti módja a 11. században és a 12. század elején egy időben volt jelen a Dunántúlon.

A halimbai és majsi temető eltérő viseletű közösségeire vonatkozó, fent vázolt megállapítások további pontosítására mindkét temetőben lenne lehetőség a temetők mikrotopográfiájának vizsgálata révén. Az alaprajzokon ugyanis látható, hogy a temető területén belül a sírok eloszlása nem egyenletes, kisebb-nagyobb csoportokat alkotnak. A csoportokon belül a sírok tájolása nagyon hasonló és gyakran eltér a szomszédos síroktól vagy sírcsoportoktól. Egy-egy csoportban nagy a sírok sűrűsége, máshol a temetkezések nagyobb távolságban fekszenek egymástól. Az egyes sírcsoportok között sírmentes sávok, térségek vannak. Az elemzések során eddig ezeknek a jelenségeknek nem szenteltek különösebb figyelmet, jóllehet a temetkezés egykori rendje éppen ezek révén határozható meg pontosabban. Így finomíthatók az éremleletek vagy egyes tárgytipusok előfordulása alapján meghatározott merev kronológiai határok. Egyúttal ez a részletes, a viselet változataira is kiterjedő elemzés adhat majd választ több, ezen „óriás” temetőkkal kapcsolatos kérdésre: a temetőbe temetkező közösségek számát, összetételét, spontán vagy szervezett mobilitását, mozgásának idejét illetően.⁶⁰ A temetőkben megfigyelhető viseleti különbségek akár több település azonos temetkezőhely-használatának bizonyítékai is lehetnek – erre lehet példa a zalavári ispáni központ templom körüli temetője.⁶¹ Sorokpolányban a többkarikás viseletű közösség mellett a déli, egy-két karikás, és kora Árpád-kori érméssel keltezett sírcsoport jelölhet új, betelepülő népeiséget. Újonnan érkezők lehetnek a zalavár-monostori, a zalavár-községi és a fiadkérpusztai temető peremén végső nyughelyre lelt, a több karikát viselő egyének is. Az éremleletek pedig ezekben az esetekben a – szervezett vagy spontán – mobilitásnak az időszakát jelölik.

⁵⁷ DOMBAY 1960.

⁵⁸ DOMBAY 1961.

⁵⁹ KISS G. 2000, 41–118.

⁶⁰ BOLLÓK 2013.

⁶¹ Ebből a szempontból is figyelemre méltó távolabbi Uherské Hradište-Sady temetője, ahol az egy tömbben fekvő többkarikás sírok is támogatják a feltételezést, hogy a temetőt egyidejűleg több falu lakói használhatták: GALUŠKA *et al.* 2018b.

HASZNÁLATI ESZKÖZÖK

RÁCSMINTÁS ESZTERGÁLT CSONT TÚTARTÓ (1. ábra 7)

E tárgyítípus legutóbbi feldolgozása során Szenthe Gergely és Gáll Erwin megállapította, hogy a rácsmintás esztergált csont tútartók a késő avar kori, illetve avar kor végi (8. század vége – 9. század) anyagi kultúra jellegzetes tárgyai, melyek a településterület nagy részén elterjedtek.⁶² Felbukkanásuk súlypontja a Maros-Körös-Tisza vidéke, a Dunakanyar környékétől délkeletre eső területsáv, valamint a Dunántúl Balatontól északra és délre terjedő része. Ugyanakkor kimutathatók a 9. század második felében a Karoling peremkultúra területén (főként Moráviában), valamint a 9–10. században az Al-Duna vidékén is. A tárgyítípus legkésőbbi példánya meglepő módon az első ezredforduló évtizedeiben került földbe a Szabolcs-Petőfi utcai temető 384. sírjában.⁶³ E lelet kapcsán teljes mértékben egyet érthetünk a Szenthe–Gáll szerzőpáros azon megállapításával, mely szerint az avar kori és a 10–11. századi temetők népessége között a máig feltételezettnél jóval erősebb lehetett a régészeti (populációs, kulturális és időrendi) kontinuitás.⁶⁴

CSONTTÉGELY (1. ábra 6)

A magyar honfoglalás kori emléanyagban tudomásunk szerint egyedülálló az a csonttégely, mely az ötsíros piliny-leshegyi temető feldúlt 4. és 5. sírjának tárgyai között került elő.⁶⁵ A csonkakúp alakú, felületén bekarcolt rácsmintával díszített, alul négy lyukkal áttört tárgyat a korábbi szakirodalom tömlőszájként értelmezte,⁶⁶ ezt a szerepet azonban mérete miatt (5,4 × 4,7 cm) aligha tölthette be. Formai párhuzamait az avar kori csonttégelyek között találjuk,⁶⁷ de fellelhetők Horvátország Adria-melléki, 850–950 közé keltezett temetőiben (Solin, Smrdelje, Knin-Spas, Stranče-Gorica),⁶⁸ valamint a Morva Fejedelemség területén Szomolány (Smolenice, Szlovákia) 9. századi temetőjében is.⁶⁹ E tárgyítípus nagy valószínűséggel az avarok révén jutott el a hajdani kaganátus peremterületén élt szláv csoportokhoz, s feltehetőleg a pilinyi 10. századi magyar közösséghez is.

CSONTMARKOLATÚ KÉSEK (4. ábra)

A Kárpát-medence 10–11. századi temetőiből öt lelőhelyről hét csontnyelű vaskést ismerünk,⁷⁰ további két közöletlen leletről csak hivatkozásból tudunk, így azokat nem tudtuk bevonni az értékelésbe.⁷¹ A kis esetszám miatt a tárgyítípus elterjedését nem lehet egyértelműen megrajzolni. Úgy tűnik, a lelőhelyek egyes régiókban csoportosulnak: a Felső-Tisza-vidéken (Tiszaeszlár, Ibrány), a Kisalföld északi (Nagysáró) és déli (Himod) részén, a Délkelet-Dunántúlon (Majs) valamint, ha hiteles a rájuk vonatkozó adat, a Maros alsó folyása mentén (Kiszombor, Maroslele). Az azonban kétségtelen, hogy valamennyi a 10. század második felére vagy a 11. századra keltezhető,

⁶² SZENTHE – GÁLL 2022, 202–218.

⁶³ KOVÁCS 1994, 84, Abb. 26/3.

⁶⁴ SZENTHE – GÁLL 2022, 216.

⁶⁵ NYÁRY 1873, 23, 30. ábra; HORVÁTH 2019, 62, 20. tábla 5.

⁶⁶ HORVÁTH 2019, 212.

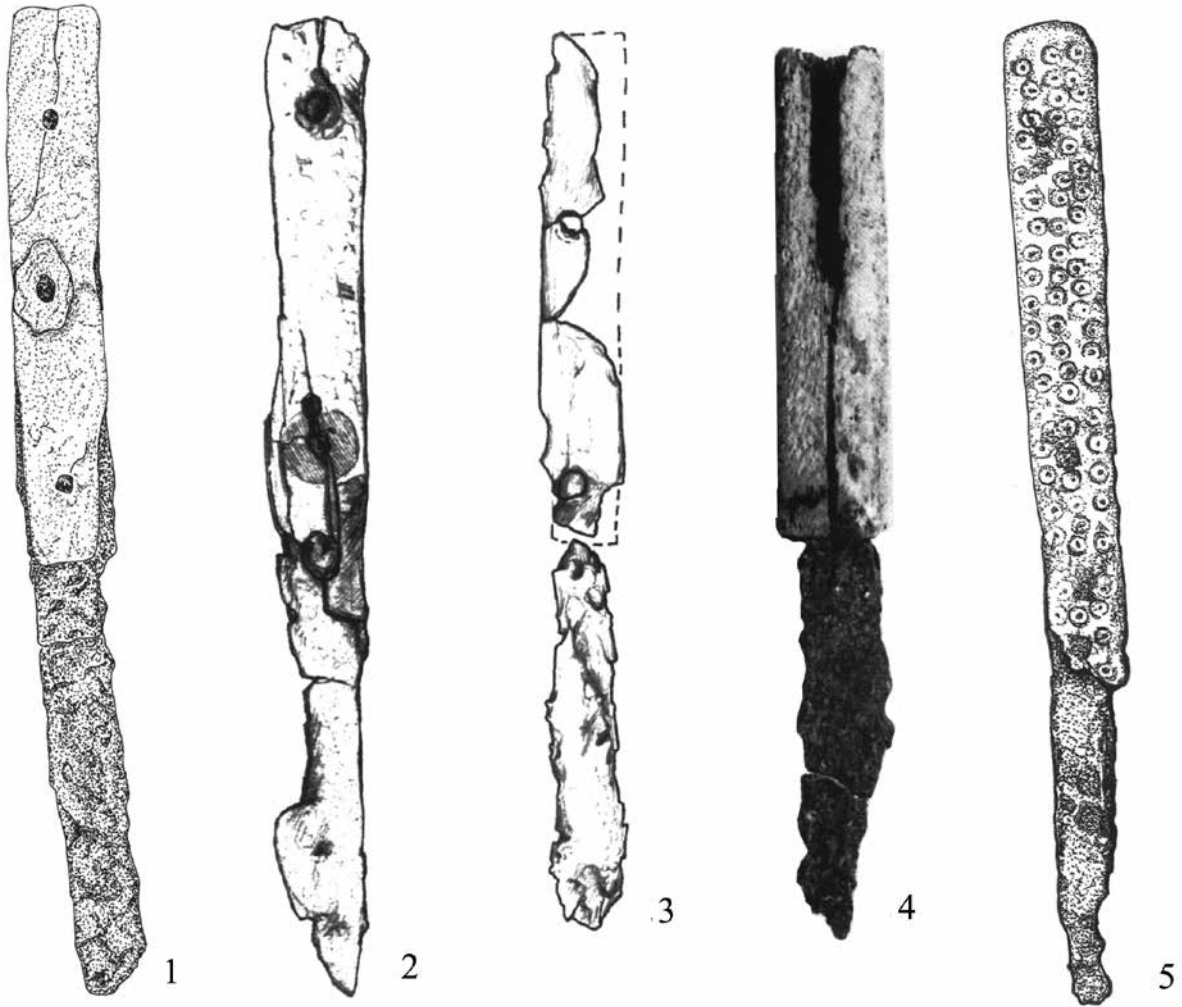
⁶⁷ MESTERHÁZY 1971, 242–246.

⁶⁸ PETRINEC 2009, 301–302, Tab. 341.

⁶⁹ DUŠEK 1979, 365–374, Obr. 6. 8.

⁷⁰ Tiszaeszlár-Bashalom-Csengőspart 29. sír: TÓTH 2014, 21, 2. t. 2.; Ibrány-Esbóhalom 1. és 3. sír: ISTVÁNOVITS 2003, 71, 52. t.; Majs-Udvari rétek 532. és 789. sír: KISS A. 1983, 111, 130, 47. t., 73. tábla; Himod-Káposztáskertek 68. sír: HORVÁTH 2022, 40, 44–46, 14. kép; Nagysáró (Šarovce, Szlovákia) 9. sír: NOVOTNY 1964, XIV. tábla 2–3.

⁷¹ Kiszombor E. 30. sír: FEHÉR – ÉRY – KRALOVÁNSZKY 1962, Nr. 175; Maroslele-Temető 4. sír: BÁLINT 1991, 238–239, Nr. 160.

4. ábra. Csontmarkolatú kések.

1. Tiszaeszlár-Bashalom-Csengőspart 29. sír; 2. Ibrány-Esbó-halom 1. sír; 4. Majs 789. sír;
5. Himod-Káposztáskertek 68. sír. (Leletek méretarány nélkül)
Fig. 4. Knives with bone-covered handles. (Finds not to scale)

szegényes leletanyagú sírokból látott napvilágot, többnyire egyedüli leletként. A csontnyelű kések a Karoling peremkultúrába tartozó Sopronkőhida-Pitten-Pottenbrunn csoport jellegzetes tárgyai közé tartoznak, fő elterjedési területük az Ybbs és a Fertő-tó környéke közötti területre jellemző, a 9. század közepe és a 10. század eleje közti időszakra.⁷² Felbukkan azonban néhány példányuk a zalavári települési agglomeráció környékén, a Morva Fejedelemség temetőiben⁷³ és az Adria mellékén is.⁷⁴ Jellemző különbség azonban, hogy míg a sopronkőhidai típusú temetőben női sírok mellékleteként ismert, a 10–11. századi leletek eddig kizárólag férfiak hagyatékából kerültek elő. Ez a helyzet a himodi lelettel is. E lelőhely azért különösen érdekes a számunkra, mert ott ugyanazon a dombon kerültek elő 9. századi, valamint 10–11. századi sírok. Sajnos a nyomvonalas feltárás során a temetőnek (vagy temetőnek) csupán egy részlete vált ismertté, így nem dönthető el, hogy ez esetben számolhatunk-e a temető folyamatos használatával, s a korábbi népesség utódainak

⁷² SZÓKE 1982, 23–39.

⁷³ SZÓKE 1982, 33–39, Abb. 1.

⁷⁴ PETRINEC 2009, 537, Tab. 327, a 850–1000 közötti időszakra keltezve.

továbbélésével a magyar államalapítás időszakában is?⁷⁵ A csontnyelű késeket azonban felvehetjük azon tárgytipusok sorába, melyek 9. századi virágkorukat követően ismételt felbukkannak a 10. század második felében és a 11. század elején.

VASABRONCSOS FAVÖDRÖK (5. ábra)

A temetkezési rítus egyik kiemelkedő elemeként említhetjük az étel- és italmellékletek adásának szokását. A szakirodalomból jól ismert állati maradványok és agyagból készített edények mellett a vasabronccsal rendelkező faedények is helyet kaptak, bár a honfoglalás kori sírokból kevesebbet ismerünk, mint avar társaik esetében. A 10. századi temetkezések áttekintése során 12 lelőhelyről 17 vödör és egy faedény beazonosítása volt lehetséges.⁷⁶

A honfoglalás kori temetkezésekben előforduló alig több mint egy tucat vasabroncsos favödör kapcsán jellegzetes használati régiókról aligha beszélhetünk, viszont megfigyelhető a lelőhelyek kisebb koncentrációja a Kárpát-medence északi részén. Erdélyből a 10. századból egyedül Kolozsvár-Szántó utca lelőhelyről ismerjük a tárgytipust. Az előkerült kis esetszámot tekintve két gócpontot érdemes megemlíteni: Székesfehérvár vidékét, valamint a Szob környéki lelőhelyeket. A temetők döntő többsége a Kovács-féle IV. és V. típusba sorolható, ezen felül egy esetben a III.b csoport jelenik meg Visznek-Kecskehegynél, ahol egy az avar kori temetkezések között feltárt honfoglalás kori sírból került elő.⁷⁷ Egyaránt megjelennek női, férfi és gyermek temetkezésekben, viszont a sírmellékletek alapján nem tudunk tendenciákat elkülöníteni, mivel fegyveres (szablyák, kétélű kardok, balták, fokosok, íjászfelszerelések), lószerszamos (körte és trapéz alakú kengyelek, csikózabla, hevedercsat) sírok mellett ugyanúgy jelen vannak az egyszerűbb drótékszereket tartalmazó temetkezésekben is. A szűkebb kontextusok és a temetőben előforduló további mellékletek alapján többségük a 10. század második felére jellemző leletkörnyezetből ismert, amelyet alátámaszt, hogy sok esetben a század második felétől feltűnő fegyverekkel és lószerszamosokkal együtt (kétélű kardok, nyéltámaszos balták, trapéz alakú kengyelek) kerülnek elő. A székesfehérvár-rádiótelepi 43., a szob-vendelini 3. sír és a tisztaeszlar-csengősparti temető S-végű karikaékszerei és érméi alapján a 11. században is fellelhető még a szokás gyakorlata. Az egyedüli korai darabnak a zempléni sírban előforduló példányt tarthatjuk. A Kolozsvár-Szántó utcai 25. sír esetében – amely a temető legkorábban betelepített részéről származik – az utóbbi áttekintések mutattak arra rá, hogy nem keltezhető korábban a temetkezés a 950–960-as éveknél.⁷⁸

A szokás eredetét tekintve elvethetjük Fettich Nándor elméletét, amely már kéziratos formájában megcáfolásra⁷⁹ került, miszerint hamvasztásos módon temetett szláv szolgák sírjaihoz tartozott volna. A favödör kétségkívül a zempléni magas rangú személy temetkezési melléklete volt.⁸⁰ Bakay Kornél vizsgálatai során a lengyelországi, oroszországi és svédországi példányokkal vetette össze a honfoglaló darabokat.⁸¹ A 8–9. századi Kárpát-medencei régészeti horizontban azonban ugyanúgy megtalálható a tárgytipus, így nem feltétlen érdemes egy területileg is távolabbi kultúrából (viking, Kijevi Rusz) átvett szokásként értékelni. Szőke Béla Miklós vizsgálatai alapján látható, hogy a késő avar kori temetők kései fázisában, valamint a szlávok és avarok által vegyesen lakott területeken feltűnnek favödörök, melyeket legfeljebb a 9. század közepéig terjedő időszakig sírba is helyeztek.⁸² Szőke a 10. században megjelent favödöröket morva hatásként értékelte, az

⁷⁵ HORVÁTH 2022, 44–46.

⁷⁶ PÓRSZÁSZ 2018.

⁷⁷ KOVÁCS 2013, 511.

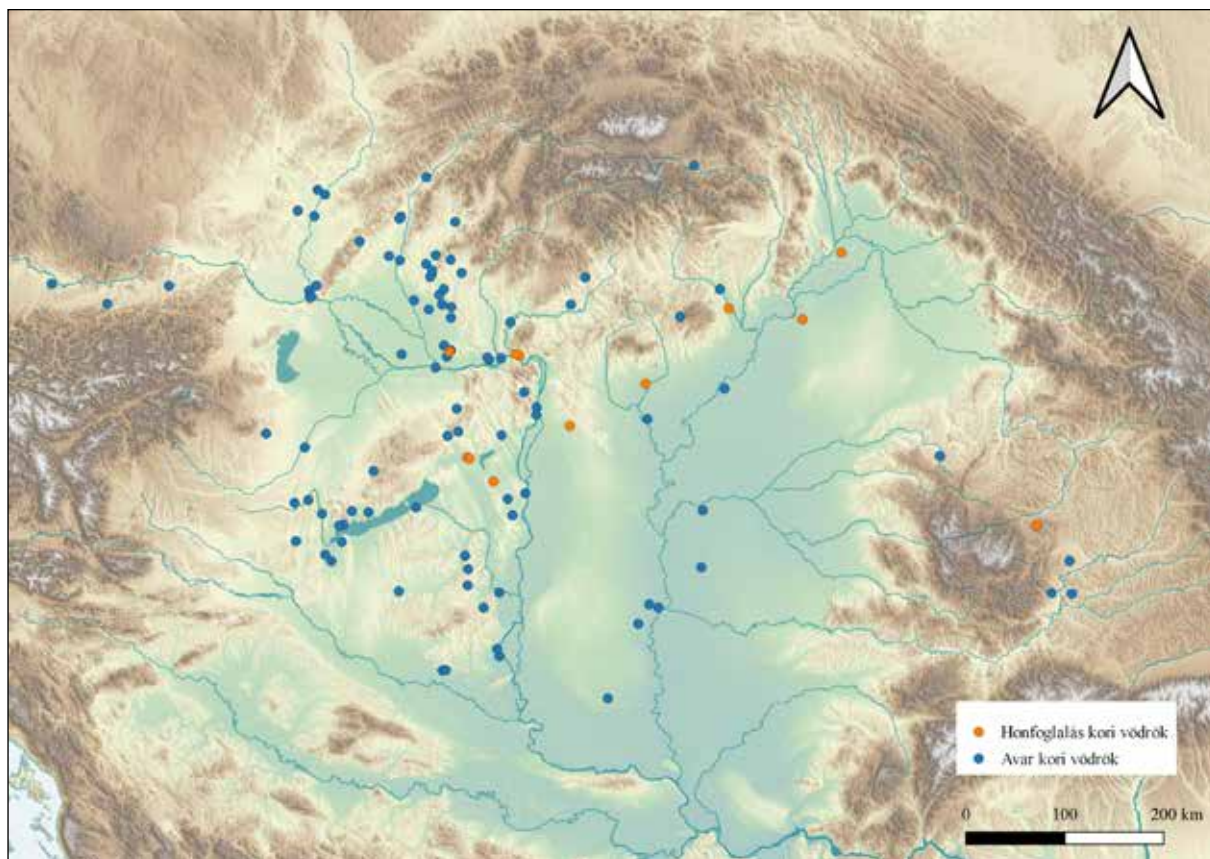
⁷⁸ A temetőnek a század közepére keltezése már korábban is felmerült: GÁLL 2013, 266; azonban az utóbbi részletesebb elemzések is alátámasztották, hogy a sír a 950–960-as évekre datálható: GÁLL *et al.* 2024.

⁷⁹ BÓNA 1966.

⁸⁰ A hamvasztásos temetkezések a császárkorra datálhatók. (BÓNA 1966, 281).

⁸¹ BAKAY 1966, 83.

⁸² SZŐKE 1996, 621.

5. ábra. Az avar és honfoglalás kori favödörök területi elterjedése a Kárpát-medencében.
(Térkép: Fülöp Réka)

Fig. 5. Territorial distribution in the Carpathian Basin of Avar-era and Conquest-era wooden buckets.
(Map: Réka Fülöp)

általuk lakott területen ugyanis azok a 9. században második felében is fellelhetők.⁸³ Ettől függetlenül a késő avar és 9. századi darabok formai világa sokkal jobban hasonlít a 10–11. századi temetkezésekben előforduló vödörkhöz. A tárgytipus jobb megismerése érdekében egy sokkal finomabb kronológiai vizsgálatot kell végeznünk a 8–9. századi temetőkből előkerült vasabroncsos favödörök esetében.

Az avar kori faedények elterjedését tekintve szintén egy dunántúli koncentráció figyelhető meg, emellett a felvidéki területeken is nagyobb számban fordulnak elő. Lényeges megemlíteni, hogy ezeken a területeken mennyiségi szempontból is jelentős különbségek vannak. Nagyobb arányban kerülnek elő a dunántúli és felvidéki temetőkből, szemben a Dunától keletre eső területekkel, ahol az esetek többségében csupán néhány darab jelenik meg a temetőben. Ez alól kivételt képez a tiszafüredi-majoroshalmi lelőhely, ahol szintén dunántúliakhoz hasonló arányban fordulnak elő. Az avar és a honfoglalás kori vasabroncsos edények tipológiai és morfológiai kiértékelése jelenleg is folyamatban van és ennek eredményei újabb támpontokat adhatnak egy alapvetően 8–9. századi temetkezési szokás későbbi szórványos feltűnésének értelmezésében.

⁸³ SZÓKE 1994, 259; SZÓKE 1996, 621.

* * *

A fentieket összegezve megállapíthatjuk, hogy az egyszerű kivitelű ékszereknek és használati eszközöknek számos olyan típusa létezik, melyek használata az avar kor végi periódusban, valamint a Karoling peremkultúra időszakában és területén élte virágkorát. Dolgozatunkban azokra a tárgytypusokra koncentráltunk, amelyek 10. századi felbukkanására eddig kevésbé vagy egyáltalán nem figyelt fel a kutatás, s nem foglalkoztunk azon ékszerekkel (nyitott, S-végű és pödrött végű karikaékszerek, lefelé szélesedő spirálcsőngős fülbevalók, szőlőfürtös fülbevalók különféle változatai stb.), melyek esetében az említett jelenség már évtizedek óta közismert. Valamennyiük közös jellemzője, hogy a 9. század végén történt (látszólagos?) eltűnésüket követően a 10. század második felében vagy a 11. század elején újra felbukkantak. Az elemzett tárgyak zömének 9. századi elterjedési területe a Dunántúl, valamint az északi Kisalföld területén volt, a 10. század közepét követően viszont az Alföld északi sávjában, illetve az Északi-Középhegység folyóvölgyeiben bukkantak fel ismét. Véleményünk szerint felvethető az az elképzelés, mely szerint abban az időszakban (talán az államszervezés küzdelmeihez kapcsolódva) a Kárpát-medencében nagyarányú belső népmozgás történt. A 10. század első felében egymás mellett élt helyben talált, illetve honfoglaló közösségek önként vagy felsőbb parancsra elhagyták korábbi lakóhelyeiket. Ennek során juthattak e tárgytypusok a honfoglaló magyarok által helyben talált népesség leszármazottainak révén a Dunától keletre eső területekre. (Ezzel párhuzamosan zajlott hasonló módon a köttlachi típusú tárgyak elterjedése is!)

A helyben talált népesség továbbélésének régészeti adatokkal történő bizonyítása természetesen még messze van a végleges megoldástól. A honfoglalás kori leletanyag irányából közelítve, Révész László már korábban felvetette, hogy a keleties, steppei jellegű tárgyakat tartalmazó sírok aránya már a 10. század első felében is csupán a temetkezések egyharmadát alkotja, a népesség zöme azonban már akkor is csak karikaékszereket vagy egyszerű használati eszközöket kapott a túlvilági útjára, így régészetileg alig megkülönböztethetőek a helyben talált népesség közrendű elemeitől.⁸⁴ E megállapítással teljes egészében összecseng a Karoling kori hagyatékot vizsgáló Szőke Béla Miklós megállapítása, mely szerint a 9. század végi–10. század eleji köznép hagyatéka annyira leegyszerűsödött, hogy szinte keltezhetlenné vált.⁸⁵ Szenthe Gergely és Gáll Erwin a késő avar kori lelethorizontot elemezve arra a következtetésre jutott, hogy egy-egy korszak első évtizedeiben, kb. egy emberöltő alatt a korábbi hatalmi struktúra által létrehozott tárgyi kultúra és az új (hódító) struktúra lényegében érintetlenül létezik egymás mellett, a két világ érintkezése minimális lehetett. Csak e kezdeti időszak után jön létre egy új hatalmi struktúra, a győzteseké. A kialakuló tárgyi kultúra azonban a két korábbi közül már egyikkel sem azonos.⁸⁶ Véleményünk szerint ebben sejthető a korábbi, néhány évtizedre látszólag „elfelejtett” tárgytypusok újbóli felbukkanása egyes göcökben, s némelyikük tömeges térhódítása a magyar fejedelemség, majd a szerveződő királyság teljes területén.

IRODALOM

BAKAY 1966

BAKAY, Kornél: Gräberfelder aus den 10–11. Jahrhunderten in der Umgebung von Székesfehérvár und die Frage der fürstlichen Residenz. *Alba Regia* 6–7. 1965–66 (1966) 43–88.

⁸⁴ RÉVEZS 2008, 454.

⁸⁵ SZŐKE 2019, 457.

⁸⁶ SZENTHE – GÁLL 2022, 272.

- BAKAY 1978 BAKAY Kornél: *Honfoglalás és államalapítás-kori temetők az Ipoly mentén* (Gräberfelder an der Eipel aus der Zeit der ungarischen Landnahme und Staatsgründung). *Studia Comitatus* 6. Szentendre 1978.
- BÁLINT 1991 BÁLINT, Csanád: *Südungarn im 10. Jahrhundert*. *Studia Archaeologica* 11. Budapest 1991.
- BOLLÓK 2013 BOLLÓK Ádám: Magángondolatok temető, település és településtörténet viszonyáról a 10–11. századi Kárpát-medencében (Private thoughts on the relation between cemetery, settlement and settlement history of Carpathian Basin in 10–11th centuries). In: *Archivariorum historicorumque magistra. Történeti tanulmányok Bak Borbála tanárnő 70. születésnapjára*. Szerk.: Kádár Zsófia – Lakatos Bálint – Zarnóczki Áron. Magyar Levéltárosok Egyesülete. Budapest 2013, 25–70.
- BÓNA 1966 BÓNA István: Hozzászólások Fettich Nándor: *Das Althungarische Fürstengrab Zemplín* című könyve kéziratához. *Archaeologiai Értesítő* 93 (1966) 278–283.
- CALLMER 1977 CALLMER, Johan: *Trade Beads and Bead Trade in Scandinavia ca. 800–1000 A.D.* *Acta Archaeologica Ludensia* ser. IN 4. Nr. 11. Bonn – Lund 1977.
- ČILINSKÁ 1966 ČILINSKÁ, Zlata: *Slawisch-awarisches gräberfeld in Nové Zámky*. *Archeologica Slovaca – Fontes* Tomus VII. Bratislava 1966.
- ČILINSKÁ 1973 ČILINSKÁ, Zlata: *Frühmittelalterliches Gräberfeld in Želovce*. *Archeologica Slovaca – Catalog*. Bratislava 1973.
- DEMO 2023 DEMO, Željko: A shield-shaped ring of embossed sheet metal from the Archaeological Museum in Zagreb. In: *A Step into the Past: Approaches to Identity, Communications and Material culture in South-Eastern European Archaeology*. Eds: Govedarica, Blagoje – Vranić, Ivan – Kapuran, Aleksandar. Institute of Archaeology, Belgrade, Monographs No. 87. Belgrade 2023.
https://doi.org/10.18485/arhe_step2past.2023.ch29
- DOMBAY 1960 DOMBAY János: Árpád-kori temetők Baranyában I (Friedhöfe aus der Arpaden-zeit im Komitat Baranya). *A pécsi Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* 1960 (1961) 137–158.
- DOMBAY 1961 DOMBAY János: Árpád-kori temetők Baranyában II (Friedhöfe aus der Arpaden-zeit im Komitat Baranya II). *A pécsi Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* 1961 (1962) 69–84.
- DRAGOTĂ 2016 DRAGOTĂ, Aurel: Typology of Crescents-shaped pendants. In: *Ziridava – Studia Archaeologica* 30. Ed.: Hügel, Peter. Cluj-Napoca 2016, 171–188.
- DUŠEK 1979 DUŠEK, Sigrid: Veľkomoravské pohrebisko v Smoleniciach. *Slovenská Archeologia* 27:2 (1979) 365–374.
- FEHÉR – ÉRY –
KRALOVÁNSZKY 1962 FEHÉR Géza – ÉRY Kinga – KRALOVÁNSZKY Alán: *A Közép-Duna-medence magyar honfoglalás- és kora Árpád-kori sírletei* (Grabfunde des Mitteldonaubeckens aus dem ungarischen Landnahme- und Früharpadenzeit. Fundkataster). *Régészeti Tanulmányok* 2. Budapest 1962.

- FODOR 2008 FODOR László: Eger-Vár. A székesegyház temetője. In: RÉVÉSZ 2008, 124–161.
- FÓRIZS 2008 FÓRIZS István: Üvegkészítés Magyarországon a kezdetektől a XVIII. századig. *A Miskolci Egyetem Közleménye A sorozat. Bányászat* 74 (2008) 113–136.
- FÓTHI 1996 FÓTHI Erzsébet: A Tiszafüred-Nagykenderföldek honfoglalás kori temető antropológiai vizsgálata. (Die anthropologische Untersuchung des Begräbnisplatzes aus der Zeit der Landnahme in Tiszafüred-Nagykenderföld). In: *Katalógus* 1996, 294–312.
- GALUŠKA *et al.* 2018a GALUŠKA, Luděk – HOCHMANOVÁ-VÁVROVÁ, Věra – HRUBÝ, Vilém – MITÁČEK, Jiří: *Uherské Hradiště-Sady. 500 let křesťanství ve střední Evropě I. Katalog pohřebišt. Hroby z 2. poloviny 10. až začátku 13. století.* Brno 2018, 103–381.
- GALUŠKA *et al.* 2018b GALUŠKA, Luděk – MITÁČEK, Jiří – NÝVLTOVÁ FIŠÁKOVÁ, Miriam: Uherské Hradiště – Sady: from a Great Moravian Sacral Centre to the Largest Church Necropolis of the Ducal Period in Moravia. In: Kouril, Pavel – Procházka, Rudolf *et al.*: *Moravian and Silesian Strongholds of the Tenth and Eleventh Centuries in the Context of Central Europe.* Brno 2018, 99–114.
- GÁLL 2013 GÁLL Erwin: *Az Erdélyi-medence, a Partium és a Bánság 10–11. századi temetői, szócsovány- és kincsleletei (10th and 11th Century Burial Sites, Stray Finds and Treasures in the Transylvanian Basin, the Partium and the Banat).* Szeged 2013.
- GÁLL *et al.* 2024 GÁLL Erwin – NAGY Szabolcs – FÜLÖP Réka – BINDEA, Diana: A peremterületről a központi régió irányába. Néhány megjegyzés a veretes tarsolyok időrendjével kapcsolatban a kolozsvári Szántó utcai 25. sír lelete fényében. *Sajtó alatt.*
- HANULIAK 1994 HANULIAK, Milan: *Malé Kosihy I. Pohrebisko z 10–11. storočia. Archeologicko-historické vyhodnotenie* (Gräberfeld aus dem 10.–11. Jh. in Malé Kosihy). *Materialia Archaeologica Slovaca* 12. Nitra 1994.
- HORVÁTH 2015 HORVÁTH Ciprián: *Győr és Moson megyék honfoglalás és kora Árpád-kori temetői és sírleletei* (Graveyards and Findings of County Győr and Moson from the Conquest Period and from the Early Árpadian Age). *Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei* 14. Szeged – Budapest 2015.
- HORVÁTH 2019 HORVÁTH Ciprián: *Nógrád megye honfoglalás és kora Árpád-kori temetői és sírleletei* (Cemeteries and Goods of Nógrád County from the Age of the Hungarian Conquest and the Early Árpadians). *Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei* 11. Szeged – Budapest 2019.
- HORVÁTH 2020 HORVÁTH Ciprián: *Borsod, Abaúj és Zemplén megyék honfoglalás és kora Árpád-kori temetői és sírleletei* (Conquest and Árpád-period Burials and Grave Finds from Borsod, Abaúj and Zemplén Counties). *Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei* 8. Szeged 2020.

- HORVÁTH 2022 HORVÁTH Ciprián: *Honfoglalás és kora Árpád-kori sírok, temetők és szórványleletek a Szobi és Váci járás területén*. Budapest 2022.
- ISTVÁNOVITS 2003 ISTVÁNOVITS Eszter: *A Rétköz honfoglalás és Árpád-kori leletanyaga* (Das landnahme- und arpadenzeitliche Nachlassmaterial des Rétköz). Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 4. Nyíregyháza – Budapest 2003.
- JELOVINA 1976 JELOVINA, Dušan: *Starohrvatske nekropole na području između rijeka Zrmanje i Cetine*. Biblioteka Znanstvenih Djela 2. Split 1976.
- Katalógus 1996 „Őseinket felhozád...” *A honfoglaló magyarság. Kiállítási katalógus*. Szerk.: Révész László – Wolf Mária – M. Nepper Ibolya közreműködésével: Fodor István. Budapest 1996.
- Katalógus 2014 *Great Moravia and the Beginnings of Christianity*. Ed.: Kouřil, Pavel. Brno 2014.
- Katalógus 2022 *Kincset Éró Község. A Magyar Nemzeti Múzeum Községi Régészeti Programjának eredményei*. Szerk.: Vida István. Budapest 2022.
- KISS A. 1983 KISS Attila: *Baranya megye a X–XI. századi sírleletei* (Grabfunde aus dem 10. und 11. Jahrhundert im Komitat Baranya). Magyarország honfoglalás- és kora Árpád-kori temetőinek leletanyaga 1. Budapest 1983.
- KISS G. 1983 KISS Gábor: Egy avar kori fülbevalótípusról. *Archaeologiai Értesítő* 110 (1983) 100–111.
- KISS G. 2000 KISS Gábor: *Vas megye 10–12. századi sír- és kincsleletei*. (Archäologische und historische Angaben zur Geschichte des Komitats Vas im 10.–12. Jahrhundert). Magyarország honfoglalás- és kora Árpád-kori sírleletei 2. Szombathely 2000.
- KOVÁCS 1994 KOVÁCS, László: *Das früharpadenzeitliche Gräberfeld von Szabolcs-Petőfi Str.* Varia Archaeologica Hungarica 6. Budapest 1994.
- KOVÁCS 2013 KOVÁCS László: A Kárpát-medence honfoglalás és kora Árpád-kori szállási és falusi temetői – Kitekintéssel az előzményekre. In: *A honfoglalás kor kutatásának legújabb eredményei: tanulmányok Kovács László 70. születésnapjára*. Szerk.: Révész László – Wolf Mária. Szeged 2013, 511–604.
- KOVÁCS 2019 KOVÁCS László: *Magyarhomorog-Kónya-domb 10. századi szállási és 11–12. századi falusi temetője* (A 10th Century Cemetery Belonging to a Short-lived Settlement and an 11th–12th Century Village Cemetery. Both Located on Magyarhomorog-Kónya-domb). Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 12. Szeged – Budapest 2019.
- KOVÁCS – VADAY 2011 KOVÁCS, László – VADAY, Andrea: Örménykút site 52: Section of a cemetery from the period of the Hungarian Conquest. In: *Archaeological Investigations in County Békés 1986–1992*. Eds: Vaday, Andrea – Jankovich, B. Dénes – Kovács, László. Varia Archaeologica Hungarica 25. Budapest 2011, 587–637.
- KOVRIG 1963 KOVRIG, Ilona: *Das awarenzeitlichen Gräberfeld von Alattyán*. Archaeologia Hungarica 40. Budapest 1963.

- KRALOVÁNSZKY 1959 KRALOVÁNSZKY, Alán: Adatok a Kárpát-medencei X–XI. századi félhold alakú csüngők kérdéséhez. *Archaeologiai Értesítő* 86 (1959) 76–82.
- LIU 2012 LIU, K. Robert: Islamic glass beads. The well-traveled ornament. *Ornament* 36:1 (2012) 58–63.
- LUKÁCS – VARGA 1996 LUKÁCS Józsefné – VARGA Eszter: *Pilismarót története I. Az őskortól a XIX. század elejéig*. Pilismarót 1996.
- MESTERHÁZY 1965 MESTERHÁZY Károly: Az S-végű hajkarika elterjedése a Kárpát-medencében. (Die Verbreitung des Haarringes mit S-Ende im Karpatenbecken). *A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1962–64* (1965) 95–113.
- MESTERHÁZY 1971 MESTERHÁZY Károly: Avar kori csonttégelyek. *A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1969–1970* (1971) 106–116.
- MESTERHÁZY 2023 MESTERHÁZY Károly: Az S végű karika kialakulása és elterjedése (Die Herausbildung und Verbreitung des Ringes mit S-Förmigem Ende) *Communicationes Archaeologicae Hungariae* 2023, 187–214. <https://ojs.elte.hu/comarchhung/article/view/5522/6135> (2024. 02. 26.)
<https://doi.org/10.54640/CAH.2023.187>
- MRT 8 JANKOVICH B. Dénes – MAKKAY János – SZÓKE Béla Miklós: *Békés megye régészeti topográfiája IV/2. A szarvasi járás*. Szerk.: Makkay János. Magyarország Régészeti Topográfiája 8. Budapest 1989.
- NOVOTNY 1964 NOVOTNY, Bohuslav: Slovanské radové pohrebisko v Šarovciach okr. Levice. *Musaica* 4 (1964) 65–80.
- NYÁRY 1873 NYÁRY Jenő: A pilini Leshegyen talált csontvázakról. *Archaeologiai Közlemények* 9 (1873) 16–23.
- PAP 2012 PAP Ildikó Katalin: Államalapítás kori temető Rábasömjén temploma mellett. Régészeti adatok Vas megye templom körüli temetőinek kialakulásához. *Savaria* 35 (2012) 211–250.
- PETKES 2013 PETKES Zsolt: Sárszentágota kora Árpád-kori temetője. In: *A honfoglalás kor kutatásának legújabb eredményeiről. Tanulmányok Kovács László 70. születésnapjára*. Szerk.: Révész László – Wolf Mária. Szeged 2013, 275–298.
- PETRINEC 2009 PETRINEC, Maja: *Gräberfelder aus dem 8. bis 11. Jahrhundert im gebiet des frühmittelalterlichen Kroatischen Staates*. Split 2009.
- PÓRSZÁSZ 2018 PÓRSZÁSZ Anna: *10–11. századi vasabroncsos favödrök a Kárpát-medencében*. BA szakdolgozat kézírata – SZTE BTK. Szeged 2018.
- REJHOLCOVÁ 1995a REJHOLCOVÁ, Maria: *Das Gräberfeld von Čakajovce (9.–12. Jahrhundert). Analyse*. Archeologické Studijní Materiály 15. Nitra – Budapest 1995.
- REJHOLCOVÁ 1995b REJHOLCOVÁ, Maria: *Pohrebisko v Čakajovciach (9.–12. storočie). Katalóg*. Archeologické Studijní Materiály 15. Nitra 1995.
- RÉVÉSZ 2008 RÉVÉSZ László: *Heves megye 10–11. századi temetői* (Die Gräberfelder des Komitates Heves im 10.–11. Jahrhundert). Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 5. Budapest 2008.

- RITOÓK 2014 RITOÓK, Ágnes: The Benedictine Monastery of Zala/Zalavár (county Zala). In: *Mensch, Siedlung und Landschaft im Wechsel der Jahrtausende am Balaton. Castellum Pannonicum Pelsonense* Bd. 4. Hrsg.: Heinrich-Tamáska, Orsolya – Straub, Péter. Budapest – Leipzig – Keszthely – Rahden/Westf. 2014, 281–304.
- SODE – GRATUTZE – LANKTON 2022 SODE, Torben – GRATUTZE, Bernard – LANKTON, W. James: The glass beads of Ribe – Evidence of local glass bead making and long-distance trade. In: *Glas als Fernhandelsprodukt im frühen Mittelalter – Köln und der europäische Norden*. Eds: Dodt, Michael – Kronz, Andreas – Majchczack, Bente S. Interdisziplinäre Forschungen zu den Häfen von der Römischen Kaiserzeit bis zum Mittelalter in Europa 11. Mainz 2022, 159–182.
- STAŠŠÍKOVÁ-ŠTUKOVSKÁ – PLÍŠKO 1997 STAŠŠÍKOVÁ-ŠTUKOVSKÁ, Danica – PLÍŠKO, Alfonz: Typologische und technologische Aspekte der Perlen aus dem frühmittelalterlichen Gräberfeld in Borovce. In: *Perlen. Archäologie, Techniken, Analysen*. Eds: Freedman, von Uta – Wiczorek, Alfred. Bonn 1997, 259–274.
- SZENTHE – GÁLL 2022 SZENTHE Gergely – GÁLL Erwin: *Hortobágy-Árkus kora középkori temetője* (The Early Medieval Cemetery at Hortobágy-Árkus). *Archaeologia Hungarica* 52. Budapest 2022.
- SZILÁGYI 1995 SZILÁGYI, Katalin: Similar beads of the type 60 from ninth century Magna Hungaria and tenth century Hungary. In: *Glass Beads. Cultural History, Technology, Experiment and Analogy*. Eds: Rasmussen, Marianne – Hansen, Ulla Lund – Näsman, Ulf. *Studies in Technology and Culture* 2. Lejre 1995, 83–88.
- SZÓKE 1953 SZÓKE Béla: Le cimetière de Képuszta (XIe siècle) Resultats archéologiques des fouilles. In: Nemeskéri, János – Lipták, Pál – Szóke, Béla: Le cimetière du XIe siècle de Képuszta. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 3 (1953) 281–301.
- SZÓKE 1962 SZÓKE Béla: *A honfoglaló és kora Árpád-kori magyarság régészeti emlékei*. Régészeti Tanulmányok 1. Budapest 1962.
- SZÓKE 1982 SZÓKE, Béla Miklós: Ein charakteristischer Gebrauchsgegenstand des ostfränkischen Grenzgebietes: das Eisenmesser mit Knochengriff. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 34 (1982) 23–39.
- SZÓKE 1992 SZÓKE, Béla Miklós: Die Beziehungen zwischen dem oberen Donautal und Westungarn in der ersten Hälfte des 9. Jahrhunderts (Frauentrachtzubehör und Schmuck). In: *Awarenforschungen*. Hrsg.: Daim, Falko. *Archaeologia Austriaca – Monographien* 2. Wien 1992, 841–968.
- SZÓKE 1994 SZÓKE Béla Miklós: Karoling-kori szolgálonépi temetkezések Mosaburg/Zalavár vonzáskörzetében: Garabonc-Ófalu I–II. *Zalai Múzeum* 5 (1994) 251–317.
- SZÓKE 1996 SZÓKE Béla Miklós: A Karoling-kori Kárpát-medence a régészet tükrében. *Életünk* 1996:6–7. (1996) 599–633.
- SZÓKE 2019 SZÓKE Béla Miklós: *A Karoling-kor Pannóniában*. Budapest 2019.

- SZŐKE – VÁNDOR 1987 SZŐKE Béla Miklós – VÁNDOR László: *Pusztaszentlászló Árpád-kori temetője* (Arpadenzeitliches Gräberfeld von Pusztaszentlászló). *Fontes Archaeologicae Hungariae*. Budapest 1987.
- TETTAMANTI 1971 TETTAMANTI Sarolta: A Zalavár-községi I. számú XI. századi temető (Das Gräberfeld Nr. I. von Zalavár-Község, 11. Jh.). *Archaeologiai Értesítő* 98 (1971) 216–244.
- TOČÍK 1992 TOČÍK, Anton: Materiály k dejinám južného Slovenska v 7.–14. storočí. *Študijné Zvesti Archeologického Ústavu Slovenskej Akadémie Vied* 28. Nitra 1992, 5–250.
- TÓTH 2014 TÓTH Anikó: *A Nyíri mezőség a 10–11. században* (The Mezőség of the Nyírség Region in the 10th–11th Century). Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 7. Szeged 2014.
- TÖRÖK 1962 TÖRÖK, Gyula: *Die Bewohner von Halimba im 10. und 11. Jahrhundert*. *Archaeologia Hungarica* 39. Budapest 1962.
- VÁNDOR 1996 VÁNDOR László: A királyi hadiút mentén. Honfoglalás- és Árpád-kor. In: *Évezredek üzenete a láp világából. Régészeti kutatások a Kis-Balaton területén 1979–1992*. Szerk.: Költő László – Vándor László. Kaposvár – Zalaegerszeg 1996, 144–149.
- VÁNDOR 2002 VÁNDOR László: Zalavár a királyi vármegye központja. In: *Központok a Zala mentén. A Göcseji Múzeum állandó kiállítása. Katalógus*. Szerk.: Béres Katalin – Kostyál László – Kvassay Judit. Zalaegerszeg 2002, 101–105, 116–118.
- VÉGH 1993 K. VÉGH Katalin: A kistokaji honfoglalás kori temető (Bestattungsort aus der Zeit der Landnahme in Kistokaj). *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve* 30–31 (1993) 53–103.

SURVIVAL OF 8TH–9TH-CENTURY ARTEFACT TYPES AND CLOTHING PRACTICES IN 10TH–11TH-CENTURY CARPATHIAN BASIN BURIALS

Réka Fülöp – Anna Győri-Pórszász – László Révész – Ágnes Ritoók

This study draws attention to the phenomenon whereby articles come to light in 10th–11th century burials uncovered in the Carpathian Basin that correspond exactly to artefacts or ways of dressing found in burials from the 8th–9th centuries. These include jewellery, elements of attire, and articles for use (namely sheet-metal sphere pendants, rings widening at the head, lockrings, wooden buckets with iron tyre, etc.). A common characteristic of all these artefacts and phenomena is that after their apparent disappearance in the late 9th century, they re-emerge in the second half of the 10th century or early 11th century. In order to provide a viable explanation of this, a hypothesis is deployed. It should be noted that our evaluation of collections and artefact types is to be regarded as only partial; the processing of these will be completed in a series of additional part-studies.

KESELYŰCSONT A CSÓKAKŐI VÁRBÓL

Gál Erika

BEVEZETÉS

Csókakő vára a 479 m magas Csóka-hegy oldalába, a Vértes legnyugatibb sziklaplatójára épült (1. ábra). Fejér vármegye egyetlen ma is álló középkori eredetű várát a Csák nemzetség építtette a 13. század második felében, 14–16. századi birtokosai között – a király mellett – a Rozgonyiak, Kanizsaiak, Nádasdyak és a Bakicsok találhatók. A vár 1543–1544-ben került oszmán fennhatóság alá, amely – a tizenöt éves háború (1593–1606) egy-két évét kivéve – 1687-ig folyamatos volt. Katonai funkciója a 17. század végéig megmaradt.¹

A régészeti szempontból szinte teljesen feltárt csókakői vár életébe a gazdag történeti források mellett a bőséges régészeti leletanyag nyújt betekintést.² Az anyagi kultúra részét képező állatcsontleletek vizsgálatára egy 2022-ben indult kutatási projektben nyílik lehetőség.³ Az archaeo-

1. ábra. A lelőhely földrajzi és váron belüli fekvése. (Összeállítás László János [vár], Belegrai Tamás és Pokrovenszki Krisztián [farkasverem], és Hatházi Gábor [farkasverem a feltárás során] fényképei, valamint Sebők László térképe felhasználásával)

Fig. 1. Location of the Csókakő-Vár-Barbakán-Farkasverem site. (Compilation based on photographs by János László [castle], Tamás Belegrai and Krisztián Pokrovenszki [‘farkasverem’], and Gábor Hatházi [‘farkasverem’ during the excavation], and a map by László Sebők)

A szerző archaeozoológus, tudományos főmunkatárs (HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont Régészeti Intézet; gal.erika@abtk.hu).

¹ HATHÁZI 2010; HATHÁZI – KOVÁCS – SUDÁR 2017.

² HATHÁZI 2010, 140–141; KOVÁCS 2023.

³ NKFI/OTKA K-143099 számú projekt: Várak, településhálózat, anyagi kultúra, 1300–1700 – komplex mikroregionális történeti, tájtörténeti, régészeti kutatások a Dunántúlon (vezető kutató: Raczkyne Kovács Gyöngyi).

zoológiai elemzések első tárgyát azok a török kori csontmaradványok képezik, amelyek a felsővár lábánál fekvő alsóvárból, a nyugati kaputorony előtti farkasveremből kerültek napvilágra.⁴

Ellentétben a felsővárral, amely a várúr lakhelye volt, a 15. században kiépülő alsóvár egy tágasabb, a várnép hajlékát képező kaszárnnyát, a lóállományt és az istállót, valamint a raktárakat és műhelyeket is befogadni képes terület volt.⁵ Az alsóvár nyugati oldalán álló, 15. századi kaputornyának küszöbe előtt a középkorban egy 4,5 m mélységben kifalazott farkasverem létezett (1. ábra),⁶ melyet a barbakán (kapuvédő védmű) kiépülése nyomán, a 16–17. században feltöltöttek.⁷ Eredeti szerepének elvesztésével a farkasveremben így 16–17. századi omladék és leletanyag halmozódott fel.

AZ ÁLLATCSONTEGYÜTTES FŐBB TULAJDONSÁGAI

A farkasveremből ezidáig azonosított állatcsontleletek száma mindössze 182 db, ennek ellenére számos házi és vad állatfajt lehetett belőlük azonosítani (1. táblázat). A leletgyűttes több mint fele (118 db) szarvasmarhából származik. A szarvcsapok kivételével valamennyi vázrész előfordul a leletanyagban, ami az állatok helyben történő levágását bizonyítja. A megölt állatok feldarabolásának, a húsolásnak és a csontvelő kinyerésének nyomai összesen 52 vázrészben (44%) láthatók, bárd- és késnyomok formájában (2a–b ábra). Öt-öt szarvasmarhacsonton hőhatás és rágás nyomait (3c ábra) lehetett azonosítani.

1. táblázat. A Csókakő-Vár-Barbakán-Farkasverem 16–17. századi rétegeiből azonosított állatfajok és csontleletek száma

Table 1. Species and NISP identified from the 16th–17th-century animal bone assemblage from Csókakő-Vár-Barbakán-Farkasverem

Állatfaj/Species	NISP
Szarvasmarha (<i>Bos taurus</i>)	118
Juh (<i>Ovis aries</i>)	16
Kecske (<i>Capra hircus</i>)	3
Juh és kecske (Caprinae)	8
Sertés (<i>Sus domesticus</i>)	15
Háziállatok/Domestic animals	160
Gímszarvas (<i>Cervus elaphus</i>)	16
Őz (<i>Capreolus capreolus</i>)	1
Barátkeselyű (<i>Aegypius monachus</i>)	1
Vadállatok/Wild animals	18
Kispatás/Small ungulates	4
Összesen/Total	182

A leletgyűttesben található, csupán 27 db juh- és kecskemaradvány számos információval szolgált a kiskérődzők típusára és természetére vonatkozóan. Mindkét fajból megőrződött egy-egy szarvcsap, amelyek formájából arra következtethetünk, hogy a várban (vagy környékén) az ún. rézjuhot, valamint egy enyhén csavart szarvat viselő kecskefajtát biztosan tartottak (3. ábra). Az egy szintén egészben megmaradt juh kézközépcsont hosszmeretéből számított⁸ 71,3 cm marmagasság

⁴ Ezúton köszönöm Hatházi Gábornak, hogy a farkasveremben talált állatcsontokat a rendelkezésemre bocsátotta.

⁵ HATHÁZI 2010, 66–69.

⁶ HATHÁZI 2010, 76.

⁷ HATHÁZI – KOVÁCS 2019.

⁸ TEICHERT 1975.

2. ábra. Darabolás- és késnyomok szarvasmarha sípcsontján (a) és első ujjpercén (b), sertésbordán (c) és gímszarvas-agancson (d). (Fotó: Gál Erika)

Fig. 2. Chop and cut marks on a cattle tibia (a) and a proximal phalanx (b), as well as on a pig rib (c) and a red deer antler (d). (Photograph: Erika Gál)

3. ábra. „Rézjuh”- (a) és kecske-szarvcsapok (b). (Fotó: Gál Erika)

Fig. 3. Horn cores from 'Copper sheep' (a) and goat (b). (Photograph: Erika Gál)

meghaladja a barcsi török várból azonosított legnagyobb juhokét, beleértve a kosokat is,⁹ ám megfelel a szolnoki vár leletanyagában talált 114 db példány átlagos marmagasság-értékének.¹⁰ Négy juh- és egy kecskecsonton darabolás, két juhcsonton hőhatás, egy kecskecsonton pedig rágás nyomai látszottak (4a és 4d ábra).

⁹ GÁL – BARTOSIEWICZ 2016, 185, 2. táblázat.

¹⁰ VÖRÖS 2002, 345, 4. táblázat.

4. *ábra.* Darabolás és hőhatás nyomai juh sípcsontján (a), gímszarvas lábközépcsontján (b); rágásnyomok szarvasmarha karcsontján (c) és kecske combcsontján (d). (Fotó: Gál Erika)
 Fig. 4. Chop marks and evidence of heat on a sheep tibia (a) and a red deer metatarsus (b); gnaw marks on a cattle humerus (c) and a goat femur (d). (Photograph: Erika Gál)

5. *ábra.* Barátkeselyű bal oldali singsonttöredéke kranialis (a) és kaudális (b) nézetből, és a diafizisen ejtett vágásnyomok nagyításával. (Fotó: Gál Erika)
 Fig. 5. Fragment of a left-side ulna from a cinereous vulture. Cranial view (a), caudal view (b), and details with the cut marks on the diaphysis. (Photograph: Erika Gál)

A 15 db sertécsont a leletegyüttesben arra utal, hogy a vár lakóinak sertéshústól való tartózkodása nem volt állandó, vagy nem csak a muszlim vallásúak ételmaradéka került ebbe az objektumba. Hat töredék a fej régiójából (agykoponya és állkapocs) volt. A szemfogak típusa és mérete szerint nőstény és kan példányokat egyaránt levágtak. Négy sertécsonton darabolás és húsolás nyomát lehetett azonosítani (2c ábra).

A vadállatokat 16 gímszarvas-, valamint egy-egy őz- és barátkeselyűcsont képviselte. A szarvascsontok mintegy felén azonosítható bárdnyomok arra utaltak, hogy hasonlóan a szarvasmarhához, ennek a nagytermetű kérődzőnek a feldarabolása is munkát igényelt. Négy vázrészén hóhatás nyomai is láthatók (4b ábra). Egy kisebb agancsmaradvány mindkét végén fűrésszel ejtett vágások voltak megfigyelhetők, amiből arra következtethetünk, hogy a várban agancsmegmunkálással is foglalkoztak (2d ábra). A barátkeselyű-singcsonton (*ulna*) látható vágásnyomok szintén csontmegmunkálásra utaltak (5. ábra).

A KESELYŰK ÉS RÉGÉSZETI MARADVÁNYAIK ELŐFORDULÁSA A KÁRPÁT-MEDENCÉBEN

Európa mai madárvilágába három keselyűfaj tartozik: a fakókeselyű (*Gyps fulvus* Hablizl, 1783), a barátkeselyű (*Aegypius monachus* Linnaeus, 1766) és a dögkeselyű (*Neophron percnopterus* Linnaeus, 1758).¹¹ A 20. század eleje-közepéig mindhárom faj fészkel a Kárpátokban, így kóborló vagy átvonuló példányukat Magyarország mai határain belül is regisztrálták az ornitológusok.¹² A barát- és fakókeselyű rendszeresen, illetve nagyobb csapatokban is előfordult a Jászságban és a Hortobágyon a 19. században, illetve a 20. század első feléig, mivel ez a térség – a rideg állattartás és az elhullott állatok okán – fontos táplálkozási területük volt ezeknek a fajoknak.¹³

A nagytestű, magasan szálló és fészkelő, dögevő életmódot folytató keselyűk maradványai olyannyira ritka leletek a régészeti leletegyüttesekben, hogy a fent említett négy fajból ezidáig csupán kettőt sikerült minden kétséget kizáróan azonosítani a Kárpát-medencéből (6. ábra). A fakókeselyűnek a barátkeselyűnél gyakoribb előfordulása összefüggésben állhat a két faj fészkelési és táplálkozási szokásai közötti különbséggel: míg az előbbi kisebb telepekben fészkel és általában csapatosan táplálkozik, addig az utóbbi magas fákra építi a fészket és rendszerint magányosan jár.¹⁴ A két fajból származó leletek megoszlása a régészeti korszakok tekintetében is különbözik. Fakókeselyű-csontok őskori és római lelőhelyekről egyaránt ismertek. Barátkeselyű őskori leletegyüttesből eddig még nem került elő a Kárpát-medencéből, a négy lelet egy-egy római kori gödörből, valamint egy-egy középkori vár 15–16. és 16–17. századi rétegéből bukkant a napvilágra (2. táblázat).

A keselyűleleteket képviselő vázrészek tekintetében sokkal nagyobb egyöntetűség tapasztalható: a kőrösgyéresi (Girişu de Criş, Románia) bronzkori kontextusból előkerült állcsont (*maxilla*) és módosult sípcsont (*tibiotarsus*),¹⁵ valamint az Intercisa polgári településen talált, szintén *tibiotarsus*ból készült síp¹⁶ kivételével a keselyűcsontok a szárny valamely szegmensét képviselik.

Az európai és közel-keleti lelőhelyekről ismert keselyűleletek tafonómiai jellemzői és régészeti összefüggései egyaránt azt bizonyítják, hogy ezeket a nem szokványos életmódot folytató, impozáns megjelenésű madarakat nem a húsvért vadászták. A tollak, szárnyak (vagy csupán szárnyvégek) és lábvégek díszítő- és rituális kellékként történő hasznosítására vonatkozóan számos adat ismert már az őskőkorszaktól kezdődően.¹⁷ Az alsónyék-bátaszéki 3060., lengyeli kultúrához köthető sírban talált

¹¹ HUME 2003, 122–124.

¹² KELEMEN – SÁNDOR – MERTENSE 2006; PETERSON – MOUNTFORT – HOLLÓM 1977, 91–94.

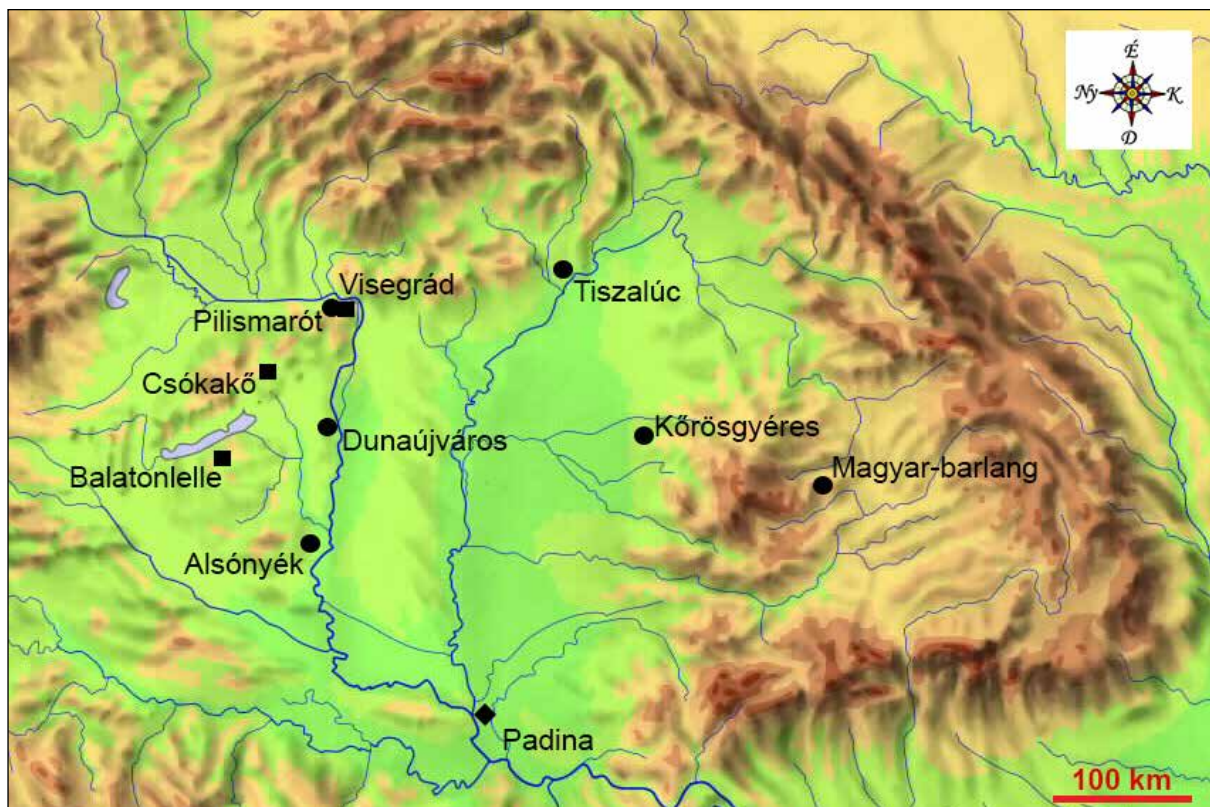
¹³ BAGYURA – HADARICS – HARASZTHY 2022, 163; HADARICS – BAGYURA – HARASZTHY 2022, 135.

¹⁴ HUME 2003, 122–123; PETERSON – MOUNTFORT – HOLLÓM 1977, 92.

¹⁵ JURCSÁK – KESSLER 1973, 29, 39. kép; JURCSÁK 1974, 173, 184, 17. kép.

¹⁶ NÉMETH 2014, 74; VISY 1981.

¹⁷ FINLAYSON *et al.* 2012; GOURICHON 2002; GROOT – ERVYNCK – PIGIÈRE 2010; PERESANI *et al.* 2011.

6. ábra. Keselyűleleteket szolgáltató lelőhelyek a Kárpát-medencében. ■ Barátkeselyű (*Aegypius monachus*); ● Fakókeselyű (*Gyps fulvus*); ◆ Saskeselyű/barátkeselyű/ fakókeselyű (*Gypaetus/Aegypius/Gyps*). (Az alaptérkép Zentai László munkája)

Fig. 6. Locations of sites yielding vulture finds in the Carpathian Basin. ■ Cinereous vulture (*Aegypius monachus*); ● Eurasian griffon vulture (*Gyps fulvus*); ◆ Bearded vulture/Cinereous vulture / Eurasian griffon vulture (*Gypaetus/Aegypius/Gyps*). (Map by László Zentai)

fakókeselyű-szárnyvég is valamilyen rituális szertartás vagy viselet része lehetett, tekintettel a sírba temetett maturus férfi szimbolikus tárgyokban (pl. őstuloktrófea) is bővelkedő sírmellékleteire.¹⁸

A Róma antik központjában található „Fekete kő” (*Lapis niger*) alatti, Kr. e. 6–7. századi leletgyűjtés – számos feláldozott háziállat maradványa mellett – egy fakó- vagy barátkeselyű jobboldali szárnyából származó karcsont (*humerus*) és singcsont töredékét is tartalmazta. A 19. század végén történt ásatáson a helyet Romulus vagy apja, Faustulus sírjának tulajdonították a sírmléken található felirat okán. A keselyűáldozat utalás lehetett a Róma alapítását övező legendára, amely szerint Romulus a Palatinum felett elszálló tizenkét saskeselyű képében megjelenő jóslattal győzte le testvérét, Remust, aki számára csupán hat keselyű jelent meg az Aventinus felett.¹⁹

A Hollandiában és Belgiumban feltűnően gyakran előforduló – és nem ritkán részleges vagy teljes vázat képviselő – római kori barátkeselyű-leleteket a rohamosan gyarapodó városok és katonai táborok peremén felhalmozódó hulladékhalomokkal hozták összefüggésbe.²⁰ Hazai párhuzamként megemlítendő az Intercisában és a pilismarót-malompataki erődítményben talált egy-egy vázrész.²¹ A balatonlellei karcsonttöredék feketés elszíneződése összefüggésben állhat az

¹⁸ ZALAI-GAÁL *et al.* 2011.

¹⁹ BLANC – BLANC 1958; LIVIUS [1963].

²⁰ GROOT – ERVYNCK – PIGIÈRE 2010.

²¹ JÁNOSSY 1985, 70–72, I. tábla 2. és 10. kép.

2. táblázat. A Kárpát-medencében talált keselyűleletek összesítése korszakok szerint.

*kész csonteszköz; *vágásnyomokat viselő hulladék

Table 2. Summary of the vulture finds found in the Carpathian Basin, by archaeological period.

*finished artefact; *blank with cut marks

Lelőhely / Site	Korszak / Period	Fakókeselyű / Eurasian griffon vulture (<i>Gyps fulvus</i>)	Barátkeselyű / Cinereous vulture (<i>Aegypius monachus</i>)	Keselyű / Vulture (<i>Gypaetus/Aegypius/Gyps</i>)	Szakirodalmi forrás
Padina (Szerbia)	Újkőkor (Starčevo)			Humerus	CLASON 1980, 165, 25c kép
Magyarbarlang (Peștera Ungureasca, Románia)	Újkőkor (Petrești/CCTLNI)	Humerus			KESSLER – GÁL 1998, 10, 1. táblázat
Alsónyék-Bátaszék	Újkőkor (Lengyel)	Carpometacarpus			ZALAI-GAÁL <i>et al.</i> 2011, 69–70, 11. kép
Tiszalúc-Dankadomb	Bronzkor (Hatvani kultúra)	Radius			JÁNOSSY 1985, 74.
Kőrösgyéres (Girișul de Criș, Románia)	Bronzkor (Wittenberg)	Maxilla, Tibiotarsus			JURCSÁK 1974, 172–173, 184, 17. kép; JURCSÁK – KESSLER 1973, 28–29, 39. kép
Balatonlelle-Kenderföldek	Római		Humerus		GÁL 2005a, 305, 2. kép.
Intercisa-Dunaújváros	Római	Carpometacarpus	Tibiotarsus*		JÁNOSSY 1985, 70, I. tábla 10. kép; VISY 1981.
Pilismarót-Malompatak	Római	Humerus			JÁNOSSY 1985, 71–72, I. tábla 2. kép.
Visegrád-Salamontorony (Alsóvár)	15–17. század		Carpometacarpus		BÖKÖNYI – JÁNOSSY 1965, 89; JÁNOSSY 1985, 75, I. tábla 9. kép.
Csókakő-Vár-Farkasverem	16–17. század		Ulna+		

objektumban talált faszénréteggel, ám e tekintetben bővebb következtetésekre a teljes leletanyag majdani feldolgozása adhat lehetőséget.²²

A 6. századtól az újkorig a legelterjedtebb íróeszköz a madártollból készült író toll volt. Ezek leggyakrabban lúdtollból készültek, de számos faj (pl. hattyú, sas, pulyka, bagoly, varjúfélék) tollát hasznosították e célból.²³ A szárnyvéget alkotó leghosszabb tollak, az ún. elsőrendű evezők – közülük pedig kiváltképp az ujjakhoz ízesülő második és harmadik toll²⁴ – voltak a legalkalmasabbak. Minőségi szempontból a tavaszi növekedési időszakban, élő madárból szerzett tollak voltak értékesebbek a megölt szárnyasok tollaival szemben. Mivel a madarak ujjpercei kisméretű vázrészek, jellemzően csak szitált vagy iszapolt leletegyüttesekből kerülnek elő. Ezért a lényegesen nagyobb méretű, a leletegyüttesekben rendszeresen előforduló módosult kézközépcsont (*carpometacarpus*) is utalhat a madártollak ilyenét hasznosítására. A tollak ívéből következően a jobbkezesek számára a bal szárnyból származó tollak voltak alkalmasak, és fordítva. Nem tudhatjuk biztosan, hogy

²² GÁL 2005a, 305, 2. kép.

²³ BRITANNICA 1998.

²⁴ SERJEANTSON 2009, 192, 8.4 kép.

a két legfiatalabb barátkeselyű-lelet közül a visegrádi Alsóvárban talált baloldali *carpometacarpus*²⁵ íróltoll használata okán került-e a leletegyüttesbe, de a madárszárnyak és tollak sokoldalú felhasználása (tollseprű stb.) közt ez a lehetőség is felmerül (2. táblázat).²⁶

A csókakői várból előkerült singcsontot illetően szintén nem zárhatjuk ki, hogy egy a Vértesben elejtett vagy a várban fogságban tartott madár tollait vagy szárnyvégét hasznosították valamilyen formában. Ugyanakkor a vázrészben megfigyelhető vágásnyomok (5. ábra) a csontmegmunkálás irányába mutatnak. Ennek kapcsán – és tekintettel a barátkeselyű balkáni fészkelőterületeire²⁷ – felmerül annak lehetősége is, hogy ez a csont (vagy akár több is) import nyersanyagként vagy személyes birtokban került hazánkba. (A vár török kori őrsgében jelentős számban voltak balkániak).²⁸

A KESELYŰCSONT MINT NYERSANYAG

A madarak singcsontja – hosszú, egyenes és kerek keresztmetszetű csöves részének (*diafizis*) következtében – a sípok, furulyák és egyéb hangkibocsátó eszközök leggyakoribb nyersanyaga.²⁹ A keselyűk igencsak hosszú, akár 33 cm hosszúságot is elérő singcsontjai különösen alkalmasak az öt- és hatlyukú furulyák elkészítéséhez, amint azt az Európa és Ázsia különböző területeiről előkerült számos őskori, történelmi korú és recens példány egyaránt bizonyítja.³⁰

Az Intercisából napvilágra került furulya viszont egy – hangkibocsátó eszközök nyersanyagául lényegesen ritkábban választott – sípcsontról készült. Négy lyuk épen maradt rajta, de az ötödik is felismerhető a töredéken, sőt akár egy hatodik lyukkal is rendelkezhetett a hangszer.³¹ Ez az egyedüli olyan befejezett és azonosítható csonteszköz a Kárpát-medencéből, amely (barát)keselyűcsontból készült (2. táblázat).³²

Ezzel ellentétben a csókakői várban talált leletből még csak a tervezett tárgy típusára sem tudunk következtetni, noha a 144,3 mm hosszú töredék a singcsont jó állapotban megmaradt proximális (a testhez közelebb eső) felét képviseli (5. ábra). A vázrész közepén ejtett, nem is keresztirányú, hanem ferde vágás alapján csak találgathatjuk, hogy vajon elfelezték-e a csontot és a disztális (alsó) feléből készült valamilyen eszköz, mint például a dél-kelet romániai Capidava erődítményben talált 9–11. századi, szirtisas-singcsontból faragott csontár. Ebben az esetben a disztális ízesülési felszín képezte az eszköz nyelét, és a vékonyfalú, csöves részből faragták ki a hegyet.³³ A csókakői leleten látható másik, függőleges vágásnyom még kevésbé értelmezhető: akár véletlenül is belefuthatott a kés a törékeny csontba. A farkasveremben talált teljes állatcsontanyag közeljövőben esedékes vizsgálata remélhetőleg közelebb visz ennek a keselyűk ritkaságából és különösen nagy szárnyhosszából adódó értékes nyersanyag – netán elrontott csonteszköz – sorsának megértéséhez.

IRODALOM

BAGYURA – HADARICS – HARASZTHY 2022

BAGYURA János–HADARICS Tibor–HARASZTHY László: Barátkeselyű (*Aegyptius monachus*). In: *Magyarország ragadozómadarai és baglyai*. Szerk.: Bagyura János – Haraszthy László. Budapest 2022, 155–173.

²⁵ JÁNOSSY 1985, 75, I. táblakép 9.

²⁶ SERJEANTSON 2009, 184–208.

²⁷ HUME 2003, 123.

²⁸ HEGYI 2007, II. 1014–1022.

²⁹ GÁL 2005b, 335, 1. táblázat.

³⁰ BECKER 2005, 333, 4–5. kép; FAGES – MOURER-CHAUVIRÉ 1983; KÜCHELMANN 2010, 181, 1. táblázat; MORENO-GARCÍA – PIMENTA 2004, 418, 3. táblázat.

³¹ NÉMETH 2014, 74; VISY 1981.

³² GÁL 2005b, 335, 1. táblázat.

³³ GÁL 2005b, 331, 10. kép.

- BECKER 2005 BECKER, Cornelia: The sound of music over ar-Raqqa – on a rare find of a flute from an Islamic glassworks. *Revue de Paléobiologie, Genève* 10 (2005) 327–336.
- BLANC – BLANC 1958 BLANC, Gian A. – BLANC, Alberto C.: Bones of a vulture among the remains of animals sacrificed on the “Burial of Romulus” below the Niger lapis in the Roman Forum. *Nature* 182 (1958) 66.
<https://doi.org/10.1038/182066a0>
- BRITANNICA 1998 BRITANNICA: “quill”. In: *Encyclopedia Britannica*, 20 Jul. 1998. Eds: The Editors of Encyclopaedia.
<https://www.britannica.com/science/quill-feather> (utolsó megtekintés: 2024. február 24.).
- CLASON 1980 CLASON, Annek T.: Padina and Starčevo: Game, fish and cattle, *Palaeohistoria* 22 (1980) 142–173.
- FAGES – MOURER-CHAUVIRÉ 1983 FAGES, Gilbert – MOURER-CHAUVIRÉ, Cécile: La flûte en os d’oiseau de la grotte sépulcrale de Veyreau (Aveyron) et inventaire des flûtes préhistoriques d’Europe. *Mémoires de la Société Préhistorique Française* 16 (1983) 95–103.
- FINLAYSON *et al.* 2012 FINLAYSON, Clive – BROWN, Kimberly – BLASCO, Ruth – ROSELL, Jordi – NEGRO, Juan J. – BORTOLOTTI, Gary R. – FINLAYSON, Geraldine – SÁNCHEZ MARCO, Antonio – PACHECO, Francisco G. – RODRÍGUEZ-VIDAL, Joaquín – CARRIÓN, José S. – FA, Darren A. – RODRÍGUEZ-LLANES, José M.: Birds of a feather: Neanderthal exploitation of raptors and corvids. *PLoS ONE* 7:9 (2012) e45927.
<https://doi:10.1371/journal.pone.0045927>
- GÁL 2005a GÁL, Erika: New evidence of fowling and poultry keeping in Pannonia, Dacia and Moesia during the period of the Roman Empire. In: *Feathers, Grit and Symbolism. Birds and Humans in the Ancient Old and New Worlds. Proceedings of the 5th Meeting of the ICAZ Bird Working Group, Munich, Germany, 26-30 July, 2004*. Eds: Grupe, Gisela – Peters, Joris. *Documenta Archaeobiologiae* 3. Rahden/Westf. 2005, 301–316.
- GÁL 2005b GÁL, Erika: New data to the bird bone artefacts from Hungary and Romania. In: *From Hooves to Horns, from Mollusc to Mammoth. Manufacture and Use of Bone Artefacts from Prehistoric Times to the Present. Proceedings of the 4th Meeting of the ICAZ Worked Bone Research Group at Tallinn, 26th-31st of August 2003*. Eds: Luik, Heidi – Choyke, Alice M. – Batey, Colleen E. – Lõugas, Lembi. *Muinasaja teadus* 15. Tallinn 2005, 325–338.
- GÁL – BARTOSIEWICZ 2016 GÁL, Erika – BARTOSIEWICZ, László: Animal remains from the Ottoman-Turkish palisaded fort at Barcs, Southwest Hungary. In: *“Per sylvam et per lacus nimios.” The Medieval and Ottoman Period in Southern Transdanubia, Southwest Hungary: the Contribution of the Natural Sciences*. Eds: Kovács, Gyöngyi – Zatykó, Csilla. Budapest 2016, 181–252.

- GOURICHON 2002 GOURICHON, Lionel: Bird remains from Jerf el Ahmar, A PPNA site in northern Syria with special reference to the griffon vulture (*Gyps fulvus*). In: *Archaeozoology of the Near East. V. Proceedings of the Fifth International Symposium on the Archaeozoology of Southwestern Asia and Adjacent Areas*. Eds: Buitenhuis, Hijlke – Choyke, Alice M. – Mashkour, Marjan – Al-Shiyab, Abdel H. ARC-Publicaties 62. Groningen 2002, 138–152.
- GROOT – ERVYNCK – PIGIÈRE 2010 GROOT, Maaïke – ERVYNCK, Anton – PIGIÈRE, Fabienne: Vagrant vultures: archaeological evidence for the cinereous vulture (*Aegypius monachus*) in the Low Countries. In: *Birds in Archaeology. Proceedings of the 6th Meeting of the ICAZ Bird Working Group in Groningen (23.8 – 27.8.2008)*. Eds: Prummel, Wietske – Zeiler, Jørn T. – Brinkhuizen, Dick C. Groningen Archaeological Studies 12. Groningen 2010, 241–251.
- HADARICS – BAGYURA – HARASZTHY 2022 HADARICS Tibor – BAGYURA János – HARASZTHY László: Fakó keselyű (*Gyps fulvus*). In: *Magyarország ragadozó madarai és baglyai. 1. kötet: Vágómadár-alakúak*. Szerk.: Haraszthy, László – Bagyura, János. Budapest 2022, 123–153.
- HATHÁZI 2010 HATHÁZI Gábor: Csókakő vára az írott és régészeti források tükrében. In: *Csókakő a harmadik évezred küszöbén*. Szerk.: Béni Kornél. Csókakő 2010, 15–151.
- HATHÁZI – KOVÁCS 2019 HATHÁZI Gábor – KOVÁCS Gyöngyi: A csókakői vár régészeti kutatása, 2014–2017 (Archaeological research in the castle at Csókakő, 2014–2017). In: *Örökségünk védelme és jövője 5. Váraink - múlt, jelen, jövő*. Studia Agriensia 38. Szerk.: H. Szilasi Ágota. Eger 2019, 28–49.
- HATHÁZI – KOVÁCS – SUDÁR 2017 HATHÁZI, Gábor – KOVÁCS, Gyöngyi – SUDÁR, Balázs: 'I heard the singing of the Mohammedan Ezan'. Ottoman Turkish mosque in the Csókakő Castle (Fejér County). *Hungarian Archaeology E-journal* 2017 Autumn (2017) 46–57.
http://files.archaeolingua.hu/2017O/Upload/Hathazy_E17O.pdf
- HEGYI 2007 HEGYI, Klára: *A török hódoltság várai és várkatonasága I–III*. Budapest 2007.
- HUME 2003 HUME, Rob: *Madárvilág Európában*. Budapest 2003.
- JÁNOSSY 1985 JÁNOSSY, Dénes: Wildvogelreste aus archäologischen Grabungen in Ungarn (Neolithicum bis Mittelalter). *Fragmenta Mineralogica et Palaeontologica* 12 (1985) 67–103.
- JURCSÁK 1974 JURCSÁK, Tibor: Prezența lui *Gyps fulvus* (HABL.) în cuaternarul României (La presence de *Gyps fulvus* (HABL.) dans le Quaternaire de Roumanie). *Nymphaea* 2 (1974) 169–184.
- JURCSÁK – KESSLER 1973 JURCSÁK, Tibor – KESSLER, Eugen: Cercetări paleornitologice în România (Palaeornithologische Forschungen in Rumanien). *Nymphaea* 1 (1973) 263–300.

- KELEMEN – SÁNDOR – MERTENSE 2006 KELEMEN, Márton A. – SÁNDOR, Attila D. – MERTENSE, Annette: Vultures in Romania: their past and present with special emphasis on the Griffon Vulture (*Gyps fulvus*) and the Egyptian Vulture (*Neophron percnopterus*). <https://milvus.ro/images/PDF/Appendix%20I%20-%20Vultures%20in%20Romania.pdf> (legutolsó megtekintés: 2024. február 17.)
- KESSLER – GÁL 1998 KESSLER, Eugen – GÁL, Erika: Resturi fosile și subfosile de păsări în siturile paleolitice și neolitice din Cheile Turzii și Cheile Turenilor (Județul Cluj) (Fossil and subfossil bird remains from Paleolithic and Neolithic sites in Cheile Turzii and Cheile Turenilor /Cluj county/). *Angostia* (1998) 3: 9–12.
- KOVÁCS 2023 KOVÁCS Bianka Gina: A Rozgonyiak konyhája: Étkezés a csókakői várbán a 15. századi kerámialetek alapján. *Magyar Régészet Online Magazin* 12 (2023) 58–66. https://files.archaeolingua.hu/2023TA/Upload/Kovacs_H23TA.pdf <https://doi.org/10.36245/mr.2023.1.3>
- KÜCHELMANN 2010 KÜCHELMANN, Hans-Christian: Highland tunes in the lowlands: a medieval vulture bone flute from Northern Germany. In: *Ancient and Modern Bone Artefacts from America to Russia. Cultural, Technological and Functional Signature*. Eds: Legrand-Pineau, Alexandra – Sidéra, Isabelle – Buc, Natacha – David, Eva – Scheinsohn, Vivian. BAR International Series 2136. Oxford 2010, 171–182.
- LIVIVS [1963] LIVIVS Titus: *A római nép története a város alapításától*. 1. kötet, első könyv. Budapest 1963. Magyar Elektronikus könyvtár. <https://mek.oszk.hu/06200/06201/html/romai1.htm> (legutolsó megtekintés: 2024. február 26.)
- MORENO-GARCÍA – PIMENTA 2004 MORENO-GARCÍA, Marta – PIMENTA, Carlos: Arqueozoologia cultural: o aerofone de Conímbriga. *Revista Portuguesa de Arqueologia* 7:2 (2004) 407–425.
- NÉMETH 2014 NÉMETH, Attila: *Római kori hangszerek Pannoniában*. Szakdolgozat. Pécsi Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar. Pécs 2014.
- PERESANI *et al.* 2011 PERESANI, Marco – FIORE, Ivana – GALA, Monica – ROMANDINI, Matteo – TAGLIACCOZZO, Antonio: Late Neandertals and the intentional removal of feathers as evidenced from bird bone taphonomy at Fumane Cave 44 ky B.P., Italy. *PNAS (Proceedings of the National Academy of Sciences)* 108:10 (2011) 3888–3893. <https://doi:10.1073/pnas.1016212108>
- PETERSON – MOUNTFORT – HOLLOW 1977 PETERSON, Roger T. – MOUNTFORT, Guy – HOLLOW, Philip A.D.: *Európa madarai*. Budapest 1977.
- SERJEANTSON 2009 SERJEANTSON, Dale: *Birds*. Cambridge 2009.
- TEICHERT 1975 TEICHERT, Manfred: Osteologische Untersuchungen zur Berechnung der Widerristhöhe bei Schafen. In: *Archeological studies*. Ed.: Clason, Anneke T. Amsterdam – New York 1975, 51–69.
- VISY 1981 VISY Zsolt: Római bronzmérleg és csontsíp. *Természet világa* 112 (1981) 182–183.

- VÖRÖS 2002 VÖRÖS István: Török kori állatsontleletek Magyarországon. In: *A hódoltság régészeti kutatása. A Magyar Nemzeti Múzeumban 2000. május 24–26. között megtartott konferencia előadásai*. Szerk.: Gerelyes Ibolya – Kovács Gyöngyi. *Opuscula Hungarica* 3. Budapest 2002, 339–352.
- ZALAI-GAÁL *et al.* 2011 ZALAI-GAÁL, István – GÁL, Erika – KÖHLER, Kitti – OSZTÁS, Anett: Das Steingerätedepot aus dem Häuptlingsgrab 3060 der Lengyel-Kultur von Alsónyék, Südtransdanubien. In: *Dechsel, Axt, Beil & Co. – Waffe, Kultgegenstand? Aktuelles aus der Neolithforschung. Beiträge der Tagung der Arbeitsgemeinschaft Werkzeuge und Waffen im Archäologischen Zentrum Hitzacker 2010 und Aktuelles*. Hrsg.: Beier, Hans-Jürgen – Einicke, Ralf – Biermann, Eric. *Varia Neolithica* 7. Langenweissbach 2011, 65–83.

A VULTURE BONE FROM CSÓKAKŐ CASTLE

Erika Gál

In this paper, the preliminary results of a zooarchaeological analysis of a 16th–17th-century animal bone assemblage from the Csókakő-Vár-Barbakán-Farkasverem site are presented, with special regard to an ulna of a cinereous vulture displaying cut marks (*fig. 5*). Although the meat consumed by soldiers living in the castle seems to have been based on domestic animals, the number of red deer and roe deer remains forming 10 per cent of the bone material indicates that meat was also sourced by way of hunting in the nearby forests (*table 1*).

The dominance of cattle bones in the assemblage may be partly due to the increased chopping needed for the dismembering of large-size animals, as well as to the widespread distribution and importance of this species (*fig. 2a–b*). A well-preserved horn core from sheep and goat respectively each evidences the breeding of types of caprines such as the ‘Copper sheep’ and the twisted-horn goat in the Csókakő region during the Ottoman period (*fig. 3*). Pork was also consumed in the castle, though less often than the meat of the aforementioned bovids. The presence of various terminal bones (horn cores, phalanges, etc.) from these meat-providing animals indicates that animals were driven to slaughter on their feet. The gnaw marks visible on several bones indirectly evidence the presence of dogs in the fortress, and their access to butchery and food remains (*fig. 4c–d*).

The proximal half of an ulna from a cinereous vulture in the Csókakő assemblage represents one of the rare vulture finds known from archaeological sites located in the Carpathian Basin (*table 2; fig. 6*). It is hard to decide whether this large necrophagous bird that nests in high trees was hunted or captured in the Vértes Mountains, or whether the ulna was brought, singly or otherwise, to the castle as raw material for the manufacturing of items from bone. The saw marks apparent on an antler fragment from a red deer indicate that bone-working was practised in the fortification (*fig. 2d*). From prehistoric times to the present in Europe and Asia alike, vulture ulnae have been the raw material widely preferred for the carving of flutes with five or six holes. Nevertheless, the cut marks of unknown purpose made in the middle of the diaphysis on the Csókakő specimen rule out the possibility that this ulna was meant to be a musical instrument of such a kind. The 144.3 mm-long proximal half of the bone represents an abandoned blank in its present form. It cannot be excluded, however, that a finished artefact such as a bone awl was produced from the distal part of the bone.³⁴

³⁴ GÁL 2005b, 331, *fig. 10*.

A TÖRÖK HÓDOLTSÁG BALKÁNI EREDETŰ ÉKSZERANYAGÁNAK ELŐKÉPEI AZ OSMÁN MŰVÉSZETBEN

Gerelyes Ibolya

Az Oszmán Birodalom által meghódított balkáni országokban a kulturális kölcsönhatásokat vizsgálva többszörösen összetett problémakörrel állunk szemben. A felmerülő kérdések egy része nyilvánvalóan releváns az oszmán uralom alá került magyar országrész régészeti leletanyagát illetően is. Az alábbi tanulmány a 16. század második felében, illetve a 17. században a Dél-Dunántúlon, és az Alföld déli részén megjelenő, a korabeli magyar daraboktól mind stílusukban, mind anyagösszetételükben jelentősen eltérő ékszerek néhány jellemző csoportját vizsgálja.

E tárgyak párhuzamait keresve a kutatás figyelme joggal fordult a balkáni országok, elsősorban Szerbia felé. A Magyar Nemzeti Múzeumba a 19. század második felében bekerülő „délvidéki” leleteket elemezve Hampel József már a 19. század végén felfigyelt arra a tényre, hogy a fent említett területen feltárt temetőkből származó viseleti darabok, és az ún. kincsleletek a balkáni népi ékszeranyaggal mutatnak rokonságot.¹ Ugyancsak ő hívta fel a figyelmet arra, hogy bizonyos tárgytipusok a bizánci, illetve a perzsa [értsd iszlám] ötvösség hagyományaihoz kapcsolhatók.²

Jelen cikk arra a kérdésre keresi a választ, hogy valóban kimutathatók-e ezen ékszerek előképei az oszmán, végső soron pedig az iszlám művészetben; megjelenésük és használatuk összefüggésben van-e a balkáni területeknek az Oszmán Birodalomba történt betagozódásával. Ezzel kapcsolatban felmerül az a kérdés is, hogy a bizánci, illetve az iszlám hagyományból eredeztethető tárgyak mennyiben őrizték meg eredeti funkciójukat, és szimbolikus jelentés-tartalmukat.

Történeti forrásaink bizonyítják, hogy a török hódoltság folyamán, a hódolt magyar területen jelentős számban telepedtek le a Balkán felől érkező, különböző etnikai hátterű népcsoportok. A Duna-Tisza közén ezen új népesség és a magyar etnikum határa élesen elvált. A szegedi szandzsák 1591-ben kelt dzsizje deftere szerint a „Tisza mentén csak Szeged környékén maradtak magyarok, Zentától délre mindenütt szlávok laktak.”³ A szabadkai náhije teljesen, a bajai nagyobb részét rác lakosságú volt. A magyar etnikum a Baja körüli falvaktól északra jelent meg újra. Ez az etnikai kép a 17. században sem változott meg. A Szeged–Baja vonaltól északra a lakosság magyar volt, ezen a területen a szerb népesség csak a töröktől való visszafoglalás után telepedett meg. A magyar, és a beköltöző balkáni népesség által lakott területek határát a Dunántúlon nem lehet ilyen élesen meghúzni. A területre vonatkozó szandzsákösszeírások alapján az 1580-as évek elejére nagyszámú balkáni eredetű lakosság beáramlása zajlott le a Balaton déli partjától a Kaposvár–Dombóvár vonalig terjedő sávban.⁴

Az újonnan megjelenő népcsoportok tárgyi hagyatéka,⁵ elsősorban az ékszerek, és a viselet tartozékai, az elmúlt két évtizedben fokozott mértékben kerültek a régészeti kutatások előterébe. A temetők anyagának feldolgozása mellett új kihívást jelentett a fémdetektoros keresések következtében előkerülő leletanyag, amely főként a faluhelyek felderítéséhez nyújt segítséget.⁶ Az oszmán

A szerző régész, a Magyar Nemzeti Múzeum, Régészeti Tár ny. igazgatója (gerelyes.ibolya@hnm.hu).

¹ KÖVÉR 1897, 250–253.

² KÖVÉR 1897, 250.

³ HEGYI 1995, 194.

⁴ HEGYI 1995, 194.

⁵ E hagyatékon belül a kerámia-leletanyag publikálása és elemzése az elmúlt 50 évben sokkal nagyobb figyelmet kapott, mint a fémművesség kérdései. A kutatás történetéről és a felmerülő kérdésekről Kovács Gyöngyi készített átfogó elemzést. KOVÁCS 2010, 766–767.

⁶ GAÁL 1982; WICKER 2008; K. NÉMETH 2023. A temetők feltárása tekintetében jelentős eredményeket hoz a Tolna megyei kutatásokat bemutató kötet: K. NÉMETH – MÁTÉ 2023.

1. ábra. Balkáni típusú gyűrűk, 16. század második fele, Pécs-Bányatelep. MNM, ltsz. 1936. 23; 1936. 24; 1936. 26; 1936. 27. (Fotó: Kardos Judit)

Fig. 1. Balkan-type rings, second half of the 16th century, Pécs-Bányatelep. Hungarian National Museum (HNM), inv. nos. 1936. 23; 1936. 24; 1936. 26; 1936. 27. (Photograph: Judit Kardos)

és/vagy balkáni eredetű leletek beazonosítása jelentős lehet az egyes temetők népességének etnikai és vallási meghatározása szempontjából, ugyanakkor fontos információkat hordozhat a fent említett népcsoportok betelepülésének idő- és térbeli folyamatára vonatkozóan egyaránt. Érdekesebbek lehetnek e szempontból például azok a kincsleletek, amelyekben az európai vagy magyarországi műhelyben készült, hagyományosan a magyar lakosság által használt tárgyak mellett megjelennek a balkáni, vagy esetleg anatóliai műhelyben készült darabok (1. ábra).⁷

KORONG ALAKÚ FÜLÖNFÜGGŐ

A szakirodalomban általában fülönfüggőnek nevezett, valójában azonban szalagon, vagy zsinóron a halánték mellett felfüggesztett kettős falú, korong alakú, filigrándíszes ezüst ékszer több magyarországi lelőhelyről ismert. A Magyar Nemzeti Múzeum (továbbiakban: MNM) törzsgyűjteményében három ilyen darab van, Dunaföldvárról, Makóról és Mezőhegyesről,⁸ és talán e csoportba sorolható a szekszárdi Újpalánk aranyozott ezüsből készült töredékes ékszere is.⁹

Szerbia területéről több hasonló, a 16–18. századra keltezhető példányt ismerünk. Az MNM törzssanyagába tartozik a glogoni (Glogonj/Galagonyás, Szerbia) fülönfüggő (2. ábra), és a mára már elveszett, Hampel József tanulmányából ismert tomaseváci (Tomaševac/Tamáslaka, Szerbia) darab.¹⁰

A Dubovácon (Dubovac/Dunadombó Szerbia) előkerült kincslelet – egyes értelmezések szerint temető – anyagában talált

2. ábra. Korong alakú fülönfüggő flitterekkel, 17. század, Glogon (Glogonj/Galagonyás, Szerbia). MNM, ltsz. 1897.1.3. (Fotó: Kardos Judit)

Fig. 2. Disk-shaped pendant earring with spangles, 17th century, Galagonyás (Glogonj, Serbia). HNM, inv. no. 1897.1.3. (Photograph: Judit Kardos)

⁷ Jelen pillanatban két olyan együtttest ismerünk, amely vegyesen tartalmaz magyar műhelyhez köthető, illetve balkáni eredetű tárgyakat. Ilyen a pécs-bányatelepi (GERELYES 2005) és Balatonszabadi-Pusztatorony kincslelet (MAGYAR 2008).

⁸ Ltsz: Dunaföldvár: 1860.121; Makó: 1932.86; Mezőhegyes: 1915.43.

⁹ GAÁL 2018, 365, 5. kép 2. Jelen elemzés nem tárgyalja külön a lunula alakú fülönfüggők kérdését. Ilyen például a katymári temető szórványként bekerült, lunula alakú fülbevalója. Vö. WICKER 2008, 109, VI. tábla 1–2.

¹⁰ GERELYES 1994, 42, 16. ábra, 45–46.

3. ábra. Korong alakú fülöngyűgő pár, 17. század, Dubovac (Dubovac/Dunadombó, Szerbia).

(BIRTASEVIĆ 1961 nyomán)

Fig. 3. Pair of disk-shaped pendant earrings, 17th century, Dunadombó (Dubovac, Serbia).

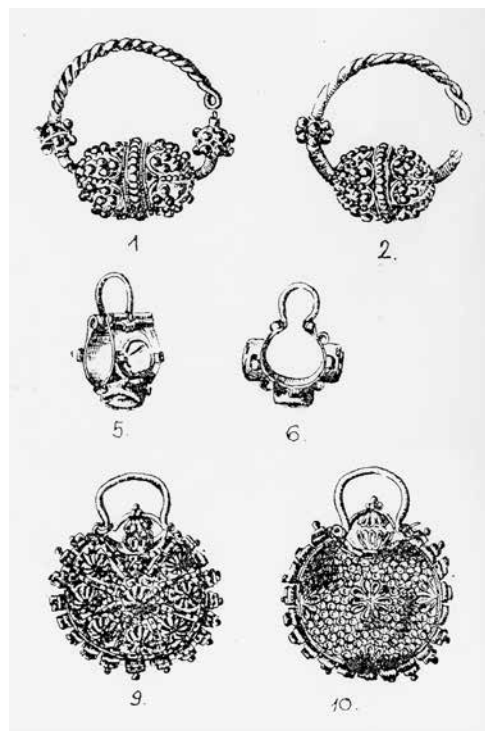
(After BIRTASEVIĆ 1961)

korong alakú fülöngyűgőket ismertette Marija Birtašević a szerbiai gyűjtemények számos hasonló, vagy megegyező darabjára hívta fel a figyelmet (3. ábra).¹¹ Ugyancsak ebbe a körbe sorolható a koszovói Peć faluban napvilágot látott 17. századi kincslelet három fülbevaló párja közül kettő.¹²

További, ilyen fülöngyűgőket őriznek a Belgrádi Városi Múzeum gyűjteményében a városból és annak közvetlen környezetéből.¹³

A formai és technikai hasonlóságuk alapján párhuzamként felhasználható leletek mindegyike a 16–18. századi időintervallumba, a balkáni török hódoltság időszakára helyezhető.

A filigrán technikával készített és granulált gömbökkel díszített kettős falú, korong vagy lunula alakú fülöngyűgők eredete a bizánci gyökerekig, sőt az antikvitásig nyúlik vissza.¹⁴ Az üreges kiképzésű ékszer belsejében illatozó anyaggal átítatott szövet darabot tarthattak. Az illatozó ékszer viselete minden bizonnyal a bizánci udvar magas rangú személyiségeinek kiváltsága volt. A közép-bizánci periódusban (843–1261) széles körben használatos volt a Bizánci Birodalom határain túl is, az iszlám országaiban és Kelet-Európában egyaránt.¹⁵ Az iszlám művészetében legkorábban a 11. században mutatható ki. A Fátimida dinasztiához köthető egyiptomi és szíriai műhelyekben aranyból, különlegesen magas technikai és művészi szinten előállított darabok készültek, megőrizve a bizánci művészetből ismert belül üreges, ún. „doboz” konstrukciót (4. ábra).¹⁶

4. ábra. Lunula alakú fülöngyűgő pár, 11–12. század, Szíria vagy Egyiptom.

British Museum, London, ltsz. OA+.7456.

https://www.britishmuseum.org/collection/object/W_OA-7456

Fig. 4. Pair of crescent-shaped pendant earrings, 11th–12th centuries, Syria or Egypt.

British Museum, London, inv. no. OA+.7456.

https://www.britishmuseum.org/collection/object/W_OA-7456

¹¹ BIRTASEVIĆ 1961, 29, 42, I. tábla 9–10; GERELYES 1994, 44.

¹² RADOJKOVIĆ 1968, 97. 1. kép, 98. 2. kép; GERELYES 1994, 41, 43.

¹³ BAJALOVIĆ-HADŽI-PEŠIĆ 1984, 115–119, Kat. 506–515, XXVII–XXVII. táblák; Wicker Erika kutatásai a fenti sort még néhány további lelohellyel egészítették ki. WICKER 2005, 19–23.

¹⁴ GLADISS 1998, 93, Kat. 21.

¹⁵ EVANS – WIXOM 1997, 247.

¹⁶ GLADISS 1998, 73. 8. kép; 94, Kat. 23; SEIPEL 1999, 119, 122, Kat. 85, 127, Kat. 94, 95; JENKINS – KEENE 1982, 85, Kat. 51a.

A lunula alakú, üreges belsejű fülönfüggők Vesna Bikić kutatásai szerint szerb területen a 15. századtól mutathatók ki, és időrendben megelőzik a korong alakú darabokat.¹⁷ A rendelkezésre álló adatok egyértelműen azt mutatják, hogy a tárgytypus a balkáni területeken évszázadokkal tovább élt, és Anatóliában a 19. századi néprajzi anyagban is jelen volt.¹⁸ A késői darabokon jelenik meg a korábban ismeretlen, flitteres díszítés, például a dubováci lelet 17–18. századra keltezett ékszerein.¹⁹

S ALAKÚ ÖVKAPOCS (ZÁRÓKAMPÓ)

Az S formában kiképzett, középen megvastagított, két végükön stilizált állatfejre (sárkányra), esetlegesen virágra emlékeztető bronzöntvények számos magyarországi, török hódoltsági lelőhelyről ismertek; nevezetesen a budavári palotából több helyszínről, a szekszárdi Újpalánk várából, az ozorai várkastélyból, a fent említett „vegyes” leletanyagot tartalmazó Balatonszabadi-Pusztatorony kincsleletből, valamint előkerülnek a Tolna megyében azonosított „rác” faluhelyeken is.²⁰ A tárgy funkcióját és eredetét illetően a kutatásban több vélemény alakult ki. A különböző nézetek – köztük az európai eredeztetés kérdésének – legteljesebb összefoglalását Gaál Attilának köszönhetjük.²¹

Balkáni párhuzamaként egy, a 17. századra keltezett koszovói darabot említhetünk.²² Ebben az esetben az ezüstből készült övkapocspár két tagját köti össze az S alakú kapocs. A kapocspár két tagjának szamarhátívet formázó kiképzése, valamint arabeszk díszítése oszmán műhelyre, de legalábbis erős oszmán befolyásra utal. Az S alakú összekötő tag két vége elhegyesedik, megvastagított közepét pedig lecsapott sarkú téglaidom hangsúlyozza. A tárgytypus az iszlám művészetében jól ismert, több múzeumi gyűjteményben is fennmaradt. A berlini Museum für Islamische Kunst tulajdonában van egy, a 15. század második felére keltezett, iráni eredetű övkapocs. A sárgarézéből készült, 15 cm hosszú tárgy két egyforma, ív alakban meghajlított részből áll, melyeket egy lecsapott sarkú kocka alakú idom köt össze, oly módon, hogy így az övkapocs S alakot formáz. Az S forma két vége két egyformán kialakított, plasztikus, a lény szemét, fogait és nyelvét egyaránt láttató sárkányfejben végződik. A tárgy testén a Korán 112. szúrája olvasható. A korabeli ábrázolások tanúsága szerint az övkapocsot a dervisrendek tagjai viselték (5. ábra).²³

5. ábra. Sárkányfejes, S alakú övkapocs, 15. század második fele, Irán. Museum für Islamische Kunst, Berlin, ltsz. 94.422. <https://id.smb.museum/object/1525493/fragment-g%C3%BCrtel>

Fig. 5. Dragon-headed 'S-shaped' hook fastener for a belt, second half of the 15th century, Iran. Museum für Islamische Kunst, Berlin, inv. no. 94.422. <https://id.smb.museum/object/1525493/fragment-g%C3%BCrtel>

¹⁷ BIKIĆ 2010, 53, 27–28. képek.

¹⁸ BIRTAŠEVIĆ 1961, 29; WICKER 2008, 110–112; *Türkische Kunst* 1985, II. 315–316.

¹⁹ BIRTAŠEVIĆ 1961, II. tábla 1–2; IV. tábla.

²⁰ HORVÁTH 2016, 157, 4 kép 4; GAÁL 2018, 362, 16. tábla 13a-b; GERE 2003, 95, 64. tábla 2; MAGYAR 2008, 242, 10–11. ábra; K. NÉMETH 2023, 66–67.

²¹ GAÁL 2018, 362–363.

²² RADOJKOVIĆ 1981, Kat. 56.

²³ GLADISS 1998, 131–132. Nr. 84.

6. ábra. Sárkányfejes fogóval ellátott bronzkanna, 16. század eleje, Herat.

Metropolitan Museum of Art,
New York, ltsz. 91.1.607.

<https://www.metmuseum.org/art/collection/search/444607?when=A.D.+1400-1600&ft=dragon&offset=0&rpp=40&pos=2>

Fig. 6. Bronze jug with a dragon-headed handle, early 16th century, Herat.

Metropolitan Museum of Art,
New York, inv. no. 91.1.607.

<https://www.metmuseum.org/art/collection/search/444607?when=A.D.+1400-1600&ft=dragon&offset=0&rpp=40&pos=2>

A British Museumban egy ehhez nagyon hasonló, szintén iráni eredetű, feliratos, 16. századi övkapcsot találunk.²⁴ A harmadik példánk, egy sárkányfejekben végződő, középen téglatesttel kettéosztott, S alakú kapocs a New York-i Metropolitan Museumban van. A 15. században készült, 7,6 cm hosszú bronztárgy szintén iráni eredetű.²⁵

A lecsapott sarkú kocka- vagy téglatest, mint díszítő elem kimutatható az oszmán művészetben. Jól ismert példa a kovácsoltvas rácsok találkozási pontjain alkalmazott idomok ilyen formája, de látható más tárgyakon, például gyertyatartókon és edények fedelén is.

A sárkány, mint motívum és szimbólum az iszlám művészet történetében többször is felbukkan. Ábrázolása a szeldzsuk művészetben számos szimbolikus jelentést hordozott, attól függően, hogy milyen tárgyon, és milyen más motívumokkal együtt alkalmazták. Az egyik magyarázat szerint a párban megjelenített tátott szájú lények elnyelik a sötétséget, elhosszabbítják a fényt, a termékenységet, és gyógyítják a betegségeket.²⁶

Jelentős hatással volt az oszmán és a szafavida művészetre a 15. században Anatólia és Irán területén elterjedő timurida művészet. A dinasztia-alapító Timur Lenk fővárosában, Szamarkandban az általa legyőzött területek mestereit és művészeit gyűjtötte össze. E mesterek közös munkájának eredményeként alakult ki az ún. „nemzetközi timurida” stílus, amely egyaránt tartalmazott hagyományos iszlám és kínai elemeket.²⁷ Ez az irányzat – a kínai befolyás következtében – szívesen jelenítette meg a sárkánymotívumot különböző, eltérő funkciójú tárgyakon (6. ábra).²⁸ Ugyanez

²⁴ Sárkányfejes övkapocs, 16. század, Irán. British Museum, London, ltsz. 1896.0515.1. https://www.britishmuseum.org/collection/object/W_1896-0515-1

²⁵ Sárkányfejes övkapocs, 15. század, Irán vagy Közép-Ázsia. Metropolitan Museum of Art, New York, ltsz. 2010.220. <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/457057>

²⁶ ROXBURGH 2005, 396, Kat. 75, 399–400.

²⁷ NECIPOĞLU 1990, 136–137.

²⁸ GLADISS 1998, 132; ROXBURGH 2005, 198, 232, Kat. 186, 187, 189, 235, Kat. 194, 423–425. Timurida hagyományként folytatódott a szafavida, majd az oszmán művészetben a gyűrűk karikáján alkalmazott sárkányfejes díszítés. Vö. PINDER-WILSON 1987, 382; vö. 31. és 63. jegyzet. Sárkányfejekkel díszített kard keresztvas/kézvédő, 14–15. század, Közép-Ázsia. Metropolitan Museum of Art, New York, ltsz. 02.18.765. <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/56220>. Tálka sárkányfejes fogóval, 15. század első fele, Irán. British Museum, London, ltsz. 1970.06.04.1. <https://www.britishmuseum.org/collection/image/1613558699>

figyelhető meg az oszmán művészetben a 16. század első felében, abban az időszakban, amikor a felerősödött iráni hatásra²⁹ a szultáni udvar művészei egyaránt alkalmazták ezt a szimbolikus díszítő elemet albumlapokon, fegyvereken, díszedényeken,³⁰ sőt ékszereken is.³¹

Magam részéről, a kimutatható egyértelmű párhuzamok, és a meghatározott hódoltsági régészeti lelőhelyek alapján a tárgy balkáni eredeztetésével értek egyet, 16–17. századi megjelenését pedig, úgy gondolom, nagy valószínűséggel a Balkán török hódoltságához kapcsolhatjuk.³²

GYŰRŰK

KARNEOL GYŰRŰK

A karneol kőből faragott, felirat nélküli gyűrűk két, az elmúlt két évtizedben feltárt temető leletanyaga kapcsán kerültek a figyelem előterébe. A Fonyód-Bézsény lelőhely 2003–2004. évi kutatása során az I. számú temetőben két ilyen gyűrűt találtak az ásatók (7. ábra).³³ 2016-ban a

Budapest-József Nádor téri török temetőben került elő hat darab ilyen ékszer.³⁴ Mindkét temetőben muszlim rítus szerint temetett halottak nyugodtak – különösen egyértelműen ez volt a helyzet a pesti temető esetében.

A tárgytypus eredetére és keltezésére vonatkozóan a szakirodalomban ellentétes véleményeket olvashatunk. A Balkán területén előkerült nagyszámú lelet alapján a szerb kutatás, elsősorban Bojana Radojković, a karneol gyűrűket szerb mesterek alkotásának tartotta, és gyártásukat helyi műhelyekhez kötötte, elismerve természetesen e tárgytypusnak az antikvitásban született előzményeit, és a „keleti” hatások szerepét.³⁵ Jelen ismereteink szerint azonban a Balkánon a timurida és oszmán gyűrűkkel formailag megegyező darabok megjelenése a 14–17. századra, a török hódoltság időszakára tehető.³⁶ Ez megerősíti azt a széles körben elfogadott véleményt, miszerint a karneol gyűrűk timurida előzményekre vezethetők vissza, innen vette át az oszmán művészet, majd ez utóbbi közvetítésével terjedt el a Balkánon.³⁷

7. ábra. Karneol kőből faragott gyűrűk, 16. század, Fonyód-Bézsény. (GALLINA – GULYÁS 2023 nyomán)
Fig. 7. Rings carved from carnelian, 16th century, Fonyód-Bézsény. (After GALLINA – GULYÁS 2023)

²⁹ ROXBURGH 2005, 265, 423, Kat. 184–187, 189, 192–194.

³⁰ Kiöntőcsöves izniki kancsó sárkányfejes fogóval, 1510. British Museum, London, ltsz. G.1. https://www.britishmuseum.org/collection/object/W_G-1

³¹ Csepp alakú fejfelé ellátott feliratos ezüstgyűrű. A gyűrű karikája a fej két oldalán egy-egy sárkányfejet képez. Vö. 63. jegyzet.

³² Ezzel megegyező véleményt fogalmazott meg Wicker Erika is, elutasítva a fent felsorolt lelőhelyeken előkerült, S alakú kapcsoknak a nyugat-európai művészetből való eredeztetését. WICKER 2013, 143.

³³ GALLINA – GULYÁS 2023, 42.

³⁴ TÓTH 2017, 123–124; TÓTH 2021, 74–75.

³⁵ RADOJKOVIĆ 1969, 177–179; BIKIĆ – MILADINOVIĆ 2021, 411. Római kori példaként a British Museum egyik darabját említhetjük. Vö. 54. jegyzet.

³⁶ BIKIĆ – MILADINOVIĆ 2021, 423.

³⁷ BIKIĆ – MILADINOVIĆ 2021, 423. A karneol gyűrűknek a Balkán török hódoltságához való kötése természetesen nem zárja ki, hogy e gyűrűk egy része helyi műhelyekben készült, tekintettel a Szerbia területén fekvő bányákban rendelkezésre álló alapanyagra.

8. ábra. Kalcedon kőből faragott gyűrű, 16. század, lelőhelye ismeretlen. British Museum, London, ltsz. AF 2303. https://www.britishmuseum.org/collection/object/W_AF-2303
 Fig. 8. Ring carved from chalcedony, 16th century, provenance unknown. British Museum, London, inv. no. AF 2303. https://www.britishmuseum.org/collection/object/W_AF-2303

A gyűrűvel és pecsétekkel kapcsolatban az ékkő faragás timurida hagyományára a Benjamin Zucker gyűjtemény elemzése során Pinder-Wilson is felhívja a figyelmet.³⁸ Véleményét megerősíti a David Khalíli-gyűjtemény több iráni eredetű darabja.³⁹

Többségükben szintén magángyűjteményekből származnak a British Museum gyűjteményében található, jellemzően lelőhely nélküli példányok. A formailag a magyarországi lelőhelyeken talált darabok közeli párhuzama egy agát kőből faragott, és egy kalcedon gyűrű (8. ábra),⁴⁰ valamint nagyon hasonló egy kabuli lelőhelyű, narancsos-barna színű kőből készült darab.⁴¹

KARNEOL KÖVES GYŰRŰK

A MNM törzsgyűjteményében őrzött különböző lelőhelyű, valamint a budai várban előkerült, feliratos karneol kővel díszített oszmán gyűrűk alapján már a korábbi kutatás is felhívta a figyelmet e tárgytypus néhány jellemző vonására; mint például a kő foglalatának ívsoros lezárása, illetve a foglalat hátoldalán a felületet cikkelyekre osztó sugaras elrendezésű, esetenként niellóval kitöltött motívumok alkalmazása (9–10. ábra). A gyűrű karikájának külső oldalát is díszíthették durvább, geometrikus, vagy finomabban kidolgozott niellós mintázattal.⁴²

Ez a stílus a szerb régészeti leletanyagban is jelen van; hasonló sugaras elrendezésű mintázatot figyelhetünk meg a belgrádi vár ásatási anyagában található 17. századi feliratos karneol köves gyűrűk foglalatán is.⁴³ Az Anatólia és Szíria területén készült gyűrűkön a 14. századtól mutatható ki ez a díszítési eljárás, melynek megléte a 17. században még biztosan követhető.⁴⁴

A tulajdonos nevét, és esetenként vallásos fohászt, vagy utalást tartalmazó arab feliratos gyűrűk vélhetően muszlim vallású tulajdonoshoz tartoztak.

Létezik a karneol köves gyűrűknek egy egyszerűbb változata is, amikor a domború, sima felületű, vagy sokszögűre csiszolt, de minden esetben felirat nélküli karneolt foglalják be. Az

³⁸ PINDER-WILSON 1987, 381–32.

³⁹ WENZEL 1993, 104–105, Kat. 320, 322–325.

⁴⁰ Agát gyűrű, 16. század, lelőhelye ismeretlen. British Museum, London, ltsz. H.58. https://www.britishmuseum.org/collection/object/W_H-58; Kalcedon gyűrű, 16. század, lelőhelye ismeretlen. British Museum, London, ltsz. AF 2303. https://www.britishmuseum.org/collection/object/W_AF-2303; A leírás alapján ebbe a csoportba tartozik egy másik (illusztráció nélkül közzétett) darab. https://www.britishmuseum.org/collection/object/W_H-57

⁴¹ Gyűrű, 16. század (?), Kabul, Afganisztán. British Museum, London, ltsz. 1880-3874. https://www.britishmuseum.org/collection/object/A_1880-3874

⁴² BÁRÁNYNÉ OBERSCHALL 1944, 366; GERELYES 2010, 791.

⁴³ POPOVIĆ – BIKIĆ 2004, 204, Kat. 405–408, 156, 101. tábla.

⁴⁴ WENZEL 1993, 255, Kat. 411. A British Museum gyűjteményéből ismerünk egy stílusban nagyon hasonló kiképzésű, Konstantinápolyból származó darabot, amelynek fejébe azonban nem karneol követ, hanem inkrusztaált bronz rozettákkal díszített vaslapocskát helyeztek: Ezüstgyűrű, 16–17. század, Konstantinápoly. British Museum, London, ltsz. 2317. https://www.britishmuseum.org/collection/object/W_AF-2317

9–10. ábra. Ezüstgyűrű feliratos karneol kővel, hátoldalán sugaras elrendezésű, niellos díszítés, 17. század, Buda. MNM, ltsz. Cim.Sec. II.X.11. (Fotó: Kardos Judit)

Figs. 9–10. Carnelian ring with a silver shank whose stone bears an inscription; on the inside of the shank, beneath the head, is sunburst niello decoration, 17th century, Buda. HNM, inv. no. Cim.Sec. II.X.11. (Photographs: Judit Kardos)

MNM gyűjteményéből két ilyen, lelőhely nélküli példányt ismerünk, valamint idetartozik a pécsbányatelepi lelet egyik gyűrűje is (1. ábra).⁴⁵ A Tolna megyei anyagból Gaál Attila két ilyen darabot közölt.⁴⁶ Ezekben az esetekben a gyűrű alapján nem tudunk a tulajdonos vallási hovatartozására következtetni.

A Belgrádi Városi Múzeum gyűjteményében szintén van egy ilyen, a közreadók által a 17. századra keltezett gyűrű.⁴⁷ A típus tovább élt a 18. században is, legalábbis erre utal a British Museum egy aranyozott rézből készült példánya, amely kivitelében a pécsbányatelepi lelet 1936.23. ltsz. darabjához áll közel.⁴⁸

A karneol köves gyűrűk között sajátos csoportot alkotnak azok a 16–17. századra keltezhető darabok, amelyekbe római kori (1–2. századi) karneol kő gemmát foglaltak be; ilyen az MNM törzsgyűjteményének több példánya is.⁴⁹ Bojana Radojković kutatásai szerint szerb területen már korábban, a 14. század második felétől, illetve a 15. században megjelentek a Novo Brdo-i műhelyben készült, antik gemmával díszített, ám szerb feliratos gyűrűk.⁵⁰

STILÁRISAN A FENTI CSOPORT DARABJAIVAL MEGEGYEZŐ, KŐ NÉLKÜLI VÁLTOZATOK

Nemcsak a karneol köves ezüstgyűrűk tartoznak ebbe a csoportba, hanem azok lényegesen egyszerűbb, bronzból készült változatai is, mint például az MNM vukovári (Vukovar, Horvátország) lelőhelyű darabja.⁵¹ Ezekben az esetekben magára, az ívsoros lezárással kialakított lapos gyűrűfejre vésték fel a feliratot. E megfigyelést támasztották alá Gaál Attila ásatási eredményei is, aki több, ebbe a kategóriába sorolható gyűrűt azonosított a szekszárdi Újpalánk területén, illetve Zavaros

⁴⁵ GERELYES 1994, 67, 14. kép a-b; GERELYES 2005, 588–589, 590, 4. kép.

⁴⁶ GAÁL 2014, 384. I. tábla No. 3, 385. II. tábla, No. 11, 389.

⁴⁷ BAJALOVIĆ-HADŽI-PEŠIĆ 1984, Kat. 678, LVII. tábla 2.

⁴⁸ Karneol köves gyűrű, 118. század. British Museum, London, ltsz. 1865,1203.41. https://www.britishmuseum.org/collection/object/W_1865-1203-41

⁴⁹ Az MNM törzsgyűjteményének darabjait Gesztelyi Tamás katalógusa alapján ismerjük. Vö.: GESZTELYI 2000, 45–46, Kat. 49, 51, Kat. 80, 54, Kat. 96, 59, Kat. 129, 61, Kat. 141, 74, Kat. 220.

⁵⁰ RADOJKOVIĆ 1969, 316–317.

⁵¹ MNM ltsz.: 1909.145.21. Ugyanebbe a csoportba tartozik az MNM egy másik gyűrűje is. Ez utóbbi lelőhelye ismeretlen: 55.139.C.

Gyula magángyűjteményében.⁵² A vukovári gyűrűvel szinte teljesen megegyező példányt ismerünk az eszéki múzeum (Osijek, Horvátország) gyűjteményéből.⁵³

CSEPP ALAKÚ GYŰRŰK

A MNM törzsgyűjteménye számos, e típusba tartozó darabot őriz. Az egyik legszebb példány a Jankovich-gyűjtemény felirat nélküli, domború abroncsán két sávban geometrikus mintával díszített ezüstgyűrűje, melyen a csepp alakú fejfel szemközti oldalon az abroncsból kiemelkedő, kör alakú, vésett „gombocská” (kidudorodás) látható (11. ábra).⁵⁴ A leltárkönyvi bejegyzés szerint Mohácsról származik egy arab feliratos, évszám nélküli, csepp alakú ezüst pecsétgyűrű.⁵⁵ Az MNM egyetlen, ásatáson előkerült darabja a bátmonostori bronzgyűrű, csepp alakú pecsételő lapján vésett geometrikus díszítéssel.⁵⁶ A gyűrűtípus bronz vagy ezüst anyagú, felirat nélküli, vagy feliratot utánzó változatban az MNM gyűjteményben több lelőhelyről ismert: Kisjenő (Chişineu-Criş, Románia), Pancsevo (Pančevo/Pancsova, Szerbia), Krčedin (Krčedin, Szerbia) (12. ábra).⁵⁷ A csepp alakú fejfel ellátott gyűrűk újabban más magyarországi lelőhelyen is előkerültek, így a Balatonszabadi-Pusztatorony kincsleletben, és a Tolna megyei Bonyhád-Óhegyen és Gyulaj-Biródon.⁵⁸

11. ábra. Csepp alakú fejfel díszített ezüstgyűrű, 17. század, lelőhelye ismeretlen. MNM, ltsz. App. Jank. 129. (Fotó: Kardos Judit)
Fig. 11. Silver ring with a teardrop-shaped head, 17th century, provenance unknown. HNM, inv. no. App. Jank. 129. (Photograph: Judit Kardos)

12. ábra. Arab feliratot utánzó csepp alakú fejfel díszített ezüstgyűrű, 17. század, Pancsevo (Pančevo/Pancsova, Szerbia). MNM, ltsz. 1888.116.4. (Fotó: Kardos Judit)
Fig. 12. Silver ring with a teardrop-shaped head bearing an imitation Arabic inscription, 17th century, Pancsova (Pancevo, Serbia). HNM, inv. no. 1888.116.4. (Photograph: Judit Kardos)

⁵² GAÁL 2014, 384–385, 2–3. tábla.

⁵³ RADIC 2009, 131, Kat. 13.

⁵⁴ MNM App.Jank. 129. A gyűrű fejével ellentétes oldalon az abroncsból kiemelkedő „kidudorodás” az Irán és Anatóliai területén készült gyűrűk egyik jellegzetessége, a 15. századtól már biztosan kimutatható. WENZEL 1993, 130–133, 136–137. Előképe az antikvitásban kereshető. Vö. Karneolból faragott gyűrű, 2–4. század. British Museum, London, ltsz. AF. 2626. https://www.britishmuseum.org/collection/object/H_AF-2626

⁵⁵ MNM, ltsz. 119/1877.II.c.256.p.1. Felirata: A szegény, alázatos Hajdar tulajdona. FEHÉR 1959, 190, 193. XXV. t. 11.

⁵⁶ MNM, ltsz. 1883.38.4. Henszlmann Imre ásatásából.

⁵⁷ MNM, ltsz. 1883.110; 1880.16.11; 1908.2.9.

⁵⁸ MAGYAR 2008, 240. 7. ábra 9–9a; K. NÉMETH 2023, 65.

A gyűrűtípus Szerbiában is megjelent. Belgrád külterületén, Ritopek faluban találták azt a 17. század második felére-végére keltezhető leletet, amelyben szintén felbukkant egy csepp alakú fejjel ellátott, felirat nélküli tömör ezüst gyűrű.⁵⁹

A csepp alakú ezüst pecsétgyűrűk, illetve feliratos gyűrűk az iszlám művészetében viszonylag késői időponttól, a 15. századtól kezdődően mutathatók ki Irán, Szíria és Egyiptom területén; a D. Khalíli-gyűjtemény számos példányt őriz.⁶⁰ A perzsa művészetben ez a forma nemcsak gyűrű, hanem amulett formájában is létezett.⁶¹ Általánosan elfogadott vélemény szerint a pozitív feliratú, tehát nem pecsétként szolgáló gyűrűk valójában amulettek voltak.⁶²

A British Museum gyűjteményéből egy 15. századi, ezüsből készült, arab feliratos anatóliai példányt említenek (13–14. ábra).⁶³ A Louvre gyűjteménye egy különleges darabot őriz. Az ezüsből készült gyűrű feje hullámos perem kiképzésű csepp alak, foglalatában csepp alakú jade kő, benne aranyszál inkrusztáció: leveles indákkal összekötött hét darab rozetta alakú foglalatban rubinkövek.⁶⁴

13–14. ábra. Csepp alakú fejjel díszített, feliratos ezüstgyűrű. A gyűrű karikája a fej két oldalán egy-egy sárkányfejet képez. 15. század, Törökország. British Museum, London, ltsz. 1866.0618.1.

https://www.britishmuseum.org/collection/object/W_1866-0618-1

Figs. 13–14. Inscribed silver ring with a teardrop-shaped bezel. The shoulders are each in the form of a dragon's head. 15th century, Turkey. British Museum, London, inv. no. 1866.0618.1.

https://www.britishmuseum.org/collection/object/W_1866-0618-1

⁵⁹ BIRTAŠEVIĆ 1957, 54, 4. kép, 55. A lelet közreadója szerint több ilyen típusú gyűrű van szerb gyűjteményekben.

⁶⁰ WENZEL 1993, 152–153; 269–270; Cat. no. 483–488, 490–492. A tárgy aukción is felbukkan. Pl.: <https://www.christies.com/en/lot/lot-5607417>

⁶¹ Kalcedonból faragott csepp alakú amulett, 17. század, Irán. British Museum, London, ltsz. SL. 15. https://www.britishmuseum.org/collection/object/W_SL-15

⁶² Jól példázza ezt a D. Khalíli-gyűjtemény 15. századi iráni darabja, melynek csepp alakú, pozitív vésetű fején a 12 imám neve olvasható. WENZEL 1993, 152, Kat. 484.

⁶³ Csepp alakú ezüstgyűrű, 15. század, Törökország. British Museum, London, ltsz. 1866.0618.1. https://www.britishmuseum.org/collection/object/W_1866-0618-1 – A kurátor megjegyzése szerint a gyűrű analóg darabja ismert az isztambuli Saraçhane ásatásából.

⁶⁴ Ezüstgyűrű, Törökország. Louvre Museum (Párizs), ltsz. AD 30079. <https://collections.louvre.fr/en/ark:/53355/cl010332184> – Az ismert jade köves oszmán ékszerek és fegyverek alapján a gyűrűt a 16. századra keltezzük.

ÖSSZEFOGLALÁS

A fenti tanulmányban elemzett ékszerek mindegyike a Balkán török hódoltságának idejére keltezhető, pontosabban ezen belül, a 16. század második felére és a 17. századra. Ugyanakkor minden tárgytypus esetében kimutatható azok előképe a korábbi századok iszlám, vagy oszmán művészetében.

Ezek a tárgyak a balkáni ötvösségnek abban a periódusában születtek, amelyre az előző időszakhoz viszonyítva az ezüsbányák művelésének visszaszorulása, és az általános hanyatlás volt jellemző. Ugyanakkor azok az ékszertípusok, amelyek a 15. század második feléig-végéig tartó időszakban csak uralkodói és nemesi körökben voltak használatban, bár lényegesen szerényebb kivitelben, de a népesség széles körében váltak elterjedtté.⁶⁵ Ennek a folyamatnak az is része volt, hogy egyes esetekben a formailag leegyszerűsödött tárgyak részben vagy egészében már nem eredeti funkciójukat szolgálták; hajdani szimbolikus jelentésük elhalványult, vagy teljesen elfelejtődött.

Ezt a tendenciát láthatjuk például az üreges belsejű, korong alakú fülönfüggők esetében. A bizánci, illetve korai iszlám időszakban magas művészi színvonalon, sokszor aranyból készült ékszer elveszítette luxus jellegét, reprezentációs szerepe elhalványult, és gyenge kivitelű mindennapos darabbá vált. Megőrizte üreges formáját, az eredeti funkció, az illatozó anyag hordozása azonban már nem bizonyítható, vélhetően teljesen megszűnt.⁶⁶

Ugyanez történt a sárkányfejes övkapcsok átalakulása során. A valamikor értékes, szimbolikus tárgy elvesztette korábbi jelentését, és stilizált, leegyszerűsített formában praktikus használati darabbá vált. A 15. századi, iráni eredetű tárgyakon olvasható Korán idézetet tartalmazó felirat az általunk vizsgált 16–17. századi darabokról eltűnt, az eredetileg plasztikusan kiképzett sárkányfej ellaposodott, és éppen akár virágra is emlékeztető motívum lett belőle.

Hasonlóan a fentiekhez, az oszmán pecsétgyűrűk eredeti funkciója is módosult. Az aláírásként szolgáló arab feliratot a nem muszlim vallású ötvös nem tudta elolvasni, így pusztán dekoratív elemként tekintett a számára értelmezhetetlen írásra, és megpróbálta azt a maga szintjén utánozni.

Az antikvitásból származtatható hagyományok továbbélése nemcsak a fülönfüggők, hanem a római kori gemmát befoglaló, és a karneolból faragott gyűrűk esetében is jól követhető. A gemmák újbóli felhasználása független volt az azon megjelenő ábrázolástól, melynek jelentése már feledésbe merült, a kő maga azonban – viselője számára, amennyiben muszlim volt – az iszlám hagyományban gyökerező mágikus erővel rendelkezett.

A tanulmányban szereplő ékszerek előképeinek elemzése igazolta azt a bevezetőben felvetett gondolatot, miszerint a kulturális kölcsönhatások tekintetében többszörösen összetett problémakörrel állunk szemben. E tárgyak történetének minden lehetséges szempontot felölelő kutatása e tanulmány keretein jóval túlmutató, a jövőben elvégzendő feladat, többek között azért is, mert eredetük sok esetben a bizánci művészetben, illetve az antikvitásban keresendő.

IRODALOM

BAJALOVIĆ-HADŽI-PEŠIĆ
1984	BAJALOVIĆ-HADŽI-PEŠIĆ, Marija: <i>Nakit VIII–XVIII veka u Muzeju grada Beograda</i> . Beograd 1984.
BÁRÁNYNÉ OBERSCHALL 1944	BÁRÁNYNÉ OBERSCHALL Magda: <i>Iparművesség</i> . In: Fekete Lajos: <i>Budapest a törökkorban</i> . Budapest 1944, 354–381.
BIKIĆ 2010	BIKIĆ, Vesna: <i>Vizantijski nakit u Srbiji. Modeli i Naslede</i> . Beograd 2010.

⁶⁵ RADOJKOVIĆ 1969, 323.

⁶⁶ E tényre már Hampel József is felhívta a figyelmet. KÖVÉR 1897, 250.

- BIKIĆ – MILADINOVIĆ 2021 BIKIĆ, Vesna M. – MILADINOVIĆ, Zoran Ž.: Opal Ring from Novo Brdo and Gemstone Rings in the Late Middle Ages. *Recueil du Musée National de Belgrade* 25:1 (2021) 397–434.
- BIRTAŠEVIĆ 1957 BIRTAŠEVIĆ, Marija: Srebrna ostava nakita i novca iz cela Ritopeka. *Godišnjak Muzeja Grada Beograda* 4 (1957) 53–58.
- BIRTAŠEVIĆ 1961 BIRTAŠEVIĆ, Marija: Zbirka Srednevekovnog i kasnog narodnog nakita iz Dubovca. Eine Mittelalterliche and späte volkliche Schmucksammlung aus Dobubac (Volksmuseum in Vršac). *Rad Vojvodanskih Muzeja*. Novi Sad 10 (1961) 25–48.
- EVANS – WIXOM 1997 *The Glory of Byzantium. Art and Culture of the Middle Byzantine Era A.D. 843–1261*. Eds: EVANS, Helen C. – WIXOM, William D. New York 1997.
- FEHÉR 1959 FEHÉR, Géza: Les cachets et anneaux sigillaires à inscription turque du Musée National Hongrois. *Folia Archaeologica* 11 (1959) 187–196, T. XXIV–XXVI.
- GAÁL 1982 GAÁL Attila: A Dombóvár-békatói XVI–XVII. századi temető (The 16th–17th century cemetery of Dombóvár-Békató). *A Szekszárdi Béri Balogh Ádám Múzeum Évkönyve* 10–11 (1979–1980) [1982] 133–223.
- GAÁL 2014 GAÁL Attila: 17–18. századi gyűrűk, pecsétgyűrűk és pecsétnyomók Tolna megyéből (Ringe, Siegelringe und Stempelsiegel von den 17–18. Jahrhunderten aus Komitat Tolnau). *A Wosinsky Mór Múzeum Évkönyve* 36 (2014) 379–404.
- GAÁL 2018 GAÁL Attila: Fémleletek a szekszárd-palánki török palánkvár (Jeni Palanka) feltárásából II. Háztartási eszközök, személyes használati tárgyak (Metallfundstücke aus der Freilegung der türkischen Plankenburg (Jeni Palanka) in Szekszard–Palank II. Haushaltsgeräte, persönliche Gebrauchsgegenstände). *A Wosinsky Mór Múzeum Évkönyve* 40 (2018) 333–416.
- GALLINA – GULYÁS 2023 GALLINA Zsolt – GULYÁS Gyöngyi: Balatonig terjedt a Balkán? Török kori muszlim temető(k) Fonyód-Bézsényen (Did the Balkans extend to Lake Balaton? Ottoman-period muslim burial ground(s) in Fonyód-Bézsény). In: K. NÉMETH – MÁTÉ 2023, 33–51. <https://doi.org/10.61832/wok1.2023.03>
- GERE 2003 GERE László: *Késő középkori és kora újkori fémleletek az ozorai várkastélyból*. *Opuscula Hungarica* IV. Az ozorai várkastély régészeti monográfiái I. Budapest 2003.
- GERELYES 1994 GERELYES Ibolya: *Török ékszerek. Évezredek, évszázadok kincsei* 7. Budapest 1994.
- GERELYES 2005 GERELYES Ibolya: A Pécs-Bányatelepi XVI. századi kincslelet (16th century treasure find from Pécs-Bányatelep). *Communicationes Archaeologicae Hungariae* 2005, 587–594.

- GERELYES 2010 GERELYES Ibolya: A Magyar Nemzeti Múzeum balkáni török fémanyagának jelentősége a régészeti kutatások tükrében. Egy gyűjtemény kialakulásának tanulságai (The significance of the Balkanic-Turkish metal artifacts in the Hungarian National Museum in the mirror of archaeological researches. Lessons from evolution of a collection). In: *A középkor és a kora újkor régészete Magyarországon (Archaeology of the Middle Ages and the Early Modern Period in Hungary)* I–II. Szerk. Benkő Elek – Kovács Gyöngyi. Budapest 2010, II. 783–797.
- GESZTELYI 2000 GESZTELYI, Tamás: *Antike Gemmen im Ungarischen Nationalmuseum*. Catalogi Musei Nationalis Hungarici Series Archaeologica III. Budapest 2000.
- GLADISS 1998 GLADISS, Almut von: *Schmuck im Museum für Islamische Kunst*. Veröffentlichungen des Museums für Islamische Kunst II. Berlin 1998.
- HEGYI 1995 HEGYI Klára: *Török berendezkedés Magyarországon*. Historia Könyvtár Monográfiák 7. Budapest 1995.
- HORVÁTH 2016 HORVÁTH Viktória: Színesfémleletek a 14–17. századi budai királyi palotából (Non-ferrous metal findings from the 14th–17th century Royal Palace of Buda). *Budapest Régiségei* 49 (2016) 145–166.
- JENKINS – KEENE 1982 JENKINS, Marylin – KEENE, Manuel: *Islamic Jewelry in the Metropolitan Museum of Art*. New York 1982.
- K. NÉMETH 2023 K. NÉMETH András: Rác falvak a Tamási-mezőn. A hódoltságkori, balkáni eredetű népesség falusias településeinek meghatározása törökös-balkáni jellegű fémleletek alapján (Rascian villages near Tamási. Identifying village-like settlement inhabited by Ottoman-period people of Balkan origin based on Balkan/Turkish-like metal finds). In: K. NÉMETH – MÁTÉ 2023, 53–78.
<https://doi.org/10.61832/wok1.2023.04>
- K. NÉMETH – MÁTÉ 2023 *A rác/balkáni népesség településtörténete és anyagi kultúrája a hódoltságkori Dél-Dunántúlon (The Settlement History and Material Culture of the Rascians/People of Balkan origin in South Transdanubia in the Ottoman Period)*. Szerk.: K. Németh András – Máté Gábor. Wosinsky Könyvek 1. Szekszárd 2023
- KOVÁCS 2010 KOVÁCS Gyöngyi: A magyarországi oszmán-török régészet új eredményei: áttekintés a Dráva menti kutatások kapcsán (New findings in the Ottoman-Turkish archaeology in Hungary: Topics highlighted by research work along the River Drava). In: *A középkor és a kora újkor régészete Magyarországon (Archaeology of the Middle Ages and the Early Modern Period in Hungary)* I–II. Szerk.: Benkő Elek – Kovács Gyöngyi. Budapest 2010, II. 757–781.
- KÖVÉR 1897 KÖVÉR Béla [= Hampel József]: Újabb adatok az ötvösség történetéhez hazánkban. *Archaeologiai Értesítő* 17 (1897) 227–253.

- MAGYAR 2008 MAGYAR Kálmán: Balatonszabadi-Pusztatorony (Somogy megye) régészeti kutatása II. A 16. századi kincslelet (Archaeological research in Balatonszabadi–Pusztatorony /Somogy County, Hungary/ II. Treasure trove from the 16th century) *Somogyi Múzeumok Közleményei* 18 (2008) 235–250.
- NECIPOĞLU 1990 NECIPOĞLU, Gülru: From international Timurid to Ottoman: A change of taste in sixteenth-century ceramic tiles. *Muqarnas. An Annual on Islamic Art and Architecture* 7 (1990) 136–170.
<https://doi.org/10.2307/1523126>
- PINDER-WILSON 1987 PINDER-WILSON, Ralph: Seals and Ring in Islam. In: *Islamic Rings and Gems: The Benjamin Zucker Collection*. Ed.: Content, Derek J. London 1987, 383–387.
- POPOVIĆ – BIKIĆ 2004 POPOVIĆ, Marko – BIKIĆ, Vesna: *The Complex of the Medieval Metropolitan Church in Belgrade. Excavation of the Lower Town of Belgrade Fortress*. Archaeological Institute Monographs 41. Belgrade 2004.
- RADIĆ 2009 RADIĆ, Mladen: Prstenje i geme 14.–17. st. u Muzeju slavonije Osijek. *Osječki Zbornik* 29 (2009) 123–133.
<https://hrcak.srce.hr/file/140797> (utolsó megtekintés 2024. június 24)
- RADOJKOVIĆ 1968 RADOJKOVIĆ, Bojana: Ostava iz Peci – Kolekcija slikara Milenka Šerbana. *Muzej Primenjene Umetnosti Zbornik* 12 (1968) 97–104.
- RADOJKOVIĆ 1969 RADOJKOVIĆ, Bojana: *Nakit kod Srba od XII do kraja XVIII veka*. Beograd 1969.
- RADOJKOVIĆ 1981 RADOJKOVIĆ, Bojana: *Srpsko zlatarstvo*. Beograd 1981.
- ROXBURGH 2005 *Turks. A Journey of a Thousand Years, 600–1600*. Ed.: ROXBURGH, David. London 2005.
- SEIPEL 1999 *Schätze der Kalifen. Islamische Kunst zur Fatimidenzeit*. Hrsg.: SEIPEL, Wilfried. Wien 1999.
- TÓTH 2017 TÓTH, Anikó: Hódoltság kori moszlim temető a pesti Belvárosban (Budapest V. ker. József nádor tér, hrsz.: 24480) (Muslim cemetery from the Ottoman Turkish Period in the Inner City of Pest /Budapest District V, József Nádor Square, Lrn.: 24480/). *Aquincumi füzetek* 23 (2017) 118–127.
- TÓTH 2021 TÓTH Anikó: Török kori temető a József Nádor téren. *Határtalan Régészet* 6:1 (2021) 72–75.
- Türkische Kunst* 1985 *Türkische Kunst und Kultur aus osmanischer Zeit. Exhibition catalogue I–II*. Herausgegeben vom Museum für Kunsthandwerk im Auftrag der Stadt Frankfurt. Red.: Kellner-Heinkele, Barbara – Rohwedder, Dorothea. Frankfurt 1985.
- WENZEL 1993 WENZEL, Marian: *Ornament and Amulet. Rings of the Islamic Lands*. The Nasser D. Khalili Collection of Islamic Art Volume XVI. Ed.: Raby, Julian. London 1993.
- WICKER 2005 WICKER Erika: A Katymár–Téglagyári hódoltság kori fülbevalópár (Ein Paar Ohrringe aus der Türkenzeit (Fundort: Katymár–Ziegelfabrik). *Cumania* 21 (2005) 5–56.

- WICKER 2008 WICKER Erika: *Rácok és vlahok a hódoltság kori Észak-Bácskában* (Rác and Vlach People in the Northern-Bácska Region during the Turkish Rule). Kecskemét 2008.
- WICKER 2013 WICKER Erika: Egy dunántúli 16. századi kincslelet délvidéki és balkáni kapcsolatai (Serbian and Balkan relationships to the Transdanubian hoard from the 16th century). *Cumania* 26 (2013) 139–154.

ANTECEDENTS IN OTTOMAN ART OF BALKAN-ORIGIN JEWELLERY FOUND IN OTTOMAN HUNGARY

Ibolya Gerelyes

When we examine mutual cultural influences in those Balkan countries conquered by the Ottoman Empire, we often encounter nuanced problems. Clearly, some of the issues that emerge are likewise relevant for archaeological finds from those parts of Hungary that came under Ottoman sway. As the historical sources show, peoples of differing ethnic backgrounds moved from the Balkans to Hungarian territories during the time of Ottoman rule, settling there in significant numbers. On the lands between the Danube and the Tisza rivers, these new populations remained sharply separate from the Hungarian inhabitants. In the 17th century there, only north of the Szeged–Baja line did the inhabitants consist of Hungarians. In Transdanubia, a line of demarcation cannot be drawn so easily, although sanjak tax registers do indicate the presence in this region of large numbers of people from the Balkans by the early 1580s, in a band stretching from the southern shore of Lake Balaton to the Kaposvár–Dombóvár line.

The study investigates certain characteristic categories of jewellery which in their style and material composition differ significantly from Hungarian jewellery of the time and which can, according to earlier researchers, be linked to population groups from the Balkans that appeared in southern Transdanubia and southern parts of the Great Hungarian Plain in the second half of the 16th century and in the 17th century, namely pendant earrings featuring disks; dragon-headed, S-shaped hook fasteners for belts; and rings of various kinds, including those carved from carnelian, those whose stone was of carnelian, and those with heads in the shape of a teardrop.

The author attempts to answer to establish whether antecedents of these types of jewellery feature in Ottoman art, or in Islamic art more broadly; and, if yes, the extent to which they do so. Additionally, she seeks to establish whether the appearance and use of these jewellery types in the Hungarian territories was related to the incorporation of Balkan areas into the Ottoman Empire. In connection with this, there emerges the question of whether such 16th–17th-century artefacts traceable to Byzantine or Islamic traditions could have served their earlier functions and kept their earlier symbolic meanings; and, if yes, the extent to which they might have done so.

EGY REPRESENTÁCIÓS FORMA VÁLTOZATAI – ZSIGMOND-KORI CSEMPÉS ÉS OSZMÁN-TÖRÖK SZEMES KÁLYHÁK A CSÓKAKŐI VÁRBAN

Hatházi Gábor¹ – Kovács Gyöngyi²

A csókakői vár (Fejér vármegye, móri járás) 1997 óta zajló feltárása 2017-ben fejeződött be (1. ábra 1–3), így az utóbbi években nagyobb lendületet vett a leletanyag feldolgozása.¹ Munkánk során prioritás a vár tárgyi emlékeit ugyanazon súllyal kezelni, mint az épített emlékeket: azon céllal és igénnyel, hogy e leletanyag ne csak az építészettörténeti időrend támpontjául szolgáljon, hanem a vár mindenkori lakóinak anyagi kultúrájáról és életmódjáról is minél teljesebb összképet, egyfajta korszakonkénti „szociokulturális láttelepet” is nyújtson. Érdekes szelete a kérdéskörnek a reprezentáció. A 13–17. század folyamán mindvégig használt csókakői vár különböző korszakaiban ennek megnyilvánulási formái (bizonyos időszakokban a teljes hiányuk, avagy – meglétük esetén – azok jellege és mértéke) jelentősen eltértek egymástól, jelezve az erősség (valamint birtokosai, előljárói) súlyának és különböző funkcióinak időről-időre beálló változásait, a hangsúlyok eltolódásait. E tekintetben a csókakői leletanyag egyik legfigyelemreméltóbb tárgycsoportja a kályhacsempe- és kályhaszemanyag. Az abból kiolvasható tendenciákra fókuszáló alábbi tanulmányunkkal szeretnénk köszönteni a jelen kötet ünnepeltjét, a számos más kutatási terület mellett a székelykeresztúri kályhacsempék régészét.

A CSÓKAKŐI VÁR

A Vértes oldalában emelt csókakői vár Fejér vármegye egyetlen ma is álló középkori eredetű, sziklára épült kővára. A Csák nemzetség építtette a 13. század második felében, több környékbeli várral együtt (Oroszlánkő, Gesztes, Vitány). Helyzetét alapvetően határozta meg Székesfehérvár királyi központ, valamint több forgalmas kereskedelmi út közelsége.

A Székesfehérvártól mintegy 25 km-re található, a középkorban jelentős uradalommal rendelkező erősség 14–16. századi urai között – a királyi birtoklást követően – olyan jelentős főúri családok tűnnek fel, mint a Rozgonyiak, Kanizsaiak, Nádasdyak. A Bakicsok várfoglalása az 1530-as évek közepétől már a végvári idők előjátéka, amit 1543/1544-től oszmán fennhatóság követett, amely – a tizenöt éves háború (1593–1606) pár évét kivéve – 1687-ig folyamatos volt. Katonai funkciója a 17. század végéig megmaradt. Bél Mátyás az 1720–1730-as években már romként emlékezik meg róla.

A vár szisztematikus régészeti kutatása az 1960-as évek elején kezdődött, majd 1997 és 2017 között több ütemben folytatódott, eredményeként a vár csaknem egésze feltárássra került.²

A szerzők: ¹régész, osztályvezető (Kulturális és Innovációs Minisztérium, gabor.hathazi@kim.gov.hu); ²régész, tudományos főmunkatárs (HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont Régészeti Intézet, kovacs.gyongyi@abtk.hu).

¹ Az anyagfeldolgozás 2022-től a „Várak, településhálózat, anyagi kultúra, 1300–1700 – Komplex mikro-regionális történeti, tájtörténeti, régészeti kutatások a Dunántúlon” c. projekt keretében folyik, NKFIH/OTKA támogatással (K–22/143099, témavezető: Kovács Gyöngyi). A munkát a HUN-REN BTK Régészeti Intézet és a Szent István király Múzeum közötti együttműködési megállapodás is támogatja. A leletanyag a Szent István Király Múzeum gyűjteményének része.

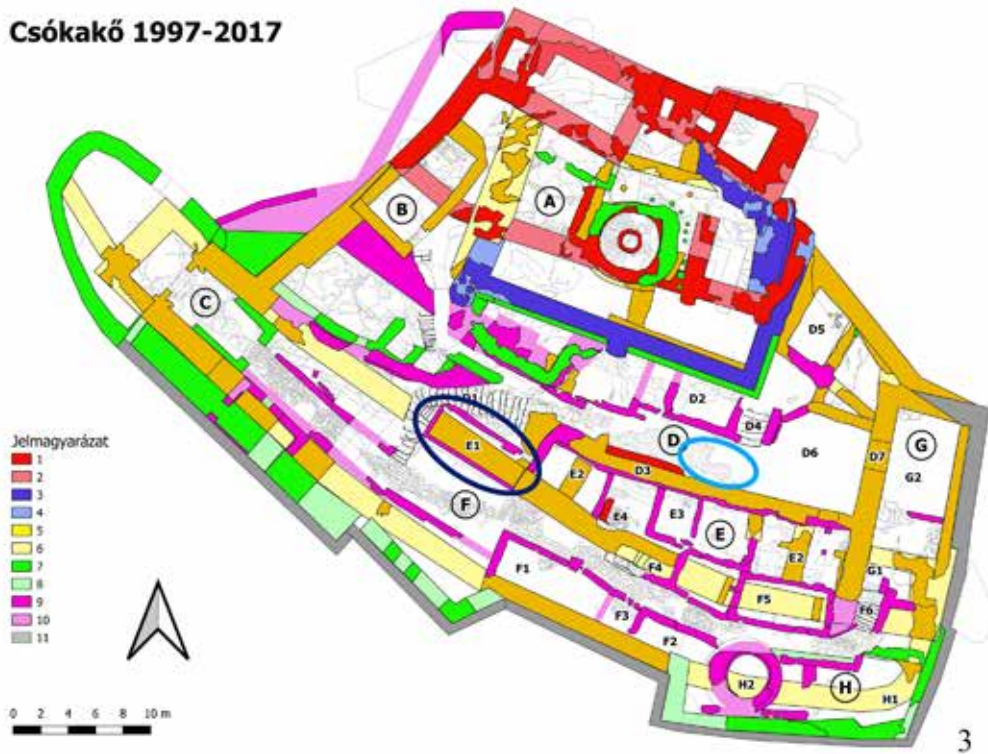
² A vár történetéről, uradalmáról, az írott forrásokról, a kutatástörténetről és feltárási eredményekről eddig megjelent átfogóbb összegzések: HATHÁZI 1999, 7–13, 22–75; HATHÁZI 2010, 15–151; HATHÁZI – KOVÁCS 2016, 111–130; HATHÁZI – KOVÁCS 2019, 28–49, további irodalommal.

1

2

Csókakő 1997-2017

3

4

5

1. *ábra*. Csókakő. 1. Földrajzi elhelyezkedés. (Térkép: Varga Zsóka); 2. A vár látképe. (Fotó: Kovács Gyöngyi); 3. Feltárási alaprajz. (Rajz: Holl Balázs; felmérés: Holl Balázs, Pokrovenszki Krisztián, Belegrai Tamás; HATHÁZI – KOVÁCS 2019 nyomán). Világoskékkel jelölve a Zsigmond-kori csempék, sötétkékkel jelölve a török kályhaszemek előkerülési helye; 4–5. A Zsigmond-kori csempék és a török kályhaszemek előkerülési helye. (Fotó: Szent István Király Múzeum)

Jelmagyarázat a 3. képhez: A: felsővár, B: kápolna, C: kaputorony, D: felső terasz, E: középső terasz, F: alsó terasz déli sávja, G: a keleti sáv, H: délkeleti sarokvédmű. 1: 13. század, 2: 13. század, kiegészítés, 3: 14. század, 4: 14. század, kiegészítés, 5: 15. század (1430–1496), 6: 15. század, kiegészítés, 7: 16. század első fele (1530-as évek), 8: 16. század első fele, kiegészítés, 9: oszmán kor (1543/44–1687), 10: oszmán kor, kiegészítés, 11: modern műemléki falazás.

Fig. 1. Csókakő. 1. Geographical location. (Map: Zsóka Varga); 2. View of the castle. (Photograph: Gyöngyi Kovács); 3. Ground plan of the excavations. (Drawing: Balázs Holl; survey: Balázs Holl, Krisztián Pokrovenszki, Tamás Belegrai; after HATHÁZI – KOVÁCS 2019). Light blue oval ring: the area where Sigismund-era tiles were found, dark blue oval ring: the area where Ottoman stove tiles were recovered; 4–5. Locations at which Sigismund-era and Ottoman stove tiles were found. (Photograph: Szent István Király Museum, Székesfehérvár)

A ZSIGMOND-KORI CSEMPÉS KÁLYHÁK

LELŐKÖRÜLMÉNYEK

A jelen tanulmányban tárgyalt csempék 2015–2016-ban, az erősség kaputornyának falszorosából induló, s az alsóvár ún. felső sziklateraszára vezető lépcsősor folytatását képező kis utcában kerültek napvilágra (1. *ábra* 3-D, 5). A kelet–nyugati tengelyű sikátort északról a 13–14. századi eredetű, majd a 14–15. század fordulóján átalakított felsővár (1. *ábra* 3-A), délről az alsóvár középső sziklateraszán emelt, legalább kétszintes 15. századi palotatömb (1. *ábra* 3-E) fogja közre. A kályhaanyag erősen töredékes formában, de jól körülhatárolható, zárt együttesként őrződött meg, az utca 15. századi köves burkolatának többször megújított kőporos-habarcsos-kaviccsos ágyazatába töltve. A két tömörített ágyazat (felső fehér köves-kőporos: SE 16.031, alsó sárga köves-kőporos: SE 16.042) határán jelentkező, barna-faszenes-kályhacsempés elterítést (SE 16.030)³ I. Ulászló (1440–1444) és Hunyadi Mátyás (1458–1490) denárjai keltezik.

A CSEMPÉK NÉHÁNY KÖZÖS JELLEMZŐJE

A számos csempetípust felsorakoztató vegyes anyag néhány vonatkozásban általános, közös jellemzőkkel rendelkezik. A töredékek anyaga rózsaszín vagy halványbarna, többnyire finoman iszapolt, egyes daraboknál (szórványosan) megfigyelhető némi apró kavicsszemcsés vagy csillámos soványító adalék is. A csempék jól kiégetettek, és közvetlenül (engób alap nélkül) fed rájuk a barna vasoxid pettyekkel-foltokkal tarkított, sárgászöld ólomház. E ház vastagsága, fénye és színtónusai már szélesebb palettán mozognak. (A színtartomány a világosabb változatoktól a sötétebb, barnászöld árnyalatokig terjed, a vasoxid pettyek koncentrátságától, foltokba tömörülésétől függően.) A vázolt különbségek nem feltétlenül esnek egybe típusbeli különbségekkel, vagyis egyazon típusba tartozó töredékeknél is észlelhetők a szín, a soványítás, a ház árnyalatnyi

³ A csempés elterítés nyugatabbi szakaszán egy – a kis utca déli peremén futó, már ismertetett alsó sárga járósint ágyazatba (SE 15.018) és a csempés rétegbe egyaránt belevágó – 16–17. századi árokból (SE 15.013) szintén jelentős arányban kerültek elő csempetöredékek. Néhány darab a kis utca végén, az alsóvári palotaegyüttes belső udvarának (1. *ábra* 3-D, 6) Mátyás kori törmelékes feltöltéséből is előkerült (KOVÁCS 2023, 60).

különbségei, ami inkább az egymástól kissé eltérő gyártási szériákra utalhat. A fiókos és dongás csempehátak mázbevonat nélküliek (legfeljebb előlapjuk megfolyásai észlelhető rajtuk). Az agyagtapasztás, a másodlagos átégés nyomai és a koromfoltok rendszeresek.

A ZSIGMOND-KORI BUDAI CSOPORTOKBA JÓL BESOROLHATÓ TÍPUSOK

Zsigmond-kori budai I. csoport

1. Négyzet alakú, fiókos hátú csempe, zárt előlapján – egyszerű léckeretben – mesejelenet (nyúl, sün, tölgy) (2. ábra 1–3). A kályha alsó részéhez tartozó csempe a csoport 2. típusával azonosítható, gyártását a kutatás az 1400-as évek eleje és az 1410-es évek közepe közti időszakra valószínűsíti. Elterjedtsége, több színben is, szélesebb körű (Buda-Királyi palota, Vértesszentkereszt-Monostor, Várpalota-Palota, Kereki-Vár, Ozora-Vár).⁴ A csókakői példányok kiszerkeszthető oldalmérete megegyezik a budai darabokéval (kb. 26 × 26 cm).

2. Négyzet alakú, fiókos hátú csempe, zárt előlapján – egyszerű léckeretben – heraldikailag balra néző, ágaskodó, koronás cseh oroszlán (2. ábra 4–6).⁵ A kályha alsó részéhez tartozó csempe a csoport 11. típusával azonosítható, gyártását a kutatás újabban 1402 és az 1410-es évek közepe közti időszakra valószínűsíti. Elterjedtsége, több színben is, szélesebb körű (Buda, Nyék-Vadászkastély, Vértesszentkereszt, Várpalota, Kereki).⁶ Az előlap oldalmérete nagyjából megegyezik a budai darabokéval (kb. 26 × 26 cm).

3. Négyzet alakú csempe, zárt előlapján – egyszerű léckeretben – összetett vakmérműves rozettával (2. ábra 7, A). A dongás és fiókos háttal egyaránt készült csempefajta a csoport 11. típusával azonosítható, gyártását a kutatás 1408 és az 1410-es évek közepe közötti időszakra valószínűsíti. A típus eddig csak Vértesszentkereszt és Várpalota lelőhelyekről volt ismert,⁷ ami a földrajzi közelség okán különösen figyelemre méltó, Vértesszentkereszt esetében birtoktörténeti kapcsolatokkal is párosulva. A csókakői változat hátrésze nem ismert, az előlap negatívjának minősége a plasztikus és részletgazdag várpalotai darabok és a lapos, elmosódott vértesszentkereszt példány közé esik. Feltételezhető oldalmérete a kb. 26 × 26 cm-es várpalotai változatnak felelhet meg.⁸

Zsigmond-kori budai II. csoport

1. Téglalap alakú, dongás hátú csempe, zárt előlapján – többszörösen tagolt léckeretben – a Kusalyi Jakcs család címere (3. ábra 1–2).⁹ A kályha felső részéhez tartozó darab a csoport 13. típusával azonosítható, gyártását a kutatás az 1410-es évek közepe és az 1420-as évek közepe közti időszakra valószínűsíti.¹⁰ Feltűnése Csókakőn már önmagában is figyelemre méltó: a Kusalyi Jakcs-címeres csempék jelenléte eddig Budára korlátozódott, a vidéki kályhákön nem volt igazolható. A csókakői változat különlegessége az a címeres mező feletti, kockapártázattal lezárt, tagolt párkányzat, mely a 13. típus eddig ismert példányain nem lelhető fel. Kézenfekvő lenne

⁴ HOLL 1958, 228, 231, 30. kép; HOLL 1984a, 212–213, 3. ábra 2–3; HOLL 2002, 357, 364–365, 1. kép 2, 4. kép 2; KOZÁK 1981, 182, 1. kép 3; KOZÁK 1993, 223, 37. tábla 3; VIZI 2015, 48, 2. tábla 1; KOCSIS – VARGA 2020, 174, 180, 1–3. ábra.

⁵ HATHÁZI – KOVÁCS 2019, 31–32, 7. kép A.

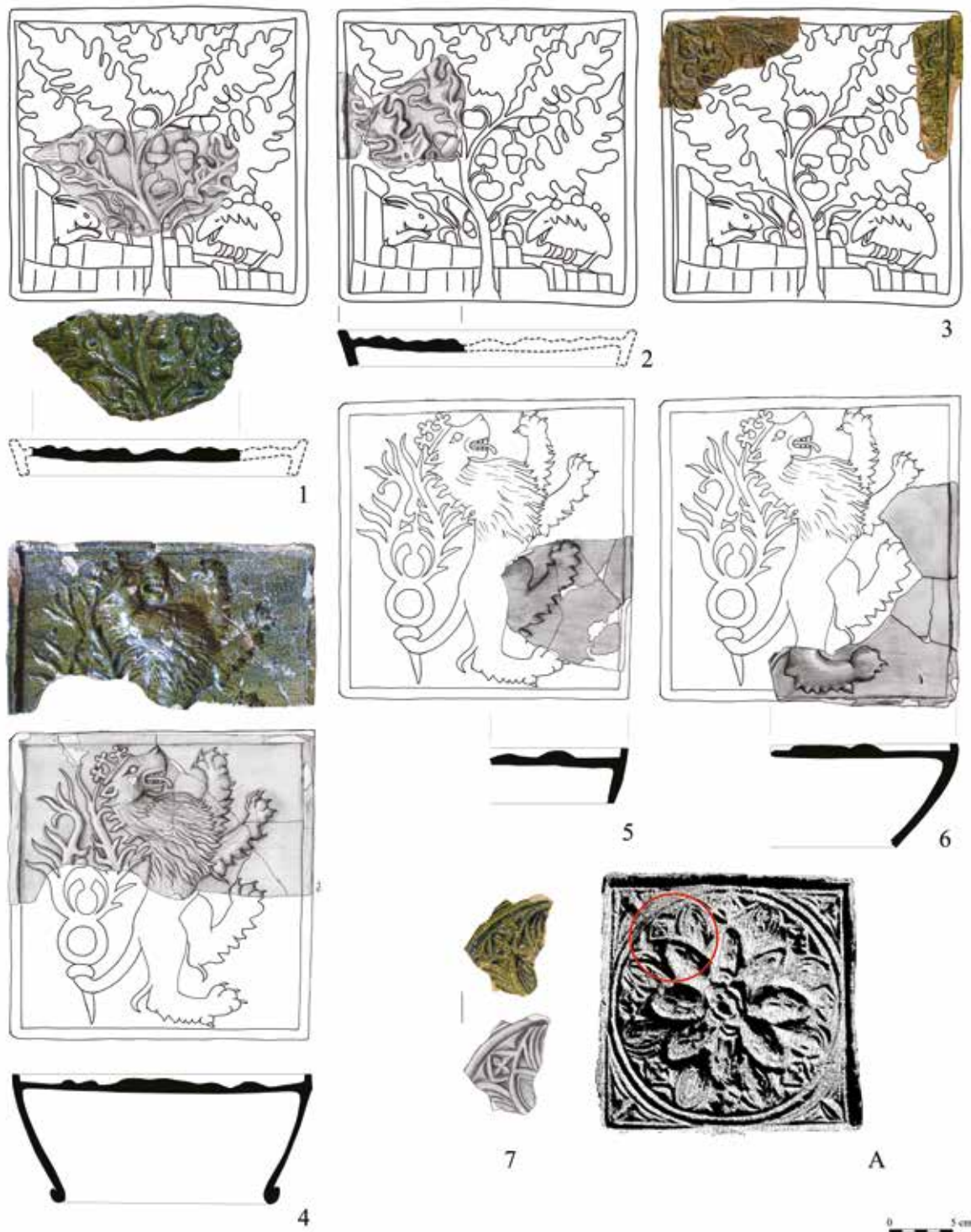
⁶ HOLL 1971, 163, 114. kép; HOLL 1984a, 213, 6. ábra; HOLL 2002, 357, 364, 1. kép 11, 7. kép 11; KOZÁK 1981, 184, 3. kép 1; KOCSIS – VARGA 2020, 174, 180, 4. ábra 1–2. Zsigmond cseh oroszlános hazai címerhasználat mára 1402-től adatolható (HOLL 2010, 713. és 12. jegyzete).

⁷ HOLL 1984a, 214, 7. ábra; HOLL 2002, 357, 363–364, 1. kép 16, 17. kép 16; KOZÁK 1984, 190, 1. kép 3; KOZÁK 1993, 226, 40. tábla 2.

⁸ A vértesszentkereszt példány (fotójának léptékéből ítélve) 22 × 22 cm-es, ellentétben leírásával. Lásd előző jegyzet.

⁹ HATHÁZI – KOVÁCS 2019, 31–32, 7. kép B.

¹⁰ HOLL 1958, 235, 238, 48. kép; HOLL 1984b, 12, 9–10. kép; *Sigismundus* 2006, 335–336 (Kat. 4.33); HOLL 2010, 715–718, 8. ábra 3; *Szívmelegítő középkor* 2018, 241–242 (Kat. 3. 110), további irodalommal.

2. ábra. 1–7. Csókakő-Vár. A budai Zsigmond-kori I. csoportba tartozó kályhacsempék (1–3: I/2. típus; 4–6: I/11. típus; 7: I/16. típus). (Fotó: Hátori Péter; rajz: Éber Magda);

A: a I/16. típus vértesszentkereszti változata. (KOZÁK 1984 nyomán)

Fig. 2. 1–7. Csókakő Castle. Stove tiles assignable to Group I of the Age of Sigismund Buda finds (1–3: Type I/2; 4–6: Type I/11; 7: Type I/16). (Photograph: Péter Hátori; drawing: Magda Éber);

A: Version from Vértesszentkereszt of Type I/16. (After KOZÁK 1984)

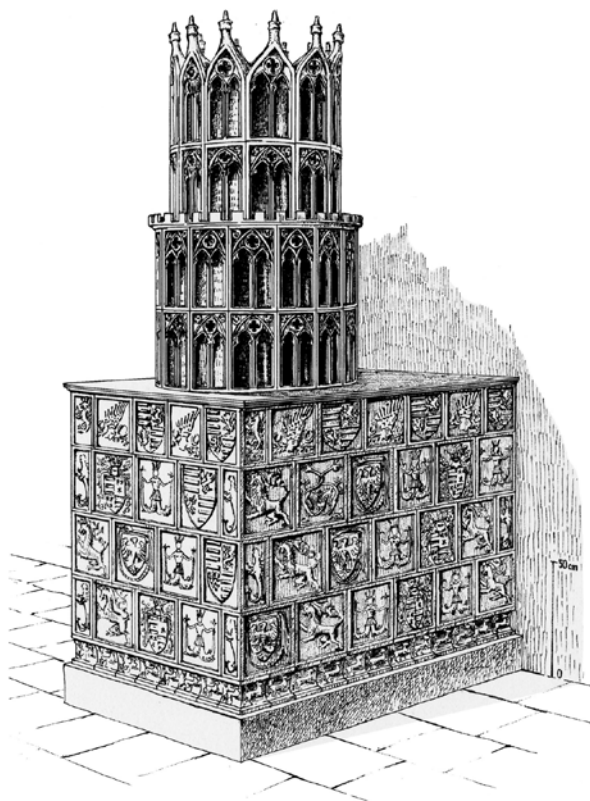

3. ábra. 1–2. Csókakő-Vár. A budai Zsigmond-kori II. csoportba tartozó Kusaly Jakcs-címeres csempe pártázatos változatának darabjai (II/13b. típus). (Fotó: Hámori Péter; rajz: Éber Magda)

Fig. 3. 1–2. Csókakő Castle. Pieces of the crenelated type of Kusaly Jakcs armorial tile assignable to Group II of the Age of Sigismund Buda tiles (Group II/Type 13b).
(Photograph: Péter Hámori; drawing: Magda Éber)

4. ábra. A Zsigmond-kori budai IV. csoport kályhája, Holl Imre és Egyed Endre rekonstrukciója. (HOLL 2010 nyomán)

Fig. 4. An Age of Sigismund Group IV Buda stove. A reconstruction made by Imre Holl and Endre Egyed. (After HOLL 2010)

erre tekintettel a 13a és 13b típusok bevezetése. A csókakői (13b) változat párkányzatát nem utólag, a kályharakás során illesztették a címeres mezőhöz, hanem egy testet alkot azzal. A két egységet csak a díszítés választja el egymástól (egyszerű vonalkeretbe foglalt zezzug- vagy farkasfogas kötélminta). Mérete – a párkányzatot leszámítva – kisebb a budai (13a) példányoknál. Egyébként egy csempe alapváltozatának pártázatos párkánnyal való kiegészítése nem példa nélküli ebben az időszakban, ugyanez figyelhető meg a korban is egyező Zsigmond-kori IV. csoport 16. típusánál is.¹¹ Utóbbi helyét Holl Imre és Egyed

Endre a IV. csoport kályhájának rekonstrukcióján a kályha – lépcsős tagolással két szakaszra osztott – felső traktusának köztes párkányzati elemeként határozta meg (4. ábra).¹² Nem kizárt azonban, hogy – egyszerűbb szerkezet esetében – a kályhát felül lezáró oromcsempeként is szolgálhatott.

Zsigmond-kori budai V. csoport

1. Négyzet alakú, fiókos hátú csempe, zárt előlapján – kettős (külső lécz-, belső pálca) keretben – a Szántói Lack család és egy ismeretlen rokon előkelő vegyes, négyelt címere, a Sárkányrend jelvényével övezve (5. ábra 1).¹³ A kályha alsó részéhez tartozó csempe a csoport 2. típusával azonosítható, gyártását a kutatás az 1430-as évekre valószínűsíti. Elterjedtsége szélesebb körű (Buda, Nyék, Óbuda-Királynéi palota, Pomáz-Kastély, Esztergom-Malombástya).¹⁴ A csempét díszítő címer kelyhes negyedeinek főúri családhoz kötése Lővei Pálnak köszönhetően már megoldott, a másik két címernegyed tekintetében még megoszlanak a vélemények. Holl Imre a koronából kiemelkedő alakot korábban kiterjesztett szárnyú lényként értelmezte, később viszont két szarvasagancslapát által közrefogott sas mellképeként határozta meg, és a Pacali Peres család 1431-ben elnyert címerével azonosította (5. ábra A).¹⁵ Ezzel szemben Boldizsár Péter az esztergomi

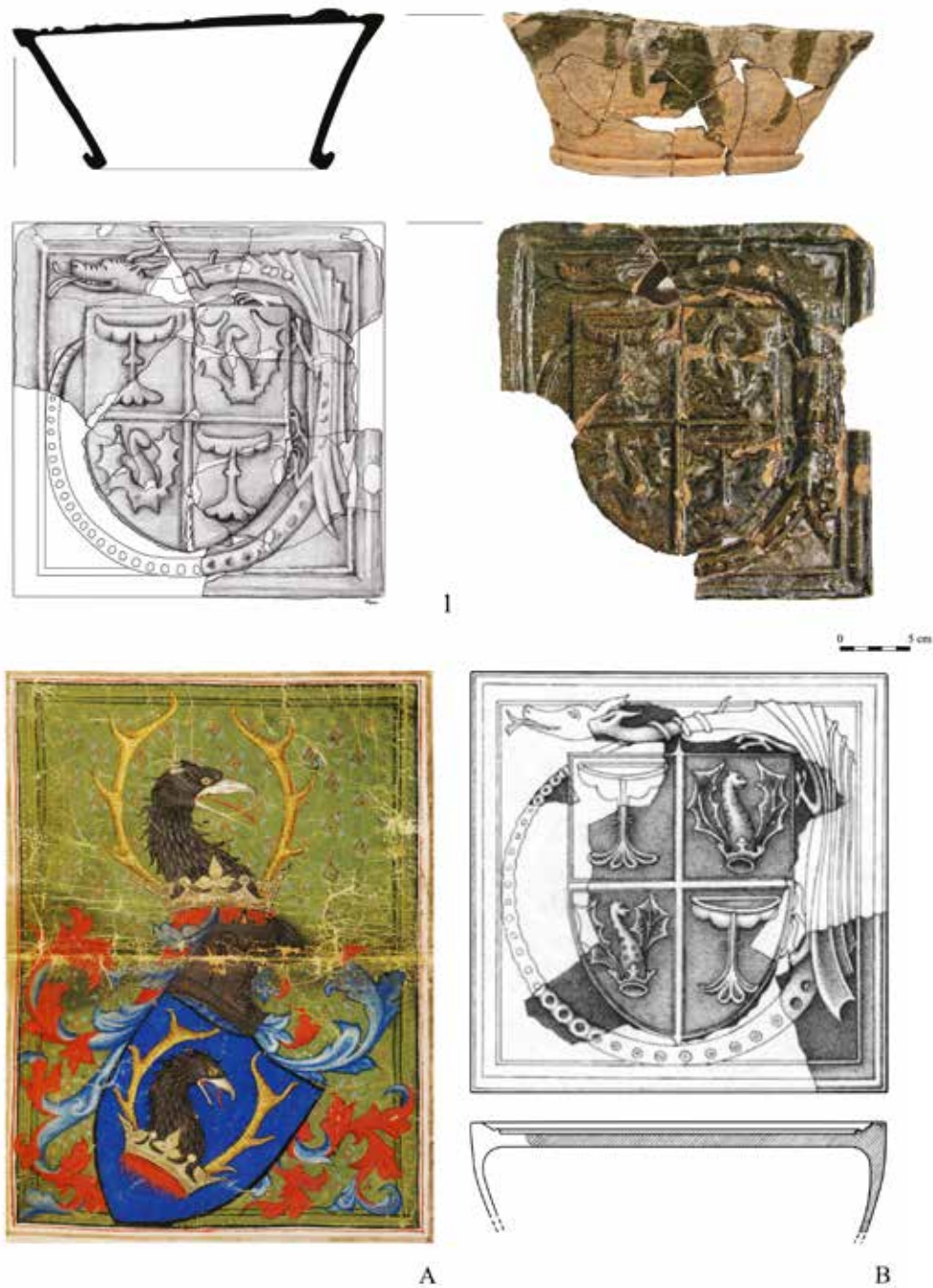
¹¹ HOLL 1990, 77–78. Maga a kockapártázat késő Anjou-kori előzményekre megy vissza (BOLDIZSÁR 1989, 98, 4. ábra), de jelen van az 1415 és 1437 közé keltezett pomázi anyagban is (HOLL 2010, 731, 18. ábra 9).

¹² HOLL 1990, 25. kép; HOLL 2010, 9. ábra 1.

¹³ HATHÁZI – KOVÁCS 2016, 130, 16. kép.

¹⁴ HOLL 1958, 243–244, 62. kép; HOLL 1990, 83, 33–34. kép; *Sigismundus* 2006, 347 (Kat. 4.49), 413–414 (Kat. 4.133); HOLL 2010, 718–719; BOLDIZSÁR 2016, 3, 4. kép; *Szívmengető középkor* 2018, 242–243 (Kat. 3.111), 245–246 (Kat. 3.115), további irodalommal.

¹⁵ *Szívmengető középkor* 2018, 245–246, (Kat. 3.115). Lásd még: https://hu.wikibooks.org/wiki/C%C3%ADmerhat%C3%A1roz%C3%B3/Peres_c%C3%ADmer#/media/F%C3%A1jl:Paczalai_Peris_c%C3%ADmer.jpg

5. ábra. 1. Csókakő-Vár. A budai Zsigmond-kori V. csoportba tartozó csempe (V/2. típus).
 (Fotó: Hámori Péter; rajz: Éber Magda); A: A Pacali Peres család 1431-ben elnyert címere.
https://hu.wikibooks.org/wiki/C%C3%ADmerhat%C3%A1roz%C3%B3/Peres_c%C3%ADmer#/media/F%C3%A1jl:Paczalai_Peris_c%C3%ADmer.jpg; B: az V/2. típus Esztergom-Malombástya lelőhelyről ismert példánya. (BOLDIZSÁR 2016 nyomán)

Fig. 5. 1. Csókakő Castle. Tile assignable to Group V of the Age of Sigismund Buda tiles (Type V/2). (Photograph: Péter Hámori; drawing: Magda Éber); A: The Pacali Peres family's coat of arms granted in 1431. https://hu.wikibooks.org/wiki/C%C3%ADmerhat%C3%A1roz%C3%B3/Peres_c%C3%ADmer#/media/F%C3%A1jl:Paczalai_Peris_c%C3%ADmer.jpg; B: Example of a Type V/2 tile known from the Esztergom-Malombástya excavation site. (After BOLDIZSÁR 2016)

példány rajzán a „sárkányos” értelmezéshez tért vissza, de az ebből óhatatlanul következő címertani, genealógiai (és esetleges kronológiai) konzekvenciák levonása nélkül (5. ábra B).¹⁶ A csókakői változat méretei megfelelnek a budai és az esztergomi példányoknak. Csempeképe kissé elmosódott, így nem tud hozzájárulni a címerábrázolás értelmezési kérdéseéhez.

A BUDAI CSOPORTOK ANYAGÁVAL ROKONÍTHATÓ, EDDIG ISMERETLEN VAGY PONTOSAN NEM BESOROLHATÓ TÖREDÉKEK

1. Téglalap alakú, dongás hátú, nyitott csempe, pereme bordaköteges díszű (6. ábra 2). A kályha felső részéhez tartozó elem hiányos (csak alsó felében fennmaradt) csempén áttört előlapra utaló nyomok nem észlelhetők. Formája, mérete és keretezése mégis felveti a budai I. csoport 6a–6b és 7a–7b, valamint a II. csoport 14. típusával való rokoníthatóságot (6. ábra B).¹⁷ Nem kizárt, hogy e 2–3 csúcsíves, felette rózsablakot idéző áttört mérműves csempéknek egyfajta redukált, „üres fülkés” változatával állunk szemben, melyen az eredeti díszítésből csak a bordaköteges keretet alkalmazták. Az sem zárható ki, hogy a csempe megsemmisült felső fele volt csak áttört előlapos.¹⁸

2. Áttört mérműves díszítőrendszerhez tartozó, vakmérműves részletekkel is rendelkező orrtagos töredékek (6. ábra 1a–1b). Csókakőn tehát jelen kellett lennie az előző darab kapcsán hiányolt, áttört mérműves csempéknek is, de az ezt jelző töredékeinkhez egyelőre nem tudunk biztonsággal csempetestet rendelni. Mázuk tónusa kizárja az előző csempéhez való tartozást. Töredékeink rokonságot mutatnak a Zsigmond-kori I. csoport 21. és II. csoport 7. típusaival, pontosabban az azok „rózsablakát” sugarasan felosztó küllők orrtagos díszével (6. ábra A),¹⁹ de felfedezhetőek hasonlóságok a III. csoport 3–4. típusával is.²⁰

3. Téglalap alakú, dongás hátú félcsempe, zárt előlapján vakmérművel (orrtagos kettős csúcsív, felette letört „rózsablak”, ill. rozetta csonkja) (7. ábra). A kályha alsó részéhez tartozó sarokelem hiányos, így tényleges magassága csak feltételezhető: zárt együttesünk négyzetes csempéinek 26 × 26 cm körüli méretéhez igazodhatott. Darabunkat csúcsíves-rozettás/rózsablakos díszítése a különböző Zsigmond-kori kályhák felső részéhez tartozó dongás hátú, áttört mérműves nagy csempékkel rokonítja (elsősorban a budai I. csoport 6a–6b. és 7a–7b., 21., II. csoport 7. és 14. típusal),²¹ mely típusok vakmérműves megfelelői is ismertek Vértesszentkeresztről, Székesfehérvárról.²² Még közvetlenebb a kapcsolat a budai III. csoport áttört mérműves 4. típusával,²³ mintakincs és funkció (szintén a kályha alsó részéhez tartozó sarokcsempe) terén egyaránt. A csúcsíves-rózsablakos kompozíció sarokcsempén való vakmérműves megjelenítése a visegrádi fellegrvár nagycsempés Zsigmond-kori kályháján is tetten érhető.²⁴ A csókakői vakmérműves sarokcsempe rajzolata és plasztikussága a budai II. csoport 6. típusához (Zsigmond négyelt címere feletti, kettős

¹⁶ HOLL 1958, 243, 62.kép; HOLL 1990, 83, 33–34. kép; HOLL 2010, 718–719; BOLDIZSÁR 2016, 3, 4. kép. Holl 1958-ban még maga is „koronából kinövő szárnyas állatalak” meghatározást adott, és csak 1990-től nyert teret az „agancsos-madaras” értelmezés.

¹⁷ HOLL 1958, 228, 236, 33, 35–36, 42, 49. kép; HOLL 1984a, 212, 1–2. ábra; HOLL 2002, 357, 364, 1. kép 6a–6b, 7a–7b, 21, továbbá 5–6. kép; *Szívmelengető középkor* 2018, 63–64 (Kat. 1.5), 89 (Kat.2.31), 144–145 (Kat.3.7), 272–275 (Kat. 4.15).

¹⁸ E felvetést talán megengedő, s mintául szolgáló késő Anjou-, kora Zsigmond-kori, felső részén zárt csempe-típusok: BOLDIZSÁR 1989, 97–98, 2. és 5. kép; *Szívmelengető középkor* 2018, 76 (Kat. 2.13) (vö. 6. ábra C).

¹⁹ HOLL 1958, 235, 42. kép; HOLL 2002, 357, 1. kép 21; *Szívmelengető középkor* 2018, 272–275 (Kat. 4.15. k.).

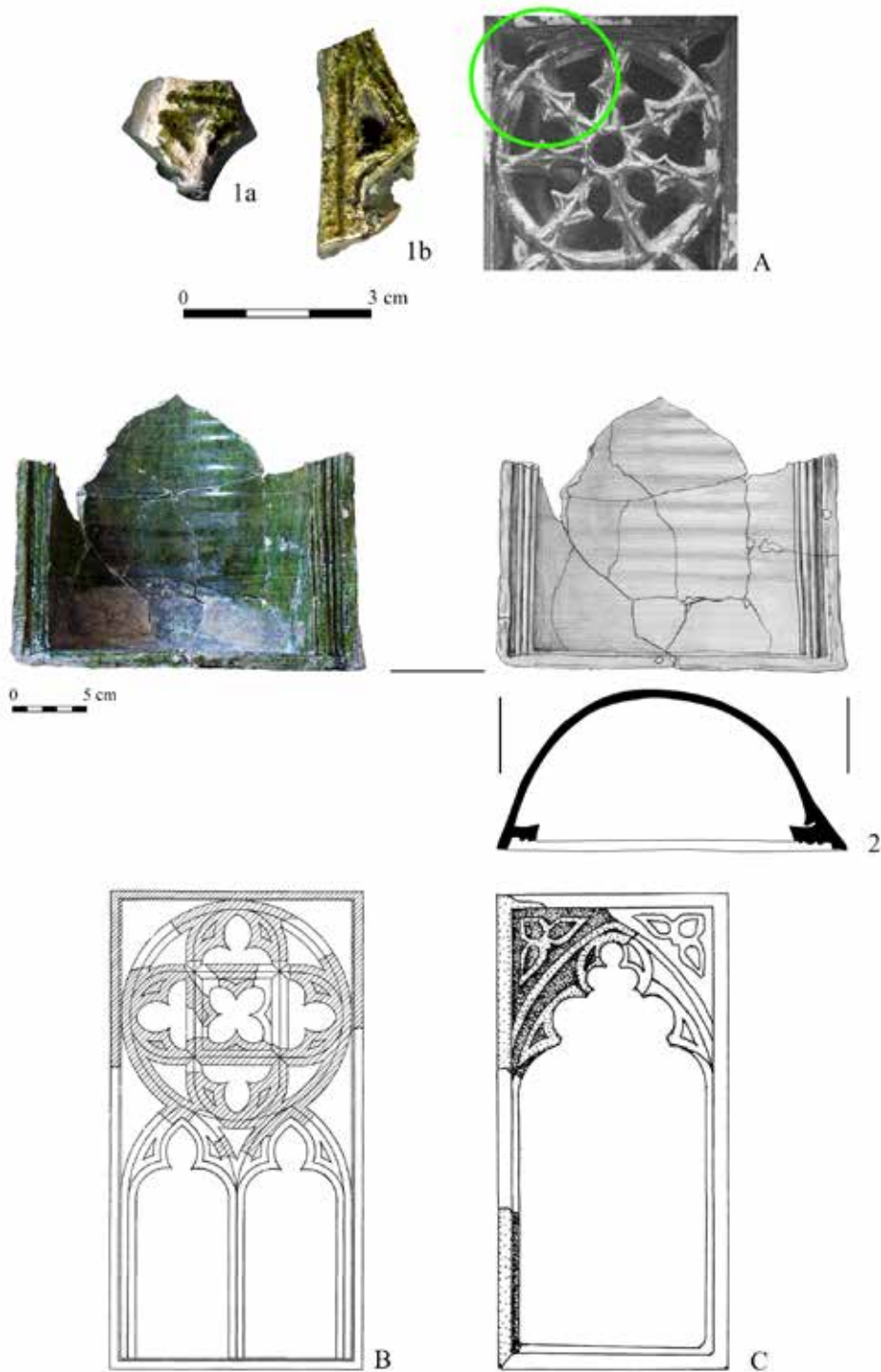
²⁰ HOLL 1958, 241, 55. kép. E tekintetben főként a rózsablakot övező, egyenes peremsíkok sarkokhoz közeli orrtagjai érdekesek.

²¹ HOLL 1958, 228, 236, 33, 35–36, 42, 49. kép; HOLL 1984a, 212, 1–2. ábra; HOLL 2002, 357, 364, 1. kép 6a–6b, 7a–7b, 21, továbbá 5–6. kép; *Szívmelengető középkor* 2018, 63–64 (Kat. 1.5), 89 (Kat.2.31), 144–145 (Kat. 3.7), 272–275 (Kat. 4.15).

²² KOZÁK 1984, 195, 3. kép 2; BOLDIZSÁR 1992, 86, 70. kép.

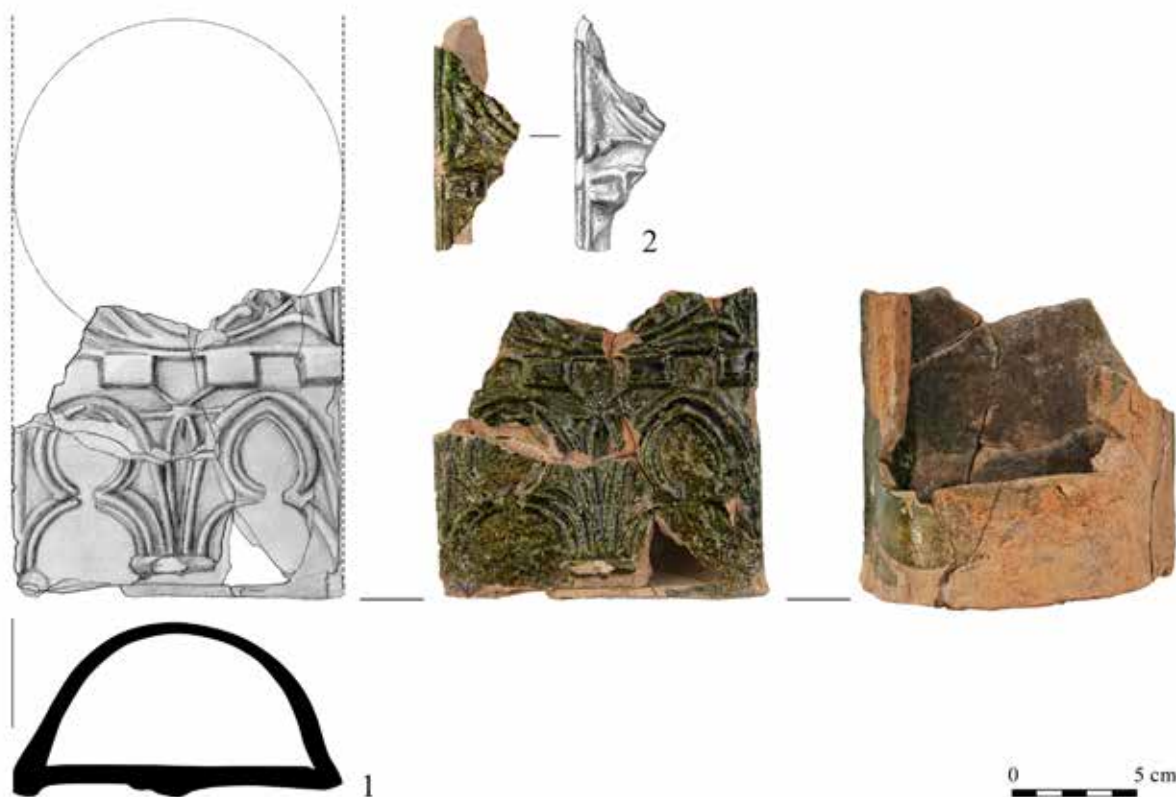
²³ HOLL 1958, 241, 55. kép.

²⁴ KOCSIS 2006, 128, 14. ábra; *Szívmelengető középkor* 2018, 271–272 (Kat. 4.14.c).

6. ábra. 1–2. Csókakő-Vár. A Zsigmond-kori budai csoportokkal rokonítható egyéb csempetöredékek. (Fotó: Hámori Péter; rajz: Éber Magda); A–B: budai Zsigmond-kori csempék (II/7. és I/6a. típusok). (HOLL 1958 nyomán); C: késő Anjou-kori-kora Zsigmond-kori csempe, Buda. (BOLDIZSÁR 1989 nyomán)

Fig. 6. 1–2. Csókakő Castle. Other fragments of tiles that can be brought into connection with the Age of Sigismund Buda groups. (Photograph: Péter Hámori; drawing: Magda Éber); A–B: Buda tiles from the Age of Sigismund (Types II/7 and I/6a). (After HOLL 1958); C: Tile from the later part of the Age of the Angevins / earlier part of the Age of Sigismund, Buda. (After BOLDIZSÁR 1989)

7. ábra. 1–2. Csókakő-Vár. A budai Zsigmond-kori csoportokkal rokonítható vakmértűves sarokcsempék darabjai. (Fotó: Hámori Péter; rajz: Éber Magda)

Fig. 7. 1–2. Csókakő Castle. Corner tiles with blind tracery that can be brought into connection with the Buda Sigismund-era groups. (Photograph: Péter Hámori; drawing: Magda Éber)

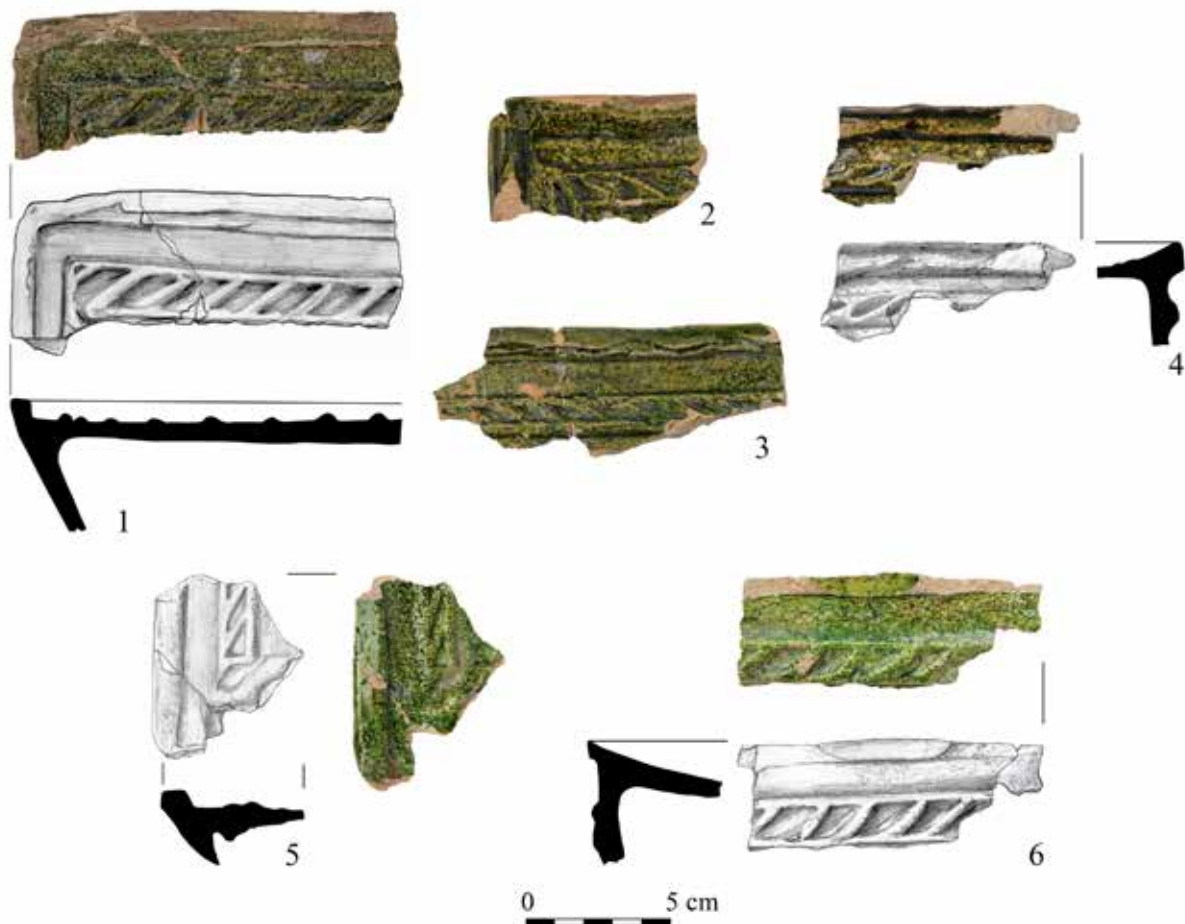
csúcsíves-liliomos díszű vakmértűves mező) áll a legközelebb.²⁵ Sarokcsempénk kockapártázatos részmotívumára külön kitérve talán az sem véletlen, hogy ugyanezen csoportba tartozik a Kusalyi Jakcs-címeres csempe is, melynek kockapártázatos csókakői változatáról (3. ábra 1–2) az előzőekben már részletesen szó esett (II. csoport 13a-b. típus).

A VAGDALT BELSŐKERETŰ ZSIGMOND-KORI TÖREDÉKEK

A csókakői anyag sajátos csoportját alkotják a vagdalt keretű csempék – teljes példányokként még nem rekonstruálható és klasszifikálható – töredékei (8. ábra 1–6, 9. ábra 1–4). Általános jellemzőjük a kettős keretezés (kívül egyszerű lécz-, belül kötél díszít imitáló vagdalt szalag), ugyanakkor más-más negatívon készült szinte minden töredék. Olykor megőrződtek a csempék középmezéjének változó nivójú ábrázolásai is: bordával kirajzolt kerek talpú címerpajzsba vagy kerek medalionba foglalt, lapos plasztikájú heraldikus állatok (pl. igényesebb rajzolatú szarvas, továbbá töredékességük és gyenge, elmosódott ábrázolásuk okán bizonytalanul meghatározható állatok, esetenként madarak lábai) (9. ábra 1–4).

A vagdalt belsőkeretű Zsigmond-kori csempéfélék gyakorisága és területi szóródása egyelőre igen behatárolt. A nivósabb plasztikájú, mázas változatok mai tudásunk szerint kizárólag a budai

²⁵ HOLL 1958, 234–235, 41. és 46. kép; HOLL 2010, 731, 736, 19. ábra 1, 22. ábra 5; *Szívmelengető középkor* 2018, 275–278 (Kat. 4.16.f).

8. ábra. 1–6. Csókakő-Vár. Vagdalt belső keretű Zsigmond-kori csempetöredékek.

(Fotó: Hámori Péter; rajz: Éber Magda)

Fig. 8. 1–6. Csókakő Castle. Fragments of tiles from the Age of Sigismund with incised inner frames.

(Photograph: Péter Hámori; drawing: Magda Éber)

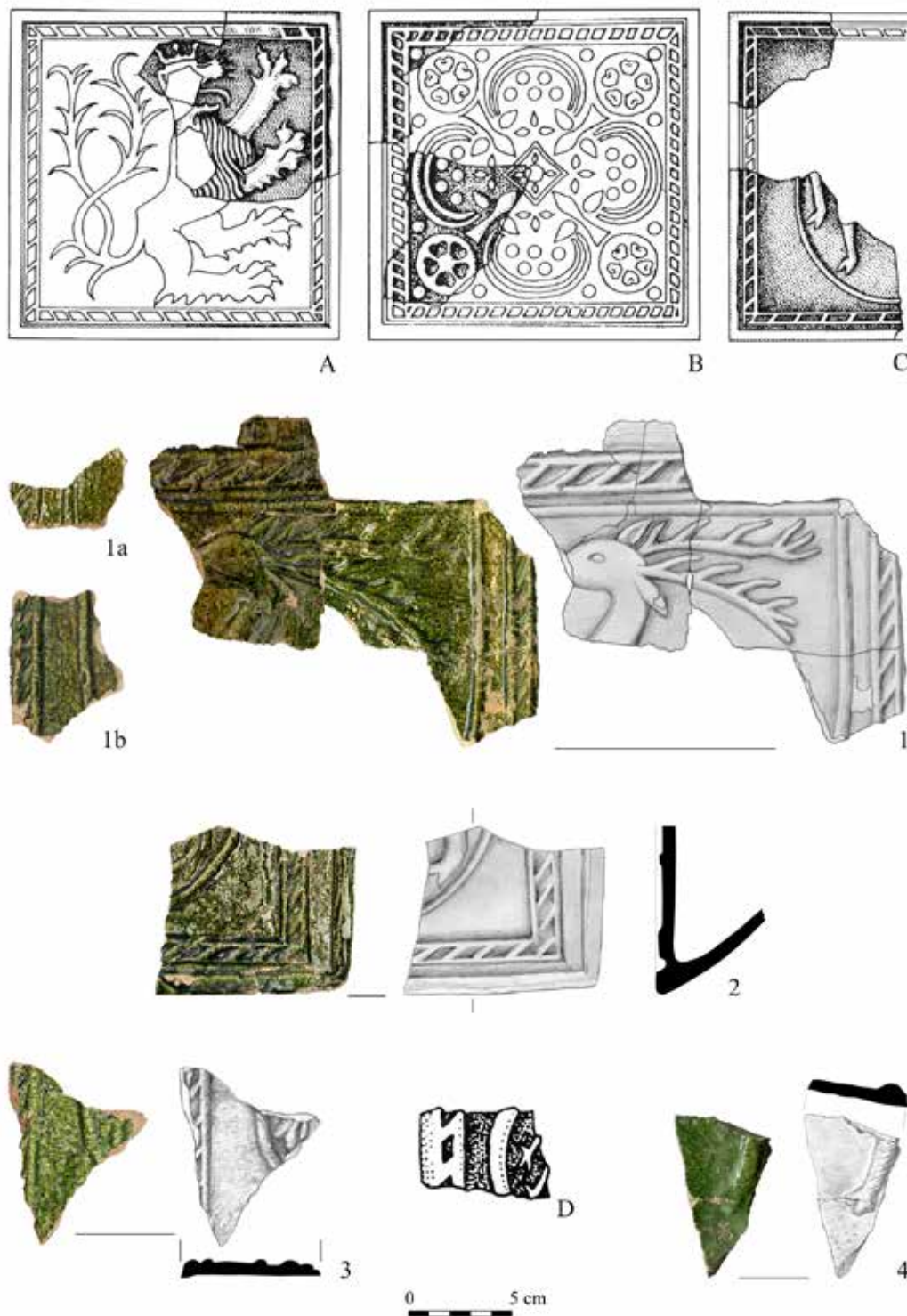
I. csoport produktumai (5., 9., 17., 18. típus).²⁶ Úgy tűnik, ezt az Anjou-kori előképekkel²⁷ is rendelkező keretezési formát a csempés kályhák nagy centrumainak (Buda, Visegrád, Diósgyőr) más Zsigmond-kori csoportjánál nem alkalmazták.²⁸ A vagdalt belsőkeretű csempéknek a Zsigmond-kori budai I. csoporton belül is korlátozott divatját jelzi, hogy a gyakoribb 5. és 9. típus is csak Budáról, Nyékről és Vértesszentkeresztről ismert, a 17. és 18. típus (zöld mázas) csempéi pedig kizárólag a várpalotai kályhán lelhetők fel.²⁹ Ezért is oly jelentős a 18. típus szerény, máztalan

²⁶ HOLL 1958, 228, 32. kép; HOLL 1971, 161, 111. kép; HOLL 1984a, 214–215, 8–10. ábra; HOLL 2002, 354, 364, 1. kép 17–18, 7. kép 5, 9, 17. kép 17–18; HOLL 2010, 6. ábra 4–5; *Szívmengető középkor* 2018, 233 (Kat. 3.96).

²⁷ Különösen a budai Sámson-ábrázolásos Anjou-kori csempék figyelemre méltóak, távolabbról pedig az Anjou-kori budai II. csoport, valamint a pomázi 14. századi csoport produktumai említhetők (HOLL 1990, 63, 71–72, 11. kép 3, 13–15. kép, 17. kép; HOLL 2010, 727, 729).

²⁸ E díszítéstől elválasztandó a sarokcsempék – egyébként sokkal inkább a kor máztalan kályhaszemeire jellemző – plasztikus kötélmintás szegélyezése, mely a Zsigmond-kori budai III. csoport 4. típusánál (HOLL 1958, 55. kép), vidéken pedig a szászvári csempéken figyelhető meg. HOLL 2010, 731, 17. ábra 3–4; *Szívmengető középkor* 2018, 243 (Kat. 3.112).

²⁹ HOLL 1984a, 214–215, 8–10. ábra; HOLL 2002, 354, 364, 1. kép 17–18, 17. kép 17–18.

9. ábra. 1–4. Csókakő-Vár. Vagdalt belső keretű Zsigmond-kori heraldikus állatalakos csempetöredékek. (Fotó: Hámori Péter; rajz: Éber Magda); A–D: Székesfehérvár, Zsigmond-kori csempetöredékek. (BOLDIZSÁR 1992 nyomán)

Fig. 9. 1–4. Csókakő Castle. Fragments of heraldic animal tiles from the Age of Sigismund with incised inner frames. (Photograph: Péter Hámori; drawing: Magda Éber); A–D: Székesfehérvár, fragments of tiles from the Age of Sigismund. (After BOLDIZSÁR 1992)

változatának felbukkanása Székesfehérváron, a középkori Nova Civitas külvárosban (Selyem utca 1–13) (9. *ábra A*).³⁰ A 18. típusal egyazon kályhához tartozó, további vagdalt keretű töredékek is előkerültek a lelőhelyen (egyikük pajzsos/medalionos, állatlábas) (9. *ábra C*),³¹ melyeket már önmagukban is szoros szálak fűznek a most ismertetett csókakői csempékhez. Még nyilvánvalóbb e rokonság a Selyem utcai anyag azon részével, ahol a pajzsos/medalionos keretbe foglalt madárláb-ábrázolás már a csókakői darabokkal minden tekintetben egyező, rózsaszín cserépalapú, zöld mázas csempén jelenik meg (9. *ábra D*).³² E zöld mázas-vagdalt keretes anyag nem is csak a Nova Civitas külvárosra korlátozódik, észlelt a Castrum területén is: e körbe tartozó, geometrizált növényi ornamentikával díszített változat került elő a Szent Anna-kápolna előtti feltáráson (9. *ábra B*).³³ Ezen – a várpalotai kályhán nem szereplő, a csempéképek tekintetében is jóval gyengébb nivójú (így a budai I. csoportba sem besorolt), ugyanakkor a csókakői anyaggal a lehető legszorosabb kapcsolatban álló – székesfehérvári csempékörre Holl Imre külön kitért 2010-es munkájában: „...még nem tudjuk, hogy vajon a városi fazekasok készítették-e ezeket a megrendelő igénye szerint, kiegészítve így egy Budáról szállított kályhát? Városi, helyi mesterre vall a darabok lapos plasztikája és a részletek kidolgozatlan mintázása az állatalakok esetében. Az is lehetséges, hogy az egész kályha helyben készült.”³⁴ Az e körbe tartozó csókakői töredékek támogatni látszanak a feltételezett fehérvári műhely létét, valamennyire érzékeltetve piackörzetének léptékeit is.

EGYÉB, MÉG NEM BESOROLHATÓ TÖREDÉKEK

Az anyagban fellelhető még egy gyenge kivitelű és – túlhasznált vagy másodlagos negatívjai okán – esetenként rendkívül elmosódott plasztikájú csempékör. A töredékeken változó plasztikai minőségű, olykor alig kivehető mancsok és egy jellegzetes gótikus farokmotívum részlete (10. *ábra 1–4*) utalnak heraldikailag jobbra forduló állat (cseh oroszlan?) ábrázolásokra, melyekhez hasonló, de mivesebb „mintaadó” változat a fehérvári anyagból ismert (10. *ábra A*).³⁵ E maradéktalanul még nem értelmezhető anyag talán szintén az előzőekben már tárgyalt székesfehérvári műhelykörhöz kapcsolódik. Tisztázásra vár további három mázas saroktöredék is. Ezek zárt előlapjának léckeretes sarokzugait plasztikus bordával kirajzolt, kerek medalionok, még valószínűbben gyűrűsen visszahajló indák díszítik (10. *ábra 6–7*). A Zsigmond-kori budai (II. csoport 12. típus) és székesfehérvári anyagban (9. *ábra B*) egyaránt előfordulnak olyan összetett, négykaréjos ornamentikával díszített négyzetes csempék, melyek sarkain – ugyanilyen elhelyezésben – kerek rozetták ülnek.³⁶ Végezetül, kissé elkülönítve, meg kell említeni még egy – talán szintén a gyenge kivitelű (fehérvári?) heraldikus csempékörbe vonható – zöld mázas, madár (véltetően sas) alakos szórványt is (10. *ábra 5*), melynek távoli, nagyságrendekkel nivósabb előképe a Zsigmond-kori budai I. csoport négyelt címeres, brandenburgi sasos 1. típusa lehet (10. *ábra B*).³⁷ Előkerülési kontextusa³⁸ azonban bizonytalanra teszi a felső sziklaterasz kis utcájában előkerült csempegyütteshez tartozását.

³⁰ BOLDIZSÁR 1992, 87, 75. kép.

³¹ BOLDIZSÁR 1992, 87–88, 76–77. kép.

³² BOLDIZSÁR 1992, 88, 93. kép.

³³ BOLDIZSÁR 1992, 87, 71. kép.

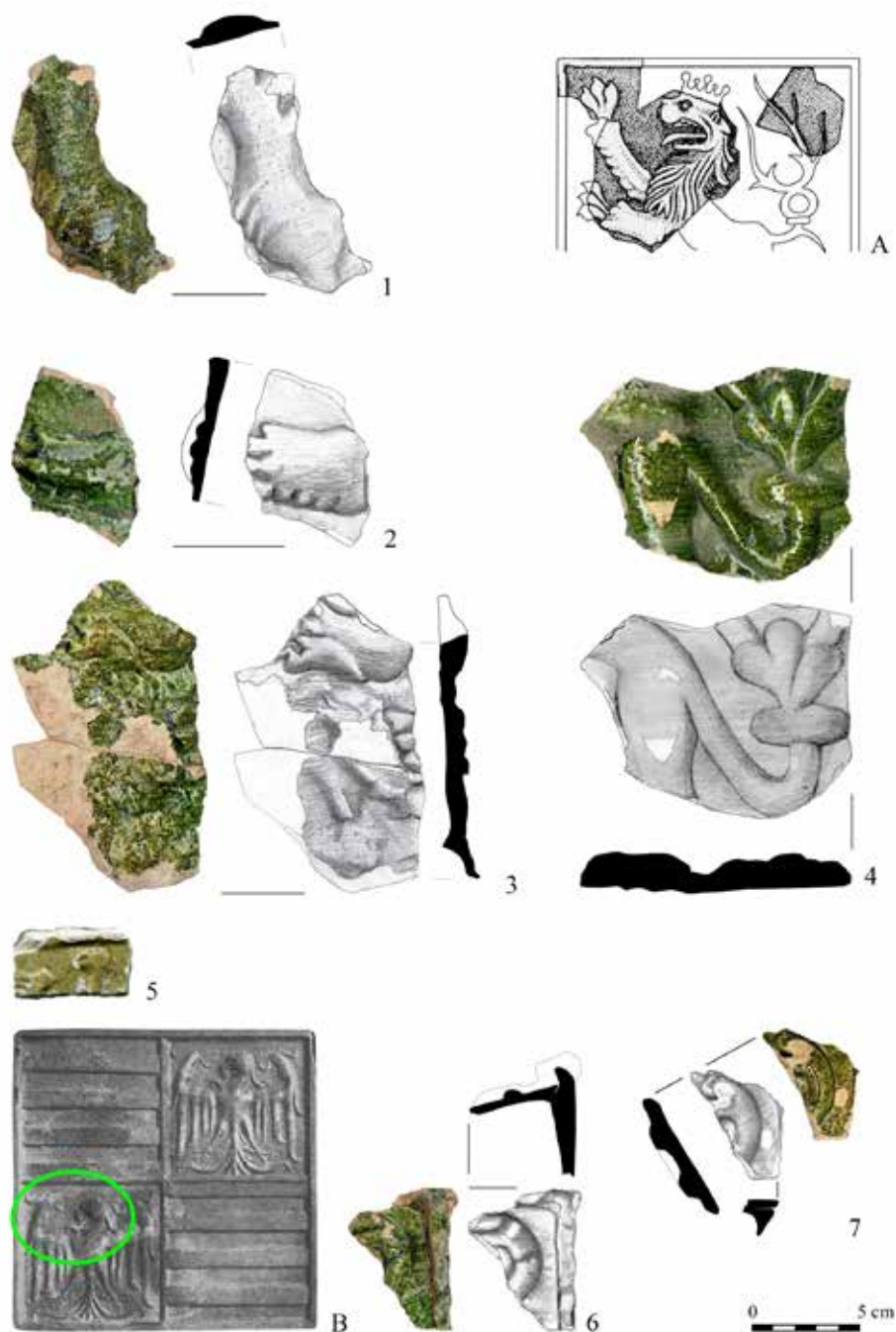
³⁴ HOLL 2010, 734–735, 21. ábra 4–5.

³⁵ BOLDIZSÁR 1992, 87, 72. kép.

³⁶ HOLL 1958, 235, 47. kép; BOLDIZSÁR 1992, 87, 71. kép.

³⁷ HOLL 1958, 228, 28. kép; HOLL 2002, 364, 1. kép 1, 2. kép 1, 4. kép 1; *Szívmelengető középkor* 2018, 73–74 (Kat. 2.8), 232–233 (Kat. 3.95).

³⁸ A csempetöredék az alsóvár 15. századi, déli főfala elé húzott „Bakics-kori” falvonulat egyik olaszbástya-szerűen kiugratott és többször megújított védművének betöltéséből került elő, 15–17. századi másodlagos kerámiaanyag részeként (2014. évi ásatási dokumentáció: 600/145/2016).

10. ábra. 1–7. Csókakő-Vár. Zsigmond-kori csempetöredékek (1–5: heraldikus állatalakos, 6–7: kerek medallion- vagy gyűrűsen visszahajló indadíszes töredékek. Fotó: Hámori Péter; rajz: Éber Magda);

A: Székesfehérvár, Zsigmond-kori cseh oroszlános csempe. (BOLDIZSÁR 1992 nyomán); B: Buda, csempe Zsigmond brandenburgi sasos-négyelt címerével (I/1. típus). (HOLL 1958 nyomán)

Fig. 10. 1–7. Csókakő Castle. Fragments of tiles from the Age of Sigismund. (1–5: Heraldic animals, 6–7: Fragments of round medallions or of elements with curling trailer decoration. Photograph: Péter Hámori; drawing: Magda Éber); A: Székesfehérvár, Age of Sigismund tiles showing the lion of Bohemia. (After BOLDIZSÁR 1992); B: Tile showing Sigismund's coat of arms quartered with the eagle of Brandenburg, Buda (Type I/1). (After HOLL 1958)

MEGFIGYELÉSEK, KÖVETKEZTETÉSEK

A bemutatott anyagot alapvetően a kályhák alsó részéhez tartozó típusok teszik ki. Teljességgel hiányoznak a tetőzet elemei (oromcsempék, hagyma alakú kályhaszemek), és csekély arányban vannak csak jelen a tornyos felsőrész dongás hátú csempéi. A kályhatapasztás-törmelék szintén elenyésző. Mindez több szempontból is orientáló. Egyrészt – miután a Zsigmond-kori kályhaomladék és csempeanyag hiányzó része az erősség más pontján sem került elő – okkal gyanítható, hogy ezen (nagyságrendekkel nagyobb, s főleg a kályha felső részeihez tartozó) hányad a váron kívül került elhelyezésre. Másrészt megfigyelhető, hogy a „kályhaalkatrészek” ezen eloszlása leképezi a (felülről lefelé haladó) bontás és elszállítás technikai sorrendjét is. Úgy tűnik, az alsóvári kis utca csempetörmeléke a kályhabontás(ok) utolsó fázisához kapcsolódik, és zömmel a fűtőberendezés(ek) alsó részének „maradéká”. Mint ilyen, nem érte már el azt a mennyiséget, hogy kiszállítsák a várból, helyben terítették el. Ebből az is következik, hogy e hiányos anyag nem tesz lehetővé kályharekonstrukciót. Viszont megengedi annak feltételezését, hogy az itt lelt – korban az 1400-as évek elejétől az 1430-as évek második feléig ívelő – csempeanyag több (jelen ismereteink szerint és a legnagyobb valószínűséggel két) kályhához tartozhattak. Mint arról már esett szó, e kályhák felszámolását, hulladékként való elterítését Hunyadi Mátyás 1465-től vert denárja keltezi. A feltárási eredmények nyomán hozzátéhető: mindegyik a Rozgonyiak csicsvai ágának birtokba lépésével együtt járó, az 1460-as évek második felére–1470-es évek elejére tehető átalakítások részeként került sor. A munkálatok alapvetően az alsóvári palotaegyüttest, továbbá a felsővár nyugati és északi traktusát, valamint ciszternáját érintették (esetenként szintén Hunyadi Mátyás denárjaival keltezve).³⁹

Eddig terjednek egyelőre kutatásaink biztosnak tűnő megállapításai. Jóval ingoványosabb terepre vezet át a csempeanyag kályhákhoz sorolása, e kályhák Zsigmond-koron belüli keltezése és csókakői megjelenésük „vártörténeti kontextusba” helyezése, mivel a már vázolt bizonytalansági tényezők több értelmezést is megengednek. Ezek részletező kibontása azonban meghaladja jelen munka kereteit.

Ami viszont egyértelműen megállapítható: amikor a bevezetőben jelzett megközelítésben kíséreljük meg körvonalazni Csókakő korszakonként változó, funkcionális ismérveit és művelődéstörténeti arculatát, jelzésértékű régészeti forrásként jön szóba a Zsigmond-kori kályhacsempeanyag is.

Jelentőségét külön aláhúzza, hogy mai tudásunk szerint mind az Anjou-korban, mind a 15. század utolsó harmadától a török foglalásig (1543/44) tartó időszakban – ezek a késő középkori vár pusztán védelmi és gazdasági szerepkörre redukált korszakai⁴⁰ – csak egyszerű szemeskályhák álltak Csókakőn. Ugyanakkor a csempés kályhák itteni feltűnése – összhangban az erősséget a 15. század első felében jellemző ugrásszerű növekedéssel és kiépüléssel, a kaputorony és várkapolna jellegével (ideértve utóbbiak igényes kőfaragvány-tagozatait is⁴¹) – érzékletesen jelzi, hogy Csókakőn a Zsigmond-korban megjelent a rezidencia-funkció, s ezzel szerves egységben a reprezentációra való törekvés is, mely vonások egészen a Mátyás-kor elejéig (1460-as évekig) a vár jellemzői maradtak.⁴²

E sűrített régészeti összképet tanulságos összevetni az írott forrásokkal is. Csókakő 1326 óta királyi birtok, egyben Fejér vármegye mindenkori ispánjának időleges szolgálati javadalma.

³⁹ HATHÁZI 2010, 67–69; HATHÁZI – KOVÁCS 2016, 118–124; HATHÁZI – KOVÁCS 2019, 29–33, 36–37.

⁴⁰ HATHÁZI 1999, 36–53; HATHÁZI 2010, 45–97.

⁴¹ A kőfaragványok feldolgozása (JAKAB 2023, 27–53) során felvetett egyes építéstörténeti és keltezési elképzelések kellő óvatossággal kezelendők. A szakmai kétségeket ébresztő munkarészekre – egy helytállóbb végeredmény kialakítása érdekében – elengedhetetlen lesz visszatérni.

⁴² HATHÁZI 1999, 41–46; HATHÁZI 2010, 64–87; HATHÁZI – KOVÁCS 2019, 29, 31–33, 36–37. E téren figyelemre méltó a vár „Rozgonyi-korszakának” kerámiája (finom asztali edények, importáru stb.), és fontos tanulságokkal szolgálhat a középkori üveganyag is (KOVÁCS 2023, 62–63; H. GYÜRKI 1991, 32, 22. kép).

1425-ben így nyeri el mogyorósi Rozgonyi István is. E jog 1430-ban alakul át élethossziglani magánhasználatá, ami 1439-től István örökösire is kiterjed, de még ugyanezen évben Csókakő teljes jogú, örökös magánbirtokosaivá válnak. (Eközben Zsigmond – rendkívüli kiváltságként – már 1427-ben engedélyezi István számára egy családi sírkápolna emelését a Csókakőtől alig 24 km-re eső székesfehérvári királyi koronázó templomban és temetkezési helyen.) 1446–1447-ben több oklevél is rögzíti, hogy Csókakő a Rozgonyiak mogyorósi ágának rezidenciája. Kincstárukat és okleveleiket is itt őrzik, amit az 1440–1444 közötti „zavaros időkben” tulajdon rokonaik, a család csicsvai ágának tagjai elraboltak. A várat végül – Mogyorósi István fia János halála után (1459) – 1462-től tudja törvényesen és ténylegesen is birtokba venni a csicsvai ág. A fordulattal azonban a Csókakő rezidenciális szerepére utaló adatok sora is megszakad az írott forrásokban, a vár a továbbiakban csupán egyike a rezidenciáit máshol tartó család uradalmi központjainak. E státusz állandósul a vár későbbi birtokosainál is, egészen a török hódoltság koráig.⁴³

Az anyag összetétele azonban további kérdéseket is felvet: vajon a csempés kályhákban is megmutatózó Zsigmond-kori luxus a Rozgonyiak főúri reprezentációjának a kizárólagos megnyilvánulása, avagy az első jelekkel már a királyi vár-korszak utolsó évtizedeitől kezdve számolhatunk Csókakőn? Ezzel is összefüggésben csempeanyagunk – státusszimbólum-jellege mellett – hozzájárulhat a több periódusban kiépült 15. századi vár még nyitott kronológiai kérdéseinek tisztázásához is? Ismét olyan kérdések, melyeket egy következő munkánkban tudunk körbejárni.

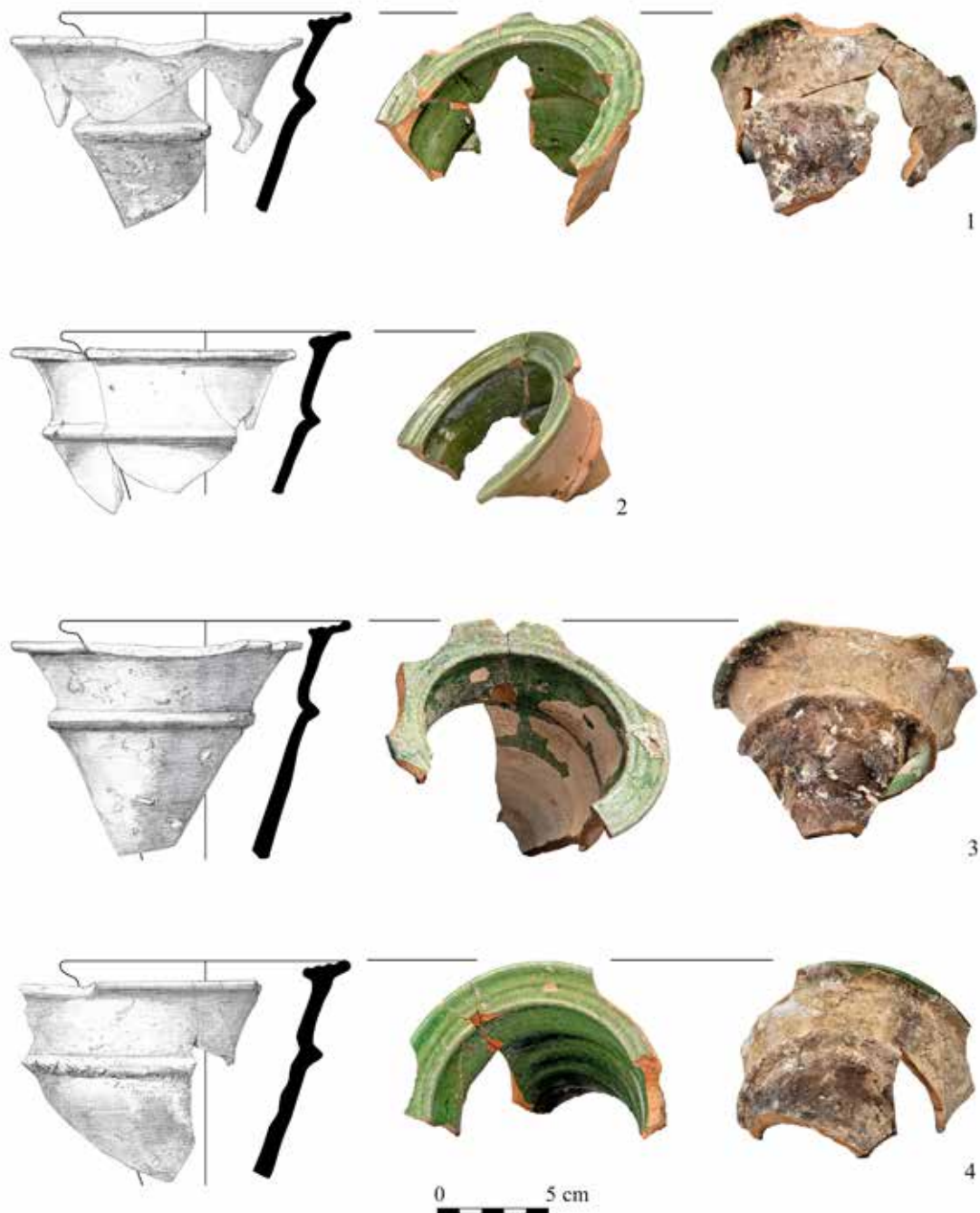
MÁZAS TÖRÖK SZEMES KÁLYHA

Az 1540-es években a vár oszmán uralom alá került. A hódoltság 143 éve alatt az anyagi kultúrában – amellet, hogy fennmaradtak a középkori hagyományok is – új, a hódítók kultúráját képviselő elemek jelentek meg. Ez utóbbiak közé tartozik a mázas török szemes kályha is, melynek jelenlétéről árulkodik a csekély mennyiségű jellegzetes kályhaszemanyag. A mázas török szemes kályha szintén egyfajta „reprezentációt” képviselhetett a vár életében, még ha e „luxus” mértéke és minősége jóval szerényebb is, mint ami a Zsigmond-kori csempés kályhák esetében volt tapasztalható. A reprezentációs jelleget nem csupán a kályhaszemleletek előfordulási aránya mutathatja, a feltevést alátámaszthatják a kályhatípus balkáni párhuzamai is, melyek több esetben módosabb polgári vagy fontosabb katonai, egyházi környezethez, jelentősebb kolostorokhoz kapcsolódnak. Egy középkori és egy (balkáni jellegű) török kályha összevetése (lásd 4. és 13. ábra) élesen rávilágít arra a különbségre, ami egy középkori magyar bárót és egy kisebb oszmán helyőrség parancsnokát körülvevő luxus között fennállt.

LELŐKÖRÜLMÉNYEK

Csókakőn mázas török kályhaszemek darabjai szórványosan a vár több pontján is felbukkantak, de viszonylag nagyobb mennyiségben, az alsóvárban, a dzsámi alapjainak feltárása során, a falmaradványokat, illetve a dzsámi déli fala előtti járószintet borító kora újkori omladékos rétegekből kerültek elő (1. ábra 3–E1, F). A vizsgált 2014. évi anyagban szinte valamennyi török kályhaszemlelet töredék, illetve töredékes; kiegészíthető példány – még restaurálás után is – alig van köztük, ép darab csupán egyetlen került elő (11–12. ábrák).

⁴³ HATHÁZI 1999, 38–39, 42–48, 50–53; HATHÁZI 2010, 47–49, 52–64, 89–96; SCHMIDTMAYER 2012, 126–135; SCHMIDTMAYER 2014, 193–217; SCHMIDTMAYER 2015, 207–217, további irodalommal.

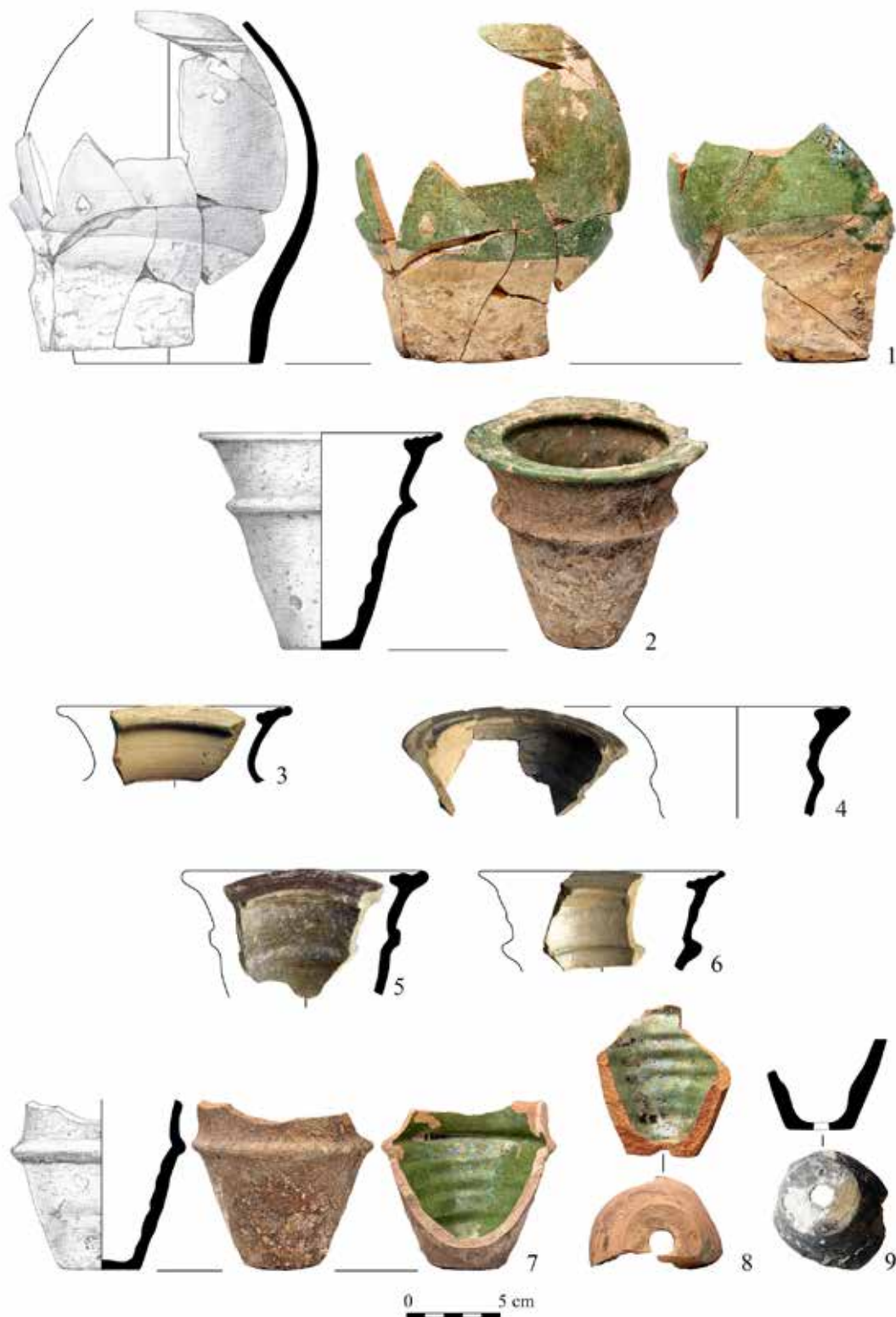

11. ábra. Csókakő-Vár. 1–4. Mázas török kályhaszemek töredékei.

(Fotó: Hámori Péter; rajz: Éber Magda)

Fig. 11. Csókakő Castle. 1–4. Fragments of glazed Ottoman stove tiles.

(Photograph: Péter Hámori; drawing: Magda Éber)

12. ábra. Csókakő-Vár. 1. Kályhacsúcsként használt török kori korsó töredékei; 2–9. mázas török kályhaszemek darabjai. (Fotó: Hámori Péter; rajz: Éber Magda)
 Fig. 12. Csókakő Castle. 1. Fragments of Ottoman-era jugs used as stove pinnacles; 2–9. Pieces of glazed Ottoman stove tiles. (Photograph: Péter Hámori; drawing: Magda Éber)

JELLEMZŐK

A magyarországi anyagban a homorú (konkáv) mázas török kályhaszemeknek alapvetően két fő típusa különíthető el,⁴⁴ egy keskenyebb peremű, mélyebb pohárszerű, valamint egy szélesebb peremű, alacsonyabb vagy mélyebb, bögre alakú változat. A szemek belső oldalukon mázasak, a máz színe általában zöld, ritkábban sárga,⁴⁵ még ritkábban barna, Gyulán folytatott technikával készített darabok is vannak. Ilyen típusú mázas kályhaszemek 16. századi, de főként 17. századi délvidéki (szerbiai és horvátországi), továbbá Al-Duna vidéki (romániai) régészeti anyagból is ismertek, többé-kevésbé azonos formában.⁴⁶

A csókakői kályhaszemek mind a magasabb pohárszerű formát képviselik, gyűrűvel tagolt oldalfallal, vízszintesen kihajló, bordázott (hornyolt) peremmel. Gyors korongon készültek, anyaguk finom homokos, színük halványbarna-barna, belső felületüket szinte mindig zöld máz fedi. A szemek peremének külső átmérője többnyire 13 cm (néha 12–13 cm közötti), a peremszélesség 1,5–1,7 cm, az ép példánynál a mélység 11 cm, az alj átmérője 4 cm. Több peremen agyagtapasztás maradványa található, mely a kályha külső felületének eldolgozása során került a szemekre.⁴⁷ Néhány kályhaszem alján 1–1,2 cm átmérőjű kerek lyuk figyelhető meg (12. ábra 8–9), ezek talán a hőáteresztéssel lehettek összefüggésben. Szembetűnő, hogy a szemek külső felülete sok esetben nemcsak égett-kormos, hanem szórtan habarcsnyomokkal is borított. A koromnyomok intenzív használatról tanúskodnak. Néhány esetben a szemeken nincs korom (11. ábra 2, 12. ábra 8), ezeket talán nem használták fel, vagy talán sárral kenték be tapasztáskor.⁴⁸

A KÁLYHATÍPUSRÓL

Az átnézett leletanyagban a kormos, habarcsnyomos kályhaszemek nagyon egységes képet mutatnak (11. ábra 1, 3–4), ami arra utal, hogy azok többsége ugyanazon kályha alkatrészei lehettek. A leletek egy – a vár többi (török kori) kályhájához képest – nívósabbnak értékelhető, mázas török kályhaszemekkel épített kályha emléket őrizhetik, mely a vár előjárója lakhelyének egyik helyiségében állhatott. E lakhely a vár kiemelt jelentőségű épülete, a dzsámi mellett, annak keleti szomszédságában helyezkedhetett el,⁴⁹ az alsóvár 15. századi palotájának sérült, de használatban maradt épülettömbjében kialakítva (1. ábra 3-E). E török kori épület emeletes lehetett (talán hasonló volt a balkáni, anatóliai tradicionális lakóházakhoz), a kályha pedig az emeleten állhatott. A kályha alapjait, a felépítmény tapasztásmaradványait nem találtuk meg az ásatások során. Nem zárható ki, hogy ezt a kályhát is elbontották (mint a középkori csempés kályhá/ka/t), és az épebb szemeket elszállították (amit alátámasztana a várban maradt anyag erősen töredékes

⁴⁴ Nagyobb magyarországi várakból, városokból pl.: Pécs: FEHÉR 1959, 115–119, 131–132, X. t. 1–15; Esztergom: FEHÉR – PARÁDI 1960, 42, XXVIII. t. 2; Eger: FODOR – KOZÁK 1970–1971, 150, 155, és 18–19, 45. képek; Szolnok: pl. KOVÁCS 1984 44, 122–123, 26. t. 1–4, 6; Visegrád: pl. GERELYES 1987, 174, 5. kép 4, 7; Segesd: MAGYAR 1988, 143, 14. kép 6, 15. kép 1–2; Vác: TETTAMANTI 1994 110, 25. t. 1; Buda: pl. GERELYES 1991, 31–34, 38, 40, 47, és 14. kép 3–5; SÁBJÁN – VÉGH 2002; Székesfehérvár: KOLLÁTH 2010, 84–85, kat. 286–287; Kanizsa: KOVÁCS 2003, 159, 7. kép 7; Gyula: SZALAI 2017, 481, 3. ábra 17–20. – Kisebb várakban pl.: Dunaföldvár: KOZÁK 1970, 204–205; Vál: HATHÁZI – KOVÁCS 1996, 48–49, 55, és 27. kép 3–6; Szigetvár-Turbék: HANCZ 2020, 294–297, 27–29. ábrák; Barcs: KOVÁCS 2021, 343–345, Fig. 14, 362–364, Fig. 30–31.

⁴⁵ SÁBJÁN – VÉGH 2002, 284.

⁴⁶ Bács (Bač, Vajdaság, Szerbia): NADJ 1961, 95, Taf. XIV. 5–10 (említéssel további lelőhelyekre); Belgrád (Beograd, Szerbia): MARJANOVIĆ-VUJOVIĆ 1973, 215, (227), cl. 23; BIKIĆ 2003, 88, Tip XVI/4–5, 154–155, sl. 34; Eszék (Osijek, Horvátország): RADIĆ 2015, kat. 140–146; Turnu-vár (Turnu Măgurele, Románia): GAȘPAR 2019, 135, cat. no. 53, Pl. VI. 3a–b.

⁴⁷ A kályha külső felületének eldolgozásáról: SÁBJÁN – VÉGH 2002, 284.

⁴⁸ SÁBJÁN – VÉGH 2002, 284.

⁴⁹ E lakóterülethez kapcsolódik egy-két további reprezentatív lelet is (pl. mindkét oldalán sgraffito díszes talpas tál és kínai porceláncsésze darabjai).

jellege). Kérdéseket vetnek fel a szemek külső felületén található habarcsnyomok, melyek közvetetten talán a várbeli kőépítkezésekkel függhetnek össze.

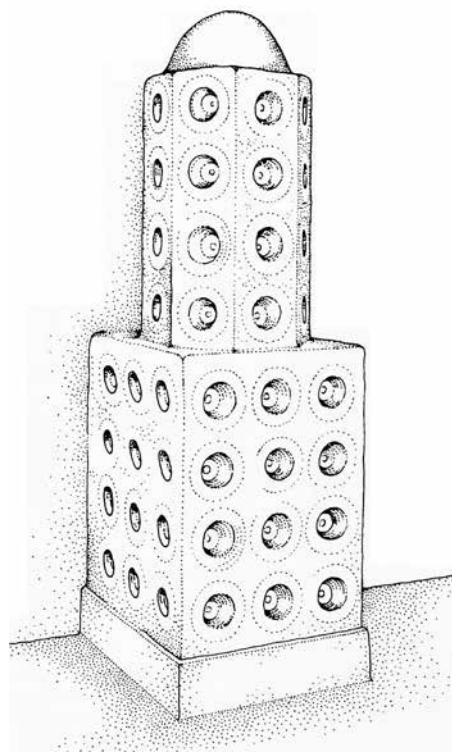
Miután a kályhatípust csupán a kályhaszemek képviselik, azok is töredékesek, kályhát, kályhatömeget nem tudunk rekonstruálni.

A hódoltsági formák rekonstruálásában segít egy Belgrád külvárosában feltárt kályhamaradvány. Az egykori kályha egy 17. század második felére keltezhető, 1688-ban elpusztult épület egyik helyiségében került elő, zöld mázas kályhaszemekkel kirakott, négyszög alapú alsó része viszonylag épen maradt meg.⁵⁰

A magyarországi mázas szemes kályhás anyagból kiemelkednek a budai Vízivárosban feltárt két, 17. század végén elpusztult kályha maradványai.⁵¹ Az emléanyag alapján – Sabján Tibor által – rekonstruált kályhák balkáni típusú fűtőberendezést jelenítenek meg, melynek főbb részei a téglalábazaton álló, vagy lábazat nélküli négyzetes (négyzet) alapú alsó rész, az azon ülő nyolcszögű hasáb formájú felső rész, és a kupola (13. ábra). E forma gyakori lehetett a hódoltsági török (balkáni) kályháknál, sőt nemcsak a mázas, hanem a mázatlan szemes kályháknál is,⁵² de minden bizonnyal csak egy volt a formák között.⁵³ Fontos megfigyelés, hogy a vízivárosi kályhába a mázas kályhaszemek mellett talpas tálat és reneszánsz kályhacsempét is beépítettek.

A különféle elemek beépítése Csókakőn is elképzelhető, sőt valószínűsíthető. Egyedi, „házi” megoldást sugall egy zöld mázas korszó másodlagos felhasználása (12. ábra 1). A korszó kiütött fenekének átmérője 10 cm, a belső oldal füsttől-égéstől szürkésfekete, kormos. A hasas korszó üres fenekét agyagba nyomták: a korszót (vagy annak darabját) a kályha tetején helyezhették el, ahol kályhacsúcsként dísz volt, vagy esetleg kürtőszerű funkciót töltött be. A korszó külsején a 4,5 cm széles, tapasztásnyomokat őrző alsó sáv a kupola falának vastagságát mutatja.⁵⁴

A magyarországi mázas török szemes kályhák a balkáni – főként újkori – mázas szemes kályhával rokoníthatók, ezeknek különféle változatai ismertek (14. ábra A–D). A boszniai és főként a bulgáriai újkori párhuzamokra már íj. Fejér Géza is rámutatott 1959-es (1960-ban) megjelent tanulmányában.⁵⁵ Sabján Tibor további balkáni – boszniai, szerbiai, bulgáriai – adatokat gyűjtött.⁵⁶ A boszniai példák sorát bővítik a 18. századi Svrzo-ház (Sarajevo, Bosznia-Hercegovia) mázas

13. ábra. Mázas török szemes kályha, Sabján Tibor rekonstrukciója a budai vízivárosi lelet alapján. (SABJÁN 2002 nyomán)

Fig. 13. Stove with Ottoman glazed tiles. A reconstruction by Tibor Sabján on the basis of remains of a stove found in Buda's Water Town. (After SABJÁN 2002)

⁵⁰ MARJANOVIĆ-VUJOVIĆ 1973, 204, (227), cl. 23, T. VII–VIII.

⁵¹ SABJÁN – VÉGH 2002.

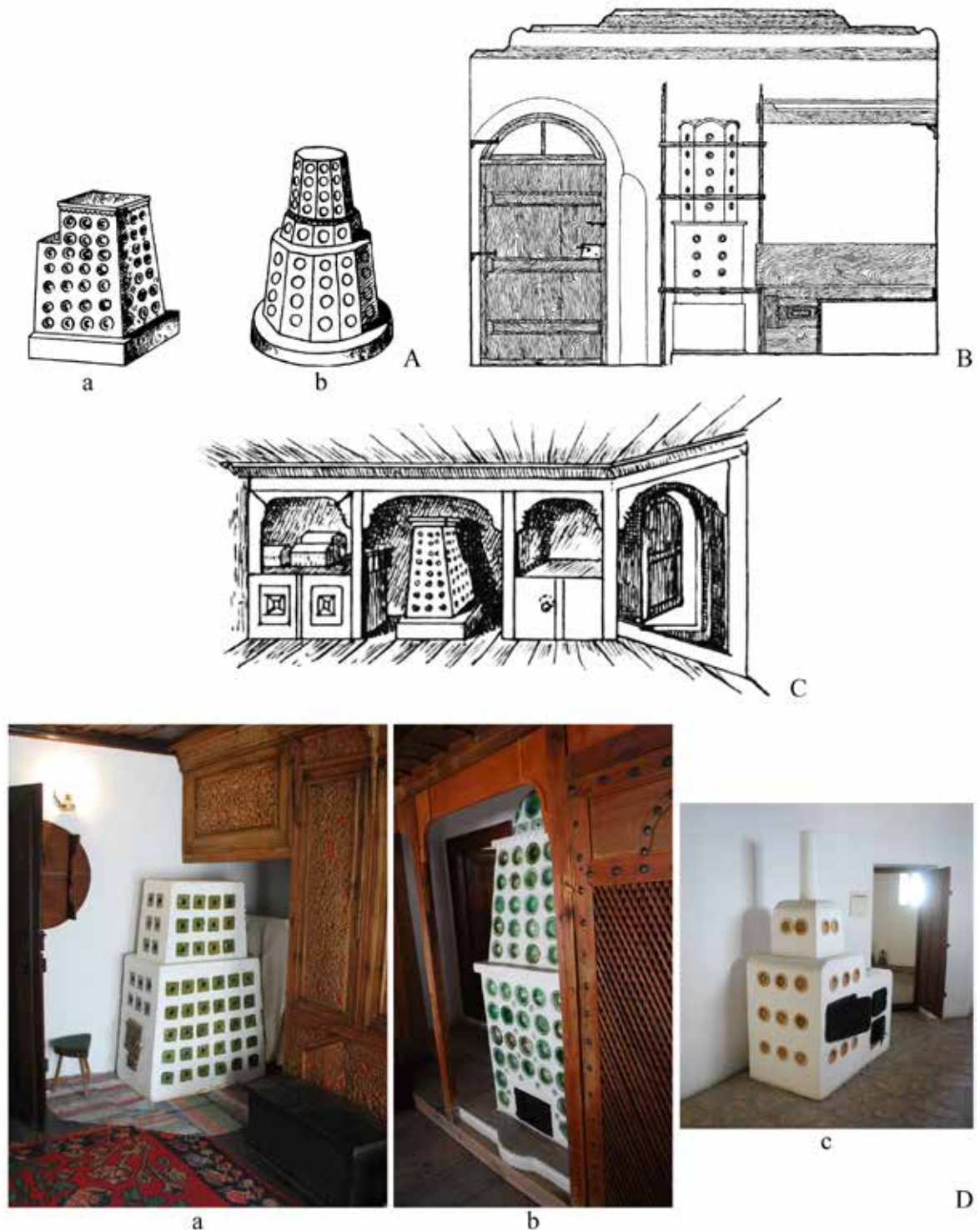
⁵² KOVÁCS 2021, passim, lásd figs 24, 26–27.

⁵³ SABJÁN – VÉGH 2002, 288.

⁵⁴ A korszón látható tapasztásnyomokra Gucci László restaurátor hívta fel a figyelmet, köszönet érte. Egyébként ezt a kupolavastagságot azonosíthattuk a kályhamaradványokban igen gazdag barcsi anyagban is. KOVÁCS 2021, 357.

⁵⁵ FEHÉR 1959, 131–132.

⁵⁶ SABJÁN – VÉGH 2002, 284–287, 16–18. ábrák. Vö.: MERINGER 1900, Figs 30–32. Lásd még CHRISTOV – STOJKOV – MIJATEV 1957, 37. kép.

14. ábra. 18–19. századi balkáni mázas szemes kályhák. A: Bosznia. (MERINGER 1900 nyomán); B: Bulgária (Rila). (CHRISTOV – STOJKOV – MIJATEV 1957 nyomán); C: Bosznia. (MERINGER 1900 nyomán); D: Bosznia (a. Travnik, b-c. Sarajevo). (Fotó: Kovács Gyöngyi)

Fig. 14. Balkan glazed-tile stoves from the 18th–19th centuries. A: Bosnia. (After MERINGER 1900); B: Bulgaria (Rila). (After CHRISTOV – STOJKOV – MIJATEV 1957); C: Bosnia. (After MERINGER 1900); D: Bosnia (a. Travnik, b-c. Sarajevo). (Photograph: Gyöngyi Kovács)

szemű reprezentatív kályhái is (14. ábra Db),⁵⁷ a földszinten álló mázas kályhaszemekkel kirakott kemencés tűzhely (14. ábra Dc) arra is figyelmeztet, hogy mázas kályhaszemeket nem csak lakóterek fűtőberendezéseikhez alkalmaztak. A jelenleg ismert újkori balkáni kályhák 16–17. századi jegyeket őrizhetnek, így fontos adatokkal szolgálnak a magyarországi hódoltsági anyag értékeléséhez. Abalkáni példák formai gazdagsága alapján biztosan feltételezhető, hogy a hódoltsági magyarországi kályhák is különbözők lehettek, olykor egyedi megoldásokkal.

ÁLTALÁNOS MEGFIGYELÉSEK

A hivatkozott/közölt – és a legkülönbözőbb lelőköörülményekkel és kísérő anyaggal rendelkező – régészeti leletek tanúsága szerint a keltezhető kályhaszemek többnyire 17. századiak, így a mázas szemes kályhák feltehetően inkább a 17. századra jellemzőek.⁵⁸ A mázas török kályhaszemek gyakran fordulnak elő más típusú kályhaszemekkel, ami a különböző szemes kályhatípusok egyidejű és párhuzamos jelenlétét bizonyítja adott helyszínen. Csókakőn is ez a helyzet: a leletanyag alapján a középkort, majd a török kort is alapvetően a mázatlan tál alakú kályhaszemekkel épített kályhák kísérték végig.

A régészeti leletanyag alapján úgy tűnik, hogy a magyarországi hódoltságban mázas szemes kályhák városokban, kisebb és nagyobb várakban egyaránt jelen voltak. A kisebb váraknál a mázas szemes kályhák építésének háttérében talán az adott vár parancsnokának igénye, anyagi lehetősége áll, esetleg a vár státusza. A váli palánkvár területén a mázas török kályhaszemek főként abból a 17. század végi gödörből kerültek elő, mely egy talán módosabb török személy (várparancsnok?) tulajdonához tartozó, komplett török rézedényegyüttest is rejtett. A Nagy Szulejmán szultán (1520–1566) türbéje körül épült turbéki palánkerősségben a halveti derviskolostor magyarázhatja a nívósabb kályhák jelenlétét.

A csókakőihez hasonló a helyzet Baracson. A barcsi oszmán palánkvár régészeti leletei között a jellegzetes mázas török kályhaszemleletek előfordulási aránya igen csekély, és szinte valamennyi darab töredék, illetve töredékes. A 2003. évi kályhaszemleletek között az arányuk 2% körüli,⁵⁹ sűrűsödésük környezetében különleges leletek is előfordultak.⁶⁰ Feltűnő, hogy egyes déldunántúli, kisebb jelentőségű helyszíneken, mint például Ozorán, a mázas török kályhaszemek teljes egészében hiányoznak.⁶¹ Az újpalánki vár területén folyt sokéves ásatásból is csupán két darab mázas török kályhaszemtöredék ismert.⁶²

Szemes kályha a 16–17. századi Anatóliában nem volt használatos, a kapcsolatok, párhuzamok a Balkán felé mutatnak. A mázas szemes kályhatípus a (16–)17. században feltehetően a Balkánon sem volt még általános, bár a régészeti adatok (többnyire kályhaszemek) bizonyítják 17. századi jelenlétét. Elterjedése azonban csak a 18. századtól figyelhető meg.

KÁLYHAÉPÍTŐK

Az oszmán kori írott források bizonyítják, hogy a hódoltság korában a várépítkezésekhez munkaerőhiány miatt igénybe vették a helyi lakosság kézműves rétegének munkáját is,⁶³ gyakran történt alkalmi berendelés távolabbi területekről is. A szultáni tanács egy 1572. évi rendelete szerint Esztergom, Székesfehérvár és Szigetvár felújításához eredetileg az izvorniki, aladzsahiszári,

⁵⁷ Lásd még KOVÁCS 2021, Fig. 31. 2.

⁵⁸ Korábbi áttekintés: KOVÁCS 2021, 364.

⁵⁹ KOVÁCS 2021, 343.

⁶⁰ Rozmáragyarból készült övlemez, izniki edény töredéke, arab betűs pecsétnyomó. KOVÁCS 2021, 362, 92. jegyzet.

⁶¹ Ozora: GERELYES – FELD 1986, 177.

⁶² GAÁL 2015, 168, 6. t. 11–12.

⁶³ FODOR 1981, 72.

szendrői, szerémi, pozsegai, boszniai és hercegovinai szandzsákokból kellett volna kiállítani elegendő számú kőművest és ácsot (a boszniai és hercegovinai szandzsákok végül a helyi munkák miatt felmentést kaptak ez alól).⁶⁴ Az építkezések így jelentős mester-, kézművesvándorlást (és ezzel összefüggésben árumozgást is) eredményezhettek.

Csókakő birtokosai is a hódoltság idején mindvégig (de a középkorban is) támaszkodtak az uradalmi, illetve környékbeli települések természeti forrásaira, iparára, lakosságának munkarejére.⁶⁵ Intenzívek voltak a kapcsolatok a szandzsákközpont Székesfehérvárral is.⁶⁶ A középkortól eltérő forma miatt a mázas török kályhaszemeket feltehetően nem a falvak fazekasai készítették, azok a török Székesfehérváron készülhettek. Mázas szemes kályhát főtiszt, a vár kapitánya rendelhetett meg, például Sábán aga, aki a 17. század első évtizedeiben, 1608–1632 között volt a vár parancsnoka, és többször szerepel a korabeli forrásokban.⁶⁷ Az írott források nem említik, de több várbeli építkezés valószínűleg hozzá (vagy sógorához) köthető. A kályhaépítők azonban magyar mesterek lehettek, akik akár előképek alapján is dolgozhattak.

BEFEJEZÉS

A fűtőberendezések, a különféle főző-sütőhelyek a mindennapi életvitel alapvető elemei. A kályhák, tüzelőhelyek rendszere egy várban is alapvetően igazodott lakóinak legkülönbözőbb szükségleteihez, a szóban forgó időszakban különösen összefüggött a klimatikus viszonyok változásával. A korszak időjárásában a „kis jégkorszak” (1300–1800) jelei – hideg telek, hűvös, csapadékos nyarak – a Kárpát-medencében, így a szűkebb régióban is mutatkoztak.⁶⁸ Az időjárás tényezőkhöz történő alkalmazkodás, annak a különböző korszakok régészeti leleteiben megfigyelhető lecsapódása a várban izgalmas kutatási téma lehet a jövőben. Jelen tanulmányunk azonban a fűtőberendezések vonatkozásában csupán a reprezentáció kérdését vizsgálja. A Zsigmond-kori mázas kályhák udvari, főúri szintű reprezentációról árulkodnak, ami igen jelentős mértékben köthető a rezidenciáját itt berendező Rozgonyiak mogyorósi ágához. A 17. században egy mázas török szemes kályha szintén szolgálhatott reprezentációs célokat, e kályhatípus párhuzamai Csókakőt az oszmán birodalom északi (balkáni) régiójának anyagi kultúrájához kapcsolják.

A fűtőberendezések változásai tükrözik a vár korszakváltásait, teret adva az építéstörténeti és kronológiai kérdéseken túllépő reflexióknak, melyek a vár változó súlyát és funkcióit éppen úgy érintik, mint a kályhák építőire és építtetőire egyaránt kiterjedő társadalomtörténeti szempontokat.⁶⁹

IRODALOM

- BEHRINGER 2017 BEHRINGER, Wolfgang: *A klíma kultúrtörténete. A jégkorszaktól a globális felmelegedésig*. Ford.: Tarnói Judit. Budapest 2017².
- BIKIC 2003 BIKIĆ, Vesna: *Gradska keramika Beograda (16–17. vek) / Belgrade ceramics in the 16th–17th century*. Beograd 2003.

⁶⁴ FODOR 1981, 83, vö. FODOR 2020, No. 10 (50–51).

⁶⁵ Pl. RÁTH 1860, 57 (1639), 65 (1641).

⁶⁶ 1543-ban a vár oszmán őrseit Fehérvárról helyezhették Csókakőre, de még az 1550-es években is előfordult, hogy a katonákat a fehérvári őrseg névsorához regisztrálták (1558/59. évi zsoldlista). HEGYI 2007, II. 977, 1015.

⁶⁷ HEGYI 2007, II. 1019–1022; RÁTH 1870, passim.

⁶⁸ Pl. RÁ CZ 2008, 97–100, 141–151; VADAS – RÁ CZ 2013, 218–227; BEHRINGER 2017, 115–217.

⁶⁹ Munkájukért köszönettel tartozunk Horváth Adrienn gyűjteményi osztályvezetőnek (SZIKM), Gucsi László restaurátornak, Kovács Bianka Gina és Ná dai Zsófia régészeknek, Hámori Péter fényképész-mesternek, Éber Magda, Mészáros Nóra és Varga Zsóka grafikusoknak (HUN-REN BTK Régészeti Intézet).

- BOLDIZSÁR 1989 BOLDIZSÁR Péter: Gótikus kályhacsempék az újabb budavári ásatás leletanyagából (Gothische Ofenkacheln aus dem Fundmaterial der neueren Ausgrabung auf dem Gebiet der Burg von Buda). *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve* 1988:1 (1989) 95–110.
- BOLDIZSÁR 1992 BOLDIZSÁR Péter: Középkori kályhacsempék Székesfehérváron (Ofenkacheln aus dem Mittelalter in Székesfehérvár). *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve* 1991/92:1 (1992) 83–92.
- BOLDIZSÁR 2016 BOLDIZSÁR Péter: Zsigmond kori kályhacsempék az esztergomi Malombástya leletanyagában. In: *Archaeologia – Altum Castrum Online. A Magyar Nemzeti Múzeum visegrádi Mátyás Király Múzeumának középkori régészeti online magazinja.* (<http://real.mtak.hu/134222/1/boldizsar-malombastya-csemppek.pdf>, letöltve: 23.06.29.)
- CHRISTOV – STOJKOV – MIJATEV 1957 CHRISTOV, Christo – STOJKOV, Georgi – MIJATEV, Krăstju: *Das Rila-Kloster. Die Geschichte, das Bauwerk, Wandmalerei und Holzschnitzerei.* Aus dem Erbgut der bulgarischen Baukunst 6. Sofia 1957.
- FEHÉR 1959 FEHÉR, Géza ifj.: A pécsi Janus Pannonius Múzeum hódoltságkori török emlékei (Denkmäler aus der Zeit der Türkischen Unterwerfung im Janus Pannonius Museum in Pécs). *A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* 1959 (1960) 103–149, I–XII. t.
- FEHÉR – PARÁDI 1960 FEHÉR Géza ifj. – PARÁDI Nándor: Esztergom-szenttamáshegyi 1956. évi törökkori kutatások (Fouilles pratiquées près Esztergom à Szenttamáshegy). *Esztergom Évolapjai* 1960, 35–44, XXVIII–XXIX. t.
- FODOR 1981 FODOR, Pál: Bauarbeiten der Türken an den Burgen in Ungarn im 16.–17. Jahrhundert. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 35:1 (1981) 55–88.
- FODOR 2020 FODOR Pál: *Turbék. Szulejmán szultán szigetvári Türbevárosa a 16–17. századi oszmán-török forrásokban.* Szigetvár-könyvek 1. Budapest 2020.
- FODOR – KOZÁK 1970–1971 FODOR László – KOZÁK Károly: Leletgyűttesek a románkori székesegyház környékéről. Adatok az egri vár XVII–XVIII. századi kerámiájának történetéhez I. (Ensembles de trouvailles des alentours de la cathédrale de l'époque Romane. Données relatives à l'histoire de la céramique des XVIIe et XVIIIe siècles du château-fort d'Eger I.). *Az Egri Múzeum Évkönyve* 8–9 (1970–1971) 147–199.
- GAÁL 2015 GAÁL Attila: Tűzhelyek és kályhák maradványai a Szekszárd-palánki (Jeni Palánk) török várban és településen (Reststücke von Herdstellen und Ofen in der Plankenburg Szekszárd–Palánk [Jeni Palánk] und in der Ortschaft). *A Wosinsky Mór Múzeum Évkönyve* 37 (2015) 145–215.
- GAŞPAR 2019 GAŞPAR, Adriana: Ceramica din perioada otomană târzie descoperită recent la Cetatea Turnu. Analiză preliminară (Late Ottoman pottery recently found at Turnu Fortress. Preliminary analysis). *Buletinul Muzeului Judeţean Teleorman. Seria Arheologie* 11 (2019) 133–152.

- GERELYES 1987 GERELYES Ibolya: Török kerámia a visegrádi Alsóvárból (Turkish ceramics from Alsóvár in Visegrád). *Communicationes Archaeologicae Hungariae* 1987, 167–179.
- GERELYES 1991 GERELYES Ibolya: Török leletegyüttesek a budavári palotából, 1972–1981 (Türkische Fundkomplexe aus dem Burgpalast von Buda, 1972–1981). *Tanulmányok Budapest Múltjából* 23 (1991) 21–74.
- GERELYES – FELD 1986 GERELYES Ibolya – FELD István: Hódoltság kori leletegyüttesek az ozorai várkastélyból (Fundkomplexe der Burgeschlosses von Ozora aus der Zeit der Türkenherrschaft). *Communicationes Archaeologicae Hungariae* 1986, 161–182.
- H. GYÜRKI 1991 H. GYÜRKI Katalin: *Üvegek a középkori Magyarországon*. (Mittelalterliche Gläser in Ungarn). BTM Műhely 3. Budapest 1991.
- HANCZ 2020 HANCZ Erika: Szulejmán szultán turbéki türbepalánkjának kerámiaanyaga. In: *Turbék. Szulejmán szultán zarándokvárosa*. Szerk.: Pap Norbert. Budapest – Pécs 2020, 263–329.
- HATHÁZI 1999 HATHÁZI Gábor: Bevezetés; A vár kutatásának előtörténete; A Csákok vára; A királyok vára; A Rozgonyiaktól a Nádasdyakig; Csókakő, a török végvár. In: Béni Kornél – Fülöp Gyula – Hatházi Gábor: *A 700 éves Csókakő*. Csókakő 1999, 7–13, 22–75.
- HATHÁZI 2010 HATHÁZI Gábor: Csókakő vára az írott és régészeti források tükrében. In: *Csókakő a harmadik évezred küszöbén*. Szerk.: Béni Kornél. Csókakő 2010, 15–151.
- HATHÁZI – KOVÁCS 1996 HATHÁZI Gábor – KOVÁCS Gyöngyi: *A váli gótikus templomtorony. Adatok Vál 14–17. századi történetéhez* (The Gothic Church Tower in Vál. Data to the 14th–17th Century History of Vál). A Szent István Király Múzeum Közleményei B/45. Székesfehérvár 1996.
- HATHÁZI – KOVÁCS 2016 HATHÁZI Gábor – KOVÁCS Gyöngyi: Újabb kutatások a csókakői várban. Az alsóvár régészeti kutatása (2014–2015). *Castrum* 19 (2016) 111–130.
- HATHÁZI – KOVÁCS 2019 HATHÁZI Gábor – KOVÁCS Gyöngyi: A csókakői vár régészeti kutatása 2014–2017 (Archaeological research in the castle at Csókakő, 2014–2017). In: *Örökségünk védelme és jövője 5. Váraink – Múlt, jelen, jövő*. A Dobó István Vármúzeumban 2019. április 25–26-án megrendezett tudományos konferencia tanulmánykötete. Szerk.: H. Szilasi Ágota. *Studia Agriensia* 38. Eger 2019, 28–49.
- HEGYI 2007 HEGYI Klára: *A török hódoltság várai és várkatonasága I–III*. História Könyvtár, Kronológiák, Adattárak 9. Budapest 2007.
- HOLL 1958 HOLL Imre: Középkori kályhacsempék Magyarországon I. Az udvari központok műhelyei és hatásuk a vidéki fazekasságra, XIV. század–XV. század közepe (Mittelalterliche Ofenkacheln in Ungarn I. Werkstätten der höfischen Zentren und ihr Einfluss auf die Töpferei der Provinz, 14. bis Mitte des 15. Jahrhunderts). *Budapest Régiségei* 18 (1958) 211–300.
- HOLL 1971 HOLL Imre: Középkori kályhacsempék Magyarországon II. (Mittelalterliche Ofenkacheln in Ungarn II.). *Budapest Régiségei* 22 (1971) 161–207.

- HOLL 1984a HOLL Imre: Dunántúli kályhacsempék. Udvari műhelyek szállításai a 15. században (Kacheln in Transdanubien. Hofwerkstätten in Transdanubien im 15. Jahrhundert). *A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 17 (1984) 209–220.
- HOLL 1984b HOLL Imre: Heraldikai megjegyzések. *Archaeologiai Értesítő* 11 (1984) 109–114.
- HOLL 1990 HOLL Imre: Középkori kályhacsempék Magyarországon IV. (Mittelalterliche Ofenkacheln in Ungarn IV.). *Archaeologiai Értesítő* 117 (1990) 58–95.
- HOLL 2002 HOLL Imre: Középkori kályhacsempék Magyarországon VIII. A Zsigmond-kori I. csoport mintakincsének és kronológiájának kérdéséhez. *Budapest Régiségei* 35 (2002) 357–380.
- HOLL 2010 HOLL Imre: Középkori kályhacsempék Magyarországon XI. Címeres reprezentáció (Medieval stove tiles in Hungary XI. Armorial display). In: *A középkor és a kora újkor régészete Magyarországon I–II. / Archaeology of the Middle Ages and the Early Modern Period in Hungary I–II.* Szerk.: Benkő Elek – Kovács Gyöngyi. Budapest 2010, II. 709–756.
- JAKAB 2023 JAKAB Márton: *A csókakői vár kőanyaga*. MA dolgozat, kézirat. Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest 2023.
- JAKAB 2024 JAKAB Márton: A csókakői vár 15. századi építkezései a kőfaragványok tükrében. *Castrum* 27 (2024) 27–53.
- KOCSIS 2006 KOCSIS Edit: A visegrádi fellegvár kályhacsempe leletei. In: *A visegrádi fellegvár*. Szerk.: Buzás Gergely. Visegrád Régészeti Monográfiái 6. Visegrád 2006, 124–166.
- KOCSIS – VARGA 2020 KOCSIS Edit – VARGA Máté: Kályhacsempék és kályhaszemek a kereki várból. *A Kaposvári Rippl-Rónai Múzeum Közleményei* 7 (2020) 173–182.
<https://doi.org/10.26080/krrmkozl.2020.7.173>
- KOLLÁTH 2010 KOLLÁTH Ágnes: *Kora újkori kerámia leletegyüttesek Székesfehérvár területéről*. MA dolgozat, kézirat. Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest 2010.
- KOVÁCS 1984 KOVÁCS Gyöngyi: *Török kerámia Szolnokon* (Turkish Pottery from Szolnok). Szolnok Megyei Múzeumi Adattár 30–31. Szolnok 1984.
- KOVÁCS 2003 KOVÁCS Gyöngyi: Jegyzetek a kanizsai vár 16–17. századi kerámialeleteihez (Remarks on the 16th–17th century ceramic finds from the Kanizsa fort). *Zalai Múzeum* 12 (2003) 155–176.
- KOVÁCS 2021 KOVÁCS, Gyöngyi: Stoves in the Ottoman castle at Barcs, Drava Valley, Hungary. *Antaeus* 37 (2021) 329–380.
https://doi.org/10.62149/Antaeus.37.2021_12
- KOVÁCS 2023 KOVÁCS Bianka Gina: A Rozgonyiak konyhája. Étkezés a csókakői várban a 15. századi kerámialeletek alapján. *Magyar Régészet – Online* 12 (2023/1) 58–66.
<https://doi.org/10.36245/mr.2023.1.3>

- KOZÁK 1970 KOZÁK Éva: Régészeti és műemléki kutatások a dunaföldvári Öregtoronynál. *A Béri Balogh Ádám Múzeum Évkönyve* 1 (1970) 181–208.
- KOZÁK 1981 M. KOZÁK Éva: A vértesszentkereszti bencés apátság gótikus kályhacsempéi. *Communicationes Archaeologicae Hungariae* 1981, 179–197.
- KOZÁK 1984 M. KOZÁK Éva: A vértesszentkereszti bencés apátság gótikus kályhacsempéi II. *Communicationes Archaeologicae Hungariae* 1984, 187–204.
- KOZÁK 1993 M. KOZÁK Éva: *A vértesszentkereszti apátság*. Művészettörténet – műemlékvédelem 5. Budapest 1993.
- MAGYAR 1988 MAGYAR Kálmán: *A középkori Segesd város és megye története, régészeti kutatása. (Egy királynéi központ a X–XVIII. században)*. Somogyi Almanach 45–49. Kaposvár 1988.
- MARJANOVIĆ-VUJOVIĆ 1973 MARJANOVIĆ-VUJOVIĆ, Gordana: Kuća iz druge polovine XVII veka otkopana u utvrćenom podgraću beogradskog grada – Donjem gradu (La maison de la seconde moitié du XVIIIe siècle, déterrée dans le faubourg fortifié de la ville de Belgrade, Donji Grad), *Godišnjak grada Beograda* 20 (1973) 201–228.
- MERINGER 190 MERINGER, Rudolf: Das volkstümliche Haus in Bosnien und Herzegovina. *Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Herzegovina* 7 (1900) 247–290.
<https://archive.org/details/WissenschaftlicheMitteilungenAusBosnienUndDerHercegowinavolume71900/page/n281/mode/2up> (2024.06.30.)
- NADJ 1961 NADJ, Sandor: Tvrčava Bač. Rezultati arheoloških istraživanja 1958. i 1959. godine (Die mittelalterliche Burg Bač. Resultate der archäologischen Grabungen in den Jahren 1958 und 1959). *Rad Vojvoćanskih Muzeja* 10 (1961) 89–115.
- RADIĆ 2015 RADIĆ, Mladen: *Osijek i šira okolica u osmanskom periodu*. Katalog izložbe / *Osijek and Surrounding Area in the Ottoman Period*. Exhibition Catalog. Osijek 2015.
- RÁCZ 2008 RÁCZ Lajos: *Magyarország környezettörténete az újkorig*. Természet-történelem 1. Budapest 2008.
- RÁTH 1860 RÁTH Károly: A Győr vármegyei hódoltságról. *Magyar Történelmi Tár* 7 (1860) 3–91.
- SABJÁN – VÉGH 2002 SABJÁN Tibor – VÉGH András: Török kori lakóház és kályhák maradványai a budai Vízivárosból. In: *A hódoltság régészeti kutatása*. Szerk.: Gerelyes Ibolya – Kovács Gyöngyi. *Opuscula Hungarica* 3. Budapest 2002, 269–288.
- SCHMIDTMAYER 2012 SCHMIDTMAYER Richárd: Vértesi várak. A Rozgonyi család főúri rezidenciái a 15. században (The castles of the Vértés Mountains: the noble residences of the Rozgonyi family in the fifteenth century). In: *Fiatál történészek dolgozatai a középkori Magyarországról és Európáról*. Szerk.: Péterfi Bence – Vadas András – Mikó Gábor – Jakab Péter. *Micae Mediaevales* II. ELTE BTK Történelemtudományok Doktori Iskola. Budapest 2012, 123–140.

- SCHMIDTMAYER 2014 SCHMIDTMAYER Richárd: A vértesi várak „valódi” urai az 1440-es években (The “real” masters of the castles of the Vértés Mountains in the 1440’s). *Kuny Domokos Múzeum Közleményei* 20 (2014) 193–221.
- SCHMIDTMAYER 2015 SCHMIDTMAYER Richárd: *Vitány, Gesztes, Tata, Gerencsér várai és uradalmai a késő középkorban*. PhD disszertáció, ELTE BTK, Budapest 2015. Kézirat.
- Sigismundus* 2006 *Sigismundus Rex et Imperator. Művészet és kultúra Luxemburgi Zsigmond korában 1387–1437*. Budapest, Szépművészeti Múzeum, 2006. március 18. – június 18. Kiállítási katalógus. Szerk.: Takács Imre. Budapest 2006.
- SZALAI 2017 SZALAI Emese: 15–17. századi kályhaelemek a gyulai várból (Stove tiles /15th–17th centuries/ from Gyula castle). In: *Mesterségek és műhelyek a középkori és kora újkori Magyarországon. Tanulmányok Holl Imre emlékére / Crafts and Workshops in Hungary during the Middle Ages and the Early Modern Period. Studies in Memory of Imre Holl*. Szerk.: Benkő Elek – Kovács Gyöngyi – Orosz Krisztina. Budapest 2017, 473–484.
- Szívmengető középkor* 2018 *Szívmengető középkor. Kályhák és kályhacsempék a középkori Magyarországon, 14–16. század*. Budapesti Történeti Múzeum, Vármúzeum, 2018. április 11. – szeptember 2., Kiállítási katalógus. Szerk.: Kiss Virág – Spekner Enikő – Végh András. Budapest 2018.
- TETTAMANTI 1994 TETTAMANTI Sarolta: A váci vár (Die Burg von Vác). *Váci Könyvek* 7 (1994) 101–174.
- VADAS – RÁCZ 2013 VADAS, András – RÁCZ, Lajos: Climatic changes in the Carpathian Basin during the Middle Ages: The state of research. *Global Environment* 12 (2013) 199–227.
<https://doi.org/10.3197/ge.2013.061209>
- VIZI 2015 VIZI Márta: Előzetes jelentés az ozorai várkastély kutatása során előkerült kályha leletanyagról. *A Wosinsky Mór Múzeum Évkönyve* 37 (2015) 41–73.

VARIATIONS ON A MEANS OF DISPLAY IN CSÓKAKŐ CASTLE – SIGISMUND-ERA TILE STOVES AND AN OTTOMAN STOVE WITH CONCAVE GLAZED TILES

Gábor Hatházi – Gyöngyi Kovács

Csókakő Castle, on the southern side of the Vértés Mountains in Transdanubia’s middle part, was built by the Csák kindred in the late 13th century. From the 14th century to the 16th, it was held by such nationally consequential families as the Rozgonyis, the Kanizsais, the Nádasdys, and the Bakicses, as well as by the king himself. The castle came under Ottoman rule in 1543–1544, remaining so right up until 1687 apart from a brief period during the so-called Long War (1593–1606). It retained its military functions until the end of the 17th century. Over a period of two decades, from 1997 until 2017, the castle site was excavated almost completely.

From the point of view of their role in display, the study investigates stove types in the castle that count as exceptional. The castle’s tile stoves from the 15th century attest to royal and baronial

display, while the Ottoman glazed-tile stove from the 17th can also tell of display, by high Ottoman officials.

The first part of the study addresses tiles from the Age of Sigismund unearthed at the castle. (King Sigismund of Luxembourg was King of Hungary from 1387 until 1437, and Holy Roman Emperor from 1433 until 1437.) Most of the Sigismund-era tile material found at Csókakő was brought from Buda, but also present were tiles with an incised inner frame (i.e. different from the Buda ones), suggesting the existence of a tile-making workshop in the nearby coronation city (Székesfehérvár).

The glazed Ottoman-Turkish stove tiles yield a highly uniform picture. The type of Ottoman stove at issue here is investigable in the context of the Balkans on the basis of parallels from the 17th, 18th, and 19th centuries.

Changes in these heating stove types reflect the changing periods in the castle's history, allowing insights that go beyond questions of dating and architectural periodisation, and that concern not only shifts in the castle's importance and functions, but also social history perspectives extending to those who built the stoves and those who had them built.

A KÖZÉPKORI VÍZGAZDÁLKODÁS TANULSÁGAI AZ ANTROPOCÉN KORBAN

Jakab Gusztáv¹ – Csengeri Erzsébet² – Timár Gábor³

BEVEZETÉS

A víz meghatározó elem a földi rendszerekben. Legjelentősebb szerepe a hidroszféra működéiben van, de kulcsfontosságú a bioszféra folyamataiban és a gazdasági fejlődésben is. Hatással van az agráriumra, az élelmiszerek előállítására, a környezet minőségére, az egészségünkre, valamint fontos része nemzeti identitásunknak. A víz funkciói közül jelentősen felértékelődött az éghajlati rendszerekben betöltött szerepe. A „nagy gyorsulás”¹ korát éljük, az antropocén² időszakot. Az emberiség fokozódó ütemben aknázza ki a természeti erőforrásokat, a globális vízfelhasználás mértéke az elmúlt 70 évben négyszeresére nőtt.³ A növekvő igények, a fogyó készletek, a súlyosbodó árvizek és vízhiányos időszakok hamar alkalmazkodásra kényszerítik az emberiséget. Újra kell gondolnunk a vízhez fűződő kapcsolatunkat, hiszen vízkészleteink végesek.

A tanulmány célja, hogy áttekintse a vízhez fűződő évezredes kapcsolatunkat, különösen a vízgazdálkodás középkori történetét, valamint, hogy a modern vízgazdálkodás hogyan alakította át a Kárpát-medence tájképét és számolta fel a középkori hagyatékot. A vízgazdálkodás történetét már nem szükséges megírni, de a témával foglalkozó publikációk eddig elsősorban technikátörténeti,⁴ gazdaságtörténeti,⁵ történeti ökológiai⁶ és néprajzi⁷ szempontú munkák voltak. Ezen tanulmány szerzőinek célja a középkori és modernkori vízgazdálkodást földtudományi és ökológiai szempontok alapján értékelni, különös tekintettel a klímaváltozás jelentette kihívásokra. A vízszabályozásra a laikusok gyakran úgy tekintenek, mint egy 19. századi vívmányra, és olyan neveket kötnek hozzá, mint gróf Széchenyi István, Vásárhelyi Pál, Pietro Paleocapa vagy Kvassay Jenő. Valójában a vízszabályozás és a vízgazdálkodás története egyidős a magyar állammal, az első történeti adatok és a környezettörténeti adatok is a vízgazdálkodás ezer éves múltját igazolják.⁸ Széchenyi és Vásárhelyi érdeme abban állt, hogy a kezdeti szórványos és kisebb

A szerzők: ¹biológus, egyetemi adjunktus (ELTE Földrajz- és Földtudományi Intézet Környezet- és Tájföldrajzi Tanszék, jakab.gusztav@ttk.elte.hu); ²biológus, ökológus, tanszéki munkatárs (MATE Környezettudományi Intézet Öntözésfejlesztési és Meliorációs Tanszék, csengeri.erszebet@uni-mate.hu); ³geofizikus, egyetemi tanár (ELTE Földrajz- és Földtudományi Intézet Geofizikai és Űrtudományi Tanszék, timar.gabor@ttk.elte.hu).

¹ A nagy gyorsulás az emberi tevékenységek széles skálájának és hatásának drámai, folyamatos és nagyjából szinkron felfutása, amelyet először a 20. század közepén jegyeztek fel és a mai napig tart. STEFFEN *et al.* 2015.

² Az antropocén egy javasolt új földtörténeti kor, melynek kezdetét az emberi tevékenység a Föld ökoszisztémáira gyakorolt jelentős és globális hatása határozza meg. Az új időszak első napja az egyik javaslat szerint az atomkorszak kezdete, 1945. július 16. ZALASIEWICZ *et al.* 2008.

³ OKI 2023.

⁴ KÁROLYI 1960; IHRIG 1973.

⁵ LASZLOVSZKY 2018.

⁶ FERENCZI 2006; FERENCZI 2008.

⁷ Különösen HERMAN 1887; ANDRÁSFALVY 2007; BELLON 2003.

⁸ A tanulmányban kizárólag a táji szinten meghatározó vízgazdálkodási tevékenységek értékelésével foglalkozunk. A tanulmány keretein kívül esik a kutak, ciszternák, vízvezetékek és a szennyvízelvezetés kérdése. Szintén nem foglalkozunk a régebbi korok (különösen a római kor) vízgazdálkodásával, hiszen ezek jelentősége környezettörténeti szempontból elhanyagolható a középkori és modern beavatkozásokhoz képest.

területet érintő beavatkozások után egy összehangolt országos programot indítottak el, egységes módszerek alapján.⁹ Ennek megítélése a klímaváltozás Alföldre gyakorolt hatásait látva erősen vitatott. Gyakran felmerül a középkori vízgazdálkodási rendszerekhez való visszatérés szükségessége, ami indokolja a témával kapcsolatos tudás naprakész értékelését.

VÍZGAZDÁLKODÁSI GYAKORLAT A KÖZÉPKORBAN

Vízgazdálkodás alatt azt a tervszerű, tudományos, műszaki, gazdasági és igazgatási tevékenységet értjük, melynek során összehangoljuk a természet vízháztartását a társadalom szükségleteivel.¹⁰ A társadalmak technológiai fejlettségi szintjüktől, koronként és földrajzi helyzetüktől függően különböző vízigényt fogalmazznak meg. Az őskorban mint a közlekedés közege, ivóvíz vagy a táplálék forrása volt fontos, majd megjelent az öntözővízként és energiaforrásként történő hasznosítás is. Napjainkban egyre hangsúlyosabb a felszíni vizek védelme és azok ökoszisztéma szolgáltatásai. Károlyi Zsigmond fogalmazta meg azt az összefüggést, hogy a vízgazdálkodás célja jelentősen függ a mezőgazdaság profiljától.¹¹ Ameddig az állattenyésztés volt a domináns ágazat, addig jelentős vízszabályozásra, különösen ármentesítésre, nem volt szükség, hiszen az áradó vizek a legelőket öntözését is szolgálták.

A legkorábbi vízépítési munkákat a folyók mederváltozásai vagy az árvízszintek előre nem látható változásai tették szükségessé. Az első folyószabályozási munkákra már az Árpád-korból, II. András és IV. Béla uralkodásának idejéből vannak adatok, például a Duna, Rába és Berettyó folyók esetében.¹² Jelentősek voltak a királyi és egyházi birtokokon végzett vízszabályozási munkák is.¹³ A 13–15. századból már az Alföldről is ismerünk vízszabályozási munkákat (pl. debreceni Nagyárok, hortobágyi Árkuspaták).¹⁴ Az öntözéses kertgazdálkodás meghonosítása a betelepülő latin hospesek falvaihoz köthető, különösen az Anjou-dinasztia és Mátyás idejében.¹⁵ Öntözési célra (pl. Tata, Öskü, Cebe)¹⁶ és a síkvidéki várak (pl. Gyula, Tata) árkaiknak feltöltésére is épültek csatornák. A korai vízgazdálkodás emlékeivel foglalkozó régészeti munkák egyik sajátossága, hogy a terepbejárások során azonosított középkori vagy középkorinak vélt objektumokat levéltári adatok segítségével datálják, holott az okleveles források gyakran pontatlanok és nem egyértelműek.¹⁷ Ennek ellenére az Árpád-kori csatornák létehez nem férhet kétség, csupán kialakításuk és pusztulásuk időpontjában, valamint az egyes objektumok levéltári adatokkal való azonosításában merülhetnek fel kételyek. A középkori csatornák legtöbb nyilvánosságot kapott példája a Rábaközéből előkerült csatornahálózat. Takács Károly kora Árpád-korinak meghatározott csatornákat írt le a területről,¹⁸ melyek funkciója a rétek árasztásos öntözése is lehetett. A csatornák az aktuális vízállástól függően a vízelvezetést vagy az árasztást szolgálták.¹⁹

⁹ IHRIG 1973.

¹⁰ VERMES 1997.

¹¹ KÁROLYI 1960.

¹² KÁROLYI 1960.

¹³ ÉRDUJHELYI 1906.

¹⁴ GALLACZ 1896; KÁROLYI 1960.

¹⁵ KÁROLYI 1960.

¹⁶ KÁROLYI 1960.

¹⁷ FERENCZI 2006.

¹⁸ TAKÁCS 2000; TAKÁCS 2001; TAKÁCS 2003.

¹⁹ A csatornahálózat korának meghatározása mindössze néhány szórványeleten alapul, ami komoly bizonytalanságot jelent. Az elképzelés, hogy egy ilyen nagyságrendű beavatkozás a kora Árpád-korban megvalósulhatott pedig jogos kétségeket ébreszt a régészekben és történészekben. Az is gyanúra ad okot, hogy egy ekkora munka kialakításáról és annak rendkívül munkaigényes fenntartásáról semmilyen korabeli adattal nem rendelkezünk. Lásd: GRZYNAEUS 2022.

Hangsúlyozni kell azonban, hogy a középkori vízhálózat különbözött attól, amit az első hazai térképeken láthatunk. Okleveles forrásokból több olyan vízfolyásról is tudunk, melyeket akár folyónak is nevezhetünk (pl. Durha, Hueno, Curdura),²⁰ amiket a levéltári források vízi utakként jellemeznek. Kisebb folyók sorát említik a Körösök vízrendszeréről (pl. Veker, Kórógy, Ösvény), melyek csak a 15. században zsugorodtak erekké, amiben jelentős szerepe lehetett a tájhasználat megváltozásának (pl. malmok duzzasztó hatása, megnövekedett talajerózió) is.²¹

A középkori halastavak és halászat kutatása hosszú múltra tekint vissza, a vizsgálatok témáját elsősorban a halászati technikák fejlődése jelentette.²² A néprajzi anyagokra analógiaként tekinteni és megfelelő kritika nélkül visszavetíteni a középkori viszonyokra azonban igen problematikus.²³ Herman Ottó okleveles adatokra is építve ismerteti a középkori halgazdálkodásunk emlékeit,²⁴ de a gazdaság- és jogtörténet is foglalkozott a témával. Ezen dolgozatok kihangsúlyozzák, hogy a halastavak rendkívül jól jövedelmeztek, ezért idővel egyre általánosabb gyakorlattá vált létesítésük.²⁵ A halastavak építése Európában a 11. században kezdődött és a 12–13. században váltak elterjedté, amikor a lakosság gyarapodása és a gazdasági fejlődés ezt lehetővé tette.²⁶ A hazai terjedésükben jelentős szerepük volt a különböző szerzetesrendeknek (pl. ciszterciek, pálosok), kolostoraik mellett mindig találhatunk komplex hasznosítású halastavakat.²⁷

A halastavak létesítése rendkívül költségigényes beruházás lehetett, amit a kedvező természetes adottságok kihasználása jelentősen csökkentett. A tavakat korábbi vizes élőhelyek kimélyítésével (vápatavak) vagy kisebb vízfolyások allúviumain a víz elrekesztésével (völgyzárógátas tavak) alakították ki. A tavak építése során töltéseket, csatornákat és a vízszint szabályozását szolgáló műtárgyakat (zsilipek) építettek. A parti zóna vizes élőhellyé alakult. Már a középkorban épültek több halastóból álló, többlépcsős rendszerek. Habár az újonnan létesített tavak elsődleges célja a haltenyésztés volt, a tó további fontos célokat is szolgált, tehát komplex módon hasznosították azokat, leggyakrabban víztározóként, a vizével malmokat hajtottak, az erődítmények árkait töltötték fel velük vagy egyszerűen csak ivóvizet biztosítottak az embernek és háziállatainak.²⁸

Pesty Frigyes helynévi gyűjtések alapján a halastavak számát a középkori Magyarországon 3–4000 körülre becsüli.²⁹ A legismertebb középkori halastavak Zirc, Tata, Uzsa és Nagyvázsöny mellett vannak. A növekvő számú régészeti bizonyíték alapján az első halastavak a középkori Magyar Királyság területén az egyházi és hatalmi központok környékén jelentek meg a 11. században.³⁰ Fontos kérdés, hogy milyen arányban állt egymással a halastavi gazdálkodás és a természetesvízi halászat.³¹ Habár Herman egyértelműen állást foglalt a kérdésben, egyes szerzők tagadják a halgazdálkodás korai meglétét.³² Azzal érvelnek, hogy természetes vizeink halbősége szükségtelemné tette a halastavak létesítését.³³ A néprajzi kutatások azonban árnyalják ezt a kérdést. Répássy Miklós véleménye szerint a Tisza legendás halbősége nem volt általánosan jellemző, hanem az árvizektől függően

²⁰ ORTVAY 1882.

²¹ GALLACZ 1896.

²² HERMAN 1887; SZILÁGYI 2001.

²³ FERENCZI 2006.

²⁴ HERMAN 1887.

²⁵ FERENCZI 2006.

²⁶ HOFFMANN 1996.

²⁷ BELÉNYESY 2004; LASZLOVSZKY 2004.

²⁸ FERENCZI 2006.

²⁹ PESTY 1867.

³⁰ BENKŐ 2015; BENKŐ 2016; KÁROLYI 1982; FERENCZI 2006.

³¹ HERMAN 1887.

³² „A tógazdasági haltenyésztés nálunk tehát fiatal, mindössze száz egynéhány éves ágazat. Nem így van ez Európában. Lengyelországban a XIII–XIV., Csehországban és Németországban a XV–XVI. században épültek az első pontyos tógazdaságok.” TASNÁDI 2002.

³³ Közismert Galeotto Marzio megjegyzése folyóink halbőségéről: „a Tiszában több a hal, mint a víz”.

voltak a halászat szempontjából kedvező és kedvezőtlen évek is.³⁴ Ezt támasztja alá a halászat gyors hanyatlása is a 19. század végén, a folyók szabályozását követően.

A régészek munkáját megnehezíti, hogy a középkori halastavak maradványai viszonylag ritkák. A lelőhelyeket újrahasznosították az évszázadok során, megsemmisítve ezzel az egykori gátakat. Kutatásukban fontos módszertani újítást jelentett az ismert tavak üledékének földtani, őslénytani vizsgálata és radiokarbon kormeghatározása, amiben kezdeményező szerepe volt Benkő Eleknek.³⁵ Az Erdélyben és a Pilis-Visegrádi-hegységben végzett vizsgálatok alapján az itt elhelyezkedő tavak mérete, elhelyezkedése, kialakítása és vízminősége változatos képet mutat. A tavakat többnyire komplex módon, halastavakként, malomtavakként és víztározóként is hasznosították. A tavak és töltések helyét nagyon gondosan, a terepi viszonyokat kihasználva választották ki. Jellemzőek a patakmedrek elgátolásával létrehozott völgyzárógátas tavak (pl. Pilisszentlászló, Szék), máskor források vizét (pl. Esztergom Ákospalotája) vagy kiszélesedő völgyfők (pl. Homoródszentpál) csapadékvizét gyűjtötték tavakba.³⁶ A tavak egy része csak a halak időszakos tárolására lehetett alkalmas, míg mások alkalmasak lehettek a halak szaporítására és nevelésére is. Egyes vizsgált tavak olyan távol esnek a nagyobb folyóktól és természetes tavaktól (pl. Szék, Homoródszentpál), hogy azokban biztosan nem a máshol kifogott halakat tárolták, hanem bennük haltenyésztés is folyt, vagy sokkal inkább a víztározási funkció lehetett jellemző (pl. Magyarbagó), és létesítésük a szarvasmarhatenyésztés felvirágzásával hozható összefüggésbe.³⁷ A tavakban az üledékfelhalmozódás kezdete gyakran az Árpád-kor elejére tehető. A tógazdálkodás nemcsak a világi és egyházi központok környékén jelent meg, hanem azoktól távol is. A török hódoltság kezdetén a tavak gyakran feltöltődtek, elmocsarasodtak, ami a gazdálkodás megváltozásával, a tógazdálkodás felhagyásával magyarázható.³⁸ Erdély (pl. Szék, Magyarbagó) esetében viszont gyakran a 19–20. századig folyamatos volt a középkori eredetű tavak hasznosítása.³⁹

A középkori vízgazdálkodás fontos jövedelemforrása volt a vízenergia hasznosítása.⁴⁰ A malomépités jelentős tájatalakító hatással járt, mert a vízimalmokat gyakran nem a vízfolyás partjára építették, hanem a természetes mederből kiágazó csatornát ástak. Jellemző volt, hogy egy keresztgát segítségével duzzasztást végeztek, hogy a szélsőséges vízjárású patakok mellé épült malmok egy nyári aszály idején is a folyamatosan működhessenek. Ilyen megoldásnál a vízszint a gát felett megemelkedett és a parti területek is víz alá kerültek. A malmok felhagyását követően a gátak elbontása sok munkát igényelt volna, ezért hacsak a természetes vagy mesterséges romboló folyamatok el nem tüntették, azok akár napjainkig is fennmaradtak és terepen könnyen azonosíthatóak (1. ábra).⁴¹ A tavak, árkok és gátak építésének az volt a célja, hogy a vízikerekek egyenletes vízellátását biztosítsák csapadékmentes időszakokban is. A patakalmok egy mesterséges csatornából kapták a vizet. Ehhez vagy ketté osztották a folyómedret, és csak az egyik ágát használták, vagy teljesen új malomárkot ástak. Így még árvíz esetén is biztosítani tudták a szükséges vízszintet, másrészt a csatorna keresztmetszetének szűkítésével a kerékre érkező víz energiáját is lehetett szabályozni.⁴² A malomárkok építésének szép példája Marosszentkirály pálos kolostorának „fonatos” csatornahálózata (2. ábra).⁴³ A vízimalmok megjelenése Magyarországon a 11–12. században

³⁴ RÉPÁSSY 1903.

³⁵ BENKŐ *et al.* 2020; BENKŐ *et al.* 2021; BENKŐ *et al.* 2022; JAKAB – SÜMEGI – BENKŐ 2018; JAKAB *et al.* 2020; SÜMEGI – JAKAB – BENKŐ 2021.

³⁶ BENKŐ *et al.* 2020; BENKŐ *et al.* 2022; JAKAB – SÜMEGI – BENKŐ 2018; JAKAB *et al.* 2020; SÜMEGI – JAKAB – BENKŐ 2021.

³⁷ BENKŐ *et al.* 2021; BENKŐ *et al.* 2022.

³⁸ SÜMEGI – JAKAB – BENKŐ 2021.

³⁹ BENKŐ *et al.* 2022; JAKAB – SÜMEGI – BENKŐ 2018; JAKAB *et al.* 2020.

⁴⁰ VAJDA 2012.

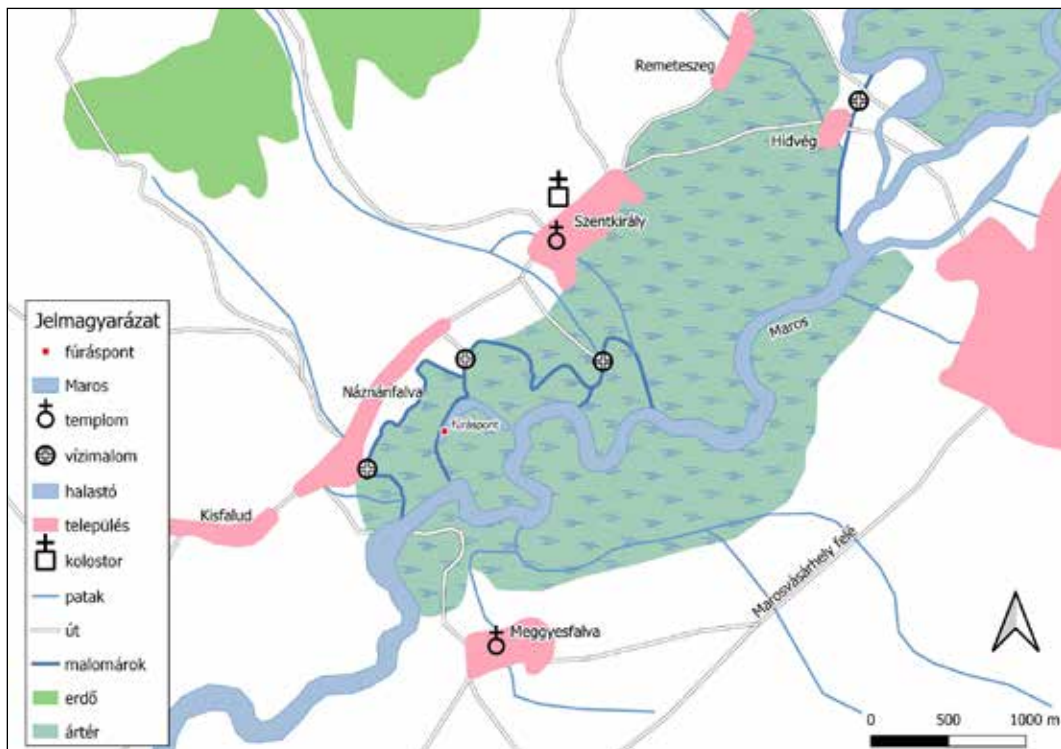
⁴¹ JAKAB – SÜMEGI – BENKŐ 2018.

⁴² VAJDA 2012.

⁴³ BENKŐ *et al.* 2020; BENKŐ *et al.* 2021.

1. ábra. 14. századi gát, Sófalvi András feltárása Homoródszentpál határában. (Fotó: Jakab Gusztáv)
 Fig. 1. Fourteenth-century dyke, excavated by András Sófalvi near Homoródszentpál.
 (Photograph: Gusztáv Jakab)

2. ábra. Középkori tájrekonstrukció a malmok, malomárkok és egy halastó helyével Marosszentkirály közelében. (BENKŐ *et al.* 2021)
 Fig. 2. Reconstruction of a medieval landscape near Marosszentkirály with mills, mill ditches, and a fishpond. (BENKŐ *et al.* 2021)

kialakuló egyházi uradalmakhoz köthető. A bencés, pálos és különösen a ciszterci kolostorok mellett (pl. Pilisszentkereszt, Marosszentkirály), valamint a várbirtokokon (pl. Tata) mindig volt vízimalom.⁴⁴ A malmok számának további gyarapodása a nemesi birtokok növekedésével hozható összefüggésbe. Károlyi a középkori malmok számát 5–6000 körülire becsüli.⁴⁵

A folyók árterein felvirágzó halgazdálkodás kapcsán világosan látszik az árterek kiemelkedő gazdasági szerepe. A természetes földrajzi adottságokat kihasználva az árterekben viszonylag kis befektetéssel lehetett tógazdálkodásra is alkalmas helyeket kialakítani, de a növénytermesztéssel, állattenyésztéssel és a mezei haszonvételekkel együtt egy komplex hasznosítási forma fejlődött ki. Az ártéri gazdálkodás egy olyan több lábon álló rendszer volt, melyben az egyes tevékenységekhez ugyanazt a fenntartási munkát (fokok, gátak, árkok rendszerének gondozása) kellett elvégezni.⁴⁶ Az ártéri gazdálkodásnak a Kárpát-medencében kialakult egy sajátos formája, a fokgazdálkodás, amit elsősorban néprajzi kutatások alapján ismerünk. Egyes kutatók teljes egészében mesterséges, addig mások természetes formának tekintik a fokot.⁴⁷ Andrásfalvy Bertalan szerint a fok „azt a mesterséges, emberkéz alkotta átvágást jelenti, mellyel a folyóvíz mentét közvetlenül kísérő magasabb hátat, természetes gátat megnyitották, hogy a víz kijuthasson a völgy egész árterületére, illetőleg apadáskor ezen keresztül visszafolyhasson a mederbe.”⁴⁸ Az ártérben gazdálkodó közösségek minden bizonnyal felismerték a természetes fokok szerepét, céltudatosan szabályozták azok működését és ha kellett, újakat is kialakítottak.⁴⁹ Fokgazdálkodásra a mérsékelt kontinentális éghajlatú területeken kialakult, középszakasz jellegű, szélesen meanderező folyók árterei alkalmasak, ahol a természetes partgátak átszakadásával alakultak ki vagy azok mesterséges átvágásával alakították ki a fokokat, a kedvező vízjárás pedig biztosította az időszakos elöntéseket (3. ábra).⁵⁰

A fokgazdálkodás alapelve az, hogy az árteret a fokokon keresztül „fölfelé”, azaz a folyó folyásával ellenkező irányban töltötték fel.⁵¹ Ezért áradáskor kevesebb hordalék került be a mederbe, viszont apadáskor a vizet a tavakból nagyrészt, az időszakosan vízzel borított területekről pedig teljes egészében le tudták vezetni. A rendszer további előnye, hogy az árvizek nagyobb vízmennyiségét egyenletesen tudták szétosztani, mérsékelve az árhullámokat és csökkentve a víz romboló hatását, különösen a mederváltozásokat. A víz visszavezetése a fokokon megakadályozta, hogy a pangóvíz károsítsa a növényzetet. A visszatartott sekély víz elősegítette a halak ívását. A fokgazdálkodás a fokok és csatornák tisztán tartását igényelte, ami az uszadék és a lerakódások időnkénti eltávolítását jelentette. Károlyi és Nemes véleménye szerint a rekesztőhalászat ismeretanyaga már a vándorlás során ismert volt a magyarság körében, de csak a megtelepedést követően jutott jelentős szerephez.⁵² A középkor során a módszerek fejlődtek és az egyszerű rekesztést felváltotta a kerítőhálóval végzett halászat. A fokok segítségével már 13–14. században tudatos ártéri gazdálkodás folyt, virágkorát pedig a 14–15. századra teszik.⁵³ Az ártéri gazdálkodás vezető ágazata a réti transzhumáción alapuló állattenyésztés volt, amihez a vízszint változásaihoz igazodó differenciált gazdasági tevékenység is kapcsolódott.⁵⁴

A fokgazdálkodás hanyatlása a török hódoltság idején kezdődött a 16. században. A háborús viszonyok nem kedveztek a tervszerű és összehangolt ártéri együttműködésnek, másrészt a vízjárta területek menedékkül szolgáltak az ott élő embereknek, akik maguk is elősegíthették az

⁴⁴ BENKŐ *et al.* 2021; SÜMEGI – JAKAB – BENKŐ 2021; BELÉNYESY 2004; LASZLOVSZKY 2004.

⁴⁵ KÁROLYI 1960.

⁴⁶ ANDRÁSFALVY 2007; BELLON 2003.

⁴⁷ KÁROLYI – NEMES 1975.

⁴⁸ ANDRÁSFALVY 1970; ANDRÁSFALVY 1973; ANDRÁSFALVY 1975; ANDRÁSFALVY 2007.

⁴⁹ FRISNYÁK 1990; FRISNYÁK 1992.

⁵⁰ MOLNÁR 2011.

⁵¹ ANDRÁSFALVY 1970; ANDRÁSFALVY 2007.

⁵² KÁROLYI – NEMES 1975.

⁵³ FRISNYÁK 1990.

⁵⁴ FRISNYÁK 1990.

3. ábra. Az „Öreg-Körös” árterének lecsapolás előtti rekonstrukciója a tavaszi árvíz idején.

A tájrekonstrukció mesterséges intelligencia segítségével (Adobe Firefly program) készült, egy Öcsöd közelében készült drónfotó felhasználásával. A kép a szabályozatlan Hármas-Körös felszakadozó erdősávját és az áradmányvizek szabad folyását igyekszik szemléltetni. (Készítette: Jakab Gusztáv)

Fig. 3. Reconstruction of the unregulated 'Öreg-Körös' floodplain at the time of the spring flood.

Reconstruction of the landscape was performed with the help of artificial intelligence (Adobe Firefly), using a photograph taken by a drone near Öcsöd. The image endeavours to convey the strip of forest serving as a breaker for the unregulated River Hármas-Körös and the free flow of the accretion waters. (Made by Gusztáv Jakab)

ártér „elvadulását”.⁵⁵ A népesség csökkenése és a bizonytalan gazdasági helyzet sem kedvezett fenntartásának. A hanyatlással a gazdálkodás ismeretanyaga nem tűnt el, csak leegyszerűsödött, és karbantartás hiányában sok halastó elmozsárosodott. Az ártér „elvadulásában” komoly szerepe lehetett a kora újkorban elszaporodó vízimalmoknak is, a gátak fölött elhelyezkedő völgyek elvizenyősödtek, a vízállások feliszapolódtak vagy elláposodtak.⁵⁶

A Kárpát-medence eredeti vízrajza kapcsán gyakran hivatkoznak a Magyar Királyi Földművelésügyi Minisztérium Vízrajzi Intézete által 1938-ban kiadott térképre („pocsolyatérkép”), ami elsősorban az Alföld vízborította és árvíz járta területeit mutatja az ármentesítő és lecsapoló munkálatok megkezdése előtt.⁵⁷ Sokan egyfajta romantikus elképzelésként úgy gondolják, hogy ez a térkép az Alföld „ősi” vagy „eredeti” állapotát mutatja. A térkép azonban deklaráltan a vízrendezések megkezdése előtti „elvadult” viszonyokat ábrázolja, ami a gyakran hangoztatott vélemény szerint az elszaporodott vízimalmoknak és az elhanyagolt fokhálózatnak volt köszönhető.⁵⁸ Hogy mennyire jellemző lehetett a malmok „láposító hatása”, azt jól mutatja a veresegyházi Malom-tó példája,⁵⁹ amelynek partján szép úszólápok alakultak ki és maradtak fenn. A vizes élőhelyek elterjedésében jelentős szerepe volt a török hódoltság során kiépülő erődök környékének elárasztásának is (pl. Ecsedi-láp).⁶⁰ Az Ecsedi-lápot a fennmaradt leírások alapján

⁵⁵ ANDRÁSFALVY 2007.

⁵⁶ KÁROLYI 1960.

⁵⁷ BABINSZKI 2017; IHRIG 1973.

⁵⁸ TIMÁR – JAKAB – SZÉKELY 2024.

⁵⁹ TATÁR *et al.* 2009.

⁶⁰ KÁROLYI 1960.

nagy kiterjedésben borították úszólápok.⁶¹ Az „elvadulás” gyorsaságát jól mutatja a 20. században épült csatornák és tározók példája, melyekben rendszeres karbantartás hiányában hamar megindul az úszólápok képződése (pl. Tiszató, Mezőtúr: Álomzug). Egy további lehetséges tényező a hódok elszaporodása a fokgazdálkodástól felhagyott területeken. Habár ez nehezen bizonyítható, az utóbbi évek fajmegőrzési tapasztalatai azt mutatják, hogy a hódok rendkívül gyorsan és hatékonyan képesek új vizes élőhelyeket kialakítani.⁶² A fokrendszer karbantartása minden bizonnyal a hódok tevékenységének az elhárítására is irányult. A „pocsolyatérkép” által jelzett állapothoz képest tehát a középkorban minden bizonnyal kevesebb mocsárral és láppal, de több vízfolyással és tóval kell számolnunk, spekuláció lenne azonban ennél pontosabb képet rajzolni.

A MODERN VÍZGAZDÁLKODÁS KRITIKÁJA

A 19. század elejétől a népesség gyarapodása, a szántóföldi növénytermesztés dominánssá válása és a természethez fűződő viszonyunk gyökeres megváltozása kikényszerítette a folyók szabályozását. A vízgyűjtő terület népességnövekedése és a tájhasználat változása egyre magasabb árvízszinteket okozott a 19. század elején, ami halaszthatatlanná tette a beavatkozást.⁶³ A társadalmi és technikai fejlődés lehetővé tette, hogy a helyi jelentőségű munkák után egy országos léptékű szabályozás kezdődjön. A térképezést és tervezést követően a 19. század közepétől jelentős természetátalakítás vette kezdetét, ami gyorsan felszámolta a fokgazdálkodás fennmaradt emlékeit. Habár a folyószabályozás és az ármentesítés az egész Alföldön éreztette hatását, következményei különösen a Tiszántúlon szembetűnőek.⁶⁴

A Magyar Alföld a világ egyik legjobban kifejlődött alluviális síksága.⁶⁵ A tájban a belső szintkülönbség mindössze 1–5 m.⁶⁶ A domborzat változékonysága a klasszikus folyóterasz-morfológiát mutatja és kialakulása az elmúlt néhány tízezer év éghajlatváltozásaihoz kapcsolódik.⁶⁷ A Tisza völgye a síkságon több tíz kilométer széles, a folyóteraszok szintkülönbsége pedig igen csekély. Ez az oka annak, hogy a táj rendkívül érzékeny a vízborításra. A 19. század elején még nagyjából 35–40.000 km² rendszeresen vagy időszakosan vízjárta terület ármentesítése és művelésbe vonása a legfontosabb politikai kérdéssé vált a napóleoni háborúk utáni gazdasági fejlődés időszakában.⁶⁸ A szabályozás elsősorban a Tisza medervonalának kiegyenesítésére és az ártér szűkítésére irányult. A 19. században a vízrendezésnek három célja volt: 1) folyószabályozás: a fejlett kanyar-rendszerben folyó Tisza és a mellékfolyók medervonalának kiegyenesítésével az árvizek gyorsabb levezetése;⁶⁹ 2) ármentesítés: a folyót kísérő töltésrendszer kiépítésével az addigi, csak a Tisza mentén bő 20.000 km² vízjárta terület árvízmentesítése és mezőgazdasági művelésbe vonása; 3) folyócsatornázás: a folyók hajózhatóvá tétele, amely lehetővé tette volna a keletkező mezőgazdasági termésteher elszállítását.

A szabályozás technológiája egyszerű volt, a folyókanyarulatok levágása az újonnan tervezett meder vonalán megásott kisebb vezérárkokkal történt, amelyet az áramló víz általában kiszélesített. Az új, kiegyenesített meder két oldalán kb. 4 m magas, agyagmagos földtöltéseket emeltek kézi erővel.⁷⁰ A töltések távolsága a medertől néhány száz méter volt, az így létrejött

⁶¹ BOROS 1962.

⁶² ČANÁDY *et al.* 2016.

⁶³ SOMOGYI 2000.

⁶⁴ JAKAB 2023; KÁROLYI 1960; IHRIG 1973; LÁSZLÓFFY 1969.

⁶⁵ A síkság lejtése a Tisza mentén mérve, 200 km távolságon, mintegy 20 m. CHOLNOKY 1910; LÁSZLÓFFY-BÓHM 1932.

⁶⁶ TIMÁR – RÁCZ 2002.

⁶⁷ VANDENBERGHE 1995.

⁶⁸ KÁROLYI 1960.

⁶⁹ Paleocapa kevesebb, de nagyobb átvágást javasolt a Vásárhelyi-féle tervhez képest.

⁷⁰ BOGDÁNFY 1916.

hullámtér jellemző szélessége nem érte el az egy kilométert. A töltésvonalazás és méretezés során a hidrológiai megfontolások voltak a döntőek. Geomorfológiai szempontból érdekes, hogy meg sem kísérelték a töltéseket a folyót legtöbb helyen kísérő első teraszperemre helyezni. A töltések elhelyezésénél fontos szempont volt a parttól való távolság, igyekeztek a töltéseket a parthoz közel, párhuzamosan elhelyezni, hogy az árvizek során a vizet mozgásban tartva csökkentsék az üledék lerakódásának mértékét. A töltések helyét gyakran a birtokhatárok és a földtulajdonosokkal folytatott viták eredménye jelölte ki, általában az optimálisnál közelebb a folyóhoz.⁷¹ A rövidítés mértékét a klimatikus és domborzati viszonyok határozták meg. A Tisza esése rendkívül csekély, a vízgyűjtőjének csapadékviszonyai pedig viszonylag egységesek, ezért jellemző, hogy az egyes mellékfolyókon az árhullámok a síkságon találkoznak, és így az árvizek hetekig vagy hónapokig elhúzódtak vagy egymás felerősítve katasztrofális árvizeket okoztak.⁷² A rövidítés mértékét úgy határozták meg, hogy a Körösök árvize lehetőleg megelőzze a Tiszáét.⁷³ A három cél közül a szabályozás az első világháborúig gyakorlatilag megvalósult. Az ármentesítés nagyobb része szintén, itt az utolsó árvízi öblözet töltésezése 1930 körül fejeződött be. A hajózhatóság részben megvalósult, de a második világháborút követően (hajópark hiányában), a hajózással történő szállítás gyakorlatilag megszűnt és a vasúti szállítás vált egyeduralgkódóvá.

Az ármentesítést követően a belvízmentesítésre került a hangsúly. A lecsapolási munkák az 1880-as években vettek jelentős lendületet, ami a nagy alföldi lapterületek megszűnését okozta (4. ábra). Az egykori ártér és lápvilág a 20. században szinte teljesen nagyüzemi, nagytáblás rendszerben művelt szántóvá vált. A szabályozás miatt a mederlejtés és a víz sebessége megnőtt,⁷⁴ az árvizek levonulása felgyorsult, a legmagasabb vízszintek soha nem látott nagyságúra emelkedtek, veszélyeztetve még a korábban ármentes településeket is.⁷⁵ A folyók évezredes hidrológiai egyensúlyának megbontásával megnőtt a víz energiája, ami a medrek mélyüléséhez és a kisvízszint jelentős süllyedéséhez vezetett. Az 1930-as évek szárazságai után kezdődött el az öntözés fejlesztése, először a Körösök völgyében, majd a Tisza mentén. Az alacsony kisvízszintek miatt ehhez duzzasztásra volt szükség. A duzzasztás hatására a folyókon megváltozott a vízjárás, a szedimentáció, az árterekben az alvízi szakaszokon a kiszáradás, felvizen a mocsarasodás vált jellemzővé. Folyóink lassanként duzzasztott vizű csatornákká váltak.

A folyószabályozás és lecsapolás legszembetűnőbb hatással a tájhasználatra és a vegetációra volt. A szabályozások előtt becslések szerint az árvizek során az Alföld területének akár kétharmadát is víz boríthatta. A rendszeres elöntés még az alapvetően kontinentális klímán is lehetővé tette az erdős vegetáció kialakulását. A talajtani és klimatikus adottságok alapján az Alföld 77%-án lehetséges valamilyen erdei növényzet megtelepedése, legalább erdőssztyepp formájában. Becslések szerint a vízhatás alatt álló erdők az Alföld 37%-át borították.⁷⁶ Az évezredes erdőirtás és a lecsapolások következményeként a vízhatás alatt álló erdők összkiterjedése napjainkra mindössze 1%-ra zsugorodott. A kivágott ártéri erdők helyén a vízszabályozások előtt mocsarak és ártéri kaszálórtekek helyezkedtek el. Az összes ártéri rét, valamint ősi mocsár és láp kiterjedése az Alföldön mintegy 44% lehetett. Ez 1960-ra 3–6%-ra zsugorodott.⁷⁷ Regionális hidrológiai szempontból a legfontosabb következmény a táj vízmegtartó képességének drasztikus csökkenése.

⁷¹ KÁROLYI 1960; IHRIG 1973.

⁷² Szegednél a tavaszi árhullámok idején átlagosan 30 napig volt víz alatt az ártér, de ez kivételesen 75 nap is lehetett. Lásd: LÁSZLÓFFY 1969.

⁷³ A Tisza hossza a szabályozások előtt 1211 km volt, az átvágásokat követően 758 km lett, a Körösök hossza együtt 1041 km volt és 462 km lett. Az átvágások hossza a Tiszán 136 km, a Körösökön 212 km. 2940 km árvízvédelmi töltés is épült. Lásd: LÁSZLÓFFY 1969.

⁷⁴ LÁSZLÓFFY 1982.

⁷⁵ BOGDÁNFY 1916; SZLÁVIK 2000.

⁷⁶ BARTHA 1993.

⁷⁷ MEZŐSI 2011; JAKAB 2023.

4. ábra. A Sárrett lecsapolás előtti rekonstrukciós képe. A tájrekonstrukció mesterséges intelligencia segítségével (Adobe Firefly program) készült, egy Szabadkígyós közelében készült drónfotó felhasználásával. Az ábra a nagy kiterjedésű fátlan vizes élőhelyeket igyekszik szemléltetni, melyben „elvesznek a folyók”. (Készítette: Jakab Gusztáv)

Fig. 4. Image of the Sárrett area before its drainage. Reconstruction of the landscape was performed with the help of artificial intelligence (Adobe Firefly), using a photograph taken by a drone near Szabadkígyós. The image endeavours to convey the extensive treeless aquatic habitats in which ‘rivers take away’. (Made by Gusztáv Jakab)

Eltűntek a nagy vízviszatartó képességű ökoszisztémák, a nagyüzemi mezőgazdaság károsan befolyásolta a talaj szerkezetét, jelentősen csökkentve annak víztároló képességét.

Ez a rendszer vízgazdálkodási szempontból gyökeresen eltért a korábbi természeteshez közeli állapottól. Az éves nagyvizek már nem jutottak el a régi árterekre,⁷⁸ a mezőgazdasági táblavidék párolgása emiatt a korábbi töredékévé vált. Már e korszak neves vízügyi tervezői is felhívták a figyelmet arra, hogy amennyiben nem épül ki a régi rendszert valamiképp modellező öntözőcsatorna-hálózat, az hosszabb távon a térség kiszáradásához vezet.⁷⁹ A vízgazdálkodás mellett a térség hordalékszállítási és hordaléklerakási egyenlege is megváltozott.⁸⁰ Azáltal, hogy a nagy hordaléktartalmú vizek nem jutnak el a folyóktól távoli területekre, az Alföld természetes feltöltődése leállt. A szedimentáció már nem egyenlíti ki a felszín természetes süllyedését.⁸¹

Az ármentesített Alföld mai vízhálózata túlnyomó részben öntöző és lecsapoló csatornákból áll (5. ábra). Ezen csatornák lefutása gyakran megőrizte az eredeti vízfolyások nyomvonalát, hiszen az ősi medrek kimélyítésével alakították ki őket (pl. Gyepes, Kórógy). A vízszabályozások előtti alföldi vízfolyások azonban felépítésükben és működésükben alapvetően különböztek a maiaktól,⁸² rendkívül szélesek (30–100 m) és sekélyek voltak (1–1,5 m) és nem volt határozott folyásirányuk. Bennük a víz a helyi csapadékviszonyoknak vagy a kapcsolódó folyók vízállásának megfelelően

⁷⁸ SOMOGYI 1967; SCHWEITZER 2001.

⁷⁹ KVASSAY 1889.

⁸⁰ NAGY – SCHWEITZER – ALFÖLDI 2001.

⁸¹ JOÓ 1992.

⁸² TÓTH 2003.

5. ábra. A modern vízgazdálkodás paradoxonja:
lineár öntözőrendszerrel felszerelt ősfolyómeder Szentés határában
Fig. 5. A paradox of modern water management:
palaeochannel near Szentés fitted with a linear irrigation system

áramolhatott.⁸³ A sekély, lassan áramló víz vízállásokat töltött fel és hozzájárult a felszín alatti vízkészletek gyarapodásához is. A helyükön kialakított csatornák keskenyek (5–10 m), mélyek (2–3 m) és határozott folyásirányuk van. A talajba mélyen bevágott csatornák csapolják a felszíni vizeket csapadékos időszakban és a talajvizet aszálykor.

KLÍMAADAPTÍV VÍZGAZDÁLKODÁS

Az antropocén legkomolyabb kihívása az éghajlatváltozás, amit helyesebb lenne klímaválságnak hívni. A válsághoz való alkalmazkodásban kulcskérdés, hogy a vizeinkkel mennyire bölcsen gazdálkodunk. Globális léptékben már a 21. század első két évtizedében gyakoribbak lettek az aszályok ($\times 1,29$), az áradások ($\times 2,34$) és a hóhullámok ($\times 3,32$) a 20. század utolsó két évtizedéhez képest.⁸⁴ Az éghajlati forgatókönyvek megegyeznek abban, hogy a Kárpát-medencében az átlaghőmérséklet emelkedni fog, melyen belül a téli hónapok hőmérsékletének emelkedése jelentősebb lesz (3,6–4,8°C). A csapadék egyre inkább eső formájában hullik majd, a hó pedig hamarabb elolvad. A csapadék mennyisége a modellek alapján eltérő szezonális megoszlással növekedni (0,5–10%) fog. De egyre gyakoribbá válnak a hosszú csapadékmentes időszakok és hóhullámok is.⁸⁵ A várható hatásokat pontosan megmutatta a 2022-ben bekövetkezett katasztrófa, amikor az Alföldet Európa más régióihoz hasonlóan nyáron aszály sújtotta. A szokásos kora nyári hőségzivatrok hiá-

⁸³ TIMÁR – GÁBRIS 2008.

⁸⁴ OKI 2023.

⁸⁵ BÁN *et al.* 2021.

nyoztak, júliusban és augusztus első felében pedig hidegfrontok haladtak át a régió szára széllel és csapadék nélkül.⁸⁶ A mezőgazdaságra gyakorolt következmények katasztrófálisak voltak.⁸⁷ Bár korábban is előfordultak aszályos időszakok, sőt súlyos aszályok is, ekkora, gyakorlatilag az egész termést megsemmisítő esemény az elmúlt évszázadban nem fordult elő.

A kialakult helyzet mögött az jelenti a fő okot, hogy a talaj sokkal kevesebb nedvességet tárol, mint természetes állapotban, ezért a 2022 nyári meteorológiai viszonyok között az evapotranszspirációs kapacitás lecsökkent. Ennek eredményeként a talaj feletti légrétegek alacsony páratartalma már nem volt elegendő ahhoz, hogy az időjárási frontokkal és a helyi hőáramlással összefüggő nyári záporokat és zivatarokat váltson ki. Ennek megoldásaként azt javasoljuk, hogy az Alföld mintegy ötödét vissza kellene állítani a nagytáblás mezőgazdaság előtti tájhasználatba. Az alacsonyan fekvő területeken a vizes élőhelyeket mozaikszerűen kell átalakítani az alsó légrétegek párasítása érdekében. Az intenzív mezőgazdaságból adódó tömörödött talajszerkezetet is javítani kell a beszívargás fokozása érdekében. Ez szükséges ahhoz, hogy a más feltételek (a természetesen kialakuló meleg okozta konvekciós emelkedés és a frontok átvonulásakor vagy helyi hatásokra kialakuló magassági szélnyírás) bekövetkezése esetén kipattanjanak azok a nyári hőzivatarok és frontzivatarok, amelyek a teljesen száraz talajfelszín esetén elmaradnak. Ezzel a régió vízméregébe ismét bevonhatók azok a tengeri (mediterrán és atlanti) közép magas szintű páraforrások, amelyek most zivatarok hiányában nem itt hullanak ki.⁸⁸

Ez nem egy merőben új javaslat, társadalmi szervezetek és szakemberek úgy fogalmazták ezt meg, hogy „vissza kell adni a vizet a tájnak”. A folyószabályozás után kialakult térszerkezet megszüntetése és a régi állapot (lásd „pocsolyatérkép”) azonban már nem jöhet szóba. A vízgyűjtő terület átalakult, a táj hasznosítása alapvetően megváltozott, ezért nem lehet visszahozni a középkori vagy kora újkori viszonyokat. A vízgyűjtő terület kevesebb, mint negyedén van már csak erdő, az is a szomszéd országokban. Az árterek sok helyen beépültek (pl. települések, üzemek, autópályák). Bármilyen korrekció csak a terület kisebb részét érintő földhasználati és művelési változtatásokat jelenthet. Az eredeti hidrológiai állapot visszaállítása legtöbbször a régi medrek feltöltődése és beépítése miatt sem lehetséges. A folyók vízjárása is eltér a szabályozások, a tájváltozás, a medermélyülés és a klímaváltozás miatt. A pusztító árvizek és aszályok egyre nagyobb kihívást fognak jelenteni.

Mintegy 5000–7000 km² területen vissza kell állítani a vizes élőhelyeket, de legalább olyan mezőgazdasági művelésre kell áttérni, amely helyreállítja és megőrzi a talaj víztartó képességét és biztosítja a folyamatos nyári párologtatást. A terület tulajdonviszonyai miatt azonban ez a terület nem lenne egybefüggő, a természetközeli állapotok visszaállítása mozaikosan történne.⁸⁹ A vízvisszatartás irányába tett első gyakorlati lépésnek a természetközeli területeken (pl. nemzeti parkok, Natura 2000 területek, hullámterek) történő teljeskörű hidrológiai rekonstrukciónak kell lennie. Fel kell számolni a feleslegessé vált csatornahálózatot (pl. egykori rizsföldek, öntözött gyepek), illetve a hálózat üzemeltetését a vízvisszatartáshoz kell igazítani. Helyre kell állítani a régi mocsarakat és vízfolyásokat (6. ábra). Ehhez a munkához már hozzákezdték a nemzeti parkok, de a teljeskörű rekonstrukcióhoz minden szükséges forrást biztosítani kell.⁹⁰ A fenti módon kialakítandó természetközeli tájmozaik vízellátása gravitációs alapon működő csatornákkal érhető el, ahol csak lehet, a régi, domborzat által még nyomon követhető vízfolyások felhasználásával. Minthogy a terület főbb folyóin hóolvadási árvíz, sőt szinte bármilyen árvíz már nem fordul elő minden évben, e tápláló vízfolyásokba csak a folyók duzzasztásával juttatható víz, ami felveti újabb duzzasztó építését. Ez azonban további

⁸⁶ HORVÁTH – BREUER 2023.

⁸⁷ SZENTES 2023.

⁸⁸ TIMÁR – JAKAB – SZÉKELY 2024.

⁸⁹ TIMÁR – JAKAB – SZÉKELY 2024.

⁹⁰ Néhány példa, a teljesség igénye nélkül: BOROS – ECSEDI – OLÁH 2013; DÉRI *et al.* 2009; ECSEDI 2004; TAKÁCS – MARGÓCZI – BÁTORI 2007.

6. ábra. Foktó rekonstrukció Tiszakürt közelében. (Fotó: Jakab Gusztáv)

Fig. 6. Floodplain reconstruction with pond near Tiszakürt. (Photograph: Gusztáv Jakab)

kedvezőtlen hidrológiai és ökológiai hatással járna a folyókra. Szélesíteni is kell a meglévő hullámtereket.⁹¹ Mivel ez árvízvédelmi szempontból kockázatos beavatkozás, a lefolyásviszonyok megváltozását hidrológiai áramlásmoделlekkel kell tesztelni.

Az elmondottakból kitűnik, hogy olyan kis energiaigényű, decentralizált rendszerek kellene, mint amilyenek a középkorban is működtek. Ehhez szükséges az egykori tavak és csatornák vizsgálata, hogy mintaként szolgálhassanak a tervezés során. A helyreállított területeken tájhasználati változásra lesz szükség, a vizes élőhelyek kezelésével meg kell akadályozni az inváziós növényfajok (pl. gyalogakác) terjedését és visszafogni a természetes szukcessziót. Ennek érdekében az extenzív állattartást (pl. szarvasmarha, vízibivaly) pénzügyileg is támogatni kell.

A megfogalmazott javaslatokkal csökkenthetjük a klímaváltozással szembeni sebezhetőségünket:

- 1) Függetlenednünk kell a merev, centralizált infrastruktúráktól (pl. nagy duzzasztók, öntözési rendszerek, vízvezetékek). Integrált módon kell a védekezést és a hasznosítást megoldani.
- 2) Hatékonyan kell összegyűjteni és felhasználni a helyi csapadékot, kisléptékű vízgazdálkodási rendszerekre, a helyi vizeket igazságosan elosztó vízgyűjtő- és csatornarendszerekre van szükség.
- 3) Fel kell hagyni azzal a szemlélettel, hogy a vízhasználatban prioritása van az öntözésnek vagy a rekreációs céloknak, ugyanolyan súllyal kell kezelni az ökológiai vízigényt, ami növeli a vízkészleteket és kedvező irányba változtatja a klímát.

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

Jakab Gusztáv munkáját az Éghajlatváltozás Nemzeti Laboratórium (RRF-2.3.1-21-2022-00014), valamint az NKFIH 129167 és KKP 144209 pályázatok támogatták.

⁹¹ Az utóbbi években már megvalósultak ilyen beavatkozások a Közép-Tiszán Nagykörű és Szajol térségében.

IRODALOM

- ANDRÁSFALVY 1970 ANDRÁSFALVY Bertalan: A fok és jelentősége régi vízgazdálkodásunkban. *Nyelvtudományi Értekezések* 70 (1970) 224–228.
- ANDRÁSFALVY 1973 ANDRÁSFALVY Bertalan: *A Sárköz és a környező Duna-menti területek ősi ártéri gazdálkodása és vízhasználatai a szabályozás előtt*. Vízügyi Történeti Füzetek 6. Budapest 1973.
- ANDRÁSFALVY 1975 ANDRÁSFALVY Bertalan: *Duna mente népének ártéri gazdálkodása Tolna és Baranya megyében az ármentesítés befejezéséig*. Szekszárd 1975.
- ANDRÁSFALVY 2007 ANDRÁSFALVY Bertalan: *A Duna mente népének ártéri gazdálkodása: ártéri gazdálkodás Tolna és Baranya megyében az ármentesítési munkák befejezése előtt*. Budapest 2007.
- BABINSZKI 2017 BABINSZKI Edit: Térképek a múltból: A pocsolyatérkép. *Élet és tudomány* 72 (2017) 911–913.
- BARTHA 1993 BARTHA Dénes: Az Alföld jelenkori vegetációjának kialakulása. *Hidrológiai Közöny* 73 (1993) 17–19.
- BÁN *et al.* 2021 BÁN, Beatrix – SZÉPSZÓ, Gabriella – ALLAGA-ZSEBEHÁZI, Gabriella – SOMOT, Samuel: ALADIN-Climate at the Hungarian Meteorological Service: from the beginnings to the present day's results. *Időjárás/Quarterly Journal of the Hungarian Meteorological Service* 125:4 (2021) 647–673.
<https://doi.org/10.28974/idojaras.2021.4.6>
- BELÉNYESY 2004 BELÉNYESY Károly: *Pálos kolostorok az Abaúji-hegylánján*. Miskolc 2004.
- BELLON 2003 BELLON Tibor: *A Tisza néprajza. Ártéri gazdálkodás a tiszai Alföldön*. (Ethnography of Floodplain Management along the Tisza River). Budapest 2003.
- BENKŐ 2015 BENKŐ Elek: Udvarházak és kolostorok a pilisi királyi erdőben (Mansion houses and monasteries in the royal forest of Pilis). In: *In medio regni Hungariae. Régészeti, művészettörténeti és történeti kutatások „az ország közepén”* (Archaeological, Art Historical, and Historical Researches “in the Middle of the Kingdom”). Szerk.: Benkő Elek – Orosz Krisztina. Budapest 2015, 725–753.
- BENKŐ 2016 BENKŐ Elek: Történelem sárból és iszapból (History from mud and silt). In: *Művészet és mesterség. Tisztelgő kötet R. Várkonyi Ágnes emlékére*. Szerk.: Horn Ildikó – Várkonyi Gábor. Budapest 2016, 11–22.
- BENKŐ *et al.* 2020 BENKŐ, Elek – SÜMEGI, Pál – TÖRŐCSIK, Tünde – BODOR, Elvira – SÜMEGI, Balázs – JAKAB, Gusztáv: Sâncraiu de Mureș (Maros-szentkirály): Medieval settlement network, Pauline monastery and its environment on the middle course of the Mureș river. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 71:1 (2020) 177–198.
<https://doi.org/10.1556/072.2020.00007>

- BENKŐ *et al.* 2021 BENKŐ Elek – SÜMEGI Pál – TÖRŐCSIK Tünde – BODOR Elvira – SÜMEGI Balázs – JAKAB Gusztáv: Marosszentkirály: egy középkori pálos kolostor és környezete (Marosszentkirály (Sâncraiu de Mureș): a Pauline monastery and its environment in the Middle Ages). In: *A Kárpát-medence környezettörténete a középkorban és a kora újkorban (Environmental History of the Medieval and Early Modern Carpathian Basin)*. Szerk.: Benkő Elek – Zatykó Csilla. Budapest 2021, 331–355.
- BENKŐ *et al.* 2022 BENKŐ, Elek – SILYE, Lóránd – TÓTH, Attila – PÁL, Ilona – FRINK, József Pál – JAKAB, Gusztáv: Emerging mediaeval heritage: Environmental history research at Băgău (c. Alba, Romania) and the Bottomless Lake (Tăul fără fund). *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 73:2 (2022) 191–203.
<https://doi.org/10.1556/072.2022.00015>
- BOGDÁNFY 1916 BOGDÁNFY Ödön: A középtiszai nyílt árterek és gátszakadások hatása az árvíz magasságára. *Vízügyi Közlemények* 6 (1916) 163–170.
- BOROS 1962 BOROS Ádám: Az Ecsedi-láp lecsapolás előtti növényvilága és az alföldi reliktumok. *Botanikai Közlemények* 49 (1962) 289–298.
- BOROS – ECSI – OLÁH 2013 BOROS, Emil – ECSI, Zoltán – OLÁH, János: *Ecology and Management of Soda Pans in the Carpathian Basin*. Hortobágy Environmental Association. Balmazújváros 2013.
- ČANÁDY *et al.* 2016 ČANÁDY, Alexander – KRIŠOVSKÝ, Peter – BAJOMI, Bálint – HUBER, Attila – CZABAN, David – OLEKŠÁK, Milan: Is new spread of the European beaver in Pannonian basin an evidence of the species recovery? *European Journal of Ecology* 2:2 (2016) 44–63.
<https://doi.org/10.1515/eje-2016-0015>
- CHOLNOKY 1910 CHOLNOKY Jenő: Az Alföld felszíne. *Földrajzi Közlemények* 38:10 (1910) 413–436.
- DÉRI *et al.* 2009 DÉRI Eszter – LENGYEL Szabolcs – LONTAY László – DEÁK Balázs – TÖRÖK Péter – MAGURA Tibor – HORVÁTH Roland – KISFALI Máté – RUFF Gábor – TÓTHMÉRÉSZ Béla: Természetvédelmi stratégiák alkalmazása a Hortobágyon: az egyik-pusztakócsi LIFE-Nature program eredményei. *Természetvédelmi Közlemények* 15 (2009) 89–102.
- ECSI 2004 ECSI Zoltán: *A Hortobágy madárvilága*. Hortobágy Természetvédelmi Egyesület. Balmazújváros – Szeged 2004.
- ÉRDUJHELYI 1906 ÉRDUJHELYI Menyhért: *Szerzeteseink mezőgazdasági tevékenysége 1526 előtt*. Budapest 1906.
- FERENCZI 2006 FERENCZI László: Vízgazdálkodás a középkorban. In: *Magyar középkori gazdaság- és pénztörténet (Economic and Monetary History of Medieval Hungary)*. Szerk.: Gyöngyössi Márton. Budapest 2006, 105–152.
- FERENCZI 2008 FERENCZI László: Vízgazdálkodás a középkori Magyarországon. In: *Gazdaság és gazdálkodás a középkori Magyarországon*. Szerk.: Kubinyi András – Laszlovszky József – Szabó Péter. Budapest 2008, 341–362.
- FRISNYÁK 1990 FRISNYÁK Sándor: *Magyarország történeti földrajza*. Budapest 1990.
- FRISNYÁK 1992 FRISNYÁK Sándor: *Az Alföld kultúrgeográfiai korszakai. Mérlegen a Tisza szabályozás*. Előadások és vita a BME-n. Budapest 1992, 3–19.

- GALLACZ 1896 GALLACZ János: *Monografia a Kőrös-Berettyó völgy ármentesítéséről és ezen völgyben alakult vízrendező társulatokról I–II.* Nagyvárad 1896.
- GRYNAEUS 2022 GRYNAEUS András: *Történeti ökológia/Környezettörténet. Kutatási szempontok régészhallgatók és minden érdeklődő számára.* Budapest 2022.
- HERMAN 1887 HERMAN Ottó: *A magyar halászat könyve.* A Kir. magyar természet-tudományi társulat megbízásából. Budapest 1887.
<https://doi.org/10.5962/bhl.title.48836>
- HOFFMANN 1996 HOFFMANN, Richard C.: Economic development and aquatic ecosystems in medieval Europe. *American Historical Review* 101 (1996) 631–669.
<https://doi.org/10.2307/2169418>
- HORVÁTH – BREUER 2023 HORVÁTH Ákos – BREUER Hajnalka: A víz körforgalma a légkörben és a 2022-es rendkívüli aszály meteorológiai háttere. *Léggör: Az Országos Meteorológiai Intézet Szakmai Tájékoztatója* 68:1 (2023) 2–8.
<https://doi.org/10.56474/legkor.2023.1.1>
- IHRIG 1973 IHRIG Dénes: *A magyar vízszabályozás története.* Országos Magyar Vízügyi Hivatal. Budapest 1973.
- JAKAB 2023 JAKAB Gusztáv: Az ember nyomot hagy a Kárpát-medence tájképén. In: *Magyarország globális története a kezdetektől 1868-ig.* Szerk.: Laczó Ferenc – Vadas András – Varga Bálint. Budapest 2023, 23–27.
- JAKAB – SÜMEGI – BENKŐ 2018 JAKAB Gusztáv – SÜMEGI Pál – BENKŐ Elek: Tógazdálkodás emlékei a középkori Magyarországon. In: *Alkalmazkodó Vizgazdálkodás: Lehetőségek és kockázatok.* Víz tudományi Nemzetközi Konferencia. Szerk.: Jakab Gusztáv – Tóth Attiláné – Csengeri Erzsébet. Szarvas 2018, 61–65.
- JAKAB *et al.* 2020 JAKAB, Gusztáv – SILYE, Lóránd – SÜMEGI, Pál – TÓTH, Attila – SÜMEGI, Balázs – PÁL, Ilona – BENKŐ, Elek: Relict anthropogenic ecosystem from the Middle Ages: History of a salt marsh from Transylvania (Sic, N Romania). *Environmental Archaeology* 25:1 (2020) 96–113.
<https://doi.org/10.1080/14614103.2019.1578547>
- JOÓ 1992 JOÓ, István: Recent vertical surface movements in the Carpathian Basin. *Tectonophysics* 202:2–4 (1992) 129–134.
[https://doi.org/10.1016/0040-1951\(92\)90091-J](https://doi.org/10.1016/0040-1951(92)90091-J)
- KÁROLYI 1960 KÁROLYI Zsigmond: *A vízhasznosítás, vízépítés, és vízgazdálkodás története Magyarországon.* Budapest 1960.
- KÁROLYI 1982 KÁROLYI Zsigmond: A magyar halászat-tógazdálkodás a késői középkorban. A „mesterséges halastavak”: a tatai Öreg-tó - és néhány más ismertebb halastó és malomtó a XIV–XV. századból. *Halászat* 75:1 (1982) 8–11.
- KÁROLYI – NEMES 1975 KÁROLYI Zsigmond – NEMES Gerzson: *Szolnok és a Közép-Tiszavidék vízügyi múltja I.* Vízügyi Történeti Füzetek 8. Budapest 1975.
- KVASSAY 1889 KVASSAY Jenő: *A csekély esésű folyók szabályozásának alapelvei, különös tekintettel a Tiszára.* Budapest 1889.

- LASZLOVSZKY 2004 LASZLOVSZKY József: Középkori kolostorok a tájban, középkori kolostortájak. In: „*Quasi Liber et Pictura*”. *Tanulmányok Kubinyi András hetvenedik születésnapjára (Studies in Honour of András Kubinyi on His Seventieth Birthday)*. Szerk.: Kovács Gyöngyi. Budapest 2004, 337–350.
- LASZLOVSZKY 2018 LASZLOVSZKY, József: Agriculture in medieval Hungary. In: *The Economy of Medieval Hungary*. Eds: Laszlovszky, József – Nagy, Balázs – Szabó, Péter – Vadas, András. Leiden 2018, 238–252. <https://doi.org/10.1163/9789004363908>
- LÁSZLÓFFY 1969 LÁSZLÓFFY Woldemár: A Tisza. In: *A tiszai Alföld, Magyarország Tájjelképe* 2. Szerk.: Marosi Sándor – Szilárd Jenő. Budapest 1969, 11–26.
- LÁSZLÓFFY 1982 LÁSZLÓFFY Woldemár: *A Tisza: Vízi munkálatok és vízgazdálkodás a tiszai vízrendszerben*. Budapest 1982.
- LÁSZLÓFFY-BÖHM 1932 LÁSZLÓFFY-BÖHM Woldemár: A Tiszavölgy. *Vízügyi Közlemények* 14 (1932) 108–142.
- MEZŐSI 2011 MEZŐSI Gábor: *Magyarország természetföldrajza*. Budapest 2011.
- MOLNÁR 2011 MOLNÁR Sándor: *Az ártéri gazdálkodás környezettörténeti szempontú vizsgálata két alföldi mintaterület példáján*. PhD dolgozat, SZTE TTK Földtani és Óslénytani Tanszék. Szeged 2011.
- NAGY – SCHWEITZER – ALFÖLDI 2001 NAGY István – SCHWEITZER Ferenc – ALFÖLDI László: A hullámtéri hordaléklerakódás (övezet). *Vízügyi Közlemények* 83:4 (2001) 539–564.
- OKI 2023 OKI, Taikan: Vízihiány. In: *Klímakönyv*. Szerk.: Thunberg, Greta. Budapest 2023, 235–237.
- ORTVAY 1882 ORTVAY Tivadar: *Magyarország régi vízrajza a XIII-ik század végéig I*. Budapest 1882.
- PESTY 1867 PESTY Frigyes: Magyarország vízhalózata a régi korban. *Századok* 1 (1867) 68–78.
- RÉPÁSSY 1903 RÉPÁSSY Miklós: *A Tisza halászata hajdan és most*. Budapest 1903.
- SCHWEITZER 2001 SCHWEITZER Ferenc: A magyarországi folyószabályozások geomorfológiai vonatkozásai. *Földrajzi Értesítő* 50 (2001) 1–4.
- SOMOGYI 1967 SOMOGYI Sándor: Az ármentesítések és folyószabályozások (vázlatos) földrajzi hatásai hazánkban. *Földrajzi Közlemények* 91 (1967) 145–158.
- SOMOGYI 2000 SOMOGYI Sándor: A vízrajzi viszonyok szükségszerű átalakításának felismerése és lebonyolítása a XIX. században. In: *A XIX. századi folyószabályozások és ármentesítések földrajzi és ökológiai hatásai*. Szerk.: Somogyi Sándor. Budapest 2000, 149–163.
- STEFFEN *et al.* 2015 STEFFEN, Will – BROADGATE, Wendy – DEUTSCH, Lisa – GAFFNEY, Owen – LUDWIG, Cornelia: The trajectory of the Anthropocene: the great acceleration. *The Anthropocene Review* 2:1 (2015) 81–98. <https://doi.org/10.1177/2053019614564785>

- SÜMEGI – JAKAB – BENKŐ 2021 SÜMEGI Pál – JAKAB Gusztáv – BENKŐ Elek: A pilisi királyi erdő a középkorban (The Pilis royal forest in the medieval period). In: *A Kárpát-medence környezettörténete a középkorban és a kora újkorban (Environmental History of the Medieval and Early Modern Carpathian Basin)*. Szerk.: Benkő Elek – Zatykó Csilla. Budapest 2021, 249–330.
- SZILÁGYI 2001 SZILÁGYI Miklós: Halászat. In: *Magyar Néprajz*. Szerk.: Paládi-Kovács Attila. Budapest, 104–146.
- SZENTES 2023 SZENTES Olivér: Szárazság Magyarországon 2022-ben és a múltban. *Légekör: Az Országos Meteorológiai Intézet Szakmai Tájékoztatója* 68:1 (2023) 9–19.
<https://doi.org/10.56474/legkor.2023.1.2>
- SZLÁVIK 2000 SZLÁVIK Lajos: Magyarország árvízvédelmének stratégiai kérdései. *Vízügyi Közlemények* 82 (2000) 3–4.
- TAKÁCS 2000 TAKÁCS Károly: Árpád-kori csatornarendszerek kutatása a Rábaközben és a Kárpát-medence egyéb területein I. *Korall* 1 (2000) 27–61.
- TAKÁCS 2001 TAKÁCS Károly: Árpád-kori csatornarendszerek kutatása a Rábaközben és a Kárpát-medence egyéb területein II. *Korall* 3–4 (2001) 297–314.
- TAKÁCS 2003 TAKÁCS, Károly: Medieval hydraulic systems in Hungary: Written sources, archaeology and interpretation. In: *People and Nature in Historical Perspective*. Eds: Laszlovszky, József – Szabó, Péter. Budapest 2003, 289–313.
- TAKÁCS – MARGÓCZI – BÁTORI 2007 TAKÁCS Gábor – MARGÓCZI Katalin – BÁTORI Zoltán: Vegetációváltozások egy nagy kiterjedésű hansági vizes élőhely-rekonstrukción. *Természetvédelmi Közlemények* 13 (2007) 269–280.
- TASNÁDI 2002 TASNÁDI Róbert: *A magyar haltenyésztés története*. Budapest 2002.
- TATÁR *et al.* 2009 TATÁR Sándor – SÁNDOR Csaba – ERCSÉNYI Márta – MILUTINOVITS László: Táj történeti kutatások a Pesti-síkság északi részén. *Tájökológiai Lapok / Journal of Landscape Ecology* 7:2 (2009) 417–442.
<https://doi.org/10.56617/tl.4132>
- TIMÁR – GÁBRIS 2008 TIMÁR, Gábor – GÁBRIS, Gyula: Estimation of water conductivity of the natural flood channels on the Tisza flood-plain, the Great Hungarian Plain. *Geomorphology* 98:3–4 (2008) 250–261.
<https://doi.org/10.1016/j.geomorph.2006.12.031>
- TIMÁR – RÁCZ 2002 TIMÁR, Gábor – RÁCZ, Tibor: The effects of neotectonic and hydrological processes on the flood hazard of the Tisza region (East Hungary). *EGU Stephan Mueller Special Publication Series* 3 (2002) 267–275.
<https://doi.org/10.5194/smsps-3-267-2002>
- TIMÁR – JAKAB – SZÉKELY 2024 TIMÁR, Gábor – JAKAB, Gusztáv – SZÉKELY, Balázs: A step from vulnerability to resilience: restoring the landscape water-storage capacity of the Great Hungarian Plain – An assessment and a proposal. *Land* 13:2 (2024) 146.
<https://doi.org/10.3390/land13020146>

- TÓTH 2003 TÓTH Csaba Albert: *A Hortobágy negyedidőszak végi felszínfejlődésének főbb természeti és antropogén vonásai*. PhD dolgozat, Debreceni Egyetem Természetföldrajzi és Geoinformatikai Tanszék. Debrecen 2003.
- VAJDA 2012 VAJDA Tamás: Árpád- és Anjou-kori vízimalmaink tájalakító hatása. In: *Micae mediaevales II*. Fiatal történészek dolgozatai a középkori Magyarországról és Európáról. Szerk.: Jakab Péter – Mikó Gábor – Péterfi Bence – Vadas András. Budapest 2012, 59–75.
- VANDENBERGHE 1995 VANDENBERGHE, Jef: Timescales, climate and river development. *Quaternary Science Reviews* 14:6 (1995) 631–638.
[https://doi.org/10.1016/0277-3791\(95\)00043-O](https://doi.org/10.1016/0277-3791(95)00043-O)
- VERMES 1997 VERMES László: *Vízgazdálkodás*. Budapest 1997.
- ZALASIEWICZ *et al.* 2008 ZALASIEWICZ, Jan – WILLIAMS, Mark – SMITH, Alan G. – BARRY, Tiffany L.: Are we now living in the Anthropocene? *Gsa Today* 18:2 (2008) 4–8.
<https://doi.org/10.1130/GSAT01802A.1>

LESSONS FROM MEDIEVAL WATER MANAGEMENT IN THE ANTHROPOCENE ERA

Gusztáv Jakab – Erzsébet Csengeri – Gábor Timár

Water management in the Carpathian Basin enjoys a rich legacy from the Middle Ages, from fishponds through watermills to floodplain management. Its decline began in the time of the Ottoman occupation, and on the Great Hungarian Plain led to areas rich in wetlands. In the early 19th century, this ‘wild’ condition was regarded, in accordance with the spirit of the age, as an obstacle to economic development. The comprehensive land transformation launched in the mid-19th century obliterated those traces of medieval water management that had survived after that point. In view of the influences of climate change on the Great Hungarian Plain, however, the issue of water regulation is today already much debated. Often raised is the need to return to the water management systems existing in the Middle Ages. In this study, the aim of the authors is to evaluate, on the basis of geographic and ecological perspectives, water management in the Middle Ages and in the modern age, with special regard to the challenges represented by climate change. Through the modification of water management, it should be possible to mitigate Hungary’s vulnerability to climate change. Serving as a model for this are the energy-effective, small-scale solutions employed in medieval water management. It is not admissible to depend exclusively on rigid, centralised infrastructures (dams, dykes, irrigation systems, water pipes). The handling and use of water needs to be solved in an integrated way. On a local basis, precipitation needs to be collected and utilised effectively; water collection and water-piping systems are needed that distribute local water in a fair and just way. There is a need to abandon the approach whereby irrigation and recreational purposes are prioritised in water use, and the water needs of ecology need to be handled with sufficient weight to increase water stocks and to cause the climate to change in a favourable direction.

NÜRNBERGI CEENGŐK A KÉSŐ KÖZÉPKORI MAGYARORSZÁGON

K. Németh András

BEVEZETÉS

Székelykeresztúron az 1990-es évek legvégén egy 15–16. századi nemesi udvarház feltárása során a pince padlója alatt sok más tárgy mellett egy kis bronzcsengőt is találtak, amelynek palástját négy helyen Nürnberg címere díszíti. A kúria leletanyagának feldolgozása során Benkő Elek a magyar szakirodalomban elsőként határozta meg a tárgy funkcióját. „A nyeles misecsengőbe illesztett vagy félgömb alakúra formált erős, a csengők rázására alkalmas, drótvázra felfüggesztett, hasonló rendeltetésű kis öntvényeket a nemzetközi szakirodalom 1500 körüli keltezéssel idézi.” – írta.¹

Hasonló tárgyat a Kárpát-medencéből addig csak Lovag Zsuzsa közölte, 1999-ben, a Magyar Nemzeti Múzeum régi gyűjteményéből.² A tárgytípusra akkor figyeltem fel,³ amikor a Wosinsky Mór Múzeum gyűjteményébe az utóbbi évtized közösségi régészeti tevékenysége eredményeképpen robbanásszerűen bekerült nagy mennyiségű leletanyagból 2021-ben időszaki kiállítást rendeztünk, és a leletek válogatása során egy hasonló tárgy is felbukkant a leletek között.⁴

KATALÓGUS

1. Bugyi-MOL 3. lelőhely (Kálmán-domb) (Pest vármegye) (lelőhely-azonosító: 41243)

Leírás: a négy címerpajzs elrendezése arányos, egy-egy a függesztőfül tövében van, a másik kettő a fül nyílásainak két oldalán. A kerek mezők – főleg utóbbi kettő – kissé belelőgnak a fül alsó részébe. Minden címerpajzs heraldikailag kissé jobbra dől, a címerképek jól kidolgozottak. A palást alsó részéből kinövő nyúlványok letörtek.

A szerző régész, főmuzeológus (Wosinsky Mór Múzeum, Szekszárd; knemetha@wmmm.hu).

¹ BENKŐ 2001, 11. 44. jegyzet; BENKŐ – SZÉKELY 2008, 147. Első közlője, Székely Attila leírásában még úgy szerepel, mint „ezüstözött zörgődarab nürnbergi címerrel”. SZÉKELY 1999.

² LOVAG 1999, 107, Kat. 296, 241, 296. kép. (Ez a tárgy viszont nem került említésre a székelykeresztúri példány párhuzamaként.)

³ A tanulmányhoz többen szolgáltattak adatokat vagy segítettek a tárgyakhoz való hozzáférésben. A bugyi csengőről Rác Tibor Ákos (Ferenczy Múzeumi Centrum) baráti közlése révén van tudomásom. A Ferenczy Múzeumi Centrum fémkeresős leletanyagra vonatkozó publikációs protokolluma sajnos nem tette lehetővé e tárgy fotójának közlését. A somogyvári tárgy rajzának újraközlését Bakay Kornél engedélyezte, a publikációban megadott leletnaplósza alapján a tárgy előkeresése, amit Varga Máté (Rippl-Rónai Megyei Hatókörű Városi Múzeum) kísérelt meg, egyelőre nem sikerült. A székelykeresztúri darab közlését Sándor-Zsigmond Ibolya intézményvezető (Molnár István Múzeum) engedélyezte, a tárgy előkeresését és fotózását Vári István végezte. A pusztahencsei példányt Lückl Ervin múzeumbarát találta, fotóját Retkes Tamás (Wosinsky Mór Múzeum) készítette. Az ún. kaposvári gyűjteményben található két tárgyra Schliszka Borbála szakdolgozatában figyeltem fel, aki engedélyezte munkája felhasználását; a szakdolgozatot Mordovin Maxim (Eötvös Loránd Tudományegyetem) juttatta el hozzám. E kettő, valamint a Magyar Nemzeti Múzeumban a 19. század vége óta őrzött példány tanulmányozását Simonyi Erika, Kiss Etele és Puskás József (Magyar Nemzeti Múzeum) segítségével tette lehetővé, a tárgyak díjmentes közlését Tomka Gábor engedélyezte. Segítségüket, munkájukat ezúton is köszönöm.

⁴ A kiállításra: K. NÉMETH 2022. A kiállítás katalógusa szerkesztés alatt áll.

Átm.: 3,1 cm; m.: 2,2 cm; fül h.: 1,3 cm; anyag v.: 0,2 cm; címerek száma: 4; mezők átmérője: 1,1 cm.⁵
 Lelőkörülmények: 2020-ban Rácz Tibor Ákos Bugyitól északkeletre egy csaknem 1 km hosszú, a késő Árpád-kortól a késő középkorig lakott faluhelyet azonosított, amelynek délkeleti részét kavicsbányászattal megsemmisítették. A csengő a lelőhely közepén található, a templomnak helyet adó kiemelkedéstől északkeletre kb. 140 méterre került elő.⁶

Középkori településnév: Ráda falu. Birtokosa 1296 és 1510 között a Rádai család.⁷

Őrzési hely: Ferenczy Múzeumi Centrum, leltározatlan.⁸

2. *Pusztahencse-Templomdomb (Tolna vármegye) (lelőhely-azonosító: 41932) (1a-b. ábra)*

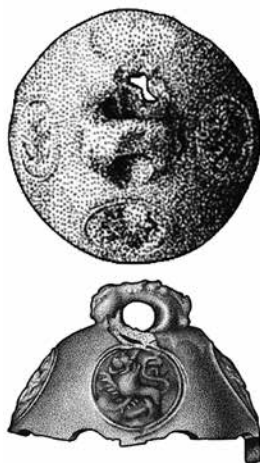
Leírás: a címerek kettős keretben, de a keret a bal oldalon egybefolyik, a jobb oldalon az egyik mezőnél pedig hármás vonallá alakul. A három címer elosztása egyenetlen, egy fél palástmezőn nincs címer. A címerpajzs jobb mezejében ábrázolt (fél) sasok a felismerhetetlenségig rosszul kidolgozottak, kopottak. A fül hengeres átmetszetű, egyenetlen felszínű, anyagkigyűrődésekkel. Két alsó, rövidebb foga ép, a többi letörött. Belső felülete rücskös, egyenetlen, közepen korrodált folt, a vasból készült nyelv felfüggesztésének lenyomata.

Átm.: 4,4 cm; m.: 3,4 cm; fül h.: 1,8 cm; fül sz.: 0,9 cm; anyag v.: 0,3 cm; címerek száma: 3; mezők átmérője: 1,5 cm; súly: 62,78 g.

Lelőkörülmények: Lückl Ervin 2000 körül találta Pusztahencse belterületének szélén, a Pozsonyi utca keleti oldalán fekvő házak kertjében húzódó faluhelyen.⁹

1a-b. ábra. Pusztahencse-Templomdomb.
 (Fotó: Retkes Tamás)
 Fig. 1a-b. Pusztahencse-Templomdomb.
 (Photograph: Tamás Retkes)

2a-b. ábra. Somogyvár-Kupavár.
 (BAKAY 2011, 508, 2177. kép nyomán)
 Fig. 2a-b. Somogyvár-Kupavár.
 (After BAKAY 2011, 508, fig. 2177)

3. ábra. Székelykeresztúr-Kriza
 János utca 23–27.
 (Fotó: Vári István)
 Fig. 3. Székelykeresztúr-Kriza
 János utca 23–27.
 (Photograph: István Vári)

⁵ Mivel nem volt lehetőségem minden példányt kézbe venni, ezért néhány tárgy esetében hiányzik egy-egy méretadat.

⁶ RÁCZ 2020.

⁷ ENGEL 2020, 12732. cellakód.

⁸ A tárgy közöletlen.

⁹ K. NÉMETH 2015, 139–140.

Középkori településnév: Hencse falu. A 15. század legvégén a Györkönyi Piber család györkönyi uradalmának része.¹⁰

Őrzési hely: Wosinsky Mór Múzeum, leltározatlan.¹¹

3. Somogyvár-Kupavár (Somogy vármegye) (lelőhely-azonosító: 20405) (2a-b. ábra)

Leírás: a paláston négy kerek mezőben hármaskeretelésben jobbra néző, lépő helyzetű, nyitott szájú, kiöltött nyelvű, felcsapott farkú négylábú állatok, a feltáró szerint „oroszlánra hasonlító, meseszerű állatfigurák”. A négy mező elosztása egyenletes, kettő a függesztőfül tövében, a másik kettő a függesztőfül lyukai felőli oldalakon. A fül valószínűleg ovális átmetszetű, középen öntési sorjával. Egyetlen foga ép, a többi letörött.

Átm.: 3,4 cm; mezők száma: 4; mezők átmérője: 1,4 cm.

Lelőkörülmények: Bakay Kornél feltárásán került elő, a somogyvári bencés apátság templomától délre húzódó, 1523-as érmével keltezett nagy árokból, a XXI. szelvényből.¹²

Középkori településnév: Somogyvár-bencés apátság.

Őrzési hely: Rippl-Rónai Megyei Hatókörű Városi Múzeum, leletnaplószám: 6/89.¹³

4. Székelykeresztúr-Krizsa János utca 23–27. (egykori Udvarhely vármegye) (3. ábra)

Leírás: a négy címerpajzs elrendezése arányos, egy-egy a függesztőfül tövében van, a másik kettő a fül nyílásainak két oldalán. A címerek körül kettős keret, a címerpajzsok heraldikailag kissé jobbra dőlnek, a címerképek jól kidolgozottak. A fül egyetlen felszínű, anyagkigyűrődésekkel. A palást alsó részéből kinövő nyúlványok letörtek. Belsejében megmaradt a vasból készült, rövid szárú, gömbölyű nyelv.

Átm.: 3,4 cm; m.: 2,5 cm; anyag v.: 0,23 cm; címerek száma: 4; mezők átmérője: 1,3 cm; súly: 25 g.

Lelőkörülmények: a város belterületén 1997 és 2000 között Székely Attila egy késő középkori nemesi udvarházat tárt fel, a csengő a pince legkésőbbi padlója alól került elő.

Középkori településnév: Keresztúr mezőváros.

Őrzési hely: Molnár István Múzeum, Székelykeresztúr, ltsz. 15740.¹⁴

5. Dél-Dunántúl 1. (4a-b. ábra)

Leírás: a címerek egyszeres, sima keretben. A négy címerpajzs elrendezése arányos, egy-egy a függesztőfül tövében van, a másik kettő a fül nyílásainak két oldalán. A címerpajzsok egy kivételével nagyjából egyenesen állnak, egy heraldikailag jobban balra dől, a címerképek viszonylag jól kidolgozottak. A fül rosszul öntött, gerincén tarajszerű sorjacsomók, egyik tövében korrodált folt. A palást alsó részéből kinövő nyúlványok letörtek. Két egymás melletti és egy velük szemközti fül alja egyenes, valószínűleg ilyen rövidre készültek. Belső felülete kissé egyenetlen, az ütőnek nincs nyoma.

Átm.: 3 cm; m.: 2,2 cm; fül h.: 1,4 cm; fül sz.: 1,1 cm; anyag v.: 0,25 cm; címerek száma: 4; mezők átmérője: 1,2 cm.

Lelőkörülmények és középkori településnév: ismeretlen.

Őrzési hely: Magyar Nemzeti Múzeum „kaposvári anyag”, leltározatlan.¹⁵

6. Dél-Dunántúl 2. (5. ábra)

Leírás: csengőpalást nagyjából negyedrészenek töredéke, egy csaknem teljes címeres mezővel, valamint egy másik negyedének töredékével. A címerek kettős keretben, egyenesen állnak, a címerképek jól kidolgozottak. A fül hiányzik. A palást alján egyetlen, 0,7 cm hosszú nyúlvány maradt meg, töréssel, mellette egy rövid fül töredéke, töréssel. Belső felülete sima, harmadrészen korróziótól származó barna folt. Anyaga világosszürke, erősen ónos.

¹⁰ ENGEL 2020, 15920. cellakód (Nagyhencse).

¹¹ A tárgy közöletlen.

¹² BAKAY 2011, 507, 509–510.

¹³ BAKAY 2011, 508, 2177. kép, 510.

¹⁴ BENKŐ – SZÉKELY 2008, 144, 147, 148, 40. kép 1.

¹⁵ SCHLISZKA 2017, 106, Kat. G.205, XVII. t. G.205.

4a-b. ábra. Dél-Dunántúl 1.
(Magyar Nemzeti Múzeum
„kaposvári anyag”; fotó:
K. Németh András)

Fig. 4a–b. Southern
Transdanubia 1. (Hungarian
National Museum, ‘Kaposvár
material’; photograph:
András K. Németh)

5. ábra. Dél-Dunántúl 2.
(Magyar Nemzeti Múzeum
„kaposvári anyag”; fotó:
K. Németh András)

Fig. 5. Southern
Transdanubia 2. (Hungarian
National Museum, ‘Kaposvár
material’; photograph: András
K. Németh)

6a-b. ábra. Ismeretlen lelőhely.
(Magyar Nemzeti Múzeum
Középkori Ötvösgyűjtemény,
ltsz. 61.2189.C.; fotó: K. Németh
András)

Fig. 6a–b. Provenance unknown
(Hungarian National Museum,
Collection of Medieval
Goldsmith’s Work, inv. no.
61.2189.C.; photograph: András
K. Németh)

Legnagyobb méret: 2,8 × 2,2 cm; anyag v.: 0,2 cm; címerek száma: 2 (eredetileg valószínűleg: 4);
mezők átmérője: 1,4 cm.

Lelőkörülmények és középkori településnév: ismeretlen.

Órzesi hely: Magyar Nemzeti Múzeum „kaposvári anyag”, leltározatlan.¹⁶

7. Ismeretlen lelőhely (6a-b. ábra)

Leírás: a címerek kettős keretben, jól kidolgozottak, heraldikailag kissé jobbra dőlnek. A négy címer elosztása egyenletes. A fül felfelé keskenyedek, egyenetlen felszínű, anyagkigyűrődésekkel, a tövében egyik oldalon sorjaszerű, oldalt álló csap. A nyolc láb mindegyike letörött, kettő egymás melletti a palást aljának vonalában tört le, a többi legfeljebb 0,2 cm hosszan maradt meg (3 rövid fog valószínűleg eredetileg is rövid volt). Belső felületén csak apró egyenetlenségek, középen a nyelv felfüggesztésére szolgáló, a palásthoz forrasztott vékony, íves rézhuzal.

Átm.: 3,4 cm; m.: 2,3 cm; fül h.: 1,3 cm; fül sz.: 1,2 cm; anyag v.: 0,2 cm; címerek száma: 4; mezők átmérője: 1,2–1,3 cm.

Lelőhely és középkori településnév: ismeretlen.

Órzesi hely: Magyar Nemzeti Múzeum Régészeti Tár, Középkori Ötvösgyűjtemény, ltsz. 61.2189.C.¹⁷

¹⁶ SCHLISZKA 2017, 106, Kat. G.206, XVII. t. G.206.

¹⁷ LOVAG 1999, 107, Kat. 296, 241, 296. kép.

A TÁRGYAK ÉRTÉKELÉSE

KUTATÁSTÖRTÉNET

Az első nürnbergi csengőt tudomásom szerint pontosan negyedszázada közölték először a Kárpát-medencéből, a Magyar Nemzeti Múzeum régi anyagából, ismeretlen lelőhelyről.¹⁸ Az azóta eltelt időben mindössze további két példányt publikáltak, 2008-ban Székelykeresztúrról,¹⁹ majd 2011-ben Somogyvárról.²⁰

Gyűjtésem során további négy újabb tárgyat sikerült azonosítanom, közülük azonban kettőnek ismeretlen a lelőhelye. A Tolna megyei Pusztahencsén 2000 körül, a Pest megyei Bugyi határában pedig 2020-ban került elő fémkeresőzés során egy-egy újabb, közöletlen példány. Két nürnbergi csengőt tartalmazott a 2001-ben Kaposváron lefoglalt, a Dél-Dunántúl (Baranya, Somogy és Tolna megyék, illetve a Balaton környéke) területén illegális fémkeresőzéssel gyűjtött anyag is.²¹ Ezeket Schliszka Borbála írta le a gyűjtemény gombjait feldolgozó 2017-es szakdolgozatában, a székelykeresztúri darab ismeretében helyesen határozva meg funkciójukat és korukat.²² A Kárpát-medencéből eddig ismertté vált nürnbergi csengők kis száma valószínűleg nem kutatástörténeti okokkal magyarázható, hanem a késő középkorban sem lehettek mindennapi használati tárgyak.

Hasonló tárgyakat külföldről főleg gyűjteményekben fennmaradt, eredeti állapotban német nyelvterületről, illetve fémkeresős leletek formájában Angliából ismerünk. Nyeles, kosárba szerelt miseccsengőket őriz a bázeli Münster kincstára,²³ nagyobb, fonott drótkeretbe szerelt, négy csengővel ellátott (de hiányzó nyelvű) csengőegyüttest pedig a németországi Güstrow kastélymúzeuma (7. ábra).²⁴ Az angol fémkeresős leletek digitális adatbázisa tucatnyi Nürnberg-címeres csengőt tartalmaz, téves keltezéssel. Ezekből itt csak egyet mutatok be (8. ábra). E tárgyak többségének kivitelezése és állapota a magyarországi leletekéhez hasonló: színük a magas óntartalomtól gyakran ezüstös, palástjukon általában négy címer látható, hosszú „karmaik” letörtek, nyelvük hiányzik.²⁵ A hasonló belga (MEDEA, Metaal-detectie en Archeologie), dán (DIME, Digitale

7. ábra. Az egykori rostocki ciszterci apácakolostor kosaras csengője. (Forrás: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:G%C3%BCstrow_Schlossmuseum_-_Messschelle.jpg)
Fig. 7. Altar bell (four small bells) from the one-time Cistercian nunnery at Rostock. (Source: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:G%C3%BCstrow_Schlossmuseum_-_Messschelle.jpg)

¹⁸ LOVAG 1999, 107, Kat. 296, 241, 296. kép.

¹⁹ BENKŐ – SZÉKELY 2008, 144, 147, 148, 40. kép 1.

²⁰ BAKAY 2011, 507, 508, 2177. kép, 509–510.

²¹ MRÁV – SZABÓ 2006, 25.

²² SCHLISZKA 2017, 39–40, 106, Kat. G.205–206, XVII. t. G.205–206.

²³ HUSBAND 2001, 82, 83, Kat. 26; MÜLLER 2002, 84, Kat. 19, 466, Kat. 19.

²⁴ HEGNER 1983, 28, Kat. 189, 72, Abb. 36; MÜLLER 2002, 85, Kat. 20, 466, Kat. 20.

²⁵ BERK-840C9D (1270–1350); BH-C3A182 (1270–1350); IOW-D712F1 (1297–1307); KENT-E0ED48 (1250–1350); LVPL-6F9C5B (1272–1400); NARC-7ADFB7 (1272–1300); NLM-FE7B62 (1250–1350); SF-A43191 (1297–1307); SF-BC7AB1 (1297–1307); SOM-AF84B6 (1297–1307); SOM-AF84B6 (1272–1300); SOMDOR-0B1D95 (1297–1307); WILT-397A82 (1250–1350); YORYM-CF8386 (1270–1350).

8. ábra. Egy angliai fémkeresős lelet. (Fotó: Somerset County Council, Laura Burnett; forrás: [https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Medieval_bell_\[FindID_423432\].jpg](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Medieval_bell_[FindID_423432].jpg))

Fig. 8. Metal-detector find from England. (Photograph: Somerset County Council, Laura Burnett; source: [https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Medieval_bell_\[FindID_423432\].jpg](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Medieval_bell_[FindID_423432].jpg))

Metaldetektorfund), holland (Portable Antiquities of the Netherlands) és skót (Treasure Trove) fémdetektoros adatbázisokban meglepő módon ugyanakkor nem találtam nürnbergi csengőket.

KELTEZÉS

Német nyelvterületen szerencsés módon jól keltezett, eredeti szerelvényeikkel együtt megmaradt misecsengők is ismertek. A bázeli katedrálisban őrzött négy, nyeles misecsengő 1477-ben még nem volt leltárban, de 1511-ben már feltüntették őket.²⁶ A tárgyak készítési ideje így a 15–16. század fordulójára, 1500 körülre tehető.

Lovag Zsuzsa a Magyar Nemzeti Múzeumban őrzött darabot kérdőjelesen még a 15. századra keltezte.²⁷ Benkő Elek a külföldi szakirodalom alapján 1500 körüli időre helyezte a székykeresztúri példány korát.²⁸ A keltezést a somogyvári bencés apátság déli, nagy árkából előkerült darab lelőkörményei is megerősítik, mert az árkot egy 1523-as érme keltezi (bár e példány esetében a nürnbergi címer hiányában kérdéses, hogy ez a tárgy is a bajor városban készült-e).²⁹

²⁶ HUSBAND 2001, 82, 83, Kat. 26.

²⁷ LOVAG 1999, 107, Kat. 296.

²⁸ BENKŐ – SZÉKELY 2008, 147.

²⁹ BAKAY 2011, 509.

Furcsa módon Angliában az internetes fémkeresős adatbázisba feltöltött Nürnberg-címeres csengőket valós koruknál nagyjából kétszáz évvel korábbra (1250 és 1400 közé) keltezték, tévesen értelmezve a tárgyakon elhelyezett címet. Helen Geake összefoglalója szerint egyes feltevések szerint a hasított pajzsmező jobb oldalán látható sas Edmund Cornwall, Cornwall második grófja (1249–1300) címeréből való, a bal mező három harántpólyája pedig felesége, Margaret de Clare címeréből, s miután 1272-ben házasodtak össze, így a csengőket is ezen időpont utánra keltezik.³⁰

ANYAG, KIALAKÍTÁS, DÍSZÍTÉS

A tárgyak – amennyire a publikációkból és kézbevétele során megállapítható volt – magas óntartalmú bronzból készültek, ennek köszönhetően felületük többnyire fényes, csak az egyik dél-dunántúli példány bronzszínű a kevesebb ón miatt. Feltűnő a csengők függesztőfüleinek elnagyolt kialakítása, amit az magyaráz, hogy kosárba (a később említendő rostocki példányból kiindulva S alakú rézkampóra) akasztva, lényegében eltakarva használták őket, így nem volt szükség alaposabb megmunkálásukra.³¹

A csengők formája kapcsán szólni kell még a palástok aljáról lelógó, a csengők gömbölyded formáját követő, karomszerű „fogakról”, amelyek – minthogy nem csörgőkről, hanem nyelvvel, ütővel ellátott csengőkről van szó – csak díszítésre szolgáltak, nem volt feladatuk az ütő kiesésének megakadályozása. A gyűjteményekben fennmaradt darabok egy részén négy, illetve nyolc ilyen kis karom látható. Négy karom van a güstrowi (eredetileg rostocki) kosaras csengő négy csengőjének egyikén (a többi három fogai a palást alján érnek véget, és a képek alapján eldönthetetlen, hogy ezek eredetileg így készültek-e, vagy utólagos törések, kopások következményei), nyolc pedig mind a négy bázeli példányon. A hazai leleteken nem maradt meg eredeti hosszában egyetlen hosszú karom sem, így nem tudjuk megállapítani, hogy melyiknek hány hosszú karma volt eredetileg.

A német nyelvű kutatás számára nem volt kérdéses, hogy a csengőkön látható címer Nürnberg város címerével azonos. A kisszámú magyar közlés is így értelmezte őket, hiszen a késő középkori európai bronzművesség egyik fellegvárának számító város címere más tárgyakról is ismert. Erdélyből Csíkszentmárton és Csíkszenttamás 1495-ben öntött harangján is szerepel Nürnberg címere,³² de feltűnik posztóplombákon,³³ vagy akár ostyasütővasakon is.³⁴ A csengőket vörösrézöntők (*Rothscmiede*) készítették, akik a 14. század második felétől váltak Nürnberg iparának meghatározóivá.³⁵

A címereknek helyet adó kerek mezők száma hat esetben állapítható meg. Egy kivételével négy ilyen mező díszíti a csengőket, csupán a pusztahencsei példányra helyeztek eggyel kevesebbet.

A hazai anyagból ismert hét, azonos formájú és kialakítású csengő közül mindössze egyetlen példányt nem Nürnberg címerei díszítenek. A somogyvári apátság mellett előkerült darabon a négy kerek mezőben, lépő helyzetű, nyitott szájú, kiöltött nyelvű, felcsapott farkú négylábú állatok láthatók, amelyeket a feltáró „oroszlánra hasonlító, meseszerű állatfigurákként” értékelt. Az ábrázolások a tárgy egyházi funkciója miatt véleményem szerint oroszlánként vagy inkább párducként azonosíthatók, és valószínűleg Krisztusra (az oroszlán esetében a feltámadásra is) utalnak.³⁶ Hasonlóan – kinyújtott nyelvvel, szőrösomós lábbal, visszakunorodó farkkal –,

³⁰ GEAKE 2016, Other cast copper-alloy bells.

³¹ A Nemzeti Múzeum ismeretlen lelőhelyű csengőjének felső részén Lovag Zsuzsa szerint „levéldíszítés” látható (LOVAG 1999, 107), véleményem szerint azonban csak öntési hibából eredő anyag-kitüremkedésekről van szó.

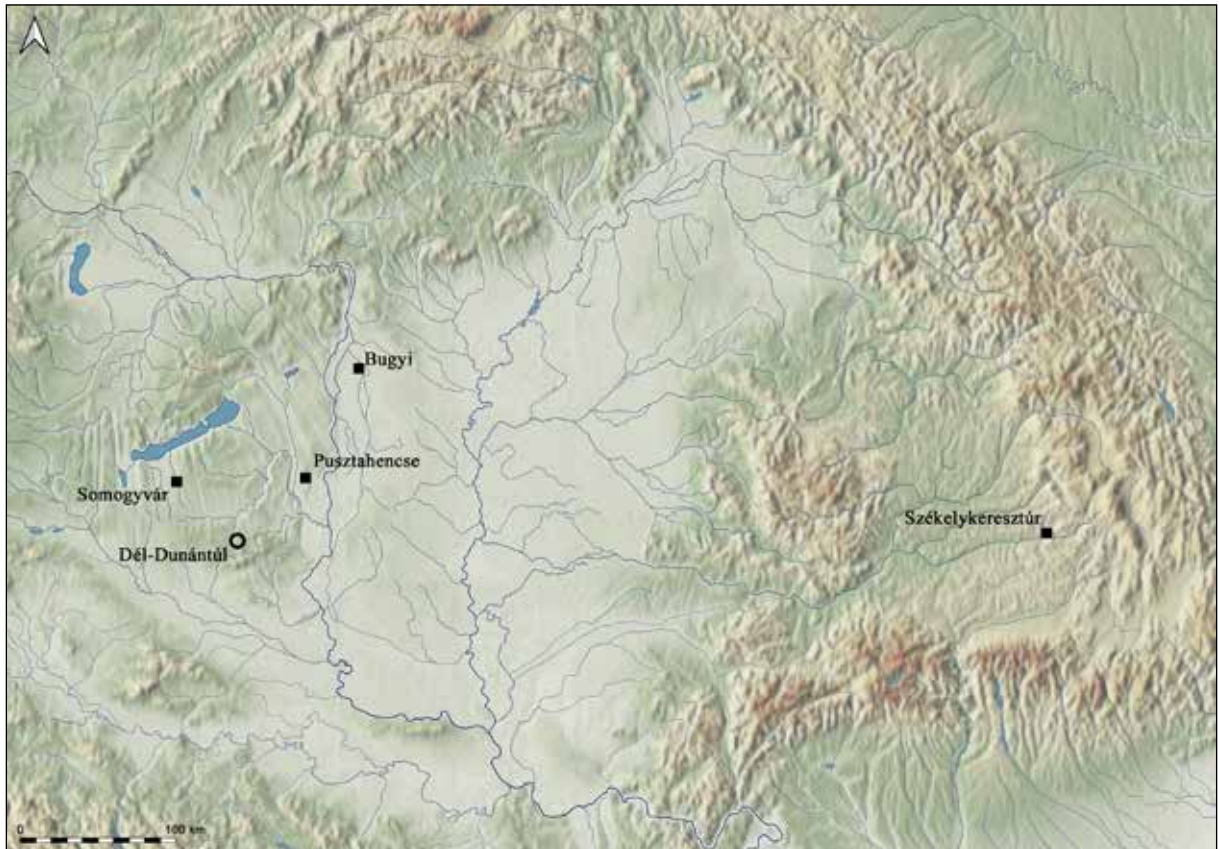
³² BENKŐ 2001, 11, 44. jegyzet; BENKŐ 2002, 250–251, 474, 475, 154. kép.

³³ MORDOVIN 2018, 295–296, Kat. 074–076.

³⁴ NAGYBÁKAY 1988, 199, 218.

³⁵ A nürnbergi vörösrézöntőkre: WIXOM 1986, 76–77.

³⁶ *Állatszimbólumtár* 2019, 243–249 (oroszlán), 255–258 (párduc).

9. ábra. A nürnbergi csengők elterjedése a középkori Magyarországon. (Alaptérkép: Google Earth, rajz: K. Németh András). Jelkulcs: ■: ismert lelőhely, ○: ismeretlen lelőhely.

Fig. 9. Locations in Medieval Hungary (i.e. the Carpathian Basin) where Nuremberg bells have been discovered. (Map: Google Earth, drawing: András K. Németh. Key: ■: known site, ○: unknown site)

de a somogyvári példánytól eltérően sörénnyel megjelenített oroslánok láthatók (övrertről átvéve) például erdélyi gótikus harangokon.³⁷

FUNKCIÓ

A sajátos alakú nürnbergi csengőket – minthogy kis méretű fülük alkalmatlan volt nyél nélkül való használatra – drótkosárba foglalták és nyélre szerelték őket.³⁸ A gyűjteményekben fennmaradt, Nürnberg-címeres csengők egyházi használatban voltak: a bázeliakat a helyi katedrálisban, a Güstrowban őrzött példányt pedig az egykori rostocki ciszterci apáca kolostorban használták.³⁹

Az oltárcsengők templomi használata a misézéshez kötődik, ezért nevezik őket misecsengőknek is. Liturgiátörténeti adatok szerint először az úrfelmutatás során, a szentostya felmutatásakor a 12. századtól kezdtek csengőt használni, hogy ezzel is jelezzenek a (távolabb álló) híveknek.⁴⁰ Később Sanctus, áldozás, felajánlás és Agnus Dei alkalmával is csengettek.⁴¹

³⁷ BENKÓ 2002, 437, 54. kép.

³⁸ MÜLLER 2002, 83.

³⁹ MÜLLER 2002, 466, Kat. 19–20.

⁴⁰ PÉTERY 1946, 126.

⁴¹ VÁRNAGY 1999, 328; LOVAG 2018, 435–436.

A bázeli katedrálisban őrzött négy, nyeles csengőt az 1511-es 1525-ös leltár *cymbal (tintinnabulum)* néven említi, ami alatt a 16. században kifejezetten a nyeles, kosárkába szerelt, „karmos” csengőket értették. Bár a leltárok szerint e kézi csengőknek Úrnapján különleges szerep jutott, krónikás adatok alapján mindenféle misén és körmeneten is használták őket.⁴²

A csengők természetesen világi környezetben is előfordulhattak, hiszen csörgőkre, csörgőgombokra, csengőkre szükség lehetett gyermekek vagy háziállatok mozgásának felügyeletéhez, különböző szertartásokhoz, vagy akár értékes tárgyak őrzéséhez is, nem beszélve a játékok vagy a szánok körüli használatról.⁴³ Igaz ugyanakkor, hogy az itt bemutatott, öntött csengők – nagyobb súlyuk miatt – nem voltak alkalmasak az összes említett célra. A lehetséges – és mint látni fogjuk, régészeti is valószínűsíthető, bár bizonyára ritkább – világi használatra való tekintettel a tanulmányban tudatosan a *nürnbergi csengő* kifejezést használom a funkcióra utaló *nürnbergi misecsengő* helyett.

A TÁRGYAK LELŐHELYE ÉS HASZNÁLATI HELYE

A négy, ismert lelőhelyű tárgy közül csak kettő származik ásatásból: a somogyvári darab az ottani bencés apátság, a székelykeresztúri pedig egy késő középkori nemesi udvarház feltárásán bukkant fel. Utóbbi kapcsán nehezen gondolhatnánk egyházi funkcióra,⁴⁴ míg a somogyvári példány kapcsán kézenfekvőnek látszik, hogy a csengő egykor az apátság felszerelési tárgyai közé tartozott.

Nehezebb a megítélése a két, fémkeresős kutatás során felbukkant tárgynak. A Bugyi határában talált csengő egy gazdag késő középkori falu területéről, a templomtól kb. 140 méterre került elő, a pusztahencsei példány pedig elmondás alapján szintén a templom közeléből. E két tárgyról – a faluhelyeken azonosított más, világi jellegű épület hiányában – talán feltételezhető, hogy egykor szintén a templomban használták őket. Sajnos a tárgyak csaknem fele részének, három darabnak nem ismert a lelőhelye, így következtetéseinkbe a kontextus hiánya miatt ezeket nem tudjuk bevonni.

A tárgyak elterjedési térképe alapján annyit kijelenthetünk, hogy a székelykeresztúri darab jelentősen kitágítja a tárgytypus elterjedési körét, hiszen jelzi, hogy a Kárpát-medence központi területei mellett távolabbi vidékeken is várható a felbukkanásuk (9. ábra).

E ritka tárgyak előkerülése Somogyváron az apátság, Székelykeresztúron a nemesi kúria, a bugyi példány esetében pedig a lelőhely gazdag leletanyaga miatt nem meglepő. A pusztahencsei lelőhely egyelőre átlagos középkori faluhelynek látszik, de talán ez is mutatja, hogy a kereskedelem (vagy akár egy eddig ismeretlen, gazdag birtokos vagy kegyúr) révén bárhová eljuthatott ez a tárgytypus. A jövőben minden egyes tárgy publikálásával módosulhat az itt felvázolt hiányos kép a nürnbergi csengőkről.

IRODALOM

Allatszimbólumtár 2019

BAKAY 2011

Allatszimbólumtár A–Z. Szerk.: Vigh Éva. Budapest 2019.

BAKAY Kornél: *Somogyvár. Szent Egyed-monostor. A somogyvári bencés apátság és védműveinek régészeti feltárása 1972–2009*. Budapest 2011.

⁴² HUSBAND 2001, 82. A középkori oltárcsengőkre részletesen: BRAUN 1932, 572–580; *Glossarium artis* 1992, 47–48.

⁴³ Ezekre számos példa: MÜLLER 2002, 83–84; SCHLISZKA 2017, 52–55.

⁴⁴ Székelykeresztúr plébániatemploma kb. 600 méterre északkeletre feküdt a feltárt kúriától. Vö. BENKŐ 1992, 150, 15. kép. 1a (R. k. plébániatemplom) és 1g (Iskola u. 27. – 1. számú Általános Iskola) lelőhelyek.

- BENKŐ 1992 BENKŐ Elek: *A középkori Keresztúr-szék régészeti topográfiája* (Die archäologische Topographie des mittelalterlichen Stuhles Keresztúr). *Varia Archaeologica Hungarica* 5. Budapest 1992.
- BENKŐ 2001 BENKŐ Elek: A bardoci harang. *Erdővidéki Lapok. Helytörténeti, helyrajzi és néprajzi folyóirat* II:4 (6) (2001. december) 6–11.
- BENKŐ 2002 BENKŐ Elek: *Erdély középkori harangjai és bronz keresztelőmedencéi* (Medieval Bells and Bronze Baptismal Fonts of Transylvania). Budapest – Kolozsvár 2002.
- BENKŐ – SZÉKELY 2008 BENKŐ Elek – SZÉKELY Attila: *Középkori udvarház és nemesség a Székelyföldön* (Medieval Manor Houses and Nobility in the Székler Land in Eastern Transylvania). Budapest 2008.
- BRAUN 1932 BRAUN, Joseph: *Das christliche Altargerät in seinem Sein und in seiner Entwicklung*. München 1932.
- ENGEL 2020 ENGEL Pál: *Magyarország a középkor végén. Digitális térkép és adatbázis a középkori Magyar Királyság településeiről* (Hungary in the Late Middle Ages. Digital Vector Map and Attaching Database about the Settlements and Landowners of Medieval Hungary). Budapest 2020.
- GEAKE 2016 GEAKE, Helen: *Bells*. Portable Antiquities Scheme, <https://finds.org.uk> (2016. 06. 30.)
<https://finds.org.uk/counties/findsrecordingguides/tag/openwork/> (megtekintés: 2024. 01. 06.)
- Glossarium artis* 1992 *Glossarium artis. Band 2: Kirchengerate, Kreuze und Reliquiare der Christlichen Kirchen. Dreisprachiges Wörterbuch der Kunst*. Hrsg.: Huber, Rudolf – Rieth, Renate. München – London – New York – Paris 1992.
- HEGNER 1983 HEGNER, Kristina: *Mittelalterliche Kunst. Band 2. Kleinkunst, Kunsthandwerk*. Schwerin 1983.
- HUSBAND 2001 HUSBAND, Timothy (with contributions of Chapuis, Julien): *The Treasury of Basel Cathedral*. New York 2001.
- K. NÉMETH 2015 K. NÉMETH András: *A középkori Tolna megye templomai* (The Medieval Churches of Tolna County). Szekszárd 2015.
- K. NÉMETH 2022 K. NÉMETH András: Közösség, régészet, örökség – A közösségi régészet eredményei Tolna megyében. Kiállításismertető (Community, archaeology, heritage. The results of community archaeology in Tolna county. Exhibition review). *Magyar Régészet – Online* 11:1 (2022) 90–93.
- LOVAG 1999 LOVAG, Zsuzsa: *Mittelalterliche Bronzegegenstände des Ungarischen Nationalmuseums*. *Catalogici Musei Nationalis Hungarici. Seria Archaeologica* 3. Budapest 1999.
- LOVAG 2018 LOVAG Zsuzsa: A liturgia felszerelési tárgyai – klenodikumok és paramentumok. In: *A liturgikus művészet kézikönyve*. Szerk.: Szakács Béla Zsolt. Budapest 2018, 406–464.
- MORDOVIN 2018 MORDOVIN Maxim: *Textilvoégek védjegyei. A textilkereskedelem régészeti emlékei a Magyar Királyság területén*. Magyar Történelmi Emlékek. Adattárak. Budapest 2018.

- MRÁV – SZABÓ 2006 MRÁV Zsolt – SZABÓ Ádám: Rongál-e a kincsvadász? Egy per és egy ítélet tanulságai (Does the treasure hunter cause damage. The conclusions of a legal action and the sentence). *Magyar Múzeumok* 12:2 (2006) 25–26.
- MÜLLER 2002 MÜLLER, Heidi A.: "Tand" und Nürnberger Waren. In: *Quasi centrum Europae. Europa kauft in Nürnberg 1400–1800*. Hrsg.: Maué, Hermann – Eser, Thomas – Hauschke, Sven – Stolzenberger, Jana. Nürnberg 2002, 72–95.
- NAGYBÁKAY 1988 NAGYBÁKAY Péter: Címeres ostyasütővasak a Nemzeti Múzeumban a 15–16. századból (Mit Wappen Versehene Waffeisen im Ungarischen Nationalmuseum aus dem 15–16. Jahrhundert). *Folia Archaeologica* 39 (1988) 195–226.
- PÉTERY 1946 PÉTERY József: *A szentmise története*. Vác [1946²].
- RÁCZ 2020 RÁCZ Tibor: *Jelentés terepbejárásról. Bugyi, Kálmán-domb, MOL 3, 41243 lh. Kézirat 2020*. Ferenczy Múzeumi Centrum adattára A/739/2023.
- SCHLISZKA 2017 SCHLISZKA Borbála: *Középkori és kora újkori gombok és hajtűk a Magyar Nemzeti Múzeum Gyűjteményéből*. Szakdolgozat. Eötvös Loránd Tudományegyetem BTK. Kézirat. Budapest 2017.
- SZÉKELY 1999 SZÉKELY Attila: Mátyás király korabeli udvarház Székelykeresztúron. In: *Udvarhelyi Híradó Kalendárium – Az Udvarhelyi Híradó független információs lap évkönyve*. Szerk.: Pintér D. István. Székelyudvarhely 1999, 138.
- VÁRNAGY 1999 VÁRNAGY Antal: *Liturgika. Szerartástan. Az egyház nyilvános istentisztelete*. Abaliget 1999.
- WIXOM 1986 WIXOM, William D.: The art of Nuremberg brass work. In: *Gothic and Renaissance Art in Nuremberg 1300–1550*. Ed.: Schulz, Ellen. New York – Nuremberg – Munich 1986, 75–80.

SMALL BELLS FROM NUREMBERG IN LATE MEDIEVAL HUNGARY

András K. Németh

The study deals with a type of artefact hitherto counting as a rarity on the territory of Medieval Hungary, namely small bells cast from bronze with a high lead content that are decorated in most cases with four coats of arms of Nuremberg. The first such artefact found in Hungary was published only twenty-five years ago; and so far the author has collected together a total of seven such bells from different locations in the Carpathian Basin.

Accurately dated and still with their original appurtenances, small bells of this kind are quite common in the German-speaking lands. From these territories we know that Nuremberg bells, which were distinctively shaped, were – inasmuch as they had small crown parts – unsuitable for use without handles; and that they were hung from metal frames supplied with handles. Sometimes a single bell was hung from a frame with a handle, and sometimes a number of bells were. In Basel Cathedral, four altar bells (Sanctus bells) with handles are preserved; and from the one-time Cistercian nunnery in Rostock an altar bell survives that consists of four small bells on a frame

supplied with a handle. As regards their time of production, all these artefacts are datable to the turn of the 16th century.

Of the seven artefacts presented, four have a provenance that is known, although just two of these were recovered from the earth. The piece from Somogyvár came to light during excavation work at the Benedictine abbey there, while the one from Székelykeresztúr (Cristuru Secuiesc, Romania) was recovered during excavations at a late medieval manor house belonging to nobility. The last-mentioned example indicates that such artefacts may have been used not just in ecclesiastical settings. The assessment of the two artefacts found by means of metal detectors during documented excavations is more difficult: the bell found on the outskirts of Bugyi came to light on the site of what was in the Late Middle Ages a prosperous village; it was found approximately 140 metres from the church. The example from Pusztahencse was likewise discovered near to that settlement's church. Accordingly, it may be assumed, perhaps, that these bells might have been used in the churches mentioned. Unfortunately, the places where three of the artefacts in question were found are unknown; they make up almost half of the author's sample.

The finding of the Székelykeresztúr piece significantly broadens the area across which such artefacts have come to light, and indicates that their discovery can be expected not simply in central territories in the Carpathian Basin, but in more distant ones, too.

The coming to light of these rare artefacts is unsurprising given the richness of finds recovered along with them, at the abbey at Somogyvár, at the manor house at Székelykeresztúr, and on the site of the prosperous village site at Bugyi. The Pusztahencse location currently seems suggestive of an average medieval village, but the find there may show that artefacts of this type could end up anywhere, by way of commerce (or even a wealthy property owner or liege lord so far unknown).

A 10. SZÁZADI SZÁLLÁSI TEMETŐKRŐL

Kovács László

A 2000-es évek elejére a 10–12. századi temetőkkal foglalkozó régészek szükségesnek érezték a sírmezők értékelésének újragondolását. A tisztázandó kérdéseket Langó Péter önálló kutatástörténeti tanulmányban tekintette át. Nem lehetett tartani a még Hampel József véleményére visszamenő nézetet, miszerint a nagy sírszámú temetők a hazai szláv népesség hagyatékát rejtik, de Szőke Béla érvelését is finomítani kellett, hogy e sírok a Kárpát-medence többségében magyar népességéhez tartoznak. Revízióra szorult az a felfogás is, hogy a honfoglalás kori kisebb, de gazdagabb temetőket a 10. század második felében a szegényesebb, de jóval nagyobb temetők váltották fel, és túlzóan egyszerűsítőnek bizonyult a teljes leletanyag eltérő gazdagságából levont következtetés is, miszerint a mellékletben gazdag sírok a politikai elit és a törzsi arisztokrácia, a kevésbé gazdagok a középréteg, míg a szegényes mellékletűek a köznép hagyatéka.¹ Ezek a felmerült ellentmondások azt a gyanút kelthették, hogy a régészeti magyarázatok túlléphettek az értelmezési lehetőségeiket, és a kibontakozást talán a hagyományos módszerekhez való visszatérés segítheti. Ezt a lépést magam egy összefoglaló jellegű vázlatban véltem megtenni.² Csak vázlatban azért, mert a sok ezer régészetileg megkutatott lelőhely zöme vagy a korábbi bolygatás, vagy a félbehagyott feltárás eredményeként csupán több-kevesebb részletességgel vált ismertté, ezért elemzésre csak korlátozottan vagy egyáltalán nem volt alkalmas.³ Az általam felállított csoportosítás a teljesen feltárt, illetőleg akként kezelt temetőkre épült, és a sírmennyiségből becsült használati idő hosszúságára és a mellékletekből, főleg az érmékből nyert időrendi fogódzókra támaszkodva a következő temetőtípusokat határolta el:

I. típus: 9–12. századi falusi temetők,

II. típus: a 9. században nyitott és a 10. században is használt templom körüli temetők,

IIIa típus: a 9. század közepén megnyitott és a végén, illetőleg a 10. század elején felhagyott falusi temetők,

IIIb típus: késő avar kori temetők területén feltárt önálló, 10–11. századi sírok,

IV. típus: 10. századi magyar szállási temetők (esetleges IVa altípussal, lásd alább),

V. típus: 10. századi magyar falusi temetők (esetleges Va altípussal, lásd alább),

VI. típus: 10–11/12. századi falusi temetők,

VII. típus: 11. századi falusi temetők,

VIII. típus: a 11. században megnyitott templom körüli temetők.⁴

A szerző régész, a HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont Régészeti Intézet ny. tudományos tanácsadója (kovacs.laszlo@abtk.hu).

¹ LANGÓ 2010.

² KOVÁCS 2013a. Az alábbiakban helytakarékosság miatt a lelőhelyekre vonatkozó bibliográfiai hivatkozások helyett csak a KOVÁCS 2011 és KOVÁCS 2013a listáira utaltam.

³ Kárpát-medencei összegző adatokat nem ismerek, de Révész László a Keleti-Kárpátok és a Duna közötti területre terjedő anyaggyűjtésében 878 lelőhely 21 782 sírjának adatait használta fel. Ebből mindössze 41 lelőhely (4,67%) 3349 sírja származott teljesen feltártnak tekintett temetőből, de még ezek közül is 9 lelőhely (1,02%) 1108 sírja közöletlen volt. Ezt egészíti ki az ásatók becslése szerint legalább 70–75%-ban feltárt további 37 lelőhely (4,21%), 3291 sírral (közülük 6 lelőhely 1013 sírja közöletlen), s végül a maradék 800 lelőhely (91,12%) 15 142 sírja kisebb-nagyobb temetőtöredékből való volt: RÉVÉSZ 2021, 81. Néhány kis sírszámú lelőhelyet – mint a magányos sírok, páros sírok, kiscsaládi temetők, szolgálai körében eltemetett előkelő férfi, illetőleg előkelő nő köré temetett férfiak sírjai, temetőmag távoli sírokkal: KOVÁCS 2013a, 512–514 – nem is érintettem. Ezekről összefoglalóan: RÉVÉSZ 2020, 60–61.

⁴ KOVÁCS 2013a, 515–543, összefoglalás: 544–545, a tárgyalt temetők szócikk és táblázatos bemutatása: 546–587.

A reflexiókból kiderült, hogy a temetők bizonyos esetekben nem illeszkednek az általam felállított I–VIII. típusba, ami a rendszer továbbépítésének szükségességét jelezte.⁵ Ilyen továbblépésre Takács Miklós⁶ és Révész László⁷ is vállalkozott. Az alábbiakban egyelőre megmaradtam a saját változatomnál, ezúttal csupán a statikus rendszerből kiemelt szállási (IV. típusú) temetőket tárgyalva.⁸

A SZÁLLÁSI TÍPUSÚ TEMETŐKRŐL

Az általam szállásinak nevezett temetők fő vonásaként azt emeltem ki, hogy a „sírjaikban hagyományozódtak ránk őseink jellegzetes temetkezési szokásai, valamint maradt meg a legváltozatosabb együttesben megjelenő, legértékesebb anyagokból készült, legnagyobb darabszámban mellékelt, és idegen érmekkel a lehetőségek szerint legjobban, elsősorban a *terminus post quem* (az alábbiakban: *tpq.*) alapján keltezhető tárgyi anyaga. Mindezek összességéből egyetlen sajátosságra, a temetőik csekély, 25–50–75-ös sírszámára összpontosítva elkerülhetetlen volt annak a felismerése, hogy önálló temetőtípussal van dolgunk, amelynek a fenntartói a 10. században még változtathatták a településük helyét, ismeretlen gyakorisággal költözhetnek arrébb, felhagyva a régi temetőjüket, s újat nyitva az új helyen.”⁹ A szegénytől a gazdagig ellátott mellékletű férfiak közül emelhattük ki régész reflexszel a kalandozások vitézeit, akikre fegyveres sírjaik utalnak, s kis temetőikben a pénzes sír(ok) utolsó idegen érméjének *tpq.*-ja (idő)pontszerű keltezési lehetőséget kínál: a legkorábbi temetkezések esetén az először a területre vezetett hadjáratok kezdetével, később a beszerzett érmék kibocsátójának első uralkodási évével számolva és azt a pénz(ek) vélt hazai használati idejével önkényesen megtoldva.¹⁰ Az idegen veretek folyamatos földbe kerülése

⁵ Így nagyobb sírszámú, de magyar érmét nem tartalmazó temető(részlete)ket is feltártak, aminek hátterében a pénzmellékletadás valamilyen konkrét sajátossága állhat. Ezeknek a sírmezőknek az V. típusba sorolása kétséges, illetőleg új (al)típusnak tekinthetők (Va típus?). Pl. Homokmégy (Bács-Kiskun várm.)-Halom: 215 (~250–270) sír; Ikervár (Vas várm.)-Virág utca: 140 (~200) sír; Sárrétudvari (Hajdú-Bihar várm.)-Hízóföld: 263 sír; Tiszacsoma (Čoma, Ukrajna)-Szípahát: 68 (~120) sír; Tiszafüred (Jász-Nagykun-Szolnok várm.)-Nagykenderföld: 115 (~150–180) sír, Vörs (Somogy várm.)-Majori-dűlő: 404 sír: KOVÁCS 2013a, 558–560.

⁶ Takács átdolgozásának és a magam rendszerének ajánlott típuskapcsolatai (Takács- és Kovács-féle típusszámok): 1 – I, 2 – II, 3 – IIIa–b, 4 – IV, 5a–c – V–VII, 6 – VIII, 7: ”unsicher typologisierung Grabgruppen oder Gräberfelder” –; TAKÁCS 2021, 58–59, 57: Abb. 1, vö. KOVÁCS 2021, 73–74.

⁷ Révész nem tekintette elsődleges fontosságúnak a sírmennyiséget, és ebből a használati idő hosszúságára való következtetést, hanem a temetők mellékletállománya alapján 4 eltérő záródású kategóriát különített el: I: a 10. század első 7–8 évezede; II: a 10. század közepe – 11. század első harmadának vége; III: a 10. század közepe – 11. század vége/12. század eleje; IV: a 11. század: a melléklet típusok részletezésével: RÉVÉSZ 2021, 82. Elgondolkodtatóak, s akár az V. típus feladásának lehetőségét vetették fel Révésznek e típus önállóságával szemben támasztott ellenvetései is: a szállási és e falusi temetők sírmennyiségi különbségének „összecsúsása”, egy-egy település feltételezhető egyidejű temetőcsoportjainak figyelmen kívül hagyása, s főként az, hogy „a különbségtételre a leletanyag gazdagsága (amely számos tényező függvénye lehet) nem alkalmas”. További ellenvetése volt, hogy nem számoltam az egy településhez tartozó akár egyidejű temetőcsoportok együttesével: RÉVÉSZ 2020, 63.

⁸ Eredetileg a 10. századi falusi (V. típusú) temetők hasonló változását is itt tárgyaltam volna, de a területi korlátozás miatt a tanulmány önálló 2. részében tértem ki rá, vö. KOVÁCS 2024.

⁹ KOVÁCS 2013a, 522.

¹⁰ Az itáliai veretek 899-től, a németek 900-tól, a franciák 911-től, a bizánciak talán 917-től juthattak zsákmányolva magyar kézbe; a muszlim pénzek a kereskedők tarsolyában érkeztek, a szétszóródásuk nem követhető: KOVÁCS 2011, 32–33: 126–128. jegyzet, 64–65, 82–83. Az itáliai és francia érmék javított meghatározása: COUPLAND – GIANAZZA 2015; COUPLAND 2018.

a *tpq*-juk alapján a 10. század második felében még dokumentálható,¹¹ de ezek a sírleletek nem feltétlenül a temetőhasználatuk befejezésének jelzései. Utóbbit inkább az mutatja, hogy I. István vagy utódainak denárjai már nem bukkantak fel bennük,¹² vagyis fel kell tételeznünk, hogy az ezeket a temetőket fenntartó közösségek ekkortájt már nem a 10. században kedvelt pénzmellékletadásról mondtak le, hanem a 11. század első évtizedeiben felhagytak a korábbi kis temetőikkel. Ezt a jelenséget más megközelítésből, a temetkezési szokások és a leletanyag változására való hivatkozással először Szőke Béla fogalmazta meg: „A temetkezés területén a pogány szokásokat korlátozó rendeletek már valószínűleg Géza fejedelem idején érvényesülni kezdtek, I. Istvántól kezdve pedig mindinkább kötelezőkké váltak. Feltűnő jelenség, hogy a kora Árpád-korban eltűnnek a honfoglaló magyar vezető- és középréteg jellegzetes temetkezési szokásai, a magányos, nagycsaládi stb. temetkezések. [Ezeket vontam össze más kiindulási alapról szállási temetőként. – K. L.] Ez a megállapításunk talán kissé szokatlanul hangzik, hiszen a vallás, a szokások és a viselet igen hagyományőrzők; s tudjuk, hogy a pogányságot I. Istvánnak sem sikerült végleg letörnie; tehát jogosan feltehetnénk, hogy a vezető- és középrétegbeli temetkezések egy része lehet XI. századi is. Van azonban egy olyan megfigyelésünk, amely ezek ellenére a fenti megállapításunkat támogatja: az ugyanis, hogy a magyar vezető- és középréteg pogány temetkezési szokásai a X. és XI. század fordulóján elenyésztek.”¹³ E felvetés újszerűségére a Szőke könyvről kommentárokból gazdag ismertetést író Dienes István mutatott rá: „Kétségesnek tartjuk, hogy a legelső törvények és vallási rendelkezések épp a törzsi és nemzetségi arisztokrácia temetőit tüntették volna el egy csapásra. A törvények erőszakos elfogadtatása hosszabb folyamatot tételezne fel. Nyilvánvalóan az államalapítással, az új hatalom és új vallás szervezetének kiépítésével ez a vezető és birtokos réteg létét és javainak háborítatlan birtoklását csak azáltal látta biztosítva, hogy önként csatlakozott az új rendhez és készségesen végrehajtotta valamennyi rendelkezését, tehát elsőként temetkezett monostorokba, templomokba. A régi rendhez és hithez ragaszkodók viszont birtokaikról elúzetvén, maradványföldjeiken vagy szétszórva idegen területen, szűkös körülmények között élnek tovább, és temetkezéseik új szálláshelyeiken szegényessé válnak. Ugyanakkor az államalapításkor és hosszú időn át utána is háborítatlanul hagyott köznép általában tovább használta pogány temetőit, és csak László király sürgető parancsára, vagy még később kezdett templomkörüli temetőkbe temetkezni.”¹⁴ Ez a vélemény annyira kézzelfoghatónak és kényelmesnek tűnt, hogy minden meggondolás nélkül magam is elfogadtam,¹⁵ és jóval később is csak annyit állítottam, hogy e temetők megszűnése talán a Géza nagyfejedelem korában kikényszerítettnek vélt áttelepítésekkel lehetett kapcsolatos.¹⁶ Pedig ebben a változásban az egyház aligha működhett közre, mert a kereszténység

¹¹ A szállási temetők sírmellékleteiben lelt utolsó itáliai pénzeket II. Lotár király (946–950), a franciákat IV. Lajos király (936–954), a németeket I. Ottó király (936–962), a cseheket II. (Jámbor) Boleszláv fejedelem (972–999), a bizánciakat II. (Bolgárölő) Baszileiosz & VIII. Kónsztantinosz társcsászár (976–1025), verette, vö. KOVÁCS 2011, 53–54, 57, 71–72. Az itáliai és francia érmék javított meghatározása: COUPLAND – GIANAZZA 2015; COUPLAND 2018. A legkésőbbi kibocsátású dirhemet II. Naszir ibn Ahmad számánida emír (914–943) 928/29-ben bocsátotta ki: KOVÁCS 2011, 83–89.

¹² A szakértők megegyezése szerint az 1000. december 25. és 1001. január 1. között lebonyolított koronázására veretett, egyedülállóan ritka H2 típusú denárt figyelmen kívül hagyva, a H1 denár kibocsátásának kezdetét egyelőre 1015/1020 tájára keltezik, vö. KOVÁCS 1997, 36–51. Egyelőre kivételes a Makó (Csanád-Csongrád várm.)-Igási-járandó lelőhelyű szállási jellegű temető (IVa típus?) Péter H6 denárával: BALOGH 2016, 392, 396: 3. kép, 399: 5. kép 1–5; RÉVÉSZ 2020, 63: 404. jegyzet.

¹³ SZŐKE 1962, 85, 86.

¹⁴ DIENES 1964, 137–138. Ezzel Dienes a nem tehetős, a pogányságához ragaszkodó közösségek új szálláshelyeken, szegényesebb körülményeket mutató temetőnyitásának gondolatával tulajdonképpen a tömeges továbblépés valós irányát vázolta fel.

¹⁵ KOVÁCS 1985, 213. Később még inkább tévesen úgy vélekedtem, hogy a magyar előkelő- és középréteg hagyatékának tekintett, azaz a szállási temetőkből való leletanyag „csak a kereszténység 10. század végi térhódításával vész el a szemünk elől...”: KOVÁCS 1988, 170, 172; vö. KOVÁCS 2013a, 528, 531.

¹⁶ A feltevés tárgyalására a tanulmány 2. részében kerítettem sort, vö. KOVÁCS 2024.

népi hitté válásának, illetőleg legalábbis a falusi pogány temetők templom körüli cintermekkel való felváltásának folyamata csupán lassan, mintegy évszázad alatt ment végbe. I. István törvénszövege a tíz falvankénti templomépítésről még csak kegyes óhajtás volt,¹⁷ és egyáltalán nem rendelkezett a templomok körül létesítendő temetőről. Dokumentáltan csupán I. László korára változott meg a helyzet, ugyanis a király temetkezési vonatkozású törvénycikkelye már csak bójttel szankcionálta az ellenszegülő személyt, Kálmán pedig elegendőnek tartotta büntetés fenyegetése nélkül rendelkezni.¹⁸ Szent Gellért püspök nagyobbik legendájának homályos részlete mutathatja, hogy I. István korában a szigorú liturgiai követelményektől is eltekinthettek és működő pogány falusi temetőt is felszentelhetek, hogy oda keresztények is temetkezhessenek.¹⁹ Arra azonban nincs bizonyítékunk, hogy az ország egész területén a 11. század elején a lakosság településeinek/falvain templomok épültek és körülöttük cintermek létesültek volna.²⁰ A pogány falusi (VI. típusú) temetők leletanyaga nagy részének további folyamatos jelentkezése pedig azzal magyarázható, „hogy az ókorban és a kora középkorban a halottakról történő gondoskodást elsősorban a család feladatának tekintették, amelybe az államhatalom és az Egyház főként meghatározott, a normáltól eltérő helyzetekben avatkozott be.”²¹ Ezért „a »keresztény temető« – »nem keresztény/pogány temető« kiélezett szembeállítás nem szerencsés voltát különösen is aláhúzza a templom köré történő temetkezést viszonylag nagy késéssel, a keresztény Magyar Királyság megszületése után

¹⁷ „Tíz falu [villa] építsen egy templomot, amelyet két szálláshellyel és ugyanannyi szolgálval, lóval és marhával, hat ökörrel és két tehénnel, 30 aprójószággal adományozzanak meg. Ruhákról és oltárterítőkről viszont a király gondoskodik, papról és könyvekről a püspök.”: I. István II. tk. 1. §: ZÁVODSZKY 1904, 45; SZILÁGYI 1961, 14. „A falu = villa. – a korai időszakban még nem teljesen megszilárdult település, helyét változtatja a határhasználat követelményeinek megfelelően.” „A telek = mansus (más forrásokban mansio) – nem jobbágytelek, csupán egyszerű szálláshely, v. ház, házhely.”: SZILÁGYI 1961, 17: 1–2. jegyzet. Vö. KRISTÓ 1999, 69–70. Ugyanitt Kristó Gyula megjegyezte a latin villa szó használatáról, hogy „a pusztá megnevezés alapján nem dönthető el, hogy István korában teljesen megszilárdult település volt-e. 11. század végi törvények... arról tanúskodnak, hogy falvak még ekkor is mozogtak, és hogy éppen a templom felépítésével igyekeztek a királyok állandó helyhez kötni a falvakat.”: Uo. 69: 195. jegyzet.

¹⁸ „Ha valaki a vasárnapot nem tartja meg és az ünnepnapokat nem ünnepli meg, vagy a négy böjti időben és az ünnepek előestéin nem böjtöl avagy halottait nem az egyház mellett temeti el, tizenkét napig kenyéren és vizen vezekeljen. Ha az úr szolgájának testét vagy a falusi bíró a szegénysorsú idegen vagy falubeli holttestét nem viszi az egyházhoz, ugyanúgy bűnhődjék.”: I. László király 1092. május 20-i szabolcsi zsinati határozata, azaz a király ún. I. tk. 25. §: ZÁVODSZKY 1904, 74–75; SZILÁGYI 1961, 32. „A keresztények temetkezési helyei csak a templomok körüli térségben lehessenek.”: Kálmán király 1100 körül összeállított ún. I. tk. 73. §: a konkrétan a templom körüli temetőkre vonatkozó *in atriis ecclesiarum* fordításai: „a templom »cintermében«”: ZÁVODSZKY 1904, 92, 192; „templomok körüli térségben”: SZILÁGYI 1961, 48.

¹⁹ Gellért csanádi püspöknek (1030–1046) talán sok korabeli hagyományt megőrző, de a 14. század végénél nem korábban lejegyzett nagyobbik legendájában – vö. ALMÁSI 1999, 408. – az áll, hogy „keresztelő Szent János ünnepén azután, hogy az igehirdetést és az áldásosztást befejezte, vagy száz férfiú járult a püspök elé, azt kívánva tőle, hogy szenteljenek fel számukra olyan helyeket, ahol templomok épülhetnek. Történt pedig, hogy amikor a püspök szerzetes testvérei kíséretében egyházmegyéjét látogatva elment, hogy felszentelje azoknak a temetőkertjeit, akik templomépítésre szánták el magukat, ezek úgy fogadták őket, amint a jeleket adó és csodákat tevő szent apostolokat.”: Uo. 420–421; SRH II (1937) 494, 495. A szövegből inkább úgy tűnik, hogy a falvak korábbi, Gellért püspök ottjártakor már használatban lévő falusi temetőiről esik szó, ahová később templomot is emelhetek.”: KOVÁCS 2013b, 236–237, 237: 67–70. jegyzet.

²⁰ A többnyire csak részlegesen feltárt, elégtelenül publikált és a szubjektív érmemelléklet-adás pénzdarabjaival keltezett templom körüli temetőkben régészetiileg is bizonyítottak I. István és Péter kori temetkezések – vö. KOVÁCS 2013b, 244–245 –, s az is kimutatott, hogy sok esetben falusi temetőre építettek templomot: Uo. 239–241. A cintermek mintegy évszázadnyi késésében nehéz megítélni, hogy ebben „mekkora szerepet játszott a temetkezést elsődlegesen a család ügyének tekintő évezredes keresztény tradíció, illetve mekkorát a temetkezési célra szóba jöhető templomok és a temetési liturgiát celebráló papok alacsony száma, illetve az a tény, hogy sem a világi, sem pedig az egyházi hatalom nem feltétlenül volt képes az összes falu összes családjának temetkezését ténylegesen ellenőrizni...”: BOLLÓK 2022, 375.

²¹ BOLLÓK 2022, 373.

mintegy egy évszázaddal előíró törvények kibocsátásának késői volta. Ez ugyanis egyértelműen utal arra, hogy a keresztény magyar állam fennállásának első évszázadában az államhatalom és az egyház az esetek többségében – természetesen bizonyos határok között – lényegében szabad kezet adott a családoknak a temetkezési helyük és a temetés során gyakorolt rítusok egy részének megválasztásában.”²² A kereszténység a lakosság körében csak lassú folyamatban nyert tért. A kereszténység terjedésének lassú folyamatáról²³ a valós eseményeket később lejegyzett forrásokból is csak közvetve lehet következtetni.²⁴

A régészeti és történeti adatok a Vazul-fiak történetét illetően mutatnak egyeztetetlen ellentmondást. A Vazul/Vászoly herceg (976/978?–1037) és egy Tatun/Tátyony nembéli nő I. István által száműzött három fia közül Levente és András 1046-ban Kijevből tért haza a Péter király második uralkodási időszakával (1044–1046) elégedetlen összeesküvő főurak hívására. A Körös-vidéket Békés központtal birtokló Vata törzsfő²⁵ vezette felkelők a távoli Abaúj vármegye központjában (Aba)újváron találkoztak a hercegekkel, akik mert Péter ellenében szükségük volt Vata haderejére, elfogadták a követeléseiket, miszerint „engedjék meg, hadd éljen az egész nép pogány módra, ölhessék meg a püspököket és egyháziakat, ronthassák le az egyházakat, vethessék el a keresztény hitet és tisztellessék a bálványokat. Meg is engedték nekik, hogy kövessék szívük óhaját, hogy menjenek és vesszenek ősatyáik tévelygéseiben, különben nem harcoltak volna Andrásért és Leventéért Péter király ellen.”²⁶ I. András király állítólagos ediktumát, amelyet Szőke Béla idézett e téma tárgyalásakor,²⁷ a történettudomány nem fogadja el hitelesnek, de Antonio Bonfini (1434–1503) elbeszélésében mégis a Vata-féle lázadást követő időszak valós eseményei tükröződhetnek. Amikor I. András király „látta, hogy megszerezte a hatalmat, az egész országban a következő törvényt hirdette ki: Aki magyar vagy magyarországi lakos, vagy itt tartózkodó idegen a király által nemrégiben szükségből kényszerítve engedélyezett pogány szokásokat és szkíta szertartásokat letéve nem tér vissza azonnal Jézus Krisztus igaz vallásához, és nem fogadja el az isteni István király által adott szent törvényt, fővesztéssel büntetessék. A falvak, mezővárosok és városok építsék újjá az összes ledöntött templomot és bazilikát, a régi módon tiszteljék és kövessék a püspököket és a papi testületeket, állítsák vissza a keresztény szertartást, vessék el a pogány ceremóniákat és a hamis bálványokat, rontsák le azok szobraikat.”²⁸ 1061-ben I. Béla király népgyűlést hívott össze Székesfehérvárra, minden faluból 2-2 szószólóval (*seniores*), de a „meghívottakkal együtt parasztok,

²² BOLLÓK 2022, 375.

²³ Észak-Magyarország vonatkozásában a Révész László által adott értékelés szerint „úgy tűnik, a temetők keletkezése és megszűnése sem a 10., sem a 11. században nem szűkíthető le egy-egy rövidebb időszakra, hanem elnyújtott, hosszú folyamat volt. Mindez véleményem szerint arra utal, hogy a térség népességét kevésbé érték erőszakos külső behatások. A temetők (s nyilván a hozzájuk tartozó települések) létesítése a terület lakóinak belső dinamikájából fakadt, a soros temetők (de nem a telepek!) felhagyása pedig a 11. században a kereszténység lassú térnyerésével magyarázható. Ez utóbbi maga is egy több évtizedre elhúzódó folyamat lehetett. Nagyon tanulságos, hogy még itt, a magyarországi keresztény egyházszervezet központjának, Esztergomnak a tőszomszédságában sem láthatjuk nyomát annak, hogy a lakosságot gyors és erőszakos módon arra kötelezték volna, hogy halottait a templom megszentelt földjébe temesse. E folyamat valamikor 1030–1080 között zajlott le...”: RÉVEZS 2020, 307. Elfogadólag: BOLLÓK 2022, 373–374; vö. SZŐKE 1962, 91–92.

²⁴ A temetkezésekben nem mutatkozó, de a falusiak körében még élő pogány cselekményeket I. László I. törvénykönyvének 22. cikkelye említett: „Akik pogány szokás szerint kutak mellett áldoznak vagy fákhöz, forrásokhoz és kövekhez ajándékokat visznek, bűnükért egy ökörrel fizessenek.”: CJH 1899, 56–57; ZÁVODSZKY 1904, 73–74, 161; SZILÁGYI 1961, 32; vö. KOVÁCS 2013b, 235, 235: 57. jegyzet, 274: 21. jegyzet.

²⁵ SZEGFŰ 1994c, 721.

²⁶ Az évszázadokkal később valós eseményeket lejegyzett krónika szerint: *Képes Krónika* 1964, II. 110: 82. §; SRH 1937, I: 337: 82. §.

²⁷ SZŐKE 1956, 125.

²⁸ BONFINI 1995, 278–279: 2.2. 189–192; BONFINIS 1936, II: 2.2. 189–192; vö. CJH 1899, 46–47.

szolgák, és a köznép óriási tömege jött össze”,²⁹ akiknek a választott elöljárói³⁰ állványokról hirdették az 1046-os évekkel szinte egyező követeléseiket: „Engedd meg nekünk, hogy atyáink szokása szerint pogány módra éljünk; hadd kövezzük meg a püspököket, ontsuk ki a papok bélét, öldössük le a deákokat, akasszuk fel a dézsmaszedőket, romboljuk le a templomokat, törjük össze a harangokat!”³¹ Az 1046. évi események a pogányságukat valló harcosok nagy számára engednek következtetni, hiszen előrenyomulva, a Duna pesti révénél ők ölték meg a hercegek fogadására érkezett Gellért püspököt és a kíséretében lévő egyházi és világi előkelőket, majd Péter királyt seregével egészen Mosonig úzték. A pusztításuk nagyságát és I. András reakcióját Bonfini idézett elbeszélése sejteti. Viszont 1061-ben inkább a mozgósítható közrendűek nagy tömegét említették, akiket I. Béla csellel és fegyverrel ártalmatlanított. Mindenesetre az események egyértelműen pogány szereplői közvetlen vagy még egy generációval korábbi köznepi elődeinek, vagy legalábbis az előkelőbbjeinek semmiféle rituális vagy tárgyi nyoma nem bukkant fel mindeddig, elsősorban a 11. század első feléből való békési, de a távolabbi vidékek falusi temetőiben sem. Valójában azt sem tudjuk, mit várhatnánk a temetkezéseikben! Milyen lehetett a legidősebb Vazul-fi, Levente sírja? Fegyveres, méltóságjelvényes, lószerszámos részleges lovas temetkezés, korhatározó érmével vagy a nélkül? Ugyanis 1047-ben az immár győztes I. András király „megparancsolta egész nemzetének, fejvesztés terhe mellett, hogy hagyják el a pogány szokást, amit előbb engedélyezett nekik, térjenek vissza Krisztus igaz hitére és mindenben ama törvény szerint éljenek, amelyre Szent István király oktatta őket. Levente éppen ezekben a napokban halt meg; ha tovább élt volna és hatalmat nyer az országon, kétségtelenül egész Magyarországot megrontja a pogány bálványozással; minthogy Levente nem élt katolikus módra, a Dunán túl, Taksony falvánál temették el; mondják, ott van eltemetve pogány módra őse, Taksony is.”³² A kijevei Oroszországban legalábbis a házassága miatt keleti rítusú kereszténnyé lett I. András tehát teljesítette pogánynak maradt bátyja utolsó kérését, s pogány őse környezetébe temettette el őt. Mindezen elbeszélések a pogány továbbélés páratlan, de régészetiileg nem dokumentálható bizonyítékai. Teljességgel elfogadható Szatmári Imrének a kivételes békési adattömegre támaszkodó véleménye, hogy Békés vármegyében az „a legvalószínűbb, hogy a kereszténység jelentősebb arányú terjedése... csak Vata 1046. évi – és talán Vata fia János 1061 körüli – mozgalmának leverése után vett nagyobb lendületet, s csak ez után teljesezhetett ki.”³³

A fentiekből következhet, hogy a szállási temetők megszűnése nem egyházi – és esetleg állami közös³⁴ – rendelkezés eredménye volt, az őket fenntartó közösségek ugyanis nem kezdhettek

²⁹ *Képes Krónika* 1964, 120: 95. §; SRH I (1937) 359: 95. §.

³⁰ Az nem bizonyítható, hogy a vezetőjük Vata fia Janus/János lett volna: SZEGFŰ 1994b, 551. A pogány Janus „atyja szertartását követte, sok varázslót, jósnőt és táltost gyűjtött maga köré, akiknek bűvölése, bájolása igen beajánlotta őt az uraknak. Egyik Rasdi nevezetű papnőjét a legkeresztényibb Béla király fogatta el, és oly sokáig tartotta börtönbe zárva, amíg saját lábait ette meg, és ott veszett el.”: *Képes Krónika* 1964, 110: 82. §; SRH I (1937) 338: 82. §. Janusról: KRISTÓ 1983, 106–116; SZEGFŰ 1994d, 300; SZEGFŰ 1994b, 550–551.

³¹ *Képes Krónika* 1964, 120: 95. §; SRH I (1937) 359: 95. §.

³² *Képes Krónika* 1964, 1113: 86. §; SRH I (1937) 344: 86. §; SZEGFŰ 1994a. A Taksony környéki Duna menti síkság 10. századi leleteiről: RÉVÉSZ 2020, 367.

³³ SZATMÁRI 2004, 209. Áttekintette: KOVÁCS 2013b, 232, 232: 39. jegyzet.

³⁴ Forrás-alátámasztás nélküli, bizonyítatlan feltevésnek neveztem, hogy Géza nagyfejedelem uralkodása idején jelentős áttelepítések történtek az országban, s a IV–V. típusú temetők ezredforduló körüli változásait röviden összefoglaltam: KOVÁCS 2015, 1000–1001; vö. RÉVÉSZ 2020, 62–63. Általánosítva hasonló módon, de a telepítéseket hangsúlyozva írta le a folyamatot Révész László: A Keleti-Kárpátok és a Duna között fekvő országgrészen a 10. század első harmadában még az életmódja számára alkalmas területeket sem telepítették be teljesen a honfoglalók magányos sírokkal és kis sírszámú temetőkkel. Ezeknek a használata a század második felében befejeződött, s a 11. század első feléig bizonyára szervezett telepítésekkel új csoportok foglalták el az elhagyott, vagy eddig lakatlan területeket. Ugyanekkor történhetett a helyben talált népesség szételepítése is, viszont másutt kimutatható a temetők folyamatos használata a következő századfordulóig. Az egymással keveredő, eltérő eredetű csoportok közös falvaihoz közös temetőket nyithattak, egységesülő, főként karikaékszerekből álló leletanyaggal, amelyből eltűntek ez előző század tárgytipusai. Ez a folyamat az Árpád-dinasztia egyeduralmának, keresztény királyságának a kiépítését jelezte: RÉVÉSZ 2021, 83–84.

automatikusan templom körüli temetőket nyitni és azokba temetkezni. A temetőtípusok ismeretében egyetlen magyarázat kínálkozik: az említett közösségek kizárólag a 10. század vége/11. század fordulója és legfeljebb az 1140-es évek között működtetett VII. típusú falusi temetőket nyithattak.³⁵ Ezt a temetői típusváltást Takács Miklós nyomán a szállási temetőkre vonatkoztatva a következőképpen lehet magyarázni: A honfoglaló magyarok bizonyos csoportjai a félnomád életmódjuknak megfelelően „tavasztól ősziig követték nyájaikat, és voltak állandó téli szállásaik is művelt földekkel körülölelve”. Amíg elég szabad terület állt a rendelkezésükre, tovább is költöztek, és a szállási temetőt maguk mögött hagyhatták. A Kárpát-medencének az eurázsiai steppétől eltérő föld- és vízrajzi, valamint éghajlati viszonyai azonban a tartós letelepedés irányába hatottak, ennek megfelelően a 11. századra vonatkozó írott források már a nomadizmus teljes hiányát tükrözik: ekkor már „a közrendűek lakóhelyeként kizárólag rögzített határokkal rendelkező falu (*villa*) tűnik fel... Ekkor még volt legelőváltás, de az már csak egy-egy falu rögzített határain belül folyt. Immár nem az egész lakosság, hanem csak egy része követte tavaszonként az állatokat a legelőre... E korban még a téli szálláshely, azaz maga a falu is elmozdulhatott, vagyis az állatoknak tavasztól ősziig terjedő kihajtásán túl az egyre inkább faluvá váló téli szállást is időnként tovább költöztethették lakói, nyilván azért, mert a településen belül tartott ún. kezes állatok trágyázta föld magasabb terméshozamokat ígért, mint a feltört legelő. E mozgás azonban nem jelenthetett teljes elvándorlást, inkább csak egy-egy falu határain belül folyhatott parlagváltó rendszerben.”³⁶ Az így helyben maradó, vagy a határain belül mozgó falu lakossága már állandó falusi temetőt nyithatott, amelynek leletanyaga általánosságban nem különbözött a többi falusi temetőétől. Az sem kizárt, hogy egy-egy szállási temető az utolsó színhelyén folytatódott falusiként.

Korábbi vázlatomban a szállási temetőket fenntartó közösségek vitathatatlan mozgékony-ságából következő félnomád életmódjukra utaltam.³⁷ Nomád (steppei nomád) mivoltuk a Kárpát-medence vízrajzi és éghajlati sajátosságából következően szóba sem jöhetett, jóllehet Fodor István az elnevezés³⁸ alapján erre következtetett.³⁹ Ezt a felvetését a temetőtípus nem nomád állattartásra utaló sertés-, tyúk- és lúdcsontok, illetőleg tojások leleteivel tényszerűen tudtam cáfolni.⁴⁰ Fodorral egyetértésben szintén elutasította Rácz Tibor Ákos a szállási temető elnevezést azzal, hogy ez a fenntartóik nomád mivoltát sejteti, és hiányolta a konkrét temetők és a konkrét települések kapcsolatának vizsgálatát,⁴¹ amit az összeegyeztethetlenségük miatt valóban nem végeztem.⁴² Nincsen mód az időben utolsó, éppen felhagyott szállási temetők és a máshová távozott közösségek

³⁵ Ez az állítás annyiban megtévesztő, hogy 11. századi szállási temető léte is dokumentált; vö. Makó (Csongrád-Csanád várm.)-Igási-járandó.

³⁶ TAKÁCS 1994, 207–208; KRISTÓ 1999, 69: 195. jegyzet.

³⁷ Vö. KOVÁCS 2013a, 519–520: 50, 54. jegyzet.

³⁸ Fodor István úgy érezte, hogy az egyszavas „szállástemetők” kategória már a 13. századi kunok temetői számára foglalt, nem vette észre a magyar -i képzős kétszavas „szállási temetők” megnevezés önállóságát, ami tehát tudatosan nem a kun mintára történt: vö. FODOR 2015, 289–290.

³⁹ FODOR 2015, 288–290.

⁴⁰ KOVÁCS 2018, 629–630; KOVÁCS 2021, 69.

⁴¹ „A szállás a hagyományos terminológia szerint a nomádoké, ezzel Kovács László a honfoglaló előkelők nomadizálását sugallja... A települések és a temetők problémáit nem lehet egymástól elkülönülten tárgyalni, hiszen mindkettő ugyanannak a lakosságnak a hagyatéka. Az Árpád-kori települések tipológiai rendszerezése és megfelelő terminológiájának kialakítása csak további nagy felületű feltárások közlése után lesz lehetséges, a regionális sajátosságok és az általános érvényű jellemzők meghatározása után. Jelen pillanatban még nem tartunk itt és már csak ezért sem helyes ennek a kategóriának a megalapozatlan kiragadása és alkalmazása a temetők vonatkozásában.”: RÁ CZ 2019, 142: 39. jegyzet, vö. RÁ CZ 2014, 169: 56. jegyzet.

⁴² Részletesen: KOVÁCS 2021, 70–71. A feltárt temetők és települések összevetésének topográfiai és időrendi nehézségeit összegezte: RÉVÉ SZ 2021, 84–86.

következő, immáron falusi temetőpárjának összevetésére sem.⁴³ Míg az előbbieket megszűnésének akár csupán évtizedes korhatározása egyelőre elképzelhetetlen, az utóbbiak megnyitásának idejét – természetesen a felderíthetetlen konkrét előzményük ismerete nélkül – a teljesen feltárt VII. típusú temetők legkorábbi érmeleletei akár meg is adhatják,⁴⁴ vagy legalábbis sejtetik.⁴⁵ Ezek változatossága mutatja, hogy a temetőváltást nem valamiféle társadalmi mértékű központi ráhatás kényszerítette ki, hanem az egy-egy közösség önálló lépése volt.⁴⁶ Mindenesetre e kritikákat leszámítva, a szállási temetők meghatározás elfogadottnak látszik.⁴⁷

A szállási temetőket felhagyó közösségek azonban feltűnő módon a mellékletadási gyakorlatukat is megváltoztatták, ez a változás látványosabban a férfiak hagyatékát érintette. Szőke Béla a változást a művészi kivitelű tárgyak keleti utánpótlásának megszakadásával magyarázta,⁴⁸ ellenben Dienes István úgy vélekedett, hogy a magyarok mesteremberei a minőségi felszerelést folyamatosan gyártották, csak az immár „monostorokba, templomokba” temetkező tulajdonosok nem vitték magukkal a rangos viseleti tárgyakat és pompás ötvösméleket a túlvilágra.⁴⁹ Fodor István általánosságban szolt a felső-Tisza-vidéki temetők felhagyásáról, vagyis hogy „az itteni előkelők élete tehát megszakadt, valahová áttelepíthették őket, ahol régi pompájukat feladni kényszerültek”.⁵⁰ Konkrétan ez úgy történt, hogy a szállási temetők felhagyása és az újonnan nyitott VII. típusú falusi sírmezők I. István-denáros legkorábbi temetkezései földbe kerülésének ideje közötti évtizedekben eltűnt a szállási temetőkre jellemző leletanyag. Ismereteim szerint nincsen egyetlen közelharc fegyvert – szablyát, kétélű kardot, baltát, lándzsát – és magyar denárt tartalmazó sír a falusi temetőkben.⁵¹ Ugyanígy eltűntek a díszes fegyvereken kívül a szintén méltóságjelvénynek tekintett veretes övek, tarsolylemezek, veretes tarsolyok, a női sírokból pedig a rozettás lószerszámok, a lemezes vagy öntött hajfonatdísz-korongok, a kaftándíszek és egyéb – főleg ezüst – ruhadíszek és az érmék együttese. Ez a jelenség talán a kalandozó hadjáratok megszűnésével és a zsákmányból vagy ennek kereskedelméből eddig hasznot húzó közösségek életforma-változá-

⁴³ Szőke Béla megfogalmazása szerint a „X. század végén és a XI. században... a magyar középréteg már elhagyta jellegzetes honfoglaláskori temetkezési szokásait [a szállási temetőket – K.L.]. A régészeti eszközeivel nem is tudjuk követni e társadalmi réteg további alakulását.”: SZŐKE 1962, 86. Kivételesen a karosi temetőket érintően született az a magyarázat, hogy a 10. század első felében a Felső-Tisza-vidéken fennálló fejedelmi székhely megszűnt és új területre került át. „Annak egyelőre nem találjuk a régészeti nyomát, hogy a megmaradtakat hová telepítették, de aligha kerülhettek zárt tömbben új szállásaikra.”: RÉVÉSZ 1996, 205–206. Makk Ferenc szerint az új terület 955 után, mintegy két évtizedre a Duna-Tisza köze, majd 973 tájától az Esztergom-Fehérvár-Óbuda háromszög lehetett: MAKK 2004, 124–127. Kürti Béla Maros-torok vidékére vonatkozó „szellemes és ötletgazdag” elméletének részletei kidolgozatlanok maradtak, vö. RÉVÉSZ 2020, 414–415.

⁴⁴ Pl. Magyarhomorog (Hajdú-Bihar várm.)-Kónya-domb: egyértelműen I. István 1015–1020 között veretni kezdett H1 denáraival.

⁴⁵ Néhány teljesen feltárt temető legkorábbi érméje: Tiszalúc (Borsod-Abaúj-Zemplén várm.)-Sarkad: Aba Sámuel H7, Szabadka (Subotica, Szerbia)-Vörösegyháza I. temető: I. András H9, Pusztaszentlászló (Zala várm.)-Deáksúrú: Salamon H14–15, H17, vö. KOVÁCS 2013a, 569: Nr. 117, 568: Nr. 107, 112. A Makó (Csongrád-Csanád várm.)-Igási-járandó: szállási jellegű temetőben (IVa típus?): Péter H6: vö. 12. jegyzet; RÉVÉSZ 2020, 63: 404. jegyzet. A Mesteri (Vas várm.)-Inta 18./2005. sír érméjének H8/CNH.I.11/U6 ellentmondásos meghatározását – ILON 2017, 151, 163: 3. táblázat – Kolonits László szíves levele nyomán javítottam.

⁴⁶ Arra Révész László is rámutatott, „hogy a telepek és temetők felhagyásának melyek lehettek az okai, a mikroregionális kutatásoktól remélhetünk valamilyen mértékű választ, esetlegesen megragadható tendenciák kimutatása révén. Az egyes temetők ugyanis erről semmit nem árulnak el.”: RÉVÉSZ 2020, 63.

⁴⁷ Révész László felvetésére – vö. 7. jegyzet – a KOVÁCS 2024-ben tértem ki.

⁴⁸ A levediai hazából hozottak vélt rozettás lószerszámok utánpótlásának megszűnésével példálózva: SZŐKE 1962, 18.

⁴⁹ DIENES 1964, 137–138.

⁵⁰ FODOR 1996, 30.

⁵¹ Az külön vizsgálat tárgya lehet, hogy van-e az ezredfordulót követő néhány évtizedben megásott, pénzkíséret nélküli fegyveres temetkezés, vö. a magyarhomorogi 103. sír, lásd 57. jegyzet.

sával lehetett kapcsolatban.⁵² Az ugyanis Dienes István nyomán közhellyé vált, hogy a magyarok „a zsákmányolt nemesfémeket – az ékszereket is – bezúzták, s ezek ötvöseik kezén alakultak át tárgyakká, díszítményekké, hogy rajtuk saját hitregéikkel értelmezhető óvó-védő jelképeiket, származásuk és rangjuk jelvényeit mintáztassák meg”.⁵³ Vagyis az ilyen nemesfém-utánpótlás megszűnése válthatta ki a méltóságjelvények és díszek eltűnését a sírokból, de nem feltétlenül, ám bizonyíthatatlanul a viseletből is. Azonban a másvilágképpel kapcsolatos változásnak is be kellett következnie, hiszen a fegyvereket, köztük a szablyákat és kardokat,⁵⁴ a vadászatban is nélkülözhetetlen íjkészletet,⁵⁵ valamint a lószerszámokat⁵⁶ folyamatosan használni kellett, s aligha lehet csupán gazdasági érveléssel magyarázni a részleges lovas temetkezések elmaradását.⁵⁷ Eltekintve a fenti mellékletek esetleges előfordulásától, összességében megállapítható, hogy a szállási temetőket váltó VII. típusú falusi temetők leletei, pontosabban a szállási temetőkben nyugvó szegény családtagok vagy szolgák hétköznapi köznépi jellegű mellékletegyüttese hozzáidomultak a folyamatosan használt I. és VI. típusú falusi temetők párhuzamos korú, elsősorban egyszerű, inkább bronz ékszerekből és ruhadíszekből álló leletanyagához. E megállapításnak az lehet a jelentősége, hogy kapcsolatot teremt a Jochen Giesler által mélyrehatóan rendszerezett 10–11. századi régészeti leletek két csoportja⁵⁸ között: a honfoglaló magyar leletanyag („altmagyarischer Fundstoff”) nem fejlődött át a magyarországi köznépi/Bijelo Brdo kultúrába, hanem a szállási temetőkkel együtt megszűnt,⁵⁹ míg a köznépi anyag a falusi temetőkben egységesülve, a magyar és több etnikumú elemekkel ötvöződve élt tovább a 11. században.⁶⁰

IRODALOM

- Az államalapítás 1999* Az államalapítás korának írott forrásai. Előszó, vál., szerk.: Kristó Gyula. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 15. Szeged 1999.
- ALMÁSI 1999 Szent Gellért püspök nagyobbik legendája. Ford., bev., jegyz.: ALMÁSI Tibor. In: *Az államalapítás 1999*, 408–430.

⁵² Nem hagyható figyelmen kívül az sem, hogy a zsákmányból és a kereskedelmi haszonból a szállási temetők fenntartói eleve igen eltérő módon részesülhettek, aminek következtében változó mennyiségű és minőségű felszerelést, továbbá érmét, azaz ruha- és lószerszámdíszet „nélkülözhetek” halotti melléklet céljára; elég összevetni a tiszabezdédi és eperjeskei, valamint a karosi temetők leletanyagát: vö. KOVÁCS 2013a, 574: Nr. 31, 570: Nr. 8, 571: Nr. 13–14.

⁵³ DIENES 1969, 119.

⁵⁴ Ezek eltűnésének tárgyalására vö. KOVÁCS 2024.

⁵⁵ Az agancs- vagy csontlemezbörítős íjmaradványok elenyésző mennyisége nem magyarázható az ezeket helyettesítő, de nyomtalanul elkorhadó egyszerű falécbörítős példányok feltételezett tömegével, mert ilyenek talán nem is voltak: BÍRÓ 2013, 208–210. A nyilak vashegyei és a nyíltegezék vas alkatrészei azonban nem pusztulhattak el nyom nélkül, mégis a ritka leletek közé tartoznak. A gyűjtésem terjedelmi okból nem volt felsorolható, ezért csak a magyarhorogri leletekre reagáló utalást mellékeltem, vö. KOVÁCS 2019, 471–475.

⁵⁶ Kengyel(pár), zabla, hevedercsat és érme: Deszk (Csongrád-Csanád várm.)-D. temető 26. sír: I. László; Sarkadkeresztúr (Békés várm.)-Csapháti legelő 117. sír: I. András-denár: KOVÁCS 2019, 476: 1735. jegyzet. A Kiszombor (Csongrád-Csanád várm.)-B. temető 217. sírjának érme volta kétséges: KÜRTI 2007, 110–111.

⁵⁷ A magyarhorogri temető I. István kori környezetében, a 103. sírban előkerült, egyetlen hiteles 11. századi lovas temetkezés a Kárpát-medencében: KOVÁCS 2019, 478–479. Egy újabb lehetséges, I. István-denáros női lovas sírról: KOVÁCS 2023.

⁵⁸ Vö. GIESLER 1981, 19–33, Tafel 53.

⁵⁹ Ez természetesen nem jelenthette a viselet és a felszerelés további használatának megszűnését a temetőt fenntartó falusi népesség életében.

⁶⁰ Általánosítva, hasonló módon, de a telepítéseket hangsúlyozva írta le a folyamatot: RÉVÉSZ 2021, 83–84.

- BALOGH 2016 BALOGH Csilla: Kora Árpád-kori szállási temető Makó-Igási-járandóban (Campsite burial ground from the Early Árpadian Age at Makó-Igási-járandó). In: *Népek és kultúrák a Kárpát-medencében. Tanulmányok Mesterházy Károly tiszteletére*. Főszerk.: Kovács László – Révész László, szerk.: Bollók Ádám – Gergely Katalin – Kolozsi Barbara – Pető Zsuzsa – Szenthe Gergely. Budapest – Debrecen – Szeged 2016, 392–422.
- BÍRÓ 2013 BÍRÓ Ádám: *Fegyverek a 10–11. századi Kárpát-medencében. Fegyvertchnológiai és módszertani tanulmányok a honfoglaló magyarok íjairól és a déli importkardok kérdéskörében I–II*. ELTE BTK doktori disszertáció. Budapest 2013.
<http://doktori.btk.elte.hu/hist/biroadam/diss.pdf>.
- BOLLÓK 2022 BOLLÓK Ádám: Keresztény kapcsolatú régészeti emlékek a X. századi Kárpát-medencében. Három szempont az elemzéshez. In: *Istenek vándorútján. Vallások, hiedelmek a Kárpát-medencében és az eurázsiai háttér. Tanulmányok Voigt Vilmos tiszteletére*. Szerk.: Molnár Ádám. Budapest 2022, 349–384.
- BONFINI 1995 Antonio BONFINI: *A magyar történelem tizedei*. Ford.: Kulcsár Péter. Budapest 1995.
- BONFINIS 1936 Antonius de BONFINIS: *Rerum ungaricarum decades*. Ediderunt Fögel, József – Iványi, Béla – Juhász, László. Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum – Saeculum XV (I–III: Lipsiae, IV: Budapest) II. Lipsiae 1936.
- CJH 1899 *Magyar Törvénytár – Corpus Juris Hungarici 1000–1895 I–II*. Szerk.: Márkus Dezső. Budapest 1899.
- COUPLAND 2018 COUPLAND, Simon: Les monnaies de France occidentale dans les sépultures hongroises. *Revue Numismatique* 175 (2018) 377–397.
<https://doi.org/10.3406/numi.2018.3427>
- COUPLAND – GIANAZZA 2015 COUPLAND, Simon – GIANAZZA, Luca: The context of the Szeged-Öthalom find: Carolingian coins in Hungarian graves and comparable coins in other contemporary hoards. In: Türk Attila – Lőrinczy Gábor – Marcsik Antónia: *Régészeti és természettudományi adatok a Maros-torkolat nyugati oldalának 10. századi történetéhez* (Archäologische Daten und naturwissenschaftliche Ergebnisse zur Geschichte des 10. Jahrhunderts des westlichen Ufers der Muresch-Mündung). Szerk.: Lőrinczy Gábor – Türk Attila. A Pázmány Péter Katolikus Egyetem BTK Régészeti Tanszékének kiadványai 4. Budapest 2015, 301–324.
https://doi.org/10.55722/Arpad.Kiad.2015.4_03
- DIENES 1964 DIENES István: Szőke B., A honfoglaló és kora Árpád-kori magyarság régészeti emlékei. *Régészeti Tanulmányok I. Bp., 1962.* – Fehér G. – Éry K. – Kralovánszky A., A Közép-Duna-medence magyar honfoglalás- és kora Árpád-kori sírleletei. Leletkataszter. Szerk.: Szőke B. *Régészeti Tanulmányok II. Bp. 1962.* Könyvismertetés. *Archaeologiai Értesítő* 91 (1964) 134–139.
- DIENES 1969 DIENES István: Megjegyzés Fettich Nándor válaszához. *Archaeologiai Értesítő* 6 (1969) 116–122.

- FODOR 1996 FODOR István: A gazdálkodás és társadalom változó képe. In: „Őseinket felhozád...” *A honfoglaló magyarság*. Kiállítási katalógus. Révész László, Wolf Mária és M. Nepper Ibolya közreműködésével szerk.: Fodor István. Budapest 1996, 27–30.
- FODOR 2015 FODOR István: Voltak-e a 10–12. században „szállási” temetők? (Were there „nomadic campsite cemeteries” in Hungary during the 10th–12th centuries?) *Archaeologiai Értesítő* 140 (2015) 287–295.
- GIESLER 1981 GIESLER, Jochen: Untersuchungen zur Chronologie der Bijelo Brdo-Kultur. Ein Beitrag zur Archäologie des 10. und 11. Jahrhundert im Karpatenbecken. *Praehistorische Zeitschrift* 56:1 (1981).
<https://doi.org/10.1515/prhz.1981.56.1.3>
- Honfoglalás kor 2013 *A honfoglalás kor kutatásának legújabb eredményei. Tanulmányok Kovács László 70. születésnapjára*. Szerk.: Révész László – Wolf Mária. Monográfiák a Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszékéről / Monographien des Archaeologischen Instituts der Universität Szeged / Monographs from the Archaeological Department of University of Szeged 3. Szeged 2013.
- ILON 2017 ILON Gábor: Szegény gazdagok? Megjegyzések a Mesterintapusztai Árpád-kori temető ezüstjeinek értéke kapcsán. *Savaria* 39 (2017) 149–168.
- Képes Krónika 1964 *Képes Krónika – Chronicon pictum I–II*. Bev.: Dercsényi Dezső, ford.: Geréb László. Budapest 1964.
- KMTL 1994 *Korai Magyar Történelmi Lexikon (9–14. század)*. Főszerk.: Kristó Gyula, szerk.: Engel Pál – Makk Ferenc. Budapest 1994.
- KOVÁCS 1985 KOVÁCS, László: Über die Datierung der Grabfunde des 10. Jahrhunderts in Ungarn anhand der Arbeit von J. Giesler: Untersuchungen zur Chronologie der Bijelo Brdo-Kultur. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 37 (1985) 207–222.
- KOVÁCS 1988 KOVÁCS László: A magyar honfoglalás kori pénzleletek keltező értékéről (Über den datierenden Wert der ungarischen landnahmezeitlichen Münzfunde). *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve* 25–26 (1988) 161–175.
- KOVÁCS 1997 KOVÁCS László: *A kora Árpád-kori magyar pénzverésről. Érméleti és régészeti tanulmányok a Kárpát-medence Szent István és II. Béla uralkodása közötti időszakának (1000–1141) érméiről* (Über die früh-arpadenzeitliche ungarische Münzprägung. Numismatische und archäologische Studien über die Münzen der Zwischenzeit der Regierung von Stephan I. der Heiligen bis zum Bela II. [1000–1141] im Karpatenbecken). *Varia Archaeologica Hungarica* 7. Budapest 1997.
- KOVÁCS 2011 KOVÁCS László: *A magyar kalandozások zsákmányáról* (Über die Beute der ungarischen Streifzüge). A Hadtörténelmi Intézet és Múzeum Könyvtára. Budapest 2011.

- KOVÁCS 2013a KOVÁCS László: A Kárpát-medence honfoglalás és kora Árpád-kori szállási és falusi temetői. Kitekintéssel az előzményekre. Vázlat. (Die landnahmezeitlichen und früharpadenzeitlichen Gräberfelder von Quartiere und Dörfer mit Hinblick auf die Vorgeschichte. Ein Abriss). In: *Honfoglalás kor* 2013, 511–604.
- KOVÁCS 2013b KOVÁCS László: Érmeleletes kora Árpád-kori templom körüli temetőkről és templomukról a Magyar Királyságban (1000–1141). Függelék a kaukázusi hunok 7. századi megkereszteléséről (Über die früharpadenzeitlichen Kirchenfriedhöfe mit Münzbeigaben und ihre Kirchen im Ungarischen Königreich [1000–1141]. Anhang: Über die Bekehrung der kaukasischen Hunnen im 7. Jahrhundert). In: *Honfoglalás kor* 2013, 227–293.
- KOVÁCS 2015 KOVÁCS László: Kísérletek a Kárpát-medencei 10–11. századi magyar sír-, szórvány- és kincsleletek teljességre törekvő kiadására: leletkataszter, korpusz. *Századok* 149 (2015) 989–1037.
- KOVÁCS 2018 KOVÁCS László: Sertés-, tyúk- és libacsontok, tojások X. századi szállási és falusi temetőkben (Pig, hen and goose bones, eggs in the cemeteries of the 10th century szállás and villages). In: „Vadrózsából tündérsípöt csináltam.” *Tanulmányok Istvánovits Eszter 60. születésnapjára / „To make a fairy’s whistle from a briar rose.” Studies presented to Eszter Istvánovits on her sixtieth birthday.* Szerk.: L. Nagy Márta – L. Szőlősi Katalin. Nyíregyháza 2018, 629–636.
- KOVÁCS 2019 KOVÁCS László: *Magyarhomorog-Kónya-domb 10. századi szállási és 11–12. századi falusi temetője* (A 10th century cemetery belonging to a short-lived settlement and an 11th–12th century village cemetery, both located on Magyarhomorog-Kónya-domb). Magyarország honfoglalás és kora Árpád-kori sírleletei 12. Budapest – Szeged 2019.
- KOVÁCS 2021 KOVÁCS, László: Reflexionen auf die Abhandlung von Miklós Takács. *Antaeus* 37 (2021) 67–77.
https://doi.org/10.62149/Antaeus.37.2021_04
- KOVÁCS 2023 KOVÁCS László: Egy vélelmezett 11. századi érmés női lovas temetkezés: Szentés-Nagytőke, Jámborhalom A. sír (Csongrád-Csanád megye) (A presumed partial equestrian burial of a woman dated with money from the 11th century: Grave A. at Szentés-Nagytőke-Jámborhalom [Csongrád-Csanád county]). In: *Hadak útján. A népvándorlaskor fiatal kutatóinak XXIX. konferenciája, Budapest 2019. november 15–16. (29th Conference of Young Scholars on the Migration Period Budapest, November 15–16, 2019).* Szerk.: Türk Attila. A Pázmány Péter Katolikus Egyetem BTK Régészeti Tanszékének kiadványai 24.2 = Bölcsészettudományi Kutatóközpont – Magyar Őstörténeti Kutatócsoport Kiadványok 4.2. Budapest 2023, 513–524.
https://doi.org/10.55722/Arpad.Kiad.2023.4.2_18
- KOVÁCS 2024 KOVÁCS László: A 10. századi falusi temetőkről. *Jósa András Múzeum Évkönyve* 65 (2024) megjelenés alatt.

- KRISTÓ 1983 KRISTÓ Gyula: Megjegyzések az ún. „pogánylázadások” történetéhez. In: Kristó Gyula: *Tanulmányok az Árpád-korról*. Budapest 1983, 93–131.
- KRISTÓ 1999 István törvénye. Ford., bev., jegyz.: KRISTÓ Gyula. In: *Az államalapítás 1999*, 46–77.
- KÜRTI 2007 KÜRTI Béla: Kiszombor X–XI. századi lelőhelyeiről. *Múzeumi Kutatások Csongrád Megyében 2006*. Szeged 2007, 103–120.
- LANGÓ 2010 LANGÓ Péter: A kora Árpád-kori temetők kutatása. In: *A középkor és a kora újkor régészete Magyarországon (Archaeology of the Middle Ages and the Early Modern Period in Hungary)* I–II. Szerk: Benkő Elek – Kovács Gyöngyi. Budapest 2010, I. 445–469.
- MAKK 2004 MAKK Ferenc: A vezéri törzsek szálláshelyei a 10. században. In: *Változatok a történelemre. Tanulmányok Székely György tiszteletére*. Szerk.: Erdei Gyöngyi – Nagy Balázs. Monumenta Historica Budapestinensia 14. Budapest 2004, 119–127.
- RÁCZ 2014 RÁCZ Tibor Ákos: Az Árpád-kori települési formák változásai és terminológiája (Changes in the Árpád Age settlement forms and the problems of terminology). *Studia Comitatus* (2014) 161–184, 268–269.
- RÁCZ 2019 RÁCZ Tibor Ákos: *A Pesti-síkság falvai a magyar honfoglalástól a 14. századig. Kerámiaművesség, lakóépítmények, települési formák* (Villages of the Pest Plain from the Hungarian conquest until the fourteenth century. Pottery, residential buildings, settlement forms). *Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia* 13. Budapest 2019.
- RÉVÉSZ 1996 RÉVÉSZ László: *A karosi honfoglalás kori temetők. Régészeti adatok a Felső-Tisza-vidék X. századi történetéhez* (Die Gräberfelder von Karos aus der Landnahmezeit. Archäologische Angaben zur Geschichte des oberen Theißgebietes im 10. Jahrhundert). Szerk.: Fodor István – Veres László – Viga Gyula. Magyarország honfoglalás és kora Árpád-kori sírleletei 1. Miskolc 1996.
- RÉVÉSZ 2020 RÉVÉSZ László: *A 10–11. századi temetők regionális jellemzői a Keleti-Kárpátoktól a Dunáig* (Regional Features of the 10–11th Century Cemeteries from the Eastern Carpathians to the Danube). Magyarország honfoglalás és kora Árpád-kori sírleletei 13. Szeged – Budapest 2020.
- RÉVÉSZ 2021 RÉVÉSZ, László: Friedhöfe und Siedlungen im Karpatenbecken des 10.–11. Jahrhunderts: Einige Anmerkungen zur Abhandlung von Miklós Takács. *Antaeus* 37 (2021) 79–90.
https://doi.org/10.62149/Antaeus.37.2021_05
- SRH *Scriptores Rerum Hungaricarum Tempore Ducum Regumque Stirpis Arpadianae Gestarum* I–II. Edendo operi praefuit Emericus Szentpétery. Budapest 1937.
- SZATMÁRI 2004 SZATMÁRI Imre: Középkori templomok kutatása Békés megyében (Die Erforschung mittelalterlicher Kirchen im Kom. Békés). *Archaeologiai Értesítő* 129 (2004) 195–213.
<https://doi.org/10.1556/ArchErt.129.2004.1-2.8>

- SZEGFŰ 1994a SZEGFŰ László: Levente. In: KMTL 1994, 408.
- SZEGFŰ 1994b SZEGFŰ László: pogánylázadás. In: KMTL 1994, 550–551.
- SZEGFŰ 1994c SZEGFŰ László: Vata. In: KMTL 1994, 721.
- SZEGFŰ 1994d SZEGFŰ László: Janus. In: KMTL 1994, 300.
- SZILÁGYI 1961 *Árpádkori törvények*. Latinból fordította: SZILÁGYI Loránd. Budapest 1961.
- SZŐKE 1956 SZŐKE, Béla: Spuren des Heidentums in den frühmittelalterlichen Gräberfeldern Ungarns. *Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae* 2 (1956) 119–155.
- SZŐKE 1962 SZŐKE Béla: *A honfoglaló és kora Árpád-kori magyarság régészeti emlékei*. Régészeti Tanulmányok 2. Budapest 1962.
- TAKÁCS 1994 TAKÁCS Miklós: Falu. In: KMTL 1994, 207–210.
- TAKÁCS 2021 TAKÁCS, Miklós: Einige siedlungsarchäologische Überlegungen zum Inhalt der Begriffe „Dorf“ und „Weiler“ im Kontext des Karpatenbeckens des 10.–11. Jahrhunderts – Zur Gräberfeldtypologie von László Kovács. *Antaeus* 37 (2021) 43–65.
https://doi.org/10.62149/Antaeus.37.2021_03
- ZÁVODSZKY 1904 ZÁVODSZKY Levente: *A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai*. Függelék: *A törvények szövege*. Budapest 1904 (reprint: Pápa 2002).

ON 10TH-CENTURY CEMETERIES IN HUNGARY BELONGING TO SHORT-LIVED SETTLEMENTS

László Kovács

In a study he published in 2013,⁶¹ the author proposed the sorting of cemeteries from the 9th/10th century to the 12th century into eight different types (types I–VIII). In the present study, he builds on this work, giving a detailed analysis of one of these types. Around the year 1000, communities with cemeteries of short-lived settlements (type IV) in use for a few decades and yielding finds characteristic of the conquering Hungarians abandoned these cemeteries, and may have opened exclusively type-VII pagan village cemeteries linked to their next places of residence. With this change, assemblages linked to the conquering Hungarians of the 9th century now longer appear in cemeteries. Similarly, around the year 1000 village (type-V) cemeteries used solely in the 10th century were abandoned; having moved elsewhere likewise, those maintaining them may have opened type-VII village cemeteries. From this time on, village cemeteries of different origins (types I, IIIa, VI) and type-VII ones exhibit largely uniform grave goods, mainly hoop-type jewellery, prior to the appearance of cemeteries around churches (type VIII), which became the only type from the late 11th century onwards.

⁶¹ KOVÁCS 2013.

AZ ÁRPÁD-KORI FALUSI TEMETŐK FELTÁRÁSA, EGY ROKON TUDOMÁNYTERÜLET „HATÓKÖRE” TELEPÜLÉSRÉGÉSZETI NÉZŐPONTBÓL (Szempontok egy településrégészeti kézikönyv megírásához)

Langó Péter¹ – Takács Miklós²

Benkő Elek munkássága az Árpád-kori települések és a temetők régészeti kutatását egyaránt érintette. Kutatásai során nemcsak az egyik, vagy másik kérdéskör kapcsán tett megállapításokat, hanem sok esetben komplex módon foglalkozott a különböző jellegű régészeti jelenségek kérdéseivel. A középkori székelységről írt munkája ösztönzést adott e dolgozat egyik szerzőjének, hogy hasonló jellegű összefoglalást készítsen az Árpád-kor településrégészetének problémaköréről. Jelen munka e tervezett kézikönyvhöz kapcsolódó előtanulmány.¹

A dolgozat a településrégészet és a funerális régészet dinamikus kapcsolatát kívánja bemutatni egyes kérdések rövid áttekintésével. Abból indultunk ki, hogy a társtudományok képviselői számára számos esetben kevésbé világos, hogy az ásatások nagy többsége egy, vagy csupán néhány egymást követő időszak leletanyagának a megismerésére koncentrál. Egy-egy adott korszakon belül rendszerint nagyobb figyelmet kap az elemzendő problémát – és sokszor magát a korszakot is – reprezentáló jelenségtípus és kevesebbet a további jelenségek.

A 10–11. SZÁZADI TEMETŐK TELEPÜLÉSRÉGÉSZETI SZEMPONTBÓL

A Kárpát-medencében a 10–11. század egy olyan korszak, ahol a fő régészeti jelentéshordozó emlékcsoportot a temetkezések jelentik. Ebből adódóan a települések kutatására kisebb, a telepek és a temetők együttesének vizsgálatára azonban még szórtaabb figyelem irányul. Jól ismert tény, hogy a templom körüli temetők megjelenéséig a sírmezők és a hozzájuk kapcsolódó szállások, faluhelyek földrajzilag nem szorosan egymás mellett alakultak ki, a közösségek halottaikat a településtől távolabb temették el. A kutatásban éppen ezért tág teret kapott annak vizsgálata, hogy egyes temető(k)höz mely település(ek) tartoztak.² A téma másik fontos kérdése a lelőhelykontinuitás. Jól ismertek azok a temetkezési helyek, amelyeket más és más korszakok közösségei is alkalmasnak ítélték arra, hogy családtagjaikat ott helyezték örök nyugalomra. Ezekben az esetekben felmerül a közösségi kontinuitás lehetősége; a csekeji,³ a ducói felvidéki temetőkkel kapcsolatban ez általánosan elfogadott,⁴ a vörs-papkerti temetőt illetően pedig valószínűsíthető. Vannak olyan temetők, mint például a Börzsönyi Arnold által feltárt Győr-Téglavető-dűlő lelőhelyen talált sírmező, ahol a kutatók (bár korábban feltételeztek egyfajta kontinuitást) ezt a lehetőséget nem vették figyelembe.⁵ Legutóbb Kovács László széleskörű elemzése mutatta be a Magyarhomorog-

A szerzők: ¹régész, tudományos munkatárs, HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont Régészeti Intézet (lango.peter@abtk.hu); PPKE Bölcsészettudományi Kar Régészettudományi Intézet; ²régész, tudományos tanácsadó, HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont Régészeti Intézet (takacs.miklos@abtk.hu); PPKE Bölcsészettudományi Kar Régészettudományi Intézet.

¹ A dolgozat elkészültét az NKFIH K132030 számú pályázat támogatta.

² A kérdést jól bemutatja: KÜRTI 2008.

³ REJHOLCOVÁ – HANULIAK 1999.

⁴ RUTKAY 1996, 391–408.

⁵ Meghatározónak tekinthető e szempontból (is) Bóna István állásfoglalása. Egyik utolsó, összefoglaló közlése e tárgyban: BÓNA 1996, 41–43.

Kónyadombon talált temetők kapcsán,⁶ hogy ott is két, egymástól független, de időben egymáshoz viszonylag közel eső temetővel számolhatunk. Ez a jelenség általános, hiszen számos őskori, vagy szarmata temető területén kerültek elő többek közt népvándorlás kori, vagy kora Árpád-kori sírok. Hasonló megítélés alá esnek azok a jelenségek, amikor a sírok telepátásokon kerülnek napvilágra, vagy a temetők területén figyeltek meg telepjelenségeket. Ez utóbbiak időbeli különbözőséget is jelentenek.

A kutatás korábbi időszakában az Árpád-kor településrégészeti hagyatékát a régészek közössége nem értékelte kellően. Mivel a korszak településrégészete sajnos sok esetben elszenvedője volt az eredményspecifikus szemléletnek, a telepjelenségek dokumentálására is csak alkalmasszerűen kerülhetett sor az 1940-es évek vége, 1950-es évek eleje előtt.⁷ E lelőhelyek régészeti módszertana is csak jóval később, a 20. század derekán alakult ki és ezt követően is csak fokozatosan vált általánossá. Mára az is nyilvánvaló lett, hogy a kora Árpád-kori temető feltárását végző szakembereknek folyamatosan készen kell állniuk egy java Árpád-kori településfeltárára is, azaz temetőátásból mintegy átlépjenek telepfeltárássá⁸ és fordítva.⁹ A két tudományterület imaginárius „hatóköre” ugyanis igen csak metszi egymást. Ennek az a legfőbb oka, hogy a 10–13. század folyamán számos esetben azonos mikrotopográfiai helyszíneken létesülhettek települések, illetve nyílhattak temetők, egymást követő rövid időrendi fázisokban. A szakirodalomból szép számmal gyűjthetők adatok ilyen „vegyes” lelőhelyekről, és kevés kétségünk lehet afelől, hogy számuk a jövőben gyarapodni fog.

A településrégészet gyakorlati oldaláról nézve ez annyit jelent, hogy az egy-egy telepátás feltárási felületén esetlegesen felbukkanó hosszúkás, lekerekített sarkú objektumfoltok nemcsak gödrök, hanem sírok is lehetnek. Azaz bontásukat a telepfeltárások esetében szokásos módon kell végezni, hosszmetsetet hagyva a középvonaluknál.

A gyakorlati megfontolásokon túl a 10–11. századi falusi temetők feltárásai kapcsán jelen dolgozatunkban mindössze egyetlen problémát szeretnénk megvizsgálni, a tipizálás kérdését. Ezen keresztül bemutathatjuk, hogy nemcsak a településrégészeti leleteknél, illetve objektumoknál jár nehézséggel a rendszerezés, tehát a típusoknak szánt kategóriákba történő besorolás, hanem a temetkezésekből ismert tárgyi hagyaték esetében is. Munkánkat pedig azért szántuk ebbe a tanulmánykötetbe, mert éppen Benkő Elek munkássága mutatja azt a felfogást, hogy a történeti folyamatok oldaláról szemlélve az elvontabbnak tűnő régészeti kategóriák is beszédesek lehetnek, ha azokat értő szemmel és megfelelő perspektívából vizsgálja egy szakember. A laudált kutató ennek a habitusnak kiváló példáit vonultatja fel a Székelyföldről írt kötetében.¹⁰

Dolgozatunk témája a temetők értelmezési rendszerét érintő tágabb vita keretébe tartozik, amely kérdéskör alapvetően befolyásolta az elmúlt évtized magyarországi kutatását. Másokhoz hasonlóan úgy véljük, hogy e rendszerezés és az így kapott eredmények vizsgálata alapvető fontossággal bír a korszak temetőinek tágabb interpretálását tekintve. Rövid összefoglalásunkban ezért olyan összefüggésekre koncentrálnunk, amelyek felvillantják azt a kulturális miliőt is, melyben az adott értelmezések születtek.

A kora Árpád-kor régészeti emlékeinek tanulmányozásában több mint egy évszázada fontos szempont a temetők „jellege”. A feltárt temetők (pontosabban temetők és temetőrészletek) halmazát sokáig két csoportba osztották a szakemberek. A korábbi kutatásban a kis és nagy sírszámú

⁶ KOVÁCS 2019.

⁷ Az 1950-es éveket megelőző időszak kutatástörténetét kritikai élel áttekintette: MÉRI 1952, 54–56.

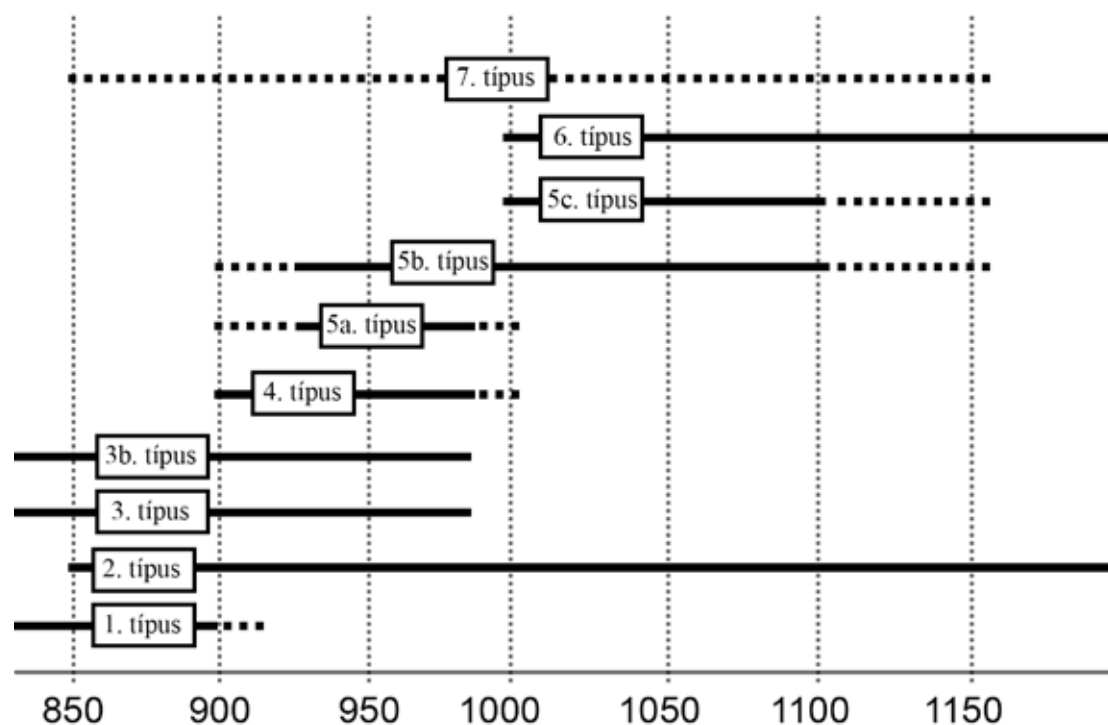
⁸ Ennek egyik példája a Kustár Rozália által kutatott Harta-Freifelt lelőhely, ahol a feltárt, 10. század közepén létesített temető legszélső sírját (24. sír) a 12. században a sírmező szomszédságában lévő falu létrejöttékor bolygatták meg. A lelőhelyen több egymástól független Árpád-kori településmaradvány is előkerült. Vö.: LANGÓ *et al.* 2016, 389–390.

⁹ Példa erre a Visonta-Felsőrét lelőhely, ahol egy 11. század utolsó harmadában létesített település és egy 11. század második negyedéig használt temető is volt. Több esetben a sírok a házak járószintje alatt kerültek elő. Vö.: RÉVÉSZ 2008, 367–377.

¹⁰ BENKŐ 2012.

temetők párhuzamos meglétére és értékelésére a Hampel József által szentesített értelmezés volt az általánosan elfogadott tézis.¹¹ E magyarázat háttérében Hampel esetében nemcsak a kortárs vélemények kanonizálása és kanalizálása állt, hanem az a szemlélet is, amelyre komoly hatással volt az adott időszakban az Osztrák-Magyar Monarchiát, és benne Magyarországot is egyre jobban átszövő nemzetiségi viták feloldásának, feloldhatóságának kérdése. A temetők eltérő nagyságrendjeit érzékelő szemléletet később Szőke Béla 1962-ben kiadott társadalmi alapú kategóriákra épülő értelmezése váltotta fel.¹² Utóbbival kapcsolatosan csak annyit emelnénk ki, hogy itt sem hiányzott a kutató saját korából származó szélesebb társadalmi diskurzus. Az 1960-as évek elején a „létező szocializmus” kelet-európai rendjébe betagozó Magyarországon a társadalmi formációk és „osztályok” kérdése igencsak aktuális témának számított. Az is jellemző, hogy mind az etnikai, mind pedig a társadalmi okokat felvonultató magyarázat eredetileg három kategóriát tartalmazott, utóbb, a használat során azonban kéttagúvá redukálódott. E két magyarázatot használta – kisebb-nagyobb módosításokkal – a kutatók jelentős hányada egészen a 2010-es évek elejéig.¹³

A 10–11. századi temetők típusokba sorolására Kovács László alakított ki új kategóriákat 2013-ban, egy korábban csak másodlagos fontosságúként kezelt tényező, az időrend hangsúlyozásával (1. ábra).¹⁴ Ez a tipológia az utóbbi évtizedek egyik igen jelentős eredménye, amely fordulatot hozhat a temetők osztályozásában, annak ellenére, hogy ebben az esetben is megjelent már a lényegyet eltakaró

1. ábra. A 10–11. századi temetők időrendi szempontú rendszerezése. Kovács László beosztásának Takács Miklós által revideált változata. (TAKÁCS 2022, 57, 1. ábra)

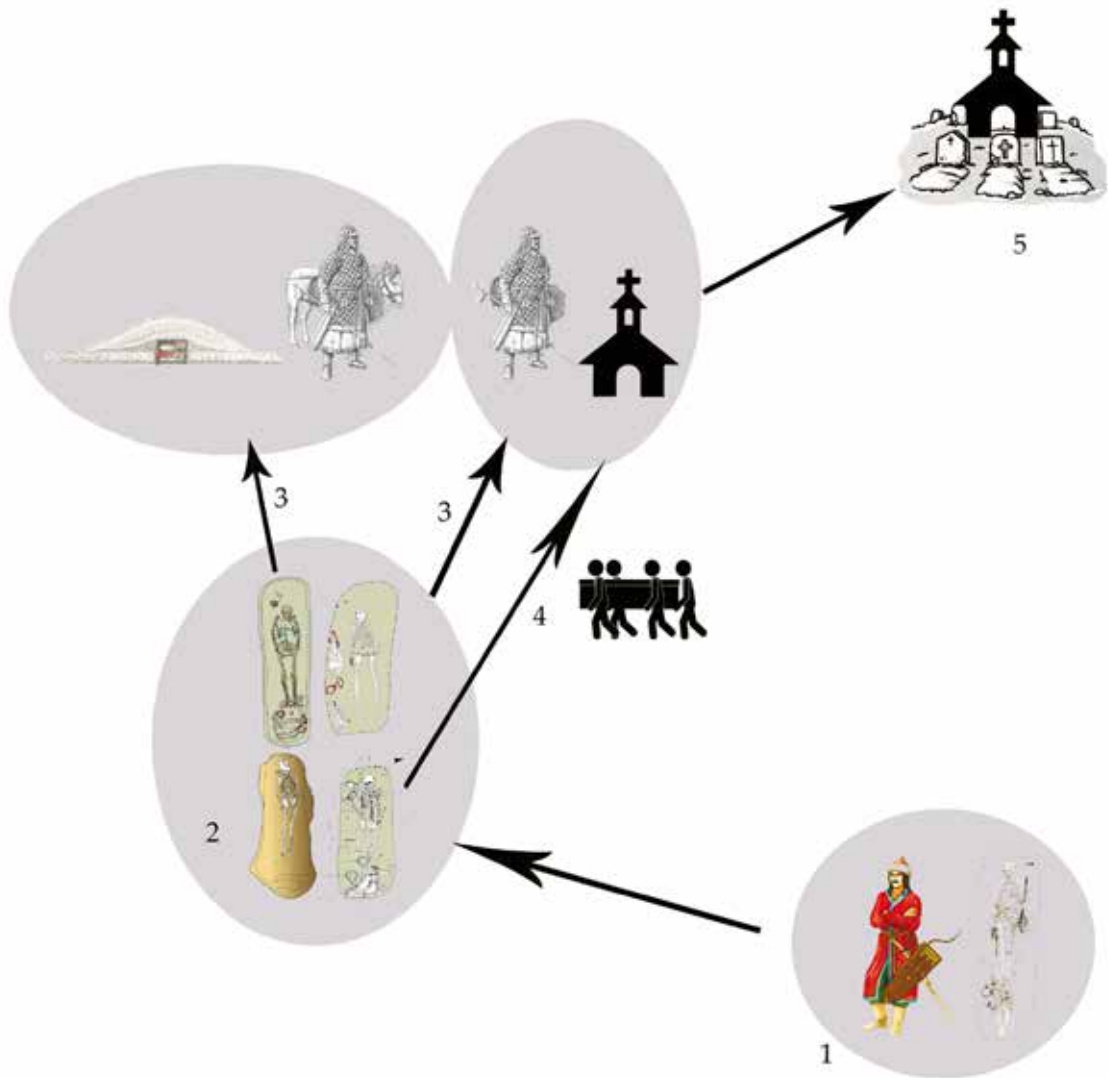
Fig. 1. The 10th–11th-century cemeteries under discussion arranged in chronological order. A classification by László Kovács revised by Miklós Takács. (TAKÁCS 2022, 57, fig. 1)

¹¹ A kérdésre átfogó jelleggel: LANGÓ 2005, 226–242; LANGÓ 2017, 33–51; RÉVÉSZ 2020, 26–28.

¹² SZŐKE 1962.

¹³ Így maga Kovács László is korábban a Szőke Béla által megfogalmazott keretek között értelmezte a 10–11. századi temetőket. Egyetlen jellemző példaként lásd: KOVÁCS 1997b, 376–383.

¹⁴ KOVÁCS 2013a. Elgondolásának újrafogalmazása: KOVÁCS 2014, 179–189.

2. ábra. A temetkezés módjának változása a kereszténység magyarországi felvétele idején, a nyugati meroving területek viszonyai alapján rekonstruálva. (KISS 2002, 194, 128. képeinek, illetve Révész László és Boldog Zoltán rekonstrukciós ábráinak a felhasználásával összeállította Langó Péter)
 Fig. 2. Changes in burial practices during the time of Christianisation in Hungary, reconstructed on the basis of changes in burial practices evinced in the western Merovingian territories. (Compiled by Péter Langó utilising KISS 2002, 194, fig. 128 and reconstructions made by László Révész and Zoltán Boldog)

egyszerűsítő redukció gyakorlata.¹⁵ Az új fogalmi kategóriák hatására a temetők osztályozásából kikerült az etnikai, illetve társadalomszerkezeti értelmezés. Az így szétváló elemzés lehetőséget nyújt azoknak a dinamikus és korántsem kötött pályájú változásoknak megismerésére, amelyekre a későbbi narratív források is egyértelműen említést tettek. Egyes családok és klánok kiemelkedtek, míg mások eltűntek, voltak, akik helyben éltek, vagy később ide telepedtek, illetve olyan (a magyar közösség szempontjából) idegenek, akik integrálódtak, valamint közösségek és magányos hősök, akik máshol próbáltak szerencsét. Mindeközben az egyes közösségek, csoportok gazdasági, társadalmi és politikai kategóriái sem egy zárt hierarchikus (e kategóriák által egymással azonos pályát leíró) rendszerben mozogtak, hanem sokszínűségről tanúskodtak. Az új kategóriák megalkotása pedig remélhetőleg

¹⁵ Ennek veszélyére hívta fel a figyelmet: RÉVÉSZ 2021.

végleg megszűnteti azokat a deduktív interpretációs kereteket, amelyek a fentebbi értelmezések degradálódása kapcsán (nagy sírszámú temető = köznép = szláv versus kis sírszámú temető = elit = magyar) megcsontosodtak és már régóta tarthatatlanná váltak.

A 10–11. századi temetők kategóriákba sorolása nyomán az 5–6. századi temetők nagyságrendi eltéréseit, a germán királyságok korának hagyatékát a nyugat-európai,¹⁶ majd ennek hatására a magyar régészet is egyfajta konszolidációs értelmezéssel látták el.¹⁷ E megközelítés szerint a kisméretű gepida temetők a hunkor utáni, politikai szempontból bizonytalan helyzet, míg az 5. század végétől feltűnő, nagy sírszámú temetők egy konszolidáltabb időszak régészeti lenyomatai. A Kiss P. Attila által, e folyamat ábrázolására összeállított ábra (2. ábra) tanulságokat hordozhat a 10–11. század vonatkozásában is,¹⁸ és egy további érveléssel támogathatja, hogy miért érzékelhető egyfajta időbeli eltolódás a Kovács László által felvázolt 4. (szállási) típusú és 5. (falusi) típusú temetők megkezdése között.

A TEMPLOMOK ÉS A TEMPLOM KÖRÜLI TEMETŐK FELTÁRÁSÁNAK GYAKORLATI PROBLÉMÁI TELEPÜLÉSRÉGÉSZETI SZEMPONTBÓL

Az Árpád-kori templomok, illetve a templom körüli temetők feltárását tekintve, bár a két kutatási terület igen sok ponton kapcsolódik egymáshoz, egyre ritkábban fordul elő, hogy részletes vizsgálatukat ugyanaz a szakember végzi. Első helyen a temetőfeltárások módszertani alapvetéséről, majd pedig e feltárások néhány gyakorlati tapasztalatáról érdemes szót ejteni.

Ami a templom körüli temetők dokumentálását illeti, a magyar kutatás szerencsés helyzetben van, ugyanis az ilyen helyszínek feltárási módszertanát már az 1940-es évek első felében sikerült megfogalmazni. A magyar régészetben elsőként Méri István dolgozta ki a templom körüli temetők feltárásának módszereit az erdélyi Mezőségben elterülő Kide falu ásatásai alapján.¹⁹ E munkát érdemes ma is áttanulmányozni, azért is, hogy lássuk a dokumentálás lehetőségeit egy olyan korban, amikor csak mérőszalagok, mérőőn, vízszintező, vonalzó, körző, papír és ceruza állt a felmérést végző régész rendelkezésére. Az utóbbi években végzett temetőfeltárások ábrái pedig azt mutatják, hová tudott eljutni ez a terület az elmúlt mintegy nyolcvan év alatt.²⁰

A templommaradványok és a körülöttük levő sírok kibontása a középkori régészet legösszetettebb feladatai közé tartozik. A középkori és újkori beásások, földmunkák miatt az ilyen lelőhelyeket eleve bolygatott helyszínekként ajánlatos kezelni.

A templomok feltárásának gyakorlati kivitelezését alapvetően befolyásolja, hogy álló épületben vagy egy rom területén folyik-e a kutatás. Magától értetődően az álló épületek régészeti vizsgálata kecségtet több eredménnyel, azonban ez jóval nehezebb feladat az alapfalak kutatásánál; ugyanis figyelembe kell venni számos nehezítő tényezőt, különösen akkor, ha az adott templom jelenleg is szakrális épületként funkcionál. Ilyenkor a liturgikus cselekményekhez használt berendezési tárgyak mozgatása nehézkes, sőt adott esetekben nem lehetséges. Álló épületeknél sokszor nyílik lehetőség falkutatásra is, amely tulajdonképpen a régészet egy sajátos „függőleges” válfaja. Ez a módszer, annak ellenére, hogy fontos építészet- és művészettörténeti ismereteket nyújt, – számos esetben – hasonlóan „pusztítást” is jelent, mint maga az ásatás. Ahogyan a régész a jelenségek elbontásával egyben megsemmisíti saját forrásait, a vakolat leverése során művészettörténeti értékek is elpusztulhatnak, más esetekben pedig akár kegyeletsértő is lehet.

Az álló templomokban, illetve a közvetlen környékükön folytatott földmunkák túlnyomó többsége nem előre tervezett kutatás, hanem állagmegóvás, illetve restaurálási munkák keretei

¹⁶ Lásd többek közt: THEUWS 1999; BRATHER 2012.

¹⁷ KISS 2022, 192–194.

¹⁸ KISS 2022, 194, 128. kép

¹⁹ MÉRI 1944.

²⁰ RÁCZ – PUSZTA 2012, 363–372.

között történik. Alapelv, hogy a templomokat és környezetüket érintő földmunkákat régészeti szakfelügyelet nélkül nem lehetne elvégezni, kiemelendők a jó példák, ahol a felújítás során a szakszerű régészeti feltárások alapvetően fontos új eredményekkel jártak.²¹

A templomkutatás tekintetében leegyszerűsítő és téves az a szakmai körökben időnként megfogalmazódó nézet, miszerint az álló épületekkel inkább művészettörténészek, a romtemplomokkal pedig inkább régészek foglalkozzanak. Mind a két tudományágnak megkerülhetetlen szerepe van egy-egy templom vizsgálatában. A régészet elengedhetetlenül fontos a szakrális műemlékek periodizációjának a kidolgozásában, még az álló, az újkor során rendszeresen átépített épületek esetében is. Az Árpád-kori építési fázis meglétének és mibenlétének a tisztázása pedig egy olyan komplex feladat, amely a régészet gyakorlati és elméleti eszköztárának teljes bevetését igényli.²² A művészettörténet az egyes emlékek térszerkezetének, illetve kőfaragványainak, festett falfelületeinek a kapcsolatrendszerét tudja feltárni olyan mélységben, hogy ennek adott tudományterületen túlmutató eredményei is legyenek. Végezetül, megkerülhetetlen a kronológia kérdése, hiszen az időrend kidolgozása alapvető jelentőségű.²³

A templom körüli temetők, azaz a cintermek áttekintését egy terminológiai kérdés tisztázásával érdemes bevezetni. Az ilyen temetők kutatása nemcsak egy-egy szakrális épület mellett kialakított sírkert vizsgálatát jelenti, hanem az adott épület falain belül történt temetkezések maradványainak megfigyelését is, akár az előtérről, a hajóról vagy hajókról, a szentélyről vagy a sekrestyéről van szó. Egy középkori templom esetében ugyanis van jelentősége annak, hogy egy adott sír az épületegyüttes mely részén került napvilágra. Az ilyen temetőkben, behatárolt alapterületükből adódóan idővel rendszeressé vált a sírok bolygatása, ami az egymásra temetésekben, illetve részben átmetszett sírgödrökben, megbolygatott vázakban mutatkozik meg. A sírrétegek pontos szétválasztása egy temető Árpád-kori sírjainak elkülönítése szempontjából is alapvető fontosságú, hiszen ezek a sírok rendszerint az egymásra temetkezések alsó sorát alkotják, és általában bolygatottak. A késő középkorban és az újkorban gyakorta ástak a középkorinál jóval mélyebb sírokat, amelyek ebben az esetben mélyebben helyezkedtek el, mint az Árpád-kori temetkezések. Ezek összefüggéseit – az esetleges mellékleteken kívül – a rétegtani megfigyelések tisztázhatják, így a kutatásokat érdemben segítheti a Harris matrix alkalmazása.

A sírok időrendjének meghatározása elengedhetetlen az adott templom időrendjének meghatározása szempontjából is,²⁴ sőt, a templom körüli temetkezések megindulása nemcsak egy-egy adott egyházi épülettel kapcsolatban hordozhat fontos tanulságokat, hanem adatokkal járulhat hozzá olyan kérdések tisztázáshoz, mint a kereszténység felvétele, felvételének fázisai, formái az Árpád-kori Magyarországon.²⁵ E tekintetben kitűnő példát szolgáltat Erdély, ahol a petőfalvi és a zabolai temető nemcsak azt a „hiányzó láncszemet” jelentik, amely a templom körüli temetők kialakulásának a jobb megértését segítik elő,²⁶ hanem arra is utalnak, hogy számos területen – valamely okból adódóan – a korai templom nem készült el, így a helyi keresztények egy hagyományos falusi temetőbe temetkeztek. Kovács László tipológiáját kiegészítve, talán ez lehetne egy IX. típus – amely a 11–12. században létesült és a 13. században felhagyott templom nélküli falusi temetőket foglalná magába.²⁷

²¹ RÁCZ – PUSZTA 2012, 363–372.

²² Egyetlen fontos példára szeretnénk utalni: a sólyi templom felújítását megelőző, nagy alaposággal kivitelezett, komplex feltárára: RÁCZ – PUSZTA 2012, 363–372.

²³ E tényt világosan megfogalmazta a művészettörténeti elemzések alapján, de a régészeti kutatásra is vonatkoztatható módon: MAROSI 1985, 199–208.

²⁴ HARRIS – BROWN – BROWN 1993.

²⁵ Átfogóan elemezte a közelmúltban: VARGHA 2019.

²⁶ BENKŐ 2012, 122.

²⁷ KOVÁCS 2013a. Hasonló lelőhely azonban nem csak Erdélyből ismert, vélhetőleg ilyen temető töredéke került elő a Szabolcs megyei Gyulaháza-Halom domb lelőhelyen. A székelyföldi példákhoz lásd: BENKŐ 2012, 112–124; KOVÁCS 1997a.

IRODALOM

- BENKŐ 2012 BENKŐ Elek: *A középkori Székelyföld I.* Budapest 2012.
- BÓNA 1996 BÓNA, István: Gli Avari. Un popolo dell’Oriente nell’Europa altomedievale. In: *Gli Avari. Un popolo d’Europa.* Curatore: Menis, Gian Carlo. Udine 1995, 13–47.
- BRATHER 2012 BRATHER, Sebastian: Anfang und Ende der Reihengräberfelder. Der Wandel von Bestattungsformen zwischen Antike und Mittelalter. In: *Antike im Mittelalter Fortleben, Nachwirken, Wahrnehmung 25 Jahre Forschungsverbund. Archäologie und Geschichte des ersten Jahrtausends in Südwestdeutschland.* Hrsg.: Brather, Sebastian – Nuber, Hans Ulrich – Steuer, Heiko – Zotz, Thomas. Ostfildern 2012, 217–234.
- HARRIS – BROWN – BROWN 1993 HARRIS, Edward C. – BROWN, Marley R. III. – BROWN, Gregory J.: *Practices of Archaeological Stratigraphy.* London – San Diego – New York 1993.
- KISS 2022 KISS P. Attila: „Ki hagyná el Asiát, Africát, vagy Itáliát, hogy Germániába menjen?” *Germánok a Kárpát-medencében.* Studia ad Archaeologiam Pazmaniensiae 27. Budapest 2022.
- KOVÁCS 1997a KOVÁCS László: 12. századi anonim dénárok. *Századok* 131 (1997) 77–103.
- KOVÁCS 1997b KOVÁCS, László: István Dienes’ grösste Grabung in Magyarhomorog-Kónyadomb (Forschungsgeschichte). *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 49 (1997) 363–384.
- KOVÁCS 2013a KOVÁCS László: A Kárpát-medence honfoglalás és kora Árpád-kori szállási és falusi temetői. Kitekintéssel az előzményekre. Vázlat. In: *A honfoglalás kor kutatásának legújabb eredményei. Tanulmányok Kovács László 70. születésnapjára.* Szerk.: Révész László – Wolf Mária. Monográfiák a Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszékéről 3. Szeged 2013, 511–604.
- KOVÁCS 2013b KOVÁCS László: Érmeleletes kora Árpád-kori templom körüli temetőkről és templomukról a Magyar Királyságban (1000–1141). In: *A honfoglalás kor kutatásának legújabb eredményei. Tanulmányok Kovács László 70. születésnapjára.* Szerk.: Révész László – Wolf Mária. Monográfiák a Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszékéről 3. Szeged 2013, 227–269.
- KOVÁCS 2014 KOVÁCS László: Elnöki zárszó – Régészet, embertan, genetika szekció. In: *Magyar őstörténet. Tudomány és hagyományörzés.* Szerk.: Sudár Balázs – Szentpéteri József – Petkes Zsolt – Lezsák Gabriella – Zsidai Zsuzsanna. MTA BTK MÓT Kiadványok 1. Budapest 2014, 179–189.
- KOVÁCS 2019 KOVÁCS László: *Magyarhomorog-Kónya-domb 10. századi szállási és 11–12. századi falusi temetője (A 10th Century Cemetery Belonging to a Short-lived Settlement and an 11th–12th Century Village Cemetery, Both Located on Magyarhomorog-Kónya-domb).* Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 12. Szeged – Budapest 2019

- KÜRTI 2008 KÜRTI Béla: Honfoglalók a kiszombori tájon. In: *Kiszombor története I.* Szerk.: Marosvári Attila. Kiszombor 2008, 76–91.
- LANGÓ 2005 LANGÓ, Péter: Archaeological research on the conquering Hungarians: A review. In: *Research on the Prehistory of the Hungarians: A Review.* Ed.: Mende, Balázs Gusztáv. *Varia Archaeologica Hungarica* 18. Budapest 2005, 175–340.
- LANGÓ 2017 LANGÓ Péter: *Turulok és Árpádok. Nemzeti emlékezet és a koratörténeti emlékek.* Budapest 2017.
- LANGÓ *et al.* 2016 LANGÓ, Péter – KUSTÁR, Rozália – KÖHLER, Kitti – CSŐSZ, Aranka: A study of the tenth-century cemetery at Harta-Freifelt *Antaeus* 34 (2016) 389–416.
https://doi.org/10.62149/Antaeus.34.2016_10
- MAROSI 1985 MAROSI, Ernő: Datum und Chronologie in der Geschichte der mittelalterlichen Kunst. *Mitteilungen des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften* 14 (1985) 199–208.
- MÉRI 1944 MÉRI István: *Középkori temetőink feltárásmódjáról.* Erdélyi Tudományos Füzetek 175. Kolozsvár 1944.
<https://doi.org/10.36240/etf-175>
- MÉRI 1952 MÉRI István: Beszámoló a Tiszalök-rázompusztai és Túrkeve-mórici ásatások eredményeiről 1. *Archaeologiai Értesítő* 79 (1952) 49–67
- RÁCZ – PUSZTA 2012 RÁCZ Miklós – PUSZTA Sándor: Talajradaros mérés és régészeti ásatás eredményeinek összevetése a sólyi református templomban végzett kutatások alapján. In: *Környezet, ember, kultúra: a természettudományok és a régészet párbeszéde. Magyar Nemzeti Múzeum Nemzeti Örökségvédelmi Központ 2010. október 6–8-án megrendezett konferenciájának tanulmánykötete.* Szerk.: Kreiter Attila – Pető Ákos – Tugya Beáta. Budapest 2012, 363–372.
- REJHOLCOVÁ – HANULIAK 1999 REJHOLCOVÁ, Mária – HANULIAK, Milan: *Pohrebisko v Čakajovciach (9.–12. storočie).* AÚ SAV Nitra 1995 a VEDA, vydavateľstvi SAV. Bratislava 1999.
- RÉVÉSZ 2008 RÉVÉSZ László: *Heves megye 10–11. századi temetői* (Die Gräberfelder des Komitates Heves im 10.–11. Jahrhundert). Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 5. Budapest 2008.
- RÉVÉSZ 2020 RÉVÉSZ László: *A 10–11. századi temetők regionális jellemzői a Keleti-Kárpátoktól a Dunáig.* Szeged – Budapest 2020.
- RÉVÉSZ 2021 RÉVÉSZ László: „Mert rendnek kell lennie!” A 10–11. századi temetők rendszerezésének problémái régen és napjainkban. In: *„Hadak útján”. A népvándorlaskor fiatal kutatóinak XXX. konferenciája.* Szerk.: Kulcsár Mihály – Varga Bianka Zsuzsanna. Székesfehérvár 2021, 21.
- RUTTKAY 1996 RUTTKAY, Alexander: Mittelalterlicher Friedhof in Ducové, Flur Kostolec, Bez. Trnava: Beitrag zum Studium der Beziehungen zwischen den sog. Reihengräberfeldern und Kirchenfriedhofen von dem 13. Jh. In: *Ethnische und kulturelle Verhältnisse an der mittleren Donau vom 6. bis zum 11. Jahrhundert.* Hrsg.: Bialeková, Darina – Zábójník, Josef. Bratislava 1996, 391–408.

- SZŐKE 1962 SZŐKE Béla: *A honfoglaló és kora Árpád-kori magyarság régészeti emlékei*. Régészeti tanulmányok 1. Budapest 1962.
- TAKÁCS 2022 TAKÁCS, Miklós: Einige siedlungsarchäologische Überlegungen zum Inhalt der Begriffe "Dorf" und "Weiler" im Kontext des Karpatenbeckens des 10.–11. Jahrhunderts. – Zur Gräberfeldtypologie von László Kovács. *Antaeus* 37 (2021) Budapest 2022, 43–65.
https://doi.org/10.62149/Antaeus.37.2021_03
- THEUWS 1999 THEUWS, Frans: Changing settlement patterns, burial grounds and the symbolic construction of ancestors and communities in the late Merovingian southern Netherlands. In: *Settlement and Landscape. Proceedings of a conference in Århus, Denmark, May 4–7 1998*. Eds: Fabech, Charlotte – Ringtved, Jytte. Århus 1999, 337–349.
- VARGHA 2019 VARGHA, Mária: *The Archaeology of Christianisation of the Rural Countryside of Medieval Hungary*. Submitted to the department of Medieval Studies at the Doctoral School of History, Central European University, Budapest. Budapest 2019.
file:///C:/Users/User/Downloads/vargha_maria%20(2).pdf(a megtekintés időpontja 2024.04.01.)

THE EXCAVATION OF ARPADIAN-ERA VILLAGE CEMETERIES,
THE 'DOMAIN' OF A KINDRED DISCIPLINE FROM THE SETTLEMENT
ARCHAEOLOGY PERSPECTIVE
(Considerations for the writing of a handbook of settlement archaeology)

Péter Langó – Miklós Takács

In our short study, we examine points of connection between two research areas that the great majority of archaeologists dealing with the medieval period have been accustomed to handle as separate entities. Clearly, the excavation of Arpadian-age village cemeteries is part of funerary archaeology. It has, however, many facets that are undoubtedly significant from the settlement archaeology perspective. In our study, pride of place is given to the problematics of chronology, the first thing for interpretation. Next come the abandonment row grave cemeteries and the opening of cemeteries around churches; these likewise pose questions, and the answers given to them have significance for settlement archaeology similarly. We then briefly investigate the ways in which cemetery-map analysis might help in reconstructing how exactly settlements looked. We attempt to provide answers on all three issues by deploying examples from the specialised literature. Data collected together from this source unambiguously bolster the need for an approach that stresses the importance of links between funerary archaeology and settlement archaeology in regard to the archaeology of the Arpadian Age. In other words, if and when we speak of two separate fields of research, the links between them at all events make the formulation of a parallel investigatory perspective necessary.

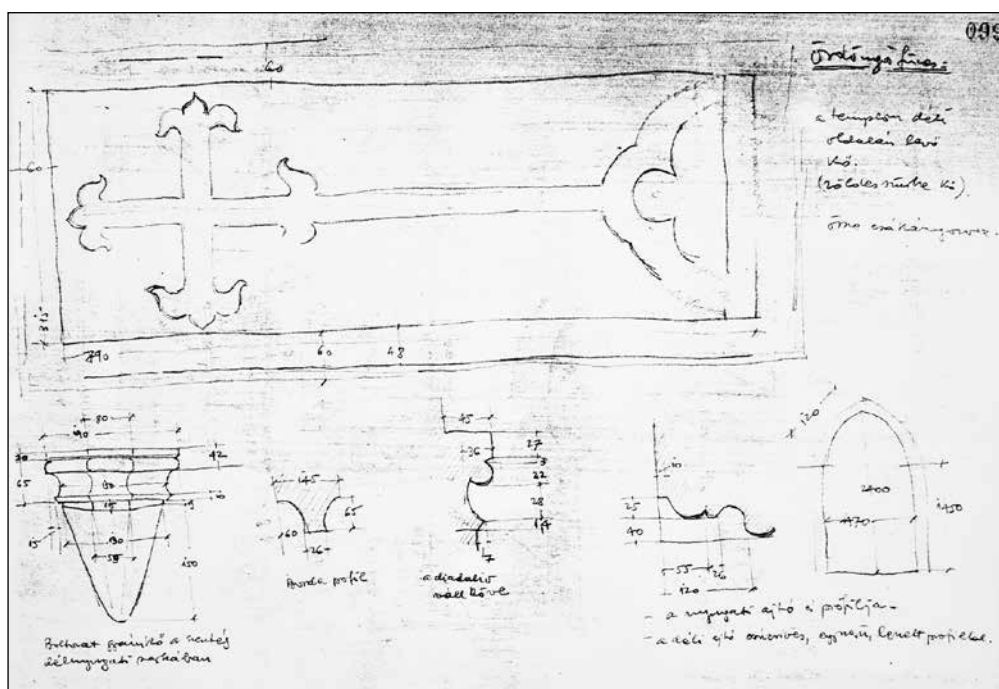
The study is a short part of a longer, handbook-like treatment.

KERESZTÁBRÁZOLÁSOK, KERESZTESEK ÉS TÉVHITEK

Lóvei Pál

„Kérlek, ne köszönd meg!” (Benkő Elek, 1987)

Az 1980-as években a középkori Magyarország síremlékeinek katalógusán dolgozva az Országos Műemléki Felügyelőség tervtárában átnéztem a Kőszeghy Elemér-féle, Gangel Judit közreműködésével az 1940-es években készült műemléki, művészettörténeti és iparművészeti nyilvántartás¹ képekkel gazdagított kéziratát. Ebben Debreczeni László vázlatkönyveinek fényképmásolatai között találtam rá Ördöngösfüzes (Fizeșu Gherlii, Románia) az építész által 1935-ben helyreállított, református templomának lapjára, amely számomra addig ismeretlen, keresztet ábrázoló sírlap rajzát mutatta a templom déli oldaláról (1. ábra).² A sírkőről a szakirodalom említést sem tett, még

1. ábra. Debreczeni László vázlatkönyvének az ördöngösfüzesi református templom részleteit ábrázoló lapja, a keresztet ábrázoló sírlap rajzával. Debreczeni-gyűjtemény, Kolozsvári Református Egyházmegye

Fig. 1. Page from a sketchbook of László Debreczeni that records details of a Reformed church at Ördöngösfüzes (Fizeșu Gherlii, Romania), with a drawing of a cross-bearing tombstone there. Debreczeni collection, Calvinist Church Bishopric, Kolozsvár

A szerző művészettörténész, tudományos tanácsadó (HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont Művészettörténeti Intézet; MTA BTK Lendület Középkori Gazdaságtörténeti Kutatócsoport; lovei.pal@abtk.hu).

¹ Ma: Magyar Építészeti Múzeum – Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ (MÉM MDK), Műemléki Tervtár (MT).

² DEBRECZENI László vázlatkönyvei, 1935. évi kötet, 99. (Debreczeni-gyűjtemény, Kolozsvári Református Egyházmegye). Digitális fotó: MÉM MDK, MT ltsz. K 15635.

2. ábra. Ördögösfüzes, sírkő, 14. század első fele. (Fotó: Benkó Elek, 1987)

Fig. 2. Ördögösfüzes (Fizeșu Gherlii, Romania), tombstone, first half of the 14th century. (Photograph: Elek Benkó, 1987)

3. ábra. Táblás, sírkő, 14. század első fele. (Fotó: Benkó Elek, 1987)

Fig. 3. Táblás (Dupuș, Romania), tombstone, first half of the 14th century. (Photograph: Elek Benkó, 1987)

Vernei-Kronberger Emil doktori disszertációja³ sem, pedig az minden addigi gyűjtésnél lényegesen részletesebben tért ki Erdély emlékégyéből. Természetes volt, hogy az erdélyi Mezőség peremén fekvő településhez legközelebb élő szakember ismerősömhöz, az akkoriban a Székelykeresztúri Városi Múzeumban munkálkodó Benkó Elekhez forduljak az ügyben. Őt jól ismertem, az 1970-es évek második felében a budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetemen régészként velünk együtt rendszeresen hallgatta Marosi Ernő és Tóth Sándor középkori művészettörténeti előadásait.

Elek 1987-ben lefényképezte a templom déli bejárata fölött másodlagosan befalazott sírkövet (2. ábra), és a nem a hivatalos román postára bízott levelében – akkoriban magától értetődő „korspirációs” okokból – megkért, hogy fényképes küldeményét ne köszönjem meg. A szászföldi Táblás (Tobsdorf, Dupuș, Románia) evangélikus templomának déli bejárata előtt másodlagosan fellépőnek használt, számomra újdonságnak számító sírkőről is küldött két további fényképet (3. ábra). A következő évben egy 1969-ben megjelent romániai publikációban „böngészés közben” talált, számomra addig ugyancsak ismeretlen sírkőre hívta fel a figyelmemet: ezt a máramarosi Máragyulafalva (Giulești, Románia) elpusztult középkori templomának feltárása során Radu Popa és

³ VERNEI-KRONBERGER 1939.

Mircea Zdroba találta.⁴ A faragványt a feltárást követően a község újabb, akkor ortodox, jelenleg görög katolikus templomának északi belső karzatpillére nyugati oldala elé állították (4. ábra).⁵

Az ördögösfüzesi sír lap vésett vonaldíszű: két párhuzamosan futó vonal alkotta kereten belül, a keret síkjában folytatódó mezőben lapított hármaskaréj formájú talpból hosszú rúdon liliomos szárvégződésű kereszt nő ki. A liliomos szárvégződés a kassai (Košice, Szlovákia) sírkőanyagban gyakori az 1370-es évek környékén. A technikailag ehhez a kőhöz hasonló sírkövek azonban valamivel korábbiak, mind Kassán,⁶ mind Budán,⁷ és a 14. század első felére, legfeljebb közepére történő keltezés mellett szólhat a felirat hiánya is.⁸ A csak csekély említések-ből ismert,⁹ a fej felőli sarkain lapos trapéz alakban levágott táblási sírkövet keskeny szalagkeret övezi, mezőjét lapos domborművű, háromkaréjjal tagolt, félköríves talpon álló, orrtagos latin kereszt díszíti. A felirat hiánya a kereszt típusával együtt esetében is a 14. század első felére utal. A gyulafalvai sír lap a fej felőli oldalán ugyancsak trapéz alakban levágott, viszont keret nélküli mezőjét vésett vonallal körvonalazott, az alsó peremre ültetett félköríves talpból kinövő, enyhén homorúan ívelt szárvégződésű, egyszerű latin kereszt tölti ki. Feltárási moldvai analógiák (középkori német nyelvű sírkövek: Baia/Moldvabánya) alapján a 15. század közepére keltezték,¹⁰ míg a feltárt templom hajójának és szentélyének építését a 13–14. századra helyezték. A sírkő keretezetlen, egyszerű kereszt ábrája alapján valószínűleg még 13. századi lehet.

A kereszt mint sírjelölési mód másfél ezer év óta meglehetősen általános volt, és az újkori temetőkben egyenesen tömeges előfordulásáról beszélhetünk. Ennek ellenére a 19. századi nagy műemlékvédelmi restaurálási-építési munkálatok és a kezdődő régészet feltárási során napvilágra került, középkori kereszt sírkövek értelmezésekor nem egy esetben

4. ábra. Máragyulafalva, sírkő, 13. század.
(Fotó: Lővei Pál, 2016)

Fig. 4. Máragyulafalva (Giulesti, Romania),
tombstone, 13th century.
(Photograph: Pál Lővei, 2016)

⁴ POPA – ZDROBA 1969, 272–274, és 3, 6. kép. Később említi még: LUPESCU 1996, 181; RUSU 2019, 381.

⁵ POPA – ZDROBA 1969 szerint az új templomhoz felvezető lépcső fokaihoz felhasznált kövek között hasonló díszítésűek voltak. 2008-ban azonban a lépcső már teljes hosszában új beton fokokból állt, a töredékek vagy alatta maradhettek, vagy valahol máshol használhatták fel őket.

⁶ Vésett vonalrajzú, keresztet ábrázoló sírkövek: RÉCSEY 1896, 6 (I. és III. sz.), és I. és III. tábla.

⁷ Vésett vonalrajzú, keresztet ábrázoló sírkő a Nagyboldogasszony-templom Schulek Frigyes-féle, 1876. évi feltárásiából: VERNEI-KRONBERGER 1939, 17, 61 (48. jegyzet); LŐVEI 1991, 352, 361, 364 (11. jegyzet).

⁸ A sírkövet bedolgoztam akadémiai doktori disszertációm (LŐVEI 2009, 12, 283, és 15. kép), ennek nyomán említette, hasonlóan a 14. század első felére történő keltezéssel: ŠEDIVÝ 2022, 32. A sírkő jó minőségű, színes fényképeit közölte, analógiák alapján 14. század eleji-középi datálással WEISZ 2021, 291, 295, 298, és 6, 7, 9, 14. kép.

⁹ MÜLLER 1857, 412–413; RUSU 2019, 321.

¹⁰ A keltezést elfogadta: RUSU 2019, 381.

5. ábra. Myskovszky Viktor: Andreas „Seip” (+1374) kassai sírkövének helyenként pontatlan rajza.

(MYSKOVSZKY 1888 nyomán)

Fig. 5. Viktor Myskovszky: Sketch, not fully accurate, showing the tombstone of Andreas ‘Seip’ (d. 1374) in Kassa (Košice, Slovakia). (After MYSKOVSZKY 1888)

próbáltak a bonyolult eredeti teológiai értelmezésekhez és ikonográfiai kapcsolatokhoz képest az egyes emlékek esetében már többnyire mindennapi jelentésnél körmönfontabb magyarázatokat találni – ezek a vélemények időnként még a 20. században is hosszan továbbélhettek.

Az ördögösfüzesi keresztéhez hasonló, lilioszár-végződést mutató kassai sírkövek az 1880-as évek második felében a Szent Erzsébet-plébániatemplom (akkor már székesegyház) Stendl Imre vezette helyreállítása során kerültek elő a lebontott négyzeti pillérek alapjaiból.¹¹ Az oda másodlagosan befalazott, az előzmény templomból vagy a temetőjéből származó, 14. századi, keresztet és az alsó száruk előtt pajzsot ábrázoló sírlapokat (5. ábra) az azokkal érdemben először foglalkozó Myskovszky Viktor a szerinte Kassán is működő johannita lovagrend tagjaihoz kapcsolta.¹² A kassai sírkövek azonban egyértelműen a városi polgárság módos képviselőihez köthetők. Egyikük ráadásul egy bizonyos Jakab nevű férfi Katalin nevű anyjának állít emléket, vagyis nő számára készült.¹³ Wick Béla ez alapján cáfolta Myskovszky feltevését, egyben arra is hivatkozva, hogy I. (Nagy) Lajos és Zsigmond – 1366-ban, 1375-ben, 1392-ben, 1399-ben kelt okleveleikben – egyaránt a kassai kórházat alapító polgárok jogát védelmezte, a Szepes megyei Darócon (Dravce, Szlovákia) lakó johannitáknak (valójában antoniták) a kassai ispotály iránt támasztott igényeivel szemben, vagyis Kassán nem voltak jelen a johanniták, így a sírkövekhez sem lehetett közük.¹⁴ A talapzaton álló keresztet önmagában vagy pedig az alsó keresztzsárra függesztett pajzsral együtt mutató kassai sírkövek azóta egy országszerte meglehetősen elterjedt, 13–14. századi ábrázolási típus [pl. Buda,¹⁵ Vác,¹⁶ Cserény (Čerín, Szlovákia)¹⁷] számosságát tekintve valóban kiemelkedő együttesének bizonyult, amelynek külföldi párhuzamai Közép-Európa-szerte nagy számban lelhetők fel.¹⁸ Egyébként maga Myskovszky Viktor is nemcsak Kassán, de a Sáros megyei Zsegnyén (Žehňa, Szlovákia) is leírt és lerajzolt ilyesfajta ábrázolást mutató, akkor az evangélikus templom küszöbköveként szolgáló sírkövet.¹⁹

¹¹ MYSKOVSZKY 1888; RÉCSEY 1896, 7–8; FRÓDE 1900; WICK 1933, 35–37, 54–55.

¹² MYSKOVSZKY 1888, 125–126, 128.

¹³ RÉCSEY 1896, 7–8, és VII. tábla; MIHALIK 1897, 159–160, 161–162, 163, és III. kép; LŐVEI – VARGA 1987, I. 337, és II. 630. kép.

¹⁴ WICK 1933, 36–37.

¹⁵ Például a budai dominikánus kolostorból: GYÜRKY 1984.

¹⁶ TETTAMANTI – BATIZI 2006, [5, 10, 13].

¹⁷ ZOLNAY 1978, 191, és 16. kép.

¹⁸ Lásd LŐVEI 2009, 193–219: a „Temetőkép és temetői sírjelek, valamint rokonemlékek a középkori Magyarországon” című fejezet „Sírjelek, sírkövek, sírkeresztek” című alfejezete.

¹⁹ MYSKOVSZKY 1894, 408, és 3. ábra; LŐVEI – VARGA 1987, I. 337, 339, és 336/4. ábra.

Myskovszky nem állt egyedül: a 19. században széles körben elterjedt vélemény volt, hogy a keresztet ábrázoló kőlapok johannita lovagok síremlékei. Ehhez jó alapot szolgáltatott a templomos lovagrend titokzatosnak tűnő középkori története, és általában az egyházi lovagrendek viseletének és címereinek jelvénytulajdonos kereszt-használata. A templomosok vörös színű latin keresztrel négyelt pajzsában a vízszintes keresztoszlopok fölötti mezők feketére, az alatti mezők ezüstre (fehér) voltak színezve, a lovagok a köpenyükhöz ugyancsak vörös keresztet viseltek.²⁰ A Szent János-lovagrend vörös mezejű pajzsát ezüst kereszt négyeli a mai napig, a német lovagrend ezüst pajzsában pedig fekete kereszt volt.²¹ A szuverén máltai lovagrend nemcsak címerében, de a fehér színű keresztet (*Crux alba*) magasztaló „nemzeti” himnuszában is máig őrzi a johanniták jelvényét.²² Az egyházi lovagrendek jelvény-reprezentációjában ennél szélesebb körben is jelen volt a kereszt. A tarquiniai Monterozzi etruszk nekropolisz Renato Bartocchiniról elnevezett, föld alatti sziklasírjának ókori, festett falfelületeibe a 12–13. század folyamán több keresztet is karcoltak, egyértelműen az egyébként a hosszú lejárattal együtt alaprajzában szabályos latin keresztet kirajzoló sírnak a templomosokhoz köthető liturgikus használata során.²³

A magyarországi középkor emlékanyagában nem túl sok valóban lovagrendi kereszt ismert. Egy nagy görög kereszt látható a Zala megyei középkori Újudvar település (Kanizsa közelében) ispotályos johannita koventjének *S(IGILLUM) CONVENTVS CRVCIFEROR(UM) DE NOVA CVRIA* feliratú, a 13. század közepe táján készített pecsétjén.²⁴ Ehhez a konventhez köthető a pecsétnél valamivel korábbi, a Magyar Nemzeti Múzeumban őrzött újudvari timpanon²⁵ is, közepén eredendően talán grafikai határról árulkodó, egymást átfedő-átható téglalap-vonalak alkotta, rotáló hatást keltő, különleges fonatos keresztjével. Biztosan lovagrendhez kapcsolható egy a száraz metszéspontjában keresztet hordozó kicsiny pajzsos ellátott, nagy latin keresztet ábrázoló címerpajzs is: a Nekcsével (Našice, Horvátország) nyugatról határos, a templomosok majd a johanniták birtokában lévő Szentmárton²⁶ (Nekcseszentmárton, Martin, Horvátország) középkori templomához köthető, kőből faragott címer töredékét ma a nekcsi ferences kolostor gyűjteményében őrzik (*6. ábra*).²⁷ A közeli Koška (Nekcsétől északra) Szent Péter és Pál templomának nyugati kapuját díszítő timpanon közepére lépcsős talapzatra állított, kerek tárcsákban végződő szárú latin keresztet faragtak, kétoldalt egy-egy rozettával.²⁸

A valóban johannita emlékek számánál jóval nagyobb a történeti adatokkal alá nem támasztva, tévesen hozzájuk kötött, keresztet ábrázoló emlékeké. Kozák Károly szerint például lovagrendi határról árulkodik a szepességi Kakaslomnic (Velká Lomnica, Szlovákia) templomának

²⁰ GÖMBÖS 1993, 126, és 126–127. kép.

²¹ GÖMBÖS 1993, 128, 132.

²² <http://david.national-anthems.net/smm.txt> (letöltés: 2006 május).

²³ TEDESCHI 2012, 39, 60; bekarcolt nevek, pl. *Raineri Ranierius O(rdinis) Tem(pli)*: uo. 55–57 (Graffito 13).

²⁴ TAKÁCS 1992, 91–92 (53.1 sz.), és XVII. tábla; CSELENKÓ 2006, 57, képpel. – Korántsem minden kereszt pecsétábrára tartozik azonban a lovagrendekhez: a kettős kereszt ábrák például a bizánci császárok triumfális jelképei közül jutottak a magyar uralkodó reprezentáció elemei közé, pénzérméken már III. Béla idején, pajzsba foglalt címerképként pedig II. András és IV. Béla pénzein, IV. Béla felségpecsétjének hátoldalán, majd IV. László és felsége, Erzsébet királyné pecsétjein: KOVÁCS 1984; TAKÁCS 1992, 28–29; az uralkodói jelvény került aztán több országbaró pecsétjére a 13. században, közülük az Ákos nemzetség egyes családjai, így a pelsőci Bebekék, a Csetniekék, az álmosdi Csirék később családi címerábraként alkalmazták: RÁ CZ 1995, 14–15; a leleszi premontrai konvent 1271 előtt készült hiteleshelyi pecsétjén a monostor Szent Kereszt-titulusára utaló, alul keskeny tüskében végződő kettős kereszt található: TAKÁCS 1992, 28, 72 (30.1 sz.), és X. tábla; egy 1331-ben kelt oklevélre a lipóti provincia egész nemesi közösségének (azaz Lipó megyének) pecsétjét – *sigillum tocius provincie* – függesztették, amelynek mezejében egyszerű görög kereszt látható: RAGAC 2007, különösen 105, és 2–3. kép.

²⁵ GEREVICH 1938, 89, 192, és CCXIV/1. t.; KOZÁK 1982, 121, és Fig. 69a; VALTER 2004, 197, és 177. kép; CSELENKÓ 2006, 58, képpel.

²⁶ GYÖRFFY 1987, I, 258, 346–347.

²⁷ GOSS 2006, 56–57, és 5. kép; *Stotinu kamenčica* 2007, 35. (Goss, Vladimir P.), 73. (cat. 36., Lučevnjak, Silvija).

²⁸ GOSS 2006, 58, és 7. kép.

6. ábra. Középkori címerkő Nekcseszentmártonból a nekcsesi ferences kolostor gyűjteményében.

(Fotó: Szakács Béla Zsolt, 2007)

Fig. 6. Medieval stone-carved coat of arms from Nekcseszentmárton (Martin, Croatia), in the collection of the Franciscan cloister at Nekse (Našice, Croatia).

(Photograph: Béla Zsolt Szakács, 2007)

kaputimpanonján látható, a talpszerűen felcsúcsosodó keretsávból növvő, kiszélesedő szárvégződésű kereszt,²⁹ valamint több felvidéki falusi templom – Kakaslomnic, Zsegra, Jekelfalva (Jaklovce, Szlovákia), Orkuta (Szlovákia), Sároskőszeg (Kysak, Szlovákia) – egyenes záródású szentélyén a keleti fal oromzatába vágott, kereszt alakú kis ablak³⁰ (amilyenre említhetők további példák is, például a Zala megyei Becsehely-Pola templomán).

A mai Esztergom területére eső egykori Abony majd Szentkirály falu későbbi nevét a stefanita ispotályos keresztetek kanonokrendje Szent Istvánnak szentelt temploma és kolostora adta.³¹ A hagyomány szerint innen származhat egy a keretezetlen, felirat nélküli megformálása alapján a 12–13. századra keltezhető, töredékes sírkő (7. ábra), a hossz tengelyében futó, domborművű, mindkét végén villásan végződő, cölöpszerű hosszú szárral – a minden bizonnyal keresztet ábrából az oldalsó, rövid szárak a ma hiányzó középső részen lehettek. A darab Lepold Antal óta mint „primitív johannita keresztrel díszített sírkő” ismert,³² később kiállításon egyenesen mint „keresztet lovag

7. ábra. Töredékes sírkő Esztergom-Szentkirályról (?), 12–13. század. Esztergom, Vármúzeum, ltsz. 67.84.1–2. (Fotó: Radocsay Dénes gyűjteménye)

Fig. 7. Fragmentary tombstone from Esztergom-Szentkirály (?). 12th–13th centuries. Esztergom, Castle Museum, inv. no. 67.84.1–2. (Photograph: Dénes Radocsay collection)

²⁹ KOZÁK 1982, 94, és Fig. 39b.

³⁰ KOZÁK 1982, 94, és Fig. 38a-d, 39a.

³¹ MRT 5, 187; GYÖRFFY 1987, II, 277–282.

³² LEPOLD, *Leltár* 2. lap.

sírköve a szentkirályi konventból” szerepelt.³³ Valójában még lelőhelye sem mondható biztosnak, és sem a viszonylag jelentős számú, keresztet ábrázoló, korai esztergomi sírkövek közül, sem az ország más részein ismert korabeli darabok közül nem válik ki oly módon, hogy keresztet ábrázolójának és a keresztet lovagoknak – végképp nem a johannitáknak – az összekapcsolására bármilyen valós indok lenne felhozható. Ugyancsak Esztergom területén, a középkori Kovácsi falu Szent Mihály arkangyalnak szentelt temploma maradványai közelében került elő egy általánosan 12. századnak tartott, de még a 13. század első felében is jól elképzelhető sírkő felső része (8. ábra), keretezetlen felületén két vésett vonallal jelölt szár felett tárcsakeresztrel (kettős körben elhelyezett, enyhén kiszélesedő szárú görög kereszt).³⁴ Lepold Antalnál ugyanúgy mint „johannita sírkő” szerepelt, ahogy Gerevich Tibor, Vernei-Kronberger Emil, Kozák Károly írásában is,³⁵ Zolnay László pedig keresztet lovag sírkövének tartotta³⁶ – a vélemények helyenként a lelőhely pontatlan ismeretével („szentkirályi romok”) nyertek alátámasztást. Ez az ábra is meglehetősen általános, és a kereszt ábrázolásának tényén kívül semmilyen összefüggést nem mutat a lovagrendi heraldika és viselet elemeivel.

A Kárpát-medence kőfaragvány-leleteinek sorsát és a kellően nem dokumentált vándoroltatásukat kísérő félreértelmezéseket jól mutatja egy latin keresztet ábrázoló sírkő,³⁷ amelyet Alsóbotfalu (Bzince pod Javorinou, Szlovákia) templomában találtak 1914-ben, és amelyet Pöstyénben (Piestany; Szlovákia) a Kúrszalonn mellett állítottak fel (9. ábra).

Ekkor már a helyi hagyomány úgy tartotta, hogy a pöstyéni, feltételezések szerint johannita kolostor temetőjéből került a kő a parkba. Az 1950-es években a háború után összetört és a közműárokba dobott faragványt Ovidius Faustnak hosszas nyomozás után sikerült fellelnie és a nagyszombati (Trnava, Szlovákia) Nyugat-szlovákiai Múzeumba szállíttatnia. Eredeti lelőhelyét végül a sírkő-korpusz munkálatai során egy Budapesten őrzött archív fénykép³⁸ felirata alapján sikerült meghatározni – egybevágóan Emília Kratochvílová Alsóbotfalu történetét feltáró, utóbb publikált kutatási eredményeivel.³⁹ A nagyszombati múzeumi kiállításon már „ismeretlen szerzetesrendi előjáró” sírköveként szerepelt a darab, majd Alexander Ruttkay mint egy lovag Pöstyénből származó

8. ábra. Töredékes sírkő Esztergom-Kovácsiból, 12. század – 13. század első fele. Esztergom, Vármúzeum, ltsz. 67.85.1. (Fotó: Radocsay Dénes gyűjteménye)
Fig. 8. Fragmentary tombstone from Esztergom-Kovácsi (?). 12th century – first half of the 13th century. Esztergom, Castle Museum, inv. no. 67.85.1. (Photograph: Dénes Radocsay collection)

³³ „Templomok, kolostorok a középkori Esztergomban” című kiállítás, Esztergom, Balassa Bálint Múzeum, 1996.

³⁴ AZZOLA 1990.

³⁵ LEPOLD, *Leltár* 2. lap; GEREVICH 1938, 60; VERNEI-KRONBERGER 1939, 12, és 3. tábla; *Magyar művelődéstörténet* 1. 1939, kép a 401. oldalon; KOZÁK 1982, 90, és 35. kép.

³⁶ ZOLNAY 1982, 223, képaláírás: „Keresztet lovag sírköve Esztergom-Szentkirályról, a buda-felhévízi keresztetek ikerkolostorából, XII. sz.”

³⁷ RUTTKAY 1993, 155, és 7. kép; KRATOCHVÍLOVÁ 1997.

³⁸ Az Országos Műemléki Felügyelőség Fotótárából az 1970-es években kiselejtett, régi pozitív, egy ideig a Tervtárba mentve, később feltehetően visszakért a Fotótárba; jelenleg lappang.

³⁹ KOVAČOVIC 1934, 27–28, hivatkozik rá: KRATOCHVÍLOVÁ 1997.

9. ábra. Sírkő Alsóbotfalu templomából, 14. század eleje. Nagyszombat, Západoslovenské múzeum, ltsz. 12417. (Fotó: Juraj Šedivý)

Fig. 9. Tombstone from a church at Alsóbotfalu (Dolne Bzince, Slovakia), early 14th century. Nagyszombat (Trnava, Slovakia), Západoslovenské Museum, inv. no. 12417. (Photograph: Juraj Šedivý)

Fiala is fenntartotta.⁴⁴ Egy Péter nevű személynek 1300 körül állított, pozsonyi sírlap kiszélesedő szárvégződésű, meglehetősen általános megformálású keresztjét⁴⁵ legújabbban is templomos kereszt („Templerkreuz”) névvel jellemezték.⁴⁶ A szepességi Ószelec (Hozelec, Szlovákia) 19. század elején lebontott templomából a közeli Svábfalvára (Svabovce) került, egymáshoz igen hasonló, a 14. század első felében készült, töredékes sírkövek egykor feliratot hordozó keretén belül a domborművű ábrázolás csúcsíves, háromkaréjos talpból kinövő nyélen kiszélesedő

sírkövét írta le, a kereszt mellett olvasható *EL* monogramot *equestrus libertusként* oldva fel, végül Viera Luxová már jóval Kratochvílová publikációjának megjelenését követően szerzetesnek a johanniták pöstyéni kolostorából származó sírköveként említette.⁴⁰ Az egyértelműen megcáfolt pöstyéni lovagrendi kapcsolatot azonban megelőzte egy ugyancsak alaptalan alsóbotfalui lovagrendi hagyomány. Az először 1332–1337 között a pápai tizedjegyzékekben említett falu⁴¹ templomát a római katolikus plébánia 1870-ben írt *Historia Domusa* helyi hagyomány alapján akkor 655 évesnek, vagyis 1215-ben épültnek mondta, és a leírás utalt az 1776-os *Canonica Visitatoria*, amely szerint az épületet gótikus stílusban a templomosok emelték, valamint hivatkozott Noszlopy Zsigmondra is, aki egy az esztergomi káptalan *Liber Intimatorum*ában szereplő, 1792-ben kelt bejegyzés alapján ugyancsak 1215-re tette, és a kereszteseknek, illetve a hospitályosoknak tulajdonította egy a Javorina-hegy alatt alapított kolostor építését, amelynek faragott köveiből emelték később a plébániatemplomot.⁴² A középkori forrásokkal alá nem támasztható kolostori hagyomány létrejöttében talán szerepet játszhatott a sírkő is, amely ugyan csak 1914-ben került elő a templom tatarozása során, de a 18. században esetleg még látható volt.

Egy a pozsonyi (Bratislava, Szlovákia) városi múzeum (Metské múzeum v Bratislava) gyűjteményében lévő, szabálytalan faragású, román kori sírlapon keretezetlen mezőben domborművű, félkörű talpból nőző latin kereszt látható, amelynek két vízszintes szára hármass csúcsban, a függőleges rombuszszerűen kiszélesedő hegyben végződik⁴³ – az ábrázolás az íves talpuzaton álló, korai sírkövek egyik jellegzetes példája. A múzeum gyűjteményének helyet adó klarissza kolostor ismertetésében 1976-ban templomos lovag sírköveként írták le a faragványt, és az azonosítást a pozsonyi gyűjtemények gótikus katalógusában Andrej

⁴⁰ RUTTKAY 1993, 155, és 7. kép; LUXOVÁ 2003, 325.

⁴¹ *Rationes collectorum* 1887, 230.

⁴² Az alábbi irodalmi adatok forrása: dr. Emília Kratochvílová 1997-ben Lővei Pálnak írt levelei, illetve VARGA – KIŠŠ – KRATOCHVÍLOVÁ 1997: BENEŠ 1870, 3; *Liber Intimatorum* I. 259 (1792. május 14-i bejegyzés); NOSZLOPY 1806, 81–83.

⁴³ LŐVEI 2009, 919. kép.

⁴⁴ KOSTKA 1976, 19, 69, és 49. kép; FIALA 1999, 66 (53. sz.); a felvetéssel kapcsolatos értetlenkedés: ŠEDIVÝ 2007, 81, és Abb. 30.

⁴⁵ LŐVEI – VARGA 1987, I. 337, és II. 174. kép; LUXOVÁ 2003, 332, 664 (2.2.2. kat. sz.).

⁴⁶ ŠEDIVÝ 2007, 81, és Abb. 31.

10. ábra. Sírkő Ószelecről Svábfalván,
14. század első fele.
(Fotó: Wehli Tünde)

Fig. 10. Tombstone from Ószelec (Hozelec,
Slovakia) at Svábfalva (Švábovce,
Slovakia), first half of the 14th century.
(Photograph: Tünde Wehli)

11. ábra. Márcfalva, bűnbánati kereszt, 13. század (?).
(Fotó: Lővei Pál)

Fig. 11. Márcfalva (Marz, Austria), penitential cross,
13th century (?). (Photograph: Pál Lővei)

szárvégződésű, egyenlőszárú keresztet ábrázol (10. ábra).⁴⁷ Kemény Lajos szerint a kereszt itt is okot adott arra a mondára, hogy alatta templomos lovag nyugszik.⁴⁸ A kifelé szélesedő szárú márcfalvi (Marz, Ausztria) keresztet⁴⁹ is összefüggésbe hozták a faluval egyébként történeti kapcsolatban sosem álló johannita-, illetve templomos lovagrendekkel, a faragvány azonban valószínűleg bűnbánati kereszt volt (11. ábra).⁵⁰

Jakab Elek 1870-ben – a város történetéről írott műve egyik illusztrációjaként – közölt egy a kolozsvári (Cluj, Románia) Szent Mihály-templomban talált, majd vissza is temetett sírkőről Eszterházy János által készített rajzot (12. ábra).⁵¹ A kőlap mezőjében karéjokkal tagolt tükörben enyhén jobbra dőlő háromszögpajzs volt, benne kiszélesedő szárú görög keresztrel, amelynek felső szárvégével hatszirmú rozetta érintkezett, és a felső kereszt szár két oldalán monogram két betűje volt olvasható. Jakab a sírkőével egy lapon közölte egy másik hasonló címer rajzát is, a kolozsvári

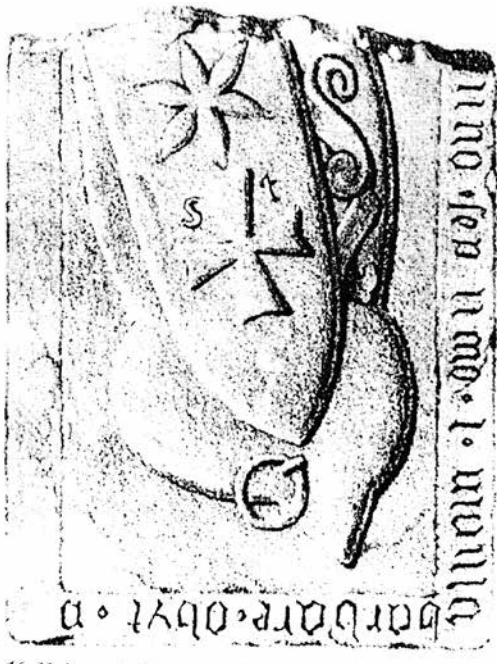
⁴⁷ KEMÉNY 1904, 341; DIVALD 1906, 100; SCHÜRER – WIESE 1938, 81; VERNEI-KRONBERGER 1939, 17, 62 (52. jegyzet), és 4.a. kép; SLIVKA 1982, 392; LŐVEI – VARGA 1987, I. 337, és 337.3. ábra; HAVLICE 2001, 192 (2. sz.), 193. (3:1, 3:2. sz.), 215; LŐVEI 2009, 920–922. kép.

⁴⁸ KEMÉNY 1904, 341.

⁴⁹ PAUL 1975, 43 (65. kat. sz.), és 41. kép; SCHMELLER-KITT 1976, 190; SCHMELLER-KITT 1993, 314, és 473. kép; LŐVEI 2009, 702. kép.

⁵⁰ SCHMELLER-KITT 1993, 314.

⁵¹ JAKAB 1870b, VIII. tábla.

12. ábra. 15. század első feléből származó sírkő töredéke a kolozsvári Szent Mihály-templomban. (Rajz: Eszterházy János, JAKAB 1870b nyomán)

Fig. 12. Fragment of a tombstone from the first half of the 15th century in the Church of St. Michael, Kolozsvár (Cluj-Napoca, Romania). (Drawing: János Eszterházy, after JAKAB 1870b)

13. ábra. Címerkő a kolozsvári Szent Mihály-templomban, 15. század első fele. (Fotó: Lővei Pál, 2022)

Fig. 13. Stone-carved crest in the Church of St. Michael, Kolozsvár (Cluj-Napoca, Romania), first half of the 15th century. (Photograph: Pál Lővei, 2022)

Magyar utca 442. sz. ház kapuívéről: az ovális, alul csúcsos pajzsos kereszt, fölötté hatágú csillag látható, a kereszt felső szára két oldalán monogrammal. A rajzok alapján mindkét címerben *s* és *t* betűk álltak, Jakab szerint azonban *d* vagy inkább *o*, valamint *t* betűk, a *Domus* vagy *Ordo Teotonicus* rövidítéseként, miáltal a Szent János lovagrendi címerrel ékes kőlap a jeruzsálemi lovagrend egy előkelő tagjának, hihetőleg perjelének sírköve lehetett.⁵² A sírkő címeréhez hasonló ábrájú címerpajzs megtalálható ráadásul magában a Szent Mihály-templomban is, a déli mellékhajó keleti végében, magasan a déli falon (13. ábra) – a sírkő alá temetett személy minden bizonnyal a templom egy azonosítatlan jótevője volt. Kimondatlanul, mindazonáltal nyilvánvalóan, a pajzsok keresztábrázolása adott alapot a lovagrendi „konstrukcióhoz”, pedig mindkét esetben ugyanannak a polgári családnak, alighanem ugyanannak a személynek a címereiről van szó, amelyeknek sem a német lovagrendhez, sem a johannitákhoz nem volt semmi köze. A templom helyreállítása során, 2021-ben egyébként a padló alatt Lupescu Radu újra megtalálta az Eszterházy-féle rajz torzításából semmit sem mutató töredéket.⁵³

Verébi Péter erdélyi alvajda (+1403) mártaverebélyi sírkövének⁵⁴ a címerpajzs alatt kifaragott, talpból nő, nagyméretű keresztje Kurcz Ágnes által még újabban is említést nyerhetett

⁵² JAKAB 1870a, 291–292 (4. jegyzet is).

⁵³ A leletről kapott tájékoztatásért köszönettel tartozom Lupescu Radunak.

⁵⁴ CZEGLÉDY – KOPPÁNY 1969, 31, 33, 46, 50, és 13, 43. kép; LŐVEI – VARGA 1987, I. 337, 462, 588, 589, és 586/4. ábra, II. 1220. kép; LŐVEI – WEISZ 2016, 245–246, és 20. kép.

a johannitákkal való lehetséges, de minden alapot nélkülöző összefüggés jeleként.⁵⁵ Az ötletadó Csoma József volt, aki a címeres pecsétek és sírkövek egyenlőszárú, talpas keresztjeivel kapcsolatban általában is felvetette a lovagrendi kapcsolat lehetőségét.⁵⁶ A nyomában Kurcz a Hahót-Buzád nemzetség bölényfejének szarvai közé helyezett keresztet, a Debreceni Dózsa erdélyi vajda majd nádor (+1320) címerpajzsában, illetve Nagymartoni Pál sasos címerében lévő keresztet, a Stiborok félholdak között megjelenő jelvényét, a Tornai János (+1406) tornai (Turna nad Bodvou, Szlovákia) sírkövén látható címer pajzsfőjében elhelyezett keresztet sorolta fel, további 15. századi kereszties családi címerrel együtt.⁵⁷ Az írott források hiánya mellett kétkedésre adhat alapot, hogy például a Hahót-Buzádok címerpajzsain a keresztet nyolcágú csillag is helyettesítheti, Nagymartoni Pál egyik pecsétjén pedig a kereszt holdsarlóval párosul,⁵⁸ amely motívum egy teljesen más ikonográfiai összefüggésre utalhat.

Jelenlegi ismereteink alapján elmondható, hogy a középkori Magyarország területéről egyetlen olyan kereszties ábrájú sírkő sem ismert, amely a lovagrendekkel akár csak a lehetőség szintjén is kapcsolatba hozható lenne. Egyedül egy a 15. század harmadik negyedéből származó, Óbudán talált, páncélos figura oroszlánon nyugvó lábát ábrázoló töredék köthető nagy valószínűséggel a johannitákhoz, a bojtokban végződő zsinórok főpapi rangjelvényének rajta látható töredékes motívuma (két bojttal) a páncélos ábrázolással ugyanis leginkább egy vránai perjel személye esetén kapcsolódhatott össze.⁵⁹

Érdekes adalékot jelent a témára az újkorban ráakódott, a 19. században is még jócskán ható bizonytalanságokhoz a johanniták, illetve Szentgyörgyi és Bazini (III.) György (+1467) pozsony-szentgyörgyi (Svätý Jur, Szlovákia), figurális ábrájú síremlékének⁶⁰ indokolatlan kapcsolatba hozása.⁶¹ A levéltáros Rajcsányi Ádám gyűjteményének egy 18. századi rajza a kifaragott alakot a kőlap körvonalainak és köriratának elhagyásával ábrázolta.⁶² Felirata szerint a rajz a jeruzsálemi Szent János-lovagrend egy lovagját – Szentgyörgyi és Bazini Tamás grófot, a johanniták vránai perjelét – ábrázolja, annak márvány mauzóleumáról. A tévedés oka a körirat hiánya volt, a felirattól ugyanis elveszett az elhunyt keresztnevét hordozó rész, így a hasonló családnév alapján már nem volt nehéz a faragvány és a Hunyadi Jánossal rokonságban álló, Fejér megyei eredetű szentgyörgyi Székely Tamás vránai perjel (1450–1461)⁶³ összekapcsolása. A két eltérő eredetű, magukat más-más településről mégis hasonló módon nevező család összemossa mellett alapvető hiba volt, hogy a Gut-Keled nemzetség címerének a pozsony-szentgyörgyi sírkövön ábrázolt zászlón kifaragott, hatágú csillagát a rajzoló a „johannita viselethez” jobban illeszkedőnek gondolt, barokkizált máltai keresztte alakította. A tévedést egy időre kanonizálta a rajznak már a következő század elején, Fuxhoffer Damján (1741–1814) alpműnek számító *Monasteriologia*jában történt közzététele (1803): a rézmetszet a figura mellett az eredetinek a hibás évszámát és a téves személyazonosítást tartalmazó feliratát is betű szerint átvette (14. ábra).⁶⁴

Amennyire ezt meg tudom ítélni, külföldön, így Rómában, az apuliai Barlettában, württembergi, porosz és más német vidékeken, Bázelen és francia területen is többnyire a figurális – legfeljebb sokszor az olcsóbban megvalósítható, vésett vonalas technikájú – síremlékek jelentették a lovagrendek tagjai számára elvárható színvonalat.⁶⁵

⁵⁵ KURCZ 1988, 134.

⁵⁶ CSOMA 1915, 18.

⁵⁷ KURCZ 1988, 134.

⁵⁸ Alsólendvai Miklós zalai ispán pecsétje, 1328, illetve Nagymartoni Pál pecsétje, 1323: ENGEL – LŐVEI 1998, 145, és 3/a kép, illetve 139–140, és 1. kép.

⁵⁹ GÖMÖRI HAVAS 1890, 37, 39; LŐVEI 1994; LŐVEI 2021, I. 198–199, és II. 298. kép.

⁶⁰ LŐVEI 2021, I. 225–226, és II. 329. kép.

⁶¹ A téma valamivel részletesebb, korábbi tárgyalása: LŐVEI 2000, 509.

⁶² RAJCSÁNYI, *Collectio*, fol. 117; ENDRÓDI 2000, 487 (VIII-3e kat. sz.).

⁶³ ENGEL 1996, II. 224.

⁶⁴ FUXHOFFER 1803, II., a 212. és 213. oldal között.

⁶⁵ Részletesebben, példákkal: LŐVEI 2009, 237–238.

14. ábra. Szentgyörgyi és Bazini (III.) György (†1467) alakja pozsonyszentgyörgyi sírkövééről. (FUXHOFFER 1803 nyomán)

Fig. 14. Depiction of George (III) Szentgyörgyi and Bazini (d. 1467) from his sepulchral monument at Pozsonyszentgyörgy (Svätý Jur, Slovakia). (After FUXHOFFER 1803)

A középkori Magyarország kereszties ábrájú síremlékeinek lovagrendi kapcsolódása cáfolható, azonban nem nélkülözi a történeti realitást, vagyis a felvetés nem tudománytalan. Van azonban egy durva faragású, az ördögösfüzesi sírkőhöz hasonlóan liliomos szárvégződésű, a kassai darabokra hajazva orrtagokkal is díszített keresztet ábrázoló, Pilisszántón napvilágra került sírkő, amelynek irodalma az utóbbi évtizedek áltudományos hangulatkeltésének „szép” példáival szolgál, természetfeletti erők közreműködését, lehetetlen kronológiai kapcsolatokat tételezve, pedig „csupán” a társadalom felsőbb rétegeinek művészeti reprezentációját képviselő, fentebb említett gótikus alkotások falusi átértelmezésének egyedi és értékes emléke, amely minden szempontból jól beleilleszthető a 14. század keresztény halotti kultuszába.⁶⁶

⁶⁶ LŐVEI 2018.

IRODALOM

- AZZOLA 1990 AZZOLA, Friedrich Karl: Die Scheibenkreuzplatte im Balassa Bálint Museum zu Esztergom (Gran). *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok* 2. Budapest 1990, 43–49.
- BENEŠ 1870 BENEŠ, Jozef: *História parochiae Alsóbotfalvensis* I. 1870. (Kézirat az alsóbotfalui római katolikus plébánián).
- CSELENKÓ 2006 CSELENKÓ Borbála: *Szerzetesrendek az Árpád-kori Zala megyében*. Zalai Kismonográfiák 9. Zalaegerszeg 2006.
- CSOMA 1915 CSOMA József: Lovagrendkeresztek a magyar heraldikában. *Turul* 33 (1915) 17–21.
- CZEGLÉDY – KOPPÁNY 1969 SZ. CZEGLÉDY Ilona – KOPPÁNY Tibor: A mátraverebélyi r.k. templom (Die römisch-katholische Kirche in Mátraverebély). *Magyar Műemlékvédelem* 4. 1963–1966 (1969) 31–53.
- DIVALD 1906 DIVALD Kornél: *Szepesvármegye művészeti emlékei* II. Szobrászat és festészet. Budapest 1906.
- ENDRŐDI 2000 ENDRŐDI Gábor: Lapok Rajcsányi Ádám heraldikai gyűjtéséből. In: *Történelem – kép. Szemelvények múlt és művészet kapcsolatából Magyarországon*. Kiállítási katalógus / Magyar Nemzeti Galéria. Szerk.: Mikó Árpád – Sinkó Katalin. Budapest 2000, 485–489. (VIII-3. kat. sz.)
- ENGEL 1996 ENGEL Pál: *Magyarország világi archontológiája 1301–1457 (Secular Archontology of Hungary 1301–1457)* I–II. História könyvtár: Kronológiák, adattárak 5. Budapest 1996.
- ENGEL – LŐVEI 1998 ENGEL Pál – LŐVEI Pál: Sokpecsétes oklevelek 1323-ból és 1328-ból (Vielbesiegelte Urkunden von 1323 und 1328). In: *Koppány Tibor hetvenedik születésnapjára. Tanulmányok*. Szerk.: Bardoly István – László Csaba. Művészettörténet – műemlékvédelem 10. Budapest 1998, 133–148.
- FIALA 1999 FIALA, Andrej: Kamenné architektonické články a náhrobníky. In: *Gotické umenie z bratislavských zbierok*. Katalog výstavy / Slovenská národná galéria. Eds: Glatz, Anton C. – Janovičková, Marta. Bratislava 1999, 65–68.
- FRÓDE 1900 FRÓDE Vilmos: Felső-Magyarország középkori épületeinek kőfaragó jelei. *Magyar Mérnök és Építész-Egylet Közlönye* 34 (1900) 421–443.
- FUXHOFFER 1803 FUXHOFFER, Damian: *Monasteriologia regni Hungariae, in qua libris V. synoptice, originario-diplomatice describuntur omnia singulorum religiosorum ordinum monasteria, quae unquam ab ingressu Hungarorum in Pannonia fundata fuerunt* I–II. Weszprimii 1803.
- GEREVICH 1938 GEREVICH Tibor: *Magyarország románkori emlékei*. Magyarország művészeti emlékei 1. [Budapest] 1938.
- GOSS 2006 GOSS, Vladimir P.: Military orders between Sava and Drava rivers – Sculpture. *Radovi* 30 (2006) 51–65.

- GÖMBÖS 1993 GÖMBÖS Tamás: *A szerzetes és lovagrendek címerei és viseletei.* [Budapest] 1993.
- GÖMÖRI HAVAS 1890 GÖMÖRI HAVAS Sándor: Az ó-budai Fehéregyház. *Budapest Régiségei* 2 (1890) 3–50.
- GYÖRFFY 1987, I GYÖRFFY György: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I.* Budapest 1987³.
- GYÖRFFY 1987, II GYÖRFFY György: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza II.* Budapest 1987.
- GYÜRKY 1984 H. GYÜRKY Katalin: Feliratos sírkő 1289-es évszámmal a budai domonkos kolostorból (Ein Grabstein mit Inschrift und der Jahreszahl 1289 aus dem Dominikanerkloster zu Buda). *Budapest Régiségei* 26 (1984) 247–252.
- HAVLICE 2001 HAVLICE, Ivan: Príspevok k súpisu náhrobných kameňov na východnom Slovensku (Beitrag zum Grabsteinverzeichnis in der Ostslowakei). *Historica Carpatica* 31/32 (2001) 191–218.
- JAKAB 1870a JAKAB Elek: *Kolozsvár története.* I. Budán 1870.
- JAKAB 1870b [JAKAB Elek:] *Kolozsvár története világosító rajzai.* Buda 1870.
- KEMÉNY 1904 KEMÉNY Lajos: Szepesvármegyei templomokról. *Archaeologiai Értesítő* 24 (1904) 341–343.
- KOSTKA 1976 KOSTKA, Jiří: *Klarisky kostol v Bratislave.* Bratislava 1976.
- KOVÁCS 1984 KOVÁCS Éva: Signum crucis – lignum crucis (A régi magyar címer kettős keresztjének ábrázolásairól). In: *Eszmetörténeti tanulmányok a magyar középkorról.* Szerk.: Székely György. Budapest 1984, 407–423.
- KOVAČOVIC 1934 KOVAČOVIC, Ján: *Pamätná kniha obče Dolné Bzince.* Kézirat. 1934.
- KOZÁK 1982 KOZÁK, Károly: Constructions dans la Hongrie des XII–XVe siècles des ordres de chevalerie et d’Hospitaliers et leur influence. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 34 (1982) 71–130.
- KRATOCHVÍLOVÁ 1997 KRATOCHVÍLOVÁ, Emília: Kamenné svedectvá minulosti. In: Kratochvílová, Emília – Kišš, Igor – Šupáková, Ludmila – Varga, Ladislav – Stankoviansky, Miloš: *Bzince pod Javorinou 1337–1997.* Bzince pod Javorinou 1997, 20–24.
- KURCZ 1988 KURCZ Ágnes: *Lovagi kultúra Magyarországon a 13–14. században.* Budapest 1988.
- LEPOLD, *Leltár* LEPOLD Antal által készített leltár az esztergomi ásatásokról. Kézirat. Esztergom, Balassa Bálint Múzeum, Adattár, ltsz.: 310.
- Liber Intimatorum* *Liber Intimatorum* I. 1792.
- LŐVEI 1991 LŐVEI, Pál: Mittelalterliche Grabdenkmäler in Buda. In: *Budapest im Mittelalter.* Ausstellungskatalog / Braunschweigisches Landesmuseum. Hrsg.: Biegel, Gerd. Braunschweig 1991, 351–365, 527–530, 538.
- LŐVEI 1994 LŐVEI Pál: Figurális síremlék töredéke. In: *Pannonia Regia. Művészet a Dunántúlon 1000–1541.* Kiállítási katalógus / Magyar Nemzeti Galéria. Szerk.: Mikó Árpád – Takács Imre. Budapest 1994, 290–291. (IV-62. kat. sz.)

- LÓVEI 2000 LÓVEI Pál: Saxa loquuntur. Egy képzeletbeli nemzeti sírkőpantheon felé. In: *Történelem – kép. Szemelvények múlt és művészet kapcsolatából Magyarországon*. Kiállítási katalógus / Magyar Nemzeti Galéria. Szerk.: Mikó Árpád – Sinkó Katalin. Budapest 2000, 507–514.
- LÓVEI 2009 LÓVEI Pál: „*Posuit hoc monumentum pro aeterna memoria*” – Bevezető fejezetek a középkori Magyarország síremlékeinek katalógusához I–II. Akadémiai doktori értekezés. Budapest 2009.
http://real-d.mtak.hu/381/1/Lovei_Pal1.pdf;
http://real-d.mtak.hu/381/4/Lovei_Pal2a.pdf;
http://real-d.mtak.hu/381/7/Lovei_Pal_kepek.pdf
- LÓVEI 2018 LÓVEI Pál: A pilisszántói keresztes kő legendája. In: *Genius loci. Laszlovszky 60*. Eds: Mérai, Dóra – Drosztmér, Ágnes – Lyublyanovics, Kyra – Rasson, Judith – Papp Reed, Zsuzsanna – Vadas, András – Zatykó, Csilla. Budapest 2018, 305–310.
- LÓVEI 2021 LÓVEI Pál: *Porfír, kő, márvány. Kőanyagok, kőfaragók, kőberakások a középkori Magyarországon* I–II. Magyar történelmi emlékek. Értekezések. Budapest 2021.
- LÓVEI – VARGA 1987 LÓVEI Pál – VARGA Livia: Síremlékek. In: *Magyarországi művészet 1300–1470 körül*. Szerk.: Marosi Ernő. Budapest 1987, I. 334–342, 459–466, 587–593, 694–701; II. képek.
- LÓVEI – WEISZ 2016 LÓVEI Pál – WEISZ Boglárka: A gazdaság- és pénzügyigazgatás szereplőinek szórványos síremlékei a középkori Magyarországon. In: *Pénz, posztó, piac. Gazdaságtörténeti tanulmányok a magyar középkorról*. Szerk.: Weisz Boglárka. Magyar történelmi emlékek. Értekezések. Budapest 2016, 217–263.
- LUPESCU 1996 LUPESCU, Radu: Un monument funerar inedit în biserica Densus (Jud. Hunedoara) (Ein unbekannter Grabstein in der Kirche von Densus, Kr. Hunedoara). *Arheologia Medievala* I. Reșița 1996, 180–185.
- LUXOVÁ 2003 LUXOVÁ, Viera: Memento mori: formy náhrobnej skulptúry. In: *Gotika. Katalog výstavy / Slovenská národná galéria. Dejiny slovenského výtvarného umenia*. Red.: Buran, Dusan. Bratislava 2003, 325–333, 664–670.
- Magyar művelődéstörténet 1.*
1939 *Magyar művelődéstörténet*. Szerk.: Domanovszky Sándor. 1. Ősműveltség és középkori kultúra. Szerk.: Váczy Péter. Budapest [1939]. [képszerkesztő: Varjú Elemér]
- MIHALIK 1897 MIHALIK József: A kassai dóm régi síremlékei. *Archaeologiai Értesítő* Ú. f. 17 (1897) 157–172.
- MRT 5 HORVÁTH István – H. KELEMEN Márta – TORMA István: *Komárom megye régészeti topográfiája. Esztergom és a dorogi járás*. Magyarország régészeti topográfiája 5. Budapest 1979.
- MÜLLER 1857 MÜLLER, Friedrich: Archäologische Skizzen aus Schässburg. *Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde* N. F. 2 (1855/1857:3 [1857]) 381–430.
- MYSKOVŠKY 1888 MYSKOVŠKY Viktor: Két régi síremlék a kassai dómban. *Archaeologiai Értesítő* Ú. f. 8 (1888) 125–130.

- MYSKOVŠZKY 1894 MYSKOVŠZKY Viktor: Sárosmegyei műemlékek. *Archaeologiai Értesítő* Ú. f. 14 (1894) 404–411.
- NOSZLOPY 1806 NOSZLOPY, Zsigmond: *Status historico-geographicus comitatus Nitriensis ad Regnum Hungariae pertinentis*. Posónii 1806. (Kézirat, Országos Széchényi Könyvtár, Quartale latinum N° 261, 263).
- PAUL 1975 PAUL, Ada: *Steinkreuze und Kreuzsteine in Österreich. Eine Bestandaufnahme*. Horn 1975.
- POPA – ZDROBA 1969 POPA, Radu – ZDROBA, Mircea: Ctitoria cnezilor Giulesteni. Un nou monument romanesc din piatra in Maramures. *Studii și Cercetări de Istorie veche* 20 (1969) 267–285.
- RAGAČ 2007 RAGAČ, Radoslav: K počiatkom teritoriálnej sfragistiky Liptove. In: *Pečate a ich používatelia. Zborník príspevkov z rovnomennej konferencie ... SIGILLVM 12.–13. septembra 2006 v Martine*. Bratislava 2007, 97–106.
- RAJCSÁNYI, *Collectio* *Collectio Adami Rajcsanyi*, Tomus LIV. Scuta gentilitia cum Sigillis, cura A. Rajcsányi collecta. Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár, Fol. Lat. 3645.
- Rationes collectorum* 1887 *Rationes collectorum pontificiorum in Hungaria. Pápai tized-szedők számadásai 1281–1375*. Monumenta Vaticana Hungariae I:1. Budapest 1887.
- RÁCZ 1995 RÁCZ György: Az Ákos nemzetség címere (Die Wappenentwicklung des Adelsgeschlechtes Ákos). *Turul* 68 (1995) 11–34.
- RÉCSEY 1896 RÉCSEY Viktor: *A kassai dóm régi síremlékei*. Első füzet. Budapest 1896.
- RUSU 2019 RUSU, Adrian Andrei: *Castelul și spada. Cultura materială a eliterol din Transilvania în Evul Mediu târziu*. Cluj-Napoca 2019.
- RUTTKAY 1993 RUTTKAY, Alexander: Die Ritter- und Spitalsorden in der Slowakei (Archäologie und Geschichte). In: *Actes – XII. Congrès International des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques, Bratislava 1991*. T. 4. Bratislava 1993, 146–161.
- SCHMELLER-KITT 1976 SCHMELLER-KITT, Adelheid: *Burgenland*. Die Kunstdenkmäler Österreichs – Dehio-Handbuch. Wien 1976.
- SCHMELLER-KITT 1993 SCHMELLER-KITT, Adelheid: *Die Kunstdenkmäler des politischen Bezirkes Mattersburg*. Österreichische Kunsttopographie 49. Wien 1993.
- SCHÜRER – WIESE 1938 SCHÜRER, Otto – WIESE, Erich: *Deutsche Kunst in der Zips*. Brünn – Wien – Leipzig 1938.
- ŠEDIVÝ 2007 ŠEDIVÝ, Juraj: *Mittelalterliche Schriftkultur im Pressburger Kollegiatkapitel*. Bratislava 2007.
- ŠEDIVÝ 2022 ŠEDIVÝ, Juraj: Slovo, obraz a text. Najstaršie stredoveké sepulkrálie zo Slovenska a semiliteralia (Word, picture and text: The oldest sepulchral monuments from Slovakia and semi-literacy). In: *Epigraphica & Sepulcralia 11. Fórum epigrafických a sepulkrálných študií*. Ed.: Roháček, Jiří. Praha 2022, 17–48.

- SLIVKA 1982 SLIVKA, Michal: Vysledky vyskumu kostola v Chrasti nad Hornádom, okr. Sp. Nová Ves (Die Erforschung der Kirche in Chrast nad Hornádom. Bez. Spišská Nová Ves und ihre Ergebnisse). *Archaeologia Historica* 7 (1982) 385–413.
- Stotinu kamenčica 2007 *Stotinu kamenčica izgubljenoga raja. Romanička skulptura u muzejima i zbirnama između Save i Drave / A Hundred Stones from a Lost Paradise. Romanesque Sculpture in Museums and Collections between the Sava and the Drava Rivers.* Ured.: Jukić, Vjekoslav – Puc, Tihana. Arheološki muzej u Zagrebu 2007.
- TAKÁCS 1992 TAKÁCS Imre: *A magyarországi káptalanok és konventek középkori pecsétjei* (Mittelalterliche Siegel ungarischer Dom- und Stiftskapitel und Konvente). Budapest 1992.
- TEDESCHI 2012 TEDESCHI, Carlo: Le iscrizioni: edizione, analisi paleografica e commento. In: *Graffiti templari. Scritture e simboli medievali in una tomba etrusca di Tarquinia.* A cura di Tedeschi, Carlo. Scritture e libri del medioevo 11. Roma 2012, 29–94.
- TETTAMANTI – BATIZI 2006 TETTAMANTI Sarolta – BATIZI Zoltán: *Térből térre. A Szent Mihály-templom régészeti kutatásának eredményeiről.* [Vác] 2006.
- VALTER 2004 VALTER Ilona: *Árpád-kori téglatemplomok Nyugat-Dunántúlon.* METEM Könyvek 43. Budapest 2004.
- VARGA – KIŠŠ – KRATOCHVÍLOVÁ 1997 VARGA, Vladimír – KIŠŠ, Igor – KRATOCHVÍLOVÁ, Emília: Prvá písomná zmienka o Bzinciach a osadách. In: Kratochvílová, Emília – Kišš, Igor – Šupáková, Ludmila – Varga, Ladislav – Stankoviansky, Miloš: *Bzince pod Javorinou 1337–1997.* Bzince pod Javorinou 1997, 17–19.
- VERNEI-KRONBERGER 1939 VERNEI-KRONBERGER Emil: *Magyar középkori síremlékek* (Hungarian medieval tombstones). A budapesti Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem Művészettörténeti és Keresztényrégészeti Intézetének dolgozatai 60. Budapest 1939.
- WEISZ 2021 WEISZ Attila: Az ördögösfüzesi református templom középkori emlékei. In: *Középkori művészet a Szamos mentén. Templomok a Mezőségtől Beszterce-Naszódig* I. Szerk.: Kollár Tibor. Kolozsvár – Budapest 2021, 291–323.
- WICK 1933 Dr. WICK Béla: *Kassa régi síremlékei – XIV–XVIII. század.* Košice 1933.
- ZOLNAY 1978 ZOLNAY László: A régi zólyomi ispánság építkezéseinek történetéhez 3. *Ars Hungarica* 6 (1978) 179–204.
- ZOLNAY 1982 ZOLNAY László: *Az elátkozott Buda – Buda aranykora.* Budapest 1982.

CROSSES, CRUSADERS, AND ERRONEOUS BELIEFS

Pál Lővei

In 1987, Elek Benkő photographed a sepulchral monument at Ördöngösfüzes (Fizeşu Gherlii, Romania) depicting a cross fleury for a catalogue of the sepulchral monuments of Medieval Hungary, and later on also furnished valuable information about a tombstone at Táblás (Tobsdorf, Dupuş, Romania) and about another excavated in a ruined church at Máragyulafalva (Giulesti, Romania). During the 19th and 20th centuries, similar tombstones and other carvings in the Carpathian Basin featuring cross depictions were linked by the specialised literature to the Knights Hospitaller or other Crusader military orders, in almost all cases without grounds.

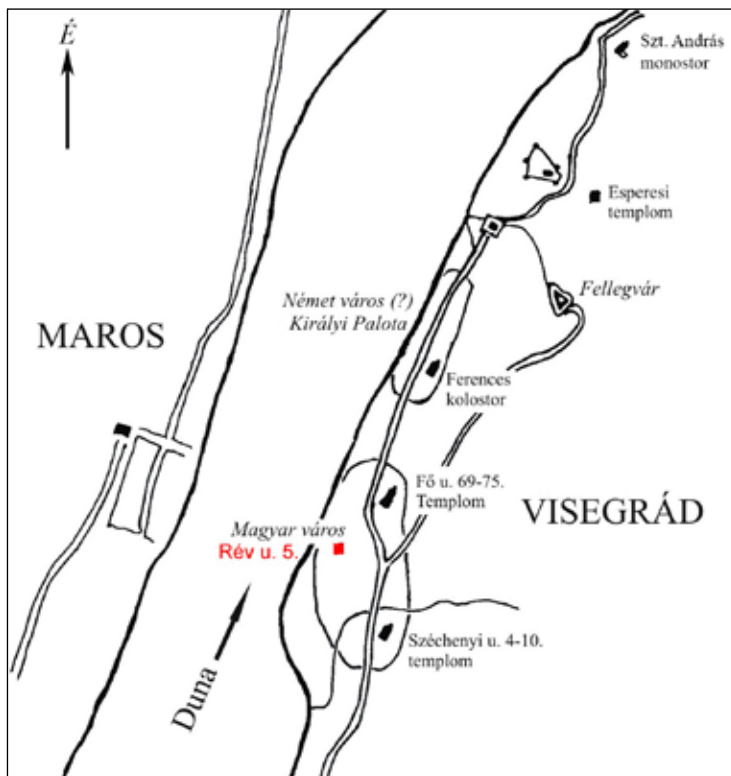
A VISEGRÁDI KÉSŐ KÖZÉPKORI ÜVEGMŰHELY (RÉV U. 5): AZ ÜVEGLELETANYAG ÁTTEKINTÉSE ÉS ARCHEOMETRIAI VIZSGÁLATA

Mészáros Orsolya¹ – Fórizs István²

RÉGÉSZETI MEGFIGYELÉSEK

A LELŐHELY A KÖZÉPKORI VISEGRÁD TELEPÜLÉSEN BELÜL

A visegrádi Rév utca 5. számú telek helyszíne ma és a középkorban egyaránt a város központjának számított (1. ábra). Az írott források és a régészeti kutatások alapján felvázolható, hogy a 14. században magyar városnak nevezett városrészben húzódott.¹ A telek területén megtalálhatók a város alapításának idejéből, a 13. század második feléből származó településnyomok. A település történetének 14. század második harmadára keltezhető építészeti korszakváltás – a királyi udvar Visegrádra költözésével megnövekedett városi lakóépületek száma, illetőleg a nagyobb kőépületek megjelenése a 13–14. század fordulóját jellemző faépítészet helyett² – a Rév u. 5. területén is megfigyelhető. Az itt talált épületmaradványok több korszak építészetét mutatják. Az 1330–1350-es évektől kezdve a város utca- és telekrendszere egységesebbé vált. A várost nagyobb méretű telkek jellemezték, több lakóépülettel. A legnagyobb – és valószínűleg díszesebb – épület a telek tulajdonosának, a királyi udvarhoz tartozó valamilyen magas rangú méltóságviselőnek, vagy városi polgárnak lakóháza lehetett, míg a kisebb, egyszerűbb épületek gazdasági célú melléképületek, vagy a familiárisok, illetve a személyzet

1. ábra. Visegrád a késő középkorban.
(MÉSZÁROS 2015, 630. nyomán)

Fig. 1. Visegrád in the Late Middle Ages.
(After MÉSZÁROS 2015, 630)

A szerzők: ¹régész, egyetemi adjunktus (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Régészettudományi Intézet, meszaros.orsolya@btk.elte.hu); ²fizikus, tudományos főmunkatárs (HUN-REN Csillagászati és Földtudományi Kutatóközpont, Földtani és Geokémiai Intézet, forizs@geokemia.hu).

¹ MÉSZÁROS 2009, 75, 211–212; MÉSZÁROS 2015, 633 (2. ábra), 634–635.

² MÉSZÁROS 2009, 82–89; MÉSZÁROS 2015, 641.

2. ábra. Visegrád. 1. Rév utca 5. lelőhely helyszíne; 2. Rév u. 5. telek a feltárt építmények maradványaival. (Rajz: Györfi – Vajda Mérnöki Iroda)

Fig. 2. Visegrád. 1. The site at Rév utca 5.; 2. Remains of the buildings uncovered on the site at Rév utca 5. (Drawing: Györfi – Vajda Engineering Office)

lakóhelyei voltak. A Rév u. 5. kőépületei is ezt az elrendezést tükrözték. A Rév utca 2. és Rév utca 5., a mai utca két oldalán, egymással szemben húzódó telkeken feltárt, csoportokba rendezett kisebb-nagyobb épületek a kutakkal együtt valószínűleg a középkorban is egy-egy telket alkottak.³ A két telek között a középkorban is utca futott (2. ábra).⁴

AZ ÜVEGKÉSZÍTÉS RÉGÉSZETI MARADVÁNYAI: KEMENCÉK

A Rév u. 5. telek területén a középkorban több épület állt. Legnagyobbik ezek közül a ma is álló, téglalap alaprajzú (29 × 10 m), észak–déli tájolású kőépület, amelynek 14. századi korszakáról és funkciójáról keveset tudunk.⁵ Három vagy négy helyiségre oszlott, keleti oldalán ajtónyílásokkal,

³ MÉSZÁROS 2009, 88; MÉSZÁROS 2015, 638.

⁴ MÉSZÁROS 2009, 81–88; MÉSZÁROS 2015, 638–639 (3. ábra). A város késő középkori fejlődéséről, társadalmáról, topográfiai alakulásáról: MÉSZÁROS 2009; BUZÁS – LASZLOVSZKY – MÉSZÁROS 2014; MÉSZÁROS 2020.

⁵ A műhelyépület teljes feltárását 2004-ben Mészáros Orsolya és Szőke Máttyás, 2005-ben Mészáros Orsolya végezte. A teleknek körülbelül a 60%-át kutatóárokokkal is feltártuk. A műhely épületén kívül egy középkori kőépület és egy kút teljességgel feltáratlan; egy kő- és egy faépület kutatóárokokkal feltérképezett. Az ásatás eddigi legrészletesebb ismertetése: MÉSZÁROS 2010, 675–689.

északnyugati végén toldaléképülettel. Név szerinti tulajdonosai ismeretlenek; kerámiakultúrája igen csekély. A fennmaradt edénytöredékek az épület 14–15. századi használatát mutatják, de rendkívül alacsony számuk arra vall, hogy az épületet alaposan kitisztították, mielőtt üvegműhellyé alakították át. Fontos megjegyezni azt is, hogy az épület alatt már a 13. század második felében számolhatunk valamilyen egyszerűbb faépülettel, amelynek járósintje és néhány kerámiaedény töredéke megmaradt. Ennek lebontása után építették fel a nagyméretű kőházat. Szoros szomszédságában kisebb, szintén a telekhez tartozó kő- és faépületek álltak.

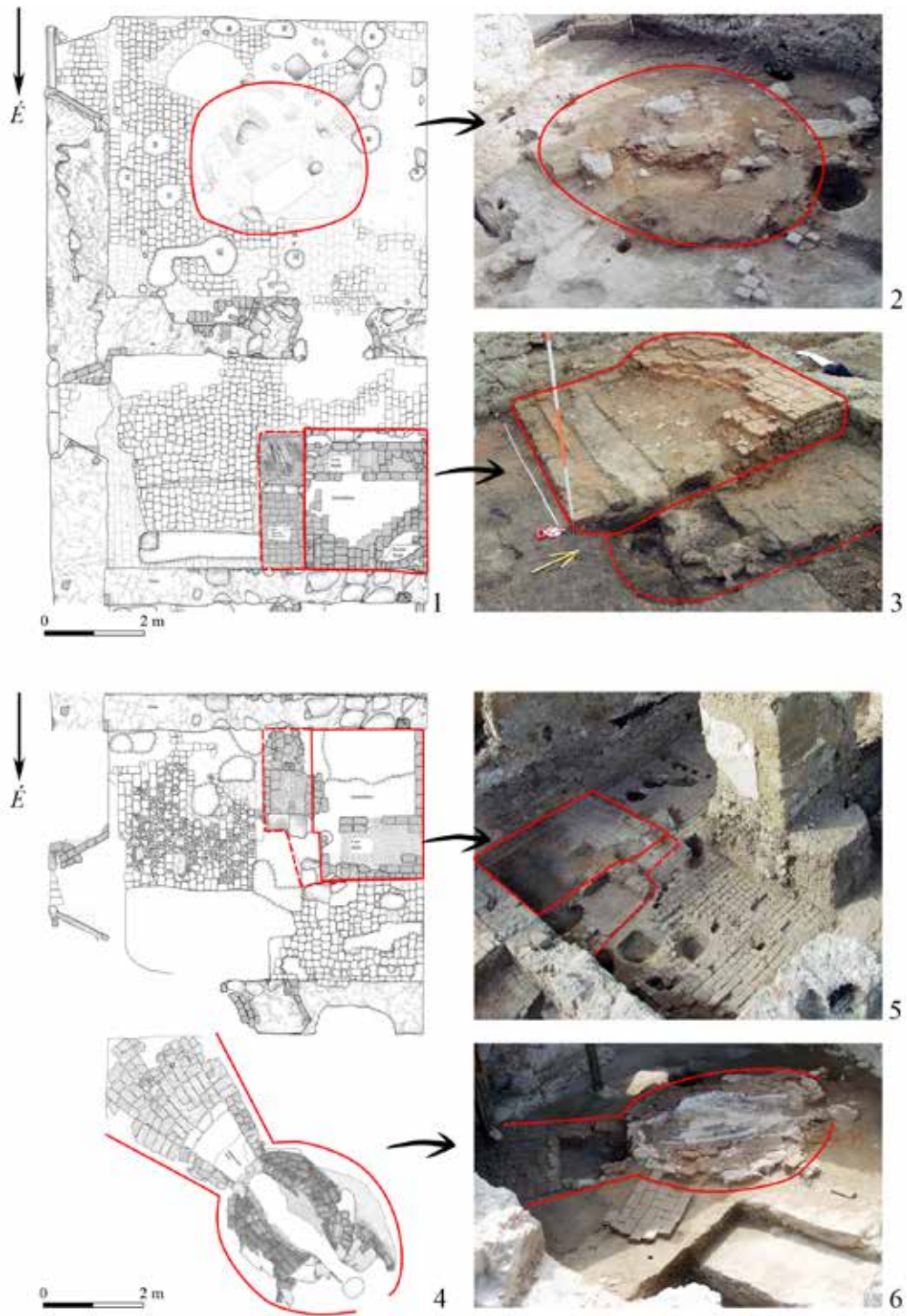
A kerámialeletek tanúsága szerint a 15. század második felére keltezhető az átépítés, amely az üvegműhely kialakítását eredményezte. A 15. század második harmadától a 16. század első feléig, harmadáig működött ebben a formában. Műhelykorszakában négy, közel megegyező méretű helyiségre oszlott, három helyiségét téglával burkolták; s mindegyikbe egy-egy kemencét építettek. A szabályos elrendezés, a kemencetípusok szimmetrikus helyzete jól előkészített, átgondolt műhelykialakításra vall. Az északi és a déli helyiségpár között nem volt átjárás; a helyiségpárokat azonos méretű és szerkezetű kemencékkel rendezték be: a két szélső helyiségben kerek-ovális alaprajzú, a két középsőben négyzet alaprajzú kemence állt.

Az épület helyiségeinek számozása dél felől indul. Az első helyiségben a kemence maradványa a helyiség közepén állt (3. *ábra* 1, 2). Tengelye északnyugat–délkeleti irányú, nagyjából kerek, átmérője 3–3,5 m. Meglehetősen pusztult állapotban maradt fenn, de lényegi elemeit meg lehetett figyelni. A tűzteret kemény agyagfelület jellemezte, amelyet kétoldalt ovális formában, dupla téglasor szegélyezett: a belső a tűztér körül kisebb téglákból állt, míg a kemence külső héját nagyobb, sötétvörös téglák képezték. Tüzelőnyílása feltehetően délkeleti oldalán volt. Átellenes pontján a kemence az alapjáig elpusztult, így vált láthatóvá az, hogy a kemencealap alatt a helyiség padlótéglája és fektetőhabarcsa teljesen hiányzik. Ugyanezt igazolta a harmadik helyiség kemencéjének szintén az alapozásig elpusztult munkafelülete. A kemencét tehát egy korábbi agyagos, elsimított járósintre építették rá, és ez után burkolták padlótéglákkal, közvetlenül a kemence kialakítása után. A kemencét keleti oldalán – az ott feltárt, másodlagosan kialakított, padlótéglát is átvágó, szabályosan kialakított cölöplyukak alapján – faemelvénnyel vették körül. Ilyen emelvények az üvegfúvást ábrázoló metszeteken gyakran láthatók. A kemence körül számtalan üvegtárgy töredéke és fémszerszámok kerültek elő.

A második helyiség négyszögletes alapú, nagyméretű téglákból rakott kemencéje a helyiség északnyugati sarkában állt, a következő helyiség válaszfalához építve (3. *ábra* 1, 3). A 260 × 300 cm nagyságú, aszimmetrikus szerkezetű építmény északi részén húzódott a keskeny tüzelőcsatorna (47–50 cm széles), déli részén a tágas munkafelület (260 × 190 cm). A tüzelőcsatorna előtt hamugödröt alakítottak ki; a kemence munkafelülete előtt a padlószintből kiemelkedő téglapadozat állt. Utóbbi fellépőként, emelvényként szolgálhatott a mesterek számára, ahonnan könnyebben elérhették a kemence nyílását. A kemencében és környékén az üvegedénytöredékek száma jóval kisebb volt, mint az első és negyedik helyiségben álló ovális kemencék körül. Szerszámtöredékek nem kerültek elő.

A harmadik kemence a helyiség délnyugati sarkában állt, az előző helyiséghez hasonlóan a válaszfal és a nyugati homlokzati fal által bezárt sarokban (3. *ábra* 4, 5). A két kemence mérete is közel azonos: 240 × 300 cm, megegyező szerkezetű. Az osztófalhoz közelebb a széles munkafelület húzódott, távolabb a keskeny tüzelőcsatorna (45–50 cm). Ez a kemence-munkafelület is több téglasorból épült fel, közöttük elsimított agyagrétegekkel. A kemence előtt, vagyis a keleti oldalon szintén fűtőtér és emelt munkapadozat állt.

A negyedik helyiség kemencéjét a kemény, agyagos járósintre építették (3. *ábra* 4, 6). Téglapadló nem burkolta az egész helyiséget, csupán bizonyos pontokon, a kemencével összefüggésben. Az ovális formájú kemence a helyiség közepén, hossz tengelyével átlósan, északnyugat–délkeleti irányban állt, hasonlóan az első helyiséghez. Kiterjedése 250 × 320 cm, délkeleti végéhez egy 140 × 200 cm nagyságú téglapadló csatlakozott. Középtengelyében húzódott az orsó formájú tüzelőkamra. Szegélyét kisebb méretű, hasáb alakú, magas hőtűrő, szürkés színű téglahasábokból

3. ábra. Visegrád-Rév utca 5. 1. Az 1. és 2. helyiség kemencéi; 2. ovális fúvókemence maradványai; 3. négyzetes hűtőkemence maradványai; 4. a 3. és 4. helyiség kemencéi; 5. négyzetes hűtőkemence maradványai; 6. ovális fúvókemence maradványai.

(Rajz: Szabó Petra, fotó: Mészáros Orsolya)

Fig. 3. Visegrád-Rév utca 5. 1. Furnaces in Room No. 1 and Room No. 2 respectively; 2. Remains of an oval, glass-blowing furnace; 3. Remains of a rectangular, cooling furnace; 4. Furnaces in Room No. 3 and Room No. 4 respectively; 5. Remains of a rectangular, cooling furnace; 6. Remains of an oval, glass-blowing furnace. (Drawing: Petra Szabó, photographs: Orsolya Mészáros)

rakták ki. A tűztér felőli végére üvegolvadék tapadt. A tüzelőtér beomlásában tégladarabok, üvegolvadék, olvasztótégelyek darabjai voltak. Üvegtárgyak, vagy szerszámtöredékek innen kis számban kerültek elő, szemben a helyiség betöltésével és pusztulási rétegeivel. A tüzelőteret kívülről nagyméretű téglákkal köpenyezték; külső oldala is ezekből a nagyméretű téglákból állt. A tüzelőkamra alja keményre dőngölt agyagfelület, amelyen hamufoltok és vastag, megkeményedett üveglerakódás volt. A kifolyt üveg, az olvasztótégely- és a vasszerszám-töredékek (például fúvócső) arra mutatnak, hogy a tüzelőkamra teteje felül, a munkatér felé nyitott volt. A tüzelőcsatorna mindkét végén nyílás volt, amelyet – egyik oldalának lezárása miatt – valószínűleg nem egy időben használtak, esetleg egyik oldaláról fújtatóval szították a tüzet.

A kemencék – szerkezetük és leleteik alapján – jól értelmezhetők. A két szélső helyiség kerek/ovális kemencéi az üvegfúvó kemencék voltak, a két közelebbi helyiség négyzetes formájú kemencéi a visszahűtésre szolgáló kemencék. Az ovális kemencék uralták a helyiségeket, mégis teljesen körbejárhatók maradtak. Az Agricolánál és más szerzőknél is ábrázolt kör alakú kemencetípusba sorolhatók, oldalukon munkaablakokkal.⁶ A két közelebbi helyiség közel négyzet alakú kemencéit szintén ismerték a korabeli traktátusok. Aszimmetrikus szerkezetüket az magyarázza, hogy a munkatér oldalában kialakított tüzelőcsatorna alkalmas volt a megfelelő hőmérséklet elérésére, a széles munkatérben ugyanakkor több visszahűtendő tárgyat lehetett felhalmozni.

A kemencék mérete és szerkezete arra vall, hogy a műhely csak a tárgyak készítésével, fúvásával foglalkozott, míg az üvegyanyag előkészítése nem itt zajlott. Az üvegolvasztáshoz szükséges elsődleges kemencére nem volt nyom. Az újraolvasztásra szánt, feldolgozható üveg tehát félkész nyersanyagként érkezhetett a műhelybe.

Az elkészült tárgyak és a mesterséghez kapcsolódó egyéb eszközök, nyersanyag stb. tárolását illetően több elképzeléssel számolhatunk. A nyugati homlokzati falon szabályosan elhelyezkedő lyukak voltak, talán állványzat, tárolópolcok rögzítése céljából. Ez azonban kevésnek hat. Az épület északkeleti oldalához toldott bővítmény nagyon valószínű, hogy az épület műhelykorszakában raktár volt. A negyedik helyiségből biztosan vezetett ide ajtó, külső nyílásairól komolyabb felmenő falak hiánya miatt nem tudni. Az akna mindenesetre a műhely működése végén, vagy azt követően már szemétdörmként szolgált: minimum 3 m mélységben üvegtörmelékkel és elsősorban kemencetégglákkal volt feltöltve.

Az épületnek középkori ablaknyílása nem maradt meg, földmre utaló nyomok nincsenek, ezért az épület magassága sem ismert. Úgy tűnik, nyugati oldalán teljesen zárt fallal kell számolni – eltekintve a bővítménytől –, keleti oldalán mindegyik helyiség udvarra kivezető ajtóval rendelkezett. A füst és a magas hő kivezetésére az ajtók szolgálhattak, esetleg kémények is.

A telek egyéb házépítményei nagy valószínűséggel raktárként vagy a mesterek lakóhelyeként működtek.

A MŰHELY LEGJELLEMZŐBB ÜVEGTÁRGYAI: PALACKOK, POHARAK, ABLAKSZEMEK⁷

Az azonosítható tárgytipusok között legnagyobb számban az ablakszemek és a palackok maradtak meg. Az áttekintett leletanyag leltárba vétele, feldolgozása még nem lezárt. A hagyományos régé-

⁶ A kemencék értelmezéséről bővebben: MÉSZÁROS 2005–2006, 231–239.

⁷ A Rév u. 5. számú telek területén feltárt üveg leletanyagot 2004-ben és 2012-ben két ütemben restaurálta Grósz Zsuzsanna restaurátor (MNM Mátyás Király Múzeum, Visegrád). A restaurált anyag mennyisége mintegy 6000 darab. Egyedi edényekhez köthető töredékek száma ennél jóval alacsonyabb, a töredékek mennyiségéből a tárgytipusok mennyiségének nagyságrendje nem határozható meg. A 2004–2005-ben feltárt műhely anyagfeldolgozásában az Eötvös Loránd Tudományegyetem régész szakos hallgatói szakdolgozatok keretében vesznek részt. A műhely 1. helyiségében talált üvegleletanyagot Megyeri Edit dolgozta fel 2015-ben (MEGYERI 2015). Az állatcsontanyag feldolgozását Sólyom Lili készítette el 2019-ben (SÓLYOM 2019); a kerámialeletekét Góra Bence 2023-ban (Góra Bence, *Városi nemesurak és mesteremberek*

szeti tipokronológiai elemzés a következőkben a palackokat, poharakat és az ablakszemeket tekinti át. Kancsók, serlegek, mécsesek, lámpák, tálak töredékei tartoznak még a műhely leletanyagába, az előbbi három csoportnál jóval kisebb számban.

Az üvegtárgyak alaptípusaiból többször vettünk mintát kémiai vizsgálatok elemzése céljából. A legnagyobb mintavétel első közzlése a tanulmány második részében olvasható a vizsgálatokat végző és elemző Fórizs István tollából. A műhelyhez kapcsolódó üveg mintavétele még nem lezár, hogy a műhely tágabb működési területét, piackörzetét, technológiáját és alapanyag használatát alaposabban fel lehessen térképezni.

Palackok (4. ábra)

A palackok leggyakoribbja a *kettős kónikus palackok* töredékei. H. Gyürky Katalin tipológiája szerint a kettős kónikus (Mester Edit elnevezésében belső vállgyűrűs)⁸ palackoknak négy nagy csoportját lehet elkülöníteni a 13–16. század közötti időszakban, amelyek kronológiailag is lehatárolhatók.⁹ A kettős kónikus palackok német típusának gyártási központja Spessart.¹⁰ A Magyarországon elterjedt típus a szlovéniai, illetve a csehországi és szlovákiai leletekkel mutat hasonlóságot.¹¹ A 15. század közepe után magyarországi műhelyben készült kettős kónikus palackok jellemzői az öblös alsó test, a felső rész nagy bugyra, a szájnylás alatt rövid szakaszon összeszűkülő nyak, a szájeremen vastag, gömbölyű, belül tagolt gyűrű.¹² A 15. század második feléből, 16. század elejéről származó párhuzamaik jól ismertek az ország középső területéről (Buda, Visegrád, Esztergom, Solymár),¹³ végső soron az egész országból.

A visegrádi műhelyben talált kónikus palackok többségének színe szürkés- vagy kékesbarnára romlott, eredetileg színtelenek voltak; valamint előfordulnak színtelen töredékek is. A vékony falú edényeknek a legerősebb része, vagyis szájereme, vállgyűrűje és gyűrűs talpa maradt meg. Számptalan palackszájtöredék került elő, ami nagy mennyiségű edényre enged következtetni. A szájeremek formailag nagyon hasonlóak: gyűrűjük átmérője 2–3 cm, peremük alatt szűkebb, hosszúkás nyak, amely fokozatosan szélesedik ki a váll felé. Gyakoriak a vastagabb, duzzadt gyűrű formájú peremek; a nyakperemek szélessége változatos. A palackok többsége a műhely első, valamint a negyedik helyiségéből került elő, egészen kevés a második, harmadik helyiségből. A műhelyen kívül is találtunk számos palackszájat, változóan a műhely szűk környezetében, de a telek elülső részében nyitott 2. árokban is. A palackok talptöredékei minden esetben belül kúpos formájú talpgyűrűk. Belsejükön jól látszik a vaspálca leválasztásának nyoma, a „köldök” és a fúváskor alkalmazott forgatás. Az edények kis vagy közepes méretű edények lehettek (talpátmérő: 5,3–7,6 cm között), mintegy 15 cm körüli becsült magassággal.

A visegrádi kónikus palackokról összességében megállapítható, hogy egyszerű formájuk miatt nagyon hasonlóak. Pontosabb keltezés a 15–16. századon belül csak a díszített töredékek esetében lehetséges (4. ábra 1–4).

Az egyszerű, hengeres testű palackok többnyire vastagabb falúak, kevésbé szépen megmunkáltak, és rosszabb állapotban kerültek elő, mint a kónikus, a tölcséres szájú vagy a bordás nyakú palackok. Gömbölyű vagy a talp felé kiszélesedő hengeres test tartozik hozzájuk. Egyszerű kivitelezésük

asztalnémetje Visegrádon. A Rév u. 5. üvegműhely késő középkori kerámia leletanyaga. Kézirat. Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest 2023. Megjelenés: GÓRA 2023). A leletanyag teljes feldolgozása és kémiai vizsgálata még folyamatban van. Rajzolásban és leltározásban Gácsi Mónika és Pothorszki Vivien működött közre. Köszönettel tartozunk mindnyájuknak!

⁸ A palacktípus nevezéktana angolszász területen sem egységes.

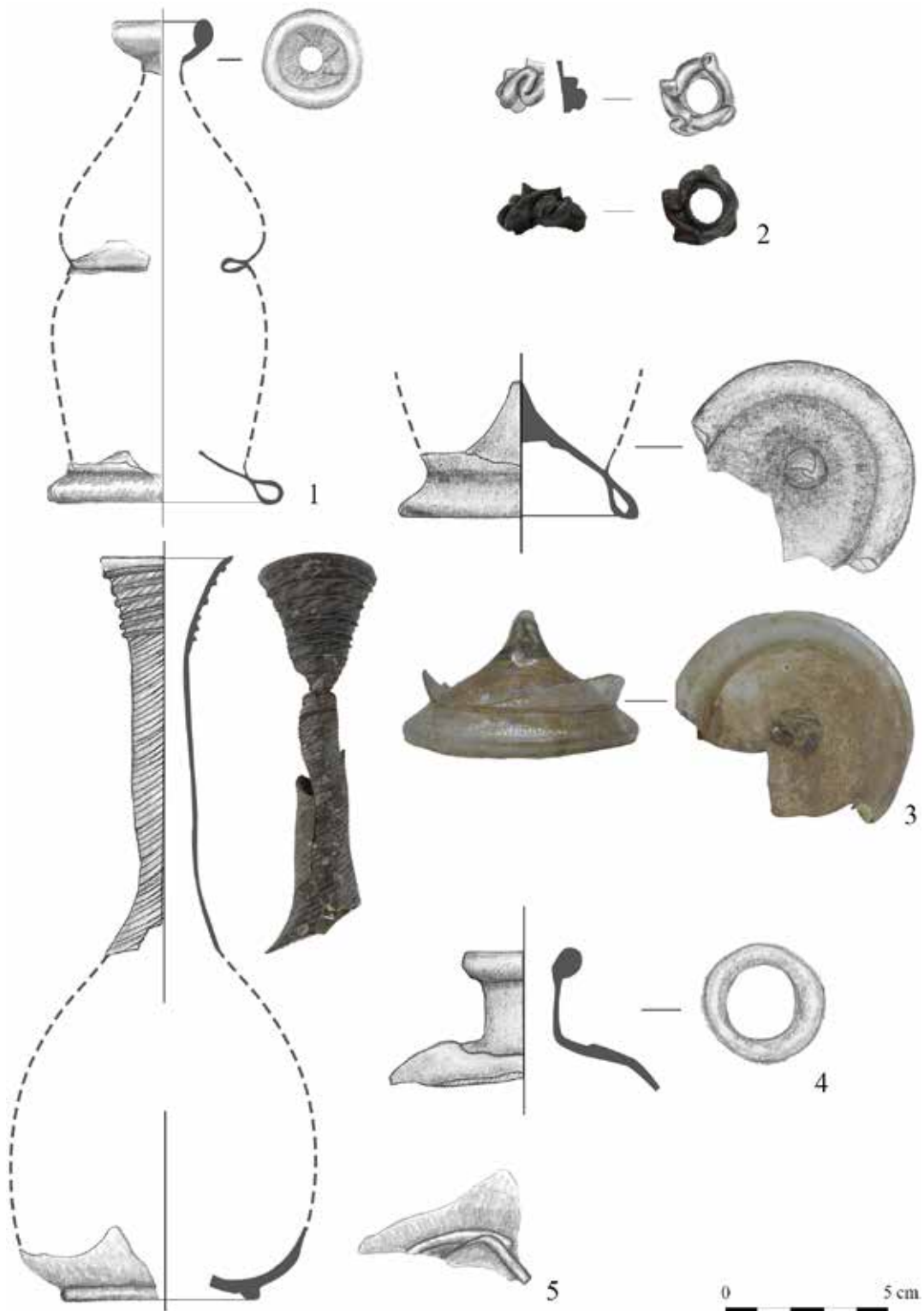
⁹ H. GYÜRKY 1991a, 25–27. 14. kép; H. GYÜRKY 1991b, 112.

¹⁰ FROMMER – KOTTMANN 2004, 110.

¹¹ Ljubljana: KOS 2003, 77; Csehország (Olmütz, Opava, Cvilín), Szlovákia: SEDLÁČKOVÁ 2007, 210. 34. ábra/Cvi-002 töredék.

¹² H. GYÜRKY 1991b, 110.

¹³ H. GYÜRKY 1986, 35–37; MESTER 1997, 12–13; H. GYÜRKY 1991a, 39; MEGYERI 2012, 23–24; MEGYERI 2014, 80.

4. ábra. Visegrád-Rév utca 5. Palackok. 1. Kettős kónikus palack; 2. Palack gyűrűs szájtöredéke; 3. Palack aljtöredéke; 4. Palack töredéke; 5. Csavart mintás *Angster* töredékei.

(Rajz: Gácsai Mónika)

Fig. 4. Visegrád-Rév utca 5. Bottles. 1. Double conic bottle; 2. Mouth of a bottle; 3. Bottom of a bottle; 4. Fragment of a bottle; 5. Fragments of an *Angster* bottle. (Drawing: Mónika Gácsai)

miatt elterjedésük gyakori, az egész középkorban készülhettek. Budán 13. századi, Kőszegen 15–16. századi, Visegrádon 14–15. századi rétegekből ismerünk hasonló töredékeket.¹⁴

A műhelyből előkerült darabok eredetileg színtelenek voltak, mára barnás színűek és átkristályosodott szerkezetűek. A hengeres testűek a kettős kónikus palackoknál nagyobb átmérőjű szájrperemmel, vastagabb, rövidebb és egyenes falú nyakkal rendelkeznek, majd vállban erősen kiemelkedve, egyenes falúak. Aljuk szintén kúpos, alacsonyabb kúppal. Talpátmérőjük 4,5–7,8 cm között változik, többségük a nagyobb méretű palackokhoz tartozik (4. ábra 5).

A gömb testű palackok és *Angster/Kuttrolf* töredékek a szűknyakú, gömb testű itáliai palack németországi változata, amely a késő középkorban Magyarországon is igen népszerű volt. A keskeny, egy- vagy többsövű nyakhoz egyenes vagy ferde helyzetben tölcser vagy csésze formájú szájnnyílás kapcsolódik, melyet párhuzamosan ráforrasztott üvegfonalak díszítenek. Gömb formájú, sokszor barázdáltan díszített teste alatt nincs, vagy csak egész kicsi talpgyűrű van.¹⁵

A visegrádi műhelyben előkerült töredékeket együttesen a gömb testű palackok csoportjába soroljuk, mivel az *Angster* forma nem minden esetben volt pontosan meghatározható. Egy szép, csavart mintás, közepesen kiszélesedő szájú, hosszú nyakú edényhez tartozott több töredék. Egy másik esetben majdnem az egész felületén csavart és sűrűn bordázott edénnyel számolhatunk, nyakán vékony üvegfonal rátét dísszel. Magassága 22 cm körül becsülhető. Hasonló edényekhez tartozhattak további csavart bordás díszű, pereme alatt szintén üvegfonal díszítésű peremtöredékek (4. ábra 5). Ugyanilyen díszítéssel rendelkező, jó minőségű 14. századi velencei előképei ismertek a budai várból.¹⁶ A visegrádi töredékek ennek a típusnak 15–16. századi utánzatai.

Általánosságban a gömb testű termékek pontos formája nem meghatározható, így elterjedésük sem vizsgálható, mégis sok magyarországi lelőhelyről kerültek elő olyan darabok, amelyek nagy valószínűséggel ehhez a típushoz sorolhatók.¹⁷ Hasonlóképp találtak több darabot a 15. század első felére keltezhető brünni ásatáson; valamint Bécsben, 1529 előtti rétegekből.¹⁸ A morvaországi (brünni) darabokról Hedvika Sedláčková feltételezi, hogy magyarországi eredetűek.

Poharak (5. ábra 1–6)

A visegrádi műhelyben sok pohártöredék került elő, számukat csak a kónikus palackoké haladja meg. A korszak legnépszerűbb poharai a *cseppes poharak* voltak. A masszív cseppek a legtöbb lelőhelyről ismertek. A pohár pereme sima vagy az anyag visszahajlításával kialakított. Az edények és a cseppek mérete, kiképzése és elrendezése utal a készítés helyére, valamint lehetővé teszi a 13. és 14. századi, illetve a késői típusok elkülönítését. A 13. századi cseppek lapos, gömbölyded formájúak, míg a 14. századtól inkább a hegyesre kihúzott cseppek kedveltek.¹⁹ Annak ellenére, hogy a németországi kutatás a cseppformák kronológiáját is felállította,²⁰ a Magyarországon eddig ismert késői cseppformák olyan változatosak, hogy nem alkalmasak a 15–16. századon belüli pontosabb keltezésre.²¹ A cseppes poharak talpszegélyét a 15. századtól külön anyagból ragasztották. A 15. és 16. századi darabok közti különbség általában csak a talpszegély keresztmetszete alapján határozható meg: korábban kerek, míg a 16. században inkább levél alakú profil a jellemző.²²

¹⁴ H. GYÜRKY 1991a, 47. 51. kép/7. ábra, 46. 48. kép/12–13. ábra; MESTER 1997, 13–14, 22. képek: 30. 144. 145. 205. 206.

¹⁵ H. GYÜRKY 1986, 45.

¹⁶ H. GYÜRKY 1986, 43. XV. tábla/2. 3. 5. képek

¹⁷ H. GYÜRKY 1991a, 25–27.

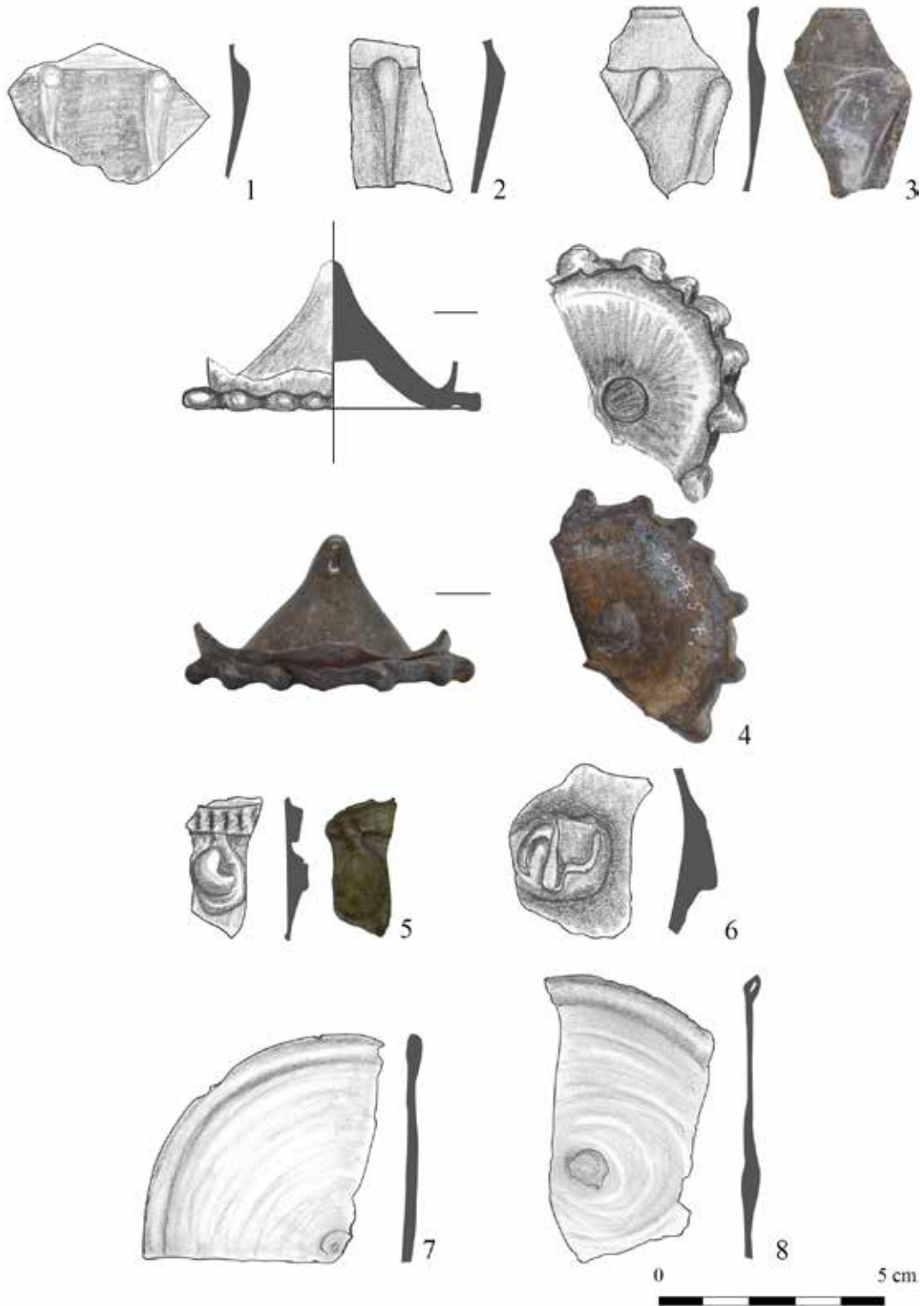
¹⁸ Brünn: SEDLÁČKOVÁ 2007, 211; Bécs: TARCSAY 1999, 40.

¹⁹ H. GYÜRKY 1986, 56–57.

²⁰ BAUMGARTNER – KREUGER 1988, 54–55.

²¹ H. GYÜRKY 1991a, 23; H. GYÜRKY 1986, 56–57.

²² H. GYÜRKY 1986, 51.

5. ábra. Visegrád-Rév utca 5. Poharak, ablakszemek. 1-3. Poharak oldalfaltöredékei; 4. Pohár talpgyűrűje; 5-6. Cseppes poharak cseppjei; 7-8. Ablakszemek. (Rajz: Gácsi Mónika)

Fig. 5. Visegrád-Rév utca 5. Drinking glasses, windowpanes. 1-3. Fragments of drinking-glass bodies; 4. Bottom of a drinking glass; 5-6. Droplets featuring on droplet-decorated drinking glasses; 7-8. Windowpanes. (Drawing: Mónika Gácsi)

A cseppek kialakításának változatosságát mutatják a visegrádi műhely termékei is.²³ A visegrádi cseppek teljesen hegyesek, vagy lapítottak és abból hegyesre kihúzottak (5. ábra 5–6).

A visegrádi műhellyel körülbelül egykorú Pomáz–Kovácsi műhelyben is számos cseppek pohártöredék került elő. Megyeri Edit vizsgálatai szerint a pomázi üvegcsseppek még változatosabbak a visegrádinál. Itt megfigyelhetők hegyes, laposított és hegyesre kihúzott, gömbölyded cseppek; a legjellegzetesebbek pedig az apró csigaház formájúak. Két pomázi cseppen a visegrádiakhoz hasonló eldolgozatlan üvegszál figyelhető meg. Különleges forma egy olyan oldaltöredék, melyet kívül és belül is kiemelkedő gömbölyű csepp díszít.²⁴ Anyagukban és kialakításukban is a pomázi műhely több töredékéhez hasonló darabok találhatóak a pomázi Cikó-udvarházból a H. Gyürky Katalin által nem közölt cseppdíszek között.²⁵

A csipkés talpakat benyomkodással vagy bevagdosással alakították ki. Hasonlóak kerültek elő a pomázi műhelyből is. Hullámosra nyomkodott, anyaga és formája alapján is valószínűleg a pomázi műhelyben készített pohárhoz tartozott a pomázi Cikó-udvarház területéről, 15–16. századi leletegyüttesből,²⁶ valamint a solymári vár mélypincéjéből származó talpszegély.²⁷ Benyomkodással díszített csipkés talpak kerültek elő a visegrádi palota és vár leletanyagából is, amelyeket Mester Edit 16–17. századi magyarországi, németországi vagy cseh üveghuta termékeinek határozott meg. Ezeket azonban anyaguk és formájuk miatt biztosan nem a visegrádi (és nem is a pomázi) műhelyben készítették.²⁸ Holl Imre leírása és a közölt kép alapján a visegrádi és a pomázi műhely leleteihez hasonló hullámosra nyomkodott talpszegély került elő a kőszegi várból is.²⁹ A bevagdosott talpszegélynek egyetlen párhuzama Székesfehérvárról ismert, ez azonban nem cseppek pohárhoz tartozott.³⁰

A visegrádi műhely cseppek pohár töredékei szürkésbarnára romlottak, de a törésfelületeken még látszik, hogy eredetileg színtelenek voltak. Vannak szép, igényesebb darabok, de a többség (különösen a rajtuk megmaradt el nem dolgozott üvegszálak) elnagyolt munkát tükröz, csakúgy, mint a benyomkodott talpszegélyek. A visegrádi műhely cseppek poharainak többsége – hasonlóan a pomázi darabokhoz – nem mutat igényesebb kidolgozást. A cseppek poharokról összefoglalva az állapítható meg, hogy egy-egy műhelyen belül is rendkívül különböző formában és minőségben készültek. Változatosságuk feltehetően a mesterek ügyességén múlt.

A keltezés szempontjából a talpszegélyek keresztmetszete jelenthet támpontot. A visegrádi műhely anyagában mind a korábbra keltezhető kerek, mind a 16. századra jellemző levél alakú szegélyek előfordulnak. A két típus valószínűleg 1500 körül létezhetett párhuzamosan. Ezt erősíti meg a visegrádihoz hasonló cseppekkel és talpszegély keresztmetszettel rendelkező Pomáz–Kovácsi leletegyüttes is, valamint az ott előkerült *Krautstrunk* töredéke is. A német típusú cseppek pohárhoz (*Krautstrunk*) tartozó egyetlen pomázi töredék, amely anyaga, színe és kidolgozása miatt teljesen eltér a műhely többi termékétől, lehetséges, hogy csak tört üvegeként került ide.³¹ A keltezés szempontjából azonban fontos, mivel ez az edénytípus a környéken Budán, Visegrádon, a pomázi Cikó-udvarház területén, Solymáron 1500 körül jelent meg tömegesen.³²

²³ A pomázi és visegrádi cseppek poharakkal Megyeri Edit foglalkozott alaposabban MA szakdolgozatában. MEGYERI 2015.

²⁴ MEGYERI 2014, 81; MEGYERI 2015, 49–50.

²⁵ Leltári számok: MNM 60.17.524; MNM 60.17.526. (Megyeri Edit kutatásai.)

²⁶ Leltári szám: MNM 60.17.543. (Megyeri Edit kutatásai.)

²⁷ MEGYERI 2012, 27. 69. kép.

²⁸ MESTER 1997, 16. 22. Képek: 77. 92. 157. 217.

²⁹ HOLL 1992, 51: 21. kép/3. ábra.

³⁰ H. GYÜRKY 1991a, 24. kép/6. ábra.

³¹ MEGYERI 2015, 50–51.

³² Buda: H. GYÜRKY 1986, 56–59; Visegrád: MESTER 1997, 22; Pomáz: H. GYÜRKY 1991a, 55/14. kép; Solymár: MEGYERI 2012, 26.

Bordás és optikai díszítésű poharak (5. ábra 1–3). A formába fújás egyik módszerével optikai hatású díszítéseket hoznak létre: a formában először csak a díszítést készítik el, az edény végleges formáját pedig csak ezután, több lépésben hozzák létre, és a díszítésen is változtatnak még.³³ A függőleges vagy diagonális bordákkal díszített poharakat 20, 22, 25 vagy 30 élű formába fújják, majd – diagonális bordák esetében enyhe forgatással – kihúzzák, tovább forgatják, lóbájják.³⁴

A visegrádi műhelyben előkerült bordákkal díszített poharak töredékei az épület harmadik és negyedik helyiségében kerültek elő, valamint az épülettől távolabb eső 2. árokban és az épület környékén nyitott szelvényekben. Barnára színeződtek és átkristályosodtak, eredetileg azonban szintelenek lehettek.

A körbecsavarodó bordás díszítésről megállapítható, hogy a 13–16. századig gyakori velencei poharak díszítését utánozták.³⁵ Magyarországi műhelyből származó, diagonális optikai bordákkal díszített pohártöredékek eddig csak az ozorai vár F/5-ös aknájának 1416 (illetve inkább néhány évtizeddel később) és 1458 közötti, vagy a közvetlenül ezt követő időszakra keltezhető rétegeiből kerültek elő. Visegrádról hasonló töredékeket nem ismerünk.

Ablakszemek (5. ábra 7–8)

Üveghólyagból fújt ablaküveget a középkorban kétféleképpen készítettek. Az egyik termék volt a táblaüveg vagy hengertechnikával készült ablaküveg. Hosszúkás üveghólyagból fújással és különböző szerszámok segítségével hengert formáltak, majd azt hosszában elvágták, és a kemencében egyengetőfával kiterítették. Az elkészült táblákat végül megtüzesített vassal, sablon segítségével vágták a kívánt méretre és formára.³⁶ A második módszer a korongüveg készítése. Ekkor az üveghólyagot a fúvócsőtől távolabbi végén felvágták, a nyílást kitégítették, majd a szélét visszahajtvá korong alakúra préselték, forgatták. A szakirodalomban gyakran szinonimája a (köldökös) ablakszem.³⁷ A táblaüvegekre az egyengetés során keletkezett hosszanti nyomok, a korongokra a forgatás során kialakult kör alakú készítési nyomok, ívek és közepen a „köldök” utal.

A visegrádi műhelyben a palackok mellett a leggyakoribb üvegelet az ablakszem (vagyis korongüveg) volt. Az épületen kívül nyitott kutatóárkokból is szép számmal kerültek elő, de legnagyobb mennyiségben az épületen belül, elsősorban az első és negyedik helyiségben maradtak fenn. A második és harmadik helyiségben jóval kisebb számban fordultak elő. Az üvegorongók átmérője többnyire 8–11 cm között változott.³⁸ Legtöbbjük barnára színeződve, átkristályosodott állapotban került elő, de voltak szintelen, áttetsző töredékek is.

A teljes leletanyagban két síküvegtöredék maradt meg, amelyen világos festett sávban virágminta díszítés maradt meg. Nem tudni, hogy a – valószínűleg ugyanazon tárgyhoz tartozó – két töredék importtárgy tört üvegeként került-e a műhelybe, vagy valóban készített a visegrádi műhely síküveget is.³⁹

Nyilvánvalóan felmerül a kérdés, hogy az 1491-ben, az esztergomi érseki számadáskönyvben rögzített 5000 darab ablakszem itt készülhetett-e.⁴⁰ Nagyon valószínű, hogy igen. Karl Hans Wedepohl spessarti céhlevél szabályzatán alapuló becslése szerint körülbelül 5882 darab üvegtárgy elkészítése volt engedélyezett hetente kemencénként, tehát ennél akár több darab elkészítése is lehetséges volt.⁴¹ Ezt természetesen befolyásolta a kemencék és a tárgyak mérete, a műhelyben dolgozók száma, a munkaidő, illetve a tárgyak elkészítésének nehézségi foka. Szemléletes további

³³ TARCSAY 1999, 22.

³⁴ KURZMANN 2003, 206.

³⁵ H. GYÜRKY 1986, 64–65, XIII.6. c csoport, XXXVIII. tábla/9–12. ábrák.

³⁶ SCHOLCKMANN 1994, 355; TARCSAY 1999, 59; THEOPHILUS 1986, 61–67.

³⁷ KURZMANN 2003, 260–261.

³⁸ MEGYERI 2014, 78.

³⁹ Ltsz. 2024.2.8.28. és 2024.2.8.29.

⁴⁰ A forrást említi: MÉSZÁROS – SZŐKE 2008, 347.

⁴¹ WEDEPOHL 1998.

adat, hogy egy ablaküveg tábla (síküveg) elkészítése körülbelül 4 percet vesz igénybe.⁴² A fenti adatok alapján 5000 darab ablakszem egy kemencével másfél-két hét alatt kényelmesen elkészíthető volt. Ha mindkét üvegfúvó kemencét használták erre a célra, akkor még hamarabb.

ARCHEOMETRIAI VIZSGÁLATOK

RÖVID BEVEZETŐ AZ ÜVEGKÉSZÍTÉSÉRŐL

Az üvegekészítéshez használt nyersanyagok közül a legfontosabb a kvarc homok (ritkán kőzet), amelynek nagy olvadáspontja szükségessé teszi, hogy ún. folyósító anyagot keverjenek hozzá, amely leviszi az olvadáspontot a történeti időkben elérhető tartományba (1200–1300 °C). Az üvegtárgyak készítésének kezdetén (Kr. e. 15. század) a sótvíz növények hamuja volt a folyósító anyag. Ebben a hamuban alapvetően a nátrium-, kisebb mértékben a kálium-tartalom okozta az olvadáspont csökkentését. Egyiptomban a Kr. e. 10. században a növényi hamut lecserélték natúr szódára, egy szikló-féleségre, amelyben a nátrium mellett már elhanyagolható a kálium szerepe.⁴³ A natúr szódával készült üveg fokozatosan elterjedt keleten egészen az Eufráteszig, nyugaton pedig az Atlanti-óceánig. Ez az állapot maradt fenn a Kr. u. 9. századig, amikor a muszlimok nagymértékben lecsökkentették a Nílus-deltában bányászott és Európába szállított natúr szóda mennyiségét. Ennek hatására találták föl a fahamuval készült üveget, más néven erdei- vagy káliüveget. A fahamuban a kálium a folyósító anyag. Ezzel egyidőben az iszlám területen újból elterjedt a sótvíz növény hamujával való üvegekészítés, amely egy idő után kizárólagossá vált. Az iszlám üvegekészítési módszert vették át a velencei mesterek, aminek következtében a velencei üveg kizárólag a levantei kereskedők által szállított sótvíz növényi hamuval készült, míg Európa egyéb részein a fahamuval készített üveg dominált. A különböző módon készített üvegek között az erdei üveg mutatja a legnagyobb kémiai összetételi változatosságot.⁴⁴

A RÉV U. 5. LELŐHELY MINTÁINAK KIVÁLASZTÁSA, LEÍRÁSA

Összesen 27 mintát elemeztünk: 22 használati tárgy (palack, kancsó, pohár, mécses, vagy ablaküveg) töredékét, és 5 üvegolvasztó tégely töredékét. 2 töredék az épületen kívüli kutatóárkokból, 25 töredék a műhely épületében került elő, főleg a déli, első helyiségben. Jelen dolgozatban csak a használati tárgyak és az ablaküvegek vizsgálati eredményeit mutatjuk be. Az üvegtöredékek egy kivétellel a felületükön mállási réteget tartalmaztak. Csak az üde, mállatlan részek kémiai összetételét határoztuk meg, a mállási (korrodálási) folyamattal ez alkalommal nem foglalkoztunk. A kivételt képező üvegtöredék nemcsak állapotában tért el a többi lelettől (nem volt rajta látható mállási réteg), hanem színében is teljesen elütött azoktól (halvány májszín), valamint a formája is szokatlan. Mindezek a bélyegek modern eredetre utaltak. A kémiai összetétele igazolta a modern eredetet, ezért ezt a töredéket a későbbiekben nem tárgyaljuk.

A MINTÁK ÁLLAPOTA, JELLEGE

Az üveg nedves környezetben kémiailag instabil. Ennek következtében az eltemetett üveg felülete mindenképpen mállásnak indul, kivéve a száraz helyet. A mállás során először az alkáliák (Na, K) távoznak az üvegből.⁴⁵ A mállás mértéke nagymértékben függ az üveg kémiai összetételétől, az üvegben lévő belső feszültségektől, valamint a talajnedvesség kémiai tulajdonságaitól, továbbá

⁴² LOIBL 2008, 67–69.

⁴³ SHORTLAND *et al.* 2006.

⁴⁴ PL. WEDEPOHL 2000.

⁴⁵ ARÉNA *et al.* 2017.

a talajkörülmények változási gyakoriságától. Nagyon nagy különbség van a nátrium-mész-szilikát, valamint a kálium-mész-szilikát üvegek mállási sebessége között, az utóbbiak sokkal gyorsabban mállanak. A nagyobb belső feszültségek, valamint a talajkörülmények gyakori (pl. évszakonkénti) változása gyorsítják a folyamatot.

A káliüvegek esetenként teljesen elmállanak, az esetek többségében azonban csak egy jól látható mállási kéreg alakul ki a felületükön. Ennek a mállási kéregnek a színe általában független az üveg eredeti színétől: szürke, szürkésbarna, ezüstös. Kivétel, amikor az üvegből kioldódik a színező anyag és kicsapódik a mállási kéregben, például a réz ilyenkor a redox körülményektől függően kékes, vagy zöldes színt ad a mállási kéregnek, vagy egy részének. Az üveg eredeti színére még ilyenkor sem lehet mindig biztosan következtetni, például a rézzel elő lehet állítani piros, zöld és kék üveget attól függően, hogy a réz az üvegben milyen oxidációs vagy esetleg mikrokristályos állapotban van. A mállási kéregben kicsapódott réz színét a talajkörülmények határozzák meg, utóbbinak semmi köze az üveg eredeti összetételéhez. A vizsgált visegrádi üvegleletek korróziós rétegének színe nem utal színező anyagra, vagyis a tárgyak nagy valószínűséggel nem voltak szándékosan színezve, áttetszőek voltak.

MINTAELŐKÉSZÍTÉS, MÉRÉSI MÓDSZER

A régészeti mintákból egy minta kivételével néhány milliméteres töredéket vágunk le gyémánttárcsával. Az így levett mintát gyantába öntöttük és csiszoltuk, políroztuk, majd a kapott felületet néhányszor 10 nm vastag szénréteggel láttuk el. A kivételt képező mintának egy nagyon kicsi felületét megtisztítottuk a mállási kéregtől és políroztuk. Ezen a mintán a mérést a szénrel való gőzölés nélkül kisvákuumban végeztük el.

1. táblázat. A Corning D (117218.003 azonosító számú) sztenderd elfogadott és mért kémiai összetétele tömeg-százalékban (t%) kifejezve

Table 1. Chemical composition of the Corning D reference material (ID 117218.003) for archaeological potash-lime glass expressed in weight percentage (wt%).

Key: elfogadott = agreed; mért = measured; szórás = standard deviation

	D 117218.003		
	elfogadott (t%)	mért (t%)	szórás
Na ₂ O	1,20	1,47	0,03
MgO	3,94	4,13	0,03
Al ₂ O ₃	5,30	5,14	0,03
SiO ₂	55,24	55,09	0,11
P ₂ O ₅	3,93	4,28	0,04
SO ₃	0,23	0,27	0,03
Cl	0,16	0,18	0,01
K ₂ O	11,30	11,34	0,04
CaO	14,80	14,61	0,05
TiO ₂	0,38	0,42	0,03
MnO	0,55	0,55	0,02
Fe ₂ O ₃	0,52	0,50	0,03
CuO	0,38	0,41	0,03
ZnO	0,10	0,12	0,04
Sb ₂ O ₅	0,97	0,95	0,08
BaO	0,29	0,31	0,04
PbO	0,24	0,26	0,05
Összeg	99,53	100,00	

A minták kémiai összetételét X-act (Oxford Instruments) energia-diszperzív röntgenspektrométerrel (EDS) felszerelt JSM-IT700HR (JEOL) pásztázó elektronmikroszkóppal határoztuk meg. Alkalmazott műszaki paraméterek: gyorsító feszültség: 20 kV, nyalábáram: kb. 3 nA, mérési idő: 5 perc előidő, mérési felület 50×50 és 100×100 mikrométer közötti területű négyzet. A nem pontszerű mérés oka a mérés közben az elektronokkal való bombázás következtében esetlegesen föllépő nátrium-szökés megakadályozása. A korrekciósámítás a gyári kalibráció alapján történt, ahol a végeredményt 100%-ra normáltuk. A kémiai összetételi elemzés ellenőrzéséhez a Corning Múzeum által készített üvegsztenderdet használtuk⁴⁶ (1. táblázat). Mindegyik minta üde, mállatlan részén legalább két-három mérés történt. Egyetlen tárgyon belül a különböző helyeken mért kémiai összetétel az analitikai hibán belül azonos volt, vagyis a tárgyak anyaga homogén volt.⁴⁷ A mérések átlagát tekintettük a tárgy kémiai összetételének.

EREDMÉNYEK

A 21 minta (használati tárgy és ablaküveg) kémiai összetétele két csoportot alkot. Húsz minta kémiai összetétele alkot egy csoportot, valamint egyetlen ablaküveg alkotja a második csoportot. Az első csoport átlagát, szórását és K_2O/CaO arányát, valamint minimum és maximum értékeit a 2. táblázat tartalmazza. Mivel egyetlen kivétellel az összes üvegtárgy kémiai összetétele ebbe a csoportba esik, valamint a téglétöredékek belsejében is ilyen az üveg összetétele,⁴⁸ ezért megalapozottan állíthatjuk, hogy a helyben készült üveg összetételét mutatja a 2. táblázat.

A kémiai összetétel egyértelműen jelzi, hogy az üveg ún. erdei üveg, ahol a fő folyósító elem a kálium. A három fő összetevő a SiO_2 , a K_2O és a CaO . A SiO_2 a homokból (vagy kőzetből) származik, míg a másik két összetevő alapvetően a fahamuból. A nátrium mennyisége elhanyagolható, 0,1 és 0,3% közötti, ami azt jelenti, hogy szándékosan nem tettek bele nátriumot tartalmazó anyagot. A P_2O_5 mennyisége 0,52 és 1,30% közötti, ami szintén jellemzője a fahamuval készült üvegeknek.

Az üvegben nem sikerült kimutatni színező elemet (Cu, Co, Pb, Sb), sem színező pigmentet (aprókristályos anyagot), ebből arra következtetünk, hogy az üvegtárgyak mindenképpen áttetszőek voltak. Egyes tárgyak eredeti állapotukban enyhén kékeszöld/zöldeskék színűek lehettek, mivel a színtelenítő tulajdonságú mangán nem éri el a vastartalom kétszeresét.

Érdekes jellemzője e csoport összetételének az, hogy a K_2O/CaO aránya 1,70 és 2,19 közötti. Hedvika Sedláčková és munkatársai⁴⁹ szerint a fahamuban ez az arány nem haladja meg az 1-et,⁵⁰ ezért az 1-nél nagyobb K_2O/CaO aránnyal rendelkező üvegeket úgy magyarázzák, hogy a fahamu mellett tisztított fahamut, vagyis hamuzsirt (kálium-karbonátot: K_2CO_3) is tettek az üveglvadékba. Szerintük ennek az volt az előnye, hogy lejjebb vitte az olvadáspontot, és így könnyebb volt az üveggel dolgozni. Ha igaz ez a magyarázat, akkor Visegrádon, a mi esetünkben is az említett három összetevőből olvasztották az üveget. Ugyanakkor Karl Hans Wedepohl⁵¹ azzal magyarázza a kálium-többletet, hogy nem csak fahamut, hanem olyan növényi hamut is használtak, például a páfrányét, amelyikben jóval több a kálium, mint a kalcium.⁵² Ez utóbbi magyarázat valószínűbbnek tűnik, mert ezidáig nem került elő bizonyíték arra, hogy már a 15. században hamuzsirt készítettek volna.

⁴⁶ ADLINGTON 2017.

⁴⁷ A néhány milliméteren belüli homogenitás nem jelenti azt, hogy az egész edény anyaga homogén volt.

⁴⁸ A téglétöredékeken lévő üvegek összetételéről egy másik tanulmányban számolunk be.

⁴⁹ SEDLÁČKOVÁ *et al.* 2014.

⁵⁰ Ezt támasztja alá CÍLOVÁ – WOITSCH 2012, ahol a bükk és a lucfenyő hamujában ez az arány 1-nél kisebb, viszont érdekesség, hogy a páfrányban pedig 1-nél jóval nagyobb.

⁵¹ WEDEPOHL 1997.

⁵² Lásd pl. STERN – GERBER 2009.

2. táblázat. Az üvegek első csoportjának (20 minta) átlagos kémiai összetétele, szórása, valamint minimum (min) és maximum értéke (max) tömeg-százalékban (t%)

Table 2. Average chemical composition (= átlag) of the first group (20 samples) of glass artefacts with standard deviation (= szórás), and minimum (min) and maximum (max) values in weight percentage (wt%)

	átlag (t%)	szórás	min (t%)	max (t%)
Na ₂ O	0,23	0,06	0,13	0,33
MgO	2,14	0,13	1,99	2,50
Al ₂ O ₃	0,89	0,33	0,51	1,57
SiO ₂	54,69	1,07	52,43	56,70
P ₂ O ₅	0,85	0,17	0,52	1,30
SO ₃	0,35	0,04	0,29	0,44
Cl	0,01	0,01	0,00	0,03
K ₂ O	26,06	1,19	24,25	28,35
CaO	13,63	0,59	12,52	15,14
TiO ₂	0,03	0,03	0,00	0,09
MnO	0,63	0,19	0,40	1,03
Fe ₂ O ₃	0,40	0,13	0,22	0,74
SrO	0,00	0,00	0,00	0,00
BaO	0,09	0,07	0,00	0,19
Összeg	100,00			
K ₂ O/CaO	1,92	0,15	1,70	2,19

Érdekes összehasonlítani a három ablaküveg kémiai összetételét (3. táblázat). A V7 és a V20a ablaküvegek kémiai összetétele az előzőekben ismertetett első csoportba esik, addig a V19 (Gy.04.4.412. gyarapodási számú) minta összetétele számos jellemzőjében jelentősen eltér, ez alkotja a második csoportot. A legszembetűnőbb különbség, hogy a K₂O-tartalma még fele sincs, mint az első csoporté. A CaO- és a SiO₂-tartalma viszont nagyobb. A K₂O/CaO arány 0,7, amely a már említett Hedvika Sedláčková és munkatársai⁵³ szerint azt jelzi, hogy ezt az üveget alapvetően két összetevőből, homokból és fahamuból olvasztották. Ezen túlmenően jellemző még erre az üvegre, hogy a Na₂O-tartalma jóval nagyobb (1,56 t%), mint az első csoporté, valamint a klorid(Cl)-tartalma 0,12 t%, míg az első csoporté kimutatási határ (0,03 t%) alatti. E két elem együttes növekedése arra utal, hogy vagy tettek az üvegolvadékba kevés kősót, nátrium-kloridot (NaCl), vagy a fahamu tengerpart közeli helyről származik. Theophilus presbyter könyvében említi, hogy egyes üvegekbe kevés kősót is tettek, így elképzelhető, hogy a V19 üveg is így készült. A nátrium és a klór mért mennyisége nem sztöchiometrikus, vagyis atomaránya nem 1:1, aminek az az oka, hogy a klór egy része olvasztáskor gáz formában megszökik az üvegből. Zuzana Zlámlová Cílová és munkatársai 2021-es közleményükben⁵⁴ bemutatják, hogy a sóval adagolt reneszánsz üvegekben hogyan aránylik egymáshoz a Cl és a Na₂O. Az általunk mért értékek pontosan beleillenek az ott bemutatott képbe. Mindez azt mutatja, hogy a V19 ablaküveg anyaga más műhelyben, más alapanyagokból és eltérő recept szerint készült. Elképzelhető az is, hogy az ablaküveg anyaga ugyan máshol készült, azonban azt helyben formázták törtüvegből.

⁵³ SEDLÁČKOVÁ *et al.* 2014.

⁵⁴ ZLÁMOVÁ CÍLOVÁ *et al.* 2021, Fig. 5b.

3. táblázat. A három ablaküveg kémiai összetétele tömeg-százalékban megadva (t%)
 Table 3. Chemical composition of three windowpanes expressed as weight percentage (wt%)

	V7	V19	V20a
Na ₂ O	0,22	1,56	0,13
MgO	2,01	2,89	2,18
Al ₂ O ₃	1,14	1,99	0,59
SiO ₂	52,43	61,66	55,26
P ₂ O ₅	0,65	1,26	0,64
SO ₃	0,32	0,18	0,44
Cl	0	0,12	0,02
K ₂ O	28,35	11,25	27,48
CaO	13,34	17,13	12,52
TiO ₂	0,08	0,11	0,05
MnO	0,92	0,84	0,41
Fe ₂ O ₃	0,53	0,72	0,24
SrO	0		
BaO	0	0,33	0,06
Összeg	100	100,01	100,01
K ₂ O/CaO	2,1	0,7	2,2

Megjegyezzük, hogy Jerzy J. Kunicki-Goldfinger⁵⁵ és munkatársai korábban már tanulmányozták a Rév utcai műhelyben feltárt leleteket. Négy minta összetételét tették közzé: két cseppes pohár (Na-Ca-szilikát üveg), egy tégelytöredéken lévő maradék üveg (káliüveg) és egy üvegedény (káliüveg). Az üvegedény közölt kémiai összetétele teljesen megegyezik az általunk mért első csoport összetételével.

ÖSSZEHASONLÍTÁS MÁS ÜVEGLELETEKKEL

Érdeemes megvizsgálni, hogy a Visegrád, Rév u. 5. szám alatti műhelyben készült üvegek kémiai összetétele hogyan viszonyul más magyarországi és külföldi erdei üveg leletekhez. Katharina Müller és Heike Stege⁵⁶ a visegrádi Királyi Palotában és egyéb épületekben feltárt üvegleletek kémiai összetételéről tudósít. Míg a ferences kolostor területén, a 14. századi rétegekből, a Királyi Palota nyugati-, déli- és keleti szárnyában, valamint a palotakápolnában csak velencei üvegből készült tárgyakat mutattak ki, addig az Alsóvárban káliüvegből készületekről is beszámoltak, sőt, háromféle káliüveget is kimutattak.⁵⁷ A hat darab káliüvegből négyre jellemző, hogy a K₂O mennyisége jelentősen meghaladja a CaO mennyiségét, de nem annyira, mint az általunk mértékben. Megjegyezzük, hogy az ott alkalmazott minta-előkészítési és mérési módszer eredménye jóval bizonytalanabb, mint az általunk használté, ami jól látszik abból a tényből is, hogy a közölt analitikai összeg 84 és 105 % közötti, míg a jól előkészített üde üvegnél az elvárt analitikai összeg 98 és 102 % közötti. Egy darab káliüveg összetétele olyan, mint a V19 mintánké, egy esetben pedig kb. egyenlő a K₂O és a CaO mennyisége. Mindez azt mutatja, hogy a Rév utcai üvegműhelyben készült tárgyak kimutathatók az Alsóvárban.

Visegrádon a Fő u. 34. szám alatt (ún. Bene-telek) egy olyan üvegműhelyként azonosítható gödörrendszer tartak föl, amelyik – régészeti adatai szerint – a 14. század második felétől a 15. század első feléig működött, mintegy száz évvel megelőzve a Rév utcai műhelyt. Mester Edit és Szabó

⁵⁵ KUNICKI-GOLDFINGER *et al.* 2013.

⁵⁶ MÜLLER – STEGE 2003, 224–232.

⁵⁷ A visegrádi lelőhelyek elnevezését a szerző (M.O.) pontosította.

István közölte az ott talált üvegleletek kémiai összetételét.⁵⁸ Ugyan csak négy összetevőt tettek közzé (SiO_2 , Na_2O , K_2O , CaO), azonban ezek éppen a fő összetevők; ezek alapján megállapítható, hogy a Fő u. 34. szám alatti üvegműhelyben ugyanolyan összetételű üvegek készültek, mint az általunk vizsgált Rév utcai műhelyben, ami arra utal, hogy ugyanazt a nyersanyagot és ugyanazt a receptet használták száz évvel korábban.

További kérdés, hogy kimutatható-e a visegrádi műhely terméke a magyarországi leletek között. Az általunk vizsgált leletekkel egykorú budai leletek kémiai összetételéről számol be Mester Edit.⁵⁹ A leginkább velencei üvegek (nátrium-mész-szilikát) között káliüvegek is előfordulnak, azonban nincs közöttük a visegrádi műhelyben készültekhez hasonló összetételű. Ezzel szemben H. Gyürky Katalin közli egy, a Budai Várban talált 13. századi golyvás palack kémiai összetételét,⁶⁰ amely az általunk vizsgált üvegek összetételi tartományának a szélén helyezkedik el, vagyis ugyanabba az összetételi csoportba esik. A fő eltérés az, hogy ebbe a golyvás palackba jelentős mennyiségű antimont tettek.⁶¹ A kémiai összetételi hasonlóság igen meglepő és fölveti a kérdést, hogy hol készülhetett ez a palack, már csak azért is, mert sokat találtak belőle: 172 darab ilyen palack töredékei kerültek elő. A szerző szerint a palacknak alig van párhuzama. Megemlíti továbbá, hogy a stílus bizánci eredetű, azonban ebben az időszakban Bizáncban már nem készítették, ezért esetleg Magyarországon készülhettek. H. Gyürky Katalin később közli egy, ugyanerről a lelőhelyről származó 13. századi cseppes pohár összetételét is,⁶² amely nagyon kicsi eltéréssel megegyezik a golyvás palackéval. Ismét felveti a Magyarországon való készítés lehetőségét, amelyet az is támogat, hogy a bizánci üvegek rendszerint nátrium-mész-szilikát üvegek,⁶³ a Budai Vár leletei viszont káliüvegek. Ha mindez igaz, akkor felvethető, hogy Magyarországon létezett egy üvegekészítő iskola, ahol több évszázadon keresztül ugyanazon recept szerint készítették az üveget.

Anežka Černá diplomamunkájában a Visegrád, Rév utcai leletek mellett azonos korú pomázi és 13. századi budapesti üvegleleteket vizsgált.⁶⁴ Visegrád és Pomáz esetében üvegekészítő műhelyből előkerült mintákat, míg Budapest esetében egy 13. századi üvegműhelyből, valamint 13–16. századi épületekből előkerült leleteket vizsgált. A kisebb számú velencei üveg mellett a leletek jelentős része káliüvegnek bizonyult és érdekes módon az azonos típusú tárgyak mindhárom lelőhelyen ugyanabba a csoportba tartoznak, mint az általunk mérték. Természetesen a visegrádi minták esetében ez nem meglepő, hiszen ugyanarról a lelőhelyről származnak. Az azonos korú pomázi műhelyben ezek szerint ugyanazon recept szerint készült az üveg, mint a visegrádi műhelyben. Ami nagyon érdekes, hogy a budapesti (Váci utca 54.) 13. századi műhelyben⁶⁵ is azonos recept szerint készült az üveg és feltehetően ebben a műhelyben készülhettek a H. Gyürky Katalin által közölt 13. századi golyvás palackok és cseppes poharak. A szerző festett üveget is vizsgált, amely szintén káliüveg, de más az összetétele, így a szerző feltételezi, hogy import áru. Továbbá a szerző összehasonlította a magyar üvegek összetételét azonos korú cseh és német üvegekkel, és azt tapasztalta, hogy a csehországi Chrudimból származó gótika korabeli üveg összetétele nagyon közel esik a magyar üveghez, ugyanakkor az ugyanonnan származó reneszánsz kori üveg összetétele már határozottan eltérő, a német üvegek (*Höxter*, *Eichsfeld*) összetétele pedig teljesen más.

⁵⁸ MESTER – SZABÓ 1998.

⁵⁹ MESTER 1997.

⁶⁰ H. GYÜRKY 1984.

⁶¹ Megjegyezzük, hogy az antimon mérési hiba is lehet, mivel EDS mérés esetén azt nagyon nehéz kimutatni a kalciummal való csúcsátfedés miatt.

⁶² H. GYÜRKY 1991a.

⁶³ LAUWERS *et al.* 2010; REHREN *et al.* 2015.

⁶⁴ ČERNÁ 2015.

⁶⁵ ZÁDOR 2013.

Dana Rohanová és munkatársai,⁶⁶ valamint Hedvika Sedláčková és munkatársai⁶⁷ a miénkhez hasonló összetételű üvegekről tudósítanak: 13–14. század: Pozsony, Prága, Lybině, Žebnice; 14–15. század: Pozsony, Opava. A fő különbség, hogy ezeknek a cseh üvegeknek a CaO-tartalma nagyobb, a K₂O-tartalma pedig kisebb, mint a visegrádi üvegeké. Anna Žďárská középkori prágai üvegleletek kémiai összetételét közli, köztük három lelet összetétele nagyon közel áll az általunk mértékéhez.⁶⁸ A Cseh Tudományos Akadémia Régészeti Intézete gondozásában lévő VITREA adatbázisban is található, rendszerint közöletlen, a miénkhez hasonló összetételű üveg:⁶⁹ 1200–1500: Ústí nad Labem; 1200–1900: Roztoky; 1400–1450: Most; 1200–1500: Most; 1300–1350: Most; 1330–1420: Prága.

A középkori Németország területéről Karl Hans Wedepohl⁷⁰ közöl a miénkhez hasonló összetételű üvegeket három lelőhelyről: Corvey, Höxter és Brunshausen-Gandersheim. A hasonló üvegek száma Corvey kivételével nagyon kicsi, egy-két darab.

Összegzésképp elmondható, hogy a Visegrád, Rév utca 5. szám alatt feltárt üvegtárgyak olyan káliüvegből készültek, amelyek kiemelkedően sok káliumot tartalmaznak és a felhasznált nyersanyagok pontos mibenléte vitatott. A szakirodalmi adatokkal való összehasonlítás a korai magyar üvegyártás egy rendkívül izgalmas és érdekes részletét tárta elénk: Magyarországon több évszázadon keresztül lehetett egy olyan üvegfőző iskola, ahol ugyanazt a receptet használták. A legrégebbi ilyen műhely Pesten a Váci utcában volt a 13. században, majd Visegrádon a Fő utca 34. számú telken a 14–15. század fordulóján, majd végül a Visegrád, Rév utcában a 15–16. század fordulóján.

Hasonló, de nem pontosan azonos összetételű üvegek fordulnak elő Csehország több lelőhelyén, valamint kisebb mennyiségben Németország három lelőhelyén. Az azonosságot, vagy különbséget további vizsgálatokkal, leginkább nyomelem- vagy izotópmérésekkel lehetne kimutatni.

ÖSSZEGZÉS

A szóban forgó 15. század végén alapított üvegműhelyben helyi hagyományokat őrző magyarországi, illetve magyar mesterek dolgozhattak. Elsősorban a Közép-Európára jellemző káliüvegyanaggal dolgoztak, az üvegfúvásra szolgáló nyersanyagot és a *frittát* nem a műhelyben állították elő. Ha a *fritta* előállítás nem is a városi műhelyben történt, helyi nyersanyaggal lehet számolni, vagyis akár a közeli erdőkben is készíthették a műhely számára. Az erdei üvegfőzés gyakori volt Európában, a dél-német Spessart régió, vagy a cseh Érchegység, magyar területen a diósjenői erdei üveghuta utal erre. A helyi nyersanyag mellett a műhely összetört, másodlagosan felhasználható, eltérő összetételű üveget is felhasználhatott újraolvasztva, ahogy erre az egyik ablakszem-minta kémiai összetétele utalt. A műhely jellemzően városi műhely volt, az eddig ismert visegrádi városi középkori lakóházak egyik legnagyobbikában építették fel. Története tükrözi a város politika- és építéstörténetét: a Mátyás korra a 14. századi nemesi vagy polgári ház gazdátlanra vált, így rendelkezésre állt egy olyan tágas tér, ami egy nagyméretű kettős műhely kialakítására lehetőséget adott. A műhely nagy mérete minden bizonnyal a királyi udvar 1470 körüli építkezéseivel függ össze: a királyi udvar megfelelő mennyiségű megrendelést tudott biztosítani egy nagyméretű műhely számára, de a mester szállított Esztergomba is, s valószínűleg a környező településekre is. A visegrádi Palota 15. századra keltezhető üvegleleteivel való azonos anyagösszetétel egyelőre még nem teljesen igazolt, de ez inkább kutatási hiánynak tudható be. A műhely piackörzete emellett tágabb lehetett, mint csak maga Visegrád.

⁶⁶ ROHANOVÁ *et al.* 2012.

⁶⁷ SEDLÁČKOVÁ *et al.* 2014; SEDLÁČKOVÁ *et al.* 2016.

⁶⁸ ŽDÁRSKÁ 2014, 101. ábra, 11, 13 és 14-es számú minta.

⁶⁹ <https://web.arup.cas.cz/VITREA/menu/Databaze.htm>

⁷⁰ WEDEPOHL 1997.

A műhelyépület és a kemencék a kor magas technikai színvonalának feleltek meg: a korabeli olasz és német traktátusok leírásainak megfelelően épültek fel; az elkészített tárgyak cseh, német kapcsolatok felé mutatnak mind anyagösszetételükben, mind formájukban. Főleg építészeti üveg-tárgyakat, vagyis ólomkeretbe illeszthető ablakszemeket készítettek, aminek nagyságrendjére a számtalan tárgytöredék és az 1491. évi esztergomi megrendelés utal. Az ablakokon kívül asztali tárgyakat, főleg a korban kedvelt palackokat és poharakat készítettek nagy számban, de a mindennapi élethez szükséges egyéb tárgyak – lámpák, mécsesek, kancsók, serlegek stb. – is jelen voltak. A műhely, kialakításának igényessége ellenére nem készített luxus tárgyakat: különleges formájú, vagy festett asztali tárgyak darabjai a töredékek között nem voltak, noha az erősen zöldes fényt kiküszöbölő, áttetsző üveg elkészítése is magas technikai tudást igényelt. Az olvasztó tégelyekben talált üvegmaradványok az eddigi megfigyelések alapján színes üveget csak csekély mértékben tartalmaztak, de ennek vizsgálata még nem tekinthető befejezettnek.

A műhely nagy mennyiségi megrendelést tudott kielégíteni, a kor átlagos színvonalának megfelelő tárgyakat állított elő a visegrádi királyi és esztergomi érseki udvar, és valószínűleg egy tágabb piackörzet számára, mesterei akár több mint száz éves helyi hagyományokat folytatva főleg a cseh, morva és némethez hasonló alapanyagot használtak és az ottani tárgytípusokhoz hasonló tárgyakat készítettek.

IRODALOM

- ADLINGTON 2017 ADLINGTON, Laura Ware: The Corning archaeological reference glasses: New values for “old” compositions. *Papers from the Institute of Archaeology* 27:1 (2017) Art. 2, 1–8.
<https://doi.org/10.5334/pia-515>
- ARÉNA *et al.* 2017 ARÉNA, Hélène – GODON, Nicole – RÉBISCOUL, Diane – FRUGIER, Pierre – PODOR, Renaud – GARCÈS, Emmanuelle – CABIE, Martiane – MESTRE, Jean-Pierre: Impact of iron and magnesium on glass alteration: Characterization of the secondary phases and determination of their solubility constants. *Applied Geochemistry* 82 (2017) 119–133.
<https://doi.org/10.1016/j.apgeochem.2017.04.010>
- BAUMGARTNER – KREUGER 1988 BAUMGARTNER, Erwin – KREUGER, Ingeborg: *Phönix aus Sand und Asche. Glas des Mittelalters*. Ausstellungskatalog. München 1988.
- BUZÁS – LASZLOVSZKY – MÉSZÁROS 2014 *The Medieval Royal Town at Visegrád: Royal Centre, Urban Settlement, Churches*. Eds: BUZÁS, Gergely – LASZLOVSZKY, József – MÉSZÁROS, Orsolya. Budapest 2014.
- CÍLOVÁ – WOITSCH 2012 CÍLOVÁ, Zuzana – WOITSCH, Jiří: Potash: A key raw material of glass batch for Bohemian glasses from 14th–17th centuries? *Journal of Archaeological Science* 39 (2012) 371–380.
<https://doi.org/10.1016/j.jas.2011.09.023>
- ČERNÁ 2015 ČERNÁ, Anežka: *Studium archeologických skel nalezených v oblasti Podunají na území Maďarska* (Study of the archaeological glasses excavated around the Danube River in Hungary, Master Thesis). University of Chemistry and Technology, Prague. 2015. Manuscript.
<https://repozitar.vscht.cz/theses/20073> (2024.01.07.)

- FROMMER – KOTTMANN 2004 FROMMER, Sören – KOTTMANN, Aline: *Die Glashütte Glaswasen im Schönbuch. Produktionsprozesse, Infrastruktur und Arbeitsalltag eines spätmittelalterlichen Betriebs*. Tübinger Forschungen zur historischen Archäologie 1. Büchenbach 2004.
- GÓRA 2023 GÓRA, Bence: Household pottery of an urban noble house and craftsmen in Visegrád. Late medieval pottery finds from 5 Rév Street. *Dissertationes Archaeologicae* 3.11 (2023) 493–601. <https://doi.org/10.17204/dissarch.2023.493>
- H. GYÜRKY 1984 H. GYÜRKY Katalin: A 14. század üvegtípusai a budai régészeti leletanyagban (Glastypen aus dem 14. Jh. im archäologischen Fundmaterial von Buda). *Budapest Régiségei* 26 (1984) 49–62.
- H. GYÜRKY 1986 H. GYÜRKY Katalin: *Az üveg. Katalógus*. Monumenta Historica Budapestinensia 5. Budapest 1986.
- H. GYÜRKY 1991A H. GYÜRKY Katalin: *Üvegek a középkori Magyarországon* (Gläser in mittelalterlichen Ungarn). Budapest 1991.
- H. GYÜRKY 1991B H. GYÜRKY Katalin: A váci Széchenyi utca üvegleletei (Die mittelalterlichen Glasfunde der Széchenyi Straße von Vác). *Váci Könyvek* 5 (1991) 109–128.
- HOLL 1992 HOLL Imre: *Kőszeg vára a középkorban* (Die Burg Kőszeg /Güns/ im Mittelalter). Budapest 1992.
- KOS 2003 KOS, Mateja: Ljubljana glassworks – New discoveries. The report on archaeological research. In: *Auf gläsernen Spuren: Der Beitrag Mitteleuropas zur archäologisch-historischen Glasforschung*. Beiträge zur Mittelalterarchäologie in Österreich 19. Hrsg.: Felgenhauer-Schmiedt, Sabine – Eibner, Alexandrine – Knittler, Herbert. Wien 2003, 75–81.
- KUNICKI-GOLDFINGER *et al.* 2013 KUNICKI-GOLDFINGER, Jerzy J. – MESTER, Edit – FREESTONE, Ian C.: The chemical composition of glass from the Hungarian glasshouses and glass utilized in Hungary from the 14th century to the 17th century. In: *Annual Report 2012. Institute of Nuclear Chemistry and Technology*. Eds: Michalik, Jacek – Smułek, Wiktor – Godlewska-Para, Ewa. Warszawa 2012, 73–75.
- KURZMANN 2003 KURZMANN, Peter: *Technologie des mittelalterlichen Glases*. Archäologie–Schriftquellen–Archäochemie–Experimente. Tübingen 2003.
- LAUWERS *et al.* 2010 LAUWERS, Veerle – DEGRYSE, Patrick – WAELEKENS, Marc: Middle Byzantine (10th–13th Century A.D.) glass bracelets at Sagalassos (SW Turkey). In: *Glass in Byzantium – Production, Usage, Analyses*. Eds: Drauschke, Jörg – Keller, Daniel. Mainz 2010, 145–152.
- LOIBL 2008 LOIBL, Werner: Historische Voraussetzungen und technologische Bedingungen der Spessarter Glasmacherordnung von 1406. In: *Glashüttenlandschaft Europa. Beiträge zum 3. Internationalen Glassymposium in Heigenbrücken/Spessart*. Hrsg.: Flachenecker, Helmut – Himmelsbach, Gerrit – Steppuhn, Peter. Regensburg 2008, 35–71.
- MEGYERI 2012 MEGYERI Edit: *A solymári vár középkori üvegleletei*. BA Szakdolgozat. Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest 2012. Kézirat.

- MEGYERI 2014 MEGYERI Edit: Üvegek a Visegrád Rév utca 5. szám alatt feltárt üvegműhelyből és Pomáz–Nagykovácsi lelőhelyről (Glass finds from the glass workshop at 5 Rév Street Visegrád and the excavation site Pomáz–Nagykovácsi). In: *A múltnak kútja. Fiatal középkoros régészek V. konferenciájának tanulmánykötete (The Fountain of the Past. Study Volume of the Fifth Annual Conference of Young Medieval Archaeologists)*. Szerk.: Rácz Tibor Ákos. Szentendre 2014, 75–89.
- MEGYERI 2015 MEGYERI Edit: *Üvegleletek a visegrádi és pomázi későközépkori üvegyártó műhelyekből*. MA Diplomamunka. Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest 2015. Kézirat.
- MESTER 1997 MESTER Edit: *Középkori üvegek (Medieval Glasses)*. Visegrád Régészeti Monográfiái 2. Visegrád 1997.
- MESTER – SZABÓ 1998 MESTER Edit – SZABÓ István: Research of medieval glass vessels and glasshouses in Visegrád and Diósjenő. In: *Archaeometrical Research in Hungary II*. Eds: Költő, László – Bartosiewicz, László. Budapest – Kaposvár – Veszprém 1998, 97–113.
- MÉSZÁROS 2005–2006 MÉSZÁROS Orsolya: Egy 15. századi toszkán üvegműhely (Eine toskanische Glaswerkstatt aus dem 15. Jahrhundert). *Folia Archaeologica* 52 (2005–2006) 221–250.
- MÉSZÁROS 2009 MÉSZÁROS Orsolya: *A késő középkori Visegrád város története és helyrajza*. (The History and Topography of Late Medieval Visegrád Town.) Visegrád 2009.
- MÉSZÁROS 2010 MÉSZÁROS Orsolya: 15. századi városi üvegműhely és környezete Visegrádon (A fifteenth-century glass workshop and its environs in Visegrád). In: *A középkor és kora-újkor régészete Magyarországon (Archaeology of the Middle Ages and the Early Modern Period in Hungary)* I–II. Szerk.: Benkő Elek – Kovács Gyöngyi. Budapest 2010, II. 675–689.
- MÉSZÁROS 2015 MÉSZÁROS Orsolya: Városi élet a visegrádi királyi városban (Life in the royal town of Visegrád). In: *In medio regni Hungariae. Régészeti, művészettörténeti és történeti kutatások „az ország közepén.” (In Medio Regni Hungariae. Archaeological, Art Historical, and Historical Research 'in the Middle of the Kingdom')*. Szerk.: Benkő Elek – Orosz Krisztina. Budapest 2015, 629–647.
- MÉSZÁROS 2020 MÉSZÁROS Orsolya: Az elit és az udvar. In: *Az Anjou-kor hatalmi elitje*. Szerk.: Csukovits Enikő. Budapest 2020, 189–211.
- MÉSZÁROS – SZŐKE 2008 MÉSZÁROS Orsolya – SZŐKE Mátyás: A visegrádi 15. századi városi üvegműhely (The fifteenth-century glass workshop in Visegrád). In: *Hunyadi Mátyás a király. Hagyomány és megújulás a királyi udvarban. 1458–1490. Kiállítási katalógus (Matthias Corvinus, the King. Tradition and Renewal in the Hungarian Royal Court 1458–1490. Exhibition catalogue)*. Szerk.: Farbak Péter – Spekner Enikő – Szende Katalin – Végh András. Budapest 2008, 345–347.

- MÜLLER – STEGE 2003 MÜLLER, Katharina – STEGE, Heike: Untersuchungen spätmittelalterlicher und frühneuzeitlicher Gläser aus Ungarn durch Energiedispersive Mikro-Röntgenfluoreszenzanalyse. In: *Auf gläsernen Spuren: Der Beitrag Mitteleuropas zur archäologisch-historischen Glasforschung*. Beiträge zur Mittelalterarchäologie in Österreich 19. Hrsg.: Felgenhauer-Schmiedt, Sabine – Eibner, Alexandrine – Knittler, Herbert. Wien 2003, 219–233.
- REHREN *et al.* 2015 REHREN, Thilo – CONNOLLY, Philip – SCHIBILLE, Nadine – SCHWARZER, Holger: Changes in glass consumption in Pergamon (Turkey) from Hellenistic to late Byzantine and Islamic times. *Journal of Archaeological Science* 55 (2015) 266–279.
<https://doi.org/10.1016/j.jas.2014.12.025>
- ROHANOVÁ *et al.* 2012 ROHANOVÁ, Dana – KUMSTOVÁ, Veronika – JENÍKOVÁ, Lucie: Restoration of Gothic glass from the archaeological research in Opava. *Sklář a keramik* 13–14 (2012) 353–356.
- SCHOLCKMANN 1994 SCHOLCKMANN, Barbara: Spätmittelalterliche Glasproduktion: Ofentechnologie und Herstellungsprozesse in der Hütte im Schönbuch bei Bebenhausen. *Archäologische Ausgrabungen in Baden-Württemberg* (1994) 349–356.
- SEDLÁČKOVÁ 2007 SEDLÁČKOVÁ, Hedvika: From the Gothic period to the Renaissance. Glass in Moravia 1450 – circa 1560. In: *Studies in Post-Medieval Archaeology* 2. Ed.: Žegklitz, Jaromír. Prague 2007, 181–226.
- SEDLÁČKOVÁ *et al.* 2014 SEDLÁČKOVÁ, Hedvika – ROHANOVÁ, Dana – LESÁK, Branislav – ŠIMONČIČOVÁ-KOŔŠOVÁ, Petra: Medieval glass from Bratislava (ca 1200–1450) in the context of contemporaneous glass production and trade contacts. *Památky Archeologické* 105 (2014) 215–264.
- SEDLÁČKOVÁ *et al.* 2016 SEDLÁČKOVÁ, Hedvika – ROHANOVÁ, Dana – LESÁK, Branislav – ŠIMONČIČOVÁ-KOŔŠOVÁ, Petra: Late Gothic and Early Renaissance glass from Bratislava, ca. 1450–1550. *Památky Archeologické* 107 (2016) 353–394.
- SHORTLAND *et al.* 2006 SHORTLAND, Andrew – SCHACHNER, Lukas – FREESTONE, Ian – TITE, Michael: Natron as a flux in the early vitreous materials industry: sources, beginnings and reasons for decline. *Journal of Archaeological Science* 33/4 (2006) 521–530.
<https://doi.org/10.1016/j.jas.2005.09.011>
- SÓLYOM 2019 SÓLYOM Lili: *A visegrádi Rév u. 5. sz. üvegműhely archaeozoológiai vizsgálata*. BA szakdolgozat. Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest 2019. Kézirat.
- STERN – GERBER 2009 STERN, Willem B. – GERBER, Yvonne: Ancient Potassium-Calcium glass and its raw materials (wood-ash, fern-ash, potash) in Central Europe. *Mitteilungen der Naturforschenden Gesellschaften beider Basel* 11 (2009) 107–122.
- TARCSAY 1999 TARCSAY, Kinga: *Mittelalterliche und neuzeitliche Glasfunde aus Wien. Altfunde aus den Beständen des Historischen Museums der Stadt Wien*. Beiträge zur Mittelalterarchäologie in Österreich Beiheft 3. Wien 1999.

- THEOPHILUS 1986 THEOPHILUS presbyter: *A különféle művességekről*. Budapest 1986.
- WEDEPOHL 1997 WEDEPOHL, Karl Hans: Chemical composition of medieval glass from excavations in West Germany. *Glastechnische Berichte Glass Science Technology* 70/8 (1997) 246–255.
- WEDEPOHL 1998 WEDEPOHL, Karl Hans: *Mittelalterliches Glas in Mitteleuropa. Zusammensetzung, Herstellung, Rohstoffe*. Nachrichten der Akademie der Wissenschaften in Göttingen 2, Mathematisch-physikalische Klasse. Göttingen 1998.
- WEDEPOHL 2000 WEDEPOHL, Karl Hans: The change in composition of medieval glass types occurring in excavated fragments from Germany. In: *Annales du 14e Congrès de l'Association Internationale pour l'Histoire du Verre, Italia, Venezia–Milano 1998*. Lochem 2000, 253–257.
- ZÁDOR 2013 ZÁDOR Judit: Üvegyártó műhely és lakóépület részlete a középkori Pest területén (A glass production workshop and a detail of a dwelling in the territory of medieval Pest). *Aquincumi Füzetek* 19 (2013) 108–110.
- ZLÁMOVÁ CÍLOVÁ *et al.* 2021 CÍLOVÁ ZLÁMALOVÁ, Zuzana – GELNAR, Michal – RANDÁKOVÁ, Simona: Trends in colouring blue glass in Central Europe in relation to changes in chemical composition of glass from the Middle Ages to Modern Age. *Minerals* 11:9 (2021) 1001.
<https://doi.org/10.3390/min11091001>
- ŽĎÁRSKÁ 2014 ŽĎÁRSKÁ, Anna: *Středověké sklo z Prahy (Medieval Glass from Prague)*. Archeologické Prameny k Dějinám Prahy / svazek 7. Praha 2014.

GLASS ARTEFACTS FROM A 15TH-CENTURY GLASSMAKING WORKSHOP AT RÉV UTCA 5. IN VISEGRÁD AND THEIR ARCHAOMETRIC ANALYSIS

Orsolya Mészáros – István Fórizs

The site at Rév utca 5. was in the centre of the town in the Middle Ages and still is today. During the Middle Ages, a number of stone buildings stood there, the largest of which was in use as a glass workshop from the late 15th-century until the early 16th. In the four rooms of the building, furnaces – two glass-blowing and two cooling furnaces – were symmetrically arranged in two identical workshops. The furnaces were state of the art technologically. The glassware produced in the workshops showed Czech and German connections as regards material composition, shapes, and styles. Architectural glassware (window glass for lead comes) and tableware were made there, mainly bottles and glasses with droplet and ribbed decoration. Fragments of lamps, oil lamps, jugs, and goblets are also known. The workshop was a supplier for the royal construction projects of the 1470s, for the Archbishop of Esztergom, and for other markets in the area. Based on material analyses, the craftsmen employed by it also continued local traditions of glass production dating back more than a century or two, manufacturing objects similar to Czech, Moravian, and German types.

Archaeometric investigation of twenty-one selected glass artefacts (vessels and windowpanes) was carried out. Pieces a few millimetres across were cut from the fragments, after which chemical composition of their unaltered inner parts was determined using the SEM-EDS method. Investigations showed that the objects were not deliberately coloured and that all were made of

potash-lime glass. Twenty samples were characterised by exceptionally high potash content. A survey of the specialised literature revealed that glass objects created locally have been found in Visegrád's Upper Castle, and that glass was made using the same formula in a contemporaneous nearby workshop at Pomáz–Nagykovácsi as well.

Also of interest is that glass was made according to this formula at the turn of the 14th century in a glass workshop found at Fő utca 34. in Visegrád and in a 13th-century workshop found at Váci utca 54. in Budapest. This indicates that there was a school of glassmaking operational for almost two centuries near to the seats of the kings of Hungary that taught this particular formula. This is a fascinating new discovery regarding the early history of the Hungarian glass industry.

BÁTHORY ISTVÁN BÉCSI DIPLOMÁCIAI KÜLDETÉSEI ÉS FOGSÁGA (1563–1567)

Oborni Teréz

A mohácsi csatát követő kettős királyválasztás után a két legitim magyar király közötti fegyveres összecsapásoknak és a kisebb-nagyobb kitérőkkel, megtorpanásokkal hömpölygő tárgyalásfolyamnak nem kisebb tétje volt, mint a Magyar Királyság egészének megszerzése és a királyi cím kizárólagos birtoklása. A Habsburg I. Ferdinánd és Szapolyai I. János király fia, a csupán választott királyi címmel rendelkező, az ország keleti felét uraló II. János között folytatott küzdelemben az 1560-as évek számos fordulópontot hoztak, amelyeknek egyik kulcsfigurája somlyai Báthory István volt. Az 1562. március 4-én lezajlott hadadi csata a Báthory és Némethy Ferenc vezette erdélyi hadak súlyos vereségét eredményezte, ez után az uralkodók ismét kénytelenek voltak tárgyalóasztalhoz ülni, legalábbis jelképes értelemben. Ferdinándot az újabb egyezkedésre a II. János mellett felvonuló oszmán-török hadak kényszerítették, amelyek a királyi várak alatt egyelőre nem bonyolódtak fegyveres összecsapásba, de jelenlétük a bihari térségben és Szatmár vára alatt valódi veszélyt jelentett.¹

Még 1562-ben, két sikertelen követjárást, Brassai János bécsi és Szerdahelyi Máté erdélyi útját követően kiderült, hogy a felek között komoly nézetkülönbségek vannak, és könnyű megállapodás nem várható.² Ferdinánd mint megkoronázott magyar király elfogadhatatlannak tartotta, hogy János Zsigmond királyi címet visel, még ha az csupán a választott királyi cím is. II. János pedig tiltakozott amiatt, hogy Ferdinánd az ő uralma alatti Tisza menti vármegyéket (Bereg, Ugocsa, Szabolcs, Szatmár, Közép-Szolnok) követeli tőle, holott azok édesapja királyi jogán is őt illetik. Emellett, a királyok minden egyes levélváltásban felpanaszolták a másik fél alattvalói által elkövetett támadásokat, rablást, fosztogatást és ily módon az éppen fennálló fegyverszünet súlyos megszegését. A szembenálló felek egyike sem akart engedni, így 1563 tavaszán is csupán odáig jutottak az egyezkedésben, hogy megújították a korábbi fegyverszüneti megállapodást az 1564 áprilisáig terjedő egy éves időszakra.³

Az 1563 nyarán Tordára összehívott erdélyi részországgyűlésen II. János arról tájékoztatta a rendeket, hogy feltétlenül szeretne megegyezni Ferdinánddal, mégpedig oly módon, hogy a még édesanyja, Izabella királyné életében tervezett és megígért házasságot Ferdinánd Johanna nevű leányával valóra váltja.⁴ A rendek nem csupán támogatták ezt a tervet, de kérték urukat, hogy mielőbb intézkedjék, „mert az idő, mint az elfolyó víz, nem tér vissza”, és mielőbb válassza ki az alkalmas és megbízható személyt a bécsi udvarral a fegyverszünet ideje alatt megújuló tárgyalások folytatására.

AZ ELSŐ BÉCSI KÜLDETÉS

II. János választása már áprilisban, az országgyűlés meghallgatása előtt somlyai Báthory István váradi kapitányra esett, aki 1563 nyarán érkezett Bécsbe.⁵ II. János a követe által azzal a kéréssel

A szerző történész, a HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézete tudományos főmunkatársa (oborni.terez@abtk.hu).

¹ LUKINICH 1918, 99–106.

² SZENTMÁRTONI 1934, 155–157; OBORNI 2003.

³ A fegyverszüneti megállapodásról szóló hitlevele: Brassó, 1563. április 17. Kiadva: *Tört. Lapok* 1875, 791–792.

⁴ EOE II. 214.

⁵ A megbízólevél: Brassó, 1563. április 27. Fasc. 87. Ung. Akten Konv. A. 1563. I–V. fol. 137–138. Kiadva: *Tört. Lapok* 1875, 972. Báthory István váradi kapitányságáról új eredményekkel: RÁCZ 2021, 207–208, 214. Az 1563. évi követséget áttekinti: SZENTMÁRTONI 1934, 157–169.

fordult Ferdinándhoz, hogy a választott királyi címet legalább addig, míg Szulejmán szultán él, a Portával folytatandó levelezésben megtarthassa. Kérte továbbá, hogy Ferdinánd az 1551 nyarán tett ígéretét betartva, a leányát adja nőül hozzá, és mielőbb legyen meg legalább az eljegyzés.⁶ A követ által felterjesztett beadványra Ferdinánd magyar tanácsosai, Oláh Miklós esztergomi érsek, Forgách Ferenc váradi püspök, Tahy Ferenc, Bánffy István és Dessewffy János tanácsosok fogalmazták meg véleményüket.⁷ Elfogadhatónak tartották ezeket a feltételeket, de kifejtették, hogy szerintük a királyi címről – amelyet most az elhunyt János király fia csak bitorol – olyan ünnepélyes lemondó levelet kell kérni János Zsigmondtól, amelyet egyúttal a tanácsosai és a legfőbb erdélyi urak aláírásukkal hitelesítenek, és a benne foglaltakat garantálják. Véleményük szerint János Zsigmond csak bizonyos jól körülírt feltételekkel tarthatná meg Erdélyt az uralma alatt, az azon kívül eső magyarországi területeket pedig semmiképp. Erdély ugyanakkor a magyar Szent Korona tagja (*membrum Regni et Corone Hungarice*) maradna, és azt János király fia élete végéig uralhatná (*cum plena iurisdictione*) oly módon, hogy ha utód nélkül hal meg, Erdély azonnal visszaszállna a magyar királyra, ha pedig Ferdinánd leányától utóda származna, akkor a magyar király kérésére bármikor vissza kellene adnia valamely két másik hercegségért vagy bármely más tartományért cserébe. Hozzá tették, hogy ha így is lenne, a jogi eljárásokban a régi rend és szokás akkor is tartassék meg, azaz a fellebbezések Ferdinánd magyar király törvényszéke elé érkezzenek. A tanácsosok kérték továbbá, hogy János Zsigmond maradjon meg a római katolikus vallásban, és országát is tartsa meg ebben. Végezetül, ismét visszatérve a királyi cím kérdésére, a magyar tanácsosok teljességgel abszurdnak találták, hogy miközben Ferdinánd életben van, és már megkezdtek annak az országgyűlésnek az előkészítését, amelyen Ferdinánd fiát, Miksát készülnek magyar királlyá koronázni, II. János is királyi címet viseljen, mert így egyszerre három királya lenne az országnak. Ezért tehát az azonnali lemondását látták helyesnek, azzal a megengedéssel, hogy a törökökkel folytatandó levelezésben, a továbbiakban is használhassa a választott királyi címet.

Ferdinánd két nap múlva, 1563. július 9-én kelt válaszlevelében keményebben reagált a Báthory által vitt előterjesztésre, mint magyar tanácsosai: II. Jánost csupán *illustrissimus dux*nak címezve, azonnali lemondását követelte a királyi címről, tekintet nélkül az oszmán Portával fenntartott viszonyára, hiszen – ő is határozottan állította, miként tanácsosai –, képtelenség (*absurdissimum videretur*), hogy egy időben három királya legyen Magyarországnak.⁸ Arról pedig, hogy János Zsigmond konkrétan miféle hatalmat akar gyakorolni Erdélyben, bővebb magyarázatot kért. Azt ő is elismeri és tudja – jegyezte meg válaszában –, hogy annak idején, 1551-ben Johanna leánya kezét odaígérte János Zsigmondnak, akit akkor fiává is fogadott és pártfogását is ígérte számára. Ám időközben megváltoztak a körülmények, és a „herceg” hosszú ideje ellenségesen viseli magát Ferdinánd irányában. A tervezett házasságnak az is akadály, hogy leányai részben férjhez mentek, vagy el vannak ígérkezve, és akik még nem, azok pedig hajadonok kívánnak maradni. De ha óhajtja – tette hozzá megengedőleg – hozzásegíti az ifjú Szapolyait más, megfelelő rangú házassághoz.

Báthory István, miután megkapta Ferdinánd válaszát, határozottabb kívánalmakkal és erőteljesebb hangvétellű beadvánnyal állt elő.⁹ Egyfelől megírta azt a konkrét uralkodói címet, amelyet II. János számára kérnek a választott királyságról való lemondása után: *Ioannes Serenissimi Ioannis Regis Hungariae, Dalmatiae, Croatiae etc. filius, Dei gratia Princeps Hungariae et Transilvaniae etc.* Közölte továbbá, hogy II. János az uralma alatt kívánja megtartani a Tisza menti vármegyéket (Bereg, Ugocsa, Máramaros), valamint Munkács, Huszt, Tokaj és Szerencs várait, amelyeket

⁶ „Propositio oratoris filii quondam Regis Johannis” Bécs, 1563. július 6 előtt. Ung. Akten Fasc. 87. Konv. B. 1563.V–VIII. fol. 27–28.

⁷ „Consiliarium Hungarorum opinio” Bécs, 1563. július 7. Ung. Akten Fasc. 87. Konv. B. 1563. V–VIII. fol. 29–32. Kiadva: *Tört. Lapok* 1875, 825–827.

⁸ „Responsum pro oratore illustrissimi quondam filii regis Joannis” Ung. Akten Fasc. 87. Konv. B. 1563. V–VIII. fol. 33–34. Kiadva: *Tört. Lapok* 1875, 806–807.

⁹ 1563. július 11. Ung. Akten Fasc. 87. Konv. B. 1563.V–VIII. fol. 35–36. VERESS 1944, 15–18.

egyébként Balassa Menyhárt árulásáig teljes mértékben uralt.¹⁰ Báthory kifejtette továbbá, hogy mind Erdélyben, mind pedig a tiszántúli területeken ura olyan jogokkal kíván uralkodni, mint amelyek a fejedelmeket vagy királyokat megilletik, azaz a birtokadományozás, a bíráskodás és a végrehajtás jogát kéri, és minden más, a felségjoghoz tartozó funkciót.¹¹ Báthory tagadta, hogy királya ellenségesen viselte volna magát Ferdinánddal szemben, mert mindazokat betartotta, amelyeket még anyja életében ígért, sőt mindig is fiúi alázatossággal viseltetett Ferdinánd iránt, és leánya kezére méltó életet élt.

Az újabb beadványt a magyar tanácsosok – Oláh Miklós, Forgách Ferenc, Dessewffy János – nem fogadták jó szívvel, hanem továbbra is követelték a királyi címről való azonnali lemondást, és hogy a Szapolyai-utód kizárólag Erdélyt tarthassa meg birtokában, a már korábban említett feltételekkel. Másfelől a tanácsosok minden érvet latba vetettek, hogy rábeszéljék Ferdinándot a tervezett házasság megvalósítására, amely – mint mondták – a megkötendő erős és örökös béke fundamentuma lenne a felek között, de ha őfelsége a leányai közül nem hajlandó senkit feleségül adni János Zsigmondhoz, akkor unokahúgai vagy rokonai közül keressen valakit számára. Véleményükben szóba hozták azt a hatásosnak vélt érvet is a házasság ügyében, hogy úgy hírlík, a gyermektelen II. Zsigmond Ágost lengyel király utóda unokaöccse lehet, és ha ez bekövetkezik, akkor bizony nem lenne célszerű vele ellenséges viszonyban lenni.¹²

Báthory az eddig a bécsi udvarban lezajlott tárgyalásokról szinte azonnal tájékoztatta királyát. 1563. július 13-án kelt részletes levelében beszámolt arról is, hogy a lengyel király követével, Marcin Kromerrel is felvette a kapcsolatot az udvarban, de csupán annyira jutottak, hogy a követ János Zsigmond II. Zsigmond Ágostnak írt levelét átvette és továbbította. Ferdinándnak arra a kérésére, hogy ura igyekezzék a római katolikus vallást megtartani Erdélyben, Báthory azt válaszolta, hogy az nem lesz nehéz, mert II. Jánost jó katolikusnak ismeri.¹³ A haza írott jelentésében kérte urától, hogy gondoskodjon az ellátásáról, mert bizony havonta ötszáz forintot is könnyedén kiad a bécsi tartózkodása során. Végezetül utasítást kért arra nézve, hogy hogyan viszonyuljon Miksa főherceg tervezett magyar királlyá koronázásához.

Miközben ez a levél úton volt Gyulafehérvárra, Ferdinánd is megírta a maga válaszát Báthorynak. Ebben a leghatározottabban megtiltotta, hogy János Zsigmond a választott királyi címet használja, még a törökökkel folytatandó levelezésben sem, hanem kizárólag az „Erdély fejedelme” címet viselje, miként ezt a címet korábban is a magyar királyok fiai viselték.¹⁴ A Tisza menti területek megtartásához nem járult hozzá, és figyelmeztette János Zsigmondot, hogy tartsák magukat mindketten az 1551. évi megállapodáshoz. Ami pedig a házasságot illeti, leányai már elkelték – üzente ismételtlen –, de unokahúgai közül választhat magának feleséget.

Báthory szilárdan kitartott ura érdekeinek védelmében, két nap múlva, július 20-án válaszolt Ferdinándnak. Ezúttal megpróbált érzelmdús érvekkel hatni: elmondta, hogy János Zsigmond őszinte fiúi szeretettel, tisztelettel és bizalommal viseltetik iránta. Kifejtette, hogy Erdély súlyos helyzetben van, mivel az ellenség szomszédságában fekszik, és csak hatalmas anyagi áldozatok árán lehet megtartani. A Portának és a török tisztségviselőknek fizetett adókon és ajándékokon kívül ugyanis a katonaság ellátása is jelentős összeget emészt fel, így a magyarországi vármegyék nélkül az országrészt megtartani nem lehetséges. Kérte ezért, hogy ura megtarthassa az Erdélyhez

¹⁰ A felső-magyarországi várháborúkhöz LUKINICH 1918 mellett: GAUSZ 2015, 187–206; Balassa Menyhárt szerepéről: VIROVECZ 2017; VIROVECZ 2023.

¹¹ „... pleno iure, autoritate, potestateque donandorum, conferendorumque bonorum et possessionum quarumlibet, iudicandarum item causarum et executioni demandandarum, ac aliarum quoque functionum omnium plenariam potestatis amplitudinem atque libertatem principis aut Regis habeat.” VERESS 1944, 17.

¹² „Consiliariorum Hungarorum opinio” 1563. július 16. Ung. Akten Fasc. 87. Konv. B. 1563. V–VIII. fol. 37–40. Kiadva: *Tört. Lapok* 1875, 840–843.

¹³ VERESS 1944, 19–22.

¹⁴ Bécs, 1563. július 18. Ung. Akten Fasc. 87. Konv. B. 1563. V–VIII. fol. 51–54. Kiadva: VERESS 1944, 22–23; *Tört. Lapok* 1875, 853–858.

csatolt magyarországi részeket, és hogy az előbbi uralkodói titulus így változzék meg: *Joannes, serenissimi Joannis Regis Hungariae, Dalmatie, Croatiae etc. filius, dei gratia, princeps partium Regni Hungariae et Transsylvaniae etc.*¹⁵ Ez a változat már nem Magyarország és Erdély fejedelmének, hanem csupán a magyarországi részek fejedelmének nevezte volna meg II. Jánost.

Ferdinánd magyar tanácsosai – Oláh Miklós, ecsedi Báthory András, Bornemissza Pál erdélyi püspök, Köves András veszprémi püspök, Ujlaky János váci püspök, Dessewffy János és Mérey Mihály – ekkor még keményebb ellenérvekkel támadták meg Báthory előterjesztését.¹⁶ Szerintük II. János az Erdélyen kívül megtartani kívánt tiszántúli régióban bár fejedelmként, de valójában királyi jogokat kíván gyakorolni, ami lehetetlen. Ezeket a részeket azért sem lehet átengedni Jánosnak, mert ez a Szent Korona birtokainak feldarabolását jelentené, ami megengedhetetlen, sőt, azt is szemére vetették Ferdinándnak, hogy Erdélyt átengedte János Zsigmondnak, mert a tartomány nagyon gazdag és népes, különösen értékes része Magyarországnak. A tanácsosok a házasságkötés lehetséges következményeit is nagyon elkeseredetten ítélték meg. Úgy vélték, ha János Zsigmond feleséget kap a Habsburg-házból, még inkább elbizakodott lesz, újabb követelésekkel fog fellépni. Ha pedig fiúutóda lenne, az követelhetné az atyai jogokat, de ha nem lesz utóda, még az is előadódhat, hogy az erdélyiek – Moldva és Havasalföld mintájára – a szultántól kérnek a maguk számára fejedelmet. A magyar rendek véleményéből egyértelműen kiderül, hogy az ország megosztását minden úton-módon igyekeztek volna megakadályozni, de végső soron nem tudtak mit tanácsolni ebben a kritikus helyzetben Ferdinándnak, egyelőre csak a fegyverszünet meghosszabbítását javasolták.

Ferdinánd a címkérdésben azon az állásponton volt, hogy II. János legyen bár fejedelem (*princeps*) vagy herceg (*dux*), csak Erdély szerepelhet az uralkodói titulusában, Magyarország semmiképpen nem kerülhet bele.¹⁷ Báthory az ezt követő beadványában a házasság ügyét igyekezett minél erőteljesebb érvekkel előmozdítani, hivatkozva Ferdinánd ígéreteire, s arra, hogy ennek a házasságnak a híre már az egész keresztény világban elterjedt, ezért roppant szegyenletes lenne, ha nem valósulna meg, és Ferdinánd nem teljesítené pecsétes írással megerősített szavát.¹⁸

A sűrű levélváltás közepette érkezett szeptember 7-e, I. Miksa magyar királyá koronázásának a napja. Báthory nem vett részt Pozsonyban az ünnepi alkalmon, hanem erre az időre Nagyszombatba utazott, nehogy bécsi jelenléte és a titokban folytatott tárgyalások kitudódjanak. II. János ezért másik követet, Blandrata György doktort küldte Bécsbe, újabb utasításokkal, és valószínűleg már ő adta be a királyhoz az új kívánalmakat. Ferdinánd a házasságkötés ügyében megengedőbbnek bizonyult, válaszában elismerte, hogy Johanna nevű leányát János Zsigmondnak ígérte, és hajlandó is őt vagy valamelyik unokahúgát hozzáadni, annak ellenére, hogy az utóbbi időben János Zsigmond rendkívül ellenségesen viselkedett irányában.¹⁹ Ami a területi felosztást illeti, továbbra is ahhoz ragaszkodott, hogy kizárólag Erdélyt lenne hajlandó átadni, ahol II. János – akit a válasziratban *illustrissimus Joannes dux*nak neveztek meg – majd *dux*ként uralkodjon, és Ferdinándnak mint magyar királynak hűségesküt tegyen. Új kérésként fogalmazta meg, hogy az elkészülő megállapodásra az erdélyi rendek, az erdélyi várak kapitányai és a főtisztviselők is tegyenek esküt, s arról állítsanak ki hitlevelet, amelyet ő ugyanígy megkíván és megszerez majd a magyar rendektől. Ferdinánd ahhoz is ragaszkodott, hogy János Zsigmond maradjon meg a katolikus hitben és feleségét, leendő gyermekeit is ebben a hitben hagyja meg, és így neveltesse fel. Ferdinánd a királyi jogokból átadni ígérte az Erdély fölötti teljhatalmú fennhatóságot, a birtokadományozás jogát, azzal a megszorítással, hogy az ősi jogon a Koronához tartozó javakból

¹⁵ Bécs, 1563. július 20. Kiadva: VERESS 1944, 23–25; *Tört. Lapok* 1875, 870–872.

¹⁶ „Gutachten der ungarischen Ráthe in der Angelegenheit mit Zápolya“ Bécs, 1563. augusztus 4. Ung. Akten Fasc. 87. Konv. B. 1563. V–VIII. fol. 123–128.

¹⁷ Bécs, 1563. augusztus 7. Ung. Akten Fasc. 87. Konv. B. 1563. V–VIII. fol. 129–130.

¹⁸ Bécs, 1563. szeptember 9. Ung. Akten Fasc. 87. Konv. C. IX–XII. fol. 12.

¹⁹ „Responsum pro doctore Georgio Blandrata nuncio Transilvani“ Bécs, 1563. szeptember 22. Ung. Akten Fasc. 87. Konv. C. IX–XII. fol. 15–20. Kiadva: *Tört. Lapok* 1895, 886–889.

A MÁSODIK KÜLDETÉS

Habsburg I. Ferdinánd 1564. július 25-én meghalt, és ez a haláleset a Magyar Királyság keleti és nyugati részét uraló és egymás ellen évtizedek óta elkeseredett küzdelmet folytató két dinasztia, a Habsburgok és a Szapolyaiak közötti harcban is cezúrát jelentett. Az erőviszonyok 1564-re úgy alakultak, hogy a mindkét uralkodó számára rendkívül értékes felső-magyarországi területek II. János uralma alá kerültek.²¹ Mivel a fegyverszünet már nem volt érvényben, az új magyar király, I. Miksa ismét a harcmezőn próbálta legyőzni II. Jánost. Habsburg-résről a felső-magyarországi régióban mind jobban előre törő erdélyi sereg által elfoglalt várak, települések visszafoglalására 1565 elején a bécsi hadvezetés Lazarus von Schwendi tábornokot küldte, aki igen hamar visszanyerte a stratégiaileg fontos várakat (Tokaj, Szerencs, Szatmár, Bátor, Erdőd, Cseh, Kővár, Nagybánya). Félő volt, hogy hadai Erdélybe is bevonulnak, ezért II. János választott királynak a lehető leggyorsabban meg kellett állapodnia vele. A tárgyalások során Miksa nézőpontja valamelyest módosult, a területi kérdésekben, úgy tűnik, könnyebben meg lehetett vele egyezni, mert figyelme elsősorban a két országrész közjogi viszonyára irányult.

A véglegesnek és mindkét uralkodó számára elfogadhatónak tűnő szatmári megegyezés legfontosabb pontjai is elsősorban erre a kérdésre és ehhez kapcsolódva a keleti országrészt uraló Szapolyai II. János uralkodói címének meghatározására, valamint most is az ország területének kettéosztására koncentráltak. A tárgyalások során II. Jánost somlyai Báthory István és a már az 1540-es évek óta Erdélyben tartózkodó lengyel főúr, Stanisław Nieżowski, Miksát pedig Schwendi és ecsedi Báthory András képviselte. A megegyezés szövegét Szatmáron, 1565. március 13-án öntötték formába. A dokumentummal II. János a március 24-én, Gyalu várában kelt megbízólevéllel Báthory Istvánt és Nieżowskit küldte Bécsbe.²² Az ugyanekkor kelt, követeinek adott instrukcióban II. János mindenekelőtt a Johannával kötendő házasság sürgősségét hangsúlyozta, megismételve korábbi érveit, és teljes jogú felhatalmazást adva Báthorynak a házasságkötésre vonatkozó megegyezésre. Ezen felül a Tisza menti területekből Nagybányát, Munkácsot és Husztot, valamint Bereg, Ugocsa, Máramaros, Szolnok és Kraszna vármegyéket kérte Miksától.

A Bécsbe vitt szatmári megegyezés tervezete a következő pontokat tartalmazta:²³ II. János lemondana a választott királyi címről, s helyett az Erdély fejedelme cím illetné majd meg; feleségül kapná Habsburg Johanna hercegnőt; a leendő fejedelem és törvényes örökösei birtokolhatnák Erdélyt, s hozzá a magyarországi vármegyék közül Bihart is, míg a többi Tisza menti megyét azonnal és véglegesen vissza kellene helyezni a magyar király uralma alá. János magszakadása esetén Erdély a magyar király hatalmába kerülne vissza, ha viszont Jánosnak leányai születnének, azokról Miksa gondoskodna a jövőben. János Zsigmond ugyanakkor Erdélyt elismerné a magyar Korona tagjának, ahogyan eddig is az volt, és ezen felül a magyar királynak hűségesküt tenne és engedelmességet fogadna, s később Erdély rendjei is ugyanerre lennének kötelezve. II. János továbbra is azt is szeretne elérni, hogy a választott király címet a törökökkel folytatott levelezésben viselhesse, valamint, hogy magát „Erdély és a hatalma alatti magyarországi részek fejedelmének” nevezhesse. Javaslatáért értelmében a fejedelmi címet venné fel, magát és utódait a magyar királyok alattvalójának ismerné el, mivel Erdély a Magyar Királyság tagja. Megállapodnának abban is, hogy a területi-hatalmi megosztottság szempontjából a *status quo* maradna érvényben, de ha Miksa személyes vezetésével háborút indítana a törökök ellen, ahhoz II. János is csatlakozna. Ha emiatt netán elveszítené Erdélyt, Oppeln és Ratibor sziléziai hercegségekkel kárpótolnák.

A Szatmáron kialakított feltételek azt jelzik, hogy II. János a fenyegetően előre nyomuló Habsburg-hadaktól megrémülve, az igényeit szerényebbre fogta, de – mint majd látni fogjuk –

²¹ LUKINICH 1918, 112–116.

²² Gyalu, 1565. március 24. A megbízás és az ugyanekkor kelt instrukció: Ung. Akten Fasc. 90. Konv. A. 1565. I–IV. fol. 80–81, 83, 86–89. Kiadva: VERESS 1944, 41, 42–44; *Tört. Lapok* 1876, 456–457, 473–474.

²³ Az egyezmény: MNL OL E 142 Acta publica Fasc. 41. Nr. 32. Kiadva: VERANCSICS 1857, 298–299; GOOSS 1911, 178–181; BETHLEN 2002, 247–261; EOE 2. 244–245. Az egyezményről lásd még: OBORNI 2018, 137–142.

csak átmenetileg. Báthory István 1565. március végén érkezett meg Bécsbe, és rögtön kapcsolatba lépett Miksa magyar tanácsosaival, akiknek tudomására hozta a megegyezést. Mielőtt azonban megkezdődött volna a szatmári pontok alapján az egyezkedés, Erdélyből új hírek és új utasítások érkeztek Báthory István számára.

Időközben ugyanis a Fényes Portáról megérkezett Gyulafehérvárra Bekes Gáspár, és azt a részben fenyegető, részben támogató üzenetet hozta, hogy a szultán rendkívül sérelmezi a területi veszteségeket, amelyeket az „ő tulajdonát képező Erdély vilájet” elszenvedett, és fegyveres támogatásáról biztosítja János Zsigmondot a Habsburg magyar király elleni harcban. Ez az értesülés felvillanyozta II. Jánost, aki úgy érezhette, hogy erősebb pozícióba került Miksával szemben, és Bécsben tárgyaló követe után küldött két újabb – áprilisban keltezett – utasítást, amelyben új igényeket fogalmazott meg.²⁴ Meghagyta Báthorynak, hogy tájékoztassa a bécsi kormányzatot és az uralkodót arról, hogy a szultán a budai és a temesvári beglerbégeket, sőt a portai főbb vezéreket is arra utasította, hogy hadsereggel jöjjenek az ő megsegítésére, és a korábban az uralma alatt volt területeket foglalják vissza. Ennek ismeretében kérte Miksát, hogy minden olyan területet, amelyet az utóbbi időben tőle elfoglalt, adjon vissza, mert ellenkező esetben az oszmán fegyveres erők közbeavatkozása borzasztóan nagy veszélybe sodorná az egész országot, sőt az egész kereszténységnek nagy kárára lenne. Ha pedig ebbe Miksa nem egyezne bele, akkor arra kérte, küldjön ugyanakkora katonai erőt a törökök elleni védelemre, mint a támadó hadak, nehogy egész Magyarország elveszen az éppen már folyamatban lévő egyezkedés ideje alatt.

Báthory 1565. április 20-án írott jelentésében tájékoztatta II. Jánost az első három udvari kihallgatásán történekről. Jelentette urának, hogy mindent megpróbált a tiszántúli területek megszerzése érdekében, a titulus ügyében pedig ura nevében megígérte Miksának, hogy ha János Zsigmond a haláláig megtarthatja a választott királyi címet, hajlandó lesz a hűségeskü letételére is. Az utóiratban arról is szólt, hogy amikor a közelgő török támadást megemlítette, Miksa csak annyit mondott, hogy Isten a tudója, ő jobban szereti a békét a háborúnál, és hogy az előző napon követet menesztett a szultánhoz, aki hogyha háborút indít ellene, akkor elsősorban Istenben, valamint az igazság és a baráti segítség erejében bíz.²⁵

A tanácsosok – Oláh Miklós, Verancsics Antal egri püspök, Bornemissza Pál erdélyi püspök és Batthyány Ferenc – a szatmári békepontokat május elején kelt véleményükben minimális változtatásokkal elfogadhatónak tartották.²⁶ Ferdinánd első reakciója a tervezetre május 6-án kelt, amiből szintén úgy látszott, nem lehetetlen a megállapodás megkötése.²⁷ A tárgyalások menete azonban hamarosan új fordulatot vett. Báthory István május 14-én számolt be a bécsi udvarban a királyától kapott új hírekről és II. János részéről megfogalmazott új igényekről.²⁸ Ezen a ponton kezdett elmérgesedni az eddigiekben sem túl szelíd stílusú levélváltás Báthory és Miksa, helyesebben a nevében a válaszokat megfogalmazó Udvari Kancellária között. A május 19-én kelt válaszban Miksa mereven elzárkózott II. János követeléseinek teljesítésétől. Tudatták a követtel, hogy ura tartsa magát a korábbi megállapodáshoz.²⁹ Az ingerült hangvételű levélre Báthory – nyugalmat erőltetve magára – igyekezett a lehető legdiplomatusabban reagálni. Május 25-én ismételten arra kérte Miksát, hogy a fenyegető török támadás miatt mégis fontolja meg II. János

²⁴ Gyulafehérvár, 1565. április 21. Ung. Akten Fasc. 90. Konv. B. 1564. IV–VI. fol. 17–18. Kiadva: VERESS 1944, 44–45; *Tört. Lapok* 1876, 457–458.

²⁵ Bécs, 1575. április 30. VERESS 1944, 47–53.

²⁶ „Opinio quatuor Consiliariorum Hungarorum” Bécs, 1565. május 5. Ung. Akten Fasc. 90. Konv. B. 1564. IV–VI. fol. 28–31. Kiadva: *Tört. Lapok* 1876, 488–490.

²⁷ Bécs, 1565. május 6. Ung. Akten Fasc. 90. Konv. B. 1564. IV–VI. fol. 32–36. Kiadva: *Tört. Lapok* 1876, 499–501.

²⁸ Bécs, 1565. május 14. Ung. Akten, Fasc. 90. Konv. B. 1564. IV–VI. fol. 43–44. Kiadva: VERESS 1944, 63–64; *Tört. Lapok* 1876, 522–523. Érdemes megjegyezni, hogy a Báthory számára a kancellárián készült válaszleveleken az uralkodó aláírása nélkül csupán ennyi található: Decretum per sacram cesaream Majestatem.

²⁹ Bécs, 1565. május 19. Uo. fol. 63–64. Kiadva: VERESS 1944, 65–67; *Tört. Lapok* 1876, 554–555.

nézve, ártatlanságát bizonygatta, és megesküdt, hogy arról, ami időközben történt – azaz a török hadak készülődéséről és II. János igényeinek megváltoztatásáról – nem tudott.³² Furcsa módon szintén már másnap, június 6-án a magyar tanácsosok Miksához intézett véleménye is elkészült a letartóztatott Báthory és a magyar ügyekben teendő intézkedések dolgában.³³ Ebben az opinióban a tanácsosok elsősorban a török segélycsapatok II. János király melletti felvonulását tartották rendkívül sérelmesnek, valamint kifejtették, hogy egy már befejezett, megkötött megállapodást utólag semmissé tenni nem lehet, ezért elítélték Jánost és követét is.

Báthory István elfogatása 1565-ben semmit nem változtatott az akkori katonai-politikai helyzeten: Szulejmán szultán magyarországi hadai már elindultak II. János megerősítésére, a temesvári pasa elfoglalta a déli határ mentén lévő, Zaránd vármegyei Pankotát, és Bihar vármegyén keresztül Szatmár vára felé tartott.³⁴ Ide érkezett II. János az erdélyi hadakkal és felvonultak más, kisebb török csapatok is. Megkezdődött Szatmár ostroma és ezzel az a mintegy két évig tartó időszak, amely a „felső-magyarországi várháborúk” újabb szakaszát eredményezte.³⁵

A bécsi kormányzat, Miksa nevében 1565. június 21-én kelt kemény hangú levélben válaszolt Báthory folyamodványaira. Mindenekelőtt tudatták vele, hogy letartóztatására azért került sor, mert ura, János *dux* megszegte a szatmári megegyezést, behívta a törököket és a Miksa fennhatósága alatti területeket kívánja megtámadni. A hideg, elutasító hangvételű levélben egyúttal megparancsolták Báthorynak, hogy követi utasításait azonnal mutassa be az udvarnál.³⁶ A kérést teljesítendő, június 21-én kelt kísérőlevéllel Báthory be is küldte az udvarhoz II. János levelét is, remélve, hogy ebből kiderül az ő ártatlansága és a kedélyek megnyugodnak.³⁷ Reményeiben azonban csalatkoznia kellett.

Az ezt követő hetekben élénk levelezés kezdődött a fogva tartott Báthory István és Miksa, helyesebben mondva a bécsi kormányzat között: Miksa császár ismét arra utasította a letartóztatott Báthoryt, hogy az első követi utasítását azonnal mutassa be, amiért cserébe megengedi, hogy szolgálai közül néhányan hazamehessenek; erre válaszul Báthory beadta az eredeti követi utasítását, noha ezt nem lett volna szabad, és kérte azonnali szabadon bocsátását. Miksa pár nap múlva azt parancsolta Báthorynak, hogy a szatmári egyezmény szövegét is azonnal küldje be, amit Báthory meg is tett, egyúttal azokat az elveket fejtegette Miksának írt levelében, amelyekkel II. János őt útjára bocsátotta Bécsbe, ettől is azt remélve, hogy szabadon engedik. Július közepén Miksa császár felszólította Báthory Istvánt, hogy mivel a már beküldött utasításán kívül más utasításának is kell lennie, azt vagy eredetiben, vagy általa aláírt másolatban haladéktalanul mutassa be az udvarnál. Báthory válaszul elküldte Miksának azt az utasítást, melyet János Zsigmond neki még akkor adott, midőn Szatmárra mentek a császári biztosokkal egyezkedni, s állította, hogy ezen kívül más utasítása nincs.³⁸ Itt közbevetőleg érdemes megemlíteni, hogy II. Zsigmond Ágost lengyel király éppen ekkor, 1565 júliusában ajánlotta fel Miksának, hogy segít az unokaöccsével fennálló konfliktus rendezésében. A későbbiekben a lengyel király Báthory szabadon bocsátása érdekében is fellépett, sikertelenül.

1565. július 25-én kelt Miksa király nevében a mindent eldöntő, rendkívül dühös és engesztelhetetlen hangvételű ítélet, amelyben azzal vádolták Báthoryt, hogy mint II. János követe, Miksa kijátszásával a szatmári egyezség megghiúsítására törekedett. Tudtára adták, hogy addig fogságban fogják tartani, míg a jelen zavaroknak vége nem lesz és a helyzet nem tisztázódik.³⁹ Báthory még ezt követően is számos alkalommal bizonygatta ártatlanságát, de leveleire nem kapott

³² Uo. fol. 102–103. Kiadva: VERESS 1944, 70–72; *Tört. Lapok* 1876, 568–569.

³³ Uo. fol. 98–101.

³⁴ Vö. FODOR 1998, 828–829.

³⁵ Schwendi szerepéről, a felső-magyarországi helyzetről más szemszögből: PÁLFFY 1997.

³⁶ Uo. fol. 111–112. Kiadva: VERESS 1944, 73–75; *Tört. Lapok* 1876, 570–571.

³⁷ Uo. fol. 115–116. VERESS 1944, 72; *Tört. Lapok* 1876, 569.

³⁸ A június végén–július első felében váltott levelek: VERESS 1944, 76–81; *Tört. Lapok* 1876, 583–587.

³⁹ Ung. Akten Fasc. 90. Konv. C. 1565. VII–IX. fol. 25–26. *Tört. Lapok* 1876, 588–589; VERESS 1944, 81–82.

választ.⁴⁰ 1565 novemberében a magyar tanácsosok ismét véleményt nyilvánítottak Báthory fogsága ügyében: ezúttal úgy vélték, szabadon kellene bocsátani, hiszen Erdélyben ő és testvére, Kristóf a legtekintélyesebb urak, és ha Báthory megesküdött arra, hogy Miksa ellenében nem fog cselekedni semmit, a testvérek még hasznára is lehetnek Miksa ügyeinek, és általuk János Zsigmonddal is rendezni lehetne a fennálló konfliktust.⁴¹

Báthory fogsága két egész évig tartott. A bécsi körülmények elég kemények voltak, mert egy szolgáját is csak 1565 őszétől engedték vele lakni, és több levelében panaszkodott nehéz helyzetéről. 1566 júniusában például Miksának írott levelében a szabadon bocsátását kérte, Balassa Menyhárt gyermekei fejében.⁴² Ez a felvetés nem lett volna lehetetlen ötlet, hiszen, mint a Bécsben szolgálatot teljesítő velencei követ jelentette, Balassa maga is ugyanezt javasolta.⁴³ Báthory egy hónap múlva azt kérte, hogy legalább sétálhasson szabadon vagy felügyelet mellett, annak érdekében, hogy egészségét megőrizze, és hogy két szervitorát hazaküldhesse. Kérte továbbá Miksától, hogy Schwendit utasítsa arra, hogy Báthory otthoni birtokaira ügyeljen, azokat ne dűlják fel a katonái. Ezeket a kéréseket végül az uralkodó kegyesen teljesítette.⁴⁴ 1566 novemberében ismét szabadon bocsátásáért folyamodott a királyhoz, elősorolva mindazokat a szolgálatokat, amelyeket még váradi kapitánysága idején tett Miksának.⁴⁵ Az esztendő végén, bár alkalmasabb szállást kapott az udvari szállásmestertől, a király utasításának megfelelően, és ennek megörült, felpanaszolta, hogy korábbi beadványaira nem kapott választ sem.⁴⁶ Kétségbeesett helyzetében, másfél éve fogságban lévén, ugyancsak decemberben fordult II. Zsigmond Ágost lengyel királyhoz, közbenjárását kérve kiszabadulása érdekében, ám ez a levél valószínűleg el sem jutott a címzetthez.⁴⁷ Miksa hajthatatlan volt, Báthory számára a hetek-hónapok változatlanul teltek. 1567 májusában már megtörve, alázatos hangvétellű kérvénnyel fordult a királyhoz szabadulásáért.⁴⁸ Egy hónap múlva a lakáskörülményei miatt ismét elkeseredetten panaszkodott Johann Trautson tanácsúrnak írott levelében, mint írta, szűkös és bűdös a mostani lakhelye.⁴⁹ Újabb hetek múltak el, míg 1567. június 29-én újfent kérelemmel fordult Miksa császár-királyhoz. Ebben megígérte, hogy János Zsigmond esetleges elhunytja után – mivel híre járt, hogy nagyon beteg – hűségesküt tesz Miksának, egyedül őt ismeri el Magyarország törvényes királyának, és egyúttal alázatosan kérte arra, hogy a veszélyek között hányódó Erdélyről, mint Magyarország kiváló tagjáról, a jövőben gondoskodják.⁵⁰ A fogságban töltött időszak bár keservesen telt, és úgy tudjuk, az időt Báthory nyelvgyakorlásra, olvasásra fordította, köztudott azonban, hogy a későbbiekben már látványosan kerülte a német nyelv használatát.⁵¹

Báthory István szabadon bocsátását – az egyik fennmaradt hagyomány szerint – végül a budai pasa érte el: 1567-ben, éppen az országgyűlés ideje alatt Miksa Verancsics Antal esztergomi érseket és Christoph Teuffenbachot akarta küldeni a Portára, akik csak azzal a feltétellel kaptak menedéklevelet a pasától, ha Báthoryt elbocsátják.⁵² De ennél komolyabb megfontolások is közre játszhattak: a bécsi udvarban is tudhatták, hogy Báthory az akkor nagybeteg János Zsigmond utóda

⁴⁰ Uo. fol. 29–30. Kiadva: VERESS 1944, 82–83; *Tört. Lapok* 1876, 599.

⁴¹ Ung. Akten Fasc. 90. Konv. D. 1565. X–XII. fol. 49–50. Kiadva: *Tört. Lapok* 1876, 600–601.

⁴² Bécs, 1566. június 23. VERESS 1944, 87–88.

⁴³ Girolamo Albini és Leonardo Contarini jelentése, Bécs, 1566. augusztus 26. TURBA 1895, 338.

⁴⁴ 1566. július 4. VERESS 1944, 89–90.

⁴⁵ 1566. november 24. VERESS 1944, 92–93.

⁴⁶ 1566. december 12. VERESS 1944, 95–96.

⁴⁷ 1566. december 12. VERESS 1944, 96–97.

⁴⁸ 1567. május 8. VERESS 1944, 99–100.

⁴⁹ 1567. június 4. VERESS 1944, 100–101.

⁵⁰ 1567. június 29. VERESS 1944, 101–103.

⁵¹ HORN 2003, 46.

⁵² LUKINICH 1933, 21.

lehet Erdély élén, hiszen a hazai támogatottsága és családjának tekintélye, gazdagsága közismert volt.⁵³

Így a hosszú fogságból kiszabadulva, 1567. július 2-án Báthory István Pozsonyba érkezett, majd hazatért somlyói birtokára. Ezt követően egy időre – de fejében már határozott tervekkel – kivonta magát a belpolitikából. A látszólagos kivonulásnak oka lehetett az is, hogy ura, II. János sem fogadta szívélyesen, sőt kifejezetten elutasító volt vele. Gyulafi Lestár feljegyzéseiben ezt a kellemetlen helyzetet így írta le: „Nizochkival együtt bocsátotta volt német császárhoz király fia Báthori Istvánt. Nisochki az király akaratiából megtért, Báthori István nem akart megtérni, hanem felment; kiért annak utána, hogy megjött, annyira neheztelt reá király fia, hogy mikor bement hozzája, farral fordult hozzája. Magad kerested, úgymond, magadnak, a mit találtál.”⁵⁴

ÖSSZEGZÉS

A követségek és a fogságban eltöltött esztendőik tapasztalatai beépültek Báthory politikai gondolkodásába, amelyeknek a nyomait majd a következő években, uralkodói cselekedeteiben és személyiségének alakulásában is észlelhetjük.⁵⁵ Báthory István 1567. évi szabadon bocsátása nem Miksa császár-király hirtelen megváltozott véleményének vagy Báthory iránti jóindulatának köszönhető. Sokkal inkább politikai számításoknak. Ebben az évben a keleti Magyar Királyságban uralkodó II. János választott király súlyosan megbetegedett, végrendeletet is készített, és Miksa kivárt. Azt is mérlegelheték a bécsi udvarban, hogy II. János várható halála után a magyar királynak hűségesküti ígérő Báthory révén sikerülhet a keleti országrészt ismét Habsburg uralom alá vonni. Mivel a fegyveres összecsapások egyik fél sikeréhez sem vezettek, az Oszmán Birodalom és a Habsburg Monarchia között béketárgyalások kezdődtek, amelyek majd a következő évben megkötött drinápolyi békében jutnak végpontjukra. Ezzel párhuzamosan, az 1567-től életbe lépett átmeneti fegyvernyugvás következtében ismét felújultak a két országrész és a két uralkodó közjogi kapcsolatát is rendezni kívánó tárgyalások. Az egyezkedés, amely Miksával az 1560-as évek közepén folyt, jól érzékelteti azokat az érveket és szempontokat, amelyek a speyeri megállapodást megelőzték, annak mintegy alapjául szolgáltak, és amelyek ténylegesen is meghatározták a Magyar Királyságból kiszakadó Erdélyi Fejedelemség és a hozzá tartozó Részek, valamint a két uralkodó közjogi jellegű viszonyát.

LEVÉLTÁRI ÉS KIADOTT FORRÁSOK

Ung. Akten	Österreichische Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Wien Ungarische Akten
MNL OL E 142	Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Magyar Kincstári Levéltárak, Magyar Kamara Archívuma, E 142 Acta publica
BETHLEN 2002	BETHLEN Farkas: <i>Erdély története II. A váradi békekötéstől János Zsigmond haláláig 1538–1571</i> . Ford.: Bodor András. Jegyz.: Kruppa Tamás. Budapest – Kolozsvár 2002.
EOE II	<i>Erdélyi országgyűlési emlékek II. 1556. szept. – 1576. jan.</i> Monumenta Hungariae Historica II. Monumenta Comititalia Regni Transylvaniae 2. Szerk.: Szilágyi Sándor. Budapest 1876.

⁵³ Vö. KRUPPA 2002, 41.

⁵⁴ *Gyulafi Lestár följegyzései* 12.

⁵⁵ HORN 2008.

- GOOSS 1911 *Österreichische Staatsverträge. Fürstentum Siebenbürgen 1526–1690.* Bearb. v. GOOSS, Roderich. Wien 1911.
- Gyulafi Lestár följegyzései Gyulafi Lestár följegyzései. 1565–1605. In: *Magyar történelmi évkönyvek és naplók a XVI–XVIII. századokból.* Közli: Szabó Károly. Monumenta Hungariae Historica II. Scriptorum XXXI. Budapest 1881, 12–47.
- Tört. Lapok A bécsi titkos levéltár okleveleiből, 1553–1563. 1–17. közl. és Oklevelek a bécsi cs. titkos levéltárból. 1–10. közl. Közli: Szilágyi Sándor. *Történelmi Lapok.* A Magyar Polgár című kolozsvári napilap melléklete. Szerkesztette: K. Papp Miklós. 1874–1876.
- TURBA 1895 *Venetianische Depeschen vom Kaiserhofe* (Dispacci di Germania). III. Band. [1554–1576]. Bearb. v. TURBA, Gustav. Wien, 1895.
- VERANCSICS 1857 *VERANCSICS Antal összes munkái* II. *Történelmi dolgozatok magyar nyelven. 1504–1566.* Közli: Szalay László. Monumenta Hungariae Historica II. Scriptorum III. Pest 1857.
- VERESS 1944 *Báthory István lengyel király és erdélyi fejedelem levelezése* I. 1556–1575. Hazai és külföldi levéltárakban gyűjtötte és közrebocsátja: VERESS Endre. Monumenta Transsilvanica. Kolozsvár 1944.

IRODALOM

- FODOR 1998 FODOR Pál: Kié legyen Pankota (1565)? Érdekcsoportok és érdekérvényesítés az oszmán hatalmi elitben a 16. század közepén. *Századok* 132:4 (1998) 825–836.
- GAUSZ 2015 GAUSZ Ildikó: Tokaj és környéke 1564–1565 között, avagy elfelejtett „haditudósítók” helyszíni jelentései. *Aetas* 30:3 (2015) 187–206.
- HORN 2003 HORN Ildikó: Nyelvtanulás – nyelvtudás az Erdélyi Fejedelemségben. *Történelmi Szemle* 51:1 (2009) 45–58.
- HORN 2008 HORN Ildikó: Báthory István uralkodói portréja. In: *Portré és imázs – Politikai propaganda és reprezentáció a kora újkorban.* Szerk.: G. Etényi Nóra – Horn Ildikó. Budapest 2008, 363–401.
- KRUPPA 2002 KRUPPA Tamás: Kísérletek Erdély rekatolizációjára. Tervek az erdélyi püspökség visszaállítására Báthory István és Zsigmond idejében. *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok* 14:1–4 (2002) 39–76.
- LUKINICH 1918 LUKINICH Imre: *Erdély területi változásai a török hódítás korában 1541–1711.* Budapest 1918.
- LUKINICH 1933 LUKINICH Imre: Báthory István erdélyi fejedelem és lengyel király (1533–1586.) emlékezete. *A Szent István Akadémia Értesítője* 18 (1933) 14–34.
- OBORNI 2003 OBORNI Teréz: A bécsi udvar tervei Erdély visszaszerzésére 1557–1563. *Történelmi Szemle* 45:1–2 (2003) 109–127.
- OBORNI 2018 OBORNI Teréz: *Erdélyi országgyűlések a 16–17. században.* Budapest 2018.

- PÁLFFY 1997 PÁLFFY Géza: A felső-magyarországi főkapitányság és Erdély Báthory István uralkodása idején (1571–1586). *Mediaevalia Transilvanica* 1:1–2 (1997) 113–126.
- RÁCZ 2021 RÁCZ Balázs Viktor: A váradi kapitányok szerepe a jogszolgáltatásban, különös tekintettel a cirkálásra. In: „Az Várad dolga legnagyobb...” *Váradi és partiumi nemesek, katonák és tisztségviselők a kora újkorban*. Szerk.: Oborni Teréz – Rác Balázs Viktor. Tanulmányok Biharország történetéről 9. Nagyvárad 2021, 201–236.
- SZENTMÁRTONI 1934 SZENTMÁRTONI Kálmán: *János Zsigmond erdélyi fejedelem élet- és jellemrajza*. Cristur-Székelykeresztúr 1934.
- VIROVE CZ 2017 VIROVE CZ Nándor: A kereszténység szolgálata vagy politikai áruulás? Balassa Menyhárt 1562. évi pártváltása és az északkeleti várháborúk. In: *Mozgó frontvonalak. Háború és diplomácia a várháborúk időszakában*. Szerk.: Bujdosné Pap Györgyi – Fejér Ingrid – H. Szilasi Ágota. *Studia Agriensia* 35. Eger 2017, 255–282.
- VIROVE CZ 2023 VIROVE CZ Nándor: *Híres-hírhe dt Balassa Menyhárt*. Budapest 2023.

STEPHEN BÁTHORY'S DIPLOMATIC MISSIONS TO VIENNA AND HIS IMPRISONMENT THERE (1563–1567)

Teréz Oborni

The main aim of the struggle waged between King Ferdinand I of Hungary – and later his son King Maximilian I of Hungary – and King-Elect John Sigismund Szapolyai, who, as John II, ruled the eastern half of the Kingdom of Hungary, was to gain the whole of the country and exclusive possession of the title of king. Ferdinand, as the crowned king of Hungary, found it unacceptable that John should bear such a title, even if it was only the title of king-elect. For his part, John protested because Ferdinand demanded the counties along the River Tisza, territory that he ruled and that was his by right, having belonged to his father the king before him. Hence, the principal goals of Stephen Báthory's 1563 embassy was the division of the territory of the Kingdom of Hungary between the two rulers and the determining of the titles to be possessed by John as ruler. John wanted to retain the title 'Prince of Transylvania and Hungary' even after any future renunciation of it, and to continue to use the title 'electus Rex' in his correspondence with the Ottoman Empire. Ferdinand did not find these demands acceptable, nor did he want to leave those Hungarian counties that were outside Transylvania under the rule of John.

On his second diplomatic mission to Vienna, Báthory brought with him the text of the (provisional) Szatmár Accord (1565), for further agreement. Among the issues addressed in the accord – in addition to those mentioned above – the proposed marriage between John II and Ferdinand's daughter Johanna, planned in 1551 already, was of great significance. In a message sent to his envoy in Vienna, John had the terms of the accord altered, making a much larger territorial claim than earlier. King Maximilian and his Hungarian councillors took the view that Báthory was behind the changes, and had him imprisoned on 5 June 1565. The envoy's captivity in Vienna lasted more than two years: he was released only on 2 July 1567. Although the terms of the Szatmár Accord were never implemented, the negotiations with Maximilian in the above-mentioned years illustrate the arguments and viewpoints that served as the basis for the Treaty of Speyer concluded by the parties in 1570–71.

Si ergo videritis Filium hominis ascendentem ubi erat prius?
PÉTERMONOSTORA MAAS-VIDÉKI KAPCSOLATAI

Rácz Bernát¹ – Rosta Szabolcs²

*„Maastricht kiváló elhelyezkedésű, mivel a város
egy Angliát Magyarországgal összekötő úton található...”
Henric van Veldeke németalföldi költő, 1180 körül*

PÉTERMONOSTORA

A kecskeméti múzeum 2010-ben, az újvidéki múzeummal partnerségben került be az IPA 1 MONATUR nevű, határokön átnyúló turisztikai célú programba. E projekt segítségével indult el a Bugac mellett fekvő Felsőmonostor területének komplex régészeti kutatása. További IPA pályázatok sikeres lebonyolítását követően, 2016 után a múzeum saját finanszírozásával folytatódta – és tartanak ma is – az ásátások. Tizenegy ásátási idényt követően kétségtelennek tűnik, hogy a modern technikai eszközöket és innovatív megoldásokat a kezdetektől felhasználó szintkövetéses feltárás-sorozat, minden előzetes várakozást felülmúló eredményeket hozott.

A 12–13. század fordulóján itt feküdt a Duna-Tisza köze szakrális és kereskedelmi központja, melyet megnyugtató módon lehet azonosítani a forrásokban szereplő egykori Péteri/Pétermonostora településsel. A Becse-Gergely nemzetség kegyurasága alá tartozó, az 1130-as években alapított majd több ütemben átépített monostor életének végét a tatárjárás jelentette.¹

A Homokhátság egyetlen Árpád-kori kolostoregyüttese, valamint az azt körülölelő 2 km² területen fekvő, az urbanizáció előrehaladott állapotában lévő település, mára megkerülhetlenné vált a korszakkal foglalkozó kutatás számára. A Pétermonostorán feltárt Árpád-kori emlékmű minden szempontból példa nélküli Magyarországon. Az innen előkerült tárgyi hagyaték mind mennyiségét, mind minőségét tekintve kiemeli a ma ismert és feltárt hasonló Árpád-kori lelőhelyek sorából.

A több mint tíz éve zajló ásátások során felgyűlt hatalmas anyag tudományos feldolgozása szakaszosan halad. Az eddig megjelent írásokban leginkább Pétermonostora általános ismertetése, valamint egyes – bár elemeiben is nagy jelentőségű – résztemák közlése történt meg.² A lelőhely minél teljesebb, belátható időn belül történő tudományos igényű feldolgozásának érdeke több szakterület kutatóinak bevonását tette szükségessé az elmúlt időszakban.³ Ennek következtében számos új lehetőség nyílik, melyek révén még szemléletesebben bontható ki Pétermonostora egykori története. Az alábbiakban közölt eredmények e döntés helyességének ékes bizonyítékát jelentik.

Jelen tanulmány témája a pétermonostorai leletek kétségkívül legizgalmasabb, nemzetközi szinten is figyelemre méltó együttese, az úgynevezett „Szent Péter-ereklyetartó” új szempontok alapján történő vizsgálata, melynek során kirajzolódnak a tatárjárás előtti alföldi központ kötődései a kor Európájának egyik kiemelkedő szellemi központjához. Érzékletesen szemlélteti a Magyar Királyság ezen időszakban betöltött szerepét Henric van Veldeke németalföldi költő 1180 körül keletkezett fenti idézete.⁴

A szerzők: ¹PhD hallgató, Department of Medieval Studies, Central European University, Bécs (racz.bernat@gmail.com); ²régész, múzeumigazgató, Kecskeméti Katona József Múzeum (rosta@kkjm.hu).

¹ A lelőhelyről bővebben: ROSTA 2014a; SÁROSI – ROSTA 2017.

² ROSTA 2017; CSIPPÁN 2018; BUZÁR – BERNERT 2018; ROSTA 2018; ROSTA – PÁNYA 2022.

³ ROSTA – MAGDUS 2023.

⁴ VAN VELDECKE 1950, 48. Köszönjük Nicholas Taylernek, hogy felhívta a figyelmünket erre a költeményre.

1. ábra. Az ereklyetartó bal oldali lemeze, 1170 körül – réz beágyazott zománccal és rekeszzománccal (25 × 12 cm). (Fotó: Vágó Ádám)

Fig. 1. The left-hand plaque of the reliquary, around 1170 – copper with champlevé and cloisonné enamels. (Photograph: Ádám Vágó)

2. ábra. Az ereklyetartó jobb oldali lemeze, 1170 körül – réz beágyazott zománcal és rekeszománcal (25 × 12 cm). (Fotó: Vágó Ádám)

Fig. 2. The right-hand plaque of the reliquary, around 1170 – copper with champlevé and cloisonné enamels. (Photograph: Ádám Vágó)

AZ EREKLYETARTÓ

2013-ban, a bazilika feltárása során váltak ismertté azon tárgyak, melyek egyedülállóak a ma ismert magyarországi emlékszenvedvényekben. A bazilika főhajójában, a szentélyrekesztő téglafalára épített külső oltár közelében, bontási törmelékekkel teli gödrökből került elő a két félkör alakú, zománcozott vörösréz lemez, valamint egy változatos növényi mintával díszített szalag.

A két lemez felettébb korrodált, az egyik égett állapotban látott napvilágot, eleinte alig lehetett pár alakot kivenni a kompozíciókból.⁵ Egy ipari CT vizsgálatnak köszönhetően, majd hosszas restaurálás eredményeként ma már a lemezek felületének legnagyobb részét részletesen ismerjük.⁶ A bal oldali lemez szinte tökéletes állapotban maradt meg, míg a jobb oldali több helyen sérült.

A bal oldali lemez a mennybemenetelt ábrázolja, három felfelé tekintő apostollal alul, felettük két angyallal, a kompozíció tetején pedig az égbe emelkedő Krisztussal (1. ábra). Az angyalok írásszalagokat tartanak. A jobb oldali angyal szövege: VIRI • GALILEI • QVID • A(d)MI(ramini), ami a Bibliában úgy folytatódik, hogy: *aspicientes in caelum* („Galileai férfiak, miért álltok itt az ég felé nézve?”).⁷ A bal oldali angyal szövege: HIC IHC • Q(u)i • ASV(m)PT(us) • E(st) („Ez a Jézus, aki felvitetett tőletek a mennybe”), folytatása a Bibliában: *a vobis in caelum, sic veniet quemadmodum vidistis eum euntem in caelum* („úgy jön el ahogyan láttátok őt felmenni a mennybe”).⁸ A lemez hátoldalára SIN felirat van vésvé.

A jobb oldali lemezen két jelenetben láthatjuk a nagycsütörtöki lábmosást (2. ábra). Felül a jobb oldalon álló Krisztus meggyózi Pétert annak fontosságáról: SI • N(on) • N(on) • ERIs MECV(m) („Ha nem moslak meg, nem leszel velem”).⁹ N(on) • PEDEs S(ed) MAN(us) • et CAPV(t) („Uram, ne csak a lábamat, hanem a kezemet, sőt a fejemet is!”).¹⁰ Alul a térdelő Krisztus Péter lábát mossa egy víztároló edény felett. A lemez hátoldalán középen a DEX, alján az INFE felirat szerepel.

A kutatás már a kezdetektől a leletegyütteshez tartozónak vélte a szintén erősen korrodált állapotban előkerült, növényi mintával díszített aranyozott szalagot.¹¹ A ma három különböző darabban lévő, összességében mintegy 70 cm hosszú szalag, eredetileg egy oldalsó díszítő pánt részlete volt (3. ábra).

Az új vizsgálatok szerint az ereklyetartóhoz kapcsolható még az a két vékony lemeztöredék is, melyek az ásatások elején a bazilika romjai közül kerültek elő. A nagyobbik lemez egy domborított, aranyozott angyalt ábrázol, barna firnisszel díszített alapon. Az apró töredék pedig egy mandorlaként rekonstruálható körív részét képezi. A két lemez együttesen az ereklyetartó hátoldalán elhelyezkedő *Maiestas Domini* kompozíció része lehetett (4. ábra).

Korábban a tárgyat kerek ereklyetartóként rekonstruálták (6. ábra). A művészettörténeti vizsgálat azonban rámutatott, hogy a ma létező összes, valamint a megsemmisült, de korábban valamilyen formában megörökített, narratívával ellátott, félkör alakú zománcozott lemez, egy úgynevezett *phylacterium* formájú ereklyetartó része volt (5. ábra). Ezek olyan ereklyetartók, melyek központi négyzetét – az ereklyét tartalmazó dobozt – minden oldalról egy-egy félkör alakú, különlegesen díszített felületű, oldalsó kiegészítéssel formázták kereszt alakúra.¹² Előfordult, hogy mint a stavelot-i retábulum esetében, ezeket beépítették egy nagyobb oltárt övező díszítésbe, de általában szabadon álltak. Bár méretében csak a 17. században elpusztult stavelot-i retábulumot lehet párhuzamba állítani a bugaci lemezekkel, Pétermonostora esetében a tárgy különböző részei,

⁵ BIACSI 2013.

⁶ A tárgyak restaurálását a Szegedi Móra Ferenc Múzeum szakemberei végezték. Az ipari CT vizsgálat a Continental Automotive Hungary laborjának és Biacsi Karolina restaurátorművésznek köszönhető.

⁷ Apostolok cselekedetei 1:11.

⁸ Apostolok cselekedetei 1:11.

⁹ János 13:8.

¹⁰ János 13:9.

¹¹ A szalag restaurálását Herczeg Zsuzsa restaurátorművész végezte el.

¹² KAHSNITZ 1992; BERTRAND 2014.

3. ábra. Az ereklyetartó szalagjának darabjai, 1170 körül – aranyozott rézlemez *vernīs brunna* (5 cm széles, 11, 16 és 39 cm hosszú darabok). (Fotó: Vágó Ádám)

Fig. 3. Fragments of the reliquary's side cover, around 1170 – gilded copper with *vernīs brun* (5 cm in width; the fragments are, respectively, 11, 16, and 39 cm in length). (Photograph: Ádám Vágó)

4. ábra. Domborított, aranyozott angyal *vernīs brunna* díszített rézlemezen, 1170 körül.
(Fotó: Kiss Béla)

Fig. 4. Embossed and gilded angel on a *vernīs brun* plaque, around 1170.
(Photograph: Béla Kiss)

5. ábra. A lobbes-i phylacterium ereklyetartó, 1150–1175 (22,5 × 22,5 cm, The Wyvern Collection). (Fotó: The Wyvern Collection)

Fig. 5. The phylactery of Lobbes, 1150–1175 (The Wyvern Collection).
(Photograph: The Wyvern Collection)

6. ábra. Az ereklyetartó korábbi rekonstrukciója. (Pazirik Kft)
Fig. 6. Earlier reconstruction of the reliquary. (Pazirik Ltd.)

7. ábra. Az ereklyetartó új rekonstrukciója. (Pazirik Kft)
Fig. 7. New reconstruction of the reliquary. (Pazirik Ltd.)

az ereklyetartó kompozíciójának részletessége, az angyalos töredékhez hasonló lemezek hátoldalon való megjelenítése arra utalnak, hogy egy szabadon álló alkotás volt (7. ábra).¹³

AZ EREKLYETARTÓ SZÁRMAZÁSI HELYE

Az ereklyetartót az előkerülése után olyan alkotásként értelmezték, mely ötvözi a limoges-i és a rajnai zománcmesterség stílusait és technikáit. Ezen meghatározás a tárgyat az 1180-as évekre helyezte.¹⁴ Talán érthető, hogy a tárgy türkiz és zöld háttére és az azon megjelenő rozetták, miért vezették az első értelmezéseket Limoges irányába. A vésett figurák szép és összetett alakjai pedig valóban hasonlóak a kölni művészethez. Ezt követően, közelebbi párhuzamok hiánya miatt a tárgyat már nem feltétlenül Kölnhöz kötötték, hanem több németországi központ hatását vélték rajta felfedezni. Még az is felmerült a tárgy eklektikus jellege miatt, hogy az Magyarországon készülhetett.¹⁵

A fenti értelmezések azonban sok kérdést hagytak megválaszolatlanul. A felmerülő kétségek miatt ezen tárgyak teljesen új megközelítésű vizsgálata vált szükségessé. Az ereklyetartó új szempontok szerinti művészettörténeti kiértékelése arra mutatott rá, hogy a korábbi értelmezések nem állják meg a helyüket. Bár a Pétermonostorán megtalált együttes a maga nemében nyilván egyedülálló, ám a Meuse folyó vidéki területeken (Maas-vidék) – amelyek bár a Német-római Császársághoz tartoztak, mégis többnyire francia ajkúak laktak – a tárgy részleteinek számtalan párhuzama felfedezhető.¹⁶

A Maas-vidéki ötvöstárgyakon megtalálható a pétermonostori ereklyetartón feltűnő összes dekoratív minta használata, de megjelenik a hasonló háttér is, például a stavelot-i hordozható oltáron. A tárgy valamennyi, korábban limoges-iként értelmezett eleme fellelhető a Maas-vidéken 1150 és 1175 között készült tárgyakon, míg Limoges-ban az ilyen díszítéseket csak 1175 után kezdték el alkalmazni.¹⁷ Ráadásul a limoges-i rozetták ábrázolása eltérő és az ereklyetartón megtalálható kis kereszt minta egyáltalán nincs limoges-i tárgyakon. A kölni párhuzamok vonalvezetése sokkal durvább és bár természetesen gyönyörű alkotások, elmaradnak a Maas-vidéki zománcok eleganciájától és szépségétől.¹⁸ Az alakok ruháinak redői meglepően közeli kapcsolatokat mutatnak némelyik Maas-vidéki művel, mint például az onnan származó kódexfedőlappal, melyet ma a musée de Cluny-ben őriznek (8. ábra).¹⁹ Ezen kívül az arcok típusai és azoknak kialakítása némely esetben teljesen megegyezik a Maas-vidéki ötvösművészet és kódexfestészet alkotásaival. Ezek az analógiák annyira közeli, hogy még olyan párhuzamok is előkerültek, melyek arra utalnak, hogy az ötvös az alakokat mintakönyvekből vette át és az alakokon túl egész kompozicionális elrendezéseket is felhasznált a nagyméretű lemezek megalkotásakor.²⁰ A stílis kapcsolatokon túl, a lemezek formájának legközelebbi párhuzama is erről a vidékről származik. A lemezek mérete, valamint megjelenésük a ma létező zománcok között egyedülálló.

A Maas-vidéki eredet egészen új szintre emeli a tárgy fontosságát, mivel e központ volt a kor egyik legkiemelkedőbb művészeti és szellemi központja. Az itt készülő művészeti alkotások narratív ábrázolásaikban és azok összekapcsolódásában visszatükrözték a központ értelmiségének írásait és gondolatvilágát. Azonban nemcsak a lemezek utalnak erre a vidékre, hanem az ereklyetartó mellett előkerült aranyozott rézszalag is a Maas-vidék felé mutat. Díszítésének jellege és mesteri

¹³ A stavelot-i retábulumról legutóbb: GEARHART 2019.

¹⁴ ROSTA 2014a, 196, 204; ROSTA 2014b, 312, 323; SÁROSI – ROSTA 2017, 109; ROSTA 2020, 146–147; ROSTA 2022, 304–305.

¹⁵ KISS 2022, 283.

¹⁶ Az ereklyetartó itt található új értelmezéséről bővebben: RÁCZ 2023a; RÁCZ 2023b.

¹⁷ Lásd például: O'NEILL 1996.

¹⁸ LEGNER 1972, 247–280.

¹⁹ Musée de Cluny, Cl. 1362; *Une renaissance* 2013, cat. 15

²⁰ Kupferstichkabinett. Staatliche Museen zu Berlin, MS 78.A.6; Liège, Bibliothèque de l'Université, MS 2613.

8. ábra. Maas-vidéki kódex fedőlapja, 1150–1165 (22,5 × 15 cm, musée de Cluny, Cl. 1362).
(Fotó: MN-Grand Palais – musée de Cluny – musée national du Moyen Âge – Franck Raux)

Fig. 8. Mosan book cover, 1150–1165 (musée de Cluny, Cl. 1362).
(Photograph: MN-Grand Palais – musée de Cluny – musée national du Moyen Âge – Franck Raux)

kivitelezése szintén a Maas-vidéken találja meg legközelebbi rokonait. Az egyik legszorosabb kapcsolatot a maastrichti Szent Szervác-oltár virágos, indás díszítése jelenti,²¹ de megemlíthetjük a stavelot-i pünkösdi retábulum keretdíszítését²² és a Maas-vidéki ötvösök által készített gnieznói kapun és körén felbukkanó dekoratív elemeket is.²³

A három tárgyöredék stílusa tehát egyértelműen a Maas-vidékre vezethető vissza, az alakok közeli párhuzamai ötvösműveken és kódexekben is megtalálhatóak. A zománcozott lemezek egy különleges típusát képviselik e kiváló iskolának, mely korának legszebb és legösszetettebb liturgikus tárgyait készítette, többnyire a Liège-i Püspökség területén. A három tárgy kiemelkedően szép kivitelű, így a legmagasabb minőségű ötvösműveket készítő európai központ legkülönlegesebb

²¹ KROOS 1985, Abb. 7.

²² PENTCHEVA 2020.

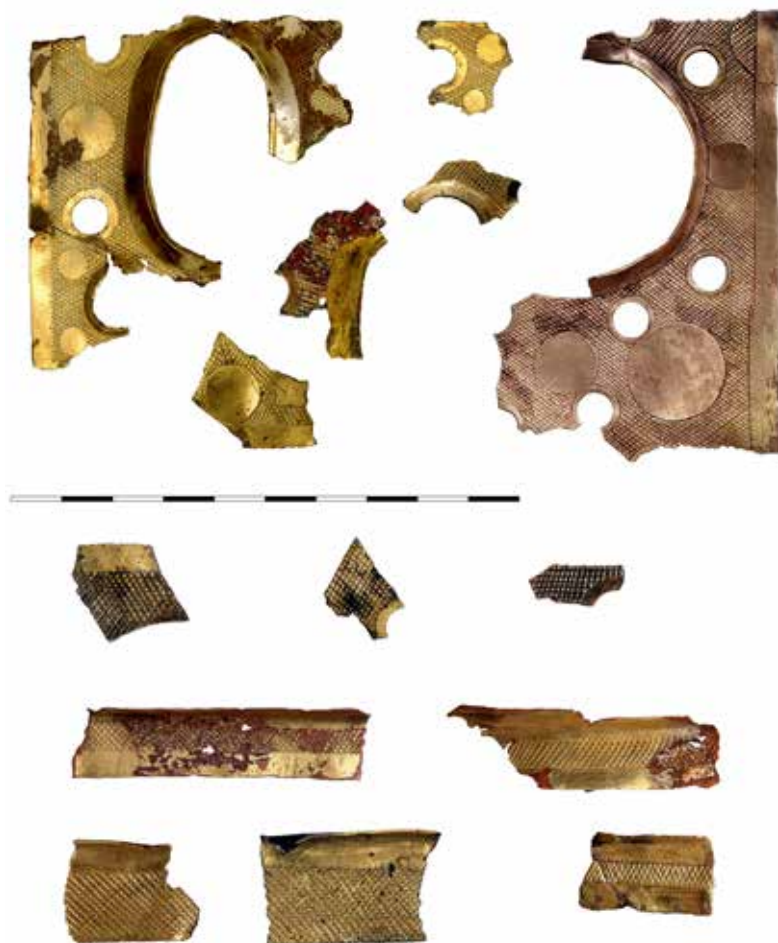
²³ SKUBISZEWSKI 1981, 37–48.

példányait képviselik. A lemezek stílusa ritka Maas-vidéki típus, ahol általában a tárgyak alapját aranyozták és erre kerültek a beágyazott zománccal készített ruhák és a vésett fejek. A pétermonostori lemezek esetében a háttér zománcozott és rajta az alakok nagy része vésett.

TOVÁBBI TÖREDÉKEK A MAAS-VIDÉKRŐL

A Pétermonostorán talált leletanyag fenti szempontok alapján történő átvizsgálását követően az látszik, hogy a Maas-vidéki kapcsolatok nem szorítkoznak kizárólag az ereklyetartóra.

A bazilika törmeléke közül előkerült aranyozott, egykor kőberakással rendelkező vörösréz lemezdarabok méretükben és minőségükben egyaránt kiemelkednek a hasonló limoges-i és egyéb általánosabb díszítő elemek közül és a Maas-vidék irányába mutatnak. Ezek recés alapon egykor több különböző fajta cabochont tartalmaztak. Kisebb méretű kövek mérete 1 cm volt, a nagyobbak hosszúsága az 5 cm-t is megközelítette, szélességük pedig 3 cm volt. Ezen kívül változó méretű, sima felületű körök díszítették felületüket (9. ábra). Pontos párhuzamaikat olyan mesterműveken találjuk meg, mint a stavelot-i triptichon, vagy egy egykor Berlinben őrzött, megsemmisült, Maas-vidéki phylacterium ereklyetartó (10–11. ábra). A kőberakásos lemeztöredékek mellett több, kifelé hajló aranyozott szegélylemez is előkerült, az előzőkkel egyező recés díszítéssel.

9. ábra. Maas-vidéki (?) tárgy töredékei, 12. század második fele – aranyozott réz. (Fotó: Kiss Béla)
 Fig. 9. Fragments of a Mosan (?) artwork, second half of the 12th century – gilded copper.
 (Photograph: Béla Kiss)

10. ábra. A stavelot-i triptichon, 1156–1158 (48,4 cm × 66 cm, The Morgan Library & Museum, AZ 001. J. P. Morgan hagyatéka). (Fotó: The Morgan Library & Museum)

Fig. 10. The Stavelot Triptych, 1156–1158 (The Morgan Library & Museum, AZ 001. Bequest of J. P. Morgan). (Photograph: The Morgan Library & Museum)

11. ábra. A stavelot-i triptichon aranyozott borítólemezei, 1156–1158 (The Morgan Library & Museum, AZ 001. J. P. Morgan hagyatéka).

(Fotó: The Morgan Library & Museum)

Fig. 11. The gilded plaques of the Stavelot Triptych, 1156–1158 (The Morgan Library & Museum, AZ 001. Bequest of J. P. Morgan). (Photograph: The Morgan Library & Museum)

12. ábra. A bazilikából előkerült díszítő oszloptalp, 12. század második fele.

(Fotó: Kiss Béla)

Fig. 12. Decorative column base found in the basilica, second half of the 12th century. (Photograph: Béla Kiss)

E töredékeket esetleg az ereklyetartó egy állványához vagy részéhez is lehetne kötni, de kevésbé precíz keretező vonalazásuk miatt inkább az a lehetőség kínálkozik, hogy egy másik, szerényebb kivitelű ereklyetartó vagy például oltárelem díszítései lehettek. Ez esetben egybetartozhattak azzal az oszloptalppal, ami szintén a bazilikából került elő (12. ábra). A stavelot-i triptichonon is felbukkannak ilyen oszlopok, de ez a díszítő elem nem annyira jellegzetes, így nehezen lehet egy konkrét körhöz kötni.

A kolostor keleti szárnyában egy, a pusztulást közvetlenül megelőző járószintbe mélyedő objektumon belül, három kereszttrész került elő az ásatások során, egy körmeneti kereszt talpa, egy zománcozott lemez és egy fél korpusz (13. ábra 1–2). A szent alakot formáló zománc háttére aranyozott, nem zománcozott, mint az ereklyetartó lemezek. Legközelebbi, igaz, méretét tekintve nagyobb párhuzama a British Museumban található. Ezt korábban tévesen könyvborítóként értelmezték, valójában funkciója ismeretlen (13. ábra 3).²⁴ A zománcozott veret pétermonostori jelenléte nem véletlen és gyaníthatóan ugyanannak a kapcsolatnak az eredménye, mint az ereklyetartó megrendelése. Bár ez a tárgy az ereklyetartónál sokkal egyszerűbb, közép-európai szinten ritkaságában még így is kiemelkedik. A töredékes korpusz kifinomult kivitelű és a megmaradt része alapján stílusában és méretében is lehet a zománchoz kapcsolni. Bács-Kiskun vármegyében a kimagasló

13. ábra. 1. Maas-vidéki (?) corpus töredéke. (Fotó: Kiss Béla); 2. Maas-vidéki kereszt zománca, Mária (?), 1160–1175. (Fotó: Kiss Béla); 3. Szent Jakobot ábrázoló Maas-vidéki zománc, 1160–1175 (11 × 5 cm, © The Trustees of the British Museum, 1850,1126.1.a). (Fotó: The British Museum)

Fig. 13. 1. Fragment of a Mosan (?) corpus. (Photograph: Béla Kiss); 2. Mosan enamel from a cross showing the Virgin Mary (?), 1160–1175. (Photograph: Béla Kiss); 3. Mosan enamel depicting St. James, 1160–1175 (© The Trustees of the British Museum, 1850,1126.1.a). (Photograph: The British Museum)

²⁴ STRATFORD 1993, kat. 13.

14. ábra. 1. Bizánci tárgy rekeszzománca, 12. század; 2. Bizánci tárgy díszítőeleme, 12. század. (Fotók: Kiss Béla)

Fig. 14. 1. Byzantine cloisonné enamel, 12th century; 2. Decorative fragment of a Byzantine artwork, 12th century. (Photographs: Béla Kiss)

15. ábra. A stavelot-i triptichon bizánci sztaurotékája, 1156–1158 (The Morgan Library & Museum, AZ 001. J. P. Morgan hagyatéka). (Fotó: The Morgan Library & Museum)

Fig. 15. The Byzantine staurotheke of the Stavelot Triptych, 1156–1158 (The Morgan Library & Museum, AZ 001. Bequest of J. P. Morgan). (Photograph: The Morgan Library & Museum)

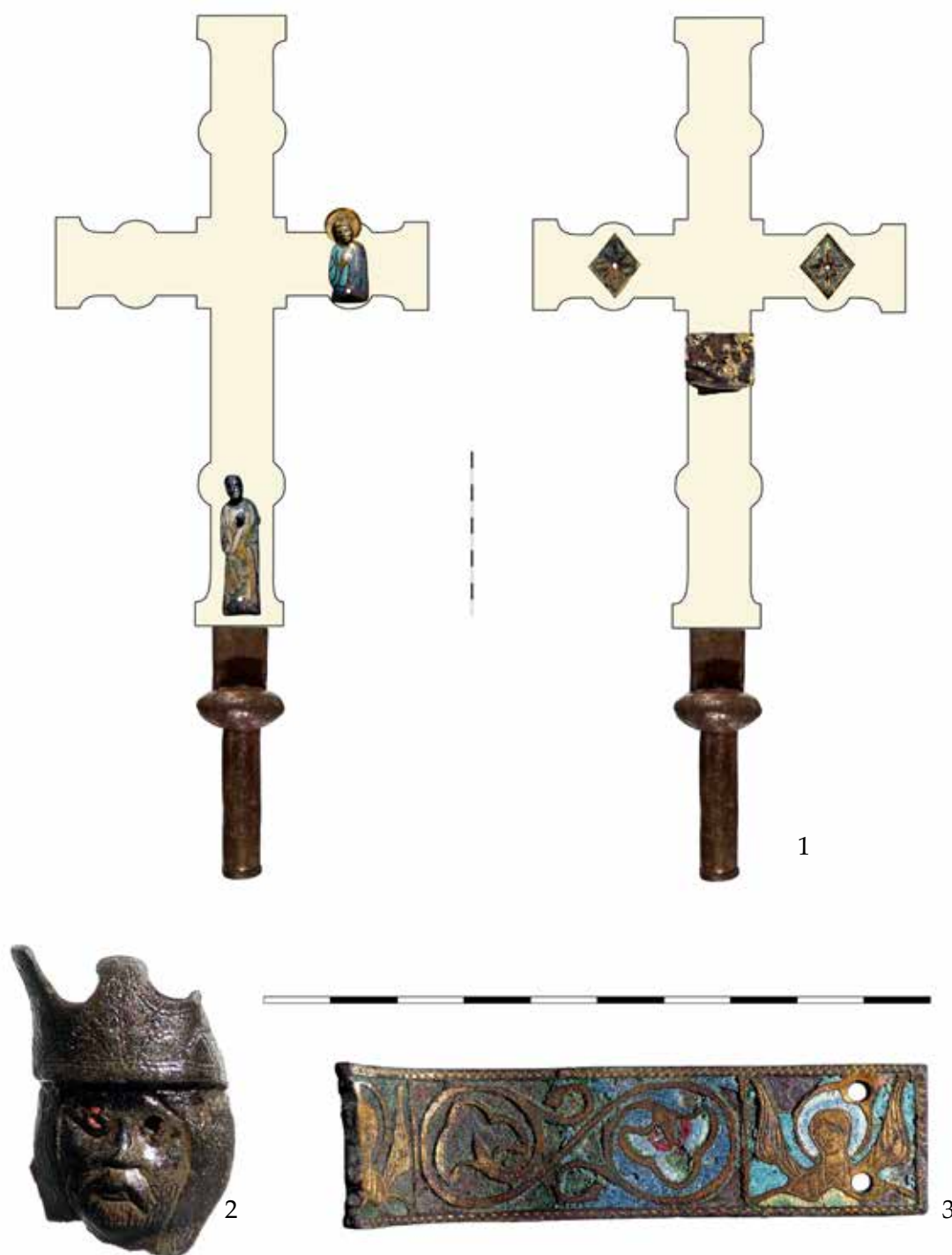
számú Árpád-kori kereszt között egyáltalán nincs olyan, ami a Német-római Birodalomból származott volna, így valószínűsíthető, hogy az itt egymás mellett lelt zománc és a korpusz valóban összekapcsolható. A körmeneti kereszt talpa azonban egyértelműen egy nagy limoges-i kereszthez tartozott – melynek egyébként több darabja is előjött a kolostorépület törmelékéből (16. ábra 1).²⁵

Bár nem a Maas-vidéki eredetű darabok számát gyarapítják, itt kell említést tennünk két további tárgyról, melyek a település területéről, valamint a kolostor romjai közül kerültek elő. A két, kiemelkedően magas színvonalon megmunkált, színarany rekeszzománc kétséget kizáróan Bizánctól származik (14. ábra 1–2). Az egyik egy enyhén ívesen vágott téglalap alapterületű aranykeretezés, melyben öt kék szirmú stilizált virágmintát alakítottak ki aranyrekeszek segítségével. Az alig 1 cm nagyságú tárgy érdekességét e helyen az adja, hogy a stavelot-i triptichon központi részébe egy ezzel méretében és kialakításában tökéletesen egyező bizánci rekeszzománcot építettek be a Maas-vidéki mesterek (15. ábra).

AZ EREKLYETARTÓ PÉTERMONOSTORÁRA KERÜLÉSE

Több, szerencsésen fennmaradt töredéknek köszönhetjük azt, hogy még ha mozaikosan is, elég jól ismerjük a pétermonostorai monasztikus kincstár jellegét. Ennek színvonala meglehetősen magas, a megmaradt darabokból egy rendkívül változatos kincstárat tudunk rekonstruálni, mely a korabeli, nyugati keresztény Európa kvalitásos gyűjteményeivel is vetekedik minőségében. Itt ki lehet emelni a nagyszámú, különböző származású keresztet, a kölni elefántcsont ereklyetartót,

²⁵ THOBY 1953; CSENDES 2023.

16. ábra 1. Rekonstruált limoges-i kereszt elő és hátoldala, 13. század első fele; 2. Limoges-i korpusz feje, 13. század első fele; 3. Limoges-i kódexfedőlap szegélylemezőnek töredéke, 1200 körül
 Fig. 16. 1. Reconstruction of a Limoges cross, first half of the 13th century; 2. Head of a Limoges corpus, first half of the 13th century; 3. Limoges book-cover fragment, around 1200

1

2

17. ábra. Köln környéki csontfaragványok, 12. század vége. 1. Könyvborító rekonstrukciója.

(Készítette: Fábián Eszter); 2. Ereկlyetartó apostolfigurája. (Fotó: Rosta Szabolcs)

Fig. 17. Rhenish ivories, end of the 12th century. 1. Reconstruction of a book cover by Eszter Fábián;
2. Apostle figurine from a reliquary. (Photograph: Szabolcs Rosta)

18. ábra. Limoges-i és magyar keresztek töredékei, 12. század második fele, 13. század első fele
 Fig. 18. Limoges and Hungarian cross fragments, second half of the 12th century, first half of the 13th century

a szintén csontból faragott evangélium-fedőlapot vagy a limoges-i kódexfedőlap töredéket (16–18. ábrák). E tárgyak is kétségkívül különlegesek, főleg az ismert magyarországi leletanyagban, mely nyilván rendkívül töredékes és hiányos. Ennek ellenére fontos megemlíteni, hogy ezen tárgyak nem köthetőek megrendeléshez, hanem mindegyik már kész állapotban beszerzett, „szériában” készített műtárgy maradványa.

A pétermonostorai „Szent Péter-ereklyetartó” viszont a bazilika egyéb tárgyai közül is kitűnik. Nagy valószínűséggel kizárható, hogy a Maas-vidéken készült ereklyetartó a fentiekhez hasonló egyszerű vásárlás eredménye lett volna. A tárgy minősége és ritkasága már eleve erre utal, de egyediségét az is alátámasztja, hogy ma ezek a lemezek képviselik a legnagyobb egybefüggő zománccfelületet a megmaradt Maas-vidéki tárgyak között. Valószínű, hogy a lemezek a korukban is nagyméretűnek számítottak, ha nem éppen a legnagyobbak. Mindez amellet szól, hogy a tárgy Pétermonostorára érkezésének körülményei egészen különlegesek lehettek. A Becse-Gergely

nemzetség Pétermonostorához köthető tagjainak jó eséllyel szerepe volt ebben, és feltételezhető, hogy legalább anyagilag támogatták a tárgy beszerzését. Korábban többször felvetődött a gondolat, hogy a tárgy 1189-ben a keresztes seregekkel érkező Barbarossa Frigyes révén, udvari ajándékként került Magyarországra, és a Becse-Gergelyek fontos udvari szerepének köszönhetően végül Pétermonostorára került. Ez a felvetés azonban több szempontból is problémás. A korábbi datálás, mely az 1180-as évekre helyezte a tárgy készítését, megengedett egy ilyen lehetőséget, de a tárgy új, Maas-vidéki értelmezése egyértelművé teszi, hogy a zománcozott lemezeket valamikor 1150 és 1175 között készítették, mely időszakon belül az 1170 körüli évek tekinthetőek legvalószínűbbnek. A tárgy úgy tűnik, kifejezetten megrendelésre készült, megalkotásának folyamatában az ötvöst, aki akár szerzetes is lehetett, jó eséllyel komoly szellemi útmutatással látták el.²⁶ A tárgy különlegessége pedig valószínűsíti, hogy elkészítése után, amint lehetett, elküldték a megrendelőnek. Erre utalnak az ereklyetartón található összeszerelési utasítások,²⁷ melyek egyértelművé teszik, hogy a két meglévő lemez a tárgy melyik oldalához tartozott.

Nemcsak ez mutatja azonban, hogy a tárgy darabokban érkezett, hanem az ereklyetartó szalagján megfigyelhető, felfüggesztéshez használt lyukak jellege is: nagy eltérés tapasztalható ugyanis az ereklyetartó különböző részeinek felszereléséhez használt lyukak esetében. Sokatmondó a különbség a lemezek precíz apró lyukai és a szalag igénytelen megjelenésű lyukai között. A szalag lyukai két párban jelennek meg a létező szalagdarabon, mindkét esetben az egykori ereklyetartó kisebb karéjain. Ha nem ismétlődnének meg a lyukak, akkor akár a tárgy pusztításához is köthetnénk őket, de láthatóan a két pár lyuk a szalag két különböző részén megegyezik igénytelen kialakításában. Érdekes módon az is megfigyelhető, hogy eredetileg nem a szalag közepén akarták elhelyezni ezeket, amit egy sikertelen lyukasztási kísérlet bizonyít a szalag szélén.²⁸ Az összeszerelési útmutatók és az összeszerelés nyomai arra utalnak, hogy a tárgy részeinek összeillesztése első alkalommal olyan környezetben történt, ahol nem volt a tárgy felillesztését szakszerűen elvégezni tudó ötvös, így valószínűsíthető, hogy első összeállítására nem a Maas-vidéken vagy a magyar királyi udvarban került sor, hanem esetleg Pétermonostorán. Ezek alapján bár nem kizárható, hogy egy félig összeszerelt tárgyat adományozott volna I. Frigyes III. Bélának, mégis az a valószínűbb, hogy nem ajándékról, hanem kifejezetten megrendelésről van szó.

Látva a Maas-vidéki tárgyak szinte teljes hiányát a korabeli magyarországi anyagban, valamilyen speciális kapcsolat feltételezhető a megrendelő és a kivitelező között.²⁹ Egy további formai megjegyzés a tárggyal kapcsolatban pedig rávilágíthat a kapcsolat jellegére: bár egy ereklyetartó fő funkciója egy ereklye tárolása volt, fontos megemlíteni, hogy a különleges formájú ereklyetartók gyakran a liturgia részét is képezték.³⁰ Talán legismertebb és leglátványosabb példája ennek a fejereklyetartók és nagyobb ereklyetartó szobrok körmeneti használata, mint az ismert a conques-i Szent Hit (Foy) vagy például a Szent László-herma esetében.³¹ Érdemes még kiemelni a karereklyetartókat, melyeket a püspökök a nép megáldására használtak.³² Nagyon valószínű, hogy a különleges, karéjos formájú ereklyetartó, melynek típusa minden jel szerint a Maas-vidéken jelent meg először nagyméretű ereklyetartóként, hasonló, hordozható és különleges módon használt darab lehetett. Ráadásul a tárgy összetett üzenetet hordozó ikonográfiáját is csak olyan személy tudta értelmezni, akinek volt kapcsolata a Maas-vidéki értelmiségi kultúrával és jártas volt az ottani, európai hírvé teológusok műveiben.

²⁶ Mint például Theophilus Presbyter lásd GEARHART 2017.

²⁷ Bal oldali lemez SIN, jobb oldali lemez DEX, ennek alján INFE feliratok.

²⁸ Az észrevételért köszönettel tartozunk Halász Emese restaurátornak.

²⁹ Piotr Skubiszewski egy hasonló következtetésre jutott a lengyelországi tárgyak esetében, de az ottani kontextusban a mesterek személyes jelenlétével számolt. A lengyelországi tevékenységük viszont rövid időre és meghatározott megrendelésekre korlátozódott, SKUBISZEWSKI 1981, 34.

³⁰ Ezt feltételezi Cynthia Hahn is a phylacterium típusú ereklyetartók esetében: HAHN 2014, 53–57.

³¹ IPOLYI 1863, 79.

³² HAHN 1997.

A monostor patrocíniuma és a lábmosás-jeleneten megjelenő Péter utalhat arra, hogy az ereklyetartó egy Szent Péter-ereklyét tartalmazott.³³ A tárgy megjelenése miatt azonban egy másik ereklye lehetősége is szóba jöhet. Nagyon sok jelet találunk arra, hogy maga a négykaréjos forma a 12. században keresztként értelmezhető. Több phylacterium típusú ereklyetartó rendelkezik olyan jelenetekkel, amelyek a keresztre feszítéshez köthetők. A lobbes-i phylacterium kifejezetten a Szent Kereszt megtalálását ábrázolja és nagy valószínűséggel kijelenthető, hogy egy Szent Kereszt ereklyét is tartalmazott.³⁴ A 12. században ez nem volt szokatlan, hiszen a keresztes hadjáratok során rengeteg ereklye, köztük a Szent Kereszt állítólagos darabjai is nagy számmal áramlottak be a latin Európába, feltételezhető, hogy ezen belül Magyarországra is. A fentiek alapján logikailag felvethető, hogy a szóban forgó ereklyetartó azért volt ennyire különleges, mert egy, még Szent Péterénél is különlegesebb és fontosabb Szent Kereszt darabot tárolt.

A Maas-vidéki zománcok általában több üzenetet is hordoztak. Volt egy általános, a jelenetben ábrázolt üzenet: a pétermonostori lábmosás esetében ez az alázat fontossága. Ezen túl volt egy olyan jelentés is, ami a jeleneteket összekötve, azoknak tartalmát együttesen felhasználva nyilvánult meg.³⁵ Az bizonyos, hogy az összes megmaradt félköríves Maas-vidéki kompozíció négyes csoportokban volt applikálva. Nem tudjuk, hogy a hiányzó lemezeken mit ábrázolhattak, ennek ellenére nyilvánvaló, hogy a két megmaradt jelenet a tárgyegyüttes üzenetének komoly részét képezte. Felmerül a kérdés, hogy pontosan mi is lehet a szokatlan párosítás üzenete. A Maas-vidéki azonosítás nemcsak a tárgy minőségének megerősítése miatt fontos, hanem azért is, mert ebben a Liège környéki körben történő elhelyezés lehetőséget ad arra, hogy egy az Árpád-kori Magyarországon használt tárgyat konkrét teológiai iskolához kössünk. A stavelot-i apátság esetében ismert, hogy Wibald apát tanítómesterétől Deutz-i Rupertustól és más teológusoktól átvett gondolatokat jelenített meg a stavelot-i retábulumon, de valószínű, hogy ezek a gondolatok kisebb műtárgyakon is visszatértek. Érdekes módon Rupertus egész sajátos módon említi meg a lábmosást a *De divinis officiis* című művében.³⁶ Szerinte Krisztus lábmosás előtt elmondott szavai: *si non laveris te, non habebis partem mecum*, melyek a pétermonostori lemezeken lerövidített formában felbukkannak, Krisztus eucharisztikus gondolataira utalnak: *Nisi manducaveritis carnem meam, et biberitis sanguinem meum, non habebitis vitam in vobis* („Bizony, mondom néktek: ha nem eszitek az Emberfia testét, és nem isszátok a véré, nincsen élet tibennetek”).³⁷ Rupertus tehát egyértelműen az eucharisziához köti a jelenetet. Ez a tematika egyáltalán nem szokatlan a Maas-vidéki ereklyetartóknál, ahogy ezt Marcello Angheben bemutatta.³⁸ Nagyon érdekes továbbá, hogy miképpen folytatódik a Bibliában a Rupertus által idézett szöveg: „Tanítványai közül sokan, amikor ezt hallották, így szóltak: ‘Kemény beszéd ez: ki hallgathatja őt?’ Mivel pedig Jézus magától is tudta, hogy ezért zúgolódnak tanítványai, így szólt hozzájuk: ‘Ez megbotráncoztat titeket? Hát ha majd meglátjátok az Emberfiát felmenni oda, ahol előzőleg volt?’”³⁹

Az idézett rész pár sorral lentebb, a hitetlen tanítványokkal jelenik meg, akik a tizenkettőtől eltérően nem képesek értelmezni Jézus szavait. Péter helyesen cselekszik és megfogadja az elhangzottakat, ahogy ez a pétermonostori lemezen is látható. Ami viszont teljesen meglepő, hogy Rupertus hivatkozott része a mennybemenettel nyer értelmet. Krisztus a kételkedőknek a mennybemenetelre való utalással támasztja alá, hogy szavai be fognak bizonyosodni: *si ergo videritis Filium hominis ascendentem ubi erat prius?* („Hát ha majd meglátjátok az Emberfiát felmenni oda, ahol

³³ Szent Péter egyértelműen különleges szerepet tölt be a jobb oldali lemezen, mivel általában a lábmosás során több apostolt volt szokás ábrázolni. Egy korabeli kivétel a pétermonostori kompozíción kívül a spoletói Szent Péter-templom homlokzata, melynek 12. század végi faragványain nagyon hasonló jelenet bukkan fel, lásd ESCH 1981.

³⁴ WILLIAMSON 2021.

³⁵ MORGAN 1972; kifejezetten a phylacteriumok esetében: LEUCHAK 2003.

³⁶ MIGNE 1854, 144.

³⁷ János 6:54.

³⁸ ANGHEBEN 2016.

³⁹ János 6:65.

előzőleg volt?”). A két jelenet felbukkanása Rupertus szövegében minden bizonnyal nem véletlen és nagyon valószínű, hogy a Maas-vidéki ötvös és a munka irányítója erre a szövegre kívántak reflektálni. Látható, hogy Krisztus írásszalagjának felhasználása érdekében még le is rövidítették a szöveget azzal, hogy a *habebis partem mecum* helyett csak *eris mecum* szerepel a jelenetben. A szokatlan magyarázat a két jelenet összefüggésére a legbefolyásosabb Maas-vidéki teológustól, akinek írásait olyan helyeken is használták, mint Stavelot, ahová a pétermonostori ereklyetartónak több stílári párhuzama is vezet, valószínűvé teszi, hogy ennek a teológiai értelmezésnek komoly hatása volt az alkotóra. Mivel a tárgy üzenete is szorosan illeszkedik a Maas-vidéki teológiához és a mérete is teljesen unikális, jogosan feltételezhető, hogy a megrendelés idejében a helyi szerzetesek a tárgy liturgikus szerepén túl tisztában lehettek a rajta lévő jelenetek pontos jelentésével is. Erre alapozva felvetődik a gondolat, hogy a Maas-vidéki kapcsolatok akár egyházi vonalon, akár a Becse-Gergely nemzetség egy művelt tagján keresztül szerepet játszottak a kolostor kultúrájában. Hasonló intellektuális befolyás kérdése az alapító család oldaláról Szermonostora különleges oszlopszobrainál is felmerült, de a hasonlóan lenyűgöző kreativitású alkotások esetében a pontos válasz nem ismert.⁴⁰

Egy apró információfoslány nyomán tudunk egy olyan magas társadalmi pozícióval rendelkező egyén jelenlétéről Pétermonostorán, aki ezt a tanult réteget képviseli a városiasodó településen. Római zarándokjelvények mellett került elő a település területén egy pecsétnyomó, melynek felirata alapján ismerjük tulajdonosát, aki magát, mint Seto(n) nevezi meg S:SECRETI:SETONIS:MAG (19. ábra 1). A feliratból megtudjuk, hogy a pecsétnyomó Seto(n) mester titkos pecsétje, tehát a tárgy egy kifejezetten személyes használatra szánt pecsétlő volt. A Seton név Angliában és Skóciában gyakori, személynévként is előfordul, még az is elképzelhető, hogy az illető a híres skóciai Seton család tagja volt. A család egyik eredettörténete származásukat Flandriába vezeti vissza, mely terület egy része a Maas-vidékhez tartozott. Adam, a család feje a tatárjárás körüli időkből épp tudásáról és műveltségéről volt ismert.⁴¹ A pecsétnyomón szereplő név angol vagy skót eredete mellett szólhat az is, hogy a tárgy legközelebbi párhuzama a British Museumban található (19. ábra 2).⁴²

9. ábra. 1. Seto(n) mester pecsétnyomója, 13. század első fele. (Fotó: Kiss Béla);

2. Seto(n) mester pecsétnyomójának ikonográfiai párhuzama, 13. század első fele (3,8 cm × 2,1 cm, © The Trustees of the British Museum, 1875,0715.4). (Fotó: The British Museum)

Fig. 19. 1. The seal matrix of Master Seto(n), first half of the 13th century. (Photograph: Béla Kiss);

2. An iconographic parallel of the seal matrix of Master Seto(n), first half of the 13th century (© The Trustees of the British Museum, 1875,0715.4). (Photograph: The British Museum)

⁴⁰ MAROSI 2000; TÓTH – TAKÁCS 2001.

⁴¹ SETON 1899, 26.

⁴² The British Museum, 1875,0715.4.

ÖSSZEGZÉS

Régóta ismert a kutatás előtt, hogy a 12. és 13. században Lengyelországban és Ausztriában komoly hatása volt a Maas-vidéki művészetnek. Lengyelországban nem csupán a gnieznói 12. századi öntött bronzkapu tanúsítja ezt, hanem számos kódex díszítése is.⁴³ A Bécs melletti Klosterneuburgban pedig a 12. századi ötvösművészet legnagyobb kincse található, a Maas-vidéki iskolázottságú Verduni Miklós ötvös által készített oltár.⁴⁴

A középkori Magyarország területéről egészen a Pétermonostorán folytatott ásatásokig nem került elő e kiemelkedő művészeti és szellemi központhoz köthető tárgy, bár léteznek olyan darabok, amelyeknél korábban felmerültek Maas-vidéki, vagy tágabban értelmezve, lotaringiai kapcsolatok. Ilyen például a Magyar Nemzeti Múzeum egyik keresztje, mely esetében Lovag Zsuzsa felvetette a lotaringiai származás lehetőségét.⁴⁵ Ám később Peter Bloch sváb származásuként értelmezte a keresztet,⁴⁶ mely azonosítást azután Lovag is elfogadott.⁴⁷ Más tárgyaknál megjelenik a „Rajna-Maas-vidék” jelző, mely inkább gyakoribb, kevésbé jó minőségű tárgyakra utal.⁴⁸ De ezek a tárgyak inkább a Rajna-vidéken, mint a Meuse (Maas) folyó völgyében készültek. Érdemes megemlíteni az 1200 körül készült esztergomi királyi trón vagy a Porta Speciosa körét, amelyek párhuzamát Marosi Ernő Északnyugat-Franciaországra, a Maas-vidékre és Aachenbe vezette vissza.⁴⁹ Fontos azonban hangsúlyozni, hogy bár stiláris eredetükben visszavezethetőek a Maas-vidékre, mégis rengeteg más elem hatott rájuk és végső soron egy generációval későbbi, más területről származó irányzat termékei.

A magyarországi leletek eddigi ritkasága azért is szokatlan, mivel a tatárjárás előtti Magyarország lakosságának egy része Maas-vidéki vallon származású lehetett.⁵⁰ A telepések érkezése már a 11. században elkezdődhetett, a 12. századra pedig általánossá vált. A többnyire városiasodó településeken letelepedő vallon polgárság mellett, nagy hatású volt a liège-i egyházi személyek befolyása és jelenléte. Például Róbert esztergomi érsek (1226–1239) is vallon származású volt.⁵¹

Összegzésként elmondható, hogy bár a Maas-vidéki tárgyak továbbra is jóval ritkábbnak számítanak, mint Lengyelországban, most már a középkori Magyarországról is ismert egy legalább annyira különleges tárgy, mint a gnieznói kapu vagy a klosterneuburgi oltár (eredetileg ambó díszítése). A pétermonostori Maas-vidéki tárgyak és azok feltételezett szoros kapcsolatai arra utalnak, hogy ez a kisméretű, alföldi magánalapítású monostor közvetlen összeköttetésben állt korának és kultúrájának egyik legfontosabb központjával.

IRODALOM

ANGHEBEN 2016	ANGHEBEN, Marcello: Les reliquaires mosans et l'exaltation des fonctions dévotionnelles et eucharistiques de l'autel. <i>Codex Aquilarensis</i> 32 (2016) 171–208.
BERTRAND 2014	BERTRAND, Étienne: Phylactères. In: <i>L'oeuvre de la Meuse</i> . Ed.: George, Philippe. Liège 2014, 104–110.

⁴³ Lásd például: PIETRUSINSKI 2003.

⁴⁴ RÖHRIG 2004. Itt érdemes megemlíteni a bécsi Dom Museumban található zománcokat is, melyeknél felmerült a Maas-vidéki eredet. GRIESSMAIER 1933.

⁴⁵ LOVAG 1979, 13–14., kat. 9.

⁴⁶ BLOCH 1992, VI. C. 9.

⁴⁷ LOVAG 1999, kat. 53.

⁴⁸ Például LOVAG 1979, kat. 12., 14., 15.

⁴⁹ MAROSI 1971, 219–215.

⁵⁰ Lásd legújabban TAYLER 2023.

⁵¹ TÓTH 2007; KNAUZ 1874, 257.

- BIACSI 2013 BIACSI Karolina: A restaurátor szerepe a régészeti feltárásban. In: *Régészeti kalandozások: a régészet legújabb hazai eredményei: új technológiák a kutatásban és a prezentációban*. Szerk.: Nagy Gábor Miklós. Budapest 2013, 39–42.
- BLOCH 1992 BLOCH, Peter: *Romanische Bronzekruzifixe*. Berlin 1992.
- BUZÁR – BERNERT 2018 BUZÁR Ágota – BERNERT Zsolt: Bugac-Felsőmonostor Csitári tanya és Kiskunmajsza-Jonathermal tatárjárás kori lelőhelyek csontmaradványainak embertani vizsgálata (The anthropological analysis of human bone materials from the Mongol invasion period from Bugac–Felsőmonostor–Csitári homestead and Kiskunmajsza–Jonathermal sites). *Archaeologiai Értesítő* 143 (2018) 203–213. <https://doi.org/10.1556/0208.2018.143.10>
- CSENDES 2023 CSENDES Dominika: Limoges-i termékek Pétermonostorán. In: ROSTA – MAGDUS 2023.
- CSIPPÁN 2018 CSIPPÁN Péter: Jelentés a Bugac-Felsőmonostor-Csitári tanya lelőhelyen feltárt összefüggő állatvázak archaeozoológiai vizsgálatáról. *Archaeologiai Értesítő* 143 (2018) 189–196.
- ESCH 1981 ESCH, Joan: *La chiesa di San Pietro di Spoleto*. Firenze 1981.
- GEARHART 2017 GEARHART, Heidi C.: *Theophilus and the Theory and Practice of Medieval Art*. University Park, PA 2017. <https://doi.org/10.1515/9780271079837>
- GEARHART 2019 GEARHART, Heidi C.: Memory, making, and duty in the Remaclus retable of Stavelot. *Gesta* 58:2 (2019) 137–155. <https://doi.org/10.1086/704289>
- GRIESSMAIER 1933 GRIESSMAIER, Viktor: Six enamels at St. Stephen's, Vienna. *The Burlington Magazine* 63:366 (1933) 108+110–112.
- HAHN 1997 HAHN, Cynthia: The voices of the saints: Speaking reliquaries. *Gesta* 36:1 (1997) 20–31. <https://doi.org/10.2307/767276>
- HAHN 2014 HAHN, Cynthia: Portable altars (and the rationale): Liturgical objects and personal devotion. In: *Image and Altar 800–1300: Papers from an International Conference in Copenhagen 24 October – 27 October 2007*. Ed.: Grindler-Hansen, Poul. Copenhagen 2014, 45–64.
- IPOLYI 1863 IPOLYI Arnold: *Magyar ereklyék*. Pest 1862.
- KAHSNITZ 1992 KAHSNITZ, Rainer: Sieben halbrunde Emails in Nürnberg, London und Trier. Zwei maasländische Phylakterien des 12. Jahrhunderts. *Anzeiger des Germanisches Nationalmuseums* (1992) 105–143.
- KISS 2022 KISS Etele: Az Árpád-kori magyar egyházak felszerelése. In: *Az Árpádok országa*. Szerk.: Ritoók Ágnes – Simonyi Erika. Székesfehérvár 2022, 273–311.
- KNAUZ 1874 KNAUZ, Ferdinandus: *Monumenta ecclesiae Strigoniensis I. Strigonii* 1874.
- KROOS 1985 KROOS, Renate: *Der Schrein des Heiligen Servatius in Maastricht und die vier zugehörigen Reliquiare in Brüssel*. München 1985.
- LEGNER 1972 *Rhein und Maas: Kunst und Kultur I*. Hrsg.: LEGNER, Anton. Köln 1972.

- LEUCHAK 2003 LEUCHAK, Rebecca: The form of the phylactery in the work of Hugo d'Oignies. In: *Actes du Colloque Hugo d'Oignies*. Eds: Didier, Robert – Toussaint, Jacques. Namur 2003, 87–120.
- LOVAG 1979 LOVAG Zsuzsa: *A középkori bronzművesség emlékei Magyarországon*. Budapest 1979.
- LOVAG 1999 LOVAG, Zsuzsa: *Mittelalterliche Bronzegegenstände des Ungarischen Nationalmuseums*. Budapest 1999.
- MAROSI 1971 MAROSI, Ernő: Einige stilistische Probleme der Inkrustationen von Gran (Esztergom). *Acta Historiae Artium* 17 (1971) 171–230.
- MAROSI 2000 MAROSI Ernő: Szermonostor gótikus kerengőjének szobrai. In: *A középkori Dél-Alföld és Szer*. Szerk.: Kollár Tibor. Szeged 2000, 107–122.
- MIGNE 1854 MIGNE, J. P.: R. D. D. Rupertus abbas monasterii S. heriberti tuitiensis: De divinis officiis, Liber quintus. In: *Patrologiae cursus completus* CLXX. Paris 1854, 119–152.
- MORGAN 1972 MORGAN, Nigel: The iconography of twelfth century Mosan enamels. In: *Rhein und Maas: Kunst und Kultur* II. Hrsg.: Legner, Anton. Köln 1972, 263–278.
- O'NEILL 1996 O'NEILL, John Philip: *Enamels of Limoges: 1100–1350*. New York 1996.
- PENTCHEVA 2020 PENTCHEVA, Bissera V.: Optical and acoustic aura in the medieval image: The golden retable of the Pentecost at Stavelot. *Material Religion* 16:1 (2020) 9–40.
<https://doi.org/10.1080/17432200.2019.1696558>
- PIETRUSINSKI 2003 PIETRUSINSKI, Jerzy: *Les rapports entre al Pologne et el Pays mosan aux XI et XI siècles*. In: *Actes du Colloque Hugo d'Oignies*. Eds: Didier, Robert – Toussaint, Jacques. Namur 2003, 139–152.
- RÁCZ 2023a RÁCZ, Bernát: *The Reliquary of Pétermonostora: A Twelfth-Century Mosan Phylactery Discovered in Hungary*. MA szakdolgozat, Central European University, Vienna 2023.
- RÁCZ 2023b RÁCZ, Bernát: A Szent Péter ereklyetartó. In: ROSTA – MAGDUS 2023.
- ROSTA 2014a ROSTA Szabolcs: Pétermonostora pusztulása. In: „*Carmen Miserabile*”. *A tatárjárás magyarországi emlékei*. Kecskemét 2014, 193–230.
- ROSTA 2014b ROSTA Szabolcs: *A Kiskunsági Homokhátság 13–16. századi településtörténete*. Doktori disszertáció, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest 2014.
- ROSTA 2017 ROSTA Szabolcs: Árpád-kori kézi mérlegek Pétermonostorán. In: *Hatalom, adó, jog. Gazdaságtörténeti tanulmányok a magyar középkorról*. Szerk.: Kádas István – Weisz Boglárka. Magyar Történelmi Emlékek. Budapest 2017, 125–153.
- ROSTA 2018 ROSTA Szabolcs: A tatárjárás régészetének újabb távlatai két kiskunsági lelőhely eredményeinek fényében. *Archaeologiai Értesítő* 143 (2018) 151–196.
<https://doi.org/10.1556/0208.2018.143.8>

- ROSTA 2020 ROSTA Szabolcs: Szent Péter-ereklyetartó. In: *A Kecskeméti Katona József Múzeum kincsei / Treasures of the Katona József Museum of Kecskemét*. Szerk.: ifj. Gyergyádesz László. Kecskemét 2020, 146–147.
- ROSTA 2022 ROSTA Szabolcs: Bugac-Pétermonostora egyedülálló leletei és kapcsolatai In: *Az Árpádok országa*. Szerk.: Ritoók Ágnes – Simonyi Erika. Székesfehérvár 2022, 304–307.
- ROSTA – MAGDUS 2023 *Homokba zárt Árpád-kor*. Szerk.: ROSTA Szabolcs – MAGDUS Tamás. Bugac 2023.
- ROSTA – PÁNYA 2022 ROSTA Szabolcs – PÁNYA István: Gondolatok a síkvidéki középkori erődítésekről – egy topográfiai kutatási program váratlan hozadéka. *Archeologia Cumanica* 5. Szerk.: Somogyvári Ágnes. Kecskemét 2022, 275–335.
- RÖHRIG 2004 RÖHRIG, Floridus: *Der Verduner Altar*. Klosterneuburg 2004.
- SÁROSI – ROSTA 2017 SÁROSI, Edit – ROSTA, Szabolcs: Privately founded Benedictine monasteries in medieval Hungary – a case study. In: *Religion, Cults & Rituals in the Medieval Environment*. Eds: Bis-Worch, Christiane – Theune, Claudia. Leiden 2017.
- SETON 1899 SETON, Robert: *An Old Family: Or the Setons of Scotland and America*. New York 1899.
- SKUBISZEWSKI 1981 SKUBISZEWSKI, Piotr: L’art mosan et la Pologne à l’époque romane: problématique des recherches. In: *Rapports historiques et artistiques entre le Pays mosan et la Pologne*. Liège 1981, 27–82.
- STRATFORD 1993 STRATFORD, Neil: *Catalogue of Medieval Enamels in the British Museum, II: Northern Romanesque Enamel*. London 1993.
- TAYLER 2023 TAYLER, Nicholas Paul: Lotharingia and Liège’s impact on Árpád-era Hungary and the Eger Valley. In: *Zwischen Ostsee und Adria*. Hrsg.: Bárány, Attila – Czaja, Roman – Pósan, László. Debrecen 2023, 119–144.
- THOBY 1953 THOBY, Paul: *Les croix Limousines. De la fin du XII siècle au début du XIV siècle*. Paris 1953.
- TÓTH 2007 TÓTH Péter: Vallon főpapok a magyar egyház újjászervezésében a pogánylázadás után. In: *Tanulmányok a 950 éves tihanyi alapítólevél tiszteletére*. Szerk.: Érszegi Géza. Tihany 2007.
- TÓTH – TAKÁCS 2001 TÓTH Sándor – TAKÁCS Imre: Szermonostor. In: *Paradisum plantavit. Bencés monostorok a középkori Magyarországon*. Szerk.: Takács Imre. Pannonhalma 2001, 383–389.
- Une renaissance* 2013 *Une renaissance: l’art entre Flandre et Champagne, 1150–1250*. Paris 2013.
- VAN VELDECKE 1950 VAN VELDECKE, Hendrik: *Sint Servaes Legende in dutschen dichtede dit Heynrijk die van veldecke was geboren naar het leidsche handschrift uitgegeven*. Ed.: Dr. G. A. van Es. Antwerpen 1950.
- WILLIAMSON 2021 WILLIAMSON, Paul: *The Wyvern Collection: Medieval and Renaissance Enamels and Other Works of Art*. London 2021.

Si ergo videritis Filium hominis ascendentem ubi erat prius?

PÉTERMONOSTORA'S LINKS TO THE MEUSE VALLEY

Bernát Rácz – Szabolcs Rosta

Over the last fourteen years, excavations at the archaeological site of Pétermonostora (Bugac, Bács-Kiskun County) have contributed significantly to our understanding of the Arpadian age in Hungary (1000–1301). In the present article, the authors use the main reliquary of the private monastery on the site to discuss the monastery's connections to the intellectual culture of the Meuse Valley. Mosan artworks representing the pinnacle of Western culture in the 12th century are known to have been present in Austria and Poland, but the reliquary and other artefacts from Pétermonostora demonstrate that such objects were to be found in the Kingdom of Hungary also. In the case of the principal Mosan reliquary from Pétermonostora, its fine quality, evidence of local assembly, and the artwork's reflection on writings connected to Rupert of Deutz all suggest that it was made specifically for this monastic community, and that it may attest to intellectual contacts between the monastic community of a proto-urban settlement in Arpadian-era Hungary and one of the most important intellectual centres of 12th-century Latin Europe.

PÁLOS HARANGOK

Sarbak Gábor

Az Ünnepeletnek a harangkutatásban elért eredményeihez szeretnénk a pálosok középkori világában fellelt, egy-két érdekesnek ítélt adalék erejéig csendesen hozzászólni,¹ vagyis a Magyar Királyságból indult remeték, szerzetesek kolostoraiban, templomaiban felcsendülő eszközökről emlékezünk meg annak tudatában, hogy a nagy erdélyi harang-corporus Egyházi haranghasználat című fejezetéhez legfeljebb egy-két pálos apróságot tudunk hozzátenni, egy-két részletet illetően tudunk „válaszolgatni”.²

Mit láthattak pálosaink a harangban? Korabeli írásaikból kiviláglik, hogy (1) a harangszó az Örök Király harsonája, amely a szükséges Istendicséretre és az Úr szőlőjének művelésére szólít,³ továbbá, (2) harangszó hallatán üdvös szokás elimádkozni egy *Ave Mariát* lehajtott fővel,⁴ végül (3) a harangszó jócselekedetekre indít másokat.⁵

Kiindulásként a Magyar Nemzeti Múzeumban 2021-ben rendezett *Pálosok* című kiállításra hivatkozunk, ahol a középkori pálos élet fennmaradt emlékei között a pilisi Szent Kereszt kolostorból származó kis, késő középkori harangnyelvet is lehetett látni.⁶ A katalógusban, a csatlakozó szócikkben rendre megtaláljuk a régiek haranghoz fűződő általános, ám inkább a szerzetesi körön kívüli elképzeléseit. Mostani, tisztelgő kis összeállításunkban annak igyekszünk utánajárni valamivel részletesebben, hogy maguk a pálos szerzők vajon mennyiben tartották említésre, lejegyzésre méltónak mindennapi életük menetének e régtől fogva meghatározó „segédeszközöket”? A harangok csendülése imának és munkának szabott határt, indította és befejezte a kolostorban és környékén a napi tevékenységek sorát. És hogy mikor is kellett kongatni, ahhoz a középkor végére

A szerző irodalomtörténész, kodikológus, a HUN-REN OSZK Fragmenta et Codices Kutatócsoport vezetője (sg@hcb.hu).

¹ A harangok *signum*, jel(adó) volta mellett a ténylegesen csendes és csak a legszükségesebbekre szorítkozó társas érintkezést a szerzetesi jelbeszéd segítségével tudták megvalósítani, ennek a különféle kéztartással és az ujjak alakításával elsajátítható jeleit Gyöngyösi Gergely röviden taglalja az általa sajtó alá rendezett és magyarázataival ellátott rendi alkotmányban, a *Declarationes constitutionum*ban (1520 körül), amikor kitér azokra a helyzetekre, amikor „signis vel verbis Latinis, si scit” lehet a másik tudtára adni valamit (GYÖNGYÖSI, *Declarationes constitutionum*, Rubrica XXXVII, *De silentio ab omnibus fratribus nostris communiter observando*); a feltételes latin tudásra utalás árulkodó lehet az erőteljes anyanyelvhasználat mellett. A szerzetesi jelbeszédéről lásd ugyanebben a rubrikában a valamit „signis petere” kitételhez fűzött magyarázatot a „c” pontban.

² BENKÓ 2002, 70–76.

³ „Constat autem, quod pugil pugnaturus mature festinat, sic etiam orare volentes, postquam audierint sonum campane pro officio pulsantis, statim surgant et cogitent, quod tale signum sit tuba regis eterni, quod incitat ad laudes debitas persolvendum et laborandum in vinea Domini Sabbaoth.” GYÖNGYÖSI, *Declarationes constitutionum*, Rubrica (81), *De levi culpa*, b. – Tanulságos: GEBHARD 1989.

⁴ Ezért negyven nap búcsút engedélyezett XXI. János pápa: „dominus Ioannes XXI concessit quadraginta dierum indulgentias caput inclinanti ... dicentibus *Ave Maria*, quando pulsatur.” GYÖNGYÖSI, *Declarationes constitutionum*, Rubrica XXXV, *De genuflexionibus*, b. – Mivel Gyöngyösi 1513 és 1520 között a pálosok római kolostorának volt a perjele, feltehetően az Itáliában feltűnt, tehát az Isten Anyjához intézett *oratio*val kiegészített és gyorsan népszerűvé vált imádságot ismerhette meg. Esetleg nem zárható ki, hogy a pálosok a 16. század derekára már a ma ismert terjedelmében imádkozhatták az Üdvözlégyet, amit hivatalosan csak V. Piusz pápa vett fel 1568-ban a római breviáriumba; lásd STÖGER *et al.* 1988.

⁵ Az előjáró és a hitszónok legyen olyan mint a jócselekedetekre indító harangszó: „campana pulsans, que alios invitat ad opera bona, et ipsa se consumit”, GYÖNGYÖSI, *Epitoma*, c. XXXV, *De defectibus predicantium cum exhortatione, ut luceant omnibus*, [f. 60r].

⁶ *Pálosok* 2022, 75, (31.1. sz.; Pető Zsuzsa tárgyleírása hivatkozással Patay Pálra és az Ünnepeletre).

már a napórák⁷ mellett egyre komolyabb szerepet kell tulajdonítanunk a pontosan járó *horologium bonum*nak.⁸

Nem hallgathatjuk el, hogy a harang mellett ugyanebben a szerepben feltűnik a *cymbalum* is, ami hangszerként „réz- vagy cintányér” lehetett,⁹ és amelynek fával vagy valamely fémmel történő megütése a kolostorban jól hallható hangot eredményezett. Ennek hangjára a külön cellákban lakók összegyűlnek zsoltározásra vagy éppen a Szentírás felolvasására.¹⁰

A szerzetesi mindennapokban alapvetően kétféle harangról beszélhetünk, amelyek nemcsak méretükben, hanem szerepükben is különböznek: a templomi, nagy harangokról és a (többnyire) belső térben (a kolostorban vagy a templomban) használt kisebbekről, a csengőkről vagy csengettyűkről. Területünkön szokásos elnevezés szerint a nagyobbik a *campana*, a kisebbik a *campanula*.¹¹ Nem elhanyagolható szempont, hogy a középkori ember még értette a különbözőképpen megszólaló harangok nyelvét azaz mondandóját; a hangzásnak, a kongatás ritmusának könnyen felfogható üzenete volt.¹² Pálos forrásból a harangozás aprólékos „kivitelezésének” mikéntjére vonatkozó adat nem nagyon várható, az élő gyakorlat a részletezést fölöslegessé tette.¹³ Alábbi szemezgetésünkben a teljesség igénye nélkül kívánjuk bemutatni a pálos forrásokban fellelhető haranggal kapcsolatos adatokat.

A középkor második felében, a már megerősödött pálos rend programadó és népszerű írásának tekinthető Szent Jeromosnak Remete Szent Pálról írt *Vitája*.¹⁴ Ebben csengettyűre is lelünk, ami e „hangszer” mint jeladó általános elterjedtségére utal, amelyik képes pontosan kifejezni az úton közeledő használójának társadalmi kilétét, jelen esetben vándorló remete voltát. Remete Szent Antalra a zarándokbotjára erősített csengettyű hangja már távolabbról is felhívta a figyelmet.¹⁵

Gyöngyösi Gergely a 16. század tízes és húszas éveinek meghatározó pálos személyisége, vezetője volt. *Directorium* című, Rómában megjelentetett írásában a 14. fejezet, a *Regula sacristarum* taglalja a sekrestyés feladatait: ő tartozik felelősséggel a templomért, belső berendezésének rendjéért, valamint a világitásért. E fejezet második része szól a harangozásról, ezt iktatjuk ide latinul és magyarul.¹⁶

Secundo circa pulsationes

Ipsi debent pulsare ad orationes communes et horas canonicas, videlicet matutinas, vespervas, primam, tertiam, sextam, nonam, completorium et vigiliis

Másodszer: a harangozásról

Nekik kell harangozniuk a közös imádságra és a kánoni órákra, azaz a *matutinumra*,¹⁷ vecsernyére, *primára*, *tertiára*, *sextára*, *nonára*, a *completoriumra*¹⁸ és

⁷ Lásd a pogányszentpéteri kolostor csontból, valahol német földön készült hordozható napóráját: *Pálosok* 2022, 176–177, (6.1. sz.; Száraz Csilla tárgyleírása).

⁸ GYÖNGYÖSI, *Directorium*, c. XIV, *Secundo circa pulsationes*, [f. 29r–v].

⁹ Lásd a '*cymbalum*' címszót: MKLSz I, 1991, 460–461. – Ugyanitt a '*campana*' címszóban (p. 24.) a harangok és a csengettyűk mint kis, mondhatni 'kézi harangok' túlnyomórészt liturgikus szövegek környezetben fordulnak elő, ami teljesen érthető.

¹⁰ „Manent seiuncti cellulis, tamen pulsante campana seu cimballo in commune fit concursus, psalmi resonant, lectiones frequentantur Scripturarum.” GYÖNGYÖSI, *Decalogus*, *Sermo IV*, p. 71.

¹¹ A *nola* és a *tintinnabulum* név ritkábban fordul elő, pálos forrásban még nem bukkantunk rá.

¹² A hatalmaskodások mint a harangok félreverésének oka, lásd BENKÓ 2002, 77. Mára ebből talán csak a harangok bajra figyelmeztető félreverése maradt meg, már ahol megmaradt.

¹³ Ezt alátámasztja, hogy a váradi káptalan statútuma szerint a szolozsmára szólító harangozás módja a harangozók számára közismert volt: „pulsatoribus est satis notum”, (BENKÓ 2002, 72, BUNYITAY 1886, 95-re hivatkozással).

¹⁴ Magyar fordítása: ADAMIK 1991, 42–51. – Remete Szent Pál ikonográfiájához lásd WEIGERT, 1973.

¹⁵ A pálos Hadnagy Bálint 1511-ben kiadott könyve (*Vita divi Pauli primi heremite...*) metszetét lásd BENKÓ 2002, 71.

¹⁶ Bellus Ibholya fordítását helyenként átalakítottuk, lásd https://www.fragmenta.oszk.hu/docs/gyongyosi_epit_dir_lhg.pdf.

¹⁷ A *matutinumra* harangozás a sekrestyés, azaz a *sacrista* feladata volt, lásd GYÖNGYÖSI, *Vitae fratrum*, c. 92., p. 190., erre hivatkozik BENKÓ 2002, 70–71. – Ő is ébresztette (vagy legalábbis felszólította) a szerzeteseket

mortuorum, ita tamen, quod ad matutinas et vespervas bis pulsant, primus pulsus sit brevis, secundus vero tam longus, ut a principio illius possint convenire fratres de omni loco, in quocunque fuerint in domo, ad ecclesiam et tunc statim debent terminare, cum venerint omnes. Spacium vero, quod est inter duo signa, debet esse tam prolixum, ut de necessitate camere valeant se absolvere fratres. In pulsatione vero aliarum horarum plus vel minus pausent, habendo respectum ad hoc, utrum fratres cito vel tarde possint venire ex horto, nanque tardius venitur, quam ex refectorio vel cellis. Ad completorium semper tali hora pulsant, ut fratres postea habeant tempus opportunum ad contemplantum et orandum, antequam quiescant. De modo pulsandi contra auram vel pro funeribus potest observari modus patrie. Hora pulsandi ad matutinas ut communiter est undecima ante medium noctis, ad alias autem horas datur informatio ex Constitutionibus. Aliter enim pulsari docent in diebus ieiuniorum et dum carnes ac lacticinia comedimus. Debent autem esse valde solliciti circa pulsationes tempore et modo suo faciendas. Et, ut hoc competentius fieri possit, habeant horologium bonum et rectum ac excitatorium bonum et rectificatum. Ipsi advertant etiam ad pulsationes pusillas prandiorum, scilicet et cenarum atque collationum, ut servitores sic moderent tempus, ne impediunt eos in temporibus horarum canonicarum. Nam non congrueret simul et semel pulsare ad vespervas et cenam et sic de aliis. Si pluribus vel magnis campanis foret pulsandum, ut ex tunc fratres, clerici vel laici aut alii debent adiuvare sacristam, quoniam solus non est sufficiens ad omnia.

a halotti virrasztásra, mégpedig úgy, hogy *matutinum*ra és vecsernyére kétszer harangozzanak, az első rövid legyen, a második pedig olyan sokáig tartson, hogy a harangozás kezdetétől mindenhol össze tudjanak gyűlni a testvérek a templomban, bárhol is legyenek a házban, és a harangozást azonnal be kell fejezni, mihelyst mindenki megérkezett. A két harangozás közötti időköznek olyan hosszúnak kell lennie, hogy szobai elfoglaltságuktól is meg tudjanak szabadulni. A többi órára való harangozás közben több vagy kevesebb szünetet iktassanak be arra való tekintettel, hogy a testvérek milyen gyorsan vagy lassan tudnak ideérni a kertből; onnan ugyanis később érnek be mint a *refectorium*ból vagy a *cellá*-juktól. A *completorium*ra mindig egy olyan órában harangozzanak, hogy a testvéreknek azután legyen elég idejük az elmélkedésre és az imádságra, mielőtt elnyugodnának. A vihar elleni vagy a temetéskor való harangozásban a hazai szokást meg lehet tartani. *Matutinum*ra általában éjfél előtt tizenegy órakor szól a harang, más imaórákkal kapcsolatban pedig a rendi konstitúciók¹⁹ adnak tájékoztatást. Ezek szerint másképpen kell harangozni a böjti napokon, és másképp, amikor húst és tejes ételeket fogyasztunk. Kötelesek nagy gonddal ügyelni arra, hogy a megfelelő időben és módon harangozzanak. És hogy ez minél pontosabban történhessék, legyen egy jó és pontos órájuk, meg egy jó és helyesen beállított ébresztőjük.²⁰ Figyeljenek a reggeli étkezéshez,²¹ az ebédhez és a *collatio*-hoz²² szólító kis harangozásra, hogy a felszolgálók úgy oszthassák be idejüket, hogy ez ne akadályozza őket a zsolozsma idején. Nem való ugyanis hasonlóan és csak egyszer harangozni vecsernyére, ebédre és más alkalmakra. Ha egyszerre kell több vagy nagy harangot megkondítani, akkor a testvéreknek, azaz a klerikusoknak vagy a laikusoknak vagy másoknak is kötelességük segíteni a sekrestyésnek, hiszen egymaga nem képes mindent ellátni.

a *matutinum*ra: „mox omnes per sacristam excitati vel saltem commoniti, somno excusso modeste consurgunt stantesque sanctum illum constituunt chorum statimque attollentes manus, sacros decantant imnos.” GYÖNGYÖSI, *Epitoma*, c. XXIX, *Commendatur exercitium fratrum heremitarum sancti Pauli primi heremite*, [f. 54r].

¹⁸ A *completorium*ra harangozást Gyöngyösi *signum*nak, mintegy jel(zés)nek nevezi a régi hagyomány szerint, lásd GYÖNGYÖSI, *Vitae fratrum*, c. 17., p. 54., erre hivatkozik BENKŐ 2002, 70.

¹⁹ Lásd GYÖNGYÖSI, *Declarationes constitutionum*, Rubrica XIII, *De accusatione, correctione et reprehensione culparum ac exhortatione subditorum*, h.

²⁰ Mint „ébresztő szerkezet” lásd az *excitatorium* címszót: MKLSz III, 1992, 391–392.

²¹ Kolostori harangszó hívott a reggelihez, amit asztali áldás vezetett be: „Atque postea, dum pulsatum fuerit ad prandium et totus conventus ad benedictionem mense steterit,” GYÖNGYÖSI, *Declarationes constitutionum*, Rubrica LXIII, *De modo professionis faciende tam a fratribus presbyteris, quam conversis*, a.

²² Nem biztos, hogy minden kolostorban lehetett válogatni bor és sör között: „Semel bibere consueverunt fratres, postquam pulsatum fuerit ad collationem, sive vinum, sive cervisiam.” GYÖNGYÖSI, *Declarationes constitutionum*, Rubrica XLII, *Quando fratres ad mensam sedent, qualiter comedere debeant*, k. Csak remélni lehet, hogy volt választási lehetőségük a pálosoknak az Ünnepeknél mosolyogva említett esetben: „a szerzetesek ihattak valamit – már ha egyáltalán volt mit inniuk” (BENKŐ 2002, 70 [382. lapalji jegyzet.]).

Kinek és mikor volt tehát feladata a kolostorban a harangozás? A válasz egyszerű, a sekrestyésnek, azaz a *sacristának* kellett felügyelni a pálos forrásokban ezen a néven csak egy alkalommal említett *campanistát*²³ (vagy másutt *campanatort*), aki a nagyobb harangokat a templomtoronyban és a kolostori kisebbeket, belső csengőket kezelte, valamint a harangszíj állapotára is neki kellett figyelnie.²⁴ Ugyancsak a sekrestyés gondoskodott a megfelelő segítőkről, ha egyszerre több harangot kellett kongatni, mert egyedül nem képes mindenre, olvashattuk fentebb e bölcs megállapítást.

A szoros értelemben vett liturgikus haranghasználat mindenekelőtt a szentmise és a zsolozsma kereteiben vizsgálándó, ám hogy a különféle alkalmakkor hogyan, mi módon kellett eltérően harangozni vagy a csengőt rázni: erről, mivel számukra teljesen magától értetődő, elődeiktől öröklött gyakorlat volt, hallgatnak a pálos írások.

A 16. század második évtizedében Gyöngyösi Gergely által szintén Rómában nyomtatásban kiadott rendi szabályzat, a *Declarationes constitutionum...* részletekbe menő pontossággal mutatja be a rendi hierarchia tagozódását, mintegy a korábban (és ugyanott) megjelentett vezetői segédletek (*Epitoma, Directorium*) megkoronázásaként. A konstitúció általánosságban fogalmaz, amikor azt olvashatjuk, hogy a testvéreknek a harang szavára kell a templomba menniük, mind a nappali, mind pedig az éjszakai imaórák elvégzéséhez,²⁵ valamint kezelni kellett a kis órákra felszólító és az étkezések utáni harangozást a kolostorban, kis haranggal.²⁶

A mise közbeni csengettyűhasználatról kevés szó esik, mindenesetre, akikre ez a feladat hárult, azoknak fel kellett állniuk a harangozáshoz.²⁷

A novíciusok beöltözésekor²⁸ is harangszó kísérte szinte minden egyes állomását e folyamatnak: harangszó után vonultak a templomba, ahol az előljáró különféle kérdésekkel szólította meg a novíciust a teljes közösség jelenlétében.²⁹

Az előljáró évenként kötelező kolostorlátogatásának (*visitatio*) hivatalos programját ugyancsak harangszó jelezte, amikor a testvérek a *matutinum* után a káptalanteremben összegyűltek.

Az évenkénti káptalani gyűléseken rendi választások előtti napon az általános perjel (*prior generalis*) szintén a harang szavával hívta össze a *domus diffinitoriába* a választókat: „hora cum sono campane signata”.³⁰ Ugyanezen alkalmakkor az egyes tisztségviselőket vagy írásban hívták, vagy a megszokott harangszóval, de inkább csengettyűvel idézték meg.³¹ A gyűlés második napján a mise végeztével a harangszó jelére mentek át a gyűlésterembe, az általános perjel pedig a *diffinitor* testvérekkel együtt a harmadik harangszóra vonult át.³²

Befejezésként meg kell említeni, hogy *interdictum*³³ idején nem szólhattak a harangok a szerzetesi egyházakban és kolostorokban sem, ahol ilyenkor csukott ajtók mellett, nem fennhangon,

²³ Lásd GYÖNGYÖSI, *Directorium*, c. II, *Norma socii prioris generalis*, [f. 7v].

²⁴ Az elhasználdott harangszíjat ugyancsak neki kellett beszereznie: „lora pro campanis” vásárolni, GYÖNGYÖSI, *Directorium*, c. XIV, *Secundo circa pulsationes*.

²⁵ „Sic et ipsi fratres audito pulsu ad horas diurnas et nocturnas iterum atque iterum redeant ad ecclesiam”. GYÖNGYÖSI, *Declarationes constitutionum*, Rubrica XIII, h, (lásd 19. lapalji jegyzet).

²⁶ „modo sollicitant pulsantem ad horas, quasi transierit hora comedendi.” GYÖNGYÖSI, *Declarationes constitutionum*, Rubrica XLII, e.

²⁷ „debuerint surgere ad pulsandum,” GYÖNGYÖSI, *Directorium*, c. VIII, *Primo circa chorum*.

²⁸ „Cum autem novicius debet indui...” GYÖNGYÖSI, *Declarationes constitutionum*, Rubrica LII, nn.

²⁹ „Sequenti vero die post fratribus in ecclesiam post signum campane congregatis sic alloquitur prelatu ipsum noviciu: (Chare fili,...)” GYÖNGYÖSI, *Declarationes constitutionum*, Rubrica LXIII, a.

³⁰ GYÖNGYÖSI, *Declarationes constitutionum*, Rubrica I, *De idoneitate et sufficientia discretorum et fratrum ipsos eligentium*.

³¹ „consueto signo campane” GYÖNGYÖSI, *Declarationes constitutionum*, Rubrica VI, g.

³² GYÖNGYÖSI, *Declarationes constitutionum*, Rubrica XIII, b, (lásd 19. lapalji jegyzet).

³³ Említi: BENKŐ 2002, 74.

a kiközösítettek kizárásával és harangszó nélkül lehetett csak a szent cselekményeket végezni.³⁴ És a középkor végén csend honolt még a pálosoknál is, amikor harangjaik Nagycsütörtökön ellátogattak Rómába.³⁵

IRODALOM

- ADAMIK 1991 JEROMOS, Szent: Szent Pálnak, az első remetének élete. In: „Nehéz az emberi léleknek nem szeretni.” A keresztény életről, irodalomról és tudományról. Ford., szerk. és az utószót írta: Adamik Tamás. Harmonia Mundi Könyvek. Budapest 1991, 42–51.
- BÁLINT 1989 BÁLINT Sándor: *Karácsony, Húsvét, Pünkösöd. A nagyünnepek hazai és közép-európai hagyományvilágából.* Budapest 1989³.
- BENKŐ 2002 BENKŐ Elek: *Erdély középkori harangjai és bronz keresztelődmedencéi.* Budapest – Kolozsvár 2002.
- BUNYITAY 1886 BUNYITAY Vince: *A váradi káptalan legrégibb statutumai.* Nagyvárad 1886.
- GEBHARD 1989 GEHBARD, T.: Art. ‘Glocke’. In: *Marienlexikon.* Hrsg.: Bäumer, Remigius – Scheffczyk, Leo. Regensburg 1989, Bd. II, 651–655.
- GYÖNGYÖSI, *Directorium* GYÖNGYÖSI, Gregorius: *Directorium singulorum fratrum officialium ordinis sancti Pauli primi heremite sub regula beati Augustini episcopi militantium.* Roma ca. 1514–1520. (ELTE Egyetemi Könyvtár és Levéltár, Budapest, RMK III. 191.)
- GYÖNGYÖSI, *Decalogus* GYÖNGYÖSI, Gregorius: *Decalogus de sancto Paulo primo heremita comportatus per venerabilem patrem fratrem Gregorium de Gengyies, priorem sancti Stephani Rotundi in Urbe et correctus per reverendum patrem fratrem Silvestrum sacri palatii magistrum.* Rome 1516 Antonius de Asula. Reprint der Originalausgabe von 1516. Mit einem Vorwort von Stanisław Świdziński. Archivum Ordinis Sancti Pauli Primi Eremitae 2, Fontes 8. Coesfeld 2008.
- GYÖNGYÖSI, *Declarationes constitutionum* GYÖNGYÖSI, Gregorius: *Declarationes constitutionum ordinis fratrum heremitarum sancti Pauli primi heremite etc. super passus obscuros earundem, partim ex actis capitulorum generalium, partim vero ex privilegiis ordinis eiusdem et iure canonico recollecte.* Roma ca. 1520. (ELTE Egyetemi Könyvtár és Levéltár, Budapest, RMK III. 193.)
- GYÖNGYÖSI, *Epitoma* GYÖNGYÖSI, Gregorius: *Epitoma seu brevilogia in quo omnium religiosorum profectus et profectuum adminicula itemque defectus defectuumque antidota describuntur.* Roma ca. 1514–1516. (ELTE Egyetemi Könyvtár és Levéltár, Budapest, RMK III. 192.)
- GYÖNGYÖSI, *Inventarium* GYÖNGYÖSI, Gregorius: *Inventarium privilegiorum omnium et singularum domorum ordinis heremitarum sancti Pauli primi heremite.* (ELTE Egyetemi Könyvtár és Levéltár, Budapest, Cod. Lat. 115 [Liber viridis], f. 1–89.)

³⁴ A megszorításokat (jó szokás szerint) ki kell egészíteni a kivételekkel: nagy ünnepeken bizonyos feltételek mellett lehetett harangozni is, lásd Gyöngyösi Gergelynek a megfelelő egyházi jogi hivatkozásokkal ellátott magyarázatát, GYÖNGYÖSI, *Declarationes constitutionum*, Rubrica I, k, (lásd 30. lapalji jegyzet).

³⁵ Lásd a nagycsütörtöki néphagyományok között: BÁLINT 1989, 209.

- GYÖNGYÖSI, *Vitae fratrum* GYÖNGYÖSI, Gregorius: *Vitae fratrum eremitarum ordinis Sancti Pauli primi eremitaе*. Ed.: Hervay, Franciscus L. Bibliotheca scriptorum medii recentisque aevorum, s. n. XI. Budapest 1988.
- MKLSZ *Magyarországi Középkori Latinság Szótára / Lexicon Latinitatis Medii Aevi Hungariae*. Kiadásra előkészítette Boronkai Iván. Vol. I–. Budapest 1987–.
- Pálosok* 2022 *Pálosok*. Kiállítási katalógus. Szerk.: Pető Zsuzsa, a szakmai leírásokat gondozta és az egyes részek bevezető szövegeit írta Bojtos Anita és Pető Zsuzsa. Budapest 2022. – *Pauline Fathers*. Exhibition Catalogue. Ed.: Pető, Zsuzsa. Budapest 2022.
- STÖGER *et al.* 1988 STÖGER, A. – DÜNNINGER, H. – WIERTS, P. – MADEY, J. – LIPPHARDT, W. – MAAS-EWERD, T. – BAUMEISTER F.: Art. 'Ave Maria'. In: *Marienlexikon*. Hrsg.: Bäumer, Remigius – Scheffczyk, Leo. Regensburg 1988, Bd. I, 309–317.
- WEIGERT 1973 WEIGERT, C.: Paulus von Theben der erste Eremit. In: *Lexikon der christlichen Ikonographie*. Hrsg.: Braunfels. W. Freiburg 1973, Bd. 8, Sp. 149–151.

BELLS IN THE PAULINE ORDER

Gábor Sarbak

Starting out from the bell researches of the scholar celebrated in this volume, the study presents, on the basis of official, i.e. normative, late medieval texts of the Order of St. Paul the First Hermit, which was founded in Hungary, the role of bells in monasteries, as well as the use of bells in the regulation of liturgical life. A key source for the study is the section on bell-ringing in the *Directorium* (second decade of the 16th century), the manual for the Order's leadership published in Rome by Gergely Gyöngyösi when he was head of the Order. This section is featured in the study, in Latin and in Hungarian translation.

ÁRPÁD-KORI ROTUNDA MARADVÁNYAI NAGYGALAMBFALVÁN

Sófalvi András

RÉGÉSZETI FELTÁRÁSOK A NAGYGALAMBFALVI REFORMÁTUS TEMPLOMBAN (2019–2020)

Nagygalambfalva (ma: Porumbenii Mari, Románia) a Nagy-Küküllő völgyének egyik legjelentősebb települése volt a középkorban, területéről Árpád-kori leletek ismertek, plébániája megjelenik az 1333–1334. évi pápai tizedjegyzékekben, határában késő Árpád-kori földvár maradványai találhatók.¹

A település közepén, a Küküllő völgye fölé északról emelkedő domboldalon álló templom régóta ismert a szakirodalomban, mint Udvarhelyszék egyik jelentős középkori műrészleteket őrző egyháza. A keletelt, hármastérfűzésű, torony–hajó–szentélyből álló épületegyüttesben a hajó őrizte meg a legkorábbi műrészleteket: déli bejáratát vastos hengertagokból álló, csúcsívben záródó kőkeret szegélyezi, ezzel egykorúak a hajó déli oldalán található kisméretű csúcsíves ablakok, orrtagos keretük kora gótikus jellegű.² Az előzetes megfigyeléseket, miszerint a hajófallal egybeépült nyugati torony szintén 13–14. századi,³ a legújabb falkutatások⁴ és a régészeti feltárások erősítették meg, így Udvarhelyszéken a korai tornyok (Bögöz, Rugonfalva, Szentábrahám) sora a nagygalambfalvival tovább bővült.

A hajó északi falára három jelenetből álló falkép került a 14. század végéig: a beteget ápoló Árpád-házi Szent Erzsébet, Mária megkoronázása zenélő angyalokkal, illetve Szent Dorottya a kis Jézussal. Az elmúlt évek falkutatásainak eredményei és művészettörténeti elemzései arra utalnak, hogy a falképekkel egy időben készült el a templom ma is álló poligonális, támpilléres szentélye, magas, csúcsíves, orrtagos kőkeretezésű ablakokkal délen és délkeleten; a sokszögzáródás keleti falába körablak került. A keresztdatalás – mely a szentélyben található felszentelési keresztek és a hajó falképeinek egyidőben való megfestésén alapszik⁵ – rendkívül fontos tudományos konklúziója miszerint a nagygalambfalvi kőbordázatú, boltozott gótikus szentély az udvarhelyszéki nyújtott poligonális szentélyek legkorábbi emléke. Az új szentéllyel egyidőben épült az északi oldalon a sekrestye szemöldökgyámos ajtókerettel (ennek helyén a 18. században kétszintes gabonásraktárt építettek). A gótikus építkezéseket a templomhajó téglabordázatú boltozása, a nyugati karzat elkészülte, illetve a hajó támpilléreinek emelése zárja a 15–16. század fordulóján.

A templom északi oldalán geofizikai vizsgálattal felfedezett, keletelt, sokszögzáródású, kétszintes kápolnaépület régészeti kutatására és a galambfalvi templom számos építéstörténeti részletének a felderítésére egy átfogó régészeti feltárás keretében került sor 2019–2020-ban a kolozsvári Posta Béla Egyesület és a székelyudvarhelyi Haáz Rezső Múzeum szervezésében, az intézmény régész munkatársai, egyetemi hallgatók, illetve helyi munkaerő közreműködésével⁶ (1–2. ábrák). Az eredmények részletes közlése egy terjedelmesebb dolgozat keretében folyamatban van,

A szerző régész-történész, muzeológus (Haáz Rezső Múzeum, Székelyudvarhely, ma Odorheiu Secuiesc, Románia; sofalvi@hotmail.com).

¹ BENKŐ 1992, 109–117.

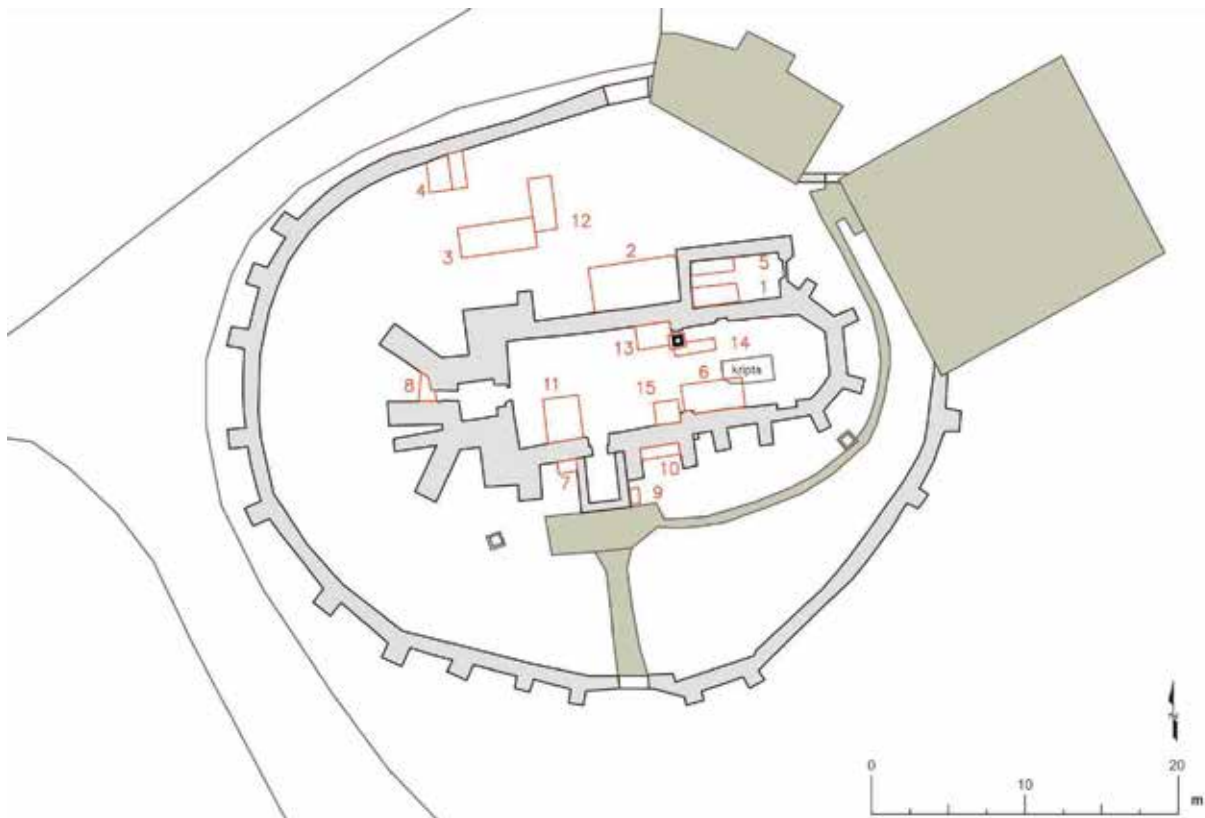
² DÁVID 1981, 208–210; BENKŐ 1992, 110.

³ SÓFALVI 2017, 331.

⁴ KÓSA 2021, 3.

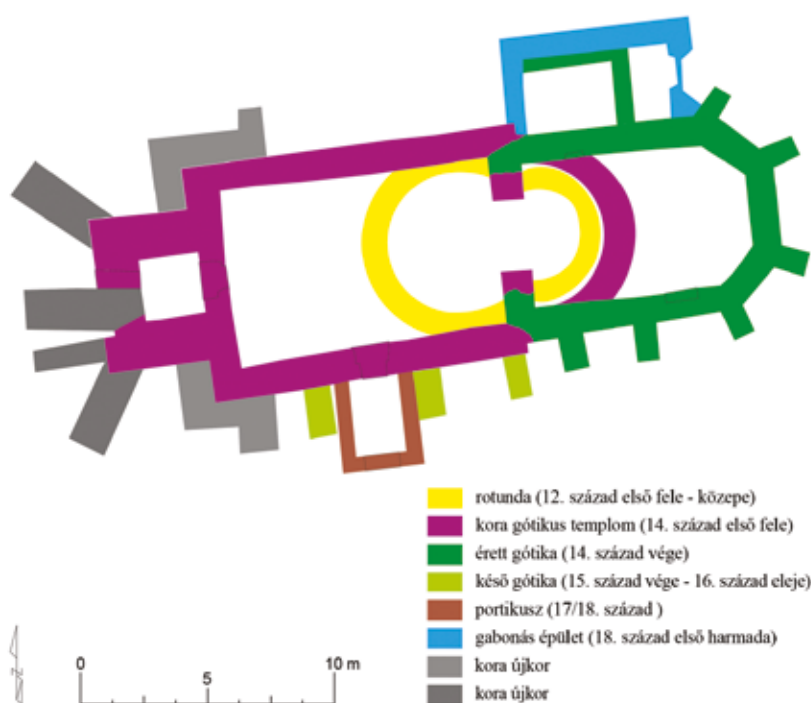
⁵ KÓSA 2021, 3.

⁶ A feltárások Sófalvi András régész vezetésével folytak, munkatársai: Botha Zoltán régész, Szász Gyula régésztechnikus és Vajna Éva Eunika egyetemi hallgató voltak. Munkájukért ezúton is köszönetünket fejezzük ki. A tanulmányban közölt fényképeken látható fotórudak 10 és 20 cm-es beosztásúak.

1. ábra. A lelőhely geodéziai felmérése a régészeti feltárások szelvényeivel, 2019–2020.
(Felmérés: CloudScale Kft.)

Fig. 1. Geodesic survey of the site with trenches serving the archaeological excavations conducted, 2019–2020. (Survey: CloudScale Ltd.)

2. ábra. A templom építéstörténetének periodizációs alaprajza a régészeti feltárások eredményei alapján, 2019–2020. (CloudScale Kft., Sófalvi András, Szász Gyula munkája)
Fig. 2. Sketch showing the different periods in the church's architectural history, on the basis of the archaeological excavations conducted, 2019–2020 (by CloudScale Ltd., András Sófalvi, Gyula Szász)

3. ábra. Korai temetőrészlet a templomhajó északi oldalán, 2. szelvény, 2019. (Fotó: Botha Zoltán)

Fig. 3. Part of an early cemetery on the north side of the church's nave, trench no. 2, 2019.

(Photograph: Zoltán Botha)

az alábbi tanulmányban a galambfalvi templom legkorábbi periódusának, a körtemplom részleteinek a bemutatására fókuszálok. Teszem ezt úgy a tudomány szolgálatában, mint a nagyalambfalvi templom egyik jeles kutatójának, Benkő Elek tiszteletére!

GALAMBFALVA ELSŐ TEMPLOMA: A ROTUNDA MARADVÁNYAI

A feltárás első évében, a templom északi oldalán – ahonnan jelentős mennyiségű földtömeget távolítottak el 1970-ben –, a hajó és a gótikus sekrestye helyén emelt kétszintes melléképület találkozásának szögletében folyt kutatás során (2. szelvény) olyan sírok kerültek napvilágra, melyek gödrében a csontvázak körül élére állított *in situ* helyzetű vagy kimozdult téglákat figyeltünk meg; a sírok betöltésében is sok tégladarab, illetve téglatormelék volt. Hasonló jellegű temetkezések a torony nyugati oldalán, az annak építését megelőző sírhorizontban voltak megfigyelhetők (8. szelvény). A téglás temetkezéseknek⁷ mellékletük nem volt, viszont a szuperpozíciók alapján ezek a templom körüli temető korai sírhorizontjához tartoznak (3. ábra). E sírok közül kettő megelőzi a ma is álló templomhajót és a hozzá tartozó – régészeti kutatásaink során kívül-belül megfigyelt és dokumentált félköríves – szentélyt, mely elég egyértelműen jelezte számunkra egy korábbi istenháza létét a helyszínen. Ilyen temetkezésből származhat az a 12. századi anonim denár, amit a mai templomhajóban egy falcsonkhoz (11. szelvény, F-6) kapcsolható omladékban leltünk másodlagos helyzetben.⁸

A szentélybelsőben végzett feltárás elején mindössze egy csonka falmaradvány jelezte azt, hogy a mai templomhajóval egykorú – a 14. század első felében elbontott – félköríves szentélyt még egy korábbi épület is megelőzi (6. szelvény). A déli diadalív keleti oldalán megfigyelt falmaradvány (F-1) nagyméretű szabálytalan kötömbből, illetve kisebb konglomerátumokból álló, ezek fölött téglákkal egyesesen rakott falazatra utalt, melyet világosszürke, homokos, mállékony mészhabarcspa raktak. A falnak egyik oldalon sem maradt meg a síkja, és a hossza is alig 60 cm-t tett ki. Alapvető összefüggést sejtetett az alatta lévő sötétbarna, tömött, világosbarna agyaglencsékkel kevert,

⁷ A középkori téglás temetkezésekre lásd PAP 2000.

⁸ ÁKMPK II, 20.7.1.1. típus.

rétegesen döngölt agyagalapozás, kevés habarcs- és téglaszemcsével (R-1). Utóbbi jelenség relatív mélysége mintegy 0,50 m volt a kövek aljától mérve, viszont kiterjedése a felszínen kb. 1,80 m hosszban volt követhető, délről ívelt vonalat adva, belül későbbi sírok által rombolva (kikövetkeztetett szélessége 0,85–0,90 m lehetett) (4–5. ábrák).

A felfedezés összefüggéseit és értelmezését a templomhajó keleti részében folytatott két kisebb szelvény feltárása tette világossá (13, 15. szelvény). Az újkorban (1816) visszabontott gótikus diadalív és az eléje emelt szószék alapozás, valamint az északi hajófal szögletében a mai padlószinttől 0,25–0,30 m relatív mélységben lapos, üledékes kőzetanyagú kövekből álló falmaradvány jelent meg, fölöttük habarcsba foglalt tégladarabokkal. Erre a falazatra részben ráépült és rombolta azt a 14. századi hajó fala. A templombelső felé, a falmaradvány kősora alatti szinten, attól 30–40 cm szélességben a szubhumusztól ívelt vonalban markánsan elváló barna, tömött, humuszfoltos agyagbetöltés különült el, utóbbi alját 0,55 m relatív mélységben értük el a kövek alatt. Világossá vált, hogy itt is a döngölt agyagalapozás fölé emelt korai templom maradványairól van szó, melynek felmenő falai a visszabontás során feltehetően kissé megcsúsztak észak felé (6. ábra).

A hajó délkeleti sarkában nyitott szelvény egyre jobban megmutatta a korai templom jellegzetességeit, és alapvető információkat nyújtott alaprajzának meghatározásában. 0,30 m relatív mélységben itt is felszínre került az ívelten húzódó falmaradvány, mely itt maradt meg a legjobb állapotban. Előkerülésének szintjén a nagyrészt téglákból (téglaméretük: 30–31 × 12–14 × 5,5–6,5 cm), falmagjában kisebb kövekkel keverten rakott falazatot a második templom építésének idején, annak tervezett járószintjéig bontották vissza, és a templombelső felé további téglákkal két periódusban kiegészítve ez téglapadlóként szolgált még a (klasszikus/érett) gótikus szentély építését követően is (7. ábra). A második templomépítés hajófalának alapozási árka által részben vágott, illetve ennek következtében kifelé enyhén megdőlt korai fal alsó sorát itt is nagyobb kövekből rakták.

A feltárt korai falazat belső oldalán ennek építési szintjét és padlóját szétmállott és letaposott téglatörmelék képezte (8. ábra), közte falazatának habarcsanyagával (világosszürke, homokos, porlékony mészhabarcs). Az alatta napvilágra került döngölt agyagalapozás vonala meglehetősen szabálytalan formát mutatott, viszont a felmenő falazat rövid szakaszának északnyugati irányban való visszaívelése egyértelművé tette, hogy egy kör alakú templomhajó maradványairól van szó (9–10. ábrák). E templom nyugati végződésének feltárására nem volt lehetőségünk, ez további kutatás tárgya lehet a jövőben.

Alaprajzának kiserkesztéséhez a rendelkezésre álló falsíkok, a szentély déli oldalán pedig a döngölt alapozás külső vonala adott fogódzót. Északon, a szószékre vezető lépcső előtt, fizikailag

6. ábra. Az első templom (rotunda) hajójának döngölt agyagalapozása és falazatának maradványai az északi oldalon, 13. szelvény, 2020. (Fotó: Sófalvi András)

Fig. 6. Beaten-earth foundations of the nave of the first church (the rotunda), and remains of that nave's wall on the north side, trench no. 13, 2020. (Photograph: András Sófalvi)

7. ábra. A rotunda visszabontott falzatának felszínéhez igazodó középkori téglapadló periódusok a déli oldalon, 15. szelvény, 2020. (Fotó: Sófalvi András)

Fig. 7. Periods of the medieval brick flooring corresponding to levels in the dismantled wall of the rotunda on the south side, trench no. 15, 2020. (Photograph: András Sófalvi)

8. ábra. A rotunda hajófal-maradványai és járószintje/padlója a déli oldalon, 15. szelvény, 2020. (Fotó: Sófalvi András)

Fig. 8. The rotunda's nave-wall remains and its floor level / floor on the south side, trench no. 15, 2020. (Photograph: András Sófalvi)

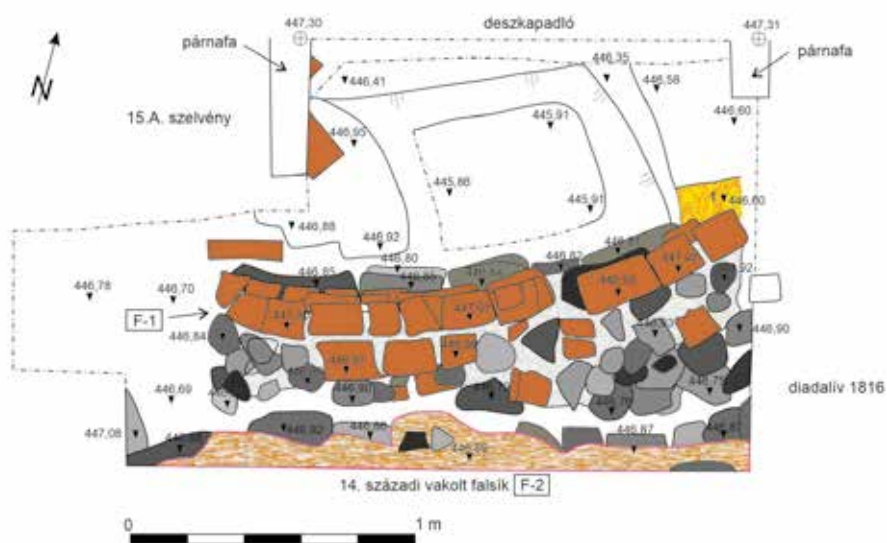
meglehetősen behatárolt kutatófelületünk (14. szelvény) e tekintetben nem járt érdemi eredménnyel, ugyanis hasonlóképpen a szentély déli oldalához, itt is elsősorban a döngölt alapozás, fölötte pedig kisebb kövekből álló, a felmenő fal magját képező részlet került napvilágra, falsíkok nélkül.

9. ábra. Az első templom (rotunda) hajófalzatának maradványai a déli oldalon, 15. szelvény, 2020.

(Fotó: Sófalvi András)

Fig. 9. Remains of the nave wall of the first church (the rotunda) on the south side, trench no. 15, 2020.

(Photograph: András Sófalvi)

1 sötétbarna, tömött, világosbarna agyagfoltokkal kevert, rétegesen dörgölt agyagalapozás, kevés kavicsos és téglakerámia pigmenttel keverten

2 sötétbarna, tömött történelmi humuszréteg

F-1 téglaméreték: 30 x 13 x 6,5 cm; 30 x 14 x 6,0 cm; 31 x 12 x 5,5 cm
keresztirányú téglák szélessége: 14 cm

10. ábra. A rotunda hajófal-maradványai a déli oldalon, 15. szelvény, 2020.

(Rajz: Sófalvi András, Botha Zoltán, Szász Gyula)

Fig. 10. Remains of the nave wall of the rotunda on the south side, trench no. 15, 2020.

(Drawing: András Sófalvi, Zoltán Botha, Gyula Szász)

2023 nyarán a szószéklepcsőre vezető felületen kisebb utó kutatást tudtunk végezni, megfigyelve és dokumentálva az első szentély külső falsíkját (F-1, belső oldalát temetkezések rombolták) (11. ábra).

Minden régészeti, építéstörténeti adatot egybevetve, az összefüggő, egyazon építési periódushoz tartozó falmaradványok épen megmaradt, kikövetkeztetett és kiegészített falsík-vonala kör alakú hajóból és patkóíves szentélyből álló korai templom rekonstruálását eredményezték (12–13. ábrák).

11. ábra. Az északi oldalon feltárt első és második szentélyfalak részletei, 2023. (Fotó: Sófalvi András)
 Fig. 11. Details of the walls of the first and second chancels revealed on the north side, 2023.
 (Photograph: András Sófalvi)

12. ábra. Az első templom szentélyének és hajójának falmaradványai a déli oldalon, 6., 15. szelvény,
 2020. (Fotó: Szász Gyula)
 Fig. 12. Wall remains of the first church's chancel and nave on the south side,
 trench no. 6, trench no. 15, 2020. (Photograph: Gyula Szász)

13. ábra. Az első templom (rotunda) alaprajzi körvonalai a fotogrammetriai felmérésekre vetítve. (CloudScale Kft. felmérése alapján rajzolta Sófalvi András)

Fig. 13. Ground plan of the first church superimposed on photogrammetric surveys. (Drawn by András Sófalvi on the basis of a survey by CloudScale Ltd.)

A feltehetően ún. köpenyfalas technikával – erre egyetlen analógiát ismertünk eddig Udvarhelyszéken, Máréfalva első, román kori templomát⁹ – emelt épület belső átmérője kb. 5,5 méterre becsülhető (Erdély egyik korabeli rotundájának, az algyógyinak is ugyanekkora átmérőjű hajója volt).¹⁰ Az utólagosan nagyon szétasott első templomnak más építészeti eleme, faragványa nem bukkant elő a föld alól. Kósa Béla művészettörténész meglátása szerint a mai templomhajó déli oldalán nyíló nyugati ablak kőkeretének egyik darabja a korábbi templomperiódusból származhat.¹¹

A nagygalambfalvi rotunda keltezéséhez a jelenlegi – második – templomhajó északi oldalán feltárt, részben általa rombolt ún. antropomorf temetkezés (S-14) adott jó fogódzót, ugyanis ez szemmel láthatóan a körtemplom hajófalának észak-északkeleti ívéhez igazodik, feltehetően ezért is különbözik a tájolása a többi temetkezéstől (14. ábra). A csontvázból vett minta radiokarbon elemzése AD 970–1150 kalibrált naptári kort eredményezett.¹² A C-14 keltezés/adatok értelmezésének módszertanával foglalkozó szakirodalom szerint az ún. Suess-görbe (ez a függvénygörbén található hurkok miatt jön létre) segítségével leolvasott időintervallumból mindössze arra lehet következtetni, hogy a minta naptári kora ebbe az időszakba esik, viszont az adat nem hordoz más

⁹ DEMJÉN – SÓFALVI 2014.

¹⁰ PETROV 1998, 68.

¹¹ KÓSA 2021, 3.

¹² A minta C-14 vizsgálatát a debreceni ISOTOPTECH Zrt. laboratóriuma végezte el. Köszönettel tartozom az elemzést koordináló Molnár Mihály radiokarbon kormeghatározás szakértőnek. A módszerre lásd MOLNÁR *et al.* 2013.

14. ábra. Antropomorf temetkezés a templom északi oldalán, S-14, 2. szelvény, 2019.
(Fotó: Botha Zoltán)

Fig 14. Anthropomorphic inhumation on the church's north side, S-14, trench no. 2, 2019.
(Photograph: Zoltán Botha)

1. táblázat. Az S-14. temetkezés radiokarbon mérésének eredményei.
(ISOTOPTÉCH Zrt. Laboratóriuma – Debrecen)

Table 1. Findings of the radiocarbon dating of Burial S-14. (Laboratory of ISOTOPTÉCH Zrt., Debrecen)

AMS ¹⁴ C mérés kód	HEKAL minta kód	Minta neve/kódja	Minta típusa	Konvencionális ¹⁴ C kor (év BP) (±1σ)	Kalibrált naptári kor (kal AD/BC) (±2σ)
DeA-24207	I/2322/6	N.galambfalva –Ref. t. 2019, 2. szelvény, S-14	csont	1013± 28	AD 970-1150

információt, és tévedés lenne annak középértékével számolni.¹³ Ezt az észrevételt megpróbálva összhangba hozni a székelyföldi egyházépítészeti kezdeteiről rendelkezésünkre álló szerény ismeretekkel, a radiokarbon adat előzetes értelmezésünkben a rotunda építését a 12. század első felére – közepére teszi (1. táblázat).

A rotunda fennállásának felső időhatárát a második templom építése, pontosabban ennek faragványai datálják. Az ún. második szentély vonala tökéletesen követte a korábbi rotunda szentélyének külső falsíkját, utóbbinak még álló falazata mellé ásták az új szentély alapozási árkat, miközben még használták a korai istenházát. Feltehetően technikai okoknál fogva kellett az új szentély alapozását keskenyebbre venni, a mellette maradt sávot a rotunda bontási törmelékével töltve be. Az új szentély elkészülte után teljesen elbontották a körtemplomot, majd felépítették a második templom hajóját is (utóbbi falazatai részben ráfednek a rotunda visszabontott hajófalaira), a két teret elválasztó diadalív helye nem változott. Az eseménysorra, az új – második – templom alaprajza és nyílászkereteinek jellegzetességeit tekintve a 14. század első évtizedeiben kerülhetett sor.

¹³ RENFREW 1995, 277.

IRODALOM

- ÁKMPK II *Az Árpád-kori magyar pénzek katalógusa II. Az anonym dénárok kora. Catalogue of Árpadian Coinage II. Age of Uncertain Issuers. Opitz Numismatica 2. A katalógust összeállította: Tóth Csaba – Kiss József Géza. Budapest 2018.*
- BENKŐ 1992 *BENKŐ Elek: A középkori Keresztúr-szék régészeti topográfiája (Die archäologische Topographie des mittelalterlichen Stuhles Keresztúr). Varia Archaeologica Hungarica 5. Budapest 1992.*
- DÁVID 1981 *DÁVID László: A középkori Udvarhelyszék művészeti emlékei (Monumente de artă medievală în împrejurimile Odorheiului Secuiesc. Die Mittelalterliche Kunst im Stuhl Oderhellen). Bukarest 1981, 208–221.*
- DEMJÉN – SÓFALVI 2014 *DEMJÉN Andrea – SÓFALVI András: Máréfalva középkori temploma. Második, javított kiadás. Székelyudvarhely 2014.*
- KÓSA 2021 *KÓSA Béla: Biserica reformată din Porumbeni Mari. Studiu istoric și raport de cercetare de parament (Manuscris). A nagygalambfalvi református templom. Történelmi tanulmány és falkutatási jelentés. Kézirat. Csíkszereda 2021.*
- MOLNÁR *et al.* 2013 *MOLNÁR, Mihály – RINYU, László – VERES, Mihály – SEILER, Martin – WACKER, Lukas – SYNAL, Hans-Arno: EnvironMICADAS: a mini ¹⁴C AMS with enhanced Gas Ion Source Interface in the Hertelendi Laboratory of Environmental Studies (HEKAL), Hungary. Radiocarbon 55:2–3 (2013) 338–344. <https://doi.org/10.1017/S0033822200057453>*
- PAP 2000 *PAP Ildikó Katalin: Előzetes beszámoló a téglás és téglakeretes temetkezésekről. Múzeumi kutatások Csongrád megyében 1998. Szeged 2000, 21–49.*
- PETROV 1998 *PETROV, Gheorghe: Előzetes jelentés az algyógyi középkori épület-együttes régészeti kutatásáról (1993–1995). Erdélyi Múzeum 60:1–2 (1998) 68–73.*
- RENFREW 1995 *RENFREW, Colin: A civilizáció előtt. Budapest 1995.*
- SÓFALVI 2017 *SÓFALVI András: Nagygalambfalva (Református Templom). In: Sófalvi András: Hadakozás és önvédelem a középkori és fejedelemség kori Udvarhelyszéken (Război și autoapărare în scaunul Odorhei în evul mediu și în epoca principatului. Warfare and Self-defence in Udvarhelyszék during the Middle Ages and in the Age of Principality). Kolozsvár 2017, 330–334.*

VESTIGES OF THE ARPADIAN-ERA ROTUNDA IN NAGYGALAMBFALVA
(Porumbenii Mari, Romania)

András Sófalvi

Extensive archaeological research at the Reformed church in Nagygalambfalva has significantly augmented and embellished the picture we had earlier of the medieval parish church there, enriching our knowledge of its architectural history with much new information. The first credibly documented Arpadian-era rotunda in Udvarhelyszék (indeed, in the Szekler Land as a whole), this church has become well-known. It had a nave that was circular and a chancel that was shaped like a horseshoe; its foundations were made from beaten clay and its walls built using the curtain-wall technique presumably. The dating of the church archaeologically rests on supports that are rather good: according to radiocarbon dating, the rotunda may have been erected sometime in the first half of the 12th century or the middle part of that century. The first church on the site was knocked down totally in the first half of the 14th century. In its place a church was built that had a long nave and a chancel that featured a semi-circular apse. This new church followed the orientation of the earlier one; and the chancel arch of the new church was constructed along the same line as the chancel arch of the old one.

KÖZÉPKORI ÉS KORA ÚJKORI TŰK NÉHÁNY PÉLDÁNYA NAGYBÁNYÁRÓL

Szócs Péter Levente

Az utóbbi évtizedekben megszorodó leletmentések nyomán, elsősorban a templom körüli temetőkből az öltözet és tartozékainak számos maradványa kerül elő. E leletek támpontot jelentenek a középkori és kora újkori viselet rekonstrukciójához, bár előkerülésük esetlegessége és változó mértékű megtartásuk meglehetősen korlátozza ilyen szempontú hasznosításukat. A jelen közlemény témáját képező tűk gyakran a női fejviselet tartozékaiként kerülnek elő, amely meghatározó, szembetűnő, és meglehetősen látványos része az öltözetnek. A lelőköri körülmények viszont arról tanúskodnak, hogy a tűket a fejviselet mellett egyéb ruházati kiegészítőként is használták. A legtöbb esetben az előkerült leletekről a feltárásról beszámoló közleményből értesülünk, ugyanakkor született több tanulmány egyedi tárgyokról vagy tárgytípusokról, sőt néhány regionális áttekintés is megjelent. Mindezekből világossá váltak a főbb kronológiai és tipológiai támpontok, valamint a tárgyak értelmezését, társadalomtörténeti vonatkozásait is megpróbálták tisztázni. Mindazonáltal több részlet homályban maradt, ellentmondásos, vagy épp hiányoznak a vonatkozó adatok – nem annyira az ismert leletek kis száma, mint inkább a kirajzolódó kép töredezettsége miatt. A továbblépés lehetőségét tehát leginkább az jelenti, ha minél több feltárt leletet sikerül feldolgozni és közzétenni. Ilyen megfontolásból ismertetem itt a nagybányai (Baia Mare, Románia) egykori Szt. István király plébániatemplom körüli temetőből előkerült hajtűket, valamint vázolom az elemzésükből eredő kérdéseket és következtetéseket. Ez egyben az itteni régészeti kutatások átfogó feldolgozása egy részletének tekinthető. A Nagybányán előkerült hajtűk kapcsán érdemes kitérni egy, a város területén korábban előkerült kincslelet egyik darabjára, egy gömbös fejű díszűre, mert egyrészt pontosítható a felfedezésekor adott leírása,¹ másrészt alkalmas a templom körüli temető leleteinek és kapcsolatrendszerüknek árnyaltabb értelmezésére.

Nagybánya arany- és ezüsbányászatának, valamint az ehhez kapcsolódó, itt zajló pénzverésnek köszönheti kialakulását és virágzását, mint ilyen a középkori Magyar Királyság jelentős bányavárosainak egyike és a térség fontos gazdasági központja. A középkori forrásokban Asszonypataka néven szerepel, amely latinul és németül is előfordul *Rivulus Dominarum*, illetve Frauenbach formában.² A település legkorábbi említése 1329-ből származik, majd nem sokkal később, 1347-ben, széleskörű városi kiváltságot nyert, amelyet később számos alkalommal megerősítettek és bővítettek; a 15. század végén a települést városfallyal vették körbe, ennek maradványai és nyomai mindmáig megfigyelhetők.³ A Szt. István király tiszteletére szentelt plébániatemplom a település főteréhez közel, attól délre állt. Az 1347-es városi kiváltságlevél szerint a plébánosé a gabona- és a bortized fele, míg a másik felét a polgárok a templom építésére fordíthatják. A kiváltságlevél 1376. évi megerősítéséből elmaradt a templomépítésre való utalás, ami az építési munkálatok befejezésére utal. 1387-ben a plébániatemplom Szűz Mária oltára előtt a plébános egyezséget kötött a város tanácsával, mely szerint a plébános jövedelméből tizenegy káplánt és egy tanult prédikátort volt köteles tartani. 1445-ben a templom sekrestyéjében írták át a város kiváltságlevelét, míg 1478-ban pápai búcsúengedélyt nyert a templom Szűz Mária és Mindszentegek kápolnája. További

A szerző régész, történész, a Szatmár Megyei Múzeum (Szatmárnémeti/Satu Mare, Románia) főigazgatóhelyettese (peter.szocs@gmail.com).

¹ MIHALIK 1906, 119.

² A 16. századtól a Neustadt és (Nagy-)bánya nevek terjednek el, míg végül az újkorban az utóbbi válik kizárólagossá.

³ NÉMETH 2008, 8–9, 17, 249–251; BALOGH 2018, 318–324; valamint SZÓCS 2018.

15. századi források a templom Szt. Móric-, Mária-Magdolna- és Szt. Bálint-oltárát említik. A templom a 16. század közepe táján előbb a lutheránus, majd a kálvinista gyülekezet használatába került, majd a 17. század végén rövidebb időre, végül 1712-től végleg visszakerült a katolikus egyházhoz. Az akkor még meglehetősen kis lélekszámú katolikus plébánia a visszakapott másik ispotálytemplom és az újonnan épített plébániatemplom mellett nem tudta fenntartani a régi templomot, így az fokozatosan leromlott; a 19. század közepére rommá vált templomot, a torony kivételével, 1847-ben elbontották.⁴

A templom helyén és a körülötte kialakult parkban 2012 és 2014 között folyt régészeti ásatások napvilágra hozták a megmaradt alapfalakat, padlókat, belsőépítészeti részleteket, valamint a templom körüli épületeket és temetkezéseket.⁵ A plébániatemplomtól keletre két további templomépület részlete került elő: a Szent Márton-kápolna hajójának északnyugati sarka (a plébániatemplom szentélyétől délkeletre) és a Szent Katalin-(?) kápolna hajójának nyugati része (a plébániatemplom szentélyétől közvetlenül keletre). A kutatás a park felújítási és rendezési munkálatait előzte meg, így a leletmentő jellegnek megfelelően elsősorban a felújítási munkálatok által érintett felületekre terjedt ki. A rendelkezésre álló idő és anyagi források szűkössége miatt csak néhány helyen volt lehetőség az ásatást egészen a steril rétegekig mélyíteni, többnyire a régészeti feltárás csak a munkálatok által bolygatott mélységig volt lehetséges. Ennek következtében az elvégzett vizsgálatot sem a templomépület, sem az azt körülvevő temető esetében nem tekinthetjük teljesnek. Mindezzel együtt ez az ásatás a mai napig a Szt. István-templom legátfogóbb, a lehetőségekhez képest megfelelően dokumentált kutatása.

A plébániatemplom körüli temetőből 773 sírt tártunk fel és dokumentáltunk, de a másodlagos pozícióban előkerült emberi csontok nagy száma több ezer felszámolt, bolygatott sírra utal. Az azonosított sírok legkorábbi része a 14. századból származik, a legkorábbi az M692 sír (cx734), amelyet egy 1330-as évekből származó dénár keltez. A temetkezések többsége kora újkori, míg a legújabbak a 18. századra keltezhetőek. Ezek általában bolygatatlanok, jellemző a középkori temetkezéseknél jóval mélyebb sírgödör és egy részük, a korábbiakkal ellentétben, gazdag sírleletekben. A mellékletek elsősorban ékszereket és egyéb öltözködési tartozékokat jelentenek, illetve ruhamaradványokat, valamint a koporsók fémszerelékeit és egyéb részleteket. Az egyik legkésőbbi temetkezésre példa az M488 sír (cx473), amely egy a templomon kívül feltárt gyermeksír, ezüst díszszegekkel kivert fakoporsóval, rajta a halálozás dátumával: 1763. augusztus 16. A plébániatemplom körüli temető a város legfontosabb temetkezőhelye volt a középkor és a kora újkor folyamán, így a feltárt sírokból előkerült leletanyag a város lakóinak öltözetére és szokásaira vet fényt.

A 2012 és 2014 között 36 tű került elő, amelyeket a lelőköri körülmények alapján összevonva, 24 tételben mutatok be; egy további tételt jelent az 1904-ben előkerült dísztű leírása (a tételek számozása megfelel az illusztrációk számozásának):⁶

1. Gömbös fejű tű (cx1 fn); bronz; kisméretű gömbfej, a fejen spirálosan futó vájat; hossz: 5,2 cm, fej átmérő: 0,3 cm; a Szt. István-templom déli kápolnájának előteréből, rétegből (cx1, S5/2012, -1,59 m); 16–17. század.
2. Gömbös fejű tű (cx2 R6); bronz; sima, kisméretű gömbfej; hossz: 3,1 cm, fej átmérő: 0,2 cm; a Szt. Márton-templom alapozása mellől (cx2, S4A 2012, -1,53 m), környezetében három érmével (Szapolyai János, Miksa és egy 17. századi bizonytalan kibocsátó); 16–17. század.

⁴ PAPP 2011, 181–207.

⁵ A régészeti kutatások eredményeinek összefoglalása: SZÓCS – POP 2020; SZÓCS 2022. A feltárt kora újkori temetkezésekről: SZÓCS 2020; a régészeti kutatások során előkerült könyvveretekről: SZÓCS 2021.

⁶ A leletek a nagybányai Máramaros Megyei Régészeti és Történeti Múzeum gyűjteményében található; a leltári számnak a zárójelben közölt leletazonosító felel meg; a fotókat Zamfir Șomcutean és Katócz Zoltán, a képtáblákat Nagy Norbert készítette. Köszönöm segítségüket.

3. Gömbös fejű tű (cx2 R10); bronz; kisméretű gömbfej, a fejen spirálosan futó vájat; hossz: 6,8 cm, fej átmérő: 0,3 cm; cx2, a Szt. Márton-templom alapozása mellől, rétegből (S4A/2012, -1,52/1,93 m), környezetében két magyar érmével (Miksa, és egy 17. századi bizonytalan kibocsátó); 16–17. század.
4. Gömbös fejű tű (cx2 R66); bronz; kis gömbfej, vízszintes vájattal; hossz: 2,6 cm, fej átmérő: 0,2 cm; a Szt. Márton-templom alapozása mellől (cx2, S4A/2012, -1,83 m); környezetében három érmével (I. Mátyás, egy 15–17. századi bizonytalan magyar kibocsátó, valamint egy 15–16. századi bizonytalan lengyel kibocsátó); 16. század.
5. Gömbös fejű tű (cx2 R87); bronz; kisméretű gömbfej, a fejen vízszintes vájat; hossz: 5,8 cm, fej átmérő: 0,3 cm; a Szt. Márton-templom alapozása mellől, rétegből (cx2, S4A/2012, -2,35/2,45 m); 16–17. század.
6. Gömbös fejű tű (cx3 R430); bronz; kisméretű gömbfej, a fejen vízszintes vájat; hossz: 3,5 cm, fej átmérő: 0,2 cm; M1 sír betöltéséből, másodlagos helyzetben (cx3, S4C/2012, -1,66 m) lásd 24. szám is; 15–16. század.
7. Gömbös fejű tűk (cx4 R402); 2 bronztű, mindkettő kis gömbfejjel, rajtuk vízszintes vájat; hossz: 3,2 cm, fej átmérő: 0,2 cm; a Szt. Katalin-templom téglapadlójáról (cx4, S4C/2012, -1,49 m), környezetében egy érmével (16–17. századi bizonytalan magyar kibocsátó) és egy könyvverettel; 16–17. század.
8. Tű töredéke (cx11 R257); bronz; a fej hiányzik; megmaradt hossz: 3,1 cm; M7-22 sírok környezetéből (cx11, S4D/2012, -2,25 m); 16–17. század.
9. Gömbös fejű tű (cx176 R29); bronz; kisméretű gömbfej, a fejen spirálosan futó vájat; hossz: 5,8 cm, fej átmérő: 0,3 cm; a Szt. István-templom déli falának alapozása mellől, rétegből (cx176, S2/2012, -1,77 m), környezetében I. Lipót 1699-ben vert magyar krajcárja; 17. század.
10. Gömbös fejű tűk töredéke (cx278 R238); 2 bronztű; az egyiknek a feje hiányzik, a másiknak kisméretű gömbfej, rajta vízszintes vájat, és hiányzik a szára; hossz: ?, fej átmérő: 0,2 cm; M284 sír melléklete (cx278, S2/2012, -1,65 m), egy gömbös fejű gombbal és koporsóveretekkel; 16–17. század.
11. Gömbös fejű tű (cx322 fn1, fn2); 5 bronztű, közülük kettő töredékes, hiányzik a fejük; a másik három tűn kis gömbfej, a fejeken vízszintes vájat; hossz: 2,6 cm, fej átmérő: 0,2 cm; M344 sír melléklete (cx322, S2/2012, -1,72/1,86 m), kapcsokkal, koporsóveretekkel és egy szórvány érmével (Aquilleani pátriarkátus, 15. század); 17–18. század.
12. Gömbös fejű tűk töredéke (cx323 R14b); 6 töredékes bronztű, ötnek a feje hiányzik, a hatodik kis gömbfejjel, rajta vízszintes vájat; hossz: ?, fej átmérő: 0,2 cm; M345 sír melléklete (cx323, S2/2012, -1,81 m), gyöngyökkel, bronz töredékekkel és csillag alakú koporsóveretekkel; 16–17. század.
13. Gömbös fejű tűk (cx333 fn, R6b); 2 bronztű kis gömbfejjel, az egyiknek a feje sima, a másikon vízszintes vájat; hossz: 3,1 cm, fej átmérő: 0,2 cm; M354 sír melléklete (cx333, S2/2012, -2,10 m), díszes kapcsokkal, gyöngyökkel, olvasóval és koporsóveretekkel; 18. század.
14. Tű töredéke (cx347 R48); bronz; a fej hiányzik; hossz: ?; M370 sír melléklete (cx347, S2/2012, -2,22 m), boglárokkal díszített textilmaradványokkal (mellényke kézelője) és olvasóval; 18. század.
15. Gömbös fejű tű töredéke (cx351 R7); bronz; kis gömbfej, vízszintes vájattal; hossz: ?, fej átmérő: 0,2 cm; M375 sír melléklete (cx351, S2/2012, -1,87 m), koporsóedezsék maradványaival és koporsóveretekkel; 16. század.
16. Tű töredéke (cx379 R717); bronz; a fej hiányzik; hossz: ?; a Szt. István-templom szentélyének téglapadlójáról (cx379, S1/2014, -2,10/2,30 m), közelében két érme (egyik Nagy Lajos 1345 után vert denárja, a másik I. Mátyás 1471–1486 között vert denárja); 15. század.

17. Gömbös fejű tű (cx785 R671); bronz; kisméretű gömbfej, a fejen vízszintes vajat; hossz: 7,1 cm, fej átmérő: 0,2 cm; a kőalapozású építmény mellől, rétegből (cx785, S4H/2014, -1,20 m); 17–18. század.
18. Gömbös fejű tű (cx785 R676); bronz; kisméretű gömbfej, a fejen vízszintes vajat; hossz: 3,4 cm, fej átmérő: 0,2 cm; a kő alapozású építmény mellől, rétegből (cx785, S4H/2014, part. NV, -1,22 m); 17–18. század.
19. Gömbös fejű tű töredéke (S1 R111); bronz; sima, kis gömbfej; hossz: ?, fej átmérő: 0,2 cm; rétegből (S1G/2012, -1,36/1,73 m); 16–17. század.
20. Gömbös fejű tű (S4C R380); bronz; kisméretű gömbfej, a fejen vízszintes vajat; hossz: 4,5 cm, fej átmérő: 0,2 cm; rétegből (S4C/2012, -1,55 m); 16–17. század.
21. Tű töredéke (S4C R417); bronz; a fej hiányzik; megmaradt hossz: 3,0 cm; rétegből (S4C ext V/2012, -1,98 m); 16–17. század.
22. 5. Gömbös fejű tű töredéke (S9B R521); bronz; sima, kis gömbfej; hossz: ?, fej átmérő: 0,2 cm; rétegből (S9B/2012, -0,94 m); 16–17. század.
23. Díszű töredéke (cx224 R78); aranyozott ezüst; a fej henger alakú, tagolt, a vége virág- vagy koronaszerűen kiképzett; hossz: ?, fej: 0,6 × 0,3 cm; a kerek lépcsőtorony mellől, rétegből (cx224, S2/2012, -1,48 m); 16–17. század.
24. Díszű (cx3 R1); aranyozott ezüst; a fej bordákkal tagolt, melyekhez gömböcskéket és tüskéket illesztettek; hossz: 4,5 cm, fej: 0,7 × 0,3 cm; M1 sír melléklete (cx3, S4C/2012, -2,20 /-2,32), párizsi kapocs párral, gyöngyökkel (fejdíszből) és koporsóveretekkel, a sír betöltéséből, másodlagos helyzetből, -1,66 m-en, egy másik tű is előkerült (lásd 6. tétel); 16–17. század.
25. Díszű (IF1140); aranyozott ezüst; nagy, gömbös fej; a tű szára hiányzik; fej átmérő: 2,19 cm; az 1904-ben Nagybányán talált kincslelet része, az előkerülés óta a tű szára elveszett.

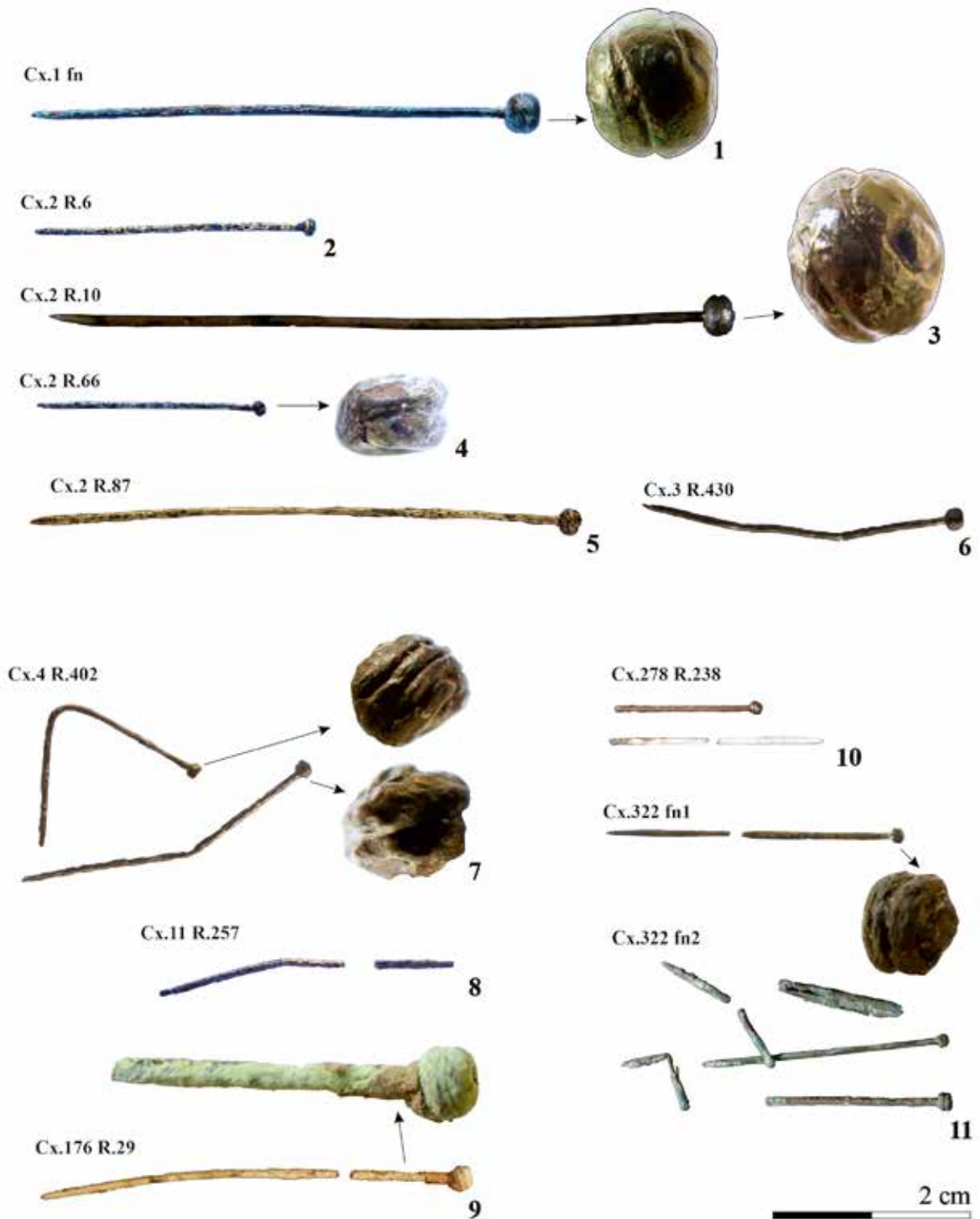
A tűk közül 12 példány csak töredékesen maradt meg, többnyire a fej hiányzik, míg a kincslelet tűjénél a fej van meg és a szár hiányzik. A fennmaradó darabok többsége igen rövid: a szár 2,6 és 3,2 cm között változik; öt tű szára hosszabb: 5,2 és 7,1 cm között változik, míg az egyik díszű 4,5 cm hosszú (24. tétel). A tárgyalt tűk közül háromnak a feje díszesebb kialakítású (ezért is nevezem díszűnek őket: 23, 24. és 25. tétel), a többinek a feje egy kis gömb, melynek átmérője 0,2 cm körüli. A kisgömbös fejű tűk többségénél, 13 darabnál, a fejen spirálos, további ötnél a fejen vízszintes vajat látszik, míg négy tű feje sima. Ezek a vajatok nyilván a tűk készítésekor keletkeztek: a fejet egy dróthuzal megcsavarásából alakították ki; a tűk szára is méretre vágott drótszár, melynek egyik végén a szúrásra alkalmas hegyet alakítják ki, a másik végéhez illesztik (többnyire forrasztják) a fejet.⁷ Egyes tűket és sima kialakítású fejeket önthették is, de a túlnyomó többség dróthuzalból készült, a szarát a funkciónak és a méretnek megfelelő hosszúra hagyva.

E készítményi technika miatt a tűket leginkább a rézdrótot előállító mesterek készítették. Nürnbergben, a színesfém megmunkálásának messzire ható központjában, az 1363-ban készült mesterlistán a tű- és drótkészítők együtt szerepelnek mint „nadler und drotsmit”; később, a 15. század folyamán már elkülönülnek a különböző nyersanyagot (vas, színes- és nemesfém) feldolgozó és a különböző típusú tűket készítő mesterek.⁸ Maga a dróthúzás mint technológia a késő antikvitás öröksége, nagyobb arányú elterjedése Nyugat- és Közép-Európában a 14. századtól kezdődik, összefüggésben az egyes munkafázisok gépesítésével.⁹ Nürnberg mellett Köln, Frankfurt és Lübeck számított

⁷ EGAN – PRITCHARD 1991, 297–304; KELLER 2023, 283–284.

⁸ KELLER 2023, 283. A szervezeti elkülönülés leginkább a vasból, illetve acélból dolgozó, horgokat és varrássra is használt tűket készítő mesterek, és a rézdrótot (pontosabban a réztövezetből készült drótot) megmunkáló tűkészítők között volt. Ez utóbbi csoportba tartozó mesterek párizsi típusú kapcsokat is hajlítottak rézdrótból, lásd Uo. 283–285, 289–290.

⁹ WOLTERS 1996, 207–209.

1. ábra. Nagybányán, az egykori Szt. István plébániatemplom körül előkerült tűk, 1–11. sz.
(Fotó: Zamfir Şomcutean – Katócz Zoltán)

Fig. 1. Pins discovered around the former Parish Church of St. Stephen in Baia Mare / Nagybánya, nos. 1–11. (Photograph: Zamfir Şomcutean – Zoltán Katócz)

2. ábra. Nagybányán, az egykori Szt. István plébániatemplom körül előkerült tűk, 12–16. sz.
(Fotó: Zamfir Șomcutean – Katócz Zoltán)

Fig. 2. Pins discovered around the former Parish Church of St. Stephen in Baia Mare / Nagybánya, nos. 12–16. (Photograph: Zamfir Șomcutean – Zoltán Katócz)

e mesterség fontosabb központjainak,¹⁰ ahonnan Európa-szerte exportálták meglehetősen nagy számban a késztermékeket, e mellett a drót mint nyersanyag kereskedelme ugyancsak jelentős volt, de a mesterek vándorlásával és a technológiák átvételével is számolhatunk.¹¹ Az exportált tűk egy része nyilván a középkori Magyarországra is eljutott, de ezeket bizonyára helyben is készítették: Budán

¹⁰ KELLER 2023, 282.

¹¹ 1440-ben két velencei hajó Flandriából Angliába tartva – más áruk mellett – nem kevesebb mint 83 000 tűt szállított: EGAN – PRITCHARD 1991, 297. Egy 16. század végén, a Gnalic szigetnél (Horvátország) elsüllyedt velencei hajó is szállított tűket, más többnyire lübecki eredetű áru mellett (JANES – AZINOVIĆ BEBEK 2022, 384); egy másik, a 17. század végén Raguzza (Dubrovnik, Horvátország) közelében elsüllyedt velencei hajó rakományában dróttekercek is voltak más nürnbergi színesfém áruk társaságában: ESER 2002, 102–103.

3. ábra. Nagybányán, az egykori Szt. István plébániatemplom körül előkerült tűk, 17–22. sz.
(Fotó: Zamfir Şomcutean – Katócz Zoltán)

Fig. 3. Pins discovered around the former Parish Church of St. Stephen in Baia Mare / Nagybánya, nos. 17–22. (Photograph: Zamfir Şomcutean – Zoltán Katócz)

külön rézműves céh működött, a mesterek között találunk dróthúzókat és tűkészítőket.¹² Közvetlen források híján is számolhatunk e mesterség jelenlétével a Felvidéken és Erdélyben, elsősorban Kolozsváron, Szebenben és Nagybányán, tekintve, hogy e városokban jelen voltak a rokonszakmák és a közelben bőséggel állt rendelkezésre nyersanyag.

A dísztűk fejének kialakításához már speciálisabb ötvöstechnikákat alkalmaztak, így készítőiket – már csak az alapanyagként használt ezüst és a gyakori aranyozás miatt is – a másfajta ékszereket is gyártó aranyművesek között kereshetjük. A 25. tétel tűjén a nagy gömbös fej alsó és felső félgömbjét filigránszerű drótsor választja el; az alsó félgömb sima, míg a felsőt öt, kör alakban rendezett minta díszíti; négyet egymástól szabályos távolságra, a félgömb oldalán helyeztek el, egyet pedig felül; a mintákat ugyancsak filigránszerű spirális drótsor keretezi, közepükön csészeként kiemelkedő négyszögű, karmos foglalatban díszítő kövecskéket ültettek. A foglalatok közül ma már egy hiányzik, másik háromból eltűnt a kő, míg az ötödikben egy, talán üvegből csiszolt fehér kövecske maradt meg.¹³ A kör alakú minták közé bőrtűs díszítést idéző gömböcskéket illesztettek; a filigrán és az egyéb részletek kevésbé gondos kivitelre utalnak, de az összbenyomás mégis reprezentatív hatást kelt. A 23. és 24. tétel fejét öntéssel és hideg megmunkálással alakították ki.

¹² BENDA 2021, 90, 95–96.

¹³ MIHALIK 1906, 119 szerint a foglalatokban egy-egy „facettirozott vörös almandin-szemecske” volt, fehér követ nem említ; az előkerülés óta elveszett kövek lehetnek vörösek.

4. ábra. Nagybányán, az egykori Szt. István plébániatemplom körül előkerült díszűk, 23–25. sz.
(Fotó: Zamfir Şomcutean – Katócz Zoltán)

Fig. 4. Decorative pins discovered around the former Parish Church of St. Stephen in Baia Mare / Nagybánya, nos. 23–25. (Photograph: Zamfir Şomcutean – Zoltán Katócz)

Az egyszerű, kiscsömögös fejű tűk a középkori és kora újkori temetkezések gyakori mellékletei, ugyanakkor jelen vannak a településekhez köthető leletanyagban is. Elterjedésükről, a típusokról és a lehetséges funkciókról Mérai Dóra nyújtott alapos elemzést 2010-ben megjelent monográfiájában.¹⁴ Vizsgálatának fókuszában a viselet és ennek etnikum jelző szerepe volt, mivel egyes török kori leletek használatát a női fejviselethez erősített kendők és fátylak esetében a korábbi kutatások rác vagy más balkáni népcsoportokhoz kötötték.¹⁵ Az elemzés során számba vett leletek elterjedése és használatuk ideje alapján Mérai Dóra meggyőzően bizonyította, hogy a tűk használata önmagában nem utal délszláv népcsoportokra, ilyen következtetésre inkább több tényező együttes megléte alapján lehet jutni, így például a temető helyzete és szerkezete, a sírok kialakítása, valamint a tűkön kívül a viselet más elemeinek jelenléte.¹⁶

Mérai elemzésének eredeti céljához képest másodlagos, viszont a további kutatások számára mégiscsak fontosabb eredménye a funkciók azonosítása és egyes tűtípusok elkülönítése. A tűk használata, a sírmellékletek tanúsága szerint a 14–15. század fordulójától terjed el, általánosságban a kora újkorban válik. Területi szempontból mindenütt előfordulnak a Kárpát-medencében, a nagyszámú lelet gyakori és elterjedt viseletre utal.¹⁷ A funkciókra az előkerülés kontextusából következtethetünk: a legtöbb tű a koponya körül kerül elő, gyakran párban, a jobb és/vagy bal oldalán, de vannak példák több tű használatára is, némely esetben ezek a koponya körül, sugár alakban kerültek elő.¹⁸ Világos, hogy ezekben az esetekben a kontyba csavart haját és/vagy a fejet fedő kendőt, fátylat, esetleg pártát rögzítették a tűkkel, ezért használják a szakirodalomban a haj-, konty- vagy fátyoltű elnevezést vegyesen. Hogy nem csak női fejviseletnél alkalmaztak tűket, az is mutatja, hogy – bár ritkán – férfi és gyerek sírokban is felbukkannak.¹⁹

A kiscsömögös fejek formai változatai vagy a tűszárak hosszának különbségei, az előkerült példányok alapján, egyelőre nem mutatnak meggyőző regionális és kronológiai sajátosságokat, ilyenek esetleges létét pontosabb keltezés és az egyes régiókat alaposabban lefedő kutatások mutathatják ki. A tűk funkció szerinti pontosabb elkülönítése sem lehetséges az előkerült és közölt példák alapján, ahogy nem elégségesek az adatok a haj- és fejviselet pontosabb rekonstrukciójához sem – főleg az ehhez használt textíliák nagyfokú pusztulása miatt. Több szerencsés lelet és alapos feldolgozás szükséges, de addig is világos, hogy a viselet tekintetében – néprajzi példák alapján – számos regionális változattal számolhatunk, és meghatározó lehetett az életkor és a társadalmi státusz is. Mindenesetre megállapítható, hogy a felhasználás tekintetében egyes típusokat egyaránt

¹⁴ MÉRAI 2010, 58–59.

¹⁵ WICKER 2002a, 226; WICKER – KÓHEGYI 2002, 54; WICKER 2008, 92–93.

¹⁶ A délszláv népesség temetkezési szokásairól összefoglalóan: GAÁL 1979–1980; WICKER 2002b és WICKER 2003. Mérai Dóra észrevételeit és következtetéseit elfogadva értékeli Bertók Gábor és Nagy Balázs a Majson feltárt kora újkori temető hajtűit, hangsúlyozva, hogy a halottak kartartása, a temető helyzete, valamint a tűk előfordulása külön önmagukban nem mutatják a kulturális-etnikai hovatartozást, de együttesen és az írott források információival összevetve utalnak az elhunytak balkáni eredetére (BERTÓK – NAGY 2023, 20).

¹⁷ MÉRAI 2010, 58–59. Újabb áttekintés a témában néhány lelet közlésén kívül nem született. Kivétel az Erdélyben és a mai Románia más területein előkerült tűket is tárgyaló monográfia (RUSU 2019, 489–490), amely azonban figyelmen kívül hagyja az előkerülés kontextusait, így meglehetősen általánosító megállapításait további vizsgálatoknak kell pontosítani. Az erdélyi lelőhelyeket ismételten áttekintette NYÁRÁDI 2020, 182–185, néhány moldvai és havasalföldi példát is idéz, bár ezek többsége nem gömbös, hanem korongos fejű, ami a Kárpátoctól keletre eső területek más divatját mutatja. A Kárpát-medencéből kitekintve a teljesség igénye nélkül érdemes megemlíteni a havasalföldi és dobudzsai kincsleletekben előkerült díszűtűk feldolgozását: DUMITRIU 2001, 29–30; a Cseh- és Morvaországban előkerült tűkről nyújtott áttekintést: OMELKA – ŘEBOUNOVÁ – ŠLANCAROVÁ 2011; a Prága területén újabban előkerült apróleletek katalógusát, benne külön fejezetekkel a tűkről: SAWICKI 2021, 253–266; valamint a Fiume (Rijeka) területén feltárt középkori temetkezéseket és mellékleteit, köztük kiscsömögös fejű tűket bemutató tanulmányát, amelyben áttekintik a mai Horvátország területén talált tűket: JANES – AZINOVIC BEBEK 2022, 384, 393, 399, 5/9–13. kép.

¹⁸ MÉRAI 2010, 58.

¹⁹ MÉRAI 2010, 58.

használhatták a haj- (konty) vagy a fejviselet rögzítésére. Sőt, több előkerült – a fejviseleteknél ismertekkel azonos típusú – tű esetében egyértelmű, hogy nem a fejviselet részét képezte: a sírokban a vállnál, esetleg mell- vagy deréktájékon kerültek elő, tehát a ruházat vagy éppen a szemfedő rögzítésére használhatták.²⁰ Ilyen szerepe lehetett Nagybányán az M284-es sírból előkerült két bronztűnek (10. tétel); itt a sír fejrészét egy modern vezeték megsemmisítette, a tűk a váz felső részéről kerültek elő, tehát a ruházathoz tartozhattak.

A díszítüket – és azon belül a 25. tételhez hasonló nagygömbös fejűeket – ugyancsak Mérai Dóra tekintette át.²¹ Előkerültek sírmellékletként, települések leletanyagában, valamint kincsleletek darabjaként más ötvöstárgyakkal együtt, ami azt mutatja, hogy az ilyen fajta tűk anyagi értéke jelentősnek számított. A sírmellékletek esetében a nagybányai kincslelet tűjével (25. tétel) megegyező kialakítású és díszítésű darabok kerültek elő a közeli Nagykároly-Bobáld (Carei-Bobald, Románia) kora újkori temetőjéből²² és az elpusztult Csengerjánosi temploma körüli temetőből.²³ Földrajzilag távolabb eső párhuzamok kínálóznak Kaposvárról, a 61. sz. út mellett feltárt (feltételelesen az elpusztult Keszi faluval azonosított) település templomának temetőjéből,²⁴ továbbá Balatonszőlős,²⁵ Bárdudvarnok (Kaposzentbenedek vagy Kaposfői premontrei prépostság),²⁶ Kaszaper,²⁷ Naszvad (Nesvady, Szlovákia)²⁸ és Nyitra-Zobordarázs (Dražovce, Szlovákia)²⁹ templom körüli temetőiből. Városfalva-Székelységhegye (Orășeni, Románia) lelőhelyen, egy kora újkori sírcsoport egyik sírjából került elő két hajtűként meghatározott tárgy.³⁰ Tarcavajkócon (Vajkovce, Szlovákia) egy nemesi kúriához tartozó kápolna körüli temetkezésekből került elő egy nagygömbös fejű tű.³¹ Balassagyarmaton a középkori és kora újkori település részletének feltárásából származik egy díszű,³² Cikó-Eszterpusztán egy elpusztult település területén fordult elő egy másik díszű.³³ A nagybányai tűhöz hasonló darabot vagy darabokat tartalmaztak az Alvincen (Vințu de Jos, Románia),³⁴

²⁰ MÉRAI 2010, 59.

²¹ MÉRAI 2010, 59–65; újabb összefoglalás a csengerjánosi leletek kapcsán: JAKAB – MÉRAI 2019, 184–186.

²² NÉMETHI 1981–1982, 172–175; NÉMETHI 1995, 125.

²³ JAKAB – MÉRAI 2019, 184: a 26. sírban, a mellkason két kisebb gömbös, sima fejű tű, két nagygömbös, granulált fémgöngyöcskével és filigránnal díszített tű, valamint gömbös kialakítású ruhakapcsok voltak (185. old, 14. kép). A 43. sírban a koponya mellett került elő két kisebb, rombusz alakú lapokból összeállított fejű tű. A szerzők sírszám megjelölése nélkül említik, hogy két további sírban a koponya mellett feküdtek díszűk. A nagybányai nagygömbös tűhöz hasonló darabok a 68. és 198. sz. sírban kerültek elő, mindkét esetben párban; a tárgyak a múzeum kiállításán láthatók, az ásatási dokumentáció és leltár áttekintéséhez nyújtott segítséget, valamint a leletekről készített rajzok és fotók átengedését köszönöm a helyi múzeum munkatársainak, Fábrián Lászlónak és Szabó Jánosnak.

²⁴ BÁRDOS 1987, 20–21: a 772. sírból két aranyozott ezüst, nagygömbös hajtű és két kis bronz hajtű került elő (49, II. tábla 18–19); a 773. sírban a koponya körül sugár elrendezésben két aranyozott ezüst és egy ezüst nagygömbös fejű, áttört mintákkal, filigránnal és csüngőkkel díszített tű (50, III. tábla, 1–3), valamint hét kiscömbös, sima fejű bronz tű került elő. A csüngőkkel díszített darabokat néprajzi párhuzamok alapján „rezgő” tűként azonosítja a szerző.

²⁵ LÁSZLÓ 1980, 116: a 4. sz. sírban, egy nő koponyájának jobb oldaláról került elő egy aranyozott ezüst, áttört díszítésű, nagygömbös fejű tű (120, 12. ábra).

²⁶ MOLNÁR – ARADI 2020, 188–189; 185. I. tábla, 1–7. kép.

²⁷ BÁLINT 1938, 161, XVII. t. 7. kép.

²⁸ NEVIZÁNSKY – PROHÁSZKA 2018, 29. A 173. sírból öt hajtű került elő: két nagygömbös fejű, két további díszű fémgöngyöcskével és fémlapokkal díszített fejjel, valamint egy kiscömbös fejű tű. A sír további mellékletei: olvasó gyöngyei és egy kegyérem (30, 6. tábla, 3–4. kép).

²⁹ RUTTKAY 1997, 18, 4. ábra 8. kép.

³⁰ NYÁRÁDI 2020, 182: a 6. sz. sírban, a koponya környezetében egy párta maradványai mellett két áttört díszű, ezüst, filigrános, gömb alakú tárgy került elő, amelyeket az ásató díszűkként határozott meg (182, 14. kép).

³¹ SLIVKA 1978, 318, 22/5 ábra.

³² VADAY – HANCZ 2002, 62–63, 5. ábra, 1. a-b kép.

³³ K. TÓTH 2021.

³⁴ RUSU 1998, 36, 130, 25. kép. A kincsleletet a 16. század végén rejtették el, és a volt domonkos kolostor régészeti feltárása során került elő.

Bánffyhunyadon (Huedin, Románia),³⁵ Bojon (Boiu, Románia),³⁶ Drégelypalánkon,³⁷ Mezőviszolyán (Visuia, Románia),³⁸ Pécs-Bányatelepen,³⁹ Septéren (Șopteriu, Románia),⁴⁰ Szászújósön (Fântânele, Románia),⁴¹ Tolnán⁴², valamint Tamáslakán (Tomasevac/Tomaševac, Szerbia)⁴³ előkerült kincsleletek.

A sírmellékletekként előkerült példányok esetében a tű helyzete mutatja a rendeltetést: legtöbbször a haj- vagy fejviselet részeként jelenik meg, de a csengerjánosi 26. sírban a ruházatot rögzítették a díszűk. Ezzel szemben – ahogyan már szóba került – a szakirodalomban a díszűket hajűtűnek, kontyűtűnek, illetve néprajzi párhuzamokra hivatkozva rezgőtűnek vagy tekerődző tűnek nevezik,⁴⁴ bár a korábbi kutatásban a nagygömbös fejű tűkre az írott forrásokban felbukkanó bogláros tű elnevezést használták.⁴⁵ Az írott és képi források egyébként hasznos támpontokat nyújtanak a tűk funkciójára és típusaira, bár ezek az adatok az értékesebb anyagú, mívesebb, tehát megörökítésre érdemesebbnek talált tárgyakra vonatkoznak.⁴⁶ A díszűk használatának korát inkább a kincsleletek világítják meg: a legkorábbi a Pécs-Bányatelepen előkerült kincslelet 1559-es záróverettel, a legkésőbbi a septéri kincslelet, 1690-es záróverettel. A keltezés tekintetében azonban szem előtt kell tartani, hogy kincsleletek darabjait, jellegükből adódóan, készíthették és viselhették a záróveret événél jóval korábban. Ezért, valamint a fejek hasonló, de a részleteket tekintve különböző kialakításuk miatt, a jelzett időszakon belül egyelőre nem látszik, hogy mely formai változatok lehetnek korábbiak vagy későbbiek. Ilyen kronológiai szempontból is releváns részleteket a további kutatások és szerencsésebb előkerülési kontextusok hozhatják napvilágra.

A díszűk elterjedése meglehetősen széleskörű, különféle anyagból és díszítéssel készültek, így a változó minőség más-más fogyasztói kört célozott meg. Az értékesebb anyagú és magas technikai tudással kivitelezett tárgyak felhasználói az előkelőbb társadalmi rétegek tagjai voltak, míg a gyengébb ezüsből, kevésbé színvonalas, de összességében az értékesebb darabokra hasonlító tűk a köznép tehetősebb képviselői számára is elérhetőek voltak. Ez egyben azt jelenti, hogy készítésük is elkülönült: az értékes, magas minőségű darabok a szigorú nyersanyag követelményeket és technikai szabályok betartását megkövetelő városi ötvöscéhekhez tartozó mesterek munkái, míg a gyengébb minőségűek készítőit a mezővárosok ötvöseit között kereshetjük. Figyelemre méltó, hogy az ilyen díszűk előkerülési helye a Kárpát-medence keleti részén, azaz Erdélyben, továbbá a hódoltság területén gyakoribb. A Tamáslakán előkerült kincsleletben, de máshol is, a díszűk mellett más, oszmán-török ötvösmunkaként meghatározott ékszerek is voltak.⁴⁷ Mindez a török, vagy balkáni hatásokra utal, bár ezek pontos mibenlétét további kutatásoknak kell meghatározni. Ezzel szemben a kisgömbös fejű tűk száma és szélesebb elterjedése gyakori és változatos használatot mutat, a felhasználók társadalmi hátterére tekintet nélkül mondhatni, hogy a mindennapi élet kellékeinek számítottak.

³⁵ CIPĂIANU 1973. A kincslelet érméinek záróverete 1625.

³⁶ COZA 1999, 281–282. A kincslelet érméinek záróverete 1667.

³⁷ KÖVÉR 1892, 33.

³⁸ TELCEAN 1976, 208, 214, pl. I., 2–3 kép, 215, pl. II. 1–2. kép. A kincslelet érméinek záróverete 1599.

³⁹ GERELYES 2005, 287, 288, 2. kép. A kincslelet érméinek záróverete 1559.

⁴⁰ VELTER – DUMITRIU 2012, 12, 55, 224, pl. 2/1. A kincslelet érméinek záróverete 1690.

⁴¹ BORZA 2022. A kincslelet érméinek záróverete 1686.

⁴² S. LOVAG – T. NÉMETH 1974, 226, 229, 6/6. ábra. A kincslelet elrejtésének időpontját 1597-re valószínűsíti a szerző.

⁴³ KÖVÉR 1897, 247, XIII. kép.

⁴⁴ KULCSÁR 1998, 100; BÁRDOS 1987, 20.

⁴⁵ MIHALIK 1906, 119; KOREK 1989–1990, 181.

⁴⁶ A Radvánszky Béla által gyűjtött írott forrásokat és a releváns képi forrásokat elemzi: MÉRAI 2010, 64, 69; további erdélyi példák tűkre vonatkozó írott forrásokra: LUPESCU MAKÓ 2022, 53; lásd még az Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár adatait a gombostű (IV, 603–604, legkorábbi előfordulás 1576-ból származik, díszűtű értelemben pedig 1631-ből), hajűtű (IV, 953: a legkorábbi előfordulás 1755!) és tű (XIII, 651) címszavaknál.

⁴⁷ GERELYES 1994, 46–47.

IRODALOM

- BALOGH 2018 BALOGH Béla: Nagybánya város története. In: *A történeti Szatmár vármegye* II. Szerk.: Reszler Gábor. Nyíregyháza 2018, 316–373.
- BÁLINT 1938 BÁLINT Alajos: A kaszaperi középkori templom és temető (Das Gräberfeld und die Kirche von Kaszaper aus dem Mittelalter). *Dolgozatok a Magyar Királyi Ferenc József Tudományegyetem Archaeologiai Intézetéből* 14 (1938) 139–183
- BÁRDOS 1987 BÁRDOS Edith: Középkori templom és temető Kaposvár határában (Medieval church and cemetery in the vicinity of Kaposvár) II. *Somogyi Múzeumok Közleményei* 8 (1987) 5–82.
- BENDA 2021 BENDA Judit: A kúszólevél nyomában. Budai ötvösműhelyek és egy 15. századi ötvösműhely leletei (Tracing crockets. Finds of goldsmith workshops in Buda and a 15th century workshop). In: *A nemes- és színesfémek régészete, története és néprajza a Kárpát-medencében. Készítéstechnikai, archeometriai és társadalomtörténeti megközelítések*. Szerk.: Cseh Fruzsina – Kiss Viktória – Szulovszky János. Budapest 2021, 89–103
- BERTÓK – NAGY 2023 BERTÓK Gábor – NAGY Balázs: Kora újkori sírcsoport Majsról (An early modern grave group from Majs). In: *A rác/balkáni népesség településtörténete és anyagi kultúrája a hódoltságkori Dél-Dunántúlon. A Wosinsky Mór Múzeumban 2021. szeptember 21-én rendezett konferencia előadásai*. Szerk.: K. Németh András – Máté Gábor. Szekszárd 2023, 15–32.
<https://doi.org/10.61832/wok1.2023.02>
- BORZA 2022 BORZA, Gl. Adrian: Date preliminare privind tezaurul medieval de la Fântânele, comuna Matei, județul Bistrița-Năsăud.
<https://stiinta-pentru-toti.blogspot.com/2022/08/date-preliminare-privind-tezaurul.html?m=1> (utolsó elérés: 2024. február)
- CIPĂIANU 1973 CIPĂIANU, Ana Maria: Din istoricul orfevrăriei Transilvănene. Acele de păr din tezaurul de la Huedin (Regardant l'histoire de l'orfèvrerie transylvaine. Les Épingles a cheveux provenant du trésor de Huedin). *Acta Musei Napocensis* 10 (1973) 653–663.
- COZA 1999 COZA, Mihaela: Tezaurul de la Boiu, sec. XVI–XVII, jud. Hunedoara (Trésor de Boiu). *Apulum* 36 (1999) 281–288.
- DUMITRIU 2001 DUMITRIU, Luminița: *Der mittelalterliche Schmuck des Unteren Donaugebietes im 11.–15. Jahrhundert*. București 2001.
- EGAN – PRITCHARD 1991 EGAN, Geoff – PRITCHARD, Frances: *Dress accessories, c. 1150 – c. 1450*. London 1991.
- ESER 2002 ESER, Thomas: Unter Tage, unter Wasser. Nürnberger Artefakte als archäologische Funde. In: Maué, Hermann – Eser, Thomas – Hauschke, Sven – Stolzenberger, Jana: *Quasi Centrum Europae. Europa kauft in Nürnberg, 1400–1800*. Nürnberg 2002, 96–115.
- GAÁL 1979–1980 GAÁL Attila: A Dombóvár-békatói 16–17. századi temető (The 16th–17th century cemetery of Dombóvár-Békató). *A szekszárdi Béri Balogh Ádám Múzeum Évkönyve* 10–11 (1979–80) 133–223.

- GERELYES 1994 GERELYES Ibolya: *Török ékszerek*. [Budapest] [1994].
- GERELYES 2005 GERELYES Ibolya: A Pécs-bányatelepi XVI. századi kincslelet (16th century treasure find from Pécs-Bányatelep). *Communicationes Archaeologicae Hungariae* (2005) 587–594.
- JAKAB – MÉRAI 2019 JAKAB Attila – MÉRAI Dóra: Csengerjánosi egykori temploma. In: *Csenger 800 éves. Helytörténeti monográfia*. Szerk.: Istvánovits Eszter. Csenger 2019, 173–191.
- JANES – AZINOVIĆ BEBEK 2022 JANEŠ, Andrej – AZINOVIĆ BEBEK, Ana: Burial practices in the urban area of medieval Rijeka. In: *Archaeological Perspectives on Medieval Urbanity*. Eds: Predovnik, Katarina – Karo, Špela – Bricelj, Maja. Ljubljana 2022, 369–400.
- K. TÓTH 2021 K. TÓTH Gábor: Török kori fátyoltú Cikó-Eszterpusztáról. <https://wmmm.hu/2021-februar-torok-kori-fatyol-ciko-eszterpusztarol/> (utolsó elérés: 2024. február).
- KELLER 2023 KELLER, Anke: *Metall verarbeitende Handwerke in Nürnberg*. Nürnberg 2023.
- KOREK 1989–1990 KOREK József: A zombor-bükkszállási 17. századi temető sírleletei. *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve* 1 (1989–1990) 181–201.
- KÖVÉR 1892 KÖVÉR Béla: A középkori sodrony-zománc kérdéséhez. *Archaeologiai Értesítő* 12 (1892) 19–33.
- KÖVÉR 1897 KÖVÉR Béla: Újabb adatok az ötvösség történetéhez hazánkban. *Archaeologiai Értesítő* 18 (1897) 246–249.
- KULCSÁR 1998 KULCSÁR Mihály: Aranyozott fátyoltú. In: *125 év – 125 műtárgy. Válogatás a Fejér Megyei Múzeumok gyűjteményéből*. Szerk.: Cserményi Vajk – Lakat Erika. Székesfehérvár 1998, 100.
- LÁSZLÓ 1980 LÁSZLÓ Csaba: A balatonszőlősi református templom kutatása (Erkundung der reformierten Kirche in Balatonszőlős). *A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 15 (1980) 113–124.
- LUPESCU MAKÓ 2022 LUPESCU MAKÓ, Mária: Clothing. A mark of noble identity in early modern Transylvania (II). *Acta Musei Napocensis* 59/II (2022) 33–75. <https://doi.org/10.54145/ActaMN.59.02>
- MÉRAI 2010 MÉRAI, Dóra: “The True and Exact Dresses and Fashion.” *Archaeological Clothing Remains and their Social Contexts in Sixteenth- and Seventeenth-Century Hungary*. BAR International Series 2078. Oxford 2010. <https://doi.org/10.30861/9781407305554>
- MIHALIK 1906 MIHALIK József: A nagybányai ékszerlelet. *Archaeologiai Értesítő* 26 (1906) 116–129.
- MOLNÁR – ARADI 2020 MOLNÁR István – ARADI Csilla: Régészeti kutatások Somogy megyében 2018–2019-ben. Bárdudvarnok–Barát-domb. *A Kaposvári Rippl-Rónai Múzeum Közleményei* 7 (2020) 188–189. <https://doi.org/10.26080/krrmkozl.2020.7.151>

- NEVIZÁNSKY – PROHÁSZKA 2018 NEVIZÁNSKY, Gabriel – PROHÁSZKA, Péter: Stredoveký a včasnónovoveký (kostolný) cintorín v Nesvadoch, v polohe Jánoska part. Výskum Bélu Szókeho v rokoch 1938 a 1943 (Der mittelalterliche und frühneuzeitliche Kirchenfriedhof in Nesvady-Jánoska part. Die Ausgrabungen Béla Szókes in den Jahren 1938 und 1943). *Archaeologia Historica* 43:1 (2018) 21–33. <https://doi.org/10.5817/AH2018-1-2>
- NÉMETH 2008 NÉMETH Péter: *A középkori Szatmár megye települései a XV. század elejéig*. Nyíregyháza 2008.
- NÉMETHI 1981–1982 NÉMETHI, Ioan: Descoperiri arheologice din hotarul oraşului Carei, jud. Satu Mare (Archäologische Entdeckungen in der Umgebung der Stadt Carei, Kreis Satu Mare). *Studii și comunicări – Satu Mare* 5–6 (1981–1982) 167–182.
- NÉMETHI 1995 NÉMETHI, Ioan: Descoperirile arheologice de la Carei-Bobald (jud. Satu Mare) în anul 1994 (Archeological researches in Carei-Bobald, Satu Mare County, year 1994). In: *Cercetări arheologice în aria nord-tracă I*. Red.: Gumă, Marian – Schuster, Cristian – Maxim-Alaiba, Ruxandra – Comşa, Alexandra – Tarcan-Hrişcu, Carmen – Opriş, Ioan Carol – Rogozea, Petru – Rustoiu, Aurel – Sava, Eugen – Székely, Zsolt. Bucureşti 1995, 123–126.
- NYÁRÁDI 2020 NYÁRÁDI Zsolt: Nemesi családok temetkezései Udvarhelyszéken (15–16. század). In: *Székelyek a Keleti végeken*. Szerk.: Sashalmi-Fekete Tamás. Székelyudvarhely – Székelyderzs 2020, 155–200.
- OMELKA – ŘEBOUNOVÁ – ŠLANCAROVÁ 2011 OMELKA, Martin – ŘEBOUNOVÁ, Otakara – ŠLANCAROVÁ, Věra: Špendlík – před hradbou a za hradbou (Die Stecknadel – vor und hinter der Stadtmauer). *Archaeologia Historica* 36:2 (2011) 523–540.
- PAPP 2011 PAPP Szilárd: Helyzetkép széljegyzetekkel. Nagybánya középkori plébániatemplomának építéstörténetéhez. In: *Középkori egyházi építészet Szatmárban*. Szerk.: Kollár Tibor. Nyíregyháza 2011, 181–207.
- RUSU 1998 RUSU, A. Andrei: *Gotic și renaștere la Vințu de Jos* (Gotik und Renaissance im Unter-Winz). Cluj-Napoca – Satu Mare 1998.
- RUSU 2019 RUSU, A. Andrei: *Castelul și spada. Cultura materială a elitelor din Transilvania în evul mediu*. Cluj-Napoca 2019.
- RUTTKAY 1997 RUTTKAY, Alexander: Archeologický výskum kostola sv. Michala v Nitre, časť Dražovce a v jeho okolí – informácia o výsledkoch (Grabung in Nitra- Dražovce, bei der St.-Michaels-Kirche und Ihrer Umgebung). *Archaeologia Historica* 22:1 (1997) 9–20.
- S. LOVAG – T. NÉMETH 1974 S. LOVAG Zsuzsa – T. NÉMETH Annamária: A tolnai XVI. századi kincslelet (Der Schatzfund von Tolna aus dem 16. Jahrhundert). *Folia Archaeologica* 25 (1974) 219–245.
- SAWICKI 2021 SAWICKI, Jakub: *Dress accessories from Prague, c. 1200 – c. 1800. Catalogue of finds*. Prague – Wrocław 2021.

- SLIVKA 1978 SLIVKA, Michal: Archeologický výskum zaniknutej šľachtickej kurie vo Vojkovciach, okres Košice-vidiek (Archäologische Untersuchung einer verfallenen Adelskurie in Vajkovce, Bezirk Košice-Land). *Archaeologia Historica* 3 (1978) 303–323.
- SZÓCS 2018 SZÓCS Péter Levente: Adatok Nagybánya és vidéke középkori egyházi topográfiájához. In: *Genius loci. Laszlovszky 60.* Eds: Mérai, Dóra – Drosztmér, Ágnes – Lyublyanovics, Kyra – Rasson, Judith – Papp Reed, Zsuzsanna – Vadas, András – Zatykó, Csilla. Budapest 2018, 103–107.
- SZÓCS 2020 SZÓCS Péter Levente: A kegyelet és a kegyesség emlékei a nagybányai Szent István-templom körüli temető kora újkori sírjaiban. In: *Peregrináció és erudíció. Tanulmányok Tonk Sándor tiszteletére.* Szerk.: Bogdándi Zsolt – Lupescuné Makó Mária. Kolozsvár 2020, 435–452.
- SZÓCS 2021 SZÓCS Péter Levente: „... ligaturaque munitum”. A nagybányai Szent István-templom régészeti feltárása során előkerült könyvveretek. In: *Arte et Ingenio. Tanulmányok Kovács András hetvenötödik születésnapjára.* Szerk.: Gálfi Emőke – Kovács Zsolt – P. Kovács Klára. Kolozsvár – Budapest 2021, 707–720.
- SZÓCS 2022 SZÓCS Péter Levente: Nagybánya középkori plébániatemplomáról: egy régészeti kutatás előzetes eredményei. *Magyar Régészet - Online* 11:2 (2022) 28–36.
<https://doi.org/10.36245/mr.2022.2.4>
- SZÓCS – POP 2020 SZÓCS, Péter Levente – POP, Dan: Cercetări arheologice privind biserica Sf. Ștefan, Baia Mare. Rezultate preliminare (Archeological observations on the St. Stephan Church of Baia Mare. Preliminary results). In: *Arhitectura religioasă medievală din Transilvania VI.* Coord. Szócs, Péter Levente. Satu Mare 2020, 227–251.
- TELCEAN 1976 TELCEAN, Ecaterina: Tezaurul de la Visuia, sec. XVI (Le trésor de Visuia, XVI-e siècle). *File de istorie* 4 (1976) 207–216.
- VADAY – HANCZ 2002 VADAY Andrea – HANCZ Erika: Középkori temető és telep részlete Balassagyarmaton (Mittelalterlicher Friedhof und Siedlungsdetail in Balassagyarmat). *A Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve* 26 (2002) 49–80.
- VELTER – DUMITRIU 2012 VELTER, Ana-Maria – DUMITRIU, Luminița: *Tezaurul de secol XVII de la Șopteriu. Studiu de orfevrărie și de numismatică.* Cluj-Napoca 2012.
- WICKER 2002a WICKER Erika: Bácsalmás-Óalmás, Homokbánya 16–17. századi rác temetője. In: *A hódoltság régészeti kutatása. A Magyar Nemzeti Múzeumban 2000. május 24–26. között megtartott konferencia előadásai.* Szerk.: Gerelyes Ibolya – Kovács Gyöngyi. Budapest 2002, 225–236.
- WICKER 2002b WICKER Erika: Muzulmán elemek a hódoltság kori rácok temetkezési szokásaiban (Muselmanische Elemente unter den Bestattungbräuchen der Razen in der Türkenzeit). *Cumania* 18 (2002) 95–124

- WICKER 2003 WICKER Erika: Adatok a hódoltság kori délszlávok temetkezési szokásaihoz (Angaben zum Bestattungsritus der Südslawen zur Zeit der Türkenherrschaft). *Cumania* 19 (2003) 19–84.
- WICKER 2008 WICKER Erika: *Rácok és vlahok a hódoltság kori Észak-Bácskában* (Rác and Vlach People in the Northern-Bácska Region During the Turkish Rule). Kecskemét 2008.
- WICKER – KÓHEGYI 2002 WICKER Erika – KÓHEGYI Mihály: A katymári XVI–XVII. századi rác temető (Der südslawische Friedhof von Katymár aus dem 16.–17. Jahrhundert). *Cumania* 18 (2002) 5–94.
- WOLTERS 1996 WOLTERS, Jochem: Drahtherstellung im Mittelalter. In: *Europäische Technik im Mittelalter, 800 bis 1400. Tradition und Innovation*. Hrsg.: Lindgren, Uta. Berlin 1996, 205–216.

MEDIEVAL AND EARLY MODERN PINS FROM BAIJA MARE

Péter Levente Szócs

A great number of cloth accessories have been discovered as a result of the archaeological research of medieval and early modern sites, especially churchyard cemeteries, during the last decades. Among these finds, the most spectacular are the pins and other relics of headwear. Several discoveries, however, suggest that pins were used to secure other parts of clothing, too. Despite the growing number of these finds, some aspects of their use and distribution remain unclear. The paper presents pins from the churchyard cemetery of the one-time Parish Church of St. Stephen in Nagybánya (Baia Mare, Romania); and analyses the chronology, distribution, and function of similar items discovered on the territories of the Kingdom of Hungary that date to the Middle Ages and early modern period. Most of the Baia Mare pins are made of drawn bronze wire and have small spherical heads, but some were made of twisted wire. Three decorative pins were made of gilded silver and are provided with decorative heads (nos. 23, 24, and 25). Even though its shank is missing, one of these (no. 25) is quite spectacular: it has a large spherical head with filigree decoration and precious stones. This last item has close analogies from across the lands of the Kingdom of Hungary in the early modern period, with these coming to light in other churchyard cemeteries and even in treasure-hoards, which shows their value for contemporaries.

While quite extensive, the distribution of decorative pins suggests that these objects were aimed at different consumer groups, as they were made of different materials and featured different decoration. The users of those pins made of more valuable materials and produced using greater technical knowledge were members of the higher social strata, while the users of those made of poorer-grade silver – pins of lower quality but similar by and large to the more valuable pieces – were mostly commoners, albeit wealthier representatives of this group. On the other hand, the number and wide distribution of simple pins made of bronze wire with small button heads indicates their frequent and varied use, regardless of the social backgrounds of the users, and it may be said that these were artefacts for everyday purposes.

A BISKUPIJA-CRKVINA LELETHORIZONTRÓL EGY ZALAVÁR-VÁRSZIGETI AGANCSFARAGVÁNY KAPCSÁN

Szőke Béla Miklós

A LELET ÉS PÁRHUZAMAI A KAROLING PANNÓNIABAN

2023 nyarán, a Zalavár-Vársziget déli harmadában fekvő, 13. századi kolostornégyszög maradványainak feltárása során, a déli szárny közelében több olyan oszlopgödör került elő, amelyeket egy nagyobb földfelszíni faépület tartóoszlopai számára ástak. Az épület az oszlopgödrök mérete, kialakítási módja és betöltése alapján bizonyosan a 9. századi Mosaburgban, Priwina és fia, Chezil (Kocel) erődített udvarházában állt.

A 0/145 m-es mérőpont melletti, sárga homokos-agyagos altalajba ásott, lekerekedő sarkú négyszögletes oszlopgödör sötétbarna agyagos, szürke földdel, apró kavicsal, faszéncsíkokkal kevert rétegsorának közepén egy 15–16 cm átmérőjű, négyszögletesre bárdolt, egyenesen levágott aljú fa oszlop maradványa mutatkozott nagyobb faszéncsíkok formájában. A gödör jelentkezési szintjén egy 2–3 cm vastag habarcsos sáv húzódott (9. századi járószint?). Nagyjából ezen a szinten, az oszlopgödörtől mintegy 1 méterre északra, egy nagyméretű disznócombcsont mellett, egy gímszarvasagancsból hasított lap került elő, egyik végén meglepő faragvánnyal. A tárgy ugyanis nemcsak formájában, hanem méretében is pontos mása annak a madár alakú szíjvégnek, amely Zalavár-Várszigeten több sírban is a csatos szíjszorító sarkantyúgarnitúra felkötő szíjának, a csat – bújtató – szíjvég hármasként a része.

A gímszarvas agancsából kivágott lemez teljes hossza 10,67 cm, szélessége 2,9 cm, vastagsága 0,8 cm. A szíjvéget az agancslemez keskenyebb végén kezdték kialakítani (a madár alak hossza 5,28 cm, a fejrész hossza 1,47 cm, szélessége 0,8–0,9 cm, a szárny félköríves indulásánál a szélesség 2,2 cm, súlya 25,5 g). A nagy vonalakban felvázolt, de még befejezetlen faragványon a madár alak végét egy keresztben bevésített vonal jelezte. Innen kezdődően kellett volna az agancslemez a szíjvég felerősítő szegecsei számára kissé lemélyíteni, ez azonban már teljesen elmaradt (1. ábra).

A csatos szíjszorító sarkantyútípus egyik vezérellete a Karoling-kori elit férfi viseletének. Kezdetben nem volt egyértelmű, hogy a madár alakú szíjvég kizárólag a sarkantyúgarnitúra része, ezért a gombos végű szíjvégekkel való hasonlóság miatt – különösen azokkal, amelyeknek a körvonala a madár alakúként külön választottakra emlékeztetett – a deréköv díszének is tartották.¹ A Dunum 326. és Zalavár 269. sírban talált sarkantyúgarnitúrák közzététele után azonban világossá vált, hogy a madár alakú szíjvégek csak a sarkantyúk felkötő szíjához tartozhatnak.

A sarkantyúnak egy nehéz és egy könnyű variánsa van, utóbbinál a felkötő szíj madár alakú szíjvégét néha egyszerűbb, nyújtott U alakú szíjvég helyettesítette – ahogy egyébként a horvát tengermelléken ritkán az is előfordult, hogy a madár alakú szíjvéget nem csatos, hanem lemezes szíjszorító sarkantyúk felkötő szíjára szerelték.

Zalavár-Várszigeten az első, ún. nehéz variánshoz tartozó csatos felerősítésű sarkantyúgarnitúrát még Fehér Géza tárta fel a 269. sírban (2.1. és 3. ábra). Az ezüst tausírozású vas sarkantyúpár, amelynek tövisére egy sraffozással kitöltött háromszögekkel díszített rézhengert húztak, egy 15–16 éves kamasz fiú bokáinál került elő, a felkötő szíjnak azonban csak a stilizált madár alakú vas szíjvégei (H: 7,1–7,2 cm, Sz: 2,5 cm) és bábos díszű bújtatói voltak meg, a csatok

A szerző régész, a HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont Régészeti Intézetének tudományos tanácsadója (szoke.bela@abtk.hu).

¹ GIESLER 1974, 525.

1. ábra. Zalavár-Vársziget, félkész agancs faragvány madár alakú szíjvégről.

(Fotó: György László, Magyar Nemzeti Múzeum)

Fig. 1. Zalavár-Vársziget, semi-finished carving from antler, a bird-shaped strap-end on which work was discontinued.

(Photograph: László György, Hungarian National Museum)

hiányoztak.² Ugyanilyen módon díszített, és ugyancsak a nehéz variánshoz tartozó sarkantyúpár került elő a 23/19. sírban nyugvó 45–55 éves férfi bokái fölött egy textildarabba tekerve. A felkötő szíjazathoz azonban a madár alakú szíjvégek (H: 7,2 cm és 6,25 cm, Sz: 3,3–3,4 cm) és bábos díszű bújtatók mellett itt már hasonlóan díszített csatok is tartoztak (2.2. ábra).³ Végül az előbbieknél kisebb és kivitelében is gyengébb minőségű, a könnyű variánshoz tartozó csatos felerősítésű sarkantyú volt a 304. sírban, ugyancsak egy 15–16 éves kamasz fiú sírjának lábvégeiben, a csontváz szintjénél 22 cm-rel magasabban, azaz a sarkantyút valószínűleg a koporsóra tették. Ez sem volt tehát viseleti helyzetben, ráadásul a párból csak az egyiket tették a sírba és csatos-szíjveges felkötő szíj nélkül. Ezért az 50-es évek ásatási eredményeit 1963-ban közlő Cs. Sós Ágnes nem is tekintette sírleletnek, hanem csak a szelvényből előkerült szórványynak.⁴ Szerencsére az előkerülési körülményeket pontosan feljegyezték, ezért legalább utólag sírleletként számolhatunk vele.

Mindhárom várszigeti sarkantyú vagy sarkantyúgarnitúra Priwina és Chezil magántemploma, a 850. január 24-én Mária Szűzanya tiszteletére felszentelt templom körüli temető keleti és északkeleti részében, egymástól nagyobb távolságra került napvilágra, ezért nagy valószínűséggel nem volt az eltemetettek között szorosabb családi kapcsolat. Említésre érdemes azonban, hogy a 23/19. sír, amelyben egy érett korú férfi feküdt, azon a palánkfalon belül került elő, ami a Mária-templom szentélye mögött egy nagyjából 20 × 20 méteres területet, feltehetően Priwina és Chezil szűkebb rokonságának a temetkező helyét vette körül. A másik két sírt ezen kívül, a templomtól jóval távolabb, a Karoling-kori temető kelet felé eső utolsó soraiban ásták meg, feltehetően a 9. század végén.

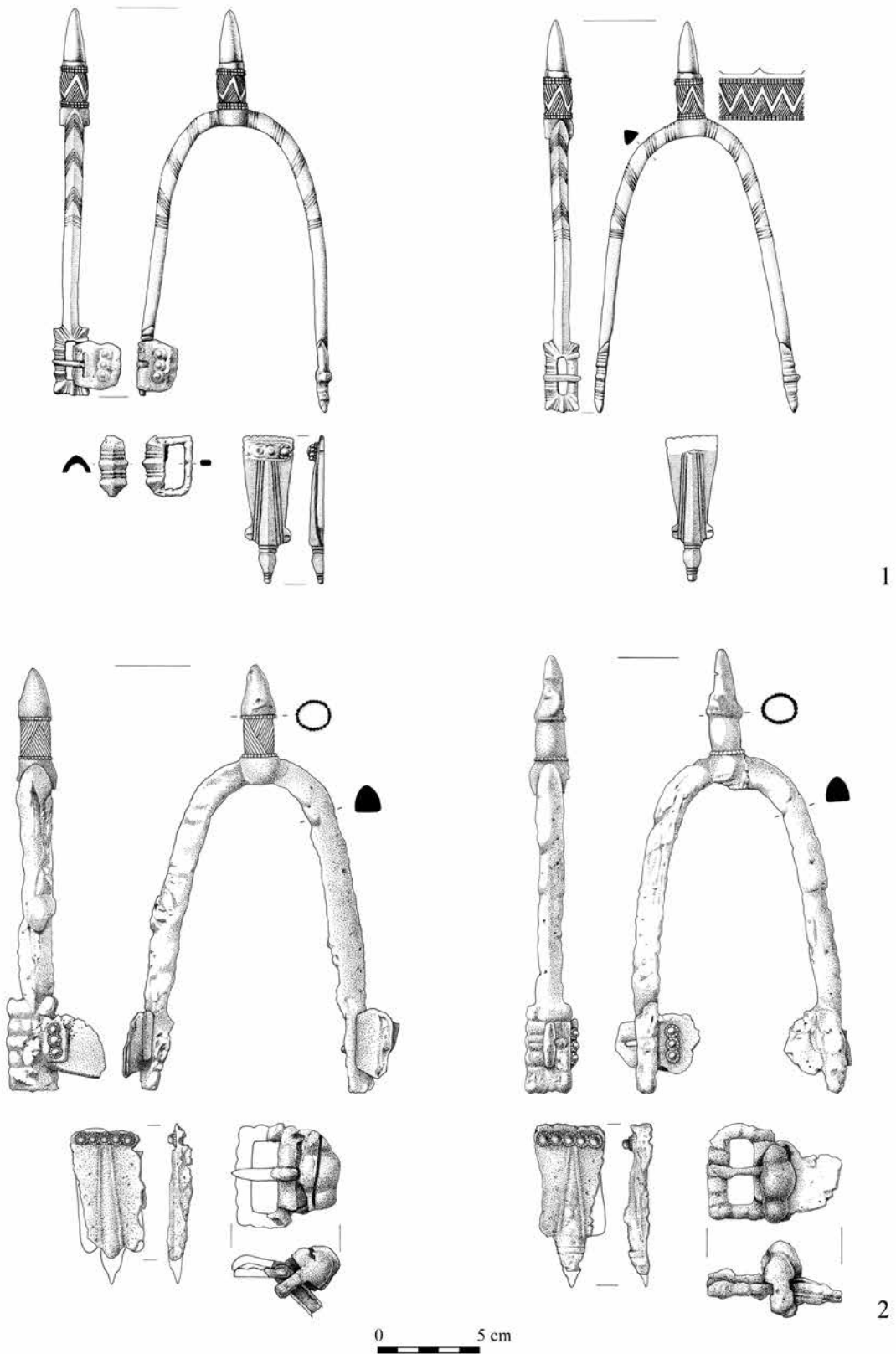
A várszigeti 269. sír sarkantyúpárjával részleteiben is megegyező sarkantyúgarnitúra volt a Várszigettől nyugatra fekvő Zalasabar-Borjúállás szigeten a 296. sírban, egy fiatal, mindössze 9–11 éves gyermek sírjában.⁵ A szigeten Priwina kíséretének egyik vezető tagja épített ki egy fapalánkkal körülvett udvarházat, amelynek fából épített templomát pár nappal a várszigeti Mária-templom felszentelése után, ugyancsak 850 januárjában szentelte fel a salzburgi érsek. Feltűnő ugyanakkor, hogy Mosaburg főtemploma, a 850-es évek második felében Hadrianus mártír tiszteletére épült zarándoktemplom körüli, jóval kiterjedtebb temetőnek egyetlen sírjában sem bukkant fel ez a sarkantyútípus.

² SÓS 1963, 45, 62–63, Taf. L; SZŐKE 2014; SZŐKE 2019, 107. ábra 2.

³ A szerző ásatása, közöletlen.

⁴ Magyar Nemzeti Múzeum, ltsz. 54.37.52.

⁵ MENDE 1999, 240.

2. ábra. Zalavár-Vársziget, 1. 269. sír; 2. 23/19. sír, sarkantyúgarnitúrák. (Rajz: Posztobányi Péter)
 Fig. 2. Zalavár-Vársziget, 1. Grave 269; 2. Grave 23/19, sets of spurs. (Drawing: Péter Posztobányi)

3. ábra. Zalavár-Vársziget, 269. sír, sarkantyúgarnitúra. (Fotó: Dabasi András)
 Fig. 3. Zalavár-Vársziget, Grave 269, set of spurs. (Photograph: András Dabasi)

Megtalálható ugyanakkor – bár jóval gyengébb minőségben és egyszerűbb kivitelben – Mosaburg vonzaskörzetében, egyes, a grófság szolgálatában álló közösségek vezetőinek sírjában is. Az egyik sarkantyúpár a Zalavár-Várszigettől északra fekvő Rezes vadászháznál feltárt temető teljesen feldúlt 1. sírjából került elő, amelyben feltehetően egy felnőtt férfi feküdt.⁶ Mindkét sarkantyúnak hiányzott a tuskéje, ráadásul az egyik sarkantyú enyhén deformálódott is, de a sarkantyúk jó minőségű vasból készültek, és a nehéz variánshoz tartoztak. A felkötő szíjhoz tartozó szerelékből csak egy, a garnitúrához tartozó bábos díszű csat maradt meg, amit azonban a medence táján találtak, ezért feltehetően másodlagosan, övcsatként használták.⁷ Ezzel szemben a könnyű variánst képviselte az a sarkantyúgarnitúra, ami Garabonc-Ófalu I. 70. sírjában, egy 46–55 éves férfi bokáinál viseleti helyzetben feküdt a felerősítő szíjazattal együtt. A jobboldali sarkantyú egyik szára a hosszú használat során eltörött és rézforrasszal javították meg. A felkötő szíj szerelékei is egyszerűbbek, a szíjvég sem madár alakú, hanem díszítetlen, nyújtott U alakú veret.⁸

Tanulságos, hogy a mosaburgi templomok körüli csatos szíjszorító sarkantyús sírokban leginkább a fiatalon, még a felnőtt kor kezdete előtt vagy körül elhunytak feküdtek, kivéve azt az egyetlen érett korú férfit, akit a Mária-templom palánkfalal körülkerített részében temettek el. A társadalmi státusszal összefüggő funkciót jelzi, hogy a környező szigetek szolgálonépi közösségeinek teljesen feltárt temetőiben legfeljebb egy-két, de mindig érett korú felnőttek lábán volt sarkantyúgarnitúra. Azaz a mosaburgi fiatakorúak esetében inkább a születési előjogok, míg a felnőtteknél a betöltött funkció jogosította a viseletre.

⁶ A csontvázból egyetlen csont sem került a múzeumba.

⁷ SZŐKE 2023, 115, Abb. 8, Taf. 1.1.

⁸ SZŐKE 1992, Taf. 24.

Végül még egy, az előkerülés közelebbi adatainak ismerete és a felkötő szíj szerelékei nélkül előkerült csatos felerősítésű sarkantyúról tudunk „Somogy megyéből”.⁹ A mosaburgi grófság területén kívül, de még a Karoling Pannónia tartományon belül pedig csak a Dunakanyarban, Esztergom-Hévízen, a Bajcsy-Zsilinszky utca 26. alatti házépítés során került elő egy, a tövisén a zalaváriakhoz hasonlóan díszített, csatos felerősítésű példány, ugyancsak a felkötő szíj szerelékei nélkül.¹⁰

A BISKUPIJA-CRKVINA HORIZONT

A madár alakú szíjvéges sarkantyúk meghatározó szerepet játszottak a korszak kezdetét jelképező Biskupija-Crkvina (Blatnica-Mikulčice) horizont kialakulásában és keltezésében.¹¹ A sarkantyútípus első jó minőségű, többször gazdagon díszített és/vagy bronzból vagy ezüsből is készült, madár alakú szíjvéges változatai a tengermelléki dalmáciai központok temetőiben található meg, ráadásul többször is ugyanazon bizánci uralkodó, V. Konstantinos Kopronymos ([718] 741–775) és fia IV. Leó ([750] 775–780) arany solidusával együtt. Ez alapján sokáig magától értetődő volt, hogy ezt a sarkantyúfajtát nemcsak Dalmáciában, de a Karoling Birodalom északi határán (Kelet-Frízföld, Dunum, 326. sír) is a 8. század második felétől, utolsó harmadától a 9. század elejéig keltezzék.¹²

Ezzel szemben a mosaburgi grófság területén előkerült példányok semmiképpen nem keltezhetőek a 9. század közepénél korábbi időre. Priwina, és fia Chezil ugyanis csak 838–840-ben kapta Német Lajostól (Kr. u. 804 k.–876) előbb hűbérbe, majd 847-től teljes tulajdonba Alsó-Pannóniának az Alsó-Zalavölgyben elterülő részét, és kezdte el Zalavár-Várszigeten kiépíteni erődített udvarházát (*munimen Priwinae, castrum Chezilonis*). Mivel pedig a salzburgi érsek 850. január 24-én szentelte fel Mária Szűzanya tiszteletére Priwina magántemplomát, majd pár nappal később, *foris civitatem* a szomszédos Zalaszabar-Borjúállás szigeten a Priwina körüli kíséret egyik nemesi családjának a magántemplomát,¹³ az ezek körül létesült sírkertekben nem temetkezhetek korábban. Annak ellenére sem, hogy a Mária-templom szentélye mögötti, palánkfalal körülvett sírkertben egy karddal, sarkantyúval eltemetett nemes mellé is betették V. Konstantinos Kopronymosnak és IV. Leónak egy arany solidusát (20/19. sír). Ha ezek után keltezés szempontjából továbbra is relevánsnak tekintjük ezeket az arany solidusokat, akkor hiteles történeti magyarázatot kell adnunk arra a legkevesebb száz év különbségre, amely a mosaburgi, illetőleg a birodalomban¹⁴ és a dalmát tengermelléken talált sarkantyúk között feszül.¹⁵

TÖRTÉNETI EVIDENCIÁK

Az Avar Kaganátus mintegy 20 évig tartó agóniája 811-ben zárul le, amikor Nagy Károly hívására Aachenbe érkeztek az avar kagán személyes képviselője (*canisauci*), a kaganátus nyugati felének vezetője (*tudun*) és a Duna menti szláv előkelők és törzsi vezetők (*et alii primores ac duces*

⁹ NAGY 1913, 251 (rajz ugyanott, képszám nélkül). A közlemény szerint a lelet a Magyar Nemzeti Múzeumba került, ahol mára sajnos nyoma veszett. Végül talán erről a sarkantyútípusról van szó a Horváth László által Balatonszentgyörgy-Vasútállomáson feltárt temetőben is, lásd BAKAY 1978, 188.

¹⁰ MRT 5, 8/6. lelőhely, 40. t. 11. A Dunától északra csak kevés lelőhelyről ismert ez a sarkantyútípus, így pl. Délnyugat-Szlovákiából, Borovce (Vágbori) 221. sírból, STAŠSIKOVÁ-ŠTUKOVSKÁ 2008, 350, Abb. 8.

¹¹ KIND 2007, 554.

¹² VINSKI 1970; GIESLER 1974. A kronológiai feszültségekre már WERNER 1979 felhívta a figyelmet.

¹³ SZÓKE 2019, 407–409. Ezzel szemben MÜLLER 1994, 92 szerint ez Wittimar templomával azonos, amit Adalwin salzburgi érsek 864-ben, Krisztus születése másnapján szentelt fel.

¹⁴ KIND 2007.

¹⁵ Összefoglalóan PETRINEC 2009, 192–203.

Slavorum circa Danubium habitantium), hogy döntsenek a Kaganátus további sorsáról.¹⁶ 812-ben pedig ugyancsak Aachenben Bizánc és a Karoling Birodalom között jött létre egyezés, amelynek eredményeként az Adriai tengerparti kikötővárosok Bizánchoz, a tengermelléki területek pedig a Karoling Birodalomhoz kerültek. Az új *status quo* rendező elve mindkét esetben Nagy Károly birodalmi álma, a *Renovatio Imperii Romanorum*, hogy integrálja mindazon területeket a birodalmába, amelyek hajdan a Nyugatrómai Birodalomba tartoztak – s ebben fia, Jámbor Lajos is követte őt. Ennek szellemében restaurálták az antik *Pannonia* tartományt, és csatolták a Dunántúlt (*Pannonia Superior*) és a Száva-Dráva közét (*Pannonia Inferior*) közvetlenül is a birodalomhoz, és említették a források a Szávától délre fekvő, Karoling érdekszférába került területeket is antik nevükön (*Dalmatia et Liburnia*). Ebben a rendszerben pedig magától értetődő, hogy a római *limesen* túli népességet, a morvákat, cseheket, abodritákat és más Elba menti szláv törzseket a hajdani *Barbaricum*ban lakó *foederati* utódainak tekintették.¹⁷

Priwina és 'népe' kapcsolatáról mindennél árulkodóbb a *Conversio Bagoariorum et Carantanorum*¹⁸ szerzőjének szóhasználata: ennek a 'népnek' ugyanis nemcsak neve nincs, de utalás sem történik *gensre* vagy *natióra*, amelyet pedig jogosan és helyénvalón használt volna, ha Priwinát vérségi kötelék kötötte volna népéhez. Ehelyett a *populus* megjelölést használta, amikor arról számolt be, hogy Priwina megtelepedésekor *et circumquaque populos congregare* („mindenünnen népeket gyűjtött maga köré”). Tette ezt nyilvánvalóan azért, mert a *populus* terminus hűebben fejezte ki népének az *antiquitas* politikai társadalom-fogalmában (*civilis societas*) gyökerező jellegét, mint a „természetes” eredet vagy rokonság és a származás közösségét kifejező *gens*, illetőleg a szűkebb regionális csoportot jelölő *natio*. Priwina nyilvánvalóan nem a szó szoros értelmében vett 'népet' gyűjtötte maga köré, nincs szó *colluvies gentium*ról sem, mert nem egyfajta törzsszövetséget létesített. Itt – mint az éppen ezen a környéken feltárt avar kor végi temetők bizonyítják – a korszak település- és népsűrűségéhez képest amúgy is elegendő lakosságot talált, sőt ilyen szempontból a vidék népességszámában talán még felül is reprezentált. A 'népességgyűjtés' alatt ezért sokkal inkább a kora feudális adminisztratív központ, Mosaburg/Zalavár működtetéséhez szükséges, specializálódott népesség toborzását kell értenünk.¹⁹

A 811–812-ben kötött aacheni egyezményektől a keresztény térítésben elért első sikerekig, az első templomok felépítéséig és a keresztény hitbe beavatott új társadalmi elit kialakulásáig több évtized telt el, nemcsak a birodalom új provinciáiban, hanem a *foederati* népeknél is. Az első vezetők – Dalmáciában és Liburniában Borna, majd Ladasclacus (Vladiszláv) és Ljudemisl, Alsó-Pannóniában Ljudevit, majd Ratimar, míg a *foederati* morváknál Moimar – megkeresztelkedésükkel politikailag és vallásilag is alávetették magukat Jámbor Lajosnak ([774] 814–840), de a Karoling szervezeti formák és kulturális habitus meghonosításában még alig értékelhető eredményt értek el. Sőt majdnem mindegyikük „csalódást” okozott azzal, hogy azt gondolták, a frank támogatással

¹⁶ Ann. regni Francorum a. 811, SZŐKE 2018a.

¹⁷ Az eltérő jogállás megmutatkozott már abban is, ahogy a Karoling Birodalom érdekszférájába került keleti térség vezetőit név- és titulushasználat szempontjából megkülönböztették egymástól. Az egyik csoportba tartozóknál, jellemzően a *limesen* túli *Barbaricum* morva, cseh, abodrita stb. fejedelmei esetében a *dux*, *princeps*, *rex* rang után mindig megjelent a vezetett nép neve is, a régi-új provinciák vezető tisztviselőit ezzel szemben pusztán keresztnéven említették, a birodalom törzsterületén belül közigazgatási feladatot betöltő birodalmi arisztokrata Karoling-főtisztviselő, királyi vazallus megnevezési gyakorlatával szinkronban. De markáns a különbség a két csoport tagjai közt abban is, miként vettek részt a birodalom ügyeiben. A *foederati* vezetői, ha személyesen vagy követek révén voltak jelen a birodalmi gyűléseken, arról, mint diplomáciai eseményről, az évkönyvek is megemlékeztek, a provinciák vezetőiről csak akkor esett szó, ha speciális feladatokkal bízták meg őket, egyébként inkább magán- és adománylevelekben találkoztunk velük. Az itt tárgyalt kérdésekről adatokkal alátámasztva, részletesen lásd ANČIĆ 1997; SZŐKE 2021.

¹⁸ WOLFRAM 2012.

¹⁹ SZŐKE 2014, 59–68; SZŐKE 2019, 198–200.

szerezett vagy ez által megerősített hatalmat a maguk javára fordíthatják, és függetleníthetik magukat a Karoling Birodalomtól.

Az őket követők már sokkal inkább reálpolitikusok voltak és maradtak. Ekkortól beszélhetünk tényleges változásokról, ekkor épültek meg az első templomok, és erősödött meg az új, keresztény szellemiségű társadalmi elit is. Pannóniában kifejezett sikertörténet volt Priwina ([?] 830 k.–861) és fia, Chezil (Kocel) ([?] 861–875 k.) tevékenysége. De közel hasonló fejleményekről beszélhetünk a *provincia Dalmatiae et Liburniae* váltó *regnum Croatiae*ban I. Trpimir (845–864) alatt, akinek a neve a cividalei evangéliumban egy 860 előtti közös fellépés emlékeként Priwina neve mellett szerepelt. És ugyanitt bukkan fel a *foederati* morvák fejedelmének, Rastislavnak (846–870) a neve is, aki olyannyira megértette az új vallás és terjesztőinek a szerepét és jelentőségét, hogy 862-ben III. Mikhaél (840–867) bizánci császárhoz fordult „püspököt vagy tanítót kérni népe számára”, hogy a *regnum*mal elválaszthatatlanul összefonódott *sacerdotium* szorításán lazítson.²⁰

RÉGÉSZETI EVIDENCIÁK

A Karoling Birodalom katonai sikereit nem követte tömeges áttelepülés, nem egy egész nép kerekedett fel, hogy új hazára leljen, mint tette ezt a hunoktól az avarokig egy sor nép. A hódítás célja nem egy új haza keresése, hanem egy mélyreható politikai, hatalmi átrendezés, társadalmi szerkezet- és kulturális identitásváltás elérése, hogy az annektált terület népessége egy lassú – akár több generáción át is zajló – integrációs, akkomodációs és akkulturációs folyamaton keresztül alkalmazkodjon az új feltételekhez, és váljon egy keresztény etikára épülő, kora feudális társadalommá, a Karoling Birodalom szerves részévé.²¹

A 9. század első fele régészeti szempontból ezért nagyon sokszínű, mozgalmas időszak. Ebben a fázisban nemcsak a vazallus fejedelmek körüli elit, a katonai kíséret tagjai, de az új provinciák lakosai is még az avar korban kialakult és megszokott rutin szerint éltek és temették el halottaikat.²² A kulturális hagyaték azonban az avar kor végére egyre színesebbé vált, az avar mellett/helyett megjelentek egyes nyugati fegyverfajták és viseleti elemek (pl. langsax, szárnyas lándzsa, köpűs nyílhegy, horgas sarkantyú, nyugati típusú kengyel), a nők viselete pedig új gyöngyfajtákkal és a drótkészerek egész sorozatával gazdagodott; utóbbiak már a közös nagy Duna menti – kelet-alpi – nyugat-dunántúli térség avar és szláv nőinek leleményei. A Karoling terjeszkedés egyik meghatározó, de oksági oldalról megnyugtatóan máig nem tisztázott következménye, hogy a közvetlen vagy közvetett avar uralom alatt élt szláv törzsek ebben a néhány évtizedben hagytak fel a halotthamvasztás szokásával, és tértek át a korhasztásos/csontvázas temetkezésre.²³

Kérdés, mennyi időnek kellett eltelni az aacheni békétől addig, hogy kialakuljon az az új, keresztény szellemiségű társadalmi elit, amelyik már igényelte és amelyik számára lehetővé vált, hogy a hadfelszerelésnek és a viseletnek a birodalomban elterjedt eszközeit, sarkantyúgarnitúráit és kardjait beszerezze.²⁴ Ezek a jó minőségben, igényes anyaghasználattal és technológiával készült tárgyak, amelyek a Biskupija-Crkvina (Blatnica-Mikulčice)²⁵ horizont vezérleletei, magas mesterségbeli tudással rendelkező műhelyekből kerültek ki. Mivel ezek viselői a hiteles, jól dokumentált esetekben templomban, vagy templom körüli temetőben nyugodtak, ezért

²⁰ Vita Methodii c. 5 (BUJNOCH 1958, 88.)

²¹ Hasonlóan ahhoz, ahogy közel fél évszázaddal korábban a kelet-alpesi és karantán-szlávoknál történt, lásd ŠTIIH 2014.

²² A Szávától délre fekvő térség kései avar – avar kor végi leleteiről PETRINEC 2019; PETRINEC 2022.

²³ Ennek a rítusváltásnak köszönhető például, hogy a lakatlan(nak hitt) Duna menti sávban láthatóvá vált egy olyan lakosság, amelynek a leletanyagában a Karoling mellett világosan jelen van az avar kulturális hagyomány is, lakóinak közös identitását pedig egy sajátos temetkezési szokás, a csonkolt marhakoponyás temetkezés (Wimmtól Sopronkőhidáig) jelképezi.

²⁴ VINSKI 1970; PETRINEC 2009; JURČEVIĆ 2019.

²⁵ ROBAK 2017, különösen 150–152; SZŐKE 2018b.

ez a lelethorizont nem keltezhető korábbra, mint hogy az első templomok megépültek, és az új társadalmi elit megszilárdult – nemcsak Mosaburgban, és a grófsághoz tartozó nemesi udvarházakban (ahol a *Conversion*nak köszönhetően többször napra is pontosan tudjuk, mikor szentelték fel a templomokat), hanem a tenger melléki horvátok és a *foederati* morvák területén sem.

I. MIKLÓS ÉS II. ADORJÁN PÁPA, VALAMINT V. KONSTANTINOS KOPRONYMOS ÉS IV. LEÓ ARANY SOLIDUSA

Térségünk történetében különösen turbulens időszak I. Miklós (858–867) és II. Adorján (867–872) pápa regnálásának ideje. I. Miklós az első pápa, aki tudatosan törekedett arra, hogy Róma fennhatóságát az egész keresztény világra kiterjessze, az újonnan megtért területeket a tartományi egyházak fennhatósága alól kivonja és közvetlenül Rómától függő püspökségeket hozzon létre. A terjeszkedésnek kiváló terepe volt a frissen megtért Nyugat-Balkán és a Kárpát-medence. Már uralkodása kezdetén bejelentette igényét a thessalonikéi vikariátus feletti jurisdictióra, ami alatt mindkét Illyrikumot és Pannóniát értette. Ezért, miközben Bizánc igyekezett hatalmát a keleti Illyrikumra kiterjeszteni, Dalmáciában pedig egy sor várost és szigetet ellenőrzése alá vonni, I. Miklós egy közvetlenül Róma alá rendelt püspökséget létesített a dalmáciai Ninben, és hathatósan közreműködött a bolgár egyház megszervezésében is, amit I. Boris (852–889) bajor szerzetesek közvetítésével Rómára bízott²⁶ – nagyjából egy időben azzal, hogy a bizánci Konstantin és Metód morvaországi missziója elkezdődött. A bolgár kérdés, és ezzel Bizánc és Róma rivalizálása az újonnan megtért területek feletti fennhatóságért a Balkánon 870-ben, a konstantinápolyi zsinat végén dőlt el, amikor I. Basileios ([836] 867–886) császár parancsára Ignatios pátriárka Bulgáriába küldte az első bolgár érseket, Josephet és tíz püspököt rendelt alá. Ugyanekkor ért véget a bizánci misszió is a morváknál, miután II. Adorján Chezil (Kocel) kérésére Metódot Sirmium²⁷ székhellyel Pannónia érsekévé tette, és közvetlenül Róma alá rendelte.

I. Miklós és II. Adorján működésének idejére már az egész keleti térségben felnőtt az az új, keresztény szellemben nevelkedett generáció, amelyik értette és tudta, mit jelent a Karoling Birodalom és a Róma által vezetett keresztény világban élni és érvényesülni, és tudatosan vett részt annak alakításában. Nem véletlen, hogy a 860–870-es években a térség összes potenciális szereplőjének a nevét megtaláljuk a *cividalei evangélium*ba. Ők azok, akik közvetve, vagy közvetlenül részt vettek azokon a tárgyalásokon, amelyeken az újonnan megtérített népesség jövőbeli sorsa volt a tét, és amelyeken magukat is elkötelezték az egyik vagy a másik fél mellett.²⁸ Ezzel párhuzamosan kulturális arculatuk, megjelenésük is egységesült, és létrejött a csak a Karoling Birodalomnak a keleti határvidékére jellemző Biskupija-Crkvina (Blatnica-Mikulčice) lelethorizont.

²⁶ Rómából Formosus portói és Paulus populoniai püspökök, a bajoroktól pedig Ermanrich passauai püspök vezetésével kezdték meg a térítést, lásd még *Responsa Nicolai papae I. ad consulta Bulgarorum*, NÓTÁRI 2007, 213–235.

²⁷ Nem véletlen, hogy II. Adorján éppen *Illyrikum* és *Pannonia inferior* hajdani központját, Sirmiumot nevezte meg Metód székhelyéül. „A hetven apostol egyikének, Szt. Andronikusnak a széke” 582 óta üresen állt, a 820-as évek végétől azonban bolgár fennhatóság alá került, ezért Metód érsekségének tényleges központja pannóniai támogatójának, Chezilnek a székhelye, Mosaburg lett. A körülményekről részletesen SZŐKE 2019, 246–252.

²⁸ A befolyásolási kísérlet elméletileg Bizánc és Róma felől egyaránt kiindulhatott, azaz nemcsak a bizánci udvarból, hanem I. Miklóstól is érkezhettek követek, akik ajándékkal adhatták az arany solidust. Az a tény azonban, hogy ezekkel a solidusokkal soha nem találunk Bizánra utaló fegyvert, viseleti tárgyat vagy ékszert, azt erősíti, hogy a befolyásolás mégis csak egy irányból, Rómából eredhetett. A solidusok syrakusai műhelyből származása, és a Bizánci Birodalom területén feltűnő hiánya inkább azt erősíti, hogy terjesztésében inkább Róma lehetett érdekelt.

A Biskupija-Crkvina horizont meghatározó lelete V. Konstantinos Kopronymos és IV. Leó arany solidusa,²⁹ amelynek klasszikus értelemben vett keltező értéke nincs, mert a legkésőbbi *terminus post quem* is jóval korábbi, mint a vele előkerült leletek. De éppen azért, hogy a horvát tengermelléktől Mosaburgig egymástól nagy távolságra lévő lelőhelyeket kapcsol össze úgy, hogy a vele előkerült régészeti leletek egy horizontot alkotnak és mindenütt az elitet reprezentálják, azt sugallja, hogy olyan értelemben mégiscsak korhatározó, hogy volt egy rövid, mozgalmas időszak, amikor az elit befolyásos tagjainak ezt a mindig verdefényes, forgalomban sosem volt aranypénzt egyfajta ajándékként, emlékéremként adták.³⁰

IRODALOM

- ANČIĆ 1997 ANČIĆ, Mladen: From Carolingian official to Croatian ruler – The Croats and the Carolingian Empire in the first half of the ninth century. *Hortus Artium Medievalium* 1997, 7–13.
<https://doi.org/10.1484/J.HAM.2.305094>
- BAKAY 1978 BAKAY Kornél: *Honfoglalás- és államalapításkori temetők az Ipoly mentén*. Studia comitatensia 6. Szentendre 1978.
- BELOŠEVIĆ 1980 BELOŠEVIĆ, Janko: *Materijalna kultura hrvata od VII do IX. stoljeća*. Zagreb 1980.
- BELOŠEVIĆ 2007 BELOŠEVIĆ, Janko: *Starohrvatsko groblje na Ždrijacu u Ninu*. Zadar 2007.
- BUJNOCH 1958 *Zwischen Rom und Byzanz. Leben und Wirken der Slavenapostel Kyrillos und Methodios nach den Pannonischen Legenden und der Klemensoita, Bericht von der Taufe Rußlands nach der Laurentiuschronik*. Übersetzt, eingeleitet und erklärt von Bujnoch, Josef. Graz – Wien – Köln 1958.
- GIESLER 1974 GIESLER, Ulrike: Datierung und Herleitung der vogelförmigen Riemenzungen. In: *Studien zur vor- und frühmittelalterlichen Archäologie. Festschrift für Joachim Werner zum 65. Geburtstag. Teil II. Frühmittelalter. Münchner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte. Ergänzungsband 1/III*. Hrsg.: Kossack, Georg – Ulbert, Günter. München 1974, 521–543.

²⁹ Összesen 40 solidus ismert Horvátország területéről (a teljes listát lásd ŠEPAROVIC 2021, Addendum 4), ebből Biskupija Crkvina Mária-templomtól délre fekvő temető hét sírban, és egy nyolcadikban a templom narthexjének az északi felében lévő szarkofágban, továbbá a Skradin melletti Dubravice 34. sírban, és a Trilj melletti Sv. Mihovil lelőhelyen talált női sírban obulusként került elő, míg Nin-Sv. Križ templomnál a 140. sírban az elhunyt kezében volt a solidus. Mindegyik verdefényes és a syrakusai verdében készült. Sírlelet volt még Nin-Ždrijac 161. sírban, Kašić-Maklinovo brdo 52. sírban, további három arany solidus a Sinj melletti Bagajić lelőhelyen (PETRINEC 2009, 224; ŠEPAROVIC 2019, 27–32; ŠEPAROVIC 2021, 67–75), legutóbb pedig Glina közelében Bojna-Brekinjova kosa lelőhelyen feltárt gazdag férfisírban találták meg (MADRACA *et al.* 2017).

³⁰ Bizonyosan nem véletlen, hogy ugyanezen időszakban került sírba néhány Karoling ezüst dénár is a Zrmanja és Cetina közötti térségben. I. Lothár (840–855) ezüst dénárja Nin-Ždrijac 62. sírban, arany és ezüst kétoldalas szőlőfürtcsüngős függőpárok (BELOŠEVIĆ 1980, 131; BELOŠEVIĆ 2007, 147, Pl. LV, és 491, Pl. CXXXIX). Ugyancsak sírból származik egy másik, azóta már elveszett I. Lothár dénár a Buzet melletti Mala Vrataból (ŠEPAROVIC 2019, 38). Végül bizonytalanul Jámbor Lajos ([778] 814–840) vagy Német Lajos ([804] 843–876) ezüst dénárjának határozták meg azt az érmét, amit a Benkovac melletti Lepuriban, a Sv. Martin temetőben szintén sírban találtak (PETRINEC 2009, 223).

- JURČEVIĆ 2019 JURČEVIĆ, Ante: Funde frühkarolingischer Waffen und Reiterausrüstung aus der Entstehungszeit des kroatischen Fürstentums, In: *Bewaffnung und Reiterausrüstung des 8. bis 10. Jahrhunderts in Mitteleuropa*, Internationale Tagungen in Mikulčice IX. Hrsg.: Poláček, Lumír – Kouřil, Pavel. Brno 2019, 67–100.
- KIND 2007 KIND, Thomas: Westliche Einflüsse auf der östlichen Balkanhalbinsel im Spiegel der früh- und hochmittelalterlichen Reitausrüstung. In: *Post-Roman Towns, Trade and Settlement in Europe and Byzantium. Vol. 2. Byzantium, Pliska, and the Balkans*. Ed.: Henning, Joachim. Berlin – New York 2007, 543–612.
<https://doi.org/10.1515/9783110218831.3.543>
- MADIRACA *et al.* 2017 MADIRACA, Vinko – MILETIĆ, Martina – BEKIĆ, Luka – KOPRIVNJAK, Vedran – ZUBIN FERRI, Tea: Ranosrednjovjekovni nalazi s lokaliteta Brekinjova Kosa (Rezultati istraživanja 2011. i 2015. godine) – Early medieval finds from the Brekinjova Kosa archaeological site (Results of excavations in 2011 and 2015) *Archaeologica Adriatica* 11 (2017) 145–215.
<https://doi.org/10.15291/archo.1504>
- MENDE 1999 MENDE Balázs Gusztáv: A Zalaszabar – borjúállási 9–10. századi temető demográfiai vázlata. *Zalai Múzeum* 9 (1999) 225–252.
- MRT 5 HORVÁTH István – H. KELEMEN Márta – TORMA István: *Komárom megye régészeti topográfiája. Esztergom és a dorogi járás*. Magyarország Régészeti Topográfiája 5. Budapest 1979.
- MÜLLER 1994 MÜLLER Róbert: Karoling udvarház és temetője Zalaszabar-Borjúállás-szigetről. In: *Honfoglalás és régészet*. Szerk.: Kovács László. Budapest 1994, 91–98.
- NAGY 1913 NAGY Géza: Adatok a Karoling időszak emlékeihez. *Archaeologiai Értesítő* 33 (1913) 250–254.
- NÓTÁRI 2007 NÓTÁRI Tamás: *A salzburgi historiográfia kezdetei*. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 23. Szeged 2007.
- PETRINEC 2009 PETRINEC, Maja: *Gräberfelder aus dem 8. bis 11. Jahrhundert im Gebiet des frühmittelalterlichen Kroatischen Staates*. Monumenta Medii Aevi Croatiae 3. Split 2009.
- PETRINEC 2019 PETRINEC, Maja: Avar archaeological finds on the eastern coast of Adriatic Sea and its hinterland. In: *Avars and Slavs* (exhibitor catalogue). Eds: Dugonjić, Anita – Rapan Papeša, Anita. Zagreb 2019, 124–147.
- PETRINEC 2022 PETRINEC, Maja: Avar finds on the eastern coast of the Adriatic. In: *Strap End – Avars on the North and the South of the Khaganate. Proceedings of the International Scientific Conference Held in Vinkovci 2020*. Eds: Rapan Papeša, Anita – Dugonjić, Anita. Zagreb 2022, 374–407.
- ROBAK 2017 ROBAK, Zbigniew: The origins and the collapse of the Blatnica-Mikulčice paradigm. *Slovenská Archeologia* 65 (2017) 99–162.

- STAŠŠIKOVÁ-ŠTUKOVSKÁ 2008 STAŠŠIKOVÁ-ŠTUKOVSKÁ, Danica: Wirtschaftsstruktur der Mikroregion des mittleren Váh-Gebiets im Frühmittelalter im Lichte bisherigen interdisziplinärer Forschungen. In: *Das wirtschaftliche Hinterland der frühmittelalterlichen Zentren*. Internationale Tagungen in Mikulčice VI. Hrsg.: Poláček, Lumír. Brno 2008, 345–354.
- ŠEPAROVIC 2019 ŠEPAROVIC, Tomislav: Aachenski mir i ranosrednjovjekovna Hrvatska – numizmatički izvori – Treaty of Aachen and early medieval Croatia – numismatic sources. *Starohrvatska prosvjeta* III. 46 (2019) 23–43.
- ŠEPAROVIC 2021 ŠEPAROVIC, Tomislav: *Bizant na istočnom Jadranu – numizmatički izvori – Byzantium in the Eastern Adriatic Region – Numismatic sources*. Split 2021.
- SÓS 1963 SÓS, Ágnes – BÖKÖNYI, Sándor: *Die Ausgrabungen Géza Fehérs in Zalavár*. Archaeologia Hungarica XLI. Budapest 1963.
- ŠTIH 2014 ŠTIH, Peter: Die Integration der Karantanen und anderer Alpen- slawen in das fränkisch-ottonische Reich. Einige Beobachtungen. Festschrift für Claudia Fräss-Ehrfeld, Teilband I. *Carinthia I* 204 (2014) 43–59.
- SZÓKE 1992 SZÓKE, Béla Miklós: Karolingerzeitliche Gräberfelder I–II von Garabonc-Ófalu. In: Szóke, Béla Miklós – Éry, Kinga – Müller, Róbert – Vándor, László: *Die Karolingerzeit im unteren Zalatal. Gräberfelder und Siedlungsreste von Garabonc-Ófalu I–II und Zalaszabar-Dezsősziget*. *Antaeus* 21 (1992) 41–261.
- SZÓKE 2014 SZÓKE, Béla Miklós: *The Carolingian Age in the Carpathian Basin. Permanent Exhibition of the Hungarian National Museum*. Budapest 2014.
- SZÓKE 2018a SZÓKE, Béla Miklós: What did the Treaty of Aachen do for the peoples of the Carpathian basin? In: *Imperial Spheres and the Adriatic. Byzantium, the Carolingians and the Treaty of Aachen (812)*. Eds: Ančić, Mladen – Shepard, Jonathan – Vedriš, Tripimkir. London – New York 2018, 195–206.
<https://doi.org/10.4324/9781315109848-13>
- SZÓKE 2018b SZÓKE, Béla Miklós: Tauschierte Schwertgurtbeschläge von Turócszentmárton/Blatnica. In: *Lebenswelten zwischen Archäologie und Geschichte. Festschrift für Falko Daim zu seinem 65. Geburtstag*. Monographien des RGZM Band 150. Hrsg.: Drauschke, Jörg – Kislinger, Ewald – Kühtreiber, Karin – Kühtreiber, Thomas – Scharrer-Liška, Gabriele – Vida, Tivadar. Mainz 2018, 393–404.
- SZÓKE 2019 SZÓKE Béla Miklós: *A Karoling-kor Pannóniában*. Mosaburg-Zalavár 1. Budapest. 2019.
- SZÓKE 2021 SZÓKE, Béla Miklós: Gentile- und Reichsadel am östlichen Rand des Karolingischen Reiches. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 72 (2021) 335–345.
<https://doi.org/10.1556/072.2021.00017>

- SZŐKE 2023 SZŐKE, Béla Miklós: *Zalavár-Rezes. Gräberfeld und Siedlungsreste aus dem frühen Mittelalter*. Mit Beiträgen von Bárány, Annamária, Bernert, Zsolt und Évinger, Sándor. Mosaburg-Zalavár 2. Budapest 2023.
- VINSKI 1970 VINSKI, Zdenko: Oružje na području starohrvatske države do godine 1000. – Zu den Waffenfunden im Bereich des altkroatischen Staates bis zum Jahre 1000. In: *I. Międzynarodowy kongres archeologii Słowiańskiej*. Warszawa 14–18 IX 1965. Wrocław – Warszawa – Kraków 1970, tom III. 135–158.
- WERNER 1979 WERNER, Joachim: Zur Zeitstellung der altkroatischen Grabfunde von Biskupija-Crkvina (Marienkirche) *Schild von Steier* 15–16 (1979) 227–237.
- WOLFRAM 2012 WOLFRAM, Herwig: *Conversio Bagoariorum et Carantanorum. Das Weißbuch der Salzburger Kirche über die erfolgreiche Mission in Karantanien und Pannonien mit Zusätzen und Ergänzungen*. Ljubljana/Laibach 2012.

AN ANTLER CARVING FROM ZALAVÁR-VÁRSZIGET BELONGING TO THE BISKUPIJA-CRKVINA HORIZON OF FINDS

Béla Miklós Szőke

In the summer of 2023, a semi-finished antler carving came to light at Zalavár-Vársziget that would, if completed, have formed a bird-shaped strap-end (*vogelförmige Riemenzunge*), for a strap of a buckle-on spur (*Schnallenösensporn*). Probably, it was planned as a replacement for one believed to be lost, and was left unfinished when the missing piece turned up. With few exceptions, strap-ends of this type come to light together with sets of buckle-on spurs. For this reason, the author first collected together buckle-on spurs from the Carolingian period discovered in the one-time province of Pannonia. He then checked their datings, as spur sets of this type form an emblematic part of the Biskupija Crkvina aggregation of Carolingian-era archaeological finds from the region between Zrmanja and Cetina on the Croatian littoral. It is clear from the historical and archaeological evidence that in the territories brought under Carolingian authority, the power-structure transformation that occurred with the evolution and strengthening of a new, Christian, elite as Christianisation forged ahead took place in the decades that followed the peace treaties concluded at Aachen in 811–812. By the 840s–850s, across the whole of the Oriens area a new generation educated in a Christian spirit had grown up. This generation already understood and knew what it was to live and get on in a Christian world led by the Carolingian Empire and Rome, and endeavoured to identify with it in matters of appearance and dress. In this connection, it is worth rethinking the role – and therefore the absolute value chronologically – of the Constantine V and Leo IV gold solidi issued by a mint in Syracuse that are seen as decisive for the dating of the Biskupija Crkvina Horizon of finds.

ÚJABB ADATOK AZ ÁRPÁD-KORI NAGYMÉRETŰ VEREMÉPÜLETEK KÉRDÉSÉHEZ

Terei György

Kána, illetve a kánai terület első okleveles említése 1240-ből származik, amikor a veszprémi püspök rögzíti a kánai és telki apátok számára, hogy a földterületből 200 jugera földet „nagypesti” német polgároknak adnak bérbe szőlőtermelés céljából. Az oklevélben nem szerepel, hogy a tárgyalt föld pontosan hol helyezkedik el, csupán az, hogy Kána mellett található.¹

Az Árpád-kori falu egykori területén, a Budapest határán belül található lelőhelyen, 2003 és 2005 között folyt régészeti kutatómunkáról korábban számos fórumon beszámoltunk.² Bár az ásatási eredmények feldolgozása rögvest a terepmunka befejeződésével megkezdődött, még mindig sok a feladat. Terveink szerint kisebb-nagyobb részletekben közöljük az egyes tárgyakat, leletcsoportokat vagy objektumcsoportokat.³ Jelen munkámban a faluhelyen feltárt négy nagyméretű földbe mélyített objektumot szeretném bemutatni részletesen, egyrészt azért, mert egy mára ugyan ismert, de viszonylag ritka objektumtípusról van szó, másrészt mert egy változatos, és szerkezetében elég bonyolult építményről beszélhetünk, mely első ránézésre is teljesen elkülönül a jól ismert veremházaktól. Egy-egy példa előfordult korábban is, de nagyobb számban a 2000-es évek elejétől tömegesen meginduló nagyfelületű feltárások során lettek ismertek.⁴

AZ OBJEKTUMOK RÖVID BEMUTATÁSA

592. OBJEKTUM

A feltárt terület egyik legmagasabb pontján, a templomtól 103 méterre északra került elő (1. ábra). Alapterülete 7,2 × 5,4 m, hosszanti oldala északkelet–délnyugat irányú, mélysége 80–90 cm a jelentkezési szinttől számítva. Téglalap alakú, egyenes oldalú, északi, nyugati és keleti oldalán részben padkás kialakítású nagyméretű épület volt egykor, amelynek északnyugati sarkánál enyhén teknő formájú, meneteles bejáratát részben kövekkel rakták le. Betöltése egységes barna humuszos volt, a metszetalak alján látszottak az íves betöltődésnek a nyomai. A ház közepén két részből álló átégett padló rész (tüzelőhely) került elő. A padlón elszórtan, illetve két esetben, kisebb csoportokban köveket találtunk. A ház déli oldalán, a délkeleti sarok közelében ovális alakú, feltételezhetően másodlagos helyzetű kemencét (591. objektum) figyeltünk meg, ehhez kapcsolódó járószint jelentkezett a ház déli felében 30 cm-rel a ház eredeti járószintje felett. Az épületen belül, mind a keleti oldalon közvetlenül a padka mellett, mind a nyugati oldalon oszlophelyek mélyedtek a ház járószintjébe. A középtengelyben is kerültek elő hasonló oszlophelyek, de nem olyan sűrűn egymás mellett, mint ahogyan azokat a falak mellett megfigyeltük. Az épületen belül az északi oldalon a kövekkel lerakott bejárat részen, a kövek felszedése után egy téglalap alakú, szűkülő oldalú, egyenes aljú észak–déli kis árok bukkant elő. A kövek felszedése során faragott kőtöredékeket is találtunk.

A szerző régész, főmuzeológus (Budapesti Történeti Múzeum; terei.gyorgy@btm.hu).

¹ H. GYÜRKY 1996, 19.

² Többek között: TEREI 2004; TEREI 2006; TEREI 2010.

³ TEREI – HORVÁTH 2007a; TEREI – HORVÁTH 2007b; DARÓCZI-SZABÓ – TEREI 2011; TEREI 2016; TEREI – VARGHA 2013; TEREI 2017.

⁴ A témáról a Fiala középkori régészek IV. konferenciáján 2012-ben Kaposváron adtam elő, de írott formában csak röviden, összefoglalás jelleggel közöltem az eredményeket.

1. ábra. Kána. Az 592. objektum. (Fotó: Budapesti Történeti Múzeum)
Fig. 1. Kána. Object no. 592. (Photograph: Budapest History Museum)

2. ábra. Kána. Az 592. objektum padlóján fekvő vaskulcs.
(Fotó: Budapesti Történeti Múzeum)
Fig. 2. Kána. Iron key from the floor of Object no. 592.
(Photograph: Budapest History Museum)

Az előkerült leletanyag nagyon gazdag. A kerámiaanyagról elmondható, hogy abban a tatárjárás előtti időszakra keltezhető leletek jelennek meg: cserépbogrács, fogaskerékmin-tás fazék, bepecsételt peremű fazék, továbbá csigavonaldíszes fazekak, és ugyancsak ezzel a díszítéssel ellátott fehér anyagú palack töredéke. Ezen kívül egy füles pohár is a leletanyag része. Az egyéb tárgytipusok is kiemelkedőek, például egy, a padlószinten talált, négy részre tört kőmozsár. A vastárgyak közül a nagyméretű kulcsot, ásópapucsot, tengelyes ollót, buzogányt és egy egyszerűbb vascsatot érdemes kiemelni. A fémleletek nagy része is a járószinten feküdt, úgy tűnik, hogy azok az építmény felhagyása során maradtak ott. A tatárjárás előtti datálást támasztja alá az öt friesachi pfennig is, melyek közül a legtöbb ugyancsak a padlóról került elő (2. ábra).⁵

⁵ CNA C a 9; CNA C a 12; CNA C a 14; CNA C g 1; CNA C k 4. A pénzek meghatározását Kálnoki-Gyöngyössi Mártonnak köszönöm.

3509. OBJEKTUM

Az objektum (3. ábra) a feltárt terület déli, patakhöz közelebb eső részén, a templomtól 151 méterre dél–délkeleti irányban mutatkozott. Alapterülete $8,3 \times 4,4$ m volt, hosszanti oldala észak–dél irányú, mélysége 60–70 cm a jelentkezési szinttől számítva. Az épületet a feltárás során egymásra merőleges tanúfalakkal nyolc részre osztottuk. Az épület oldala teljesen függőleges volt, padlója vízszintes, tapasztást csak a középső részen egy nagyobb foltban tudtunk megfigyelni. A padlószinten elszórva néhány megmunkálatlan kő feküdt. Az északnyugati sarokban a fallal párhuzamosan L alakban 20–25 cm-es padka jelentkezett. A falak mellett nagyságrendileg hasonló távolságokra oszlophelyek kerültek elő, ezek a padkánál is folytatódtak, némely oszlophely vágta az épület sárga altalajba mélyülő falát. A helyiség közepén egy nagyobb méretű és mélyebb (70 cm) mélyedést, feltehetően oszlophelyet találtunk. A 3509. objektumot a délkeleti oldalon közvetlenül a 3511. sz. földbemélyített ház mellé ásták, mellyel részben szuperpozícióban volt, hiszen annak délnyugati sarkában álló kemencéjének egy kis részét vágta. Az északi oldalon a 3507. sz. kemencét vágta, nemcsak a hamuzógödrt pusztította el az építmény, hanem a tüzelőfelület egy részét is. Határozott lejárát nem került elő, de az épület többi oldalán nincs megszakítás, vagy lejáratra utaló nyom, így feltételezhetjük, hogy ez is az északi oldalon volt. Az épület déli oldalának középső oszlophelyében, annak betöltésében egy kővel letakart, csontokat tartalmazó kisméretű fazekat találtunk. Feltehetően hasonló céllal kerülhetett elrejtésre, mint a többi szájával lefelé fordított edény.⁶ Ugyancsak a betöltés bontása során került elő egy oldalán fekvő csigavonaldíszes fazék.

3. ábra. Kána. A 3509. objektum. (Fotó: Budapesti Történelmi Múzeum)
Fig. 3. Kána. Object no. 3509. (Photograph: Budapest History Museum)

A leletanyag itt is gazdagnak mondható. A padlószinten az építmény használatához kapcsolódó tárgyak nem kerültek elő. A betöltés nagymennyiségű kerámiaanyagot, főként csigavonaldíszes edényoldaltöredéket tartalmaz, a fémek közé egy tüskés sarkantyú töredéke, egy kés, több szög és vaslemez tartozik.

⁶ DARÓCZI-SZABÓ – TEREI 2011.

3317. OBJEKTUM

Az épület (4. ábra) az ásatási terület déli, patakhoz közelebb eső részén, a templomtól délkeletre 140 méterre került elő. Feltárását nehezítette, hogy azt két ütemben lehetett megvalósítani, először a déli, majd néhány héttel később az északi felét tudtuk kutatni. Nagyméretű, déli oldalán lefelé szű-

4. ábra. Kána. A 3317. objektum.
(Fotó: Budapesti Történeti Múzeum)
Fig. 4. Kána. Object no. 3317.
(Photograph: Budapest History Museum)

külő oldalú, egyenes aljú épület volt, alapterülete $6,8 \times 4$ m, hosszanti oldala keletnyugat irányú, mélysége 100 cm a jelentkezési szinttől számítva. Lépcsős lejárata a keleti oldalon jelentkezett (5. ábra). Az agyagba vágott öt lépcsőfok az épület délkeleti sarkában helyezkedett el, a lépcsősor hossza 2,4 m, szélessége 1,5 m volt. Az építmény betöltését egységes barna humusz képezte, az észak-dél irányú metszetsfalakon látszottak az íves betöltődés nyomai. Az objektum falai enyhén rézsűsek, egyedül az északnyugati sarokban lehetett megfigyelni kitüremkedéseket. Erre az a magyarázat, hogy a korábban itt működő, feltehetően szabadon álló kemence (3441. objektum) hamuzógdrének nagy részét is elpusztították az építmény megásásakor. A korábbi objektumnak csak a magasan álló kemencerésze maradt meg a kerámiával letapasztott tüzelőfelülettel együtt. Megfigyeltük, hogy

5. ábra. Kána. A 3317. objektum lépcsős kialakítású lejárata. (Fotó: Budapesti Történeti Múzeum)
Fig. 5. Kána. Flight of steps leading down into Object no. 3317. (Photograph: Budapest History Museum)

ezen a részen nem tudták vagy nem akarták egyenesre kialakítani a falat, felhasználták a szabadon álló kemence munkagödrenek egyenetlen oldalát. Letapasztott padló nyoma nem jelentkezett, valamint oszlophely és egyéb objektum sem került elő a bontás során.

A leletanyag nagyon gazdag: érme,⁷ bronztű, mécses, vaskés, és egyéb vastárgyak mellett nagymennyiségű Árpád-kori, főként csigavonaldíszes kerámia került elő. A betöltésben két vörös festésű fehér edény töredéke, illetve egy bécsi fazék peremtöredéke is feltűnt. Ezek, valamint az alapján, hogy egy szabadon álló kemencét vágott át, úgy gondoljuk, hogy az ásatás egyik legkésőbbi objektumával lehet dolgunk.

3497. OBJEKTUM

A feltárt terület déli, patakhoz közelebb eső részén, a templomtól délre 180 méterre tártuk fel az épületet (6. ábra). A humuszolás után egy amorf formában kirajzolódó nagy folt volt látható, melyről a bontás során derült ki, hogy több különböző objektumot foglal magában. Az épületet a feltárás során egymásra merőleges tanúfalakkal kilenc részre osztottuk. Betöltését egységes barna humusz alkotta, a metszefalak alján látszottak az íves betöltődés rétegei. A bontás során keleti felén egy kelet–nyugat irányú lépcsős lejáratot találtunk. Bár a nagyméretű objektum szuperpozícióban állt északon egy földbemélyített házzal, illetve a nyugati oldalon egy árokkal és a déli oldalon is több beásással, szépen kirajzolódott az eredeti alaprajza, mivel az összes objektumnál mélyebbre ásták. Alapterülete 5,4 × 2,8 m, tájolása kelet–nyugat irányú, mélysége 150 cm volt a jelentkezési szinttől számítva. A lépcsősor hossza 4,2 m, szélessége 1,4 m. A fal egyenes, a padló vízszintes, déli oldalán korábbi jelenség figyelhető meg. A helyiség középső részén agyaggal keményre letapasztott padlórészlet került elő. Oszlophelyeket csak kis számban találtunk, kettőt a bejáratnál, a lépcsősor alján, ezek feltehetően egykor a bejárat ajtóhoz tartoztak. A keleti oldal

6. ábra. Kána. A 3497. objektum. (Fotó: Budapesti Történeti Múzeum)
Fig. 6. Kána. Object no. 3497. (Photograph: Budapest History Museum)

⁷ IV. Béla CNH I. 255. denár. A pénz meghatározását Kálnoki-Gyöngyössy Mártonnak köszönöm.

7. ábra. Kána. Tapasztás a 3497. objektum északi falán. (Fotó: Budapesti Történeti Múzeum)

Fig. 7. Kána. Rendering on the north wall of Object no. 3497. (Photograph: Budapest History Museum)

közepén, a fal mellett, illetve az épület középtengelyében, megközelítőleg középtájt került elő egy hasonló beásás. A fal mellettiek részben vágták a falat is. Ezen kívül más bemélyedést nem figyeltünk meg. A legmeglepőbb az északkeleti sarokban és az északi fal ezen részén megmarad kiégetett agyagtapasztás volt. Az északi falon 150 cm, a keleti falon 30 cm hosszúságban, 30–50 cm magasságban és 3–4 cm vastagságban maradt meg a vörös tapasztás. Ez az északi oldalon – a középső részén előkerült vörös elszíneződés alapján – tovább folytatódott. A kiégett tapasztás alja az egykori padlószint aljától 10 cm-re megszakadt. Kibontás után vált nyilvánvalóvá, hogy az épület északi oldalával több, mélyre nyúló korábbi objektumot vágtak át, így a helyiség északi falát nem a keményebb sárga altalaj képezte, hanem a betöltés. Az agyagos tapasztás, melyet később kiégettek, valószínűleg a fal stabilizálását szolgálta. A tapasztás kiégetését csak a helyszínen lehetett megoldani, de megfigyeléseink szerint semmilyen hamuréteg vagy égésnyom nem jelentkezett a padlón. Így feltételezhetjük, hogy a kiégetés után „szintsüllyesztéssel” tüntették el az égésnyomokat, ezért nem ért le a padlóig a kiégett tapasztás (7. ábra).

Az előkerült leletanyag változatos, a betöltésből sok csigavonaldíszes fehér kerámia, egy mécses töredéke, valamint egy meghajlított kés került elő.

ÉRTÉKELÉS

A tárgyalt objektumcsoport jobb megismerését az 1990-es évek legvégétől meginduló nagyfelületű feltárások tették lehetővé, de korábban Méri István Kardoskút-Hatablak lelőhelyen is feltárta és nagyon aprólékosan publikálta a típust.⁸ Már 1964-ben jelezte, hogy nagy méretével kiténik az egyéb Árpád-kori objektumok közül, és a tüzelőhely hiánya miatt nem lehet lakóház. A később feltártaktól elkülönül azzal, hogy árok veszi körbe,⁹ funkcióját tekintve ólnak határozta meg.¹⁰

⁸ MÉRI 1964, 28–36.

⁹ A későbbi példánál ilyen árokkal egyáltalán nem találkozunk.

¹⁰ MÉRI 1964, 34.

A felmérési rajz mellett rekonstrukciót is közöl, amiről lehet, hogy több mint fél évszázaddal később mást gondolunk, de a jelenség felvetése mindenképpen az ő nevéhez kötődik.

Időrendben Alojz Habovštiak Ógyalla-Bagotáról előkerült $4,2 \times 5,3$ méteres, a kardoskútihoz hasonló objektuma következik. Habovštiak hivatkozik a magyarországi példára, az objektumot ő is állattartáshoz kapcsolja. Érdekesség, hogy a meneteles bejárat ez esetben a rövidebb oldalon került elő.¹¹

A nagy áttörést az Ordacsehi-Bugaszegen 2000–2001-ben feltárt öt nagyméretű, földbe mélyített építmény publikálása hozta.¹² Bár kisebb-nagyobb különbségek megfigyelhetők köztük, de a korábban megismert objektumok csoportjába tartoznak. A példaértékű feldolgozásban az ásatók kitértek többek között a mélységre, a bélelésre, a meneteles lejáratra, a tetőszerkezetre, melyet Sabján Tibor az épülettel egyetemben rekonstruált is. A 174. épület szerkezete némileg különbözik a többitől, nincsenek a falak mellett oszlophelyek.¹³ A funkció vizsgálatánál kicsit túllépve a korszakon, késő középkori példákat is szerepeltettek,¹⁴ felhozták a tüzelőberendezés hiányát, kiemelték a meneteles lejáratot és néprajzi adatok alapján istállóként, ólként határozták meg az építményeket. Érdekes megállapítás volt, hogy a környezetükben lakóház nem volt.¹⁵ Az ilyen típusú objektumoknál viszonylag ritka,¹⁶ hogy a természettudományt hívják segítségül, ebben az esetben viszont talajfoszfátszint vizsgálat történt, ami megerősítette az állattartáshoz való kapcsolást.¹⁷

Ugyanebben az időszakban került sor két nagyméretű objektum feltárására az Ordacsehitől nem messze található Balatonőszöd-Temetői-dűlőben. A publikációban a leírás, szerkezet és leletanyag bemutatásán túl párhuzamokat is hoz a szerző nemcsak az építményre, hanem az egyes részletekre is.¹⁸ Meneteles lejáratot nem sikerült az ásatáson rögzíteni, az egyik objektumban tüzelőberendezés is előkerült. Az építmények egymástól távolabb helyezkedtek el, és az egyik lakóépületek közelében helyezkedett el. A szerző az egyik objektumot tárolóhelyiségként, a másikat gödörólként határozta meg.¹⁹

Az M7 autópályás ásatások után pár évvel Tomka Péter Győr-Ece lelőhelyen talált tíz nagyméretű, cölöpös szerkezetű épületet Árpád-kor végi betöltéssel.²⁰ Két nagyobb tömbben helyezkedtek el, kirajzolva egyfajta rendszert. Tájéolásuk általában azonos volt, tüzelőberendezés nem volt bennük, közülük kettő kisebb méretű, inkább négyzetes alaprajzú volt, és nem mindegyiket mélyítették le olyan mélyre, mint ahogy azt a korábbiaknál megfigyelhettük. A vastag oszlopokat Tomka Péter egy felsőbb szint meglétével hozta összefüggésbe, és a feltárt objektumokat tárháznak, illetve a mélyebbeket pincként határozta meg. Az egyik épület leégett omladékában nagy mennyiségű gabonamag került elő.²¹ Bár a feltárt épületekről sajnos nem jelent meg egy minden objektumot részletesen bemutató publikáció, ennek ellenére a sok színes képpel és rajzzal mellékelt kiállításvezető meggyőzően mutatja, hogy az ilyen típusú objektumoknak más funkciója is lehetett, mint ól.

¹¹ HABOVŠTIK 1985, 103–104.

¹² NAGY *et al.* 2001.

¹³ NAGY *et al.* 2001, 189, 8. kép.

¹⁴ NAGY *et al.* 2001, 200–202.

¹⁵ NAGY *et al.* 2001, 213.

¹⁶ Annak ellenére, hogy Laszlovszky József már a 1980-as években felhívta a figyelmet a talajfoszfát analízis jelentőségére (LASZLOVSZKY 1982).

¹⁷ NAGY *et al.* 2001, 213–215.

¹⁸ BOGNÁR 2014.

¹⁹ BOGNÁR 2014, 142.

²⁰ TOMKA 2007, 80–84.

²¹ TOMKA 2007, 84.

Bár az előzőekhez teljesen hasonló a Debrecen-Monostor-erdő lelőhelyen feltárt objektum, publikációja mégsem tartozik a gyakran idézett munkák közé.²² A 12,6 × 7 méteres alapterületével ez az egyik legnagyobb ilyen típusú épületünk. Hosszanti oldalán nagyméretű meneteles lejárattal, alapozási árokkal és számtalan cölöplyukkal rendelkezik. A szerző feltételezi belső elválasztó falak meglétét is, a közölt rekonstrukciós rajzon jól látható az elképzelt boronafal. Talán a legfontosabb, hogy tüzelőberendezés is előkerült a feltárás során, így az ásató a néprajzból ismert tüzelősólként azonosítja.²³

A sok oszlophelyes jelenségek mellett meg kell említeni a Kiskunfélegyháza-Amler-bánya lelőhelyen feltárt három nagyméretű objektumot, melyeket a szerzőpáros az állattartáshoz köt.²⁴ Kettő közülük sekélyebben maradt meg. Minden esetben letaposott járósíntet lehetett megfigyelni, bejáratauk meneteles volt és a rövidebb oldalon helyezkedett el. Az egyiknél gödörtűzhely került elő. Különbség az előzőekben bemutatott példákhoz képest, hogy az oszlopok egykor nem a falak mellett, hanem néhány kivételtől eltekintve az épület hossz tengelyében álltak, az egyik ilyen épületről rekonstrukciós rajz is készült.²⁵ Fontos megállapítás, hogy bár volt tüzelőberendezés, de az nem a házakban megfigyelt tartós, kiépített változat volt, hanem sokkal inkább ideiglenesnek tekinthető.²⁶

Időrendben felsorolásunk elejére kívánczokra Bóna István 1967. évi dunaújvárosi ásátása, de a feltárt objektumok kisebb mérete miatt itt mutatjuk be a gazdasági épületek csoportjába tartozó két jelenséget, ami némiképp párhuzamba állítható a kánaiakkal. Az 5. objektum²⁷ viszonylag kisméretű (300 × 260 cm), rövidebb oldalán meneteles lejárattal, viszont se oszlophely, se tűzhely nem volt benne. A 8. objektum kicsit nagyobb (350 × 290 cm) volt, bejárata a hosszabbik oldalon lehetett, és a hossz tengely két végénél egy-egy nagyméretű oszlophelyet figyeltek meg. A bejárati oldallal szemben levő fal mellett több cölöplyuk került elő, mely a szerző szerint az állatok kikötésére és a jászól rögzítésére szolgált.²⁸ Bóna István is az állattartáshoz kapcsolja az épületeket.

A kánaiakhoz részben hasonlít a Gömői János által a soproni ispáni vár területén talált vesszőfonatos, tágas épület (11 × 5 m), ahol nagyméretű oszlopok közé verték le a karókat, amik közé vesszőket fontak. A szerző raktárként, tárházként határozta meg az építményt.²⁹

Feltárási időrendben talán az utolsó³⁰ az a Székesfehérvár külterületén 2014-ben feltárt objektum, mely 11,5 × 4,5 méteres alapterületével, alapárkával, karóyukaival, bélésével ugyancsak a szóban forgó épületek közé tartozik. Különlegessége, hogy a többihez képest nagyon korai, 10–11. századi. Ideiglenes tüzelőhellyel rendelkezett, publikálói tárolóépületként határozták meg.³¹

Takács Miklós 2001-ben megjelent nagy összegző munkájában ezt a típusú objektumot földbe ásott ólként értelmezi.³² Egy évre rá Aszt Ágnes foglalta össze az általa ismert Árpád-kori gödörólakat,³³ munkájában nemcsak az általunk tárgyalt típust elemzi, hanem azokat az objektumokat is, melyek – noha az ásató régész nem annak határozta meg – szerinte az állattartáshoz

²² KOLOZSI 2014.

²³ KOLOZSI 2014, 62.

²⁴ GALLINA – MOLNÁR 2003.

²⁵ GALLINA – MOLNÁR 2003, 4. kép.

²⁶ GALLINA – MOLNÁR 2003, 343.

²⁷ BÓNA 1973, 17.

²⁸ BÓNA 1973, 18.

²⁹ GÖMÖRI 2000, 7. kép.

³⁰ Czuppon Tamás 2024. március 19-i előadásában beszámol egy hasonló objektumról a mosoni ispáni várban. (Épített környezet és táj az Árpád-kori Nyugat-Dunántúlon, Czuppon Tamás: A mosoni földvár kutatásainak újabb eredményei. HUN-REN BTK Régészeti Intézet).

³¹ ORHA – POZSGAI – SAVANYÚ 2016, 40.

³² TAKÁCS 2010, 11–12.

³³ ASZT 2002, 42–46.

köthető.³⁴ Ezzel szemben Wolf Mária 2014-ben azt írja, hogy a tüzelőberendezések hiánya nem veti el a lakóház funkciót, a győri példát említve az objektumokat tárolóternek, pincének határozza meg, felette egy lehetséges szinttel (8–9. ábra).³⁵

A kánai objektumok formájukban, nagyságukban hasonlítanak egymásra, mindegyikük jóval nagyobb nemcsak az átlagos földbemélyített házaknál, hanem a kimondottan nagyobb méretűeknél is. Téglalap alakúak, és komolyabb tüzelőhellyel nem rendelkeznek. Beleillenek a hazai hasonló példák sorába, szerkezeteik azonban eltérnek egymástól.

Két esetben (592. és 3509. objektumok) a falak mellett és középen több oszlophelyet is megfigyelhettünk. A két példa közül az egyikben bizonyított a meneteles lejárát (592. objektum), a másikban feltételezhető. A magyarországi példáknál megjelenő, hosszanti oldalból „kitüremkedő” lejáratot nem tudtunk dokumentálni. Más helyszíneken, ahol előkerült lejárát, minden esetben meneteles volt, és néhány kivételtől eltekintve a hosszanti oldalon helyezkedtek el. Kérdés, hogy ahol nem találtak ilyet, milyen lejárattal kell számolni, hiszen egy ől építése esetén nem merülhet fel lépcső használata. A kánai két, lépcsős lejárátú épület kuriózumnak számít a hazai kutatásban, mert lépcsős kialakítást ismerünk házaknál,³⁶ de nagyméretű veremépületnél nem. Nem lehet-e arról szó, hogy egy lejtős lejárátot könnyebb kiásni, és az a használat során is talán kevésbé amortizálódik, mint a lépcsős?

A két másik objektumnál (3317. és 3497. objektumok) lépcsős lejárattal találkozhattunk, a lépcső kiugrott az épület alapterületéből. Ezekben az esetekben nem voltak a falak mellett egy sorban futó, földbe mélyülő oszlophelyek. A 3497. objektumnál volt két oszlophely, amelyek esetleg tartozhattak a tetőszerkezethez is, de annak szerkezete nem az eddig megismertek közé tartozik. Teljes területen tapasztott padlóval egyetlen esetben sem találkoztunk, tapasztás nyoma – egy kivételével (3317. objektum) – általában az épület középső részén maradt meg egy foltban. Letaposott padló vagy megjelenik egy-egy párhuzamnál vagy nem, véleményem szerint ez kevésbé döntheti el az épület pontos funkcióját.

Csak az 592. számú objektumnál találtunk ideiglenes tüzelésre utaló nyomot, a többi esetben az épület vagy egy kemencével rendelkező objektumot vágott, vagy egy későbbi szabadon álló kemencét ástak bele a meglévő objektumba. Már Méri István leírta, hogy a kemence hiánya az egyik bizonyíték a lakófunkció ellen.³⁷ Ezzel szemben több helyen is előkerült tüzelésre utaló nyom (pl. Balatonöszöd,³⁸ Kiskunfélegyháza-Amler-bánya³⁹). Ilyenkor azonban nem a házakban megfigyelt, kiépített kemencéről van szó, hanem ideiglenes tüzelőberendezésről,⁴⁰ ami jelenthet akár csak egyszeri tűzgyújtást is.

A sokoszlopos-, vagy karóhelyes kivitelnél rendszeresen megjelenik a bélelés kérdése: az ordacsehi objektumok vizsgálatánál vetik fel a közlők, hogy miért van a nagyméretű veremépületeknél minden esetben bélelés, a lakóházaknál pedig sokkal ritkábban. Teljes mértékben egyetértve válaszukkal, ennek technikai funkciója lehetett, az oldalfal beomlása ellen védett.⁴¹ Kérdéses marad azonban a bélelés megléte ott, ahol sem alapárok, sem karólyuk sor nem került elő, bár Kánán erre is láttunk megoldást.

Az elhelyezkedésüket tekintve egyet megközelítően a domboldal tetején létesítettek, hármat pedig viszonylag közel egymáshoz a terület déli részén, a patakhöz közelebb eső területen. Közvetlen közelükben minden esetben lakóépületek is voltak. Bár az eddig megjelent publikációk

³⁴ ASZT 2002, 43–46; Hejőkeresztúr-Vizekköze lelőhelynél Wolf Mária cáfolja, hogy a 32. ház ől lett volna. (WOLF 2022, 170.)

³⁵ WOLF 2014, 28–29.

³⁶ KOVALOVSKI 1986, 61; KOVALOVSKI 2001, 88–95.

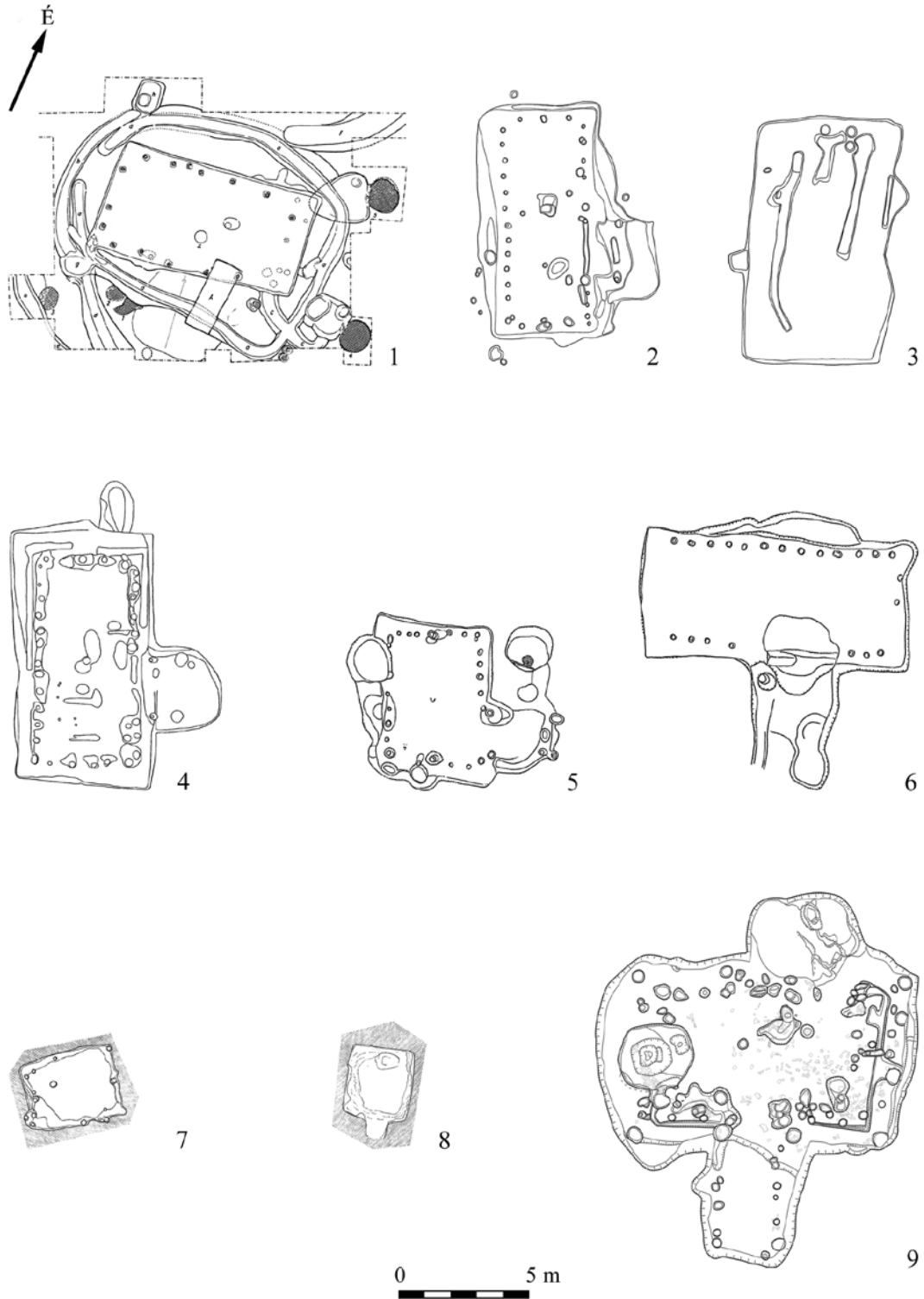
³⁷ MÉRI 1964, 28.

³⁸ BOGNÁR 2014, 138.

³⁹ GALLINA – MOLNÁR 2003, 342.

⁴⁰ GALLINA – MOLNÁR 2003, 343.

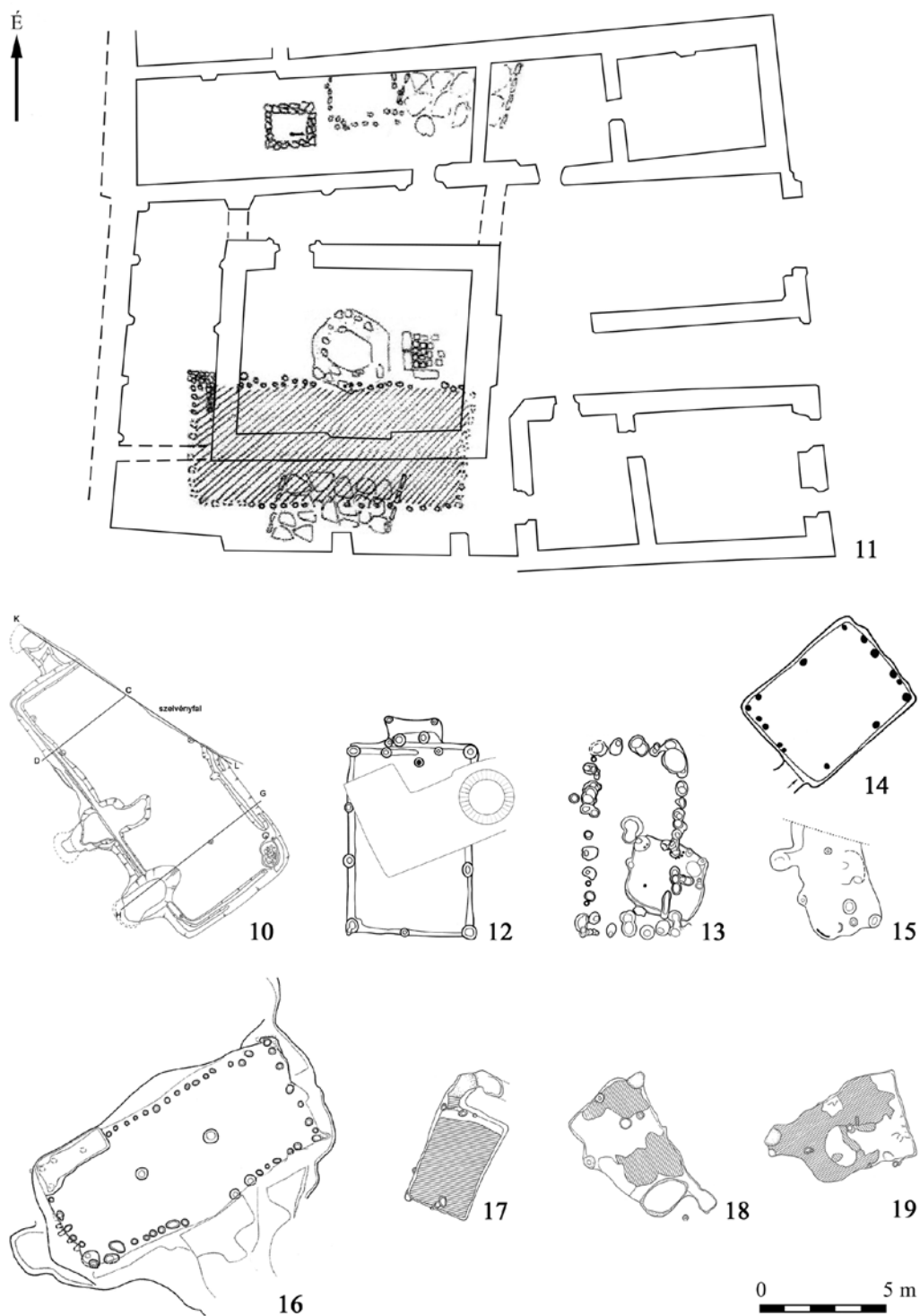
⁴¹ NAGY *et al.* 2001, 32. lábjegyzet.

8. ábra. Nagyméretű Árpád-kori veremépületek Magyarországon I.

1. Kardoskút-Hatablak; 2. Ordacsehi-Bugaszeg 76. objektum; 3. Ordacsehi-Bugaszeg 174. objektum; 4. Ordacsehi-Bugaszeg 92. objektum; 5. Ordacsehi-Bugaszeg 351. objektum; 6. Ordacsehi-Bugaszeg 402. objektum; 7. Dunaújváros 8. objektum; 8. Dunaújváros 5. objektum; 9. Debrecen-Monostor-erdő

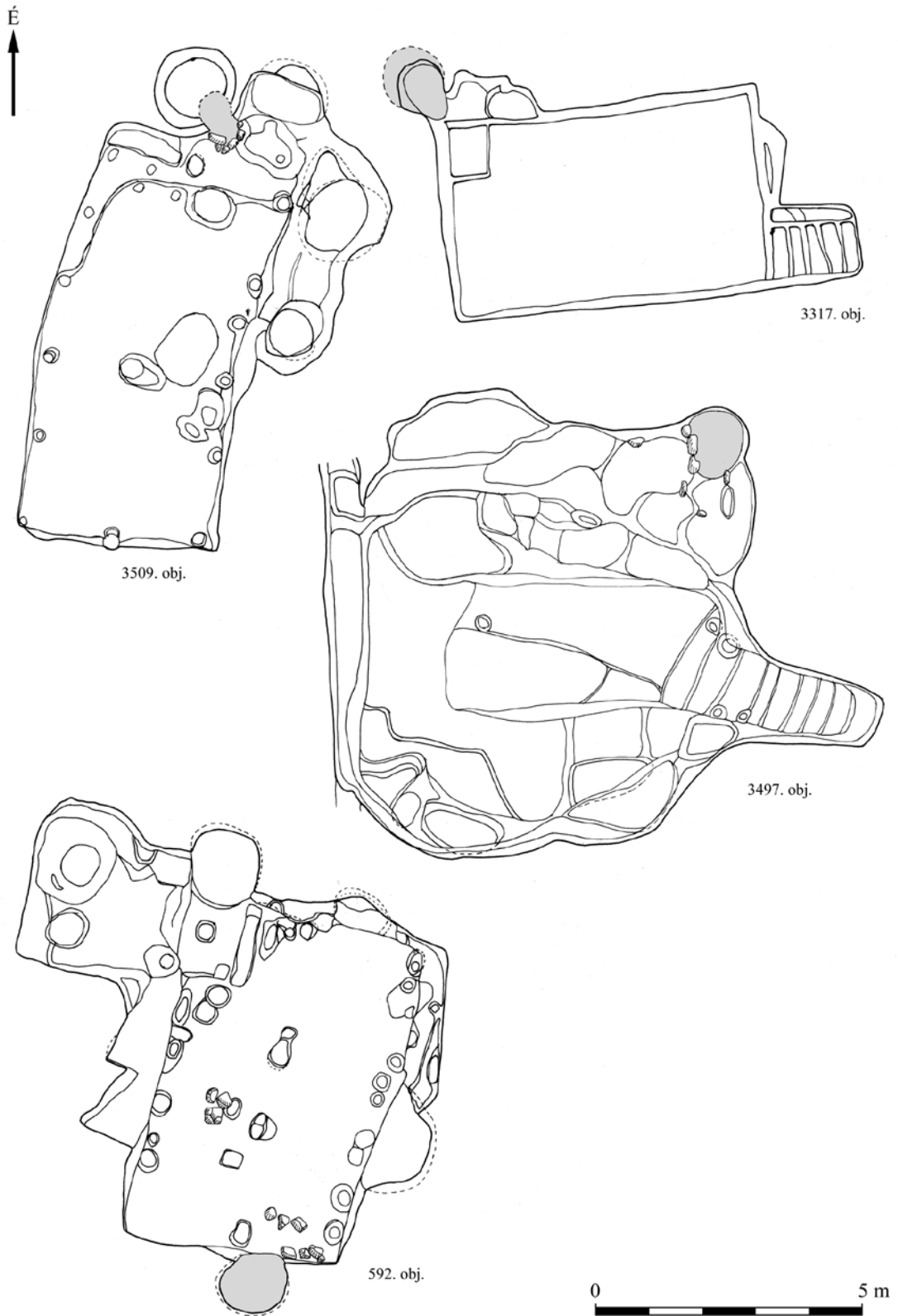
Fig. 8. Large-sized Arpadian-era dug-out buildings in Hungary I

9. ábra. Nagyméretű Árpád-kori veremépületek Magyarországon II.

10. Székesfehérvár-Hosszúéri-dűlő; 11. Sopron-Új utca 22.; 12. Győr-Ece; 13. Győr-Ece;
 14. Ógyalla-Bagota; 15. Balatonószöd-Temetői-dűlő B-820 objektum; 16. Balatonószöd-Temetői- dűlő
 B-73 objektum; 17. Kiskunfélegyháza-Amler-bánya 12. objektum; 18. Kiskunfélegyháza-Amler-bánya
 5. objektum; 19. Kiskunfélegyháza-Amler-bánya 4. objektum

Fig. 9. Large-size Arpadian-era dug-out buildings in Hungary II

10. ábra. Nagyméretű veremépületek az Árpád-kori Kána faluban. (Rajz: Réti Zsolt)
 Fig. 10. Large-size Arpadian-era dug-out buildings in Kána, an Arpadian-era village.
 (Drawing: Zsolt Réti)

mindegyike aprólékosan vizsgálja a szerkezet minden egyes elemét, talán kevéssé kapott hangsúlyt, hogy bizonyos esetekben keskeny padka jelentkezik az egyik oldalfalnál. Elképzelhető, hogy ez a kialakítás ülésre szolgált, azonban az objektum funkciójának meghatározásához nem visz közelebb, hiszen mind az ólnál, mind a tárolóhelyiségnél lehetett ilyen.

Hasonlóság mind a négy építmény esetében, hogy nem a település legkorábbi épületei közé tartoztak, több esetben vágtak korábbi Árpád-kori objektumokat. Csak az 592. számúnál figyeltük meg, hogy a felhagyott, már betöltődő objektum falába egy szabadon álló kemencét építettek.

Jelen munkámban nem vállalkozom az épületek rekonstruálására. Az oszlophelyes, meneteles lejárattal rendelkező objektumok közül az 592. számúnál vastagabb oszlopok voltak, a 3590. számúnál kicsit vékonyabbak, kérdés, hogy ezek megtarthattak-e egy felsőbb szintet. Az alaprajzi elrendezés alapján lehetnek akár hasonlóak az Ordacsehin talált épületekhez, amikről Sabján Tibor rekonstrukciós rajzot is készített.⁴² Az 592. objektumnál a padlón találtunk a Hejőkeresztúron előkerült tárgyakhoz hasonlókat,⁴³ de arra nem találtunk bizonyítékokat, hogy eredetileg ezeket a földszinten tárolták, vagy egy esetleges emeletről zuhantak le az épület pusztulásakor. A két lépcsős lejáratú épület biztosan más módon rekonstruálható, esetleg pinceként is értelmezhető, ebben az esetben azonban a felmenő résznek a beásás szélén túl kellett a talajra támaszkodni. Talán a legközelebbi párhuzam a Kiskunfélegyháza-Amler-bánya lelőhelyen feltárt 12. sz. épület, ahol szintén a rövidebb oldalon volt a lejárát. Bár itt ez meneteles volt a végén két oszlophellyel, és – a tengely két végét kivéve – nem voltak a falak mellett beásások.⁴⁴ Sabján Tibor szerint ezeknél a mély veremépületeknél először megásták a gödröt, majd azt kibélelték, és csak utána építették meg a tetőt.⁴⁵ Erre valóban magyarázatot adhatnak az oszlopok mély beásásai, de nehéz elképzelni, hogy egy közel két méter mély gödör felett hogyan építették meg a tetőszerkezetet (10. ábra).

A kaposvári Fiala Középkorkutatók Konferenciáján ugyan szakmai vita alakult ki a funkció kapcsán, nem kételkedem abban, hogy a hazai hasonló objektumok egy része az állattartáshoz köthető.⁴⁶ Kánán azonban kicsit más a helyzet: a 3509. objektum esetében elfogadjuk, hogy az akár ől is lehetett, de az 592. építmény, leletanyaga alapján, inkább hasonlít a falu egy csoportjának, vagy egy tagjának tulajdonát őrző tárolóhelyiségre, mint őlra.⁴⁷ A lépcsős lejárát miatt a másik két objektum esetében is el kell vetnünk az állattartást. Felmerül, hogy mit tárolhattak a lépcsős lejáratú épületekben. A történeti adatok⁴⁸ és a régészeti leletek⁴⁹ alapján bortároláshoz alkalmas pincék is elképzelhetők, bár a lépcsős lejárát ezt talán kevésbé támasztja alá.

Összeségében elmondható, hogy egy olyan objektumtípusról van szó, ami teljes mértékben elkülönül az Árpád-kori falvainkban megismert földbe mélyített házaktól. Az építmények szerkezete kismértékben különböző, ennek ellenére egy csoportot alkotnak. Megjelenésük a 11. századtól bizonyítható és az Árpád-kor végéig jelen vannak, funkciójukat ólként és tárolóhelyként határozza meg a kutatás. Bár Méri István első közlése óta 60 év telt el, számos kérdés nyitott még az objektumtípussal kapcsolatban, amelyekre az újabb és hasonló épületek feltárása és publikálása adhat választ.

⁴² NAGY *et al.* 2001, 206–206.

⁴³ WOLF 2022, 12.

⁴⁴ GALLINA – MOLNÁR 2003, 4. kép.

⁴⁵ BENCZE *et al.* 1999, 139.

⁴⁶ Ebben az esetben a bizonyításban a talajfoszfátszint vizsgálata nagyon fontos szerepet játszhat.

⁴⁷ A tárolóként való meghatározásnak talán legfontosabb bizonyítéka az objektumban talált, használatlaltal egykorú leletanyag. Ebben az esetben nem a betöltődése közben bedobált szemétre gondolok, hanem azokra a közvetlenül a padlószinten fekvő leletekre, amik közvetlenül a pusztulás során (pl. leégés) kerültek oda (pl. Győr-Ece, Hejőkeresztúr-Vizekköze).

⁴⁸ H. GYÜRKY 1996, 19.

⁴⁹ TEREI – HORVÁTH 2007a, 218–221.

IRODALOM

- ASZT 2002 ASZT Ágnes: Gödörólak a középkori magyar falvakban, különös tekintettel a Szentkirályon feltártakra (Pit stys at the Middle Age in Hungarian villages). *Arrabona* 43 (2005) 36–66.
- BENCZE *et al.* 1999 BENCZE Zoltán – GYULAI Ferenc – SABJÁN Tibor – TAKÁCS Miklós: *Egy Árpád-kori veremház feltárása és rekonstrukciója. Ausgrabung und Rekonstruktion eines Grubenhauses aus der Árpádzeit.* Monumenta Historica Budapestinensia 10. Budapest 1999.
- BOGNÁR 2014 BOGNÁR Katalin Boglárka: Nagyméretű veremépületek Balaton-őszöd Árpád-kori településén (Large pit houses in the Árpád Age settlement of Balatonőszöd). In: *A múltnak kútja. A Fialat középkoros régészek V. konferenciájának tanulmánykötete.* Szerk.: Rác Tibor Ákos. Szentendre 2014, 133–143.
- BÓNA 1973 BÓNA István: *VII. századi avar települések és Árpád-kori magyar falu Dunaújvárosban (Avarische Siedlungen aus dem 7. Jahrhundert und ein ungarisches Dorf aus der Arpadenzeit /11.–13. Jh./ in Dunaújváros).* Fontes Archaeologici Hungariae. Budapest 1973.
- DARÓCZI-SZABÓ – TEREI 2011 DARÓCZI-SZABÓ Márta – TEREI György: Szájával lefele fordított edények és tartalmuk az Árpád-kori Kána faluból (Pots buried upside down and their contents in the Árpád era village of Kána). *Budapest Régiségei* 44 (2011) 198–226.
- GALLINA – MOLNÁR 2003 GALLINA Zsolt – MOLNÁR István: Az intenzív állattartás feltételezett nyomai egy Árpád-kori településen (Die angenommenen Spuren der intensiven Tierhaltung in einer arpadenzeitlichen Siedlung). *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve, Studia Achaologica* 9 (2003) 341–347.
- GÖMÖRI 2000 GÖMÖRI János: Sopron és környéke a magyar honfoglalás és államalapítás korában. Gondolatok az új állandó régészeti kiállítás kapcsán (Ödenburg und Umgebung in der Zeit der Landnahme und der Staatsgründung. Gedanken über die neue archäologische Ausstellung). *Soproni Szemle* 54 (2000) 343–373.
- H. GYÜRKY 1996 H. GYÜRKY Katalin: *A Buda melletti kánai apátság feltárása (Die Freilegung der kánaer Abtei bei Ofen).* Budapest 1996.
- HABOVŠTIK 1985 HABOVŠTIK, Alojz: *Stredoveká dedina na Slovensku.* Bratislava 1985.
- KOLOZSI 2014 KOLOZSI Barbara: Egy Árpád-kori épület lehetséges rekonstrukciója (An Árpád-age building's possible reconstruction). *A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve* (2014) 61–68.
- KOVALOVSZKI 1986 KOVALOVSZKI Júlia: A Visegrád-várkerti faluásatásról. In: *A magyar falu régésze Méri István 1911–1976.* Szerk.: Kocsis Gyula. Cegléd 1986, 61–63.
- KOVALOVSZKI 2001 KOVALOVSZKI Júlia: Árpádkori lakóházak Visegrád–Várkertben (Häuser aus der Arpadenzeit im Burggarten von Visegrád). In: *Népi építészet a Kárpát medencében a honfoglalástól a 18. századig.* Szerk.: Cseri Miklós – Tárnoki Judit. Szentendre 2001, 81–97.

- LASZLOVSZKY 1982 LASZLOVSZKY József: Karámok Árpád-kori falvainkban (Pferche in unseren arpadenzeitlichen Dörfern). *Archaeologiai Értesítő* 109 (1982) 281–285.
- MÉRI 1964 MÉRI István: *Árpád-kori népi építkezésünk feltárt emlékei Orosháza határában* (Bericht über die Ausgrabungen in Kardoskút). Régészeti Füzetek II (12) Budapest 1964.
- NAGY *et al.* 2001 NAGY Ágnes – GALLINA Zsolt – MOLNÁR István – SKRIBA Péter: Késő Árpád-kori, nagyméretű, földbemélyített építmények Ordacsehi-Bugaszegen (Große, gegrabene Bauten in Ordacsehi-Bugaszeg aus der späten Arpadenzeit). In: *Népi építészet a Kárpát-medencében a honfoglalástól a 18. századig*. Szerk.: Cseri Miklós – Tárnoki Judit. Szentendre – Szolnok 2001, 187–220.
- ORHA – POZSGAI – SAVANYÚ 2016 ORHA Zoltán – POZSGAI Helga – SAVANYÚ Bálint: Egy 10–11. századi teleprészlet különleges objektuma Székesfehérvárról (Special artefact found in Székesfehérvár during the excavation of a 10–11th century settlement). *Alba Regia* 44 (2016) 37–54.
- TAKÁCS 2010 TAKÁCS Miklós: Árpád-kori falusias települések kutatása Magyarországon 1990 és 2005 között. (The researching of Árpadian-era (eleventh–thirteenth-century) village-like settlements in Hungary between 1990 and 2005). In: *A középkor és a kora újkor régészete Magyarországon (Archaeology of the Middle Ages and the Early Modern Period in Hungary)* I–II. Szerk.: Benkő Elek – Kovács Gyöngyi. Budapest 2010, 1–67.
- TEREI 2004 TEREI György: Előzetes jelentés a Kőérberek-Tóváros-Lakópark területén folyó Árpád-kori falu feltárásáról (Preliminary report on the excavation of a village from the Árpadian period on the territory of the Kőérberek-Tóváros residential district). *Régészeti kutatások Magyarországon 2004*. Szerk.: Kisfaludi Júlia. Budapest 2005, 37–72.
- TEREI 2006 TEREI György: *Kána falu Árpád-kori temploma és temetője*. Régészeti értékeink 16. Budapest 2006.
- TEREI 2010 TEREI György: Az Árpád-kori Kána falu Budapest határában. In: *A középkor és a kora újkor régészete Magyarországon (Archaeology of the Middle Ages and the Early Modern Period in Hungary)* I–II. Szerk.: Benkő Elek – Kovács Gyöngyi. Budapest 2010, 81–111.
- TEREI 2016 TEREI György: Az Árpád-kori Kána falu kerámiaművessége (The earthenware from the Árpadian Age village of Kána). In: *„A cserép igazat mond, ha helyette nem mi akarunk beszélni” Regionalitás a középkori és kora újkori kerámiában*. Szerk.: Simonyi Erika – Tomka Gábor. *Opuscula Hungarica* 9. Budapest 2016, 115–134.
- TEREI 2017 TEREI György: Zarándokjelvény az Árpád-kori Kána faluból (Pilgrim badge in Árpadian village, Kána, Budapest). *Budapest Régiségei* 50 (2017) 151–158.
- TEREI – HORVÁTH 2007a TEREI György – HORVÁTH Antónia: Az Árpád-kori Kána falu vasleletei I. (Die Eisenfunde des arpadenzeitlichen Dorfes Kána I). *Communicationes Archaeologicae Hungariae* (2007) 215–245.

- TEREI – HORVÁTH 2007b TEREI György – HORVÁTH Antónia: Az Árpád-kori Kána falu vasleletei II. (The iron finds from period II at the Arpadian village at Kána). *Budapest Régiségei* 41 (2007) 153–192.
- TEREI – VARGHA 2013 TEREI György – VARGHA Mária: Madár alakú bronzcsat az Árpád-kori Kána faluból (Bird shaped brooch from the Arpadian age village of Kána). *Budapest Régiségei* 46 (2013) 151–166.
- TOMKA 2007 TOMKA Péter: A honfoglalás korától a török időkig. In: *A vagongyár alatt – a vagongyár előtt. Római temető és középkori település a győri Árkád területén*. Kiállításvezető. Szerk.: Bíró Szilvia – Molnár Attila – Nagy Andrea. Győr 2007, 63–92.
- WOLF 2014 WOLF Mária: Újabb adatok az Árpád-kori népi építészet kutatásához (Further data to the research of medieval vernacular architecture in Hungary, 1000–1301). *Ethnographia* 125:1 (2014) 20–47.
- WOLF 2022 WOLF Mária: *Hejőkeresztúr-Vizekköze*. A tatárjárás régészeti emlékei 1. Budapest 2022.

NEW DATA RELATING TO ARPADIAN-AGE LARGER DUG-OUT STRUCTURES

György Terei

Publication of findings from Kána, an Arpadian-era village unearthed between 2003 and 2005, began even before the excavation work there was completed. In the present work, four dug-out structures from the village are explored whose shapes and sizes differ appreciably from those of other dug-out dwellings known from that period of history.

As regards their shapes and sizes, the structures discussed in the study resemble one another: they are rectangular in shape and lack hearths of a more serious kind. On the other hand, they differ in terms of layout. In two cases, a number of post holes were observable next to the walls and in the middle parts; in the other two cases, no such post holes could be seen. Entrances, too, differed: the ramp solution featured as well as the stairway one. Among the examples of dug-out structures brought to light in Hungary, the stairway solution discovered is without precedent. In each of the four structures excavated, flooring of beaten earth was observable, although not across the entire floor area. Following investigation of their siting, one was positioned higher than the others, namely at the top of a hillside, while the other three were in a single location in the southern part of the village area, near to a brook. In all four cases, there were dwelling houses close by. On the basis of finds made and the principle of superposition, it may be claimed that none of the four objects counted among the village's earliest structures, with their use being datable to the first half of the 13th century.

Although the launching, from the late 1990s onwards, of excavations of larger sites has generated a better knowledge of this type of object, a structure of this kind from Kardoskút-Hatablak was published in the 1960s already, by István Méri. The real breakthrough, however, came with the publishing of five large dug-out structures excavated at Ordacsehi-Bugaszeg in 2000–2001; in their treatment of them, the authors roundly discuss the issues raised. It is likewise important to mention the findings from Győr, where ten similarly large objects were discovered, although in terms of layout they were a little different from the four discussed here.

As regards the question of function, there is no consensus among specialists. Some researchers link larger-size dug-out structures to animal keeping, as pens, while others see them as having been storage spaces. On the basis of the positions of the finds recovered from them, it may be said that those at Kána were probably storage spaces.

ÚJABB KÖZÉPKORI ZARÁNDOKJELVÉNYEK SOMOGY MEGYÉBŐL

Varga Máté

BEVEZETÉS

Somogy megyében – az országos viszonylatokhoz hasonlóan – kevés középkori zarándokjelvény volt ismert az elmúlt időkig. Benkő Elek 2010-es összefoglaló tanulmányában mindössze 12 darab szerepelt,¹ mára ennél csak Somogy megyéből több példány ismert.² Gyökeres változást a fémkereső műszerek rendszeres használata hozott. Az elmúlt évek terepbejárásai során – melyek kiegészültek a múzeumi önkéntesek által végzett műszeres leletfelderítéssel – számos fémtárgyat sikerült összegyűjteni, köztük korábban alig vagy kis számban ismert tárgytypusokat is, mint a zarándokjelvények. Általánosságban elmondható azonban, hogy a zarándokjelvények kutatása sok lehetőséget rejt még magában. A Rippl-Rónai Múzeum gyűjteményében is jó pár – a lentebb bemutatott darabokon kívül – még közlésre váró darab található. Hasonló a helyzet országos viszonylatban is, hiszen hiába szaporodtak meg az ezzel kapcsolatos publikációk az elmúlt időkben, máig sok a közöletlen példány.³ Ráadásul a tárgytypus felismerése nem mindig egyszerű,⁴ amire példa a Monostorapáti melletti almádi bencés monostornál nemrégiben talált tárgy, ami a publikációban 12–13. század fordulójára datált ólomkeresztként szerepel,⁵ az anyaga és a száraz végén található fülek azonban elárulják, hogy egy zarándokjelvénnyel van dolgunk. Hasonlóan kérdéses egy a budai királyi palotából előkerült ólomkereszt, amit Holl Imre 15. századi zarándokjelvényként határozott meg,⁶ de azóta senki nem foglalkozott vele részletesebben. Benkő Elek 2010-es tanulmánya⁷ óta megsokszorozódott a Magyarországon előkerült zarándokjelvények száma, így az új darabok fényében egy újabb összefoglalás elkészítése is időszerű.

ZARÁNDOKJELVÉNYEK SOMOGY MEGYÉBEN

Az első Somogy megyei zarándokjelvény 2000-ben, a Költő László által vezetett, somogysámszonmarótpusztai erődített templom feltárásán került elő. A templomot árokkal és sánccal vették körbe a 16. század elején, és előbbi betöltéséből került elő az ólomból készült kereszt. A rövid ásatási jelentésben még csak ólomkeresztként tüntették fel,⁸ azonban az egy évvel későbbi publikációban már zarándokjelvénynek határozták meg,⁹ így az egyik legkorábbi magyarországi

A szerző régész, doktorandusz (Rippl-Rónai Múzeum, Kaposvár; Szegedi Tudományegyetem; vargamate12@gmail.com).

¹ BENKŐ 2010.

² A tárgyakat Horváth Péter József restaurálta, Balla Krisztián fotózta, köszönet a munkájukért. Jelen tanulmány nem tér ki a középkori zarándoklatokra, és általában a zarándokjelvényekre, illetve azok használatára, mert ezzel kapcsolatosan számos szakirodalmi munka található.

³ TEREI 2017, 153–154. Rövid tájékoztató után arra jutottam, hogy még számos zarándokjelvény vár közlésre több megyében, azonban van olyan megye, ahol – az intenzív fémkeresős kutatás ellenére – nem került elő középkori zarándokjelvény. Ehhez lásd még: RÁCZ – PÁNYA 2023, 262, 73. lj.

⁴ TEREI 2017, 151.

⁵ BUZÁS 2023, 13–14, 23, 30. kép

⁶ HOLL 1987–1988, 189, 187, 3. kép 9.

⁷ BENKŐ 2010.

⁸ KÖLTŐ 2003, 204.

⁹ KÖLTŐ – DOBÓ 2004, 238.

azonosított zarándokjelvénynak tekinthető. A leletet Aradi Csilla közölte részletesen 2018-ban.¹⁰ A zarándokjelvény a megfeszített Krisztust ábrázolja, és a feszület az ágaskeresztek csoportjába sorolható. Pontos párhuzamot nem sikerült találni hozzá, és így zarándokhelyhez kötése, vagy készítési helye is ismeretlen.

A többi zarándokjelvény egy fémkeresős kutató magángyűjteményéből került be a kaposvári Rippl-Rónai Múzeumba 2015-ben. A nyolc darab zarándokjelvény közül három példányon Szűz Mária látható a gyermek Jézussal, és Aachen városához köthetőek. Két jelvény Maastricht városából származik, és Szent Servatiust ábrázolja. Egy zarándokérmén ismeretlen szent ábrázolása van, míg egy töredékes Krisztus fej talán egy kereszten lehetett. A gyűjteményben található még egy ún. profán érme is, amin rozettás díszítés figyelhető meg.¹¹ Érdekesség, hogy a zarándokjelvények közül négy darab – elméletileg – ugyanazon a lelőhelyen került elő. A találó által adott számok alapján két aacheni és két maastrichti darab a Bálványos melletti egykori Csege faluból származik, ami a középkorban templomos hely volt.¹² A tanulmányban ismertetett darabok a késő középkorra keltezhetőek.

ÚJABB ZARÁNDOKJELVÉNYEK SOMOGY MEGYÉBŐL

A korábban röviden bemutatott kilenc zarándokjelvényen kívül az elmúlt néhány évben régészeti terepbejárásokon öt darab zarándokjelvény került elő, valamennyi fémkereső műszeres felmérés során. Az előkerült új darabok közül kettőről jelent meg egy rövid hír a múzeum honlapján és közösségi oldalán 2022-ben,¹³ de részletes közlésük jelen tanulmányban történik meg először.

1. Hács-Béndekpuszta (azonosító: 20360) (1. ábra 4)

méret: h(össz): 1,8 cm; sz(élesség): 1,7 cm

megtalálás ideje: 2020. január 18.

megtaláló: Jancsekity Gábor

leltári szám: RRM_R_2020.2.6.

A lelőhelyen egy alkalommal végeztünk rövid ideig terepbejárást 2020-ban, ahol viszonylag kevés (10 darab) fémtárgyat találtunk. A középkori templom még álló falakkal rendelkező romjától nagyjából 100 méterre nyugatra került elő a lelet. A megtaláláskor nem sejtettük, hogy zarándokjelvény, újkori tárgy töredékének gondoltuk, csak később sikerült azonosítani. Mivel a lelőhely erdővel fedett, területén korábban régészek mindössze egy-két alkalommal végeztek terepbejárást és helyszíni szemlét. Az erdővel fedettség miatt az egykori faluhely kiterjedése nem meghatározott, a lelőhely azonban illegális fémkeresősök körében jól ismert. A középkori Bennek 1331-ben szerepel először írott forrásban, temploma már valószínűleg a 12. században is létezett. Utoljára 1542-ben említik a középkori oklevelek.¹⁴

Az eredetileg kör alakú öntvény bal felső negyed része maradt meg, átmérője 3,5 cm lehetett. A középső mezőben gótikus M betűt láthatunk, amit kettős kör – a külső gyöngykör – vesz körbe. A tárgy bal oldalán az egykor felerősítésre szolgáló fül töredéke látható. A tárgy magyarországi párhuzama nem ismert. A Kunera adatbázisban több, kerek alakú, M betűs jelvény található, amik közül egy hasonlít legjobban a mi példányunkra (2. ábra).¹⁵ A jelvényen az M betű kissé más formájú, és egy

¹⁰ ARADI 2018, 18.

¹¹ ARADI 2018.

¹² A további négy darab a 2., 3., 12. és 84. lelőhelyeken kerültek elő, azonban ezek feloldása nem ismert, de feltehetően a Balaton környékéről származnak.

¹³ <http://smmi.hu/hirek/ket-ujabb-kozepkori-zarandokjelveny-somogy-megyebol.html> (utolsó megtekintés: 2024. április 5).

¹⁴ TIMÁR 2019, I. 305.

¹⁵ Kunera, object number: 01826.

1. ábra. Középkori zarándokjelvények Somogy megyéből. 1. Szőlősgyőrök; 2. Nikla; 3. Siójut;
4. Hács; 5. Kaposvár. (Fotó: Balla Krisztián)

Fig. 1. Medieval pilgrim badges from Somogy County. 1. Szőlősgyőrök; 2. Nikla; 3. Siójut;
4. Hács; 5. Kaposvár. (Photograph: Krisztián Balla)

2. ábra. M monogramos zarándokjelvény. (Forrás: <https://database.kunera.nl/en/collectie-object/7a83d9a4-6635-4d20-ad56-d3ccc96120b3>)
 Fig. 2. Pilgrim badge with the monogram M. (Source: <https://database.kunera.nl/en/collectie-object/7a83d9a4-6635-4d20-ad56-d3ccc96120b3>)

felerősítésre szolgáló fület látunk rajta. Előkerülési helye ismeretlen, keltezése bizonytalan. A tárgyat a profán jelvények közé sorolták, bár az M betű alapján Szűz Máriához köthető zarándokjelvény is lehetne, de kegyhelyhez kapcsolása egyelőre nem lehetséges. A hács-béndekepusztai darabot a jellege alapján a késő középkorra, azon belül is inkább a 15–16. századra keltezzük.

2. Kaposvár–Deseda, faluhely (azonosító: 43532) (1. ábra 5)

méret: h: 3,1 cm; sz: 2,6 cm

megtalálás ideje: 2023. július 17.

megtaláló: Jancsekity Gábor

leltári szám: RRM_R_2024.7.1.

A lelőhelyen öt alkalommal végeztünk terepbejárást több önkéntes részvételével 2019–2024 között,¹⁶ ezt megelőzően mindössze egyszer, 2004-ben történt felszíni leletgyűjtés. A területen közel 100 darab régészeti korú – főleg középkori – fémtárgyat gyűjtöttünk össze, annak ellenére, hogy a lelőhelyet jól ismerik az illegális fémkeresősök. A szántóföldön található középkori templom helyétől déli irányban 30 méterre került elő a zarándokjelvény. A lelőhely közvetlen közelében több olyan lelőhely is fekszik, ahol középkori kerámiatöredékeket találtak, így összességében egy nagy kiterjedésű lelőhelyről van szó, ami a középkori Csiget (Alsócsiget, Felsőcsiget) településsel azonosítható. Írott forrásban elég későn, csak 1376-ban tűnik fel a település, plébánosát 1527-ben említik először, ez egyben a település utolsó középkori említése is. Később rációk települtek a területre.¹⁷

A rombusz alakú öntvény szinte teljesen ép, annak közepén egy elnagyolt szentábrázolást látunk, a rossz kidolgozottság miatt nem eldönthető, hogy férfi vagy női alak, bár az előbbi a valószínűbb. Bal kezében egy lilimos jogart tart, másik kezét felemelve, áldásra tartja. A középső mezőt két, egymással párhuzamos vonal keretezi, a vonalak között gyöngysor fut körbe. A szent alakján a ruházat redőzött, a szintén elnagyolt fejet glória övezi. Felerősítésre szolgáló fülek alul és felül lehettek – de akár a két oldalán is –, amik letörtek. A tárgy magyarországi párhuzama nem ismert. A Kunera adatbázisban viszonylag ritkának számítanak a rombusz alakú jelvények, a kaposvárihoz teljesen hasonló darabot nem is találtunk. Az egyik, részben hasonló példányon egy nem azonosított szent látható, glória nélkül, a mezőben liliomokkal, és a 15. század második felére keltezve (3. ábra 1).¹⁸ A kaposvári darabhoz talán leginkább hasonló példány a németországi Stralsundban került elő (3. ábra 2). A feldolgozás során nem sikerült pontosan azonosítani, hogy ki látható a zarándokjelvényen és honnan származik a tárgy, de feltételezik, hogy Keresztelő Szent János szerepel rajta és Rómában készült.¹⁹ VI. Henrik (1422–1461) angol királyt ábrázolják még hasonlóan, ő azonban mindig koronával a fején tűnik fel,²⁰ bár soha nem avatták szentté, halála után szentként tisztelték. A VI. Henriket ábrázoló zarándokjelvények Windsorhoz köthetőek. A kaposvári példányt a késő középkorra lehet keltezni.

¹⁶ A lelőhely központi, kb. 200 × 200 méteres területén végeztük a terepbejárások többségét.

¹⁷ TIMÁR 2019, I. 656. A rációk betelepülésének egyelőre nem sikerült régészeti nyomát találni.

¹⁸ Kunera, object number: 00402.

¹⁹ SAMARITER 2013, 165, 171, Kat. Nr. 23.

²⁰ Például Kunera, object number: 21848.

3. ábra. 1. Ismeretlen szentet ábrázoló zarándokjelvény. (Forrás: <https://database.kunera.nl/en/collectie-object/9097448e-1446-44b8-a956-d16a5a27106f>); 2. Ismeretlen szentet ábrázoló zarándokjelvény Stralsundból. (Forrás: SAMARITER 2013, 171. Kat. Nr. 23.)

Fig. 3. 1. Pilgrim badge depicting an unknown saint. (Source: <https://database.kunera.nl/en/collectie-object/9097448e-1446-44b8-a956-d16a5a27106f>); 2. Pilgrim badge from Stralsund depicting an unknown saint. (Source: SAMARITER 2013, 171. Cat. No. 23)

3. Nikla-Németi-dűlő (1. ábra 2)

méret: h: 4,9 cm; sz: 3,2 cm

megtalálás ideje: 2022. március 24.

megtaláló: Varga Máté

leltári szám: RRM_R_2024.6.1.

A lelőhelyen négy alkalommal végeztem terepbejárást 2022-ben és 2023-ban, ennek során 21 darab régészeti korú fémtárgyat találtam. A szántóföldi lelőhely egy kisebb, nagyjából 150 × 50 m kiterjedésű részét jártam be intenzívebben, ahol sűrűbben jelentkeztek a kerámiatöredékek is. A zarándokjelvény ennek a központi területnek az északi részén, a Koroknai-vízfolyáshoz közel, attól kb. 130 méterre keletre került elő. A közepes nagyságú lelőhelyet 2010-ben azonosították a Kulturális Örökségvédelmi Szakszolgálat munkatársai.²¹ A viszonylag kevés féMLELET, és egyéb terepi nyomok alapján valószínűsíthető, hogy illegális fémkeresősök is ismerik a lelőhelyet. A középkorban Németi falu feküdt a területen, erre dűlőnév is utal. Írott forrás 1376-ban emlékezik meg először róla, az utolsó 1536-ban említi, de talán a török hódoltság ideje alatt sem néptelenedett el.²² Középkori forrás nem említi, hogy temploma lett volna, és erre az eddigi terepbejárások eredményei sem utalnak.

A tárgy kissé hajlott állapotban került elő, illetve Szűz Mária és Jézus feje hiányzik, valamint a felerősítésre szolgáló fülek közül is csak egy darab maradt meg. A trónon ülő Szűz Mária hosszú ruhája redőzött, a két láb előtt fel van hajtva, Mária nyakában stóla lóg. Bal kezében a gyermek Jézust tartja, akinek ruhája szintén redőzött, jobb kezében, a mellkasa előtt országalmát/gömböt tart. Jobb karja mellett egy kereszt/kardmarkolat részlete látható. Ez a fajta típus jól ismert Európában, számos változata van, a niklai darab a közepesen szépen kidolgozott példányok közé tartozik. Mivel gyakori típusnak számít, így más magyarországi párhuzamát is ismerjük. A típusnak két Mária fejtöredéke ismert Somogy megyéből, egy magángyűjteményből. A darabokat feldolgozó Aradi Csilla szerint ez a típus Aachen kegyhelyéhez köthető.²³ Ezen a véleményen vannak külföldi kutatók is, akik egyértelműen Aachen városához kötik a típust.²⁴ Ennek kissé ellentmond, hogy a Kunera adatbázisban az aacheni zarándokjelvények között mindössze két ilyen található.²⁵ A többi aacheni példány az Aradi Csilla által közölt „Aacheni Mária zarándokjelvény 1.” típus párhuzama.²⁶ A niklaihoz hasonló példány ismert a Laczkó Dezső Múzeum gyűjteményéből, azonban az kidolgozásában számos helyen eltér a niklai darabtól, például a hosszú ruha nincs felhajtva a lábak előtt, más a stóla kialakítása, más mintájú a kis Jézus ruhája. A megmaradt Szűz

²¹ A lelőhely nem került be a közhiteles lelőhelynyilvántartásba, de köszönöm Nagy Baláznak, hogy felhívta rá a figyelmem.

²² TIMÁR 2019, III. 638.

²³ ARADI 2018, 14–15.

²⁴ HRDINA *et al.* 2013.

²⁵ Kunera, object number: 23701 és 23702. Mindegyik Dordrechtben került elő, az előbbi 1350–1449, a másodikat 1250–1299 közé keltezték.

²⁶ ARADI 2018, 14.

4. *ábra.* Zarándokjelvény Szűz Mária és a gyermek Jézus-ábrázolással. (Forrás: <https://database.kunera.nl/en/collectie-object/cef240ea-da64-41c1-8cab-ce9231c5be4a>)
 Fig. 4. Pilgrim badge with a depiction of the Virgin Mary and the infant Jesus. (Source: <https://database.kunera.nl/en/collectie-object/cef240ea-da64-41c1-8cab-ce9231c5be4a>)

Mária fejen viszont az arc szép kidolgozása, a fejen háromágú korona látható, és glória veszi körbe.²⁷ Szintén ennek a típusnak kisebb töredéke került elő a Veszprém megyei Gógánfa határában.²⁸

A Kunera adatbázisban található példányok közül a formailag legjobb párhuzam lelőhelye ismeretlen, illetve a kegyhelyet sem sikerült meghatározni, a példányt 1250–1349 közé keltezték (4. *ábra*).²⁹ Ez a példány is töredékes, sajnos a bal oldala hiányzik, így nem látjuk, hogy Mária jobbján pontosan mit ábrázoltak. Egy másik példány alapján azonban valószínűsíthető, hogy a niklai darab kis Jézusának kezében is egy országalma/gömb lehetett, illetve Mária jobbján feltehetően Gábiel arkangyal állhatott karddal a kezében (5. *ábra*).³⁰ A párhuzamokat, és a külföldi eredményeket figyelembe véve a 13–14. századra lehet keltezni ezt a zarándokjelvény típust.

4. *Siójut-Hermecz-föld* (azonosító: 49012) (1. *ábra* 3)

méret: h: 3,5 cm; sz: 1,7 cm

megtalálás ideje: 2022. szeptember 23.

megtaláló: Varga Máté

leltári szám: RRM_R_2024.4.1.

A lelőhelyen 2022–2023 között öt alkalommal végeztünk csoportos terepbejárást, és közel 200 darab régészeti korú – főleg középkori – fémtárgyat találtunk. A lelőhelyen, bár az jól ismert illegális fémmeresősök körében, az átlagosnál több fémeletet tudtunk gyűjteni, mivel egy viszonylag forgalmas úthoz közel található. A lelőhely az 1970-es évek óta jól ismert a régészek előtt is, több alkalommal történt itt terepbejárás, aminek során egy nagy kiterjedésű középkori faluhelyet sikerült azonosítani. 2007-ben a középkori templom feltárása is megtörtént. A zarándokjelvény az egykori templom helyétől északra 20 méterre került elő. Jut falu az 1300-as évek elején többször is szerepel írott forrásokban, de temploma már biztosan létezett a 13. században. Kevés középkori forrás emlékezik meg róla, az utolsó 1524-ben.³¹ Ennek ellenére jelentős hely lehetett a középkorban, ugyanis itt volt a Sió egyik fontos átkelőhelye. A török időkben nem néptelenedett el, de valamikor áttelepült a mai helyére.

A zarándokjelvény töredéken egy szárnyas alak részletét látjuk. A fentebb bemutatott niklai darab és annak párhuzamai alapján ez a töredék egy Szűz Máriát és a gyermek Jézust ábrázoló zarándokjelvény bal oldala lehetett, és Gábiel arkangyalt ábrázolja (5. *ábra*). Hasonlóan a niklai darabhoz, ezt is a 13–14. századra lehet keltezni, és Aachen városához köthető.

²⁷ RAINER 2009, 77.

²⁸ Sem Rainer, sem Pátkai nem kötötte Aachen városához a zarándokjelvényt. „Talán Északkelet-Franciaország és a közép-Rajna vidék (Trier-Aachen) közti területről származhat, de kegyhelyhez kötése egyelőre feloldatlan.” PÁTKAI 2019, 251. Rainer Pál egy későbbi tanulmányában már feltételezi, hogy talán Aachen vagy Boulogne-sur-Mer kegyhelyhez köthető a lelet. RAINER 2019, 168.

²⁹ Kunera, object number: 16660.

³⁰ ARADI 2018, 15, 3 *ábra*; Kunera, object number: 23699. Ezt a darabot szintén 1250–1349 közé keltezték.

³¹ TIMÁR 2019, II. 646–647.

5. ábra. Zarándokjelvény Szűz Mária és a gyermek Jézus-ábrázolással. (Forrás: <https://database.kunera.nl/en/collectie-object/95052f49-227c-4b60-a475-662f4d0ad138>)

Fig. 5. Pilgrim badge with a depiction of the Virgin Mary and the infant Jesus. (Source: <https://database.kunera.nl/en/collectie-object/95052f49-227c-4b60-a475-662f4d0ad138>)

5. Szőlősgyörök-Gombos-alja, faluhely (azonosító: 58990) (1. ábra 1)

méret: h: 3,1 cm; sz: 2,3 cm

megtalálás ideje: 2015

megtaláló: Szabó Máté

leltári szám: RRM_R_2024.5.1.

Múzeumi önkéntes találta a lelőhelyen a zarándokjelvény-töredéket 2015-ben, azóta két alkalommal végeztünk közösen terepbejárást, de a lelőhely kirabolt, így alig egy tucatnyi fémtárgyat tudtunk gyűjteni. A középkori templom helyétől kissé északnyugatra 70 méterre került elő a lelet. A lelőhely közelében nagy területen, de viszonylag elszórtan lehet középkori leleteket találni, ezek a középkori Tömörd faluhoz köthetőek. A középkori templom körül sánc nyoma látható, ezért egyes helyeken várként hivatkoznak rá. Tömördöt először az 1333–1335 közötti pápai tizedjegyzékekben említik, ekkor értesülünk papjáról, így templomos település volt, középkori forrás 1536-ban említi utoljára.³²

Az eredetileg kerek alakú öntvény szélén gyöngysor fut körbe, középen egy kerekded arcú személyt látunk hangsúlyosan kiemelt szemöldökkel, szemekkel, orral és szájjal, a fején feltehetően koronával, míg haja oldalt lelóg. Az erőteljes vonások alapján minden bizonnyal egy férfit ábrázoltak.³³ A jelvény jobb alsó részén egy kerek, másodlagosan készített lyuk található. Sem a magyarországi leletanyagban, sem a Kunera adatbázisban a kerek alakú jelvények között nem találtam párhuzamát. Hasonló hajviselettel ábrázolt férfi szenteket (sokszor azonosítatlanok) vagy koronás főket lehet találni, de egyik sem hasonlít kifejezetten a szőlősgyöröki darabhoz. Felmerülhet akár Keresztelő Szent János is, akinek ismerünk egy hasonló, egész alakos ábrázolását (6. ábra),³⁴ bár ennek ellentmondana a korona. Amennyiben mégis Keresztelő Szent János látható a zarándokjelvényen, akkor talán a franciaországi Amiens városához köthető. A zarándokjelvény a késő középkorra keltezhető.

6. ábra. Zarándokjelvény Keresztelő Szent János ábrázolásával. (Forrás: <https://database.kunera.nl/en/collectie-object/b5a9de14-0124-4c11-b50b-4d3206fb9104>)

Fig. 6. Pilgrim badge showing St John the Baptist. (Source: <https://database.kunera.nl/en/collectie-object/b5a9de14-0124-4c11-b50b-4d3206fb9104>)

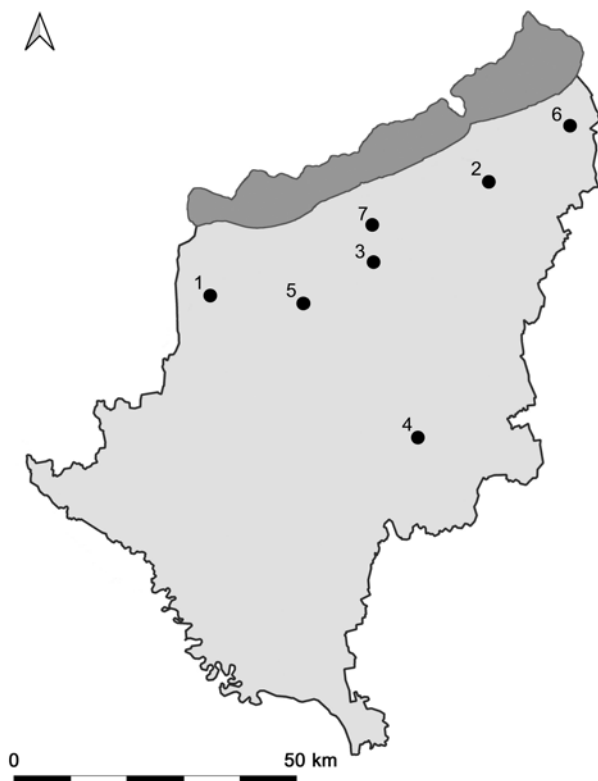
³² TIMÁR 2019, V. 413.

³³ A rövid közleményben tévesen Máriának határoztam meg. <http://smmi.hu/hirek/ket-ujabb-kozepkori-zarandokjelveny-somogy-megyebol.html> (utolsó megtekintés: 2024. április 5.)

³⁴ Kunera, object number: 06272.

ÉRTÉKELÉS

Külföldi adatbázisokat és publikációkat böngészve nagyon sokféle és változatos zarándokjelvény-nyel találkozhatunk, ehhez képest a Magyarországon találtak viszonylag kevés típusba sorolhatók, és ez igaz a Somogy megyében talált darabokra is. Mivel a tárgyak anyaga minden esetben valami-lyen ón-ólom ötvözet, és elég sérülékenyek, ezért mindegyik példány töredékes, hiányos állapotban került elő a földből. Az öt zarándokjelvény közül négy darab templommal rendelkező középkori faluhelyen, a templom közelében, attól maximum 100 méterre került elő. Meg kell említenünk, hogy bár a terep-bejárások elsősorban a templomok környé-két célozták, itt is érvényesül az az országos trend, hogy a zarándokjelvények többsége „egyházi közeg”-ből származik.³⁵ Egyedül a niklai lelőhelyen nem ismerünk egyelőre középkori templomra utaló régészeti jelensé- get. A zarándokjelvények közül biztosan csak kettőt lehet kegyhelyhez kötni, ezek nagy valószínűséggel Aachen városából származ- nak, ami összecseng azzal, hogy a késő közép- korban a magyarok körében az egyik legnép- szerűbb zarándokhely Aachen volt.³⁶ A másik három tárgy kegyhelyhez kötése egyelőre nem lehetséges, de mindenképp olyan darabok, amelyeknek nem ismerjük másik magyaror- szági párhuzamát. Mivel a településeket való- színűleg nem érintette zarándokút, ezért inkább a településeken élők vehettek részt zarándoklatokon, majd hazatérve hagyhat- ták el ezeket a jelvényeket. A Somogy megyei példákon keresztül azt látjuk, hogy nemcsak nagyobb, jelentősebb településeken élők jutot- tak el külföldi zarándoklatokra, hanem kisebb falvak lakói is (7. ábra).

7. ábra. Középkori zarándokjelvények Somogy megyéből. 1. Somogysámson; 2. Bálványos; 3. Hács; 4. Kaposvár; 5. Nikla; 6. Siójut; 7. Szőlősgyőrök. (Térkép: Balla Krisztián)

Fig. 7. Medieval pilgrim badges from Somogy County. 1. Somogysámson; 2. Bálványos; 3. Hács; 4. Kaposvár; 5. Nikla; 6. Siójut; 7. Szőlősgyőrök. (Map: Krisztián Balla)

ZARÁNDOKJELVÉNYEK MAGYARORSZÁGON

Jelen tanulmányban nem tűztük ki célul az összes magyarországi középkori zarándokjelvény össze- gyűjtését, azonban úgy gondoljuk, hogy a szakirodalomból ismert példányokra érdemes röviden kitérni. A budai királyi palota területéről egy ólomkeresztet ismerünk.³⁷ A budai vár Szent György utcájából egy Rómából származó és a 14. századra keltezhető, Szent István vértanút és Szent Lőrincet ábrázoló darab került elő.³⁸ Budapest pesti oldalán, a Molnár utca 7–9. szám alatti telken 40 darab

³⁵ TEREI 2017, 154.

³⁶ CSUKOVITS 2003, 25, 30, 33.

³⁷ HOLL 1987–1988, 189, 187, 3. kép 9.

³⁸ BENKŐ 2010, 336.

zarándokjelvény látott napvilágot, amiből előzetesen négy darabot határoztak meg.³⁹ Az egyik, áttört kialakítású darabon Szent Borbála alakja látható, származási helye ismeretlen, a másik példány Szent Miklóst ábrázolja, és Bariban készült. Mindkét darabot a 14–15. századra lehet keltezni. A harmadik darab egy egyenlő szárú kereszt, amin a keresztre feszített Jézus látható, a 11–14. századra keltezhető darab Lucca városából származik.⁴⁰ Egy előkerült példány nem kifejezetten zarándokjelvény, de a zarándoklatokhoz köthető. Az ólomból készült, hálószerű tárgyban ún. Szent Jakab-kagylót tartottak, ami Santiago de Compostela zarándokhelyhez kapcsolható.⁴¹ Budapest-Logodi u. 11–13. sz. telken egy valódi kagyló került elő, ami egyértelműen az említett spanyolországi zarándokhelyhez kötődik, és az ólomjelvényeket megelőzően használták őket. Hasonló kagyló vagy töredéke került elő még az alábbi helyekről: Székesfehérvár-Szűz Mária-templom, Marosvásárhely-Ferences kolostor, Esztergom-Szentgyörgy utca 10., Tác-Föveny.⁴² Kána faluban egy Rómából származó, Szent Péter és Pál apostolokat ábrázoló jelvény látott napvilágot.⁴³ Szigetszentmárton határából egy 13–14. századra keltezhető, aacheni Mária-jelvény ismert.⁴⁴ Esztergomban a ferences gimnázium udvarán két zarándokjelvényt is feltártak, az egyikben Szent Miklós látható, és a jelvény Bariból származik, míg a másik egy kagyló, ami Santiago de Compostelához köthető.⁴⁵ Esztergom-Szentkirály területén több zarándokjelvény is előkerült. Egy Rómában készült és a 13. századra keltezhető darabon Szent Péter és Pál látható,⁴⁶ egy másik jelvény Bari városához kötődik, Szent Miklóst ábrázolja, a 13. századra keltezhető.⁴⁷ A harmadik, Árpád-korban készült példányon Szent István protomártír és Szent Lőrinc látható, és Rómából származik,⁴⁸ míg a negyedik jelvény Szent Pétert és Pált ábrázolja, szintén Rómában készült.⁴⁹ Veszprém megyében a Gógánfa melletti Máhó középkori faluhelyről ismert egy 1300 körülre keltezett zarándokjelvény Szűz Máriával és a gyermek Jézussal. Egy hasonló darab található a veszprémi Laczkó Dezső Múzeum gyűjteményében is, ennek lelőhelye azonban ismeretlen.⁵⁰ Szintén Veszprém megyében, Almád bencés monostora feltárása során került elő egy kereszt alakú zarándokjelvény.⁵¹ Homokbödöge mellől, az egykori Egyházásbödöge területéről egy Szent Miklóst ábrázoló, 13–14. század fordulójára keltezhető zarándokjelvény látott napvilágot, ami Bari városából származik.⁵² A Zala megyei csatári bencés apátság területéről egy Kölnben a 14. század második felében készült és Szent Orsolyát ábrázoló zarándokjelvény került elő.⁵³ Cikó-Eszterpusztáról egy zarándokampullát ismerünk, ami a késő középkorra keltezhető,⁵⁴ és szintén hasonló tárgy ismert Katy-

³⁹ HORVÁTH 2018a, 251–252. Mivel ezek a leletek a Dunához közel kerültek elő, felmerült, hogy a zarándoklatról visszatérők a jelvényt vízbe dobták, mert azt tartották, hogy az szerencsét hoz. A tanulmányban még csak 13 darab zarándokjelvény szerepelt, azonban a teljes feldolgozás során 40 darabra emelkedett a számuk. Köszönöm az információt Horváth Viktóriának.

⁴⁰ HORVÁTH 2018b, 120–122.

⁴¹ HORVÁTH 2021, 176–177.

⁴² BENDA 2009.

⁴³ TEREI 2017. A tanulmányban összesen 10 darab, az Árpád-kori Magyar Királyság területén előkerült, négyzetes alakú zarándokjelvényt gyűjtött össze a szerző: Kána, Esztergom-Szentkirály (3 db), Budapest-Szent György utca, Császár, Debrecen-Monostor erdő, Bugac-Felsőmonostor, Csitári tanya (2 db), Szalóc. A felsoroltak közül az esztergomi és budapesti darabok szerepelnek jelen cikkben is, a többire nem tértem ki részletesebben.

⁴⁴ TÓTH 2023, 28. Továbbá a cikkben említenek még két másik – nem részletezett – zarándokjelvényt.

⁴⁵ <https://magyarnemzet.hu/lugas-rovat/2021/01/gyuru-sarkannyal> (utolsó megtekintés: 2024. április 5). Köszönöm az információt Kocsis Anitának.

⁴⁶ BENKŐ 2010, 336.

⁴⁷ BENKŐ 2010, 337.

⁴⁸ PROHÁSZKA – SZENDE 2009–2010.

⁴⁹ PROHÁSZKA – SZENDE 2011–2012.

⁵⁰ PÁTKAI 2019. A töredékes zarándokjelvényen csak Jézus alakja vehető ki.

⁵¹ BUZÁS 2023, 13–14, 23, 30. kép.

⁵² PÉTERVÁRY – HORVÁTH 2022.

⁵³ EKE 2020.

⁵⁴ VINDUS 2021.

már határából – a középkori Eszter falu területéről –, ami a franciaországi Chartreuse de Champmol kegyhelyhez köthető, és a 15. századra keltezhető.⁵⁵ Székesfehérvárról egy ólomból öntött, sas alakú medalliont ismerünk, ez a példány talán a profán jellegű zarándokjelvények csoportjába sorolható.⁵⁶

IRODALOM

- ARADI 2018 M. ARADI Csilla: Középkori zarándokjelvények és mellkereszt töredéke a Szulok-gyűjteményből (Medieval pilgrim badges and a reliquary cross fragment from the Szulok collection). In: *Két világ határán. Természet- és társadalomtudományi tanulmányok a 70 éves Költő László tiszteletére*. Szerk.: Varga Máté – Szentpéteri József. Kaposvár 2018, 11–21.
<https://doi.org/10.26080/krrmkozl.2018.6.11>
- BENDA 2009 BENDA Judit: Pecten maximus, avagy Santiago de Compostelai zarándokjelvény Budán (Pecten maximus, oder eine Pilgerzeichen von Santiago de Compostela in Buda). *Tanulmányok Budapest Múltjából* 35 (2009) 39–54.
- BENKŐ 2010 BENKŐ Elek: Zarándokjelvények a középkori Magyarországon. In: *Laudator temporis acti. Tanulmányok Horváth István 70 éves születésnapjára*. Szerk.: Tari Edit – Tóth Endre. Esztergom – Budapest 2012, 334–348.
- BUZÁS 2023 BUZÁS Gergely: Almád monostorának régészeti kutatása 2014–2022 között (Archaeological research in the monastery of Almád, 2014–2022). *Archaeologiai Értesítő* 148 (2023) 269–300.
<https://doi.org/10.1556/0208.2023.00061>
- CSUKOVITS 2003 CSUKOVITS Enikő: *Középkori magyar zarándokok*. Budapest 2003.
- EKE 2020 EKE István: Kölni Szent Orsolya zarándokjelvény Csatárból (The Saint Ursula of Cologne pilgrim badge from Csatár). *Zalai Múzeum* 25 (2020) 33–43.
- HOLL 1987–1988 HOLL Imre: A budai várpalota egy középkori rétegsorának elemzése (Analyse einer mittelalterlichen Schichtenreihe des Burgpalastes von Buda). *Archaeologiai Értesítő* 114–115 (1987–1988) 183–198.
- HORVÁTH 2018a P. HORVÁTH Viktória: Középkori kések, olló és sarló a pesti Duna-partról (Knives, scissors, and a sickle from the coast of the Danube in Budapest). *Communicationes Archaeologicae Hungariae* 2018, 249–271.
<https://doi.org/10.54640/CAH.2018.249>
- HORVÁTH 2018b HORVÁTH Viktória: Zarándokjelvények. In: *Szímelengető középkor. Kályhák és kályhacsempék a középkori Magyarországon, 14–16. század*. Kiállítási katalógus. Budapesti Történeti Múzeum Vármúzeum, 2018. április 11–szeptember 2. Szerk.: Kiss Virág – Spekner Enikő – Végh András. Budapest 2018, 120–122.

⁵⁵ RÁCZ – PÁNYA 2023.

⁵⁶ SIKLÓSI 1990.

- HORVÁTH 2021 POMÁZI-HORVÁTH, Viktória: New evidence on medieval trade and journey in Pest (Budapest, Hungary). Knives, scabbards, and pilgrim badges. In: *Proceedings of the 1st and 2nd International Doctoral Student Conference on Archaeology (IDSCA)*. Eds: Kaić, Iva – Cvetko, Mirna – Tomas, Helene. Zagreb 2021, 171–190.
- HRDINA *et al.* 2013 HRDINA, Jan – KOLÁŘ, František – MARETHOVÁ, Barbara – MUDRA, Aleš – SKALICKÁ, Pavla – TERYNGEROVÁ, Hana F.: Neue Pilgerzeichenfunde aus Opava (Troppau) und die Typologie der älteren Aachener Pilgerzeichen im Kontext der Zeugnisse zur Aachenfahrt aus den böhmischen Ländern im 14. Jahrhundert. In: *Wallfahrer aus dem Osten. Mittelalterliche Pilgerzeichen zwischen Ostsee, Donau und Seine*. Hrsg.: Kühne, Hartmuth – Lambacher, Lothar – Hrdina, Jan. Frankfurt am Main 2013, 321–360.
- KÖLTŐ 2003 KÖLTŐ László: Somogysámson, Marótpuszta, agyagbánya. In: *Régészeti kutatások Magyarországon 2000*. Szerk.: Kisfaludi Júlia. Budapest 2003, 203–204.
- KÖLTŐ – DOBÓ 2004 KÖLTŐ László – DOBÓ Bernadett: Egy 15–16. századi veretes öv restaurálása és rekonstrukciója (The restoration and reconstruction of a 15–16. c. mounted belt). *Somogyi Múzeumok Közleményei* 16 (2004) 237–256.
- Kunera Kunera, laatmiddeleeuwse insignes en ampullen. www.kunera.nl. (utolsó meglejtetés: 2024. április 5).
- PÁTKAI 2019 PÁTKAI Ádám: Korpusz és zarándokjelvény Gógánfa-Máhó középkori faluhelyről (Medieval corpus and pilgrim badge from Gógánfa-Máhó). *A Laczkó Dezső Múzeum Közleményei* 29 (2019) 249–257.
- PÉTERVÁRY – HORVÁTH 2022 PÉTERVÁRY Tamás – P. HORVÁTH Viktória: „Utad értelme nem a cél, hanem a vándorlás.” Árpád-kori zarándokjelvény Homokbödögéről. *Határtalan Régészet* 7:1 (2022. március) 80–82.
- PROHÁSZKA – SZENDE 2009–2010 PROHÁSZKA Péter – SZENDE László: Egy középkori zarándokjelvény Esztergom-Szentkirályról (Ein hochmittelalterliches Pilgerzeichen aus Esztergom-Szentkirály). *Numizmatikai Közöny* 106–107 (2009–2010) 199–208.
- PROHÁSZKA – SZENDE 2011–2012 PROHÁSZKA Péter – SZENDE László: Újabb római zarándokjelvény Esztergom-Szentkirályról (Ein neueres römisches Pilgerzeichen aus Esztergom-Szentkirály). *Numizmatikai Közöny* 108–109 (2011–2012) 129–131.
- RAINER 2009 *Veszprém megye egyházi élete a középkorban. Kiállítási katalógus 2008–2009*. Szerk.: RAINER Pál. Veszprém 2009.
- RAINER 2019 RAINER Pál: Egy Szűz Máriás zarándokjelvény a veszprémi Laczkó Dezső Múzeumban (A pilgrim badge depicting Virgin Mary in the Laczkó Dezső Museum, Veszprém, Hungary). In: *Mikroszkóppal, feltárásokkal, mintavételezéssel, kutatásokkal az archaeometria, a geoarchaeológia és a régészet szolgálatában. Tanulmányok Ilon Gábor régész 60 éves születésnapjára*. Szerk.: Bartosiewicz László – T. Biró Katalin – Sümegi Pál – Törőcsik Tünde. Szeged 2019, 163–170.

- RÁCZ – PÁNYA 2023 RÁCZ Bernát – PÁNYA István: Késő középkori zarándokampulla Katymárról. *Cumania* 30 (2023) 251–264.
- SAMARITER 2013 SAMARITER, Renate: Neue Pilgerzeichen und religiöse Zeichen aus Stralsund. In: *Wallfahrer aus dem Osten. Mittelalterliche Pilgerzeichen zwischen Ostsee, Donau und Seine*. Hrsg.: Kühne, Hartmuth – Lambacher, Lothar – Hrdina, Jan. Frankfurt am Main 2013, 145–178.
- SIKLÓSI 1990 SIKLÓSI Gyula: Sasos medallion a székesfehérvári Szent Péter utcából (Arany J. u. 3.). *Alba Regia* 24 (1990) 137–139.
- TEREI 2017 TEREI György: Zarándokjelvény az Árpád-kori Kána faluból (Pilgrim badge in Arpadien village, Kána [Budapest]). *Budapest Régiségei* 50 (2017) 151–158.
- TIMÁR 2019 TIMÁR Péter: *Magyarország középkori településeinek és egyházainak topográfiai adattára I–VI*. Szeged 2019.
- TÓTH 2023 TÓTH János Attila: Sárkányok a szigeten. Régészeti adatok a Szent Ábrahám monostor és Ráckeve alapításának problematikájához. *Magyar Régészet Online* 12:1 (2023) 23–36.
<https://doi.org/10.36245/mr.2023.1.2>
- VINDUS 2021 VINDUS Melinda: Középkori zarándokampulla Cikó–Eszterpusztáról (Mittelalterliche Pilgerampulle aus Cikó–Eszterpuszta). *A Wosinsky Mór Múzeum Évkönyve* 43 (2021) 23–35.
<https://doi.org/10.55022/WMME.2021.2>

MORE MEDIEVAL PILGRIM BADGES FROM SOMOGY COUNTY

Máté Varga

Earlier on, just nine pilgrim badges from Somogy County were known. In recent years, though, another five have come to light, thanks to researches using metal detectors. Each of the five was discovered on a site where a village had stood in the Middle Ages, and each was found on a different site. In four of the five village locations, there was a church in the Middle Ages; and in each these four locations, the pilgrim badge was found within 100 metres of the church. All five badges were made from an alloy of tin and lead, with the result that all came to light in a fragmentary state. Of the badges, two could be linked with certainty to a particular place of pilgrimage, namely Aachen; they depicted the Virgin Mary and the infant Jesus. In the Late Middle Ages, Aachen was one of the destinations most favoured by Hungarian pilgrims. The third badge, circular in shape, bears the monogram M. It cannot be linked to a particular place of pilgrimage, but is, perhaps, connected to the cult of the Virgin Mary. On the fourth badge, which is in the form of a rhombus, the figure of a saint may be seen in sketch form. This may perhaps be St John the Baptist. On the fifth badge, which is circular in shape, the head of a hitherto unidentified saint may be discerned; here, too, John the Baptist comes to mind as a possible interpretation. The pilgrim badges from Somogy County show that pilgrimages abroad were embarked upon not only by inhabitants of larger, more important settlements, but also by people living in smaller villages.

A ZEMPLÉNI CSÉSZE KELET ÉS NYUGAT KÖZÖTT

Vida Tivadar

A zempléni csésze a magyar honfoglalás kori toreutika kevés eddig ismert emléke közül kiemelkedik egyedi formájával, ornamentikájának arányos, magas színvonalú művészi kivitelezésével.¹ A csésze előkerülése óta folyamatosan a tudományos érdeklődés középpontjában áll, értelmezése ma sem tartható lezárt kérdésnek, mivel pontos formai párhuzama mindeddig sem helyben, sem a Kárpát-medencén kívül nem került elő. Legutóbb az újabb leletek fényében Fodor István adott róla elsősorban a palmettás díszítésére összpontosító, rövid összefoglalást, megismételve a csésze formájának a „szogd fémművességgel” feltételezett kapcsolatáról kialakított nézeteket (1. ábra).² A zempléni csésze ornamentikájának megítélésében a kutatás egységes, és azt a Kárpát-medencében kialakult, érett honfoglalás kori palmetta-ornamentika megnyilvánulásának tekinti. A csésze különleges formájának eredetét azonban mind a mai napig nem sikerült megnyugtatóan tisztázni, mert pontos analógiája eddig sem fém, sem agyag, sem üveg változatban nem került elő, az eddig bemutatott közép-ázsiai párhuzamok pedig mind földrajzi tekintetben, mind kulturálisan és időben is túlságosan távoliak.

A Kárpát-medencéből jól ismert honfoglalás kori palmetta-ornamentika megjelenése a csésze felületén arra enged következtetnünk, hogy a tárgy maga helyi mesterek alkotása lehetett. Ebben az esetben felmerül a kérdés, hogy a Kárpát-medencei mester vajon milyen előképeket ismerhetett, milyen hagyományokat követhetett a 9. század végi vagy 10. század eleji Kárpát-medencében. A minőségi fémedények ugyanis különleges díszítésük és formájuk minden egyedisége ellenére is csak ritkán függetlenek a toreutikát az adott történeti közegben meghatározó művészi és kulturális hatásoktól, és ezért szerencsés esetben gyakran fellelhetők előzményeik vagy kortárs párhuzamaik.

A történeti korokban az értékes nemesfém edények gyakran töltötték be politikai elitek, nagyhatalmak sokoldalú kapcsolataiban a jó viszony ápolására szolgáló diplomáciai ajándékok szerepét, és így készítési helyükről nagy távolságra eljutva az új kulturális közegben hatást gyakorolhattak a helyi fémművesség alakulásaira.³ Ennek köszönhetően a régészeti kontextusból származó fémedények rávilágíthatnak a megrendelők vagy az ötvösmesterek speciális ismereteire azáltal, hogy díszítésük és formai sajátosságaik gyakran tovább viszik a helyi megrendelők vagy mesterek által ismert (számunkra többnyire ismeretlen) idegen eredetű példányok egyes vonásait és azok jegyeiből válogatva új szintézist hoznak létre.⁴

A zempléni csésze alapformáját meghatározza egyenesen levágott pereme, a peremtől lefelé egyenletesen táguló és az alsó negyedben leginkább kiszélesedő, alul egyenesen levágott teste. Ennek az alul hasas formának a 8–11. századból több már elemzett vagy eddig még számba nem vett analógiáját ismerjük, amelyek a közép-kelet-európai környezettől időben és földrajzi szempontból is távoli közép-ázsiai analógiák mellett alkalmas párhuzamnak tűnnek a zempléni csésze formája

A szerző régész, az ELTE BTK Régészettudományi Intézetének igazgatója, a HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont Régészeti Intézet tudományos tanácsadója (vida.tivadar@abtk.hu).

¹ A honfoglalás kori fémedények kis csoportjába tartozó gégényi és a kétpói csészék valójában alacsony oldalú, fületlen ivótálcák, amelyek nem mutatnak formai rokonságot a zempléni csészével. A tanulmány írása közben több kollégával is konzultáltam. Megköszönöm Oleksii Komar (Kijev), Egon Wamers (Frankfurt), Matej Ruttkay (Nyitra), Christoph Eger (Xanten), Bálint Csanád és Szőke Béla Miklós (Budapest) tanácsait. Külön köszönöm Bollók Ádám lektori véleményét és kiegészítéseit.

² FODOR 2018b, 51–56. A csészt ma a Szlovák Tudományos Akadémia Régészeti Intézetében őrzik Nyitrán. Megköszönöm Dr. Matej Ruttkay igazgatónak a fotók publikálásának lehetőségét. Elkészült a csésze szakszerű másolata: BARTA – MESTELLÉR 2019.

³ CUTLER 2001; GEARY 2003; CURTA 2006; NECHAEVA 2014.

⁴ VIDA 2016.

1. ábra. A zempléni csésze és díszítésének kiterített rajza, Zemplín, SK.
(Rajz: Dienes Ö. István, FODOR 2018b, 52, Abb. 1, 2 nyomán)

Fig.1. Exploded-view drawing of the Zemplín Cup and its decoration, Zemplín, Slovakia.
(Drawing: Ö. István Dienes, after FODOR 2018b, 52, Abb. 1, 2)

eredetének meghatározásában. Ilyen alul hasas, gyakran ujjtámasztós gyűrűfüllel ellátott csészek a 9–10. században nemcsak az eurázsiai sztyeppe, Közép-Ázsia nomád népeinek edényei között fordulnak elő, hanem a bizánci mediterrán, a nyugat-európai Karoling, az észak-európai viking és a muszlim kultúra hatása alatt álló területeken is.

Egy egyedi forma eredetének meghatározása, rokonsági körének értelmezése egybevágó példák hiányában nem könnyű feladat. Minél kevesebb a párhuzam, annál tágabb a szóba hozható tárgyak köre és annál nehezebb feladat a helyi műhelyek és iskolák elkülönítése. Ugyanakkor magyarázatot kell találnunk arra a kérdésre, hogy mire vezethetők vissza a 9–10. században a különböző földrajzi és kulturális régiókból származó analógiát hordozó edények néha meglepő közös vonásai. Könnyen belátható, hogy a kibővült kulturális háttér, a szerteágazó kapcsolatok vizsgálata új módszertani megközelítést igényel.⁵

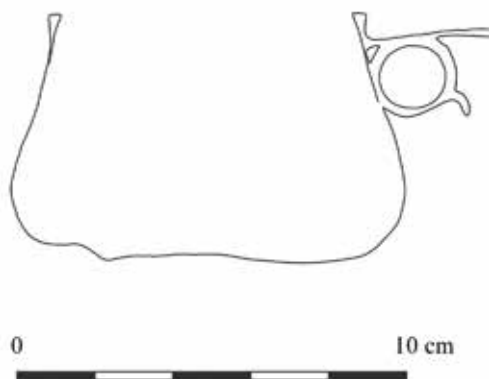
⁵ BÁLINT 2004; BOLLÓK 2015.

A jelen dolgozat olyan 9–10. századi csészéket és bögréket vesz számba, amelyekeken megfigyelhetők a zempléni csészén előforduló formai és ornamentális elemek és azt vizsgálja, hogy azok előfordulása miként értelmezhető Kelet és Nyugat között, az európai, az eurázsiai és a Földközi-tenger vidéki kulturális térben. A kisszámú, de egyre gyarapodó leletanyag új szempontokat ad a kulturális kapcsolatrendszer elemzéséhez és a lehetséges kapcsolatok néha meglepő formáit tárja elénk az adott történelmi környezetben.

A CSÉSZE KUTATÁSA

A zempléni aranyozott ezüst csésze a magyar honfoglalás kor egyik legtöbb melléklettel rendelkező férfi sírjából került elő 1968-ban, a mai Szlovákia területéhez tartozó Zemplén-Szélmalom-dombon (Zemplín, Trebišov kerület).⁶ A sírban a fakoporsó észak–nyugat felőli sarkában letek rá az aranyozott ezüstcsészére, amelynek alsó fele töredékes volt.⁷ A csésze pereme kissé összehúzott és oldala lefelé fokozatosan kiszélesedik, az alsó harmadban pedig gömbölydeden kihasasodik, alja egyenesen levágott (2. ábra). A perem alatt kis kerek fül található, amelyen alul egy rügyre, kacsra emlékeztető kiágazás van. A gyűrűs fülre felül a hüvelykujj megtámasztására alkalmas palmettadíszes lemezt illesztettek. Az edény testét a peremtől az aljáig palmetta díszíti. Az erzett növényi szár hat szív alakú mezőt keretez, amelyek mindegyikében egy-egy levélcsozor van, akár csak a perem alatt a szív alakú keretek felső részei által közre fogott háromszög alakú mezőben. A hatodik ilyen mezőben a fül foglal helyet. A háttér aranyozták. A levelek szélein és a palmetták indításánál vonalkázás (ún. sraffozás) látható.

A zempléni csésze első értékelésekor és kulturális besorolásakor az ornamentikája kapott fő szerepet. A csésze keltezését és készítését Fettich Nándor saját korábbi elméletéhez

2. ábra. A zempléni csésze, Zemplín, SK.
(Fotó: Anton Arpáš © Institute of Archaeology,
Slovak Academy of Sciences, Nitra)

Fig. 2. The Zemplín Cup, Zemplín.
(Photograph: Anton Arpáš © Institute of
Archaeology, Slovak Academy of Sciences, Nitra)

⁶ A Vojtech Budinský-Krička által 1968-ban feltárt temetkezés leletei között aranylemezzel borított szablya, nyílcsúcsok, vasalt tegez, kengyel pár, oldalpálcás zabla, ezüst pikkelyes veretek, ezüst kantár és farhámveretek, övveretek, hajfonatkorong-szerű lemezkorongok, fülbevaló karikák, karperec, lábpercecek, textil-, bőr- és prém-maradványok kerültek elő. BUDINSKY-KRIČKA – FETTICH 1973.

⁷ NEVIZÁNSZKY – PROHÁSZKA 2020, 81; A zempléni sírt Fettich Nándor Álmos magyar fejedelem sírjaként azonosította, de elméletét a régészeti és történelmi kutatás nem fogadta el. RÉVÉSZ 2018, 337–348.

igazítva határozta meg, megállapítva, hogy azt még a Kárpát-medencén kívül, a magyar honfoglalás előtt Csernyigov (UA) és Kijev térségében készítették. Hasonló díszítése miatt ebbe a csoportba sorolta a bezdédi és a galgóci (Hlohovec, SK) tarsolylemez és a beregszászi (Berehovo, UA) süvegcsúcst is.⁸ Tette ezt annak ellenére, hogy e túl korai keltezését már László Gyula és később Dienes István is elvetette és e művészeti kör honfoglalás utáni keltezése mellett érveltek.⁹ Később ehhez a véleményhez csatlakozott a beregszászi süveget újra feldolgozó Kovács László¹⁰ és az újonnan előkerült jászberényi süveget közre adó Fodor István¹¹ is, kiemelve, hogy e leletkör az érett honfoglalás kori palmetta-ornamentika¹² megnyilvánulásának tekinthető. Fodor István a zempléni csésze készítésének időszakát a honfoglalás éveire, a késő 9. századra, legfeljebb a 10. század első negyedére tette.¹³ A zempléni csésze eredetét a kutatás a kezdetektől fogva elsősorban hüvelykujjtámasztós gyűrűs füle miatt keleten kereste.

A KÖZÉP-ÁZSIAI FÉMMŰVESSÉG ÉS A SZOGD ÖTVÖSISKOLÁK

A zempléni csészeének kétségtelenül a legkevésbé vitatható közép-ázsiai formai párhuzamokkal rendelkező eleme a hüvelykujjtartós gyűrűs füle. A kis átmérőjű kerek fülre helyezett vízszintes lemez a kisméretű ivóedény biztonságosabb tartását tette lehetővé. Ilyen csészek a Kr. u. 7. és 10. század közötti időszakban Közép- és Kelet-Ázsiában voltak népszerűek, használták őket a törkök által uralt területeken, sőt Kínában is. E gyűrűfülek ugyanakkor az antik toreutika sztenderd formai elemének számítottak már a császárkor elején is, újabb munkájában pedig a hüvelykujjlemezrel díszített füllel ellátott csészek formáját Bartłomiej S. Szmoniewski a görög-római és bizánci környezetből származtatja (ld. *skyphos, modolius*), levonva a következtetést, hogy ez a fülforma a Selyemúton keresztül jutott el Közép-Ázsiába, ahol előállításuk kezdete a 7. századra tehető.¹⁴ Ez az ujjtámasztós fülforma hamar kedvelté vált az eurázsiai sztyeppe népeinél, és a kora középkori altái türk csészek között alul hasas példányokon is előfordulnak,¹⁵ de a görög feliratos preszlavi (BG) valamint a dunei (Gotland, SE) csészek alapján jelen volt a bizánci toreutikában is.¹⁶

A zempléni csésze formájának eredetét keresve a magyar kutatás eddig elfogadta a keleti toreutika neves kutatójának, Boris I. Marsaknak a megállapítását, amely szerint az a közép-ázsiai szogd fémművesség 'B' ötvösiskolájának köréhez tartozik.¹⁷ Ezzel összhangban a kutatás a honfoglalás kori ornamentikában is olyan elemeket próbált meg kimutatni, amelyek ebben a körben jelen voltak (ld. „három pont dísz”).¹⁸ A forma tekintetében azonban a magyar kutatás félreértelmezte B. I. Marsak nézeteit, mivel ő a magyar ezüstműves hagyományt a „szogd 'B' ötvösiskola” toreutikájának hatására kialakultnak tekintette, de sohasem állította, hogy az európai magyar leletek között akár közvetlen utánzatok is lennének a szogd ezüst edénművesség példányaiból. Könnyen beláthatjuk ezt, ha áttekintjük a szogd ezüstművességben a szóba hozható 8–9. századi előképeket, mert azok túl nagy formai, stilisztikai, földrajzi és az időbeli különbséget mutatnak.

⁸ BUDINSKY-KRIČKA – FETTICH 1973, 81–90.

⁹ DIENES 1972, 97–100.

¹⁰ KOVÁCS 2003, 220–223.

¹¹ FODOR 2017, 237–254.

¹² A korszak palmettaornamentikájának összefoglaló áttekintése: BOLLÓK 2015.

¹³ FODOR 2018a, 248. Fodor István véleménye szerint a zemplénihez „hasonló” csészeket a honfoglalást követően a magyarság a Kárpát-medencében már nem készített.

¹⁴ SZMONIEWSKI 2020, 303–322.

¹⁵ KUBAREV 2005, табл. 56. 6; KUBAREV 2017, 103, Abb. 106.

¹⁶ TOTEV 1966, 32, obr. 1–2; MINAEVA 1996, 89–95; BÁLINT 2004.

¹⁷ MARSAK 1986, 73.

¹⁸ Erről legutóbb FODOR 2018a; FODOR 2018b.

3. ábra. Tomiz, Udmurtia, RU.
(SZMIRNOV 1909, 110. kép nyomán)

Fig. 3. Tomyz, Udmurtia, Russian Federation.
(After SMIRNOV 1909, fig. 110)

4. ábra. Gutova, Perm vidék, RU.
(SZMIRNOV 1909, 109. kép nyomán)

Fig. 4. Gutova, Perm region, Russian Federation.
(After SMIRNOV 1909, fig. 109)

5. ábra. A Don torkolatánál talált csésze, RU.
(© Barry Ager fotója, közlés az ő engedélyével.
AGER 2020, 96, Fig. 3 nyomán)

Fig. 5. Cup found at the Bend of the River Don,
Russian Federation. (© Photograph by Barry
Ager, published here with his permission.
After AGER 2020, 96, fig. 3)

Közép-Ázsiában a szogd fémművesség köréhez tartozó, hüvelykujjtámasztós, gyűrűfüles, egyenes vagy enyhén ívelt, nem ritkán összeszűkülő peremű csészek a 8. században jelentek meg. Közöttük említést érdemel három csésze, amelyek ugyan gömbölyű aljúak és alacsony talpon állnak, de a peremük egyenes, alig ívelt vagy összeszűkülő, az ujjtámasztós gyűrűs fül pedig mélyen a perem alatt helyezkedik el. Poncolt háttérű palmetta-ornamentika díszít egy ilyen Tomizból (Udmurtia, RU, 3. ábra) származó, a szogd 'C' ötvösiskola köréhez tartozó ezüstcsészét.¹⁹ A Gutova (M: 11,6 cm, Perm vidék, RU, 4. ábra) lelőhelyen előkerült, ugyancsak 8. századi, palmettával és kecskebakokkal díszített ezüstcsésze pereme összeszűkül, a hüvelykujjtámasztós fül a hashoz csatlakozik.²⁰ A szogd 'B' ötvösiskola köréhez tartozik egy kerek aljú, összeszűkülő peremű, a perem alatt elhelyezett gyűrűfüles, ugyancsak 8. századi csésze, amely a „Don-torkolatnál” (Azov, M: 7,5 cm, RU, 5. ábra) került elő. Erre a példányra, hasonlóan a zempléni csészéhez, az enyhén összeszűkülő peremkiképzés és a perem alatt elhelyezett gyűrűsfül a jellemző,²¹ és ez utóbbi formának dokumentálható a megjelenése a szogd agyagedények között is.²² Ezek a 8. századi

¹⁹ SZMIRNOV 1909, 110. kép; DARKEVICS 1976, Tabl. 8,6, No. 65; MARSÁK 1986, Abb. 81.

²⁰ SZMIRNOV 1909, 109. kép; A csésze a szogd ötvöshagyomány A iskolájához tartozik. DARKEVICS 1976, Tabl. 8,1–4, No. 29; MARSÁK 1986, Abb. 20–21.

²¹ MARSÁK 1986, Abb. 57, 59, 88,3; DARKEVICS 1976, Tabl. 9,1–3, No. 114; KOMAR 2020, 4.2. ábra.

²² MARSÁK 1986, Abb. 88,4.

közép-ázsiai csészek azonban alapvetően különböznek a gömbölyű alj, a többnyire félgömbös test és az alacsony talp tekintetében a zempléni csészétől.

Korábban Fodor István a baskíriai Sztjerlitamakból (M: 7 cm, RU)²³ a zempléni csésze párhuzamaként értékelt egy 8. századra keltezhető, mellékletekkel gazdagon ellátott, fegyveres sírból előkerült, növényi mintás csészét. Annak oldala viszont homorú, alul élbe fut, középmagas gyűrűs peremű talpon áll és hüvelykujjtartó gyűrűs füle nem a nyakhoz, hanem a peremhez csatlakozik. Ez az alapforma a szogd edényművességben a 7. század óta jelen van, széles körben elterjedt, amint azt Tang-kori példák is mutatják.²⁴ Hasonló formájú egy palmettamintás csésze Viharevo (Kirov terület, RU) lelőhelyről, amelynek a testarányai érdemben különböznek azáltal, hogy a szájátmértője nagyobb.²⁵ E típus egy 9. századi változata Tomizból (M: 9 cm, Udmurtia, RU) jelzi a korszakban az „alul hasas forma” kedvelté válásának tendenciáját, de még megmaradt az alul élbefutó test és az alacsony talp,²⁶ amelyek miatt az aligha tekinthető a zempléni csésze előzményének.

A szogd 'A', 'B' és 'C' ötvösiskolák hatása kimutatható a 8–10. századi eurázsiai és a kínai fémművességben, de érdemes behatóan vizsgálni azt a kulturális közeget és azokat a hatásmechanizmusokat, amelyeken keresztül ez a befolyás adott régióban megjelenhetett és tovább öröklődhetett azután, hogy Szogdia a 8. század közepén muszlim fennhatóság alá került.²⁷ A zempléni csésze esetében a közép-ázsiai fémművesség felé mutató formai szálak jelenleg nem vitathatók, de a felsorolt példákat kiindulási alpnak véve további magyarázatra szorul e hagyományoknak a Kárpát-medencei fémművesség felé vezető összekötő elemeinek formája és közege.

A KOROBCSINOI CSÉSZE

A közép-ázsiai hagyományok átvételére és helyi környezetben történő adaptálására jó példa a korobcsinói csésze. A 9–10. századi kelet-európai fémművességben több formában is megfigyelhető a közép-ázsiai szogd ötvöshagyományok hatása.²⁸ Egy újabb példa e kulturális hatás megjelenésére a Dnyeper alsó folyásvidékén, a szubbotici kulturális körben Korobcsino (UA) település határában előkerült csésze (6. ábra). A korobcsinói csésze (M: 5,7 cm) teste nyomott félgömb alakú, pereme hosszú, egyenes, belső felülete aranyozott. Az aranyozott egyenes állású perem külső oldalán egy sor kerek, palmetta alakú virágból és egy keskeny, a perem szélén végig futó halszálkás motívumból álló díszítés figyelhető meg. Formai tekintetben nem nehéz felismerni a korobcsinói csésze esetében a közép-ázsiai előképeket. Oleksii Komar a korobcsinói csészén látható, a szaltovói öv- és lószerszámdíszeken is előforduló lószornamens kialakítása alapján azt feltételezi, hogy a csészét a szaltovói közegben készítették a 830–840-es években.²⁹ A korobcsinói csésze így egy a közép-ázsiai fémművesség elemeit adaptáló kazáriai műhelyben készülhetett, díszítésének némely további eleme pedig a szubbotci-lelethorizont tárgyaihoz köti; közel egyenes pereme, hüvelykujjtámasztós füle alapján pedig a zempléni csészével mutat közösnek ítéltető jegyeket.³⁰ A korobcsinói csésze készítésének feltételezett idejében a korai magyarság a Kazár Kaganátus szomszédságát jelentő tág földrajzi térben élt, és politikai kapcsolatokat tartott fenn a Kaganátus vezetőivel. Nem lenne ezért meglepő, ha a Kazária területén működő, a szogd

²³ DARKEVICS 1976, Tabl. 16,4, No. 16; FODOR 1982, 277–281, Taf. XXIII; MARSÁK 1986, Abb. 79.

²⁴ GYLLENSVÄRD 1958; SZMONIEWSKI 2016, 236, Fig. 1.

²⁵ MARSÁK 1986, 77–78.

²⁶ DARKEVICS 1976, Tabl. 8,8, No. 1; MARSÁK 1986, 91–92.

²⁷ Ezen időrendi hiátusra legutóbb Bollók Ádám mutatott rá. BOLLÓK 2015, 62–64.

²⁸ DARKEVICS 1976; MARSÁK 1986.

²⁹ KOMAR 2020, 145, 4. kép 2–5.

³⁰ KOMAR 2020, 144–162. A korobcsinói leletben talált veret palmettás hálómintája a honfoglalás kori művészet előzményének tekinthető.

6. ábra. Aranyozott ezüst csésze Korobcsinóból, UA.
(© Oleksii Komar fotója, közlés az ő engedélyével,
KOMAR 2020, 137, 1. kép 2 nyomán)

Fig. 6. Silver-gilt cup from Korobchino, Ukraine.
(© Photograph by Oleksii Komar, published here
with his permission. After KOMAR 2020, 137, fig. 1:2)

fémművesség hagyományából is merítő fémműves műhelyek alkotásai diplomáciai ajándékként vagy kereskedelmi áruként a korai magyarság körébe eljutva közvetítő szerepet játszottak volna bizonyos szogd kapcsolatú díszítőelemek átörökítésében.³¹

A korobcsinói csésze díszítése és formája a helyi kulturális közegben, a Kazár Kaganátus keretei között kap megfelelő régészeti, művészettörténeti és kultúrtörténeti értelmezést, éppen ezért a zempléni csésze esetében is meg kell vizsgálnunk, hogy egyedi formájának kialakítását befolyásolhatta-e az az európai kulturális tér, amelynek anyagi kultúráját a Kárpát-medencében letelepedő honfoglaló magyarok megismerhették. A korobcsinói csésze és köre a zempléni csésze egyfajta elődjének tekinthető.

EURÓPAI HAGYOMÁNYOK

A kutatás a zempléni csésze formai jegyeit napjainkig egyoldalúan a keleti analógiák fényében értelmezte és eddig nem merült fel, hogy a Kárpát-medence térségében az európai, a helyben elérhető fémművesség is hatással lehetett rá. A kora középkori Nyugat-Európában a késő antik hagyományokat tovább éltető Meroving időszak után a Karoling-kor jelentős kulturális átalakulást hozott, és ekkor a helyi kultúrában megújulva kerültek be a mediterrán antik-bizánci elemek.

A zempléni csésze lehetséges európai kapcsolatrendszerét kutatva megállapíthatjuk, hogy a Karoling-kori toreuтика területén az utóbbi időben egyre teljesebb kép alakul ki egy összeszűkülő vagy alig kihajló szájú, a peremtől kiszélesedő és az alsó negyedben erősen kihasasodó kis „edény” típusáról (7. ábra 1–3). Egon Wamers mutatta ki, hogy ezek a csészek minden előzmény nélkül jelentek meg az Alpoktól északra a Karoling-korban és a késő antik és kora bizánci elefántcsont és fém pyxisekkel állnak morfológiai kapcsolatban.³² A pyxisek felületén megfigyelhető díszítés keresztény jelentésű, mert az ikonográfiai párhuzamok zsoltárábrázolásokra (Halton Moor, GB, 7. ábra 3, Vale of York, GB) vagy életfa-motívumra utalnak.³³ A figurális elemeket (állatok, tengeri lények) is közrefogó gazdag mediterrán eredetű növényi ornamentika stílusa alapján a csészek a 8. század közepe és a 9. század közepe közé keltezhetők (Pettstadt, D, 7. ábra 1, Fejø, DK, 7. ábra 2, Ribe DK, Halton Moor, GB, Vale of York, GB), de egyes példányok, mint például a jelenetekkel díszített csésze Włocławekből (PL), későbbi is lehet. E Karoling-kori fedeles pyxisek díszítésük ikonográfiai értelmezése alapján liturgikus edények voltak, amelyekben az eucharisziát vagy a krizmát tartották. Ugyanakkor e csészek többnyire szekularizált, pogány közegből, kincsleletekből kerülnek elő, amelyeket a templomokat és kolostorokat kirabló vikingek rejtettek a földbe.³⁴

³¹ Legutóbb Szenthe Gergely mutatott rá az avar kori „indavirág” elemzése kapcsán, hogy közép-ázsiai díszítőelemek már a 8. században eljutottak a Kárpát-medencébe, ám ennek közvetítői ma még nem láthatók tisztán. Utalt arra is, hogy hasonló motívumok egy időben tűntek fel a Selyem-út mentén. SZENTHE 2020, 397–416.

³² Egon Wamers a Karoling-kori alul hasas pyxiseket fedővel ellátott liturgikus edényeknek tartja, amelyek bizánci hasonló edények formai hagyományát követik. Ilyen bizánci példány az elefántcsontból készült Berlinben őrzött pyxis (WAMERS 2015, 73, Abb. 2,8); vagy a Hama-kincs ezüst pyxis (WAMERS 1991, 97–152).

³³ WAMERS 1991, 97–152.

³⁴ WAMERS 1991; AGER 2020; GOLDBERG – DAVIS 2021.

7. ábra. Karoling-kori liturgikus pyxisek, 8. század vége–9. század eleje. 1. Pettsatdt (D); 2. Fejø (DK); 3. Halton Moor (GB). (WAMERS 2015, Abb. 1, 2, 4 nyomán)

Fig. 7. Carolingian-era liturgical pyxes, late 8th century–early 9th century. 1. Pettsatdt (Germany); 2. Fejø (Denmark); 3. Halton Moor (United Kingdom). (After WAMERS 2015, Abb. 1, 2, 4)

Újabban egy Karoling csésze formája esetében a keleti hatás lehetőségét is felvetették. Barry Ager a Vale of York-i csészéről írt elemzésében bonyolult érveléssel eltérő kulturális hátteret feltételezett a morfológia és az ornamentika tekintetében; a forma közép-ázsiai eredete mellett érvelt, ugyanakkor a rajta lévő növényi díszítést európai eredetűnek határozta meg. Barry Ager a Vale of York-i pyxist európai műhelyben készült példánynak tartja, de formáját iráni és közép-ázsiai előzményekkel magyarázza (ld. Don torkolatban előkerült csésze, 5. ábra). Véleménye szerint a különböző kulturális eredetű formai és a díszítésbeli elemek e szokatlan keveredése a jó Karoling és Abbásszida kapcsolatoknak köszönhető, amikor nagy számban kerültek Európába olyan edények és egyéb tárgyak, amelyek hatással voltak a helyi fémművességre.³⁵

E keleti értelmezési irányt követte a csoport legújabbán ismertté vált példányát közlő Martin Goldberg is, aki a gallowayi (SCO) kincslelet csészéjét keleti készítménynek tartja és azon a százánida művészet által inspirált zoroastriánus ikonográfiát, nevezetesen tűzoltárt, tűztemplomot lát.³⁶ A gallowayi viking kori kincsleletben előkerült csésze felületén korrodálódott textília látható, azt nem távolították el, és a díszítését 3D-röntgen-átvilágítással rekonstruálták (8. ábra). Az alul hasas

8. ábra. A gallowayi (SCO) kincslelet pyxise. A British Museum Tudományos Kutatási Osztályának 1024 röntgenfelvételéből készült kép, amely az el nem távolított textilburkolat alatt mutatja az edény díszítését. (GOLDBERG – DAVIS 2021, 65 nyomán)

Fig. 8. Pyx chest from Galloway hoard, Scotland. Composite render of 1024 X-ray slices from the British Museum Department of Scientific Research revealing the iconography of the vessel beneath the textile wrapping. (After GOLDBERG – DAVIS 2021, 65)

³⁵ AGER 2020, 86–108.

³⁶ GOLDBERG – DAVIS 2021, 65–70.

pyxis egész felületét lapos indás növényi ornamentika díszíti, amelynek indái között mediterrán hatású állatalakok jelennek meg.³⁷ A csészében kereszt vagy keresztény jelképekkel díszített tárgyak voltak, amelyek utalnak a csésze liturgikus funkciójára. M. Goldberg egyáltalán nem vesz tudomást a gallowayi pyxis díszítésének kontinentális, késő Karoling-kori és alpesi-itáliai párhuzamairól, az erről szóló irodalmat nem ismeri.³⁸ Általánosságban is jellemzi ez az egyoldalúság a Karoling-kori pyxisek közép-ázsiai kapcsolatait feltételező brit kutatást, amely nem vesz tudomást az Egon Wamers által meggyőzően meghatározott késő antik formai előképekről. Ugyanakkor figyelemre méltó, hogy a gallowayi kincs pyxisén a zempléni csésze díszítéséhez hasonló szerkesztési elvet figyelhetünk meg, mert az edény testén meghatározó a peremtől az aljáig érő palmettamotívum négy kerek mezőben egy-egy levélcsoportot mutat.

Jelen ismereteink szerint a Karoling-kori pyxisek és a zempléni csésze között az összeszűkülő perem, az alul hasas forma ellenére sem lehet közvetlen kapcsolatot kimutatni. Látványos különbséget mutat a pyxisek antik hagyományokat őrző fedele és a zempléni csésze antik eredetű, keleten meggyökeresedett mintákat követő ujjtámasztós gyűrűs füle. Ugyanakkor nem zárható ki és további vizsgálatot igényel, hogy a Karoling-kori csészékhez hasonlóan a sztyeppei nomád környezetben előforduló, középen vagy alul hasas edények, mint például a Don-torkolatban talált csésze (5. ábra) vagy akár a zempléni csésze formája is, közös mediterrán antik, kora bizánci (7–8. századi) mintákra vezethető vissza. Már csak ezért sem, mert a kora bizánci pyxisek széles körben elterjedtek voltak és hatást gyakoroltak a hasonló formájú muszlim edények formavilágára is.

Nem lehet továbbá kizárni azt sem, hogy a Karoling-kori liturgikus csészék egy példánya akár zsákmányként közvetlenül is eljuthatott a Karoling Birodalom területén kalandozó magyarokhoz. Bollók Ádám valószínűsítette, hogy a Karoling fémművesség emlékei akár már a 9. század utolsó negyedében is a magyarokhoz kerülhettek (esetleg 862, valószínűbben 881/891, 892, és 894) és hatással lehettek a honfoglaló magyar fémművesség fejlődésére.³⁹

Feltételezhető azonban egy másik, közvetett út is, amelyen keresztül a honfoglalás kort megelőzően érzékelhető a Karoling Birodalomban kialakult ötvösművészet hatása a Kárpát-medencében tevékenykedő mesterek munkásságában. Monográfiájában Bálint Csanád az avar kori nagyszentmiklósi kincs 19. számú edényét hozta összefüggésbe a Karoling-kori pyxisek

9. ábra. Nagyszentmiklósi kincs 19. számú csészéje, Sânnicolau Mare, RO.

(Franz Siegmeth rekonstrukciója, WAMERS 2015, 80, Abb. 8 nyomán)

Fig. 9. Cup No. 19 from the Nagyszentmiklós Treasure, Sânnicolau Mare, Romania.

(A reconstruction by Franz Siegmeth, after WAMERS 2015, 80, Abb. 8)

³⁷ Martin Goldberg a gallowayi kincslet pyxise esetében a Halton Moor-i és 'Vale of York'-i csészék ikonográfiájától való eltérést hangsúlyozza, a csészét közép-ázsiai készítésűnek, a Selyemúton keresztül Nyugat-Európába került példánynak tartja és díszítésében a zoroasztrikus tűzoltárt véli felfedezni. GOLDBERG – DAVIS 2021, 65–70.

³⁸ Martin Goldberg nem hivatkozik Egon Wamers német nyelven kifejtett meggyőző ikonográfiai rekonstrukcióira, amelyek a Karoling-kori pyxisek díszítését összhangban funkciójukkal a késő antik-kora bizánci keresztény mediterrán ikonográfiával magyarázza. Lásd WAMERS 1991; WAMERS 2018; WAMERS 2020.

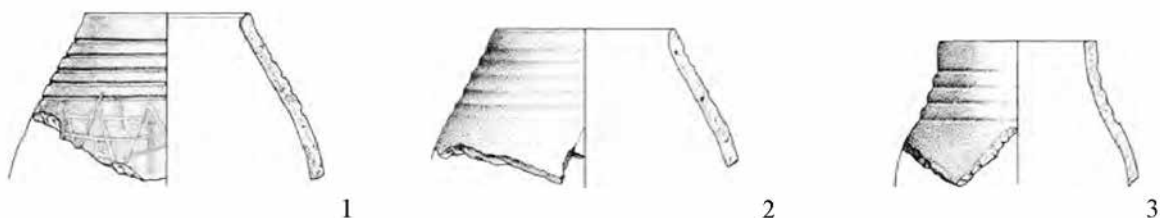
³⁹ BOLLÓK 2014, 77–116.

körével és rámutatott az egykorú, lehetséges helyi, késő avar kori kerámiaváltozatokra is (9. ábra).⁴⁰ Később a nagyszentmiklósi kincs 19. számú csészéjét részletesen elemezte Egon Wamers, aki annak formáját és díszítését bizánci, Alpok vidéki és a Karoling Birodalom déli részéről származó, alpesi-itáliai emlékek alapján magyarázta, bár a keleti, közép-ázsiai hagyomány érvényesülését sem zárta ki. A nagyszentmiklósi kincs 19. számú kis poharát a (késő)antik hagyomány szerinti „tengeri griffek” díszítik, jellegzetes göngyölt testtel és farokkal, és így a *locus amoenus*, a paradicsomi helyet jelenítik meg.⁴¹ A nagyszentmiklósi kincsen látható növényi minta, a medalionok állatokkal és tengeri lényekkel közeli szerkesztési elveket mutatnak a Vale of York lelőhelyről közölt Karoling pyxissel.⁴²

Nem tudjuk, hogy a csészét használó avar előkelők számára mit jelentett a mediterrán keresztény értelmezésű ornamentika, de az biztos, hogy az edényt keleti mintára, igazodva a „sztyeppei nomád” italozási szokásokhoz ivóedénnyé alakították. A kis pohár oldalán ma is észrevehető a később ráhelyezett fül nyomai. Ha pedig feltételezhetjük, hogy a zempléni csészét készítő mester előtt ismertek voltak bizánci pyxisek, a Karoling-kori liturgikus csészék vagy a nagyszentmiklósi 19. számú pohárhoz hasonló késő avar kori fém- vagy kerámia edények, nomád adaptációnak, a nomád szokásokhoz történő igazodásnak tűnik az ujjtámasztós gyűrűs fül alkalmazása a zempléni darabon.

A bizánci előképekre visszavezethető alul hasas forma jelenléte a nagyszentmiklósi kincsben a helyi avar kori és a 9. századi hagyományra irányítja a figyelmet. A kutatás eddig nem vette számba, hogy a zempléni csésze alapformáját meghatározó összeszűkülő, nem vagy alig kihajló peremű, alul erősen kihasasodó bögrék megjelentek már a késő avar kori elit körében használt díszkerámia típusai között is.⁴³ Ez a bögreforma a késő avar kori sárga kerámia típusai között gyűrűfüles és fületlen változatban (még kissé kihajló peremmel) is jelen volt.⁴⁴ Az ilyen bögrék feltehetően olyan fémedények formáját utánozzák, mint a nagyszentmiklósi kincs 19. számú csészéje.

Az összeszűkülő peremű csésze formájának a közelmúltban a zalavári Karoling-kori hatalmas központ díszkerámiái között váltak ismertté párhuzamai (10. ábra). A 9. században az elit asztali kerámiájának tekinthető polírozott felületű sárga kerámia a zalavár-várszigeti lelőhelyen a teljes kerámiaanyag 1%-át teszik ki (kb. 4000 töredék) és gazdag formai változatokban van jelen (palack, korsó, asztali amfora, fazék, tányér, tál, bögre, fedél stb). E kerámia lehetséges bizánci, Karoling,

10. ábra. Összehúzott szájú, polírozott felületű, sárga poharak, Zalavár–Mosaburg, HU.
(SZÓKE 2022, 240, Abb. 5, 8–10 nyomán)

Fig. 10. Polished yellow beakers narrowing towards the rim, Zalavár–Mosaburg, Hungary.
(After SZÓKE 2022, 240, Abb. 5, 8–10)

⁴⁰ BÁLINT 2004, 499–510, 244. kép.

⁴¹ WAMERS 2015, 89–92.

⁴² WAMERS 2015, 71–120.

⁴³ GARAM 2002, 96, Abb. 21.

⁴⁴ BOGNÁR 2021, III. 27. t. 2. (Szébeny, 8. sír); 78. t. 1. (Kölked-Feketekapu B, 185. sír); 78. t. 3. (Szébeny, 291. sír); BÁLINT 2004, 505, 243. kép 3. (Kővágószőlős).

késő avar, ómorva eredetének kérdéseiről a kutatásban mindmáig vita folyik. Az összehúzott szájú csészek analógiáját Szőke Béla Miklós a késő avar kori sárga kerámia és a nagyszentmiklósi kincs 19. számú pyxise esetében találta meg.⁴⁵

ALUL KIHASASODÓ KERÁMIACSÉSZEK KELETEN ÉS NYUGATON A 9–10. SZÁZADBAN

Az elit által birtokolt nemes- és színesfém edények könnyebben hozzáférhető agyagokból készített utánezatai a népesség tágabb köreiből elterjedtek voltak, ezáltal a régészeti leletanyagban is nagyobb számban jelennek meg, és így lehetőséget adnak szélesebb körben követett kulturális szokások beágyazottságának vizsgálatára.⁴⁶ Az alul hasas, kis agyagbögerek meghatározott italozási szokásokat követnek, ám kora középkori elterjedésükről még nem rendelkezünk átfogó képpel. Ezért néhány olyan leletcsoportra és kulturális régióra mutatok rá, ahol az ujjtámasztófüles csészek előfordulnak, és amelyek közvetve vagy közvetlenül kapcsolatba hozhatók a honfoglalás kori magyarsággal.

Az ujjtámasztós gyűrűfüles kerámiacsészek a 9–10. században széles körben megtalálhatók a muszlim kultúra által uralt területeken Közép-Ázsiától Egyiptomon át egészen Andalúziáig. A közép-ázsiai fémedények utánezataiként megjelenő és elterjedő agyag⁴⁷ és üveg⁴⁸ csészek a muszlim italozási kultúrában töltötték be fontos szerepet és különböző formai változataik a középkoron át egészen az újkorig előfordulnak.⁴⁹ Meglepő módon ilyen alul hasas csészek a 9–10. században több úton is eljuthattak Európába. A kevés orientális agyagedény közül, amelyek a viking korban Skandináviába kerültek, kiemelkedik egy kisméretű, gyűrűfüles ujjtámasztós csésze egy 10. századi női sírból Hemse Annex lelőhelyről Gotlandból, SE (11. ábra).⁵⁰ A kis bögrének nyomott gömbös alakja van, alja kihasasodik, alul levágott és a szájánál összehúzódik. A Hemse Annex lelőhelyről származó edényt a formája mellett a perem alatt elhelyezett hüvelykujjtámasztós gyűrűs füle is a zempléni csésze párhuzamává teszi. T. J. Arne felismerte a finoman kidolgozott anyagú, sárga üvegmázzal fedett edény kulturális gyökereit, amelyet a korban szokásos terminológia-alkotással „sino-irániként” határozott meg. Az edény a viking korban számos egyéb tárggyal együtt a virágzó kereskedelmi kapcsolatoknak köszönhetően a volgai útvonalon keresztül juthatott a muszlim Közép-Ázsiából Észak-Európába.⁵¹

11. ábra. Gyűrűfüles ujjtámasztós csésze, Hemse Annex női temetkezés, 10. század, Gotland, SE. (Fotó: Ola Myrin © Statens Historiska Museum, Stockholm)

Fig. 11. Cup with a ring handle and thumb rest, Hemse Annex female burial, 10th century, Gotland, Sweden. (Photograph: Ola Myrin © Statens Historiska Museum, Stockholm)

⁴⁵ SZŐKE 2022, 232, 240, Abb. 5/8–10.

⁴⁶ RUBY 1986, 179–203.

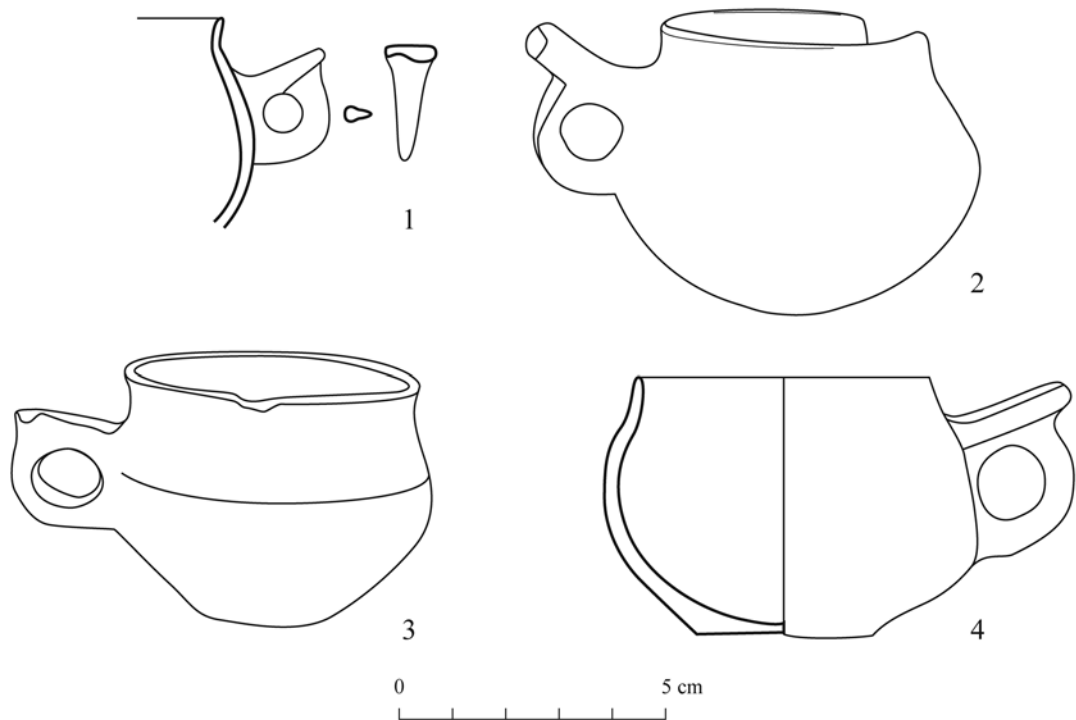
⁴⁷ Egyiptom, 9–10. sz., *Islamische Kunst* 1986, 67, Nr. 68.

⁴⁸ Egyiptom, CLAIRMONT 1977, 109. Pl. XXIII/380; Irán 10–11. sz., *Islamische Kunst* 1986, 25, 54 Nr. 31.

⁴⁹ Irán, 12. sz. Nr. 98. *Islamische Kunst* 1986, 77.

⁵⁰ ARNE 1938, 107–113, 108, Fig. 1; JANSSON 1988, 624–625, Abb. 31 B.

⁵¹ PILTZ 1998, 27–37; BÄCK 2016, 255–280, különösen 272, 275. A muszlim díszítőművészet és a honfoglalás kori művészet lehetséges kapcsolatáról legutóbb: MESTERHÁZY 1998, 129–159.

12. ábra. 1. Vesi faluhoz tartozó Pany 42. számú kurgán (1852, a régi Vlagyimiri Kormányzóság, Szuzdali körzet, RU); 2. Hemse Annex 10. sír (Gotland, SE); 3. Sigulda, LV; 4. Nefed'evo/Нефедьево (Moszkvai terület, RU). (KOVAL 2015, 231, 1. kép nyomán)

Fig. 12. 1. Pany (belonging to the village of Vesi), Kurgan no. 42 (1852, Susdal district, the former Governorate of Vladimir, Russian Federation); 2. Hemse Annex, Burial no.10 (Gotland, Sweden); 3. Sigulda, Lithuania; 4. Nefed'evo/Нефедьево (Moscow area, Russian Federation). (After KOVAL 2015, 231, fig. 1)

A Hemse Annex lelőhelyről előkerült csészének már T. J. Arne is ismerte néhány Kelet-Európába került rokonát. Az egyik 1852-ben Oroszországban bukkant elő a Vesi faluhoz tartozó Pany 42. számú kurgánban (a régi Vlagyimiri Kormányzóság, Szuzdali körzet, RU),⁵² a másik pedig a lettországi Sigulda településről származik.⁵³ Napjainkra e leletkör kiszélesedett: az alul kihasasodó, ujjtámasztós gyűrűfüles, 10–11. századi csészéket a keleti kerámiainport egyik szakértője Vlagyimir J. Koval gyűjtötte össze (pl. Nefed'evo) (12. ábra 1–4). V. J. Koval újabb tanulmányában kifejtett hipotézise szerint e csészék nem Perzsiában vagy Kínában készültek, hanem Kijevben, és azokat a besenyőknek dolgozó bolgár mesteremberek állították elő.⁵⁴ A műhelykérdésben – petrográfiai vizsgálatok hiányában – itt nem foglalhatunk állást, a témánk szempontjából azonban kiemelendő, hogy V. J. Koval e gyűrűfüles csészéket ugyancsak a korabeli közép-ázsiai, türk kori és muszlim fémedények formájával magyarázza, azok utánzatának tartja.⁵⁵

Emellett ujjtámasztós gyűrűfüles kis kerámiacsészék a 10. században előfordultak a muszlim fennhatóság alatt állt európai területeken is. Andalúziában Madīnat Al-Zahrā-ban, a Córdovai Kalifátus fővárosában, a III. Abd ar-Rahman (912–961) által építtetett erődített palotában került elő egy

⁵² ARNE 1926; ARNE 1938, 109, Fig. 2.

⁵³ ĆINTERS 1937, Fig. 1.

⁵⁴ KOVAL 2015, 229–240.

⁵⁵ KOVAL 2015, 236, ris. 3.

13. ábra. Ujjtámasztós gyűrűfüles kerámia csésze Madīnat Al-Zahrā palotájában, Andalúzia, ES. (Fotó: Manuel Pijuán © Conjunto Arqueológico Madīnat al-Zahra)

Fig.13. Ceramic cup with a ring handle and thumb rest in the palace of Madīnat Al-Zahrā, Andalusia, Spain. (Photograph: Manuel Pijuán © Conjunto Arqueológico Madīnat al-Zahra)

növényi mintás, ujjtámasztós, szalagos gyűrűfüles, alacsony talpon álló csésze (M: 5,3 cm)⁵⁶ (13. ábra), de közöltek onnan alul hasas csészéket hurkás füllel is.⁵⁷ Ugyanott nagy számban tártak fel festett növényi mintás, összehúzott peremű, alul kiszélesedő testű, fül nélküli csészéket is.⁵⁸ Ez a jelenség általános lehetett a Córdovai Kalifátus területén, mert ugyanez a kép tárul elénk a Córdoba-Cercadilla épületegyüttesében talált ujjtámasztófüles és fül nélküli csészék kapcsán is.⁵⁹ A muszlim világban mindenhol megtaláljuk az ujjtámasztófüles csészéket, például a Fatimida-kori Egyiptomban is,⁶⁰ de e kerámiabögrék esetében csak ritkán ismerjük az előképül szolgáló helyi fémváltozatokat.⁶¹

Hüvelykujjtámasztós csészék nemcsak a bizánci nemesfém- (Preslav, Dune),⁶² hanem a kerámiaedények között is előfordultak. Korinthoszbán 10–11. századi rétegben tártak fel mázatlan, ujjtámasztós gyűrűfüles csészéket,⁶³ de az egyszerű gyűrűfüles csészék is kedveltek voltak.⁶⁴ Ezen edénycsoportot a bizánci kerámián belül eddig összefoglalóan még nem tárgyalták, de már felfigyeltek rá a liturgikus étkezések, és tágabban az étkezési kultúra szempontjából.⁶⁵

A „HEINRICHSKELCH” PÉLDÁJA

A jelen rövid áttekintésben felsorolt párhuzamok segítenek elhelyezni a zempléni csészét a 9–10. századi hasonló fém, kerámia, üveg és hegyikristály változatok földrajzilag és kulturálisan tág közegében. A vizsgált formai elemek együtt vagy külön-külön is megjelenhettek az egykorú bizánci, muszlim vagy a Karoling kulturális környezetben készült edényeken, így felvetik a formai és az ornamentális elemek egymásra hatásának kultúrákon átívelő lehetőségét. A korabeli nagy távolságú kereskedelmi kapcsolatoknak, a diplomáciai érintkezéseknek, az elitek közötti együttműködéseknek köszönhetően gyakran kerültek új kulturális környezetbe kivételes tárgyak, amelyek kiváltották az új tulajdonosok csodálatát és egyben hatottak a helyi kultúrára.⁶⁶ A korabeli kulturális cserére jó példát szolgáltat az ún. „Heinrichskelch” (14. ábra), amelynek kuppája egy indás félpalmettákkal díszített ujjtámasztós gyűrűfüles hegyikristály csésze (M: 13 cm), amelyet

⁵⁶ *Les Andalouses* 2000, Nr. 115. Museo arqueológico, Córdoba, inv. 30831.

⁵⁷ CANO PIEDRA 1996, 95, Fig. 35, cat. MC/71 and MC/70.

⁵⁸ CANO PIEDRA 1996, 136, Fig. 35, cat. MC/64, Lám. XV.

⁵⁹ FUERTES SANTOS 2001, 122, Fig. 93, Tazas Y/o Vasos; FUERTES SANTOS 2010, 584–586, Fig. 274–277. A Fig. 400. tipológiai tábla mutatja, hogy a 9. században az alul hasas fül nélküli csészék a gyakoribbak és a 10. században jelennek meg az ujjtámasztós csészék, amelyeket még a 12. században is gyártanak.

⁶⁰ SCANLON 1999, 277–279, Fig. 6; Pl. VII,1–3.

⁶¹ MELIKIAN-CHIRVANI 1982, 28, Fig. 3; RUBY 1986, 179–203.

⁶² TOTEV 1966, 32, obr. 1–2.

⁶³ MORGAN 1942, 56, Fig. 38,f, No. 220; 58, Fig. 40,d No. 228.

⁶⁴ MORGAN 1942, 73, Fig. 51,c, No. 406; 85, Fig. 63,e No. 565.

⁶⁵ VROOM 2007, 218, Fig.13.

⁶⁶ CUTLER 2001, 247–278.

14. ábra. „Heinrichskelch” a müncheni rezidencia kincstárában. (Fotó: Maria Scherf – Rainer Herrmann © Bayerische Schlösserverwaltung, München)

Fig. 14. 'Heinrichskelch' in the treasury of the Residenz, Munich. (Photograph: Maria Scherf – Rainer Herrmann © Bayerische Schlösserverwaltung, Munich)

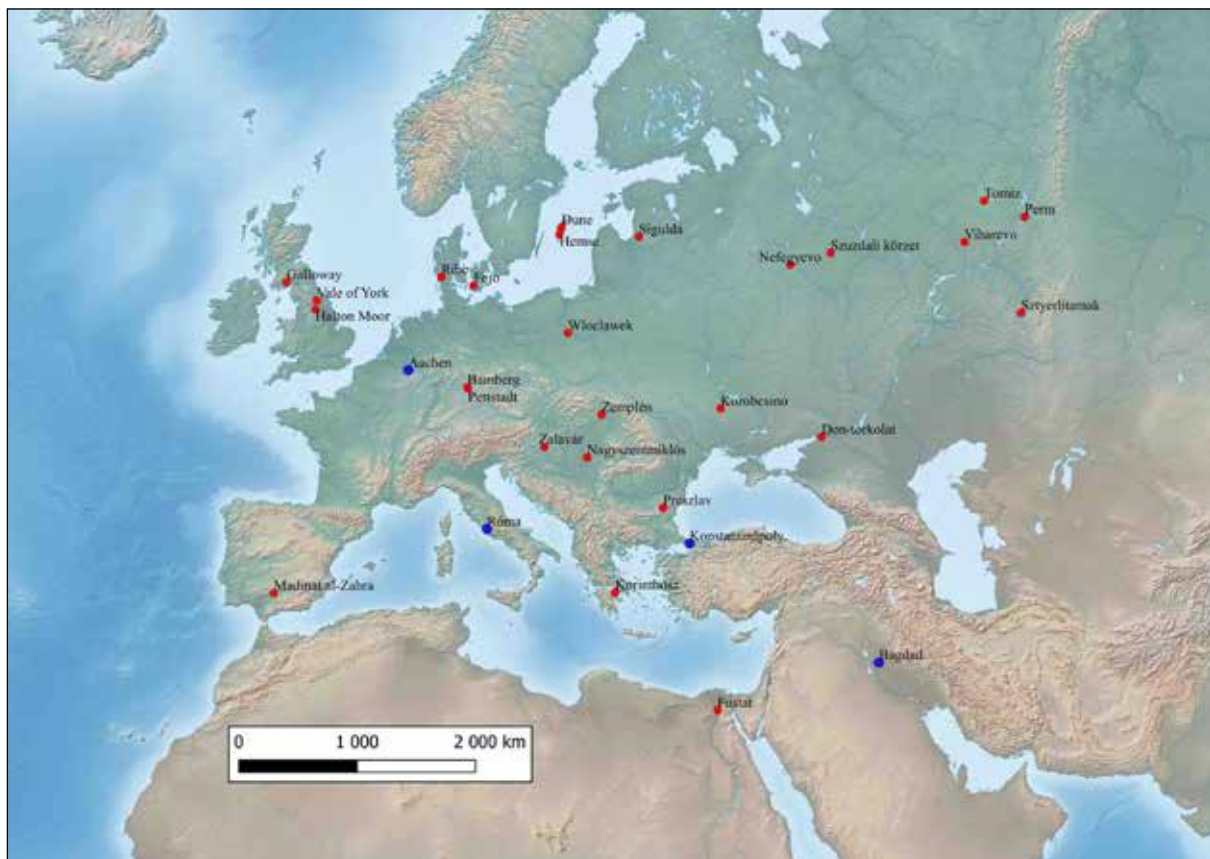
A csészét eredetileg a császár votív ajándékként őrizték, azonban használatában alapvető funkcióváltás következett be, amikor a 12. században kehellyé alakítva aranyozott ezüst foglalatot kapott.

*

A fentieket összegezve megállapíthatjuk, hogy a zempléni csésze formája nem független a kor toreutikájának morfológiai jelenségeitől. Az alul, illetve középen hasasodó csészék ismertek a közép-ázsiai fémművességben, alul hasas pyxisek a 6–7. századtól bizánci környezetben voltak jelen, majd fém-, kerámia- és üveg változatban gyorsan elterjedtek a muszlim világban, később a 8. században a Karoling Birodalomban, sőt az Avar Kaganátusban is (15. ábra). A zempléni csésze formája jól illeszkedik e tárgyalt morfológiai hagyományba, amelyet az alkotó mester részben, a hozzá eljutó közvetítő tárgyakon keresztül ismerhetett. A csésze technikai kivitelezése nem utal közép-ázsiai, bizánci vagy Karoling műhelyre, az a honfoglaló magyar elit megrendelésére alkotó helyi ötvösmester műve. Ezzel a megállapítással messzemenően összhangban van a csésze felületét díszítő honfoglalás kori palmetta-ornamentika jellege. A zempléni csésze a honfoglalás kori magyar toreutika önálló alkotása, de készítője minden bizonnyal ismerhette a korabeli keleti és nyugati fémműves tradíciókat. A jelen dolgozatban a zempléni csésze esetében az eddig egyoldalúan számba vett keleti formai párhuzamok mellé sikerült felsorakoztatni a mediterrán kapcsolattal formai hagyományt megjelenítő avar kori és nyugat-európai, valamint pannóniai Karoling-kori előzményeket, amelyekre a Kárpát-medencében alkotó mester építhetett.⁶⁸

⁶⁷ SUCKALE-REDLEFSEN 2002, 89, Abb. 73. A Fatimida-kori metszett hegyikristály és üveg tárgyakhoz lásd: KRÖGER 1999, 219–232.

⁶⁸ A rakamazi korongok elemzése során hasonló eredményre jutott Bollók Ádám, mert annak jegyeit számos kultúra felé mutató kapcsolatok egyedi kombinációjának tartja, miközben a korong a helyi közegnek szóló üzenetet fejez ki. BOLLÓK 2015, 502–532. Ugyanő rámutatott a helyi fémművességi hagyományok továbbélésének lehetőségére a honfoglalás korban, mert a bezdédi tarsolytábla esetében egy a Karoling

15. ábra. A tanulmányban említett 8–11. századi fém- és kerámiacsészek lelőhelyei (piros kör) és a korabeli kulturális, illetve hatalmi központok (kék kör). (Térkép: Vida Tivadar és Gulyás Bence)
 Fig. 15. The sites of the metal and ceramic cups of the 8th and 11th centuries mentioned in the study (red circle) and the cultural and power centres of the period (blue circle).
 (Map: Tivadar Vida and Bence Gulyás)

IRODALOM

- AGER 2020 AGER, Barry M.: The Carolingian cup from the Vale of York viking hoard: origins of its form and decorative features. *The Antiquaries Journal* 100 (2020) 86–108.
<https://doi.org/10.1017/S000358152000013X>
- Les Andalousies 2000 *Les Andalousies: de Damas à Cordoue: exposition présentée à l'Institut du monde arabe*, [Paris], du 28 novembre 2000 au 15 avril 2001. (Spanyol kiadás: Las Andalucías, de Damasco a Córdoba. Catálogo de la Exposición organizada por el Instituto del Mundo Árabe del 28 de noviembre del 2000 al 15 de abril del 2001). Paris 2000.
- ARNE 1926 ARNE, Ture J.: Kitajskaja čaška iz Vladimirskej gub. *Festskriften till Gorodtsoff*. Moskva 1926.

- ARNE 1938 ARNE, Ture J.: En sino-iransk kopp. *Fornvännen* 33 (1938) 107–113.
- BARTA – MESTELLÉR 2019 BARTA Balázs – MESTELLÉR János: A zempléni csésze rekonstrukciója. In: *Hadak útján. A népvándorlások kutatóinak XXIX. konferenciája. Budapest, 2019. november 15–16. / 29th Conference of scholars on the Migration Period. November 15–16, 2019.* Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia és Magyar Óstörténeti Kutatócsoport Kiadványok 4/2. Szerk.: Türk Attila. Budapest 2023, 249–258.
https://doi.org/10.55722/Arpad.Kiad.2023.4.2_11
- BÁLINT 2004 BÁLINT Csanád: *A nagyszentmiklósi kincs. Régészeti tanulmányok.* Varia Archaeologica Hungarica XVIa. Budapest 2004.
- BÄCK 2016 BÄCK, Mathias: Birka and the archaeology of remotion: early medieval pottery from Byzantium and beyond in eastern Scandinavia. In: Androschuck, Fedir – Shepard, Jonathan – White, Monica: *Byzantium and the Viking World.* Uppsala 2016, 255–280.
- BOGNÁR 2021 BOGNÁR Katalin Boglárka: *A késő avar kori sárga kerámia.* Kézirat. ELTE PhD értekezés. Budapest 2021.
- BOLLÓK 2014 BOLLÓK, Ádám: From Carolingian Europe to its periphery and back again. A brief contribution to the study of the last phases of Carolingian metalwork and the Western European booty of the ancient Hungarians. *Zeitschrift für Archäologie des Mittelalters* 42 (2014) 77–116.
- BOLLÓK 2015 BOLLÓK Ádám: *Ornamentika a 10. századi Kárpát-medencében. Formatörténeti tanulmányok a magyar honfoglalás kori díszítőművészethez.* Budapest 2015.
- BUDINSKY-KRIČKA – FETTICH 1973 BUDINSKÝ-KRIČKA, Vojtech – FETTICH, Nándor: *Das altungarische Fürstengrab von Zemplín.* Bratislava 1973.
- CANO PIEDRA 1996 CANO PIEDRA, Carlos: *La cerámica verde-manganeso de Madīnat Al-Zahrā. Legado andalusí. Fundación El legado andalusí.* Maracena 1996.
- CLAIRMONT 1977 CLAIRMONT, Christoph. W.: *Catalogue of Ancient and Islamic glass.* Athens 1977.
- CURTA 2006 CURTA, Florin: Merovingian and Carolingian gift giving. *Speculum* 81:3 (2006) 671–699.
<https://doi.org/10.1017/S0038713400015670>
- CUTLER 2001 CUTLER, Anthony: Gift and gifts exchange as aspects of the Byzantine, Arab and related economies. *Dumbarton Oaks Papers* 55 (2001) 247–278.
<https://doi.org/10.2307/1291821>
- DARKEVICS 1976 ДАРКЕВИЧ, Владислав Петрович: *Художественный металл Востока VIII–XIII вв. Произведения восточной торевтики на территории европейской части СССР и Зауралья.* Москва 1976.
- DIENES 1972 DIENES István: *A honfoglaló magyarok.* Hereditas. Budapest 1972.
- FODOR 1982 FODOR, István: *In Search of a New Homeland: The Prehistory of the Hungarian People and the Conquest.* Budapest 1982.

- FODOR 2017 FODOR István: Honfoglalás kori tarsolylemezeink és keleti párhuzamaik. *Magyar Tudomány* (2017) 723–731.
- FODOR 2018a FODOR István: Honfoglalás kori temető Jászberény határában (A burial ground of the Conquest period /10th century/) on the outskirts of Jászberény). *Communicationes Archaeologicae Hungariae* 2017 (2018) 237–254.
<https://doi.org/10.54640/CAH.2017.237>
- FODOR 2018b FODOR, István: Die altungarische Silberschale von Zemplín. In: *Anton Točík. Legenda slovenskej archeológie*. Archaeologica Slovaca Monographiae. Communicationes 20. Szerk.: Batora, Jozef – Kujovský, Rudolf – Ruttkay, Matej – Vladár, Jozef. Nitra 2018, 51–56.
- FUERTES SANTOS 2001 FUERTES SANTOS, María del Camino: *La cerámica califal del yacimiento de Cercadilla, Córdoba*. Junta de Andalucía. Consejería de Cultura, E.P.G. 2001.
- FUERTES SANTOS 2010 FUERTES SANTOS, María del Camino: *La cerámica medieval de Cercadilla, Córdoba. Tipología, decoración y función*. Junta de Andalucía. Consejería de Cultura 2010.
- GARAM 2002 GARAM Éva: Az avar kori fejedelmi és köznépi leletek kapcsolata a nagyszentmiklósi kincssel. In: *Az avarok aránya*. Kiállítási katalógus. Szerk.: Garam Éva – Kovács Tibor. Budapest 2002, 81–112.
- GEARY 2003 GEARY, Patrick J.: Gift exchange and social science modelling: The limitations of a construct. In: *Negotiating the Gift: Pre-modern Figurations of Exchange*. Eds: Algazi, Gazi – Groebner, Valentin – Jussen, Bernhadt. Veröffentlichungen des Max-Planck Instituts für Geschichte 188. Göttingen 2003.
- ĢINTERS 1937 ĢINTERS, Valdemārs: *Siguldas kapukallna ģiniešu trauciņš*. Senatne un Māksla 1. Rīga 1937.
- GOLDBERG – DAVIS 2021 GOLDBERG, Martin – DAVIS, Mary: *The Galloway Hoard. Viking-Age Treasure*. Edinburgh 2021.
- GYLLENSVÄRD 1958 GYLLENSVÄRD, Bo: *Tang Gold and Silver*. Diss. Stockholm 1958.
- Islamische Kunst* 1986 *Islamische Kunst. Verborgene Schätze*. Ausstellung des Museums für Islamische Kunst. Selm, Schloss Cappenberg und Berlin–Dahlem. Berlin 1986.
- JANSSON 1988 JANSSON, Ingmar: Wikingerzeitliche orientalischer Import in Skandinavien. *Bericht der Römisch Germanischen Kommission* 69 (1988) 566–653.
- KOMAR 2020 КОМАР, Олексій Вікторович: Чаша из Коробчино (A korobcsinói csésze). In: *Первый Молдо-Венгерский археологический круглый стол, посвященный вопросам раннего средневековья Восточной Европы. Кишинёв, 10–11 июня 2015 (I. moldáv-magyar régészeti kerekasztal konferencia Kelet-Európa kora középkoráról. Kisinyov, 2015. június 10–11)*. Szerk.: Türk, Attila – Budai, D. Adorján – Дергачёва, Лилия В. – Синика, Виталий С. – Рабинович, Роман А. *Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia* 23. Magyar Őstörténeti Társaság Kiadványok 11. Budapest 2021, 135–156.

- KOVAL 2015 KOVAL, Владимир Юрьевич: Глазурованные чашечки из погребений XI века (V. Y. Koval: Small glazed cups from burials of the 11th century). In: *Города и веси средневековой Руси : археология, история, культура: к 60-летию Николая Андреевича Макарова*. Отв. ред: Гайдуков, Пётр Григорьевич. Москва – Вологда 2015, 229–240.
- KOVÁCS 2003 KOVÁCS, László: Beregszász-Birka: Beiträge zu den Mützen mit Blechspitze des 10. Jahrhunderts. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 54 (2003) 205–241.
<https://doi.org/10.1556/AArch.54.2003.1-2.6>
- KRÖGER 1999 KRÖGER, Jens: From Fustat to Nishapur: Questions about Fatimid cut glass. In: *L'Égypte fatimide. Son art et on histoire*. Ed.: Barrucand, Marianne. Paris 1999, 219–232.
- KUBAREV 2005 КУБАРЕВ, Г. В.: *Культура древних тюрок Алтая по материалам погребальных памятников*. Новосибирск 2005.
- KUBAREV 2017 KUBAREV, Gleb V.: *Alttürkische Gräber des Altaj*. Archäologie in Eurasien 33. Berlin 2017.
- MARSAK 1986 MARSHAK, Boris I.: *Silberschätze des Orients. Metallkunst des 3.–13. Jahrhunderts und ihre Kontinuität*. Leipzig 1986.
- MELIKIAN-CHIRVANI 1982 MELIKIAN-CHIRVANI, Assadullah Souren: *Islamic Metalwork from the Iranian World: 8–18th Centuries*. Victoria and Albert Museum Catalogue. London 1982.
- MESTERHÁZY 1998 MESTERHÁZY Károly: A honfoglaló magyarok művészete és az Abbaszida-iraki művészet. *Századok* 132 (1998) 129–159.
- MINAEVA 1996 MINAEVA, Oksana: The cup of Sivin from Preslav, Bulgaria. *Laborativ Arkeologi* 9 (1996) 89–95.
- MORGAN 1942 MORGAN, Charles H.: *Corinth XI. Results of Excavation. The Byzantine Pottery*. Cambridge 1942.
<https://doi.org/10.2307/25351327>
- NECHAEVA 2014 NECHAEVA, Elena: *Embassies – negotiations – gifts: Systems of East Roman diplomacy in Late Antiquity*. Stuttgart 2014.
<https://doi.org/10.25162/9783515108010>
- NEVIZÁNSZKY – PROHÁSZKA 2020 NEVIZÁNSZKY Gábor – PROHÁSZKA Péter: *Honfoglalás és kora Árpád-kori soros temetők és leletek katasztere – Szlovákia*. Opitz Archaeologica 17. Budapest 2020.
- PILTZ 1998 PILTZ, Elisabeth: Byzantium and Islam in Scandinavia. In: *Byzantium and Islam in Scandinavia. Acts of a Symposium at Uppsala University June 15–16 1996*. Studies in Mediterranean Archaeology 126. Ed.: Piltz, Elisabeth. Uppsala 1998, 27–37.
- RÉVÉSZ 2018 RÉVÉSZ, László: Das landnahmezeitliche Fürstengrab aus Zemplén/Zemplín und sein archäologischer Kontext. In: *Lebenswelten zwischen Archäologie und Geschichte. Festschrift für Falko Daim zu seinem 65. Geburtstag*. Monographien des RGZM 1–2 (150). Hrsg.: Drauschke, Jörg – Kislinger, Ewald – Kühtreiber, Karin – Kühtreiber, Thomas – Scharrer-Liška, Gabriele – Vida, Tivadar. Mainz 2018, 337–348.

- RUBY 1986 RUBY, Julian: Looking for silver in clay: A new perspective on Sāmānid ceramics. In: *Pots & Pans. A Colloquium on Precious Metals and Ceramics in the Muslim, Chinese and Graeco-Roman Worlds*, Oxford 1985. Ed.: Vickers, Michael. Oxford Studies in Islamic Art 3. Oxford 1986, 179–203.
- SCANLON 1999 SCANLON, George T.: Fustat Fatimid sgraffiato: Less than lustre. In: *L'Égypte fatimide. Son art et on histoire*. Ed.: Barrucand, Marianne. Paris 1999, 266–283.
- SUCKALE-REDLEFSEN 2002 SUCKALE-REDLEFSEN, Gude: Goldener Schmuck für Kirche und Kaiser. In: *Kaiser Heinrich II. 1002–1024. Begleitband zur Bayerischen Landesausstellung*. Stuttgart 2002, 78–92.
- SZENTHE 2020 SZENTHE Gergely: *Növényi ornamentika a késő avar kori díszítőművészetben (Kr. u. 8. század–9. század eleje)*. Kultúrtörténeti tanulmányok. A Magyarorsággkutató Intézet Kiadványai 3. Budapest 2020.
- SZMIRNOV 1909 СМІРНОВ, Яков Иванович: *Восточное серебро. Атлас древней серебряной и золотой посуды восточного происхождения, найденной преимущественно в пределах Российской империи*. Санкт-Петербург 1909.
- SZMONIEWSKI 2016 SZMONIEWSKI, Bartłomiej Szymon: Metalwork in gold and silver during Tang and Liao times (618–1125). In: *Zwischen Byzanz und der Steppe Archäologische und historische Studien Festschrift für Csanád Bálint zum 70. Geburtstag – Between Byzantium and the Steppe. Archaeological and Historical Studies in Honour of Csanád Bálint on the Occasion of His 70th Birthday*. Eds: Bollók, Ádám – Csiky, Gergely – Vida, Tivadar. Budapest 2016, 231–543.
- SZMONIEWSKI 2020 SZMONIEWSKI, Bartłomiej Szymon: Wind from West – Notes on origins of a special type of handle with horizontal thumb plate in Eurasia (1st–10th c. AD). *Pontica* 13 (2020) 303–322.
- SZÓKE 2022 SZÓKE, Béla Miklós: Die gelbe Keramik mit polierter Oberfläche in der karolingischen Grafschaft von Mosaburg/Zalavár. In: *Über Speisen, Getränke und Macht zwischen Spätantike und Karolingerzeit. Akten der 29. und 30. internationalen Symposien „Grundprobleme der frühgeschichtlichen Entwicklung im mittleren Donauraum“ in Mistelbach, 8.–11. November 2017 und in Brünn, 14.–16. November 2018*. Forschungen zu Spätantike und Mittelalter 5., Spisy Archeologického ústavu AV ČR Brno 68. Hrsg.: Poláček, Lumír – Heinrich-Tamáška, Orsolya – Nowotny, Elisabeth – Eichert, Stefan. Grenzach-Wyhlen 2022, 233–255.
- TOTEV 1966 ТОТЕВ, Тотю: За един паралел на чашата на Сивин жупан от Преслав. *Археология* 1 (1966) 32–37.
- VIDA 2016 VIDA Tivadar: *Késő antik fémedények a Kárpát-medencében. Gazdagság és hatalom a népvándorlás korában*. Hereditas Archaeologica Hungariae 1. Budapest 2016.

- VROOM 2007 VROOM, Joanita: The changing dining habits at Christ's table. In: *Eat, Drink, and be merry (LukE 12:19) – Food and Wine in Byzantium. Papers of the 37th annual Spring Symposium of Byzantine Studies, in Honour of Professor a.a.M. Bryer*. Eds: Brubaker, Leslie – Linardou, Kallirroë. Society for the Promotion of Byzantine Studies Publications 13. Ashgate 2007.
- WAMERS 1991 WAMERS, Egon: Pyxides imaginatae. Zur Ikonographie und Funktion karolingischer Silberbecher. *Germania* (1991) 97–152.
- WAMERS 2015 WAMERS, Egon: Locus amoenus. „Becher 19“ im Kontext der kontinentalen Kunst des 8. und 9. Jahrhunderts. In: *Der Goldschatz von Sânnicolau Mare (ungarisch: Nagyszentmiklós). = The Treasure of Sânnicolau Mare (Hungarian: Nagyszentmiklós)*. Hrsg.: Daim, Falko – Gschwantler, Kurt – Plattner, Georg – Stadler, Peter. RGZM-Tagungen 25. Mainz 2015, 71–120.
- WAMERS 2020 WAMERS, Egon: Paradiesische Jagd. Ein karolingischer Pyxiden- deckel im Metropolitan Museum of Art. In: *Museum als Resonanzraum. Kunst – Wissenschaft – Inszenierung. Festschrift für Christoph Stiegemann*. Paderborn 2020, 287–297.

THE ZEMPLÍN CUP BETWEEN EAST AND WEST

Tivadar Vida

The study assumes that the distinctive shape of the Zemplín Cup (SK), which dates from the Hungarian Conquest period, is not unconnected to developments in toreutics (artistic metalworking) in the 9th and 10th centuries. The study investigates analogies across a wide geographical area and from multiple cultures, attempting to interpret these in the context of links between Europe, Eurasia, and the Mediterranean world, namely between East and West. As regards shape, the cup matches others from the period, meaning that the craftsman who made it must have been familiar with the legacy of forms on which it draws. He may have become acquainted with this legacy partly by way of artefacts that mediated it to him, yet the techniques used to make the cup are not indicative of Central Asian, East European, Byzantine, or Carolingian workshops. This artefact is the work of a local goldsmith which was ordered by the conquering Hungarian elite. The Zemplín Cup is a distinctive product of Hungarian toreutics during the Conquest period, but the artist who fashioned it was certainly familiar with metalworking traditions in the East and West at this time. In the case of the Zemplín Cup, Avar-period, West European, and Carolingian-era antecedents – possibly Pannonian ones – are presented (in addition to the Eastern parallels taken into account hitherto) that a master-craftsman creating in the Carpathian Basin already was able to build on.

AZ OZORAI VÁRKASTÉLY SZÍNES MÁZAS KÁLYHACSEMPÉIRŐL

Vizi Márta

A Tolna vármegye északi részén található ozorai várkastély műemléki kutatása, régészeti feltárása Feld István és kutatócsoportja vezetésével 1979-től közel három és fél évtizeden át zajlott.¹ Az előkerült leletanyag restaurálása, feldolgozása már az ásítások időszaka alatt megkezdődött, és azóta is tart. A műemléki helyreállítás is további kutatásokat igényelt, így 2013-ban és 2015-ben is folyt feltárás a vár külső részein, a várfal és a várárok területén. A vár történetét és a kutatások eredményeit az elmúlt években számos publikációban dolgozták fel és tették közzé a téma kutatói.²

Az 1980-as évek elejéig inkább egy barokk magtár képét mutató építmény a Sió jobb partján emelkedő dombon, a plébániatemplom mellett található.³ A 35 × 35 méteres épület 17 × 17 méteres belső udvarral rendelkezik, alaprajzi kialakítását tekintve a korabeli itáliai városi palotákra emlékeztet, külső megjelenésében azonban a hazai késő gótikus stílus a meghatározó. Ez a kettőség az építető, Filippo Scolari firenzei származásának tudható be, aki kereskedősegédből Zsigmond király főemberévé küzdötte fel magát. Filippo Scolari, vagy ahogy itthon nevezték, Ozorai Pipo 1416-ban kapott engedélyt, hogy magyarországi birtokai egyikén, de különösen Ozorán kőből vagy fából várat, erősséget vagy kastélyt építtessen. Az Ozorán megépített várkastély Pipo 1426-ban bekövetkezett halála után feleségére, Borbálára szállt, majd Borbála végrendelete értelmében 1438-tól a Hédervári családé lett. 1491-ben Habsburg Miksa csapatai ostrommal vették be. Az épületet Hédervári Ferenc idejében, 1520 körül építették át reneszánsz részletekkel. A törökök 1545-ben másfél évszázadra elfoglalták a várkastélyt, mely 1686-ig folyamatosan török kézen volt.

A hódoltság után a Viczay család tartott igényt a birtokra, azonban Viczay Ádám megegyezett Esterházy Pállal, aki így 1698-ban 1500 forintért megvette Tamási és Ozora uradalmát. 1740-re uradalmi központtá építették ki a várat, majd 1798-ra végleg magtárrá alakították.⁴

Tanulmányomban a várkastély emléanyagának egy igen fontos részére, a kályhacsempékre, azon belül is egy jelentős csoportra, a vegyesmázás, azaz az ón és ólommal vegyesen alkalmazó kályhacsempék körére, és a kapcsolódó kérdésekre kívánom felhívni a figyelmet.

A kályhacsempé-leletanyagról Feld István az eltelt évtizedek alatt számos áttekintést készített.⁵ Időnként hangot adott Holl Imrétől eltérő véleményének is, amennyiben a kályhacsempék, a kályhák is inkább a használati kerámiához hasonló értéket képviselhetek a korban.⁶ A sok

A szerző régész, főmuzeológus (Wosinsky Mór Múzeum, Szekszárd; vizimarta@gmail.com).

¹ 1979-ben indította meg az Országos Műemléki Felügyelőség és Tolna Megye Tanácsa az ozorai vár helyreállítását. A kutatócsoport vezetője Feld István, akkoriban az Országos Műemlékvédelmi Felügyelőség (továbbiakban OMF, Budapest) kutatója volt. A munka évtizedei alatt Koppány Tibor, Lászy Judit, Kisfaludi Júlia, Simon Zoltán (OMF), Gerelyes Ibolya (Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest), Tamási Judit (Kulturális Örökségvédelmi Hivatal, Budapest), Gere László (OMF Pécsi Kirendeltsége, majd Állami Műemlékhelyreállítási és Restaurálási Központ, ill. utódintézményei), valamint Vizi Márta (Wosinsky Mór Megyei Múzeum, ma Wosinsky Mór Múzeum, Szekszárd) voltak hosszabb ideig a kutatócsoport tagjai. Közreműködtek még: Tóth Ferenc (Budapest), Könyv István János (Simontornya), Tövisháti András és Tövisháti Béla (Szekszárd), Vinczellér Lászlóné Takács Mária (Simontornya), V. Péterfi Zsuzsanna és Várady Zoltán (Béri Balogh Ádám Múzeum, Szekszárd).

² FELD *et al.* 1988, 261–266; FELD 2003, 1–13; VIZI 2011, 307–311. A helyreállításról legutóbb: FELD 2022, 89–95.

³ A vártörténetet az alábbi munkák alapján foglaltam össze: FELD *et al.* 1988, 274–280; KOPPÁNY 1992, 230–258.

⁴ Részletesen: KOPPÁNY 1992, 229–258.

⁵ FELD 1987, I. 272–280, II. 278–280, 492–495.

⁶ A kályhásság történetének áttekintése: FELD 1987, 272–280, kritikai megjegyzések: FELD 2008, 307; FELD 2019, 187.

ozorai példával is illusztrált, a magyarországi középkori nemesi székhelyek kályháiról készített tanulmányában azokat a főnemesi tudat, reprezentáció kifejeződésének tartja.⁷

Az elmúlt időkben a várkastélyból származó leletanyag különböző darabjai, így a különféle kályhacsempék több időszaki kiállítás „szereplői” voltak.⁸ Az utóbbiakból kiállításokon főként a Zsigmond-kori és az ún. lovagalakos kályhák jellemző darabjait mutatták be. Az ozorai anyagban megtalálhatók a Holl Imre által meghatározott változatok, de a budai anyagtól eltérő típusok is előfordulnak.⁹ A kályhacsempék és kályhaszemek a Magyar Nemzeti Múzeum és a szekszárdi Wosinsky Mór Múzeum állandó kiállításainak is fontos darabjaivá váltak.¹⁰ Ozorán a „Csodálatos Castello. Az ozorai vár története” című állandó kiállítás mutatja be a várkastély különböző korszakaiból származó kályhákat, illetve azok darabjait, köztük színes mázas töredékeket is.¹¹

A kályhacsempék a kiállítások mellett a kutatási beszámolókból is helyet kaptak.¹² Az ozorai kályhás anyag részletes feldolgozását Feld Istvántól Tamási Judit vette át,¹³ majd jelen tanulmány szerzője folytatta a munkát.¹⁴ Dolgozatomban a színes mázas / vegyesmázas, ón- és ólommas kályhacsempékből mutatok be válogatást.¹⁵

Mivel a darabok a várkastély körül, a történeti változások átalakításai során keletkezett különböző planírozási rétegekből kerültek elő, a dolgozatban nem foglalkozom a leletek pontos előkerülési helyével.

A SZÍNES MÁZAS KÁLYHACSEMPÉK

A vegyesmázas, ón és ólommas egyaránt alkalmazó kályhák Magyarországon fellelhető darabjai nem nyújtanak meghatározó segítséget az ozorai várban előkerült példányok elemzéséhez. A budai vár II. világháború utáni helyreállítási munkái során végzett ásatások leletanyagának feldolgozását Holl Imre végezte, kezdetben Voigt Pállal együtt.¹⁶ Holl Imre megkerülhetetlen tanulmány-sorozatban közölte és elemezte a magyarországi lelőhelyekről származó kályhacsempéket. Munkái egyrészt a kályhák különböző típusainak kronológiai meghatározását eredményezték,

⁷ FELD 2019, 182–190. Ozora: 187, 188, 12. kép.

⁸ PL. FELD 1981; Feld István által rendezett időszakos kiállítás a simontornyai várban; „Pannonia Regia” c. kiállítás, Nemzeti Galéria (1994. október – 1995. február); TAMÁSI 1994, 310–315; „Szívmelengető középkor” c. kiállítás, Budapesti Történeti Múzeum, Vármúzeum (2018. április 11. – szeptember 2), *Szívmelengető középkor* 2018, katalógus: 2.53. tétel, 110, kép: 108. A kiállításba nem válogattak be vegyesmázas darabokat.

⁹ TAMÁSI 2004, 529.

¹⁰ A Magyar Nemzeti Múzeum állandó régészeti kiállításának vitrinjeiben a Cillei család címerét ábrázoló zöld ólommas kályhacsempé szerepel. A szekszárdi Wosinsky Mór Múzeum „Örökségünk, Tolna megye története” című állandó kiállításán a Zsigmond-kori és lovagalakos csempék kaptak helyet. A Zsigmond-kori csempék ólommasak, de különböző színűek lehetnek, a lovagalakos csempék zöld ólommasak. Szintén a Wosinsky Mór Múzeumban a Látványtár egyik helyiségében a Tolna megyei Ete mezőváros és az ozorai vár leletanyagát mutatjuk be, köztük válogatást a kályhás leletanyagból, amely a jelen munka tárgyát képező darabokból is jónéhányat bemutat.

¹¹ RITÓÓK 2015; GERE – VIZI 2015; VIZI 2015a, 33–35.

¹² FELD – GERELYES 1985, 178–179, 176, 12. kép.

¹³ Tamási Judit főként a lovagalakos kályhákat tanulmányozta. TAMÁSI 1994, 310–315; TAMÁSI 2004, 519–532.

¹⁴ Egy kora újkori kályha bemutatása után a vár különböző korszakainak jellemző kályháit tekintettem át egy-két lelet alapján. VIZI 2015a, 41–43; VIZI 2017, https://womm.hu/kereses/Apostolt_%C3%A1br%C3%A1zolt%C3%B3 (letöltve: 2024. 04. 21); VIZI 2018a; VIZI 2018b.

¹⁵ A vegyesmázas töredékekből válogatást közöl, részletes leírással: VIZI 2015b, 54–55, és 72, 8. tábla 1–8.

¹⁶ Feldolgozó munkáikban az osztrák-német területen előkerült, főként magángyűjtemények publikált anyagaira támaszkodtak, például W. Molthein cikkeire.

másrészt teljes kályhák rekonstrukcióját is lehetővé tették.¹⁷ Ezen tanulmányok között megtalálhatjuk a színes mázas kályhák körét tárgyaló munkákat is.¹⁸

A budai vár területéről előkerült, közel 60 éve ismert, széles körben hivatkozott leleteken¹⁹ kívül a további lelőhelyek példányai, mint a tatai, a visegrádi és a pécsváradi²⁰ vár ásatásából származó vegyesmázas darabok – az ozoraiakhoz hasonlóan – nagyon töredékesek.²¹

Az esztergomi érseki kályháról Boldizsár Péter készített áttekintést.²² A szerző öt vegyesmázas kályhát azonosít az igen töredékes leletek alapján.

A budai karmelita kolostorból egy salzburgi típusú, késő gótikus kályha leletanyagát nemrégiben Benda Judit tette közzé. A képtáblák, leírások alapján a csempék vegyesmázások.²³ Bár az ozoraihoz hasonlóképpen töredékesen maradtak meg, több csempetípus (oromdíszek, dongáshátú oromcsempék, párkánycsempék, egyéb dongáshátú csempék) meghatározására is lehetőséget adtak. A csempék teljes méretét azonban nem lehetett megállapítani a töredékek alapján, és nehézséget okozott meghatározni azt is, hogy pontosan milyen jelenetet ábrázolnak.²⁴ A budai színes mázas, ón és ólom mázas leletanyag jónéhány darabját a Budapesti Történeti Múzeum (továbbiakban: BTM) Vármúzeum, Királypince állandó kiállításán ismerheti meg az érdeklődő közönség, ahol a több változatban fellelt Mátyás-ábrázolásos csempe példánya is látható.²⁵ 2013-ban három arctöredéket állítottak ki,²⁶ 2015-ben a múzeum egy-egy újabb időszak kiállítása csempéket is bemutatott. Egy 2017. évi időszak kiállításon a múzeum 2005–2015 között végzett régészeti munkáinak legjelentősebb anyagait mutatták be,²⁷ a kiállítás vitrinjeiben ismét láthattuk a 2013. évi időszak kiállításból már ismert három arctöredéket, melyek egyike vegyesmázas.²⁸

2018-ban egy nagyszabású rendezvény keretében a magyarországi kályhásságot bemutató kiállítás valósult meg a BTM Vármúzeumában „Szívmelengető középkor” címmel. A kiállítás témánkba vágóan nem tartogatott meglepetéseket,²⁹ a budai anyagból kiállították például

¹⁷ Már első kötetük is bemutatta a máig ismert, ebbe a színes mázas csoportba tartozó leleteket. A színes mázasakat Voigt Pál tollából ismerhetjük meg. VOIGT – HOLL 1956, 83–138; VOIGT – HOLL 1963, 27–44, 35. XII. kép: Dávid a parittyával, 37. XIII. kép: udvari muzsikás, 19. kép, szintén fekete-fehérben: 20–22. kép, 23. kép, 25. kép, 35–40. kép. A kályhásság kutatásának történetéről: FELD 2018, 8.

¹⁸ HOLL 2001; HOLL 2002; HOLL 2003; HOLL 2005.

¹⁹ A budai vár nagymonográfiáiban a rétegek leleteit közlő táblákon szerepelnek darabok. GEREVICH 1966; GEREVICH 1967, 111, XCVII–CI. táblák, 261–269. tábla. Végignézve a közléseket megállapítható, hogy rendkívül kevés a vegyesmázas típusba sorolható csempe. A Gerevich László középkori kutatásai kapcsán rendezett kiállítás ezekre a darabokra támaszkodott (MAGYAR 2011, 44–45; *Paloták, kolostorok, falvak* 2011, 57–59), ezeket a töredékeket látjuk Holl Imre tanulmányaiban. Pl. HOLL 2001. A budai 15–17. századi leletgyűjtesek elemzése során Holl Imre a jellemző leletanyaggal együtt közöl jónéhány példányt. HOLL 2005, pl. szakállas férfifej; HOLL 2005, 24, 57, 2. kép.

²⁰ A pécsváradi vegyesmázas csempék egyelőre publikálatlanok, közlésük Orosz Krisztina szerzőségével várható. (Ezúton is köszönöm Orosz Krisztina szíves tájékoztatását.)

²¹ Az 1994-ben megrendezett „Pannonia Regia” c. kiállítás néhány lelőhelyről közöl darabokat. *Pannonia Regia* 1994, V–37. fejezet, 313: címertartó angyal feje Visegrádról. A tatai vár ásatásából is kerültek elő színesmázas példányok: *Pannonia Regia* V–33. fejezet 311. A pécsváradi vár feltárásából ismerünk még színes mázas darabokat. *Pannonia Regia* V–38. fejezet a–f képek. Főként fejeket látunk a töredékeken.

²² BOLDIZSÁR 2015.

²³ BENDA 2023, 253.

²⁴ BENDA 2023, 247–251.

²⁵ BTM Királypince. HOLL 2001-ben közölt csempetöredékek egy része szerepelt kiállításon.

²⁶ A szerző saját felvételei alapján.

²⁷ *Kincsek* 2017.

²⁸ A szerző saját felvétele alapján. *Kincsek* 2017, 184, 681. kép, 680. tétel, 682. tétel. Budapest, Várkert Bazár területéről. A 680. tétel a katalógus alapján „zöld mázzal bevont”, tehát feltehetőleg ólom mázas. A 681. képen bemutatott darab „többszínmázas (sárga-fehér és zöld)” – a fehér arc ónmázas, a 682. tétel pedig mázatlan arctöredék volt.

²⁹ *Szívmelengető középkor* 2018. A vegyesmázas csempékről a kötetben: ROTH HEEGE 2018, 36–38.

a téglalap alakú sárga szegélyű, zöld háttérű dongás vegyesmázás csempét, melyen férfialak látható kucsmában, prémes, kék kabátban.³⁰ A kiállításon az ozorai vegyesmázás anyagból nem szerepeltek darabok.

A sok töredék mellett megemlítendő, hogy az Iparművészeti Múzeumban két egész, vegyesmázás csempe található.³¹ Cserey Éva szerint az I. Ferdinándot és feleségét, Máriát ábrázoló csempét Franciaországban vásárolták 1904-ben. Ferdinánd kezében az osztrák és cseh egyesített címert tartja, Anna spanyol divatú díszruhában látható, kezében a magyar címerrel.³² A csempe készítési idejét 1526–1540 közé teszik, a készítési helyét illetően megoszlanak a vélemények. Felvidéki, besztercebányai eredete mellett salzburgi, nürnbergi származás is szóba került. Bár a jelen válogatásba nem kerültek be, az ozorai anyagban Anna kék ruhapántjára, hajhálójára, ruhaujjára emlékeztető darabok is vannak, és a két portré kalapjához hasonlító, apró töredék (?) is ismert.

VEGYESMÁZÁS KÁLYHÁK CSEMPÉI AZ OZORAI VÁRKASTÉLYBAN

Az előzetes vizsgálatok alapján az Ozorán előkerült darabok³³ sajnos a gondos restaurálás ellenére sem adnak ki olyan csempéket, amelyek egészen tekinthetőek, vagy akár csak bizonyos tematikus jelenethez köthetőek lennének, ami rendkívüli módon megnehezíti az értékelést.

ANYAG

A csempék fehérre égő agyagból készültek, hátoldalukon gyakran kereszt alakú bekarcolás, vésés figyelhető meg. Maga a csempelap igen vékony, 2–3 mm, az arcok, iratszalagok, ruharészek általában vastagabbak. A jellegzetesen három bordás keret/perem is vastagabb a csempelapnál. A tárgyak vékony anyaga okozta feltehetően, hogy a csempék könnyedén apróra törhettek.

FORMA

A csempék formáját csak bizonyos mértékig tudjuk rekonstruálni. A jelentős számú töredék zöme a kályhacsempék peremét alkotó, főként két-három függőleges/vízszintes bordából álló egyenes szél, esetlegesen egy, a szélhez csatlakozó, dongás (hát)rész darabja.³⁴ Találunk a csempék alsó és felső részét alkotó íves részt is, amelyek előfordulnak sárga és zöld mázas kivitelben is. A csempetöredékek méretéből esetenként látszik, hogy túlnyomó részük feltehetőleg téglalap szájníylású, hármás bordás keretelésű, dongás hátú lehetett. Van sekélyebb és mélyebb dongás változat, lehetséges, hogy ez a kályhán elfoglalt helyével van összefüggésben. 6,5 és 5 cm mélységű példányokat lehetett meghatározni, a csempék rekonstruálható szélessége 22–23 cm, magasságot sajnos lehetetlen megállapítani.

A bemutatott daraboknál előfordul, hogy a bordás szél a zöld mellett sárga sávot is tartalmaz, a hátsó rész és az íves alaplemez pedig zöld (7. ábra 1). Más esetben a zöld perem mögött sárga a dongás rész és az alaplemez. Az egyik töredéken megfigyelhető egy feltehetőleg feliratos szalag

³⁰ 3.42. tétel: B. NYÉKHELYI 2018, 179–181.

³¹ CSEREY 1954; CSEREY 2005, 269, VII–34. a-b; A korábbi közlésekkel együtt CSEREY 1979, 143, 11–12. kép; Legutóbb RADVÁNYI 2018, 252–254, a korábbi irodalommal.

³² RADWAN 2016, 265, 5.H.58, további irodalmakkal. A csempe mérete: 21,8 × 20,9 cm. Ltsz. 4825.

³³ A csempetöredékek a Wosinsky Mór Múzeum, Szekszárd, Régészeti Gyűjteményébe tartoznak. Az Ozora-Vár részgyűjtemény darabjai, ezért viselik a leltári számok az OZ előtagot.

³⁴ Ez megegyezik a Kocsis Edit által, a 15. század végére, 16. század elejére keltezhető vegyesmázás darabokról tett megállapításával. KOCSIS 2018, 28.

az alsó részen (7. ábra 2). A harmadik bemutatott példányunk érdekessége, hogy egy feltehetőleg állati láb, esetleg vadember³⁵ ábrázoláshoz tartozó láb látható a dongás rész alsó szélén (7. ábra 3).

TEMATIKUS CSOPORTOK

Az igen jelentős mennyiségű töredékes anyagot tematikusan csoportokba soroltam. Miután a töredékesség miatt egyelőre nem tudom konkrét jelenethez sorolni őket, itt néhány alapsortot különítettem el.

Oromcsempék töredékei (1. ábra 1–8)

Feltehetően fülkés csempék töredékei. Az ábrán a fülkés rész indítása szerepel a három bordás széllel, felül pedig a kinyúló virág és egyéb indadíszek láthatóak. Párhuzamaik a budai oromcsempék,³⁶ az egyik toboz-szerű töredék egy Holl Imre által közölt, de műhelyhez nem köthető darabhoz hasonlít.³⁷ Bár darabunk kék, zöld növényi mintával van keretelve, az említett darab párhuzamának tekinthetjük (1. tábla 6).

Emberarcos csempék darabjai (2. ábra 1–10)

A darabokat megfigyelve észlelhető, hogy az arcoknál a csempék sokkal vastagabbak, tehát úgy tűnik, hogy a csempék lemezének legstabilabb része az arcábrázolás. Az arcok körül rendszerint levált a hátsó, vékony csempelemez.

Tíz arctöredéket gyűjtöttem össze:

1. A közepén elválasztott, kétoldalra fésült hosszú hajú ábrázolásnál még megfigyelhető a bal vállra helyezett jobb kéz. Elképzelhető, hogy Mária-ábrázolás (2. ábra 1).
2. Hajhálós női fej, lehetséges, hogy egy női szent (2. ábra 2).
3. Bohóc arcképe lehet a háromszínmáz, függőlegesen sávozott sapka alapján (2. ábra 3). Bohóc ábrázolásáról van tudomásunk más lelőhely csempeanyagában is, egy 1938-ban Esztergomban előkerült töredéken látható.³⁸
4. Szakállas férfifej, magas sapkával. Feltehetően egy háromkirályok-ábrázolás része lehet (2. ábra 4).
5. Szakállas férfifej. Feltehetően bibliai jelenet része lehet (2. ábra 5).
6. Csigás frizurájú fiú arca (5. ábra 6). Határozott attribútumok nélkül besorolhatatlan.
7. A pici, női arc töredéke (2. ábra 7) is besorolhatatlan.
8. A magas sapkás, valószínűleg férfi, szintén bibliai jelenet alakja lehetett. A darab abba a csoportba tartozik, ahol a máz kezelésével még problémái voltak a mesternek, jól láthatóan összefolyt a máz (2. ábra 8).
9. Az előző archoz hasonlóan, a fehér ónmáz a kék átszennyezte (2. ábra 9).
10. Az erősen töredékes, nyitott szemű arc is közelebről meghatározhatatlan, nem lehet tudni, mely jelenethez tartozhat, valamint a csempe mázhibás (2. ábra 10).

Királyi alakok (?) ábrázolásai (3. ábra 1–5)

A színes mázas csempék kiemelkedő darabja volt Budán a Mátyás királyt ábrázoló csempe, amelynek több változata is fennmaradt.³⁹ Holl Imre az igen csekély számú töredék alapján egy

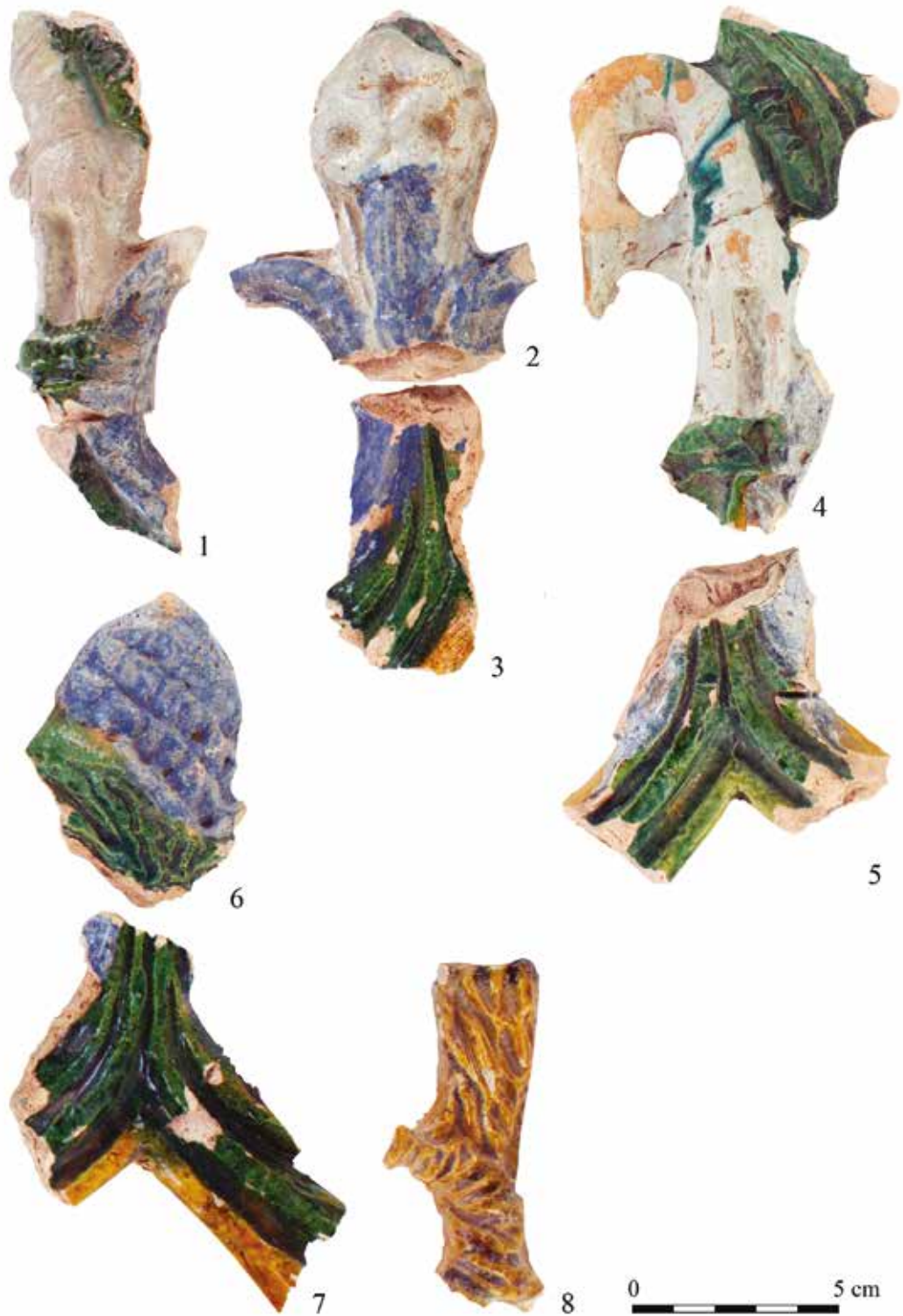
³⁵ VOIGT – HOLL 1956, 111. 31. kép. Kiegészítve, még teljes restaurálás előtt: KISS 2018, 176–177.

³⁶ BOLDIZSÁR 2015, 262, 3. ábra 1. A legutóbbi áttekintés adatokkal, irodalommal: SÁNDOR 2018, 299–300. Oromcsempéhez: SÁNDOR 2018, 300, 4.24.z.

³⁷ VOIGT – HOLL 1956, 129, 63. kép; HOLL 2001, 411, 407, 75. ábra 1. A leírás szerint a töredék barnáslila mázas.

³⁸ VOIGT – HOLL 1956, 115, 39. kép; VOIGT – HOLL 1963, 66, 22. kép, (valamint a címlapon). Ua. HOLL 2001, 391–392, 56. kép jobb oldala.

³⁹ Legutóbb BENDA 2018, 251–252. 4.3. kép, a vonatkozó irodalommal együtt.

1. ábra. Ozora-Vár. Vegyesmázás kályhák oromcsempéinek töredékei.

1. OZ.2006.29.1; 2. OZ.2006.28.1; 3. OZ.2014.80.65; 4. OZ.2006.30.1; 5. OZ.2006.41.1; 6. OZ.2006.31.1; 7. OZ.2014.82.1; 8. OZ.2006.33.1. (Fotó: Retkes Tamás)

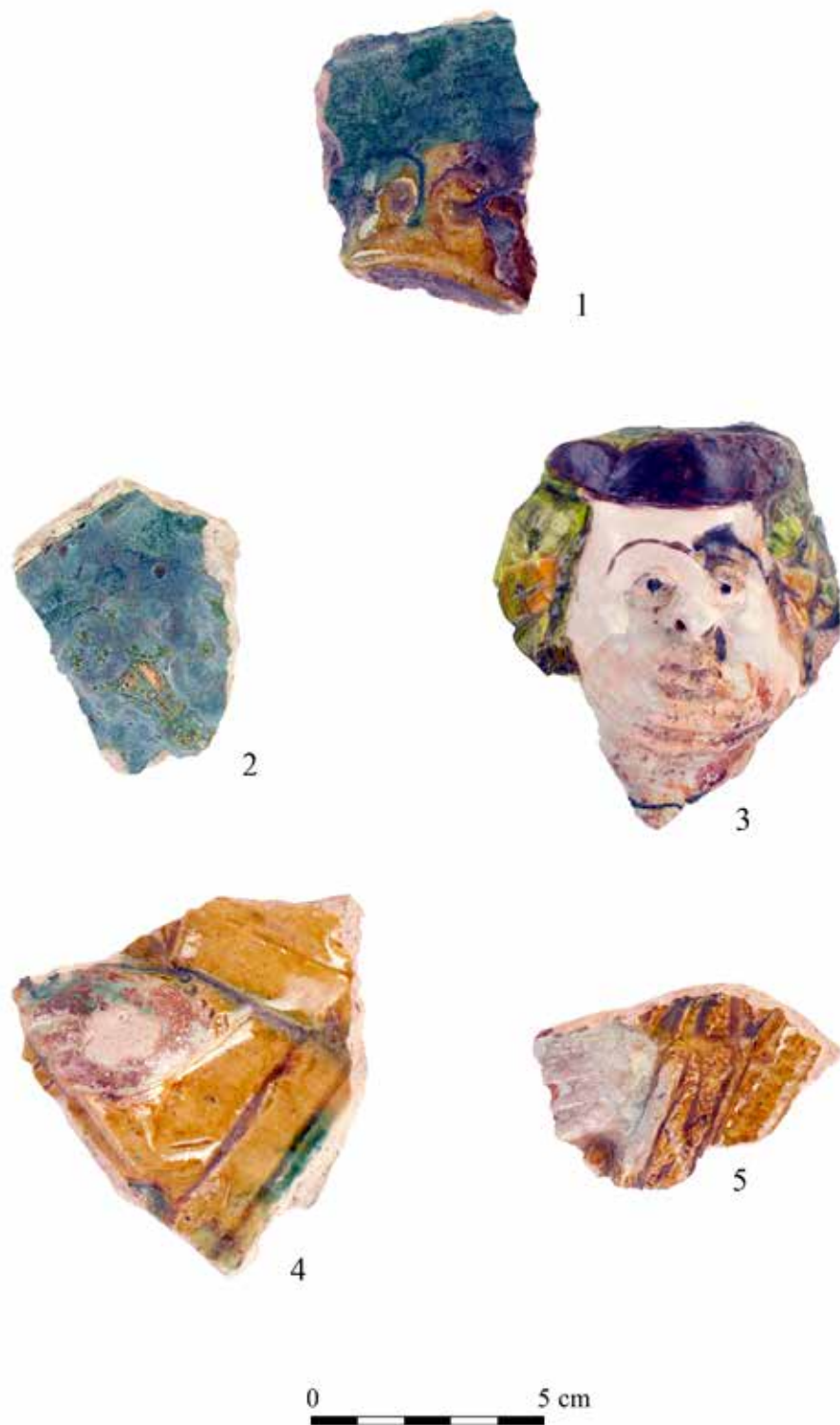
Fig. 1. Ozora, Castle. Fragments of gable elements from stoves featuring mixed-glaze tiles. (Photograph: Tamás Retkes)

2. ábra. Ozora-Vár. Vegyesmázos kályhacsempetöredékek emberarc-ábrázolásokkal.
 1. OZ.2006.14.1; 2. OZ.2006.10.1; 3. OZ.2006.9.1; 4. OZ.2014.48.1; 5. OZ.2006.15.1; 6. OZ.2006.13.1;
 7. OZ.2006.18.1; 8. OZ.2006.12.1; 9. OZ.2006.16.1; 10. OZ.2014.343.73.

(Fotó: 1–4. Gere László, 5–10. Retkes Tamás)

Fig. 2. Ozora, Castle. Fragments of mixed-glaze stove tiles with depictions of human faces.
 (Photograph: 1–4. László Gere, 5–10. Tamás Retkes)

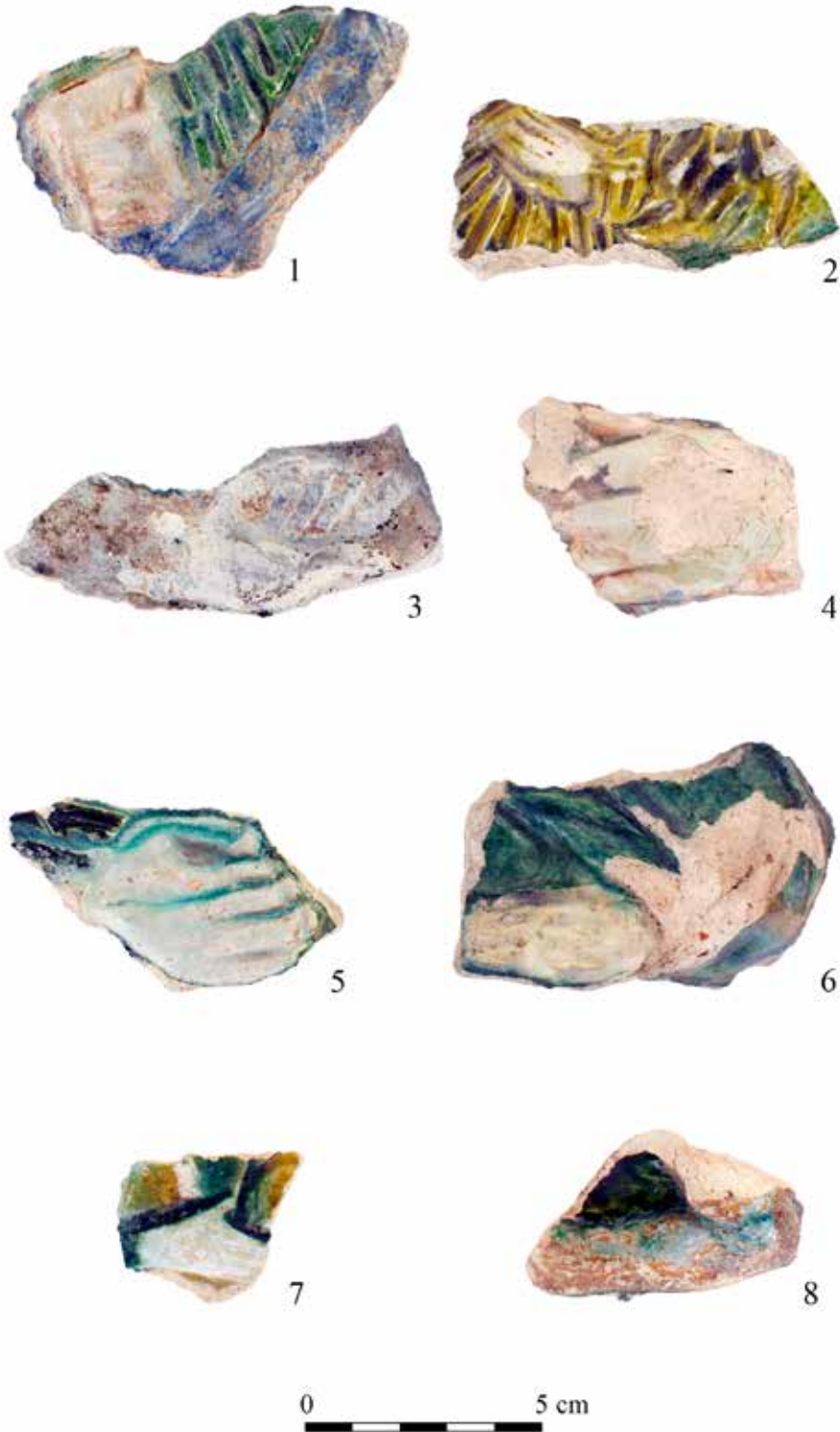
3. ábra. Ozora-Vár. Vegyesmázás kályhacsempetöredékek királyi alakok ábrázolásaival.
 1. OZ.2006.390.13; 2. OZ.2006.390.27; 3. OZ.2006.11.1; 4. OZ.2015.215.12; 5. OZ.2006.21.1.
 (Fotó: Retkes Tamás)

Fig. 3. Ozora, Castle. Fragments of mixed-glaze stove tiles with depictions of royal personages.
 (Photograph: Tamás Retkes)

4. ábra. Ozora-Vár. Vegyesmázás kályhacsempetöredékek ruhák, öltözékek ábrázolásaival.
1. OZ.2006.19.1; 2. OZ.2006.25.1; 3. OZ.2006.390.11; 4. OZ.2006.390.12; 5. OZ.2006.7.1.
(Fotó: Retkes Tamás)

Fig. 4. Ozora, Castle. Fragments of mixed-glaze stove tiles with depictions of items of attire.
(Photograph: Tamás Retkes)

5. ábra. Ozora-Vár. Vegyesmázás kályhacsempetöredékek kezek ábrázolásaival.
 1. OZ.2014.320.13; 2. OZ.2014.343.66; 3. OZ.2014.38.1; 4. OZ.2006.22.1; 5. OZ.2006.20.1;
 6. OZ.2006.390.21; 7. OZ.2006.24.1; 8. OZ.2014.343.70. (Fotó: Retkes Tamás)
 Fig. 5. Ozora, Castle. Fragments of mixed-glaze stove tiles with depictions of hands.
 (Photograph: Tamás Retkes)

6. ábra. Ozora-Vár. Vegyesmázás kályhacsempetöredékek kéz- és lábábrázolással.
1. OZ.2006.40.1; 2. OZ.2006.34.1; 3. OZ.2006.27.1; 4. OZ.2006.36.1; 5. OZ.2006.43.1. (Fotó: Retkes Tamás)
Fig. 6. Ozora, Castle. Fragments of mixed-glaze stove tiles with depictions of hands and feet.
(Photograph: Tamás Retkes)

1

2

3

0 5 cm

7. ábra. Ozora-Vár. Vegyesmázás kályhacsempetörödékek.
1. OZ.2006.221.1. – OZ.2015.199.23; 2. OZ.2006.391.4; 3. OZ.2006.391.27. – OZ.2006.390.9.
(Fotó: Retkes Tamás)
Fig. 7. Ozora, Castle. Fragments of mixed-glaze stove tiles. (Photograph: Tamás Retkes)

8. ábra. Ozora-Vár. Vegyesmázás kályhacsempetöredékek tollas dísszel.

1. OZ.2006.214.1; 2. OZ.2006.216.1. (Fotó: Retkes Tamás)

Fig. 8. Ozora, Castle. Fragments of mixed-glaze stove tiles featuring feather-like decoration.
(Photograph: Tamás Retkes)

Beatrix királynét ábrázoló csempét is rekonstruált annak ellenére, hogy nem állt rendelkezésére a királynéhoz köthető arcábrázolás.⁴⁰

Az ozorai anyagból e csoporthoz tartoznak az alábbi töredékek:

1. Feltehetően koronát ábrázoló csempetöredék (3. ábra 1).
2. Egy jogar felső részének, fejének töredéke, zöld alapon. A jogar pálcájának csak az indítását látjuk (3. ábra 2).
3. Egy női fej töredéke (3. ábra 3), a jellegzetes hajfonat ábrázolást 15. század eleji festményeken is megtaláljuk. A kissé tokás ábrázolás is szólhat amellet, hogy a darab Beatrix arcképe.

⁴⁰ HOLL 2003; Mátyás: BENDA 2018, 251, 4.3. kép; Beatrix: BENDA 2018, 251–252, 4.4.a-d kép. Az általam bemutatott darabok ábrázolásai nem azonosak a budaiakkal, de nem zárhatjuk ki egy királynő ábrázolását.

9. ábra. Ozora-Vár. Vegyesmázás kályhacsempetöredékek különféle díszítésekkel.
1. OZ.2006.49.1; 2. OZ.2006.8.1. (Fotó: Retkes Tamás)
Fig. 9. Ozora, Castle. Fragments of mixed-glaze stove tiles with decoration of various kinds.
(Photograph: Tamás Retkes)

4. Egy nagyobb töredéken feltehetően jogart fogó, fehér ónmázzal borított bal kézfejet látunk (3. ábra 4). (A jogar zöld szára látszik a marokra csukott kéznél.) Egy széles szegélyű, sárga ruha- vagy kabátujjból nyúlik ki a kéz, a töredék alsó, jobboldali szélét is egy széles sáv szegélyezi, akár egy kabát, pelerin széle is lehet. A csuklón lévő pontsört gyöngykarkötőnek határozhatjuk meg. Elképzelhető, hogy a 3. ábra töredékei egy csempéhez tartoztak egykor, bár jelen esetben nincs érintkező felület a darabok között. Az ozorai anyagban a Mátyás-csempén látható drapériához hasonló darabok, továbbá a Beatrix-csempék kerettöredékeihez⁴¹ hasonló pontkörös díszítésű, zöld mázas töredékek is megtalálhatók.
5. A fehér ónmázas töredéken egy balkéz (3. ábra 5) talán jogart tart. Ez a darab nem tartozhat a királynőt ábrázoló csempéhez, valószínűleg egy másik, királyt ábrázoló példányhoz köthető.

Ruhák, öltözékek (4. ábra 1–5)

1. Barna ruhájú alak, a ruha nyakánál zöld szegéllyel (4. ábra 1). Ezt a darabot a jellegzetes kéz- és ujjtartás miatt a próféta-ábrázolásos csempékhez is sorolhatjuk. Sajnos az iratszalg hiányzik. Nemcsak zöld egyszínmázas darabokat ismerünk, hanem az itt bemutatott darabon kívül még jónéhány színes ónmázas csempéhez tartozó, főként fehér iratszalg töredéket tartalmazó darab is előkerült.
2. Jobb vállat és a fej jobb oldalán göndörödő haját mutató darab (4. ábra 2). V alakban kihajló revert láthatunk. A vállon a sárga mázas kabáton zöld mázfolyás látszik, lehetséges, hogy a háttér zöld volt.
3. Egy bal váll, puffos ruhaujjal (4. ábra 3). A sárga puffos részre ráfolyt a zöld máz, valószínűleg a háttérlemez színe.
4. A puffos ujj mellett a kerek kivágással, gombosan záródó kabátkát láthatjuk. Csak a legfelső gomb látszik. A puffos ujjnál szintén a háttér zöldje olvadhatott rá a domború részre (4. ábra 4).
5. Az enyhén dongás, zöld keretes, sárgás háttérű csempén egy jobb kar látszik, buggyos ujjú kabátban (4. ábra 5).

Kezek (5. ábra 1–8).

Az ábrán bemutatott darabok különféle jelenetek töredékei. Egy részükről sejthető, hogy a már korábban említett próféta-ábrázolásos csempékhez tartoztak. Több darabról azonban egyelőre nem tudható, hogy milyen ábrázolás, jelenet töredéke, ill. hogy mely egykori metszet lehetett az előkép. Az összekulcsolt két kéztől a fogásra szorított kézfejjig, és a nyújtott alkarig sokféle variációt láthatunk.

Kéz és láb (6. ábra 1–3)

Az ábra két töredéke minden bizonnyal páncélt viselő alak darabja. Az egyik könyökben hajlított, fel- és alkar, a könyökön páncél, míg az alkaron és a felkaron védőlemezek figyelhetők meg (6. ábra 1). A másik töredéken egy comb látható védőlemezzel, és a térdet védő páncéllal, az ábrázolás sárga háttérű lehetett (6. ábra 2). Harmadik töredékünk egy láb, térdben kissé behajlítva. Harisnya, vagy szűk nadrág lehet a lábon, a lábfejen pedig bőszerű lábbeli (6. ábra. 3). Érdekes, hogy a páncélos töredékek nagysága nem azonos a csizmás láb méretével.

Címerek (6. ábra 4–5)

A korábbi publikációk is megerősítik, hogy a csempék gyakran különféle címereket ábrázoltak. Az általam bemutatott két töredék is címer töredéke lehetett, kék-fehér címereket főként bajor területről ismerünk.⁴²

⁴¹ HOLL 2002, 393, 6. kép.

⁴² HOLL 2001, 387, 390. 55. kép,

Tollas díszű csempetöredékek (8. ábra 1–2)

Feltehetően angyalszárny része lehet a két különböző töredék, mindkettő zöld háttérű. A laposabb típushoz tartozó darab (8. ábra 2) zöld szélű, sárga, bordás peremmel készült.

Rozetta (9. ábra 1)

A sárga felületen ötszirmú rozettát ábrázoló töredékhez hasonló díszeket a budai ún. „Háromkirályok kályhán” láthatunk, bár ott inkább a rozetta színétől különböző színű háttérrel jelennek meg.⁴³

Meztelen női alak (9. ábra 2)

A sárga alaplemezen egy bal láb, és egy kendőt tartó kéz (?) látható. Úgy tűnik, hogy egy másik kéz a kendővel takart ágyék feletti hasrészen nyugszik. Egyelőre nem sikerült kideríteni, hogy a darab milyen jelenet része lehet.

ÖSSZEGZÉS

Rövid anyagközlésben az ozorai vár kutatása során előkerült régészeti leletanyag egy különleges csoportjának előzetes bemutatását tűztem ki célul. A munka során kétféle, egy mélyebb és egy sekélyebb, téglalap alakú, dongás hátú típust tudtam meghatározni. Sikerült elkülöníteni a kályha oromdíszét alkotó tagolt elemek csoportját.

Fontos megemlíteni, hogy a leletanyag az itt közölteknel jóval több darabot tartalmaz. Az itt nem tárgyalt csempetöredékeken állatábrázolásokat, például madarakat találunk, illetve sok ruhatöredék, gyűrött és redőzött, különféle – szürke, barna, kék, sárga – színben fordul elő. Találkozunk továbbá építészeti elemeknek tekinthető csavart oszlopelemekkel (?) kék-sárga színezéssel. Jelen anyagközlésben nem szerepelnek a korábban már közölt iratszalagos csempék, illetve a próféta-ábrázolásos darabok sem.⁴⁴

A teljes feldolgozáshoz egy minden részletre, az itt nem közölt darabokra is kiterjedő, fotókkal ellátott katalógus elkészítése szükséges. Az adatbázisnak tartalmaznia kell a pontos lelőhelyeket, amely a kronológia szélesebb körű meghatározását is lehetővé tenné. A vár története alapján egyelőre annyi bizonyos, hogy 1520 körül, a Hédervári család átépíti a vár bizonyos részeit reneszánsz formában, a csempéket ehhez a periódushoz köthetjük. A vár 1545-ben másfél évszázadra a török hódoltsági terület részévé válik, a török őrseg nem lakja be az épületet, a kályhákat minden bizonnyal elbontják. A hódoltság korára szemeskályhák különböző típusai jellemzőek.⁴⁵

A várban sajnos eredeti kályhaalapokat nem tárt fel a régészeti-műemléki kutatás. A különféle korszakok kályháinak darabjai csak másodlagos helyeken kerültek elő, komplett, kidobott kályhával nem talákoztunk a feltárások során.

A tanulmányomban ismertetett anyag egy főúri palota kályháinak részei lehettek, amelyeken a csempék főként bibliai történetek jeleneteit, de akár uralkodók és más személyek portréit ábrázolták. A kályhásság történetével foglalkozó európai kutatások is rámutattak,⁴⁶ valamint német és osztrák területeken is számtalan példa van rá, hogy bibliai történetet vagy uralkodói portrét ábrázoló csempejelenetek metszetek alapján készültek. Említettük például Ferdinánd és Anna portréját.⁴⁷ A metszetek vizsgálata önmagában is fontos lehet, de minden bizonnyal akkor lehet eredményes, ha az adott csempéből elegendő mennyiségű és értékelhető darab áll a rendelkezésünkre. Az ozorai anyagot ez alapján egyelőre teljességében nem lehet vizsgálni.

⁴³ HOLL 2009, 429, 11. kép, zöld, tarka rozettával.

⁴⁴ VIZI 2018a.

⁴⁵ GERELYES – FELD 1986, 165, 173, 175; FELD *et al.* 1989, 189–200.

⁴⁶ PL. KLUTTIG – ALTMANN 2017.

⁴⁷ CSEREY 1954.

A színes mázas kályhák „alapkövének” tekintett, 1501-re datált, a salzburgi érseki palotában álló kályha vizsgálata már a 19–20. század fordulóján elindult. Jasmine Wagner fontos összegzést készített erről a kályháról,⁴⁸ ahol a kályha, kályhák készítése helyét, a vegyesmázas kályhacsempék készítésének feltételezhető körzetét is áttekintette az addigi szakirodalom alapján. Kitért a Holl Imre által felállított elméletre is, miszerint Mátyás halála után a kályhákat gyártó csoport/műhely/mesterek Bécsbe költözik.

Az ozorai csempék típusai, eredete, számos kérdést vetnek még fel. További feladat a várban előkerült ilyen típusú leletanyag teljes felmérése, ami esélyt adhat a műhelykörzetekhez való kapcsolódási pontok felderítésére is.

IRODALOM

- B. NYÉKHELYI 2018 B. NYÉKHELYI Dorottya: 3.42 Kályhacsempe szakállas férfi mellképével. In: *Szívmelengető középkor* 2018, 179–181.
- BENDA 2018 BENDA Judit: 4.3. Kályhacsempe Hunyadi Mátyás alakjával. 4.4.a–d. Kályhacsempe trónoló király(nő) alakjával. In: *Szívmelengető középkor* 2018, 251–252.
- BENDA 2023 BENDA Judit: Kályhaalapozás, kályhacsempék és egy salzburgi típusú, későgotikus kályha darabjai a középkori budai karmelita kolostorból. In: *Befejezetlen történet. Tanulmányok Kovács Eszter emlékére*. Szerk.: Végh András. Monumenta Historica Budapestinensia 18. Budapest 2023, 245–256.
- BOLDIZSÁR 2015 BOLDIZSÁR Péter: Az esztergomi érseki palota vegyesmázas kályhacsempe-leletei (Mixed-glaze stove-tiles from the archiepiscopal palace at Esztergom). In: *In medio regni Hungariae. Régészeti, művészettörténeti és történeti kutatások „az ország közepén” (Archaeological, Art Historical, And Historical Researches ‘In the Middle of the Kingdom’)*. Szerk.: Benkő Elek – Orosz Krisztina. Budapest, 2015, 257–273.
- CSEREY 1954 CSEREY Éva: Két reneszánsz arcképes kályhacsempe. *Az Iparművészeti Múzeum Évkönyvei* 1 (1954) 110–115. XXIII. tábla 67–68. kép.
- CSEREY 1979 S. CSEREY Éva: Csempék, kályhák. In: *Az Iparművészeti Múzeum Gyűjteményei*. Szerk.: Miklós Pál. Budapest 1979, 137–160, 139–143, 11a-b kép.
- CSEREY 2005 S. CSEREY, Éva: Stove-tiles with the figures of King Ferdinand I and Queen Anne Jagiello. In: *Mary of Hungary. The Queen and Her Court 1521–1531*. Budapest History Museum, 30 September 2005 – 9 January 2006, Slovenská Národná galéria, 2 February –30 April 2006. Eds: Réthelyi, Orsolya – F. Romhányi, Beatrix – Spekner, Enikő – Végh, András. Budapest 2005, 269, VII-34. a-b.
- FELD 1981 FELD István: Az ozorai várkastély. In: *Régészeti kutatások Tolna megyében. A szekszárdi Béri Balogh Ádám Múzeum „Régészeti kutatások Tolna megyében” c. időszaki kiállítása 1981. december 11-től 1982. január 31-ig*. [Kiállításvezető. Szekszárd 1981].

⁴⁸ WAGNER 2012, 33–80.

- FELD 1987 FELD István: Keramika – Keramik. In: *Magyarországi művészet 1300–1470 körül* I–II. Szerk.: Marosi Ernő. Budapest 1987, I. 261–281; II. 278–280, 492–495.
- FELD 2003 FELD István: Az ozorai várkastély története (The history of the castle of Ozora). *Műemlékvédelem* 47:1 (2003) 1–13.
- FELD 2008 FELD István: Importtárgyak, mint a középkori Magyarország gazdaságtörténeti forrásai. In: *Gazdaság és gazdálkodás a középkori Magyarországon: gazdaságtörténet, anyagi kultúra, régészet*. Szerk.: Kubinyi András – Laszlovszky József – Szabó Péter. Budapest 2008, 297–316.
- FELD 2018 FELD István: Holl Imre szerepe a magyarországi és a nemzetközi kályhacsempe kutatásban. In: *Szívmelengető középkor* 2018, 3–11.
- FELD 2019 FELD, István: Kachelöfen auf Burgen des mittelalterlichen Königreiches Ungarn als Medien des adeligen Selbstverständnisses. In: *Adelskulturen auf Burgen. Kolloquium des Wissenschaftlichen Beirats der Deutschen Burgenvereinigung in Brixen, 2017*. Hrsg.: Zeune, Joachim. Braubach 2019, 182–190.
- FELD 2022 FELD István: Az ozorai vár helyreállítása. In: *Vitézek, mi lehet ez széles föld felett szebb dolog az végeknél? Tanulmányok Gere László tiszteletére 60. születésnapja alkalmából*. Szerk.: Velladics Márta – Vizi Márta. Opitz Archaeologica 23. Budapest 2022, 89–95.
- FELD – GERELYES 1985 FELD István – GERELYES Ibolya: Késő középkori leletegyüttes az ozorai várkastélyból (Spätmittelalterlicher Fundkomplex aus dem Burgschloß von Ozora). *Communicationes Archaeologicae Hungariae* 1985, 163–184.
- FELD et al. 1988 FELD István – KISFALUDI Júlia – VÖRÖS István – KOPPÁNY Tibor – GERELYES Ibolya – MIKLÓS Zsuzsa: Jelentés az ozorai várkastélyban és környékén 1981–85-ben végzett régészeti kutatásokról. *A Béri Balogh Ádám Múzeum Évkönyve* 14 (1988) 261–337.
- FELD et al. 1989 FELD István – GERELYES Ibolya – GERE László – GYÜRKY Katalin – TAMÁSI Judit: Újabb késő középkori leletegyüttes az ozorai várkastélyból (A newly found 15–16th century find-unit from the castle of Ozora). *Communicationes Archaeologicae Hungariae* 1989, 1989–207.
- GERE – VIZI 2015 GERE László – VIZI Márta: A fűtés és a világítás tárgyi emlékei a 15. század első feléből. In: *Csodálatos castello. Az ozorai vár története*. Szerk.: Ritoók Pál. Budapest 2015, 19–25.
- GERELYES – FELD 1986 GERELYES Ibolya – FELD István: Hódoltság kori leletegyüttesek az ozorai várkastélyból (Fundkomplexe des Burgschlosses von Ozora). *Communicationes Archaeologicae Hungariae* 1986, 161–181.
- GEREVICH 1966 GEREVICH László: *A budai vár feltárása*. Budapest 1966.
- GEREVICH 1967 GEREVICH, László: *The Art of Buda and Pest in the Middle Ages*. Budapest 1971.
- HOLL 2001 HOLL, Imre: Spätgotische Öfen aus Österreich. Mittelalterliche Ofenkacheln in Ungarn IX. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 52 (2001) 353–414.

- HOLL 2002 HOLL Imre: Középkori kályhacsempék Magyarországon X. (Mittelalterliche Ofenkacheln in Ungarn X). *Budapest Régiségei* 35 (2002) 381–401.
- HOLL 2003 HOLL, Imre: Der Matthias-Beatrix-Ofen der budaer Werkstatt (1480-er Jahre). *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 54 (2003) 255–272.
- HOLL 2005 HOLL, Imre: *Fundkomplexe des 15.–17. Jahrhunderts aus dem Burgpalast von Buda*. *Varia Archaeologica Hungarica* 17. Budapest 2005.
- HOLL 2009 HOLL, Imre: Der Ofen mit den Heiligen Drei Königen im Palast von Buda. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 60 (2009) 423–440.
<https://doi.org/10.1556/aarch.60.2009.2.9>
- Kincsek 2017 *Kincsek a város alatt. Újdonságok a múltból. Budapest régészeti örökségének feltárása. 1867 / 2005–2015*. Időszaki kiállítás a BTM Vármúzeumban. 2017.04.12. – 2017.09.17. Szerk.: Zsidi Paula. Budapest 2017.
- KISS 2018 KISS VIRÁG: 3.38. Sarokcsempe Jákob és vadember ábrázolásaival. In: *Szívmelengető középkor* 2018, 174–177.
- KOCSIS 2018 KOCSIS Edit: A kályha története a középkori és kora újkori Magyarországon. In: *Szívmelengető középkor* 2018, 25–31.
- KLUTTIG – ALTMANN 2017 KLUTTIG, Ralf – ALTMANN, Júlia: Erhitzte Damen. Das Frauenbild auf Wittenberger Renaissancekacheln im Kontext von Cranachwerkstatt und Reformation. In: *Vom Bodenfund zum Buch. Archäologie durch die Zeiten. Festschrift für Andreas Heege – online Version*. Wissenschaftliche Redaktion: Reinhard, Jochen – Rinne, Christoph – Roth Heege, Eva – Teuber, Stefan. Historische Archäologie Sonderband. Bonn 2017, 233–272.
- KOPPÁNY 1992 KOPPÁNY Tibor: Ozora és uradalmának építészet a 18. században (Adatok Tolna megye barokk kori építészetének történetéhez) (Die Architektur des Marktfleckens und Gutherrschaft Ozora). *A Béri Balogh Ádám Múzeum Évkönyve* 17 (1992) 229–258, és 16 tábla.
- MAGYAR 2011 MAGYAR Károly: I. 6. Lelet a budai középkori palotából. In: *Paloták, kolostorok, falvak* 2011, 44–45, Katalógus: I.6.33–I.6.59. 57–63.
- Paloták, kolostorok, falvak* 2011 *Paloták, kolostorok, falvak. Gerevich László (1911–1997) középkori kutatásai – Palaces Monasteries, Villages. Medieval Excavations of László Gerevich (1911–1997)*. Szerk.: Benda Judit – Benkő Elek – Magyar Károly. Budapest 2011.
- Pannonia Regia* 1994 *Pannonia Regia – Művészet a Dunántúlon 1000–1541*. Szerk.: Mikó Árpád – Takács Imre. Budapest 1994.
- RADVÁNYI 2018 RADVÁNYI Diána: 4.5. Kályhacsempe I. (Habsburg) Ferdinánd király mellképével. 4.6. Kályhacsempe Jagelló Anna királyné mellképével. In: *Szívmelengető középkor* 2018, 252–254.

- RADWAN 2016 RADWAN, Danuta: Kályhacsempe Jagello Anna képmásával. In: *Közös úton. Budapest és Krakkó a középkorban*. Kiállítási katalógus. A Budapesti Történeti Múzeum és a Muzeum Historyczne Miaata Krakowa közös kiállítása. Budapesti Történeti Múzeum Vármúzeum 2016. március 18 – július 24. Szerk.: Benda Judit – Kiss Virág – Lihoncsak-Nurek, Grazyna – Magyar Károly. Budapest 2016.
- RITOÓK 2015 *Csodálatos castello. Az ozorai vár története*. Szerk.: RITOÓK Pál. Budapest 2015.
- ROTH HEEGE 2018 ROTH HEEGE, Eva: Az európai cserépkályhák korai története – Vázlat. In: *Szívmelengető középkor 2018*, 35–39.
- SÁNDOR 2018 SÁNDOR Ildikó: 4.24. zs, Salzburgi és raurisi vegyesmázás kályhák csempetöredékei Budáról. In.: *Szívmelengető középkor 2018*, 296–300.
- Szívmelengető középkor 2018* *Szívmelengető középkor. Kályhák és kályhacsempék a középkori Magyarországon, 14–16. század*. Kiállítási katalógus. Budapesti Történeti Múzeum, Vármúzeum. 2018. április 11 – szeptember 2. Szerk.: Kiss Virág – Spekner Enikő – Végh András. Budapest 2018.
- TAMÁSI 1994 TAMÁSI Judit: Kályhacsempe leírások. In: *Pannonia Regia – Művészet a Dunántúlon 1000–1541*. Budapest 1994, 310–315.
- TAMÁSI 2004 TAMÁSI, Judit: Stücke des Rittenfigurenofens zu Ofen (Buda) aus dem Burgschloss von Ozora – im Kontext der Werkstattbeziehungen. In: „*Quasi liber et pictura*.” *Tanulmányok Kubinyi András hetvenedik születésnapjára*. Szerk.: Kovács Gyöngyi. Budapest 2004, 519–532.
- VIZI 2011 VIZI Márta: Újkori kályha darabjai az ozorai várkastély régészeti feltárásából (Pieces of a modern age stove from an archaeological excavation at the Ozora Castle). In: *Várak nyomában. Tanulmányok a 60 éves Feld István tiszteletére*. Szerk.: Terei György – Kovács Gyöngyi – Domokos György – Miklós Zsuzsa – Mordovin Maxim. Budapest 2011, 307–322.
- VIZI 2015a VIZI Márta: Kályhák a késő középkori várban. In: *Csodálatos castello. Az ozorai vár története*. Szerk.: Ritoók Pál. Budapest 2015, 33–35.
- VIZI 2015b VIZI Márta: Előzetes jelentés az ozorai várkastély kutatása során előkerült kályha leletanyagról (Vorläufiger Bericht über das nach der Forschung des Burgkastells von Ozora freigelegte Ofenfundmaterial). *A Wosinsky Mór Múzeum Évkönyve 37* (2015) 41–73.
- VIZI 2017 VIZI Márta: Apostolt ábrázoló kályhacsempe az ozorai várkastélyból. A hónap műtárgya: 2017. október https://womm.hu/kereses/Apostolt_%C3%A1br%C3%A1zoló%3%B3 (letöltés: 2024. április 21).
- VIZI 2018a VIZI Márta: Apostolt ábrázoló kályhacsempék. Különleges kályhacsempe-típusok az ozorai várkastélyból (Ofenkachel mit Aposteldarstellung. Besondere Ofenkacheltípe aus dem Burgkastell in Ozora). *A Wosinsky Mór Múzeum Évkönyve 40* (2018) 305–332.
- VIZI 2018b VIZI Márta: 2.53. Kályhacsempe torna viseletbe öltözött Habsburg herceg lovas alakjával. In: *Szívmelengető középkor 2018*, 110. kép: 108.

- VOIGT – HOLL 1956 VOIGT Pál – HOLL Imre: Hunyadi Mátyás budavári majolikagyártó műhelye (L'officina di maioliche die Mattia Corvino nella fortezza di Buda). *Budapest Régiségei* 17 (1956) 72–150.
- VOIGT – HOLL 1963 VOIGT, Pál – HOLL, Imre: *Alte ungarische Ofenkacheln*. Budapest 1963.
- WAGNER 2012 WAGNER, Jasmine: Der Ofen der Goldenen Stube der Festung Hohensalzburg. *Beiträge zur Mittelalterarchäologie in Österreich* 2012, 33–80.

COLOURED-GLAZE STOVE TILES FROM OZORA CASTLE

Márta Vizi

The researching of Ozora Castle, which lies in the northern part of Hungary's Tolna County, has been ongoing for almost a quarter of a century now. The writing up of finds from the castle, which was built as a fortified residence, is a work in progress.

In 1416, Filippo Scolari, or Pipo of Ozora as he is known to Hungarians, received permission to construct a stone or timber castle, stronghold, or palace at Ozora, on one of his estates. In terms of its ground plan, the edifice he built there is reminiscent of the kinds of palaces erected in Italian towns at the time; on the outside, though, it exhibits the influence of Hungary's Late Gothic style first and foremost. Following Pipo's death in 1426, the building passed first to his wife, Borbála, and later, under the terms of her will, to the Hédervári family, from 1438 onwards. Around 1520, in the time of Ferenc Hédervári, the castle residence underwent reconstruction, acquiring Renaissance-style additions. The stove finds investigated in the present study may originate from stoves dating from this period of rebuilding work. The edifice was in Ottoman hands from 1545 until 1686.

Many studies presenting different types of stove-related finds from the Age of Sigismund of Luxembourg (King of Hungary: 1387–1437; Holy Roman Emperor: 1433–1437) up to the Early Modern Era have been published already. In the present work, an additional category of tiles is reviewed: tiles with mixed glazes. Owing to the fragmentary nature of the material recovered, only pieces were selected that qualify as characteristic: a series of gable fragments, depictions of faces from scenes as yet unidentified, and other pieces, too. Further tasks were specified on the basis of the important role – in the author's view – of the Ozora pieces in the history of stove art and stove building in Hungary.

A VÁSÁRTEREK ELTÉRŐ TÍPUSAI A KÖZÉPKORI MAGYAR KIRÁLYSÁGBAN

Weisz Boglárka

A kereskedelem és az ehhez szorosan kapcsolódó vásártartás egyaránt fontos volt a kisebb települések, falvak, a nagyobb mezővárosok, avagy a szabad királyi városok életében. A Magyar Királyságban a csak királyi engedéllyel megszerezhető vásártartó jog rangot adott a településnek, egy kisebb vagy nagyobb körzet központi helyévé tette. Nem véletlen, hogy a középkori Magyar Királyság területén mintegy 960 településen működött hetivásár, és emellett 321 helyszínen éves vásárt is tartottak.

A vásároknak helyet adó piactereknek – akár a városfalon belül (már ahol ilyenekkel számolhatunk), akár azon kívül voltak – egy közös vonása mindenképpen volt, a település legfontosabb utcáin, avagy utcák találkozási pontján található tereken működtek. A terek kezdetben természetes módon jöttek létre: a településen áthaladó útnak sokszor orsó alakú teresedései voltak, vagy jelentősebb utak találkozásánál, kikötők közelében formálódtak,¹ melyeket a későbbi időszakban a város már a kereskedelmi igények növekedésével, illetőleg a város vagyoni helyzetének megfelelően átalakított, modernizált. A város és lakóinak anyagi jólétét a városházák, templomok, kolostorok mellett a város piactérének, mely legtöbb esetben a város főtere is volt, külső megjelenése is szemléltette. Azonban míg az előbbieket részben rekonstruálhatók a ma is álló épületek, régészeti feltárások, az írott forrásokban található adatok segítségével, a piacterekre vonatkozóan a források legtöbbször hallgatnak, a városok beépítettsége pedig a nagyobb felületű ásátásokat tesz lehetetlenné, még ha akadnak is rá példák. A Győrben és Pápán a középkori piactér jelentős részére kiterjedő ásátások például jól szemléltetik, hogy mindkét település piacterén folyt a középkorban térrendezés, mely együtt járt épületek lebontásával, új burkolat lerakásával, majd a tér újbóli részbeni beépítettségével.² Az Óbudán folytatott régészeti ásátások szintén a tér köves burkolatának többszöri megújítását tárták fel.³

A piactér tehát valójában egy már létező, szabálytalan alakú térre „érkezett”, ahol általában a plébániatemplom is állt, a tér szerkezetének későbbi változásában azonban már központi szerepet játszott, sőt meghatározó lehetett a város utcáinak, a későbbi városfal nyomvonalának a kijelölésében is. A kezdeti egy piactér mellett idővel újabb piacterek is megjelentek, melynek háttérében vagy a vásár eltérő birtokosa, vagy a tervszerű betelepítéssel együtt járó új városrészek kialakítása állt (jellemző, hogy ez utóbbi esetben szabályosabb, szögletes terekkel kell számolni), vagy a speciális igényeket kívánó árufeladások (pl. állat, gabona, faáru, hal, hús) miatt jöttek létre.⁴ A piactereken zajlott a hét valamelyik napjához kötődő hetivásár, és legtöbbször ugyanazon tér adott helyet az ünnepnapokhoz kapcsolt éves vásároknak is (bizonyos esetekben azonban a két piactér elkülönült).⁵ A szakosodott piacterek egy részén (hal, hús, gabona, só) mindennapi

A szerző történész, a HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet tudományos főmunkatársa, a Lendület Középkori Magyar Gazdaságtörténet Kutatócsoport és a „Gazdasági erőforrások kiaknázása: utak és csomópontok a középkori Magyar Királyság történetében” című NKFIH által támogatott (TKP2021-NKTA-15) projekt vezetője, mely utóbbi a tanulmány elkészítését is támogatta (weisz.boglarka@abtk.hu).

¹ SZENDE 2018a, 348.

² HERBST – KOLLÁTH – TOMKA 2017, 287–313.

³ ALTMANN 2004, 59–60.

⁴ HOLL 1979, 128–133; JANKÓ – KÜCSÉN – SZENDE 2010, 72; SZENDE 2018b, 161–163.

⁵ Aradon a hetivásárt a városban, az éves vásárt az Arad és Mikelaka közötti mezőn tartották. 1392. máj. 2.: *Temes* I. 222, 1431. márc. 26.: MNL OL DL 29 774.

árusítás folyt,⁶ azaz ezek függetlenek voltak a heti- és éves vásároktól időben is, más részükön (állatvásár) az árusítás a heti- és/vagy éves vásárokkal egyidőben folyt. Az állatvásárok leginkább a városfalakon kívül, a városok melletti nagy beépítetlen területeken voltak. Pest esetében azonban tudjuk, hogy a városfalon belül, a Hatvani kapu mellett tartották a marhavásárt (*forum pecorum*). A 15. század második felében épült városfal ugyanis egy nagy beépítetlen területet is magában foglalt,⁷ azaz a marhavásártér területét. Szinte bizonyosak lehetünk abban, hogy a városfal nyomvonalát a már meglévő marhavásárteret figyelembe véve építették ki a 15. században. 1512-ben azonban egy távolabbi területre, a magyar országgyűléseknek is helyet adó Rákos mezejére helyezték át a marhavásárt.⁸ Az áthelyezés hátterében azonban nem a korábbi tér beépítésének szükségyszerűsége állt, hanem a pestiek így kívánták a pesti vámot birtokló margitszigeti apácák vámszedését megakadályozni. Az új vásártéren az apácáknak már nem volt joguk a vámot behajtani, mivel vámengedélyük ezt nem tette lehetővé.⁹ A piactértől vagy piacterektől elkülönülő területen értékesítették áruikat a kofák, kofaasszonyok (*fragner, fragnerin*), akik minden nap árusíthattak élelmiszert.

KERESKEDÉS AZ UTCÁKON, UTAKON

Egyes településeken nem voltak piacterek a középkorban, a kereskedés az utcákon folyt. Ez leginkább a kisebb lélekszámú településekre, falvakra volt jellemző, amelyek valójában út melletti egy vagy kétsoros házsorból álltak. A Pozsony megyei Csütörtök falu a Pozsonyból Dunahidason át Komáromba vezető út¹⁰ két oldalán létrejött település volt, ahol nevéből (csütörtök) is ítélve csütörtökönként tartottak hetivásárokat, melyet a szomszédos kisebb települések lakói kerestek fel.¹¹ A település felosztását elősegítette, hogy egy sáros víz (*una aqua lutosa*) folyt át rajta, ami így két részre osztotta a falut (*1. ábra*). A vásár mindkét házsornál folyt, lényegében végig a falun, amit jól szemléltet a falu 1333. évi, birtokosok közötti felosztása, mely a piac felosztásával is együtt járt. A keleti részen árulták az állatokat, vagyis a marhákat, a lovakat, a szőrmét, a bőroket, a lent, a posztót, a szatócsárut és az élelmiszert. A nyugati részen voltak a saját terméket árusítók, a helyi és jövevény mészárosok, pékek, posztómetők, sarukészítők, vargák, itt árultak hordós bort és más italokat, ide hozták társzekéren és kocsikon a gabonát, a tüzelő- és épületfát, szekérekereket, szekeret, ládát, szekrényt, és itt árultak hüvelyes termékeket is.¹² A felosztás azt is jól mutatja, hogy még ilyen kis településen működő vásáron is elkülönültek egymástól a különböző termékeket árusító kereskedők, és ez vélhetően így lehetett a nagyobb települések, városok piacterein is. Csallóközcsütörtökön nem alakult ki orsó alakú piactér, ami a Magyar Királyság bizonyos településein megfigyelhető, így például Kassán¹³ avagy Sátoraljaújhelyen,¹⁴ ez nemcsak a település nagyságából adódott, hanem az azt átszelő víznek is köszönhető volt.

Az utcákon tartott heti- és éves vásár városokra is jellemző lehetett. Debrecen mezővárosban csak 1582-ben rendeli el Báthory István erdélyi fejedelem, hogy az éves vásárokat és a hetivásárokat

⁶ Tringli István szerint ezekről nem lehet eldönteni, hogy valóban csak az adott áru értékesítésére szolgáló terek voltak-e, avagy az éves vásárok helyszínei, és nevüket az adott évszak jellegzetes árucikkéről kapták. TRINGLI 2010, 1318.

⁷ IRÁSNÉ 1987, 214–216, 220–221; KUBINYI 1994, 41.

⁸ 1512. ápr. 18.: MNL OL DL 106 083. (p. 145.). Idézi TRINGLI 2010, 1318. 145. sz. jegyz.

⁹ A margitszigeti apácák a vásárvámot a budai várban, a váralján és Pesten szedhették. 1313. dec. 2.: MES II. 689–691.

¹⁰ Vö. 1338. szept. 22.: AO III. 499. A Pozsonyból Komáromba vezető utak közül azonban nem ez tekinthető a fő útnak.

¹¹ Vö. 1349. okt. 27.: MES III. 702.

¹² 1333. júl. 9.: AO III. 33–35; NAGY 2018, 156.

¹³ SZENDE 2018a, 350–351.

¹⁴ TRINGLI 2011, 27.

1. ábra. Csallóközsütörtök a Magyar Királyság második katonai felmérésén (1819–1869).

(<https://maps.arcanum.com/hu/map/secondsurvey-hungary>)

Fig. 1. Csallóközsütörtök (Štvtok na Ostrove, Slovakia) in the Second Military Survey of the Kingdom of Hungary (1819–1869).

(<https://maps.arcanum.com/hu/map/secondsurvey-hungary>)

ne az utcákon szerteszét tartásuk, mint eddig, hanem a városháza előtti területen.¹⁵ Debrecen fontos utak csomópontjában feküdt, egyrészt északi irányból a királyság legtöbb éves vásárával rendelkező Váradra rajta keresztül vezetett az út, másrészt az ország kereskedelmi központjával, Budával is nagy út kötötte össze. A mezőváros fejlődését jelentősen befolyásolták azok az évek, amikor nem világi vagy egyházi földbirtokos kezén volt, hanem a király (1405–1411; 1483–1484), illetve a király anyja (1461–1483) volt a birtokos. Ez utóbbi időszakokban jutott a város összesen 4 éves vásártartási engedélyhez, amit a 16. század elején újabb 3 követett, emellett két hetivásárral is bírt.¹⁶ Jelentőségét jól szemlélteti, hogy amikor a királyság legjelentősebb kereskedővárosai vámvitába keveredtek a váradi vámot birtokló váradi káptalannal, és a peresedés során Mátyás király 1477-ben megtiltotta a kereskedést Váradon, az uralkodó a kereskedés helyeként Debrecenre jelölte ki.¹⁷ Várad az Erdélyből, illetve az Erdélyen keresztül Moldvából és Havasalföldről, valamint az északi irányból érkező, elsősorban kassaiak által közvetített áruk cseréjének volt a fő színtere, a középkor végén legalább 11 éves vásárt tarthatott,¹⁸ azaz lényegében egész évben folyt az árucsera a városban. Miután 1478. február 17-én a váradi kanonokok ígéretet tettek arra, hogy a prelátusok és bárók által rendelt igazságos, korábban is beszedett vámtételeket elfogadják, az uralkodó megengedte, hogy a következő nagyhéti váradi sokadalmat a kereskedők meglátogassák,¹⁹ azaz majd fél évvel később Debrecen már el is veszítette a Váradról áttett kereskedelmet, mégis feltételezhető, hogy e rövid időszak is elegendőnek bizonyult arra, hogy a debreceni vásárok jelentősége tovább emelkedjék.

¹⁵ „sancimus, ut nundinae seu fora annualia et hebdomadalia iuxta recentem ipsorum constitutionem in medio oppidi foro et ex opposito praetorii eiusdem oppidi et ex adverso domus Petri quondam Santa non autem in plateis aut vicis eiusdem oppidi, ubi antea plerumque celebrari solita erant, habeantur” – MNL HBML, XV/21. MUO 36.

¹⁶ WEISZ 2020, 149–150.

¹⁷ 1477. júl. 3.: „de ipsa civitate Waradiensis in oppidum nostrum Debreczen vocatum, locum mercantiis et commutationibus rerum venalium omni commoditate competentem transferre decrevimus transtulimusque et transferimus” – UGDS VII. 146.

¹⁸ WEISZ 2020, 150–151.

¹⁹ 1478. febr. 17.: „quod ad nundinas que in septimana sancta proxime occurrenti in ipsa civitate Waradiensis celebrande sunt omnes et singuli mercatores tam de libris civitatibus nostris, quam undecunque in civitatem Waradiensem ad locum cambii sive cambium sive permutationem facere et exercere valeant atque possint – Hunyadiak kora XII. 54.

Debrecenben a vásárokat a 15. század közepéig a város központjában (*in medio oppidi*) tartották, a várost észak–déli irányban átszelő, Váradra vivő úton található teresedésen, a későbbi Piac utcán, ahol a mezőváros plébániatemploma is állt. Amikor a város Mátyás király anyjának, Szilágyi Erzsébetnek a birtokába került, a városban élő kézművesek kérésére változás történt a piachelyben, illetve ahogy a későbbiekben látni fogjuk, újabb piachelyek bevonására került sor. Szilágyi Erzsébet 1466-ban a Mester utcában lakó kézművesek kérésére engedélyezte a Remete Pál napján (január 10.) és az azt megelőző és követő két héten tartott éves vásárt, valamint a szerdai hetivásárt a Mester utcában (*ad eandem plateam Mesterwczá*), mégpedig úgy, hogy ugyanezen napokon Debrecenben máshol nem lehetett árulni.²⁰ 1467-ben Erzsébet a Szent Antal napján (június 13.) tartott éves vásárt annak minden kiváltságával²¹ a város közepéből a posztókészítő mesterek utcájába (*de medio eiusdem oppidi nostri auferentes in dictam plateam magistrorum lanificum*) helyezte át.²² A posztókészítők 1398. évi céhszabályzata kitért arra, hogy ők nemcsak készítik a posztót, hanem azt fel is vágthatják, azaz kereskedhetnek vele, sőt, ha céhen kívüli személyek akartak tőlük szürkeposztót (*pannos griseos*) vásárolni, akkor csak egész véget vehettek, és azt csak a városon kívül (*non in medio suo, sed in alio loco*) adhatták el másoknak. A céhlevél a Homok utcában (*platea Homok*) lakó posztókészítőknek szólt,²³ ami arra utal, hogy az egykori Homok utca azonos volt az 1467. évi oklevélben említett posztókészítők utcájával (*platea magistrorum lanificum*), amit a 16. századi források már Csapó utcának (*platea Chapo*) neveztek, ami a posztókészítőkről, a gubacsapókról kapta a nevét. A Mester utca nem volt azonos a posztókészítők utcájával, azonban szintén egy céh által tartott vásárról volt szó, ugyanis az engedélyt kérő személyek között volt Veres Balázs céhmester (*decan*) is.²⁴ Az nem megállapítható, hogy milyen céhhez tartozó emberek voltak, csak az biztos, hogy nem lehetnek azonosak a kovácsok, csiszárok és lakatgyártók céhével, mert ők a Ceglédi utcában éltek.²⁵

A két utca mellett azonban a Fő utcán (Piac utca) továbbra is tartottak vásárokat, és a 16. századi engedélyek is az itt tartott éves vásárookra vonatkoztak. A mezővárosban megrendezett három vásár elkülönülő „piactere” kialakulásának hátterében az állt, hogy különböztek a vásárok birtokosai, tartói, akik a saját területükön rendezték meg vásáraikat, ott, ahol azt a legjobban tudták ellenőrzésük alatt tartani.

Sajátosan alakult a Közép-Szolnok megyében fekvő, kisebb jelentőségű településen, a késő középkorban mezőváros Kusalyon a hetivásár helye, amit birtoktörténeti szempontok határoztak meg. Kusaly az Erdélyből a Meszesi-kapun át Szalacsra (ahol a királyi sóraktár állt) vezető út mellékútján feküdt, így a jelentősebb, nagyobb távolságból érkező kereskedelmi forgalmat bonyolító út nem érintette. A település és az itt tartott vásár azonban a megyén belül jelentősnek számított.²⁶ Kusaly egyik fele, mégpedig annak északi része, vásárlás útján jutott Kusalyi Jakcs birtokába, a másik felét Jakcs testvérével és unokatestvérével közösen egy csere útján szerezte meg.²⁷ Ez utóbbi részt 1354-ben Jakcs és unokatestvére fiai (unokatestvére és testvére időközben elhunytak) felosztották egymás között, így Kusaly háromnegyede Jakcs kezébe került, egynegyede unokatestvére fiaé lett. A szerdai hetivásárt, melyre engedélyt 1353-ban Jakcs kapott a királytól,²⁸ közös használatban hagyták, de úgy, hogy egyik héten azt a szokásos utcában (*in communi platea*) tartották, másik héten Jakcs birtokrészén.²⁹ A szokásos hely minden bizonnyal Jakcs unokatestvérének birtokrészére

²⁰ WEISZ 2011, 145.

²¹ A Szent Antal-napi vásárt Zsigmond király engedélyezte Debrecen városának 1407-ben. WEISZ 2011, 143.

²² WEISZ 2011, 146–147.

²³ BALOGH 1937, 134–135; PACH 2003, 22–24.

²⁴ Vö. decanus aut magister cehae — *Form. styli* 436.

²⁵ TAKÁCS 1984, 430.

²⁶ Ezt mutatja, hogy a 15. században vására háromvásáros kikiáltás színhelye volt. 1461. jún. 11.: MNL OL DL 29 779.

²⁷ HEGYI 2012, 69–70.

²⁸ 1353. aug. 2.: MNL OL DF 254 797.

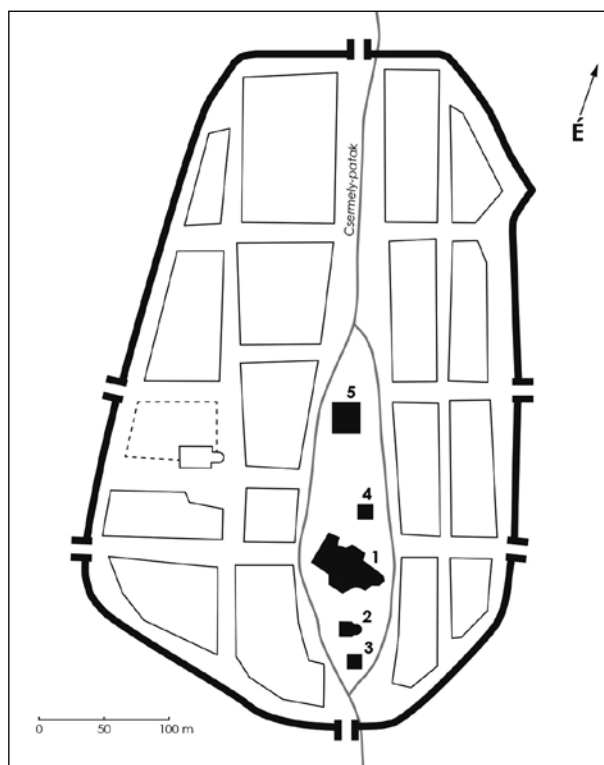
²⁹ 1354. okt. 16.: MNL OL DL 105 446.; TRINGLI 2010, 1313.

esett. Azaz így egy vásárnak két piactere volt, de ez már egy másodlagos jelenség, hiszen nem egy két részből egységesült falu egykori részein jöttek létre, hanem utólag, a családon belüli birtokosztály következményeként. A település utcákból, és az utcák kereszteződéseiből állt, ahol azonban nagyobb tér nem volt, így ebben az esetben is utcákon megtartott hetivásárról volt szó. Nem tudható, ez a helyzet meddig állt fenn, miután Jakcs unokái a 15. század elején hozzájutottak Kusaly egészéhez,³⁰ a vásár helyének ezen kettőssége valószínűleg megszűnt. Még ezt megelőzően azonban Jakcs fiai 1384-ben éves vásár tartására is engedélyt kaptak,³¹ amit minden bizonnyal saját részükön tartottak meg. Mivel a vásáradományozó oklevél külön hangsúlyozza, hogy Kusalyon Szűz Mária tiszteletére templom épült, elképzelhető, hogy a templom környéke lett az éves vásár színhelye. Az, hogy a templomépítés együtt járt-e egy tér kialakításával, régészeti feltárások hiányában nem bizonyítható, de joggal gyanítható.

ORSÓ ALAKÚ PIACTÉR

A településen átmenő út létrehozhatott egy orsó formájú teret, mely általában a plébániatemplomnak és a település vásárának a helye lett. Az Észak-Magyarország kereskedelmi központjának számító Kassán áthaladó észak–déli utat a Csermely-patak szelte át, mely középen két ágra oszlott, majd újra egyesült, és az így létrejött „szigeten”, mely hozzájárult az út kiszélesedéséhez, tartották a vásárokat, itt állt a város plébániatemploma, az ispotály, a késő középkorban pedig a városházát is itt építették fel (2. ábra).³²

A város fő kereskedelmi utak találkozási pontján feküdt, 14. századi fejlődését a Lengyelországból és Halicsból a Magyar Királyságba vezető út folyamatosan növekvő forgalmának köszönheti.³³ Ezt csak tovább erősítette, hogy a 14. század közepén lerakatjoghoz jutott, ami a század végére már az északról és északkeletről érkező külföldi kereskedők vonatkozásában teljes lerakatjogot jelentett.³⁴ A lerakatjogot szerzett városok közös jellemzője a Magyar Királyságban, hogy azok első-

2. ábra. Kassa 15. századi alaprajza. 1. Szent Erzsébet-templom; 2. Szent Mihály-kápolna; 3. Ispotály; 4. Városi torony; 5. Városháza
Fig. 2. Map of Kassa (Košice, Slovakia) in the 15th century. 1. St. Elizabeth's Church; 2. St. Michael's Chapel; 3. Xenodochium; 4. City tower; 5. City hall

³⁰ HEGYI 2012, 78.

³¹ 1384. ápr. 13.: MNL OL DL 105 457.

³² MAGDOŠKO 2017, 23, 97, 130, 239.

³³ SZENDE 2016, 35–37.

³⁴ WEISZ 2020, 62–63, 80–83, 95–104.

sorban kereskedővárosok és nem vásárvárosok. Azaz, saját kereskedőik érdekeit tartva szem előtt nem törekedtek arra, hogy a városban túl sok éves vásár működjön, megelégedtek egy-két éves vásárral.³⁵ A 15. század végére a heti- és éves vásárok között ugyanis jelentős különbség alakult ki: a külföldi kereskedők számára csak az éves vásárokon történő árucserét engedélyezték, a hetivásárok a hazai kereskedők adásvételének színterei lettek. A külföldi kereskedők tehát csak a lerakattal rendelkező városokban és az éves vásárokon kereskedhettek.³⁶

Kassán két hetivásár volt (csütörtökön és vasárnap), mindkettő már a 14. században létezett, a vasárnapi azonban a 15. században megszűnt, nem lehetetlen, hogy azon törvényi rendeletnek köszönhetően, mely megtiltotta a vasárnapi vásározást.³⁷ A középkor végére négy éves vásárt tarthatott a város, ezek közül azonban kettőt csak 1517-ben engedélyezett az uralkodó,³⁸ abban az időszakban, amikor a város lerakattalja már hanyatlóban volt.

Kassa hosszan elnyúló, orsó alakú tere (*ring, circulus, theatrum civitatis*) piactérként is funkcionált, ahol a város legfontosabb épületei álltak, és ahol a legtehetősebb polgárok vásároltak maguknak házakat. A piactér valójában egy széles utca, a Fő utca volt, melybe a város összes többi utcája torkollott, de nemcsak a városfalon belüli utcák találkoztak itt, hanem a városkapuktól vezető, azaz a más településekkel összeköttetést biztosító utak is.

A kassai kereskedők 1475. évi céhszabályzata értelmében a külföldiek és a polgárjoggal nem rendelkezők (*alle ausländler oder die nicht burgerrecht dieser stat haben*) nem árulhattak a hetivásáron, hanem szállásukon (*in iren herbrigen*) adhatták csak el áruikat, kivéve az éves vásárt (*ausgenommen in dem freien jarmarkt*). Ezen rendelkezés valójában a lerakattalhoz kötődött, és a külföldieknek – bár jelen esetben a magyar nem kassai lakosoknak is – kizárólag a lerakattal címén és az éves vásárokon történő árucserét engedélyezte. A szálláshelyen történő értékesítés ugyanakkor arra is utal, hogy a városban nem volt a lerakattalhoz kötődő *Kaufhaus* ebben az időszakban. A kassai lakosok is hetente csak egy napon, csütörtökön vihették a hetivásárra portékáikat, egyéb napokon csak házaikban (*in seynem haus oder herbringe*) árusíthattak. Az idegenek a sokadalmon, a kassaiak a hetivásáron bármilyen mennyiségben áruba bocsáthatták termékeiket. Ünnepi ételeket (*festill speise*) azonban bármikor, akár a vásáron, akár a házukban (*auf dem markte und der herbrige*) bármilyen mennyiségben adhattak-vehettek a kassai kereskedők.³⁹ A kassai kereskedők céhének saját épülete volt (*crom, steincrom*), ahol a tagok megfelelő díj (*czynss*) ellenében bolthelyiséget béreltek, sőt, a város is bérelt boltot a kereskedők céhétől. Mindazokat, akik a kereskedők céhének szabályai ellen vétettek, a bolt bezárásával büntették meg. A céh 1446. évi szabályzata értelmében a céh tagjai ebben az épületben az idegen – azaz a nem városbeli, vagy céhen kívüli városbeli – kereskedők áruit nem rakhatták ki, nem adhatták el, és velük nem léphettek kereskedelmi társulásra.⁴⁰ Hogy pontosan hol állt a céh háza, benne a kis boltokkal, azt nem tudjuk, de joggal feltételezhető, hogy azt szintén a főtéren, a piactéren kell keresni. Egy 17. század eleji forrás szerint *Kaufhaus* is állt a városban a plébániatemplom és a városháza között, amiről a kutatás feltételezi, hogy már a 14–15. században is létezhetett.⁴¹ Mivel a városban élénk, főként külkereskedelmet lebonyolító árucserre zajlott, a város lerakattaljal rendelkezett, így joggal lenne feltételezhető, hogy olyan épület is volt a városban, ami lehetőséget teremtett az idegenek számára a vásárokon kívüli, fedett helyen (de nem szálláson) történő árusításra. Fentebb azonban láthattuk, hogy még 1475-ben is a nem helyi lakosok, azaz a külföldiek és a nem kassaiak, csak szálláshelyükön (és az éves vásáron)

³⁵ Ezzel szemben álltak a vásárvárosok, mint amilyen a Bihar megyei Várad, ahol 11 éves vásárt tartottak egy évben, azaz szinte nem volt olyan időszak, amikor ne lett volna vásár a városban, igaz, a város nem is rendelkezett olyan kereskedőréteggel, amely konkurálhatott volna az azt felkeresőkkel.

³⁶ WEISZ 2020, 8.

³⁷ 1464. 25§: *Online Decreta* 61.

³⁸ WEISZ 2020, 143.

³⁹ 1475. márc. 21.: MNL OL DF 283 613.

⁴⁰ 1446: MNL OL DF 271 755.

⁴¹ *Lexikon stredovekých miest* 199.

árusíthattak, így ha ezen *Kaufhaus*nak volt is középkori előzménye, az leginkább a 15. század legvégére, a 16. század elejére lenne tehető. Az sem lehetetlen, hogy ezt a fentebb említett *crom* épületből alakították ki, talán ezt támasztja alá, hogy 1505-ben és 1533-ban a *crom* épületének a tetőszerkezetére a város költött (és nem a kereskedőcéh).⁴²

A Veszprém megyei Pápa a Bakony hegység és a Kisalföld találkozásánál feküdt, a településen az Árpád-korban királyi vagy királynéi udvarház állt, és a körülötte lévő kisebb településeken lakó, a királyi udvart ellátó udvarnokok ispánsági központja volt, és ezt lényegében az 1389-ben történő eladományozásáig megtartotta.⁴³ Központi jellegéből adódóan már az Árpád-korban működhetett itt vásár, feltehetően a településen álló templom környékén, mely egy orsó formájú téren helyezkedett el. A településen már az Árpád-korban megjelentek a külföldről érkező *hospesek*, akik ismeretlen tartalmú kiváltságot is kaptak. Az ő megjelenésükkel, és kiváltságolásukkal függhetett össze, hogy a 13–14. század fordulóján a templomot körülvevő árkon kívüli települést módszeresen felszámolták, maradványait elegyengették, majd a helyén egy hamus-faszenes réteggel fedett, kavicsos burkolt piacteret hoztak létre.⁴⁴ A tér szabálytalan alakot kapott, a közlekedés a terület nyugati és déli szélein történt, ezt tanúsítják a szekerek kerekeinek lenyomatai a tér déli peremén. A késő középkorban mezővárosi rangra emelkedett Pápa éves vásártartási joggal is rendelkezett,⁴⁵ melynek az új piactér adhatott helyet.

KERESKEDÉS A TEREKEN

A Magyar Királyság egyik királyi székvárosát, a magyar kereskedelem központjának számító Budát a királyság minden részével utak hálózata kötötte össze. A budai jogkönyv szerint csak két hetivásárt (*czwene rechte margktage*) tarthattak a városban: szerdánként⁴⁶ a németek a Boldogasszony-templom mellett,⁴⁷ pénteken a magyarok a Szent Mária Magdolna-templom mellett. Ugyanakkor – szokásból eredően (*von gewonhait*) – volt egy harmadik vásári nap is, a szombat,⁴⁸ ennek helyét a jogkönyv nem adta meg. Ismert azonban a Szombathely utca (*in vico Zombathel*) és Szombatkapu, ezek alapján a szombati piactér megegyezett a magyarok Magdolna-templom melletti piacterével.⁴⁹ Az egyik vásárt a magyar, a másik vásárt a német polgárok tartották, éppen ezért különült el a két piaci nap és a piactér is egymástól.

Budán három éves vásárt tartottak. A legkorábbi, 1287-ben engedélyezett időpontját a János evangélista egyház fölszentelése napjához – mely Kisasszony nap utáni vasárnapon volt – igazították, hamarosan azonban már Kisasszony nap (szept. 8.) körül megtartott sokadalomként emlegették.⁵⁰ Az eredeti ünnepi dátum alapján feltételezhető, hogy a Szent János evangélista egyház környékén tartották,⁵¹ mely nem messze állt a Boldogasszony-templomtól, így vélhetően az éves vásárnap ugyanazon piactér és környéke adott helyet, mint a németek szerdai vásárának.⁵² A magyarok piactere, a Szent Mária Magdolna-templom melletti terület pedig egy másik éves vásár színhelye

⁴² KEMÉNY 1899, 110. Bár az sem lehetetlen, hogy a város az épületre fordított költségekkel térítette meg az elmaradását a bérleti díjban.

⁴³ SOLYMOSI 1996, 21–22; HERBST – KOLLÁTH – TOMKA 2017, 291; 1389: *Pannonhalmi oklt.* I. 301–302.

⁴⁴ HERBST – KOLLÁTH – TOMKA 2017, 302, 323.

⁴⁵ WEISZ 2020, 207.

⁴⁶ A vásárt a 14. században még kedden tartották (1320. júl. 24.: MNL OL DL 40 389.), erre utal a közeli Keddhely utcánév. VÉGH 2015, 38.

⁴⁷ VÉGH 2006, I. 156; VÉGH 2015, 47; A szerdai hetivásárra l. 1388. febr. 15.: MNL OL DL 7353. Az újkorban Szent György-piacnak nevezik.

⁴⁸ OSt 137. (227§) Vö. 1320. júl. 24.: MNL OL DL 40 389.; VÉGH 2015, 47.

⁴⁹ VÉGH 2015, 39.

⁵⁰ PETRIK 2008, 228–230; WEISZ 2020, 35–36.

⁵¹ VÉGH 2015, 41.

⁵² Végh András szerint valahol a Váralján lehetett a vásár. VÉGH 2015, 47.

lehetett, annak, amit a 16. század elején említett Mária Magdolna ünnepén (július 22.) tartottak. A Váralján (*in suburbio*) is tartottak vásárt a középkor végén Péter-Pál napján (június 29.) a Szent Péter-plébánia környékén.⁵³

Buda kereskedőváros volt, ahol a külföldi kereskedők az éves vásár mellett a lerakatjog miatt a vásárokon kívül is tudtak, igaz, csak nagyban és közvetítők (*untterkeuffel*) útján kereskedni.⁵⁴ A város a 13. század óta rendelkezett lerakatjoggal, amely a 14. századra már teljessé vált (*Sperrstapel*), sőt, a Magyar Királyságban egyedüli városként még azt is szabályozták, hogy mely éves vásárookra mehettek innen el a kereskedők.⁵⁵ A budai lerakatban a 15. század elején szerkesztett Budai jogkönyv szerint az árusítás még a kereskedő boltjában, kamrájában vagy szállásán (*in sein gewelb oderr in sein kamerr oderr in sein gemach*) történt,⁵⁶ a későbbiekben azonban már számolni kell a lerakat épületével, árucsarnokkal (*Kaufhaus*) is. Az egykori Váralján, a mai Fő utca Corvin téri szakaszán egy 1894-ig álló épületről feltételezik, hogy az lehetett a középkori budai árucsarnok, ami a régészeti megfigyelések alapján 1446–1467 között épülhetett.⁵⁷

Nagyszeben az erdélyi Szászföld egyik legjelentősebb városa, a terület közigazgatási központja volt. Szeben a kereskedővárosok közé tartozott, jelentős, nagy tőkével rendelkező kereskedőrétege volt, mely délnyugat felé az Adriai-tenger partvidékéig, nyugatra Bécsig, északra pedig Prágáig jelentős kereskedelmet bonyolított,⁵⁸ miközben a fentebb említett Várad vásárait is rendszeresen felkereste. A városnak a 14. század óta volt lerakatjoga, mely a Havasalföld irányában korlátozta a kereskedelmet,⁵⁹ elérve, hogy az onnan érkező, avagy az oda tartó árut már a saját kereskedői szállítsák tovább.

Nagyszebenben keddenként tartottak hetivásárt,⁶⁰ és legkésőbb a 14. század végén már éves vásártartási joga is volt a településnek.⁶¹ 1382-ben azt is elérték az uralkodónál, I. Lajosnál, hogy megtiltsa a kereskedőknek a bors, a sáfrány és más fűszerek kis tételben történő árusítását (*pipere, crocum et alia specierum genera in dicta civitate cum ponderibus minutis propinare seu vendere [non] presumant*) a hetivásárokon, azt csak az éves vásárokon tehették meg.⁶² A rendelkezés a helyi kereskedők érdekét védte, mert így a fűszerkereskedelmet a városban a kezükben tudták tartani.

A piactér a *Kleiner Ringen* (*parvus Circulus, minor Circulus*) volt, itt voltak a mészárszékek is. Ezen a téren állt egy csarnok vagy épület (*lobium sive aedificium; ein löbe oder baw*), ahol a fehér kenyeret (*albi panes; weisse brot*) árusították. A szűcs céhnek is volt itt egy csarnoka vagy épülete (*lobium sive aedificium ceche pellificium; kirschner löben*), a város pedig 1466-ban a varga céhnek engedélyezte, hogy e kettő között emeljen saját csarnokot vagy épületet, ahol áruikat minden kedden, azaz a hetivásár napján és az éves vásárokon is árusíthatják, sőt a vásárnapokon megtiltották ezen áruk máshol történő értékesítését is.⁶³ Valószínű, de nem bizonyítható, hogy 1505 előtt a szabó céh is ugyanide, a *Kleiner Ringre* kapott engedélyt egy ház vagy csarnok (*ein haus oder loef*) építésére, hogy ott a heti- és éves vásárok alkalmával kereskedjenek, hogy az időjárási viszonyok (nap, eső, hó, szél) okozta nehézségeket kiküszöböljék. Mikor azonban már a tetőig ért az építkezés, a városvezetés meggondolta magát, mert a város egy házat szeretett volna magának éppen azon a helyen építeni a saját hasznuk és a kereskedés érdekében, ezért lebontották, amit a szabók építettek, szá-

⁵³ 1516–1526: MNL OL DL 36 498.; 1524: MNL OL DL 23 972.; PETRIK 2008, 231; VÉGH 2015, 47.

⁵⁴ OSt 94–95. (88 §), 96–98. (92–96 §), 198–199. (429–431 §), 201–202. (440–441 §).

⁵⁵ WEISZ 2020, 33–34; Vö. BENDA 2016, 258.

⁵⁶ OSt 89. (72 §).

⁵⁷ BENDA 2016, 261–262; BENDA 2018, 389.

⁵⁸ Vö. 1367: QGSH II. 51; 1370. febr. 22.: UGDS II. 338; 1373: QGSH II. 63–64.

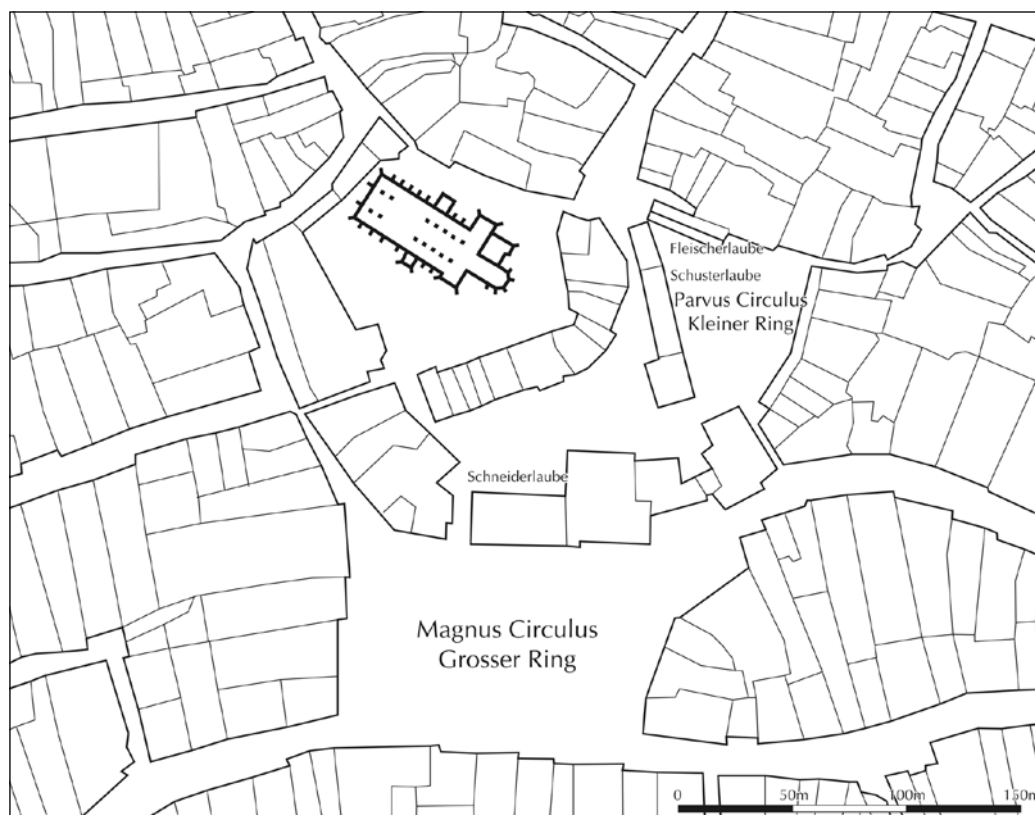
⁵⁹ WEISZ 2018, passim.

⁶⁰ 1309. jan. 8.: UGDS I. 259.

⁶¹ 1382. márc. 14.: UGDS II. 555, 1471. jan. 6.: UGDS VI. 478.

⁶² QGSH II. 75.

⁶³ 1466. márc. 14.: UGDS VI. 235, 1466. márc. 14.: uo. 236.

3. ábra. Nagyszeben a késő középkorban. (BALDESCU 2012, 143. nyomán)

Fig. 3. Nagyszeben (Sibiu, Romania) in the Late Middle Ages. (After BALDESCU 2012, 143)

mukra pedig e mellett jelöltek ki egy másik házhelyet.⁶⁴ Mint látható a céhek arra törekedtek, hogy fedett helyen tudják értékesíteni áruikat a heti- és éves vásárok alkalmával, a város pedig számukra nemcsak engedélyezte ezt, de az ezen kívüli árusítást meg is tiltotta, ami a helyi kézművesek érdekeit szolgálta.⁶⁵

A város saját haszna érdekében épített házáról nem tudjuk pontosan, hogy mi célt szolgált, abban kik kereskedhettek, még az sem lehetetlen, hogy ez összefüggésben állt a város lerakatjogával. Egy 1545. évi szabályozás már előírta, hogy a görögöknek és az oláhoknak mindent a *Kauffhaws*ba kell vinniük, és ott kell árusítaniuk, a *Kaufhaus*ban pedig a kereskedelmet a *Hansgraf* felügyelte.⁶⁶ Pakucs Mária szerint a tisztség a bécsi *Hansgraff*al rokonítható.⁶⁷ Bécsben a *Hansgraf* feladata volt a külföldi kereskedők, a lerakatjog felügyelete, és a külkereskedelemre vonatkozó előírások betartásáért is ő felelt.⁶⁸ A 16. század elején a *Kaufhaus* a *Grosser Ringen* (*magnus Circulus*) állt, alapításának ideje nem ismert.⁶⁹ A *Grosser Ring* a városkapu előtti terület volt, és szintén folyt ott kereskedelmi tevékenység, amit *Kornmarkt* neve is mutat.⁷⁰ Elsősorban az élelmiszerek és a gabona árusítása történt itt.⁷¹ A városi mérleget (*statwog*), mely a *Stadthann* felügyelete alatt volt, egy 15. század közepi városi rendelkezés szerint nyilvános helyen kellett felállítani, mégpedig

⁶⁴ QGSH II. 240–241.

⁶⁵ Vö. BALDESCU 2012, 141.

⁶⁶ PAKUCS 2007, 121.

⁶⁷ Uo. 122.

⁶⁸ GNEISS 2017, 160; CZEIKE 1994, 52.

⁶⁹ PAKUCS 2007, 121.

⁷⁰ 1408. ápr. 8.: in maiori circulo vulgariter Kornmargt appellato – UGDS III. 460.

⁷¹ ROTH 2006, 27.

vagy a *Kleiner Ringen*, vagy a *Grosser Ringen*,⁷² azaz a két kereskedelmi forgalmat lebonyolító tér egyikén (3. ábra). A 16. századi forrásokban felbukkanó *Kaufhaus* már egyértelműen a lerakatjoghoz kapcsolódott, így bár kereskedelmi színtérnek tekinthető, a vásárokhöz és a vásári terekhez már nincs köze, hiszen a lerakatjognak éppen az a lényege, hogy a vásároktól független kereskedelmi tevékenységet biztosít az adott várost felkereső kereskedőnek.

A VÁSÁR SZÍNTERE AVAGY LERAKATJOG

A középkorban kevés magyar városban állt *Kaufhaus*, leginkább ott, ahol a városnak lerakatjoga volt. Egy településnek azonban lehetnek olyan speciális igényei, ami bár egy kereskedelmi épület felépítését tette szükségessé, így *Kaufhaus* létesült, amely azonban nem párosult lerakatjoggal.

Körmöcbánya a legjelentősebb magyar bányavárosok egyike volt, ahol az adószedést és a királynak a bányákból befolyó *urburát* igazgató kamarai központ és pénzverde is működött. Bár konkrét adat nincs rá, joggal feltételezhető, hogy más bányavárosokhoz hasonlóan hetivásár már a 14. századtól volt a városban. 1425-ben Zsigmond király Peter Reichel kamaraispán kérésére engedélyezte, hogy idegen mészárosok kétszer egy héten húst, állatokat vigyenek a városba, és ott eladják. A két napot a város polgárainak kellett kijelölniük,⁷³ azaz az idegen mészárosok engedélye nem arra utal, hogy a városban két napon is hetivásárt tartottak volna, sőt, akár azt is sejtetheti, hogy a vásároktól független kereskedelemre adott lehetőséget, ami mögött a város élelmiszerszükségletei húzódtak. A városban különben volt egy Hús piac (*Fleischmarckt*) nevű tér, illetve utca is a *Ring* mellett, itt helyezkedhettek el a mészárszékek, ezek azonban vélhetően nem tudták kielégíteni a városban felmerülő igényeket.

A bányászoknak más városoktól eltérő igényeik is voltak, mégpedig a bányászathoz szükséges eszközök, például kötelek, melyek beszerzését vagy maguk oldották meg,⁷⁴ vagy kereskedők szállítottak a városba. Körmöcbánya központjában (*in medio civitatis*) fából építettek egy épületet (*domum ligneam*), amit 1474 tájékán újra fel kellett építenie. A ház a kereskedelmi áruk raktározására épült (*pro depositione rerum mercimonialium*). Mátyás király a város kérésére 1474-ben elrendelte, hogy az ország bármely részéről Körmöcbányára menő kereskedők minden kereskedelmi áruikat ebbe a házba vigyék, és itt folyjon az adásvétel, ne pedig a szállásokon.⁷⁵ A német nyelvű városi számadáskönyvben *Kawffhawsként* jelenik meg az épület,⁷⁶ mely a város közepén, a főtéren állhatott. Az 1474. évi forrást a szlovák szakirodalom úgy értelmezi, hogy Körmöcbánya lerakatjogot kapott,⁷⁷ de nem erről van szó. A város az épületet azért építette, hogy az ország különböző területéről érkező kereskedők, akik élelmiszert és a bányászathoz szükséges dolgokat viszik a városba, azokat ott raktározzák.⁷⁸ Ami azt jelenti, hogy jóllehet a királyi rendelkezés már általánosságban szólt a kereskedelmi árukról, az valójában csak a bányászoknak különösen fontos árukra vonatkozott. A kereskedelmi épület, avagy raktár egyrészt lehetőséget teremtett arra, hogy nagyobb mennyiségű áru érkezzen a városba, ami különösen fontos volt a hegyekben megbúvó város számára, mely bizonyos időjárási körülmények között nehezen volt megközelíthető, másrészt azzal, hogy tiltották a szállásokon történő adásvételt, a kereskedelmi tevékenység ellenőrizhetőbbé vált (4. ábra).

Az árumegállító jog különben is a kereskedőt arra kényszeríti, hogy egy adott várost felkeressen, hogy értékesítésre bocsássa áruját, és onnan vagy tovább mehet, vagy sem. Mátyás oklevele nem azt rendelte el, hogy a kereskedőknek fel kell keresniük a várost, hanem azt, ha a városba viszik

⁷² 1464. ápr. 6.: UGDS VI. 171.

⁷³ 1425. júl. 21.: ZsO XII. 845. sz.

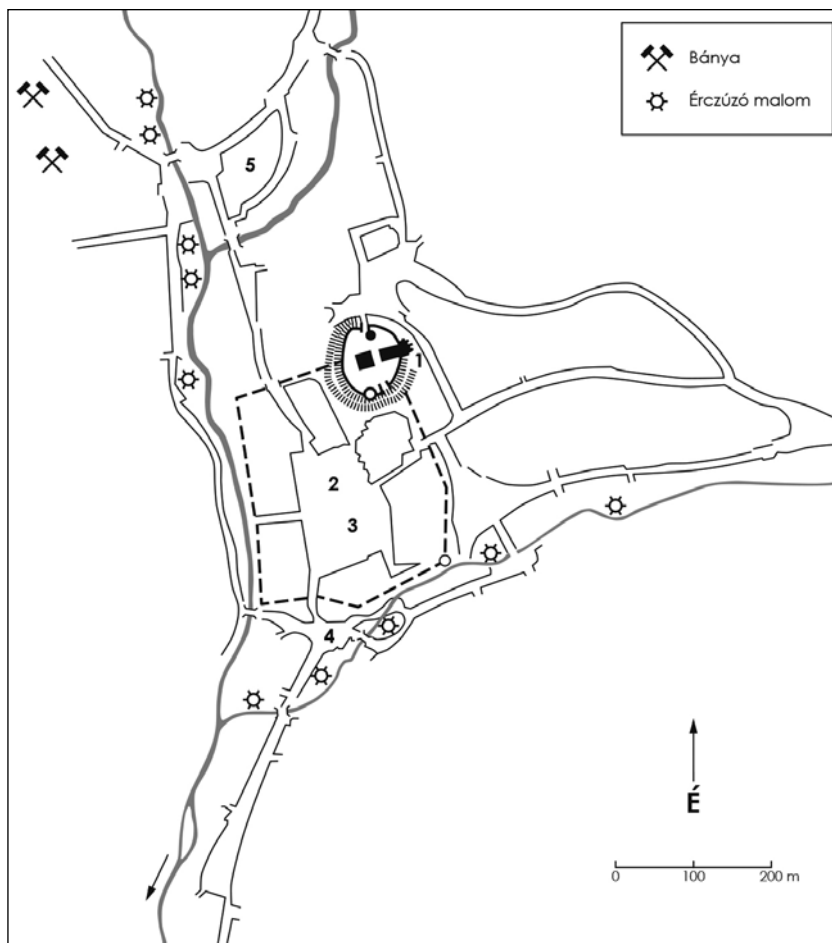
⁷⁴ Erre utal, hogy vámmentességgel rendelkeztek a bányászathoz szükséges tárgyak és élelmiszerek szállításakor. Pl. 1425. márc. 1.: ZsO XII. 212. sz.; 1432. ápr. 12.: MNL OL DF 249 793.

⁷⁵ 1474. nov. 22.: MNL OL DF 249 489.

⁷⁶ 1499: MNL OL DF 250 091.

⁷⁷ *Lexikon stredovekých miest* 219, 221; KIANIČKA 2014, 225–226.

⁷⁸ 1474. nov. 22.: MNL OL DF 249 489.

4. ábra. Körmöcbánya a késő középkorban 1. Vár; 2. Ring; 3. Kaufhaus; 4. Húspiacc; 5. Kammerhof
 Fig. 4. Körmöcbánya (Kremnica, Slovakia) in the Late Middle Ages. 1. Castle; 2. Ring; 3. Kaufhaus;
 4. Meat market; 5. Kammerhof

kereskedelmi áruikat, akkor azt ne szállásukra vigyék, és ne ott értékesítsék, hanem a város által felépített *Kaufhaus*ban rakják le. Maga a rendelkezés igen hasonlatos ahhoz, amit Sopron tanácsa hozott 1445-ben, mely szerint a hetivásárra hozott árut a piactérre kell vinni, és nem lehet házakba szállítani, és éjjel az árukra a piactéren őr (*hweter*) fog vigyázni.⁷⁹ Sopronnal ellentétben azonban Körmöcbányán nem a városi hatóság, hanem a király hozta meg az intézkedést, nem a téren, hanem a téren álló épületben kellett elhelyezni az árut, vélhetően azért, mert az – miután itt egy bányavárosról volt szó – a bányák, illetve bányászok számára értékes árura vonatkozott.

ÖSSZEGZÉS

A heti- és éves vásárokat a Magyar Királyságban tarthatták utcákon, utak teresedésein, amelyek sok esetben orsó alakú terek voltak, továbbá szabálytalan és szabályos, tervszerűen létrehozott tereken. A kezdeti egy piactér mellett idővel újabbak is létrejöttek, legtöbbször egy újabb vásárendegyhez kapcsolódóan, mivel egy másik személy vagy csoport kapott ugyanazon településen belül vásártartásra jogot (Buda). Egyedi esetben ugyanazon hetivásárnak is lehetett két helyszíne, ha a birtokosok közötti birtokosztály a vásárt illetően módon osztotta meg

⁷⁹ 1455. máj.: *Sopr. tört.* II/2. 181.

(Kusaly), a megosztás azonban a piactér felosztásával is járhatott (Csallóközsütörtök), ez utóbbi esetben a vásárnak nem alakult ki új helyszíne. A piactér volt a város, városrész főtere is, ahol a plébániatemplom, a városháza és a település vagy városrész legelőkelőbb lakosainak házai helyezkedtek el. A tér kereskedelmi funkciója azonban nem csak a vásári napokon érvényesült, mivel boltok, patikák, kalmárboltok, céhépiletek is sok esetben itt (is) működtek. A vásárok, és így azok tere az információáramlás helyszínei is voltak, amit a középkor embere a kikiáltások, kihirdetések útján ki is használt, sőt a megszégyenítés és büntetés is ezt a célt szolgálta. Az egyes vásárok, így a piacterek jelentősége nem volt azonos, és ez a piacterek elhelyezkedésében, a piactéren – fentebb felsorolt – funkciók meglétében vagy hiányában is jól érzékelhető.

IRODALOM

- ALTMANN 2004 ALTMANN Júlia: Piactér a középkori Óbudán (Marketplace in medieval Óbuda). In: *Változatok a történelemre. Tanulmányok Székely György tiszteletére*. Szerk.: Erdei Gyöngyi – Nagy Balázs. Monumenta Historica Budapestinensia 14. Budapest 2004, 59–63.
- AO *Anjoukori okmánytár, Codex diplomaticus Hungaricus Andegavensis I–VII*. Szerk.: Nagy Imre – Nagy Gyula. Budapest 1878–1920.
- BALDESCU 2012 BALDESCU, Irina: *Transilvania medievala. Topografie și norme juridice ale cetăților Sibiu, Bistrița, Brașov, Cluj* (Medieval Transylvania. Topography and Judicial Norms of the Cities of Sibiu, Bistrița, Brașov, and Cluj). Bucharest 2012.
- BALOGH 1937 BALOGH István: A legrégebb debreceni céhlevelek (The earliest guild-charters in Debrecen). *A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve* 33 (1937) 133–136.
- BENDA 2016 BENDA, Judit: Merchants, markets, and shops in Late Medieval Buda. In: *Medieval Buda in Context*. Eds: Nagy, Balázs – Martyn C., Rady – Szende, Katalin – Vadas, András. Brill’s Companions to European History 10. Leiden – Boston 2016, 255–277.
https://doi.org/10.1163/9789004307674_012
- BENDA 2018 BENDA Judit: „Yn dy stat zu Ofen. In dy nyder lag.” In: *Veretek, utak, katonák. Gazdaságtörténeti tanulmányok a magyar középkorról*. Szerk.: Kádas István – Skorka Renáta – Weisz Boglárka. Magyar Történelmi Emlékek, Értekezések. Budapest 2018, 379–404.
- CZEIKE 1994 CZEIKE, Felix: Hansgraf. In: *Historisches Lexikon Wien*. III. Hrsg.: Czeike, Felix. Wien 1994, 52.
- Form. styli* KOVACHICH, Martinus Georgius: *Formulae solennes styli in cancellaria, curiaque regum, foris minoribus, ac locis credibilibus, authenticisque regni Hungariae olim usitati*. Pest 1799.
- GNEISS 2017 GNEISS, Markus: *Das Wiener Handwerksordnungsbuch (1364–1555). Edition und Kommentar*. Wien 2017.
<https://doi.org/10.7767/9783205206040>

- HEGYI 2012 HEGYI Géza: A Szilágyság birtokviszonyai a középkorban (The estate system of Sălaj (Szilágy) region in the Middle Ages). In: *A Szilágyság és a Wesselényi család (14–17. század)*. Szerk.: Hegyi Géza – W. Kovács András. Erdélyi Tudományos Füzetek 277. Kolozsvár 2012, 45–134.
<https://doi.org/10.36240/etf-277>
- HERBST – KOLLÁTH – TOMKA 2017 HERBST, Anna – KOLLÁTH, Ágnes – TOMKA, Gábor: Beneath the marketplaces. Árpáadian Age (10th–13th century) settlement traces from the city centres of Pápa and Győr, Western Hungary. *Dissertationes Archaeologicae ex Instituto Archaeologico Universitatis de Rolando Eötvös nominatae* 3, 5 (2017) 287–342.
<https://doi.org/10.17204/dissarch.2017.287>
- HO Hazai okmánytár, *Codex diplomaticus patrius* I–VIII. Szerk.: Ipolyi Arnold – Nagy Imre – Paur Iván – Ráth Károly – Véghely Dezső. Győr – Budapest 1865–1891.
- HOLL 1979 HOLL, Imre: Sopron (Ödenburg) im Mittelalter. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 31 (1979) 105–145.
- Hunyadiak kora Hunyadiak kora Magyarországon (The Age of the Hunyadi in Hungary) X–XII. Szerk.: Teleki József. Pest 1853–1857.
- IRÁSNÉ 1987 IRÁSNÉ Melis Katalin: A pesti későközépkori városfal kutatása. (Research into the late medieval town walls of Pest) *Archaeologiai Értesítő* 114/115 (1987/1988) 199–225.
- JANKÓ – KÜCSÉN – SZENDE 2010 JANKÓ Ferenc – KÜCSÉN József – SZENDE Katalin: *Sopron. Magyar Várostarténeti Atlasz. Hungarian Atlas of Historic Towns* 1. Sopron 2010.
- KEMÉNY 1899 KEMÉNY Lajos: A renaissance és a roccoco Kassán (Renaissance and roccoco in Košice). *Archaeologiai Értesítő* 19 (1899) 110–115.
- KIANIČKA 2014 KIANIČKA, Daniel Haas: *Kremnica. Mesto klenotov* (Kremnica. City of Jewels). Budmerice 2014.
- KUBINYI 1994 KUBINYI András: Buda és Pest szerepe a távolsági kereskedelemben a 15–16. század fordulóján (The role of Buda and Pest in long-distance trade at the turn of the 15th and 16th centuries). *Történelmi Szemle* 36 (1994) 1–52.
- Lexikon stredovekých miest* ŠTEFÁNIK, Martin – LUKAČKA, Ján *et al.*: *Lexikon stredovekých miest na Slovensku* (Lexicon of Medieval Towns in Slovakia). Bratislava 2010.
- MAGDOŠKO 2017 MAGDOŠKO, Drahoslav: *Samospráva mesta Košice v stredoveku* (The Self-governance of the Town of Košice in the Middle Ages). Košice 2017.
- MES *Monumenta ecclesiae Strigoniensis* I–IV. Eds: Knauz, Ferenc – Dedek, Lajos – Dreska, Gábor – Érszegi, Géza – Hegedűs, András – Neumann, Tibor – Szovák, Kornél – Tringli, István. Esztergom – Budapest 1874–1999.
- MNL Magyar Nemzeti Levéltár
- MNL HBML MNL Hajdú-Bihar Megyei Levéltár, Debrecen
- MNL OL DF MNL Országos Levéltára, Diplomatikai Fényképgyűjtemény, Budapest

- MNL OL DL
NAGY 2018
MNL Országos Levéltára, Diplomatikai Levéltár, Budapest
NAGY, Balázs: The marketplace of Csütörtök – A local market in fourteenth-century Hungary. In: *The Economy of Medieval Hungary*. Eds: Laszlovszky, József – Nagy, Balázs – Szabó, Péter – Vadas, András. East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450–1450. 49. Leiden – Boston 2018, 156–158.
- Online Decreta*
BAK, M. János. *Online Decreta Regni Mediaevalis Hungariae. The Laws of the Medieval Kingdom of Hungary*. Budapest 2019.
https://digitalcommons.usu.edu/lib_mono/4/
- OST
Das Ofner Stadtrecht. Eine deutschsprachige Rechtssammlung des 15. Jahrhunderts aus Ungarn. Hrsg.: Mollay, Károly. Budapest 1959.
- PACH 2003
PACH Zsigmond Pál: *Szürkeposztó, szúrposztó, szúr. Fejezetek a magyarországi szövőipar történetéből* (Grey cloth, dyed cloth, cheap cloth. On the history of the Hungarian textile industry). Társadalom-és Művelődéstörténeti Tanulmányok 31. Budapest 2003.
- PAKUCS 2007
PAKUCS-WILLCOCKS, Mária: *Sibiu – Hermannstadt. Oriental Trade in Sixteenth Century Transylvania*. Städteforschung 73. Köln 2007.
- Pannonhalmi oklt.*
A pannonhalmi konvent hiteleshelyi működésének oklevéltára (The Charter Collection of the Convent of Pannonhalma as a Place of Authentication) I–IV. Szerk.: Dreska Gábor. Győr 2007–2013.
- PETRIK 2008
PETRIK Iván: A Nyulak szigeti apácamonostor vámkonfliktusai Budával és Pesttel. *URBS. Magyar Várostörténeti Évkönyv* 3 (2008) 227–248.
- QGSII II
Quellen zur Geschichte der Stadt Hermannstadt, vol. II. *Handel und Gewerbe in Hermannstadt und in den Sieben Stühlen 1224–1579*. Hrsg.: Monica Vlaicu with collaboration of Radu Canstăntinescu, Adriana Ghibu, Costin Feneşan, Cristina Halichias and Liliana Popa. Hermannstadt 2003.
- ROTH 2006
ROTH, Harald: *Hermanstadt: kleine Geschichte einer Stadt in Siebenbürgen*. Köln – Weismar 2006.
<https://doi.org/10.7788/boehlau.9783412312732>
- SOLYMOSI 1996
SOLYMOSI László: Adatok Pápa város középkori történetéhez (Data to the medieval history of Pápa). In: *Tanulmányok Pápa város történetéből* II. Szerk.: Hermann István. Pápa 1996, 31–54.
- Sopr. tört.*
Sopron szabad királyi város története (The History of the Free Royal Town of Sopron) I/1–II/6. Szerk.: Házi Jenő. Sopron 1921–1943.
- SZENDE 2016
SZENDE, Katalin: Krakó és Buda a középkori Európa úthálózatában (Kraków and Buda in the road network of medieval Europe.) In: *Közös úton. Budapest és Krakó a középkorban*. Szerk.: Benda Judit – Kiss Virág – Lihonczak-Nurek, Grazyna – Magyar Károly. Budapest 2016, 31–37.

- SZENDE 2018a SZENDE, Katalin: The urban economy in medieval Hungary. In: *The Economy of Medieval Hungary*. Eds: Laszlovszky, József – Nagy, Balázs – Szabó, Péter – Vadas András. East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450–1450. 49. Leiden – Boston 2018, 335–358.
https://doi.org/10.1163/9789004363908_018
- SZENDE 2018b SZENDE, Katalin: The Sopron fish market. In: *Genius loci. Laszlovszky 60*. Eds: Mérai, Dóra – Drosztmér, Ágnes – Lyublyanovics, Kyra – Rasson, Judith – Papp Reed, Zsuzsanna – Vadas, András – Zatykó, Csilla. Budapest 2018, 159–164.
- TAKÁCS 1984 TAKÁCS Béla: Debrecen ipara 1693-ig (Industry in Debrecen up to 1693). In: *Debrecen története 1693-ig*. Szerk.: Szendrey István. Debrecen 1984, 411–470.
- Temes I* *Oklevelek Temesvármegye és Temesvárváros történetéhez* (Charters on the History of the City and the County of Temesvár) I. Szerk.: Ortvy Tivadar. Pozsony 1896.
- TRINGLI 2010 TRINGLI István: Vásártér és vásári jog a középkori Magyarországon (Marketplace and market law in medieval Hungary). *Századok* 144 (2010) 1291–1344.
- TRINGLI 2011 TRINGLI István: *Sátoraljaújhely*. Magyar Várostartörténeti Atlasz. Hungarian Atlas of Historic Towns 2. Budapest 2011.
- UGDS *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen* I–VII. Hrsg.: Zimmermann, Franz – Werner, Carl – Gündisch, Gustav. Sibiu – Cologne – Vienna – Bucharest 1892–1991.
- VÉGH 2006 VÉGH András: *Buda város középkori helyrajza* (The Medieval Topography of Buda) I–II. Monumenta Historica Budapestinensia 15. Budapest 2006.
- VÉGH 2015 VÉGH András: *Buda I*. Magyar Várostartörténeti Atlasz. Hungarian Atlas of Historic Towns 4. Budapest 2015.
- WEISZ 2011 WEISZ Boglárka: Debrecen kereskedelmi életének jogi háttere a középkorban (The legal background of commercial life of Debrecen in the middle ages). In: *Debrecen város 650 éves. Várostartörténeti tanulmányok*. Szerk.: Bárány Attila – Papp Klára – Szálkai Tamás. Speculum Historiae Debreceniense 7. Debrecen 2011, 143–160.
- WEISZ 2018 WEISZ, Boglárka: The staple right and the Transylvanian Saxon towns in the Middle Ages. *Anuarul Inst. de Cerc. Socio-Umane Sibiu* 26 (2018) 25–31.
- WEISZ 2020 WEISZ, Boglárka: *Markets and Staples in the Medieval Hungarian Kingdom*. Arpadiana 1. Budapest 2020.
- ZsO *Zsigmondkori Oklevéltár* I–XV. Összeállította Borsa Iván – C. Tóth Norbert – Lakatos Bálint – Mályusz Elemér – Mikó Gábor – Neumann Tibor – Péterfi Bence. Budapest 1951–2022.

DIFFERING TYPES OF MARKETPLACES IN THE KINGDOM OF HUNGARY IN THE MIDDLE AGES

Boglárka Weisz

In the Kingdom of Hungary at this time, markets could be held in streets, in spaces there which in many cases were long and narrow; or else on squares. These squares could be irregular or regular in shape, the regular ones having been planned. As well as the initial marketplace in a settlement, there were, after a time, sometimes others. In most cases, these came into being with the granting of another permit to hold a market, when another person or group was given the right to hold one in the same settlement (as in Buda). In isolated cases, a weekly market could take place in two locations in a settlement if the division of a holding among the holders divided the right to hold a market in such a way (as in Kusaly; Coşieu, Romania). Division could also occur through division of the marketplace itself (as in Csallóközcsütörtök; Štvtok na Ostrove, Slovakia); in the last case, no new place for a market was established. Marketplaces were the main spaces in towns or town quarters where parish churches, town halls, and houses of leading inhabitants were to be found. But the commercial functions of these spaces were performed not only on market days, since in many cases shops, pharmacies, merchants' premises, and guild buildings also operated there. Markets, and therefore the spaces on which they were held, were also sites of information flows for people in the Middle Ages, by way of proclamations and announcements; indeed, punishments and shamings there also served this information flow purpose. Markets and marketplaces were not identical in significance; this is easily discernible in the siting of marketplaces and in their performance or otherwise of the aforementioned functions.

HARCOK AZ ORSZÁG KÖZEPÉN

Zsoldos Attila

A királyi hatalom kizárólagosságának visszaállításáért a 13–14. század fordulója körüli évtizedekben folytatott küzdelmek jellemző színtere nem az „ország közepe” (*medium regni*) volt,¹ a harcok többnyire a Magyar Királyság peremterületein folytak, ami nem szorul magyarázatra, hiszen az oligarchikus magántartományok ezen országrészekben jöttek létre, s ugyanezen vidékek adtak otthont azoknak a kisebb hatalmasságoknak, akik a valóban jelentős politikai és katonai erővel rendelkező oligarchák árnyékában próbálkoztak meg azok példájának követésével. Egyetlen számottevő kivételként – az inkább az utóbbiak közé sorolható – Csák nembéli Márk fia István és fiai területe említhető meg, mely javarészt Fejér megye északnyugati és Veszprém keleti részeire, azaz a *medium regni* nyugati határvidékére terjedt ki.

A harcok az ország közepét sem kerülték el teljesen a 14. század elején: túlnyomórészt a régió északi határán fekvő esztergomi és visegrádi várak, valamint a II. András korától kezdődően az uralkodó kormányzati központjaként – és leggyakoribb lakhelyeként – szolgáló Óbuda szerepét bő másfél évtizedre átvevő Buda birtoklásáért folytak. A jobban védhető budai várba még III. András király költözött fel Óbudáról minden bizonnyal 1298 táján,² s ugyanitt rendezkedett be a halála után László néven magyar királlyá koronázott cseh trónörökös, Vencel is: a Stájer rímes krónika szerzőjének értesülése szerint a *Kammerhofban*, ahol a – vélhetően III. András által is használt – „királyi lakrész” volt.³ Aligha lesz véletlen, hogy a már Vencel-László előtt megkoronázott⁴ I. Károly első nagyobb szabású katonai vállalkozása éppen a Buda elfoglalására tett kísérlet volt 1302 kora őszen. Károly seregében – mások mellett – ott találjuk az említett Márk fia Istvánt,⁵ valamint rokonait (*cognati*), Bana nembéli⁶ Cseszneki Jakab fiait,⁷ míg veje (*gener*), Rátót nembéli⁸ Roland fia Roland Fejér megyében pusztította Vencel-László híveinek birtokait.⁹

Márk fia István szűkebb rokonságát Wertner Mór még a Csák nemzetség Hont és Esztergom megyében honos ágaként azonosította,¹⁰ Karácsonyi János azonban helytálló érvekkel igazolta, hogy István apja, Márk valójában Csák nembéli (I.) Máté fia volt, azaz a nemzetségnek éppúgy a „trencsényi”-ként számontartott ágához tartozott, mint unokafivére, Péter fia (III.) Máté, az északnyugati országrészt hatalma alá kényszerítő oligarcha.¹¹ Márk fia István a budai ostrom idején az Anjou-párt régi hívének számított már. A magyar krónikás név szerint nem említi ugyan azon előkelők között, akik – vélhetően 1299-ben – VIII. Bonifác pápához fordultak, hogy adjon III. András helyett más királyt az országnak,¹² ő is tagja lehetett azonban a csoportnak, hiszen egy 1300. február 10-ére keltezhető nápolyi feljegyzésben ott találjuk Csák Máté és fivére, Csák – valamint mások –

A szerző történész, a HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézete kutatóprofesszora (zsoldos.attila@abtk.hu).

¹ A fogalomra lásd KUMOROVITZ 1971, 7–53.

² SPEKNER 2015, 78–79.

³ *Ottokars Österreichische Reimchronik* 80254–80257 (MGH Dt. Chron. V/2. 1053); *Stájer rímes krónika* 294, vö. még 1301. szept. 26.: CD VIII/1. 67–69.

⁴ ZSOLDOS 2009a, 405–413.

⁵ 1302. szept. 26.: MNL OL DL 86 892.

⁶ WERTNER 1904, 29–35; ENGEL 2001 (Bana nem 1. tábla).

⁷ 1303. s. d.: *Csáky oklt.* I/1. 32–33.

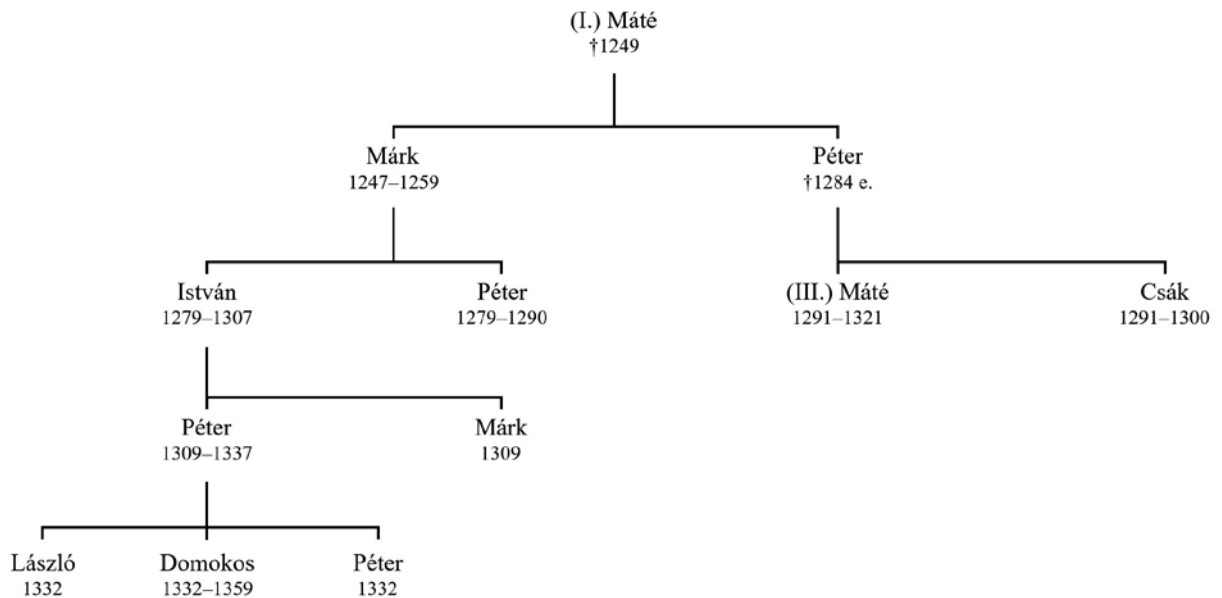
⁸ ENGEL 2001 (Rátót nem 7. tábla: Jolsvai).

⁹ 1302. s. d.: AO I. 41–43.

¹⁰ WERTNER 1896, 136–139.

¹¹ KARÁCSONYI 1995, 339–340.

¹² *Chronici Hungarici compositio saeculi XIV.*, c. 186 (SRH I. 477).

1. ábra. A Csák nemzetség trencsényi ága. (ENGEL 2001 nyomán; vázlat, melyben a rokonságnak csak a tanulmányban megemlített tagjai szerepelnek)

Fig. 1. The Trencsén branch of the Csák kindred (*genus*). (After ENGEL 2001; the outline features only those members of the kinship group who are mentioned in the study)

mellett Márk fia István nevét is a krónikában megemlítették.¹³ A Csák Máté és III. András király között az 1290-es évek végén kirobbant fegyveres összecsapásokban¹⁴ mindenesetre Márk fia István unokafivére oldalán harcolt,¹⁵ aligha függetlenül kettejük azonos politikai pártállásától. Érthető tehát, hogy Márk fia Istvánt 1304 nyarának végén is azon világi előkelők között sorolják fel, akik Pozsonyban esküt tettek az I. Károly és Rudolf osztrák herceg között létrejött szövetség megtartása mellett,¹⁶ s a legkevésbé sem lenne meglepő, ha ott harcolt volna I. Károly csehországi hadjáratában, bár nincs olyan forrás a birtokunkban, ami ezt a feltételezést igazolhatná (1. ábra).¹⁷

Vencel-Lászlót még az említett csehországi hadjárat előtt visszavitte Prágába apja, II. Vencel cseh király, aki nem hagyta hátra a Szent Koronát sem.¹⁸ A Stájer rímes krónika szerzője úgy értesült, hogy távozása előtt II. Vencel az ország kormányzásával Héder nembéli Kőszegi Henrik fia Ivánt bízta meg,¹⁹ aki azonmód rá is tette a kezét Esztergom várára, ez alkalommal már másodízben. Először 1301-ben foglalta el az érseki székhelyet, akkor azonban átadta Vencel-László királynak;²⁰ az utóbb megfogalmazott vádak szerint tekintélyes summáért.²¹ Iván esztergomi uralma azonban rövid életű volt: 1306 nyarának elején I. Károly csapatai elfoglalták tőle a várat és a várost.²²

¹³ 1300. febr. 10.: CDCr VII. 367.

¹⁴ SZŰCS 1993, 331–332, 342–343; LENKEY – ZSOLDOS 2003, 200–203 (a vonatkozó rész Zsoldos A. munkája).

¹⁵ 1300. okt. 1.: HO VI. 462.

¹⁶ 1304. aug. 24.: CD VIII/1. 160–161.

¹⁷ RUDOLF 2023, 548–551, 694.

¹⁸ Minderre lásd SKORKA 2018, 101–104.

¹⁹ Ottokars Österreichische Reimchronik 83823–83827 (MGH Dt. Chron. V/2. 1095); Stájer rímes krónika 316.

²⁰ (1301.) okt. 18.: Sopron vm. oklt. I. 53 (tévesen IV. László okleveleként vö. IFJ. SZABÓ 1916, 42); vö. 1302. jan. 9.: Sopron vm. oklt. I. 62–63.

²¹ 1305. júl. 31.: MES II. 556.

²² 1306. jún. 23.: Zichy okmt. I. 112–113; 1306. júl. 13.: RDES I. 191; 1307. s. d.: CD VIII/5. 31–33; 1308. szept. 7.: MNL OL DL 1173; 1323. aug. 30.: MNL OL DL 99 897.

Némileg meglepő, hogy Visegrád váráról szó sem esik ezen eseményekkel kapcsolatosan forrásainkban. Egyedül egy – állítólag 1305 elejéről származó, s csak újkori kivonatokból ismert – oklevéltöredék tájékoztat arról, hogy az egyházuk ügyeiben az 1304 novemberének elején már elhunytként említett²³ Mihály esztergomi érseknél járt szekszárdi apátot és társait, amikor hazafelé tartottak, a Visegrádot a kezükön tartó csehek megtámadták és jó ideig fogságban tartották.²⁴ A történet egyáltalán nem hihetetlen – más adatokkal is rendelkezünk a csehek erőszakos cselekedeteiről²⁵ –, az eset mindazonáltal csak 1304 nyarának vége, II. Vencel cseh, és fia, Vencel-László magyar király távozása előtt történhetett, mégpedig jóval előbb, ha valóban hosszabb ideig tartott az apát és szerzetestársai fogsága. A csehek elvonulását követően Visegrád várát Kőszegi Iván minden bizonnyal szintén megszállta, az ugyanakkor nehezen hihető, hogy legkésőbb az Esztergomból való kiverésével közel azonos időben ne lett volna kénytelen azt is feladni.

Ugyancsak 1306-ban került sor arra, hogy a zólyomi ispánságot uralma alatt tartó Doncs mester ellen vonuljon Károly. A hadjáratra vonatkozó forrásunk tanúsága szerint I. Károly elfoglalta Doncs várainak egy részét, s a harcok egyetlen ismert résztvevője történetesen Csák Máté egyik, a király oldalán harcoló vezető familiárisa.²⁶ A trencsényi oligarcha és I. Károly együttműködése már a cseh hadjárat idején kialakult, igaz, némi távolságtartás jellemezte kapcsolatukat, hiszen Máté önállóan tárgyalt az osztrák herceggel, s a magyar királytól függetlenül ígért neki katonai támogatást.²⁷ A Doncs elleni támadás már közös akció volt, s némi alapot szolgáltat annak feltételezéséhez, hogy Máté csapatai akkor is támogatták I. Károlyt, amikor a király Kőszegi Iván ellen fordult. (Az Esztergom ostromát elsőként említő és a zólyomi akcióról tudósító okleveleket alig néhány napos különbséggel keltezték,²⁸ így a két esemény sorrendje nem állapítható meg egyértelműen. Csák Máté érintettsége miatt azonban indokoltnak tűnik a feltételezés: előbb került sor a zólyomi hadjáratra, s utóbb Esztergom bevételére.) Még az sem tűnik észszerűtlen gondolatnak, hogy míg I. Károly csapatai Esztergomot ostromolták, Csák Máté Visegrádot vette be; ez mindenesetre megmagyarázná, hogy a király oklevelei miért hallgatnak Visegrád sorsáról. Ezen szolgálatok fejében adta I. Károly Csák Máténak – az iménti feltételezésből következően: elfogadván a kialakult helyzetet – Visegrád várát, s a korábbiakban ezzel kapcsolatosan felhozott érvek²⁹ azzal egészíthetők ki: a trencsényi nagyúr mindjárt hozzá is látott, hogy a maga módján gondoskodjék új szerzeményéről. 1310 októberének elején ugyanis a szentendrei főesperes a veszprémi egyház nevében oklevélbe foglaltatta azon tiltakozást az esztergomi káptalannal, mely szerint Csák Máté familiárisai a veszprémi egyházmegye Bajon falvában öt éve erőszakkal lefoglalják a bortizedet és az állattized negyedét.³⁰ Az említett „öt év” az őszi időpont miatt éppen 1306-ra talál, az elvesztett javak pedig szerfelett kapóra jöhettek Visegrád őrségének ellátásában. Azt sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy Bajon Esztergom megyének a Duna jobb partjára eső felében feküdt,³¹ az eset tehát pontosan megfelel annak a helyzetnek, mely azt követően állt elő, hogy Csák Máté hídfőállást szerzett a mai Dunántúl területén. A következő évben aztán, 1307-ben, I. Károly Budát,³² Máté pedig – Komáromi Pál³³ halálát követően – Komáromot szerezte meg,³⁴ tovább erősítve hatalma

²³ 1304. nov. 1.: MES II. 544.

²⁴ 1305. febr. 5.: MES II. 552.

²⁵ (1303. jún. 3. u.): MES II. 520–521; 1304. nov. 1.: MES II. 544–545.

²⁶ 1306. jún. 27.: HO I. 101–102; vö. PÓR 1890, 224–227; KRISTÓ 1973, 70 és 123–124; KÁDÁR 2017, 127–129.

²⁷ *Ottokars Österreichische Reimchronik* 84210–84214 (MGH Dt. Chron. V/2. 1095); *Stájer rímes krónika* 321.

²⁸ 1306. jún. 23.: *Zichy okmt.* I. 112–113. és 1306. jún. 27.: HO I. 101–102.

²⁹ ZSOLDOS 2015, 471–472.

³⁰ 1310. okt. 4.: MNL OL DF 200 087, magyar nyelvű regesztáját lásd VeR 48. sz.

³¹ GYÖRFFY 1966–1998 II. 224–225.

³² *Chronici Hungarici compositio saeculi XIV.*, c. 193 (SRH I. 485); 1307. (jún. 1. u.): MNL OL DL 40 308; 1307. szept. 3.: AO I. 131–133.

³³ Személyére lásd KRISTÓ 1973, 119–120; TÓTH 2011, 40–42.

³⁴ 1307. aug. 14.: VMMS 83.

jelenlétét a Duna mentén. Ennek vetett véget 1317 nyarának végén és őszén I. Károly, amikor seregei előbb Visegrádot, majd Komáromot foglalták el az időközben „kedvelt hívé”-ből³⁵ „fő ellenségé”-vé³⁶ vált Csák Mátétól.³⁷

Mindezen események többé-kevésbé közismertek, alig van a korszaknak olyan részletesebb összefoglalása, amelyben ne kerülnének szóba. A rendelkezésünkre álló forrásanyag beszámol ugyanakkor egy további, jelentőségében Budához, Esztergomhoz vagy Visegrádhoz a legkevésbé sem mérhető, de mégiscsak a *medium regni* területén épült vár, Bajót sorsáról is; az alábbiakban ennek nyomon követésére teszünk kísérletet.

Az Esztergom megyei Bajót eredetileg Korlát fia Benedek birtoka volt.³⁸ Benedek a 13. század első negyedének emlékezetes szereplője: egyaránt szolgálta Imre királyt és II. Andrást, ám ez utóbbi egy 1221-ben kiadott okleveléből arról értesülünk, hogy a király száműzte és minden birtokától megfosztotta. Azt azonban, hogy mikor és mivel vonta a fejére II. András haragját, a király nem tartotta szükségesnek belefoglalni az okmány szövegébe, megteremtve ezzel a lehetőségét annak, hogy egymásnak ellentmondó történelmi rekonstrukciók kísérjék meg felvázolni azt a képet, amelyben Benedek karrierje, száműzetésének időpontja és oka ellentmondásoktól mentesen rajzolódik ki.³⁹ Az említett 1221. évi oklevél II. András azon döntését foglalta írásba, melynek értelmében visszaadja Benedek feleségének, Totának azokat a birtokokat, amelyeket férje még 1202-ben kötött le a számára hitbér gyanánt: az említett Bajótot, valamint a Benedek által Imre királytól adományul elnyert Martont,⁴⁰ azaz az egykor Sopron megye területén feküdt későbbi Nagymartont. Tota egyike az Árpád-kor név szerint ismert udvarhölgyeinek: eredetileg Imre király felesége, Aragóniai Konstancia kíséretének tagjaként érkezett az országba, s utóbb II. András második hitvesét, Jolántát is szolgálta.⁴¹ Fivérei, Simon és Bertrand idővel követték új hazájába, s a távoli országból érkező család története felkeltette a 13. század második felében tevékenykedő magyar történetírók érdeklődését: mind az V. István-kori krónikás, mind Kézai Simon részletesen foglalkozott azzal, olykor képzelőerővel hidalva át az ismeretek hézagait.⁴² Tota 1221 után eltűnik forrásainkból, javait pedig fivérei örökölték. 1230-ban már azok egyike, Simon pereskedett Nagymartonért,⁴³ s Bajót szintén Tota fivérei kezére kerülhetett, különben aligha fordulhatott volna elő, hogy másikat, Bertrاندot „bajóti Simon ispán fivére” (*Bertrannus frater Symonis comitis de Bayoth*) megfogalmazást alkalmazva nevezze meg IV. Béla egyik oklevelé.⁴⁴ Bertrand fiúörökös nélkül hunyt el valamikor 1276 után,⁴⁵ Simon két fiától, Simontól és Mihálytól azonban terebélyes rokonság származott le. A Bajótiak (Nagymartoniak) jól ismert történetének⁴⁶ jellemző vonása a kétlakiság: fenntartották jelenlétüket az ország közepén is,⁴⁷ birtokszerző törekvéseik igazi színtere azonban a Nyugat-Dunántúl volt, s vagyongyarapításuk eszköztárában a királyi

³⁵ Lásd pl. 1309. szept. 8.: MES II. 612.

³⁶ Lásd pl. 1317. szept. 30.: *Apponyi oklt.* I. 48.

³⁷ ENGEL 1988, 119–120; KRISTÓ 2003, 332–333.

³⁸ 1202. s. d.: UB I. 39–40.

³⁹ Korlát fia Benedek személyére legutóbb lásd ZSOLDOS 2022, 216–217, 390–393; MOLNÁR 2023, 252–257.

⁴⁰ 1221. s. d.: UB I. 81; vö. 1202. s. d.: UB I. 39–40.

⁴¹ ZSOLDOS 2005, 106–107.

⁴² *Chronici Hungarici compositio saeculi XIV.*, c. 52 (SRH I. 302–303) és *Simonis de Keza Gesta Hungarorum*, c. 91 (SRH I. 190–191).

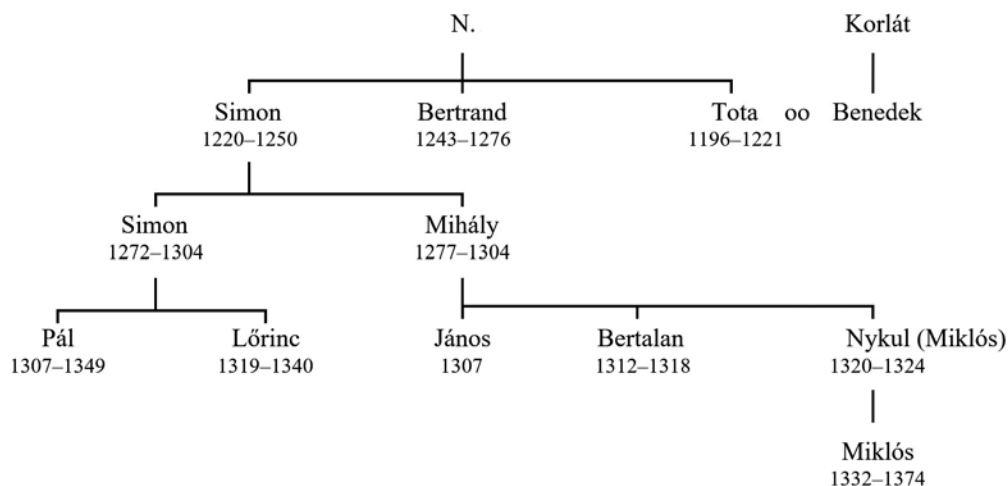
⁴³ 1230. s. d.: UB I. 122.

⁴⁴ 1244. okt. 31.: CDCr IV. 253, a szöveget az oklevél 1356. évi átírása tartotta fent (MNL OL DL 222), ennek alapján javítottam a közlés hibáit.

⁴⁵ (1276.) júl. 17.: UB II. 89; vö. ENGEL 2001 (Fraknoi [Nagymartoni, Gróf]).

⁴⁶ WERTNER 1889; PÓR 1889, 57–70; ZSOLDOS 2009b, 177–187.

⁴⁷ 1265. s. d.: MES I. 531; 1277. nov. 10.: MES II. 76; 1307. ápr. 27.: AO I. 124–125.

2. ábra. A Nagymartoni (Bajóti) rokonság. (ENGEL 2001 nyomán; vázlat, melyben a rokonságnak csak a tanulmányban megemlített tagjai szerepelnek)

Fig. 2. The Nagymartoni (Bajóti) family's kinship. (After ENGEL 2001; the outline features only those members of the kinship group who are mentioned in the study)

adomány, a vásárlás, a birtokcsere és a zálogbavétel egyaránt szerephez jutott.⁴⁸ Minden bizonnyal a kétlakiségben kereshető annak magyarázata, hogy a 13. század második felében Nagymartonban és Bajóton egyaránt várat építettek; az előbbit valamikor 1265 és 1289 között,⁴⁹ az utóbbit legkésőbb 1272 táján.⁵⁰ A várakkal azonban nem volt szerencsénk, mivel mindkettő viszonylag gyorsan romlásra jutott (2. ábra).

A Stájer rímes krónika hosszasan ecseteli, miként ostromolta meg Albert osztrák herceg 1289. évi hadjárata első szakaszában Nagymartont, miként indultak a Kőszegi fivérek a vár felmentésére, hogy aztán, kudarcot vallva, sorsára hagyják azt, s miként kényszerült így a család második magyarországi nemzedékéhez tartozó Simon és Mihály feladni az erősséget.⁵¹ 1291-ben aztán ott találjuk mindkettejüket III. András ausztriai hadjáratának résztvevői között.⁵² A háborút lezáró békeszerződés értelmében az osztrák határon fekvő, magánkézben lévő magyar várat le kellett rombolni,⁵³ s egy 1294-ben kiállított oklevélből arról értesülünk, hogy Nagymarton esetében a rendelkezést végre is hajtották; Simont és Mihályt III. András csupán azzal kárpótolta, hogy megerősítette őket azon birtokban, amelyet még II. András adományozott apjuknak.⁵⁴

Bajót vára teljesen más körülmények közepette dőlt romba. Az eseményről első ízben I. Károly egy 1317 októberében kiállított oklevelében olvashatunk,⁵⁵ másfél évtizeddel később

⁴⁸ 1223. s. d.: UB I. 91–92; 1232. s. d.: UB I. 140; 1243. jan. 24.: CDES II. 80–81; (1278.) aug. 23.: UB II. 116; 1287. dec. 1.: UB II. 205–206; 1288. nov. 6.: UB II. 212; 1298. febr. 17.: UB II. 313–314; 1298. nov. 2.: UB II. 318; 1299. s. d.: UB II. 329; 1301. okt. 17.: UB III. 4–5; 1304. ápr. 12.: UB III. 19–20; 1312. jan. 25.: UB III. 54–55; 1314. márc. 13.: UB III. 74. stb.

⁴⁹ FÜGEDI 1977, 103, 169.

⁵⁰ GYÖRFFY 1966–1998, II. 225. A vár csekély maradványai ma is azonosíthatók a falu középkori eredetű temploma mellett, lásd MRT 5 45 (2/3. tétel); vö. ZOLNAY 1956, 277–279.

⁵¹ Ottokars Österreichische Reimchronik 29841–30294 (MGH Dt. Chron. V/1. 393–398); Stájer rímes krónika 201–205.

⁵² 1294. júl. 20.: UB II. 293–294; a hadjáratra összefoglalóan lásd WERTNER 1916, 349–386; RUDOLF 2023, 460–469.

⁵³ 1291. aug. 28.: UB II. 251–253.

⁵⁴ 1294. júl. 20.: UB II. 293–294; vö. 1223. s. d.: UB I. 91–92.

⁵⁵ 1317. okt. 19.: MES II. 736–738.

aztán egy újabb oklevélben bukkan fel a történet,⁵⁶ s ez utóbbi lényeges elemekben különbözik az előzőtől. Az 1317. évi változat arról számol be, hogy Csák Máté egyik familiárisa, bizonyos Pázmány fia István fia Pető részt vett I. Károly Bajót nevű várának elfoglalásában (*in occupacione castri nostri Boyoth*), s ezért a király megfosztja minden birtokától, melyek közül hármat meg is nevez, mégpedig a Komárom megyei Léket,⁵⁷ Gyorokot és Szelecsént, melyeket Tamás esztergomi érseknek adományoz, mégpedig *personalis* adományként,⁵⁸ azaz a főpap személyének, s nem általa egyházának. Gyorok és a Szelőce néven is emlegetett Szelecsén valójában Nyitra megyében feküdt,⁵⁹ de ennek, szempontunkból, nincs különösebb jelentősége. Az már inkább felkeltheti figyelmünket, hogy az oklevél Pázmány fia István fia Petőt örökös nélkül meghalt személyként említi, amiből nagy biztonsággal lehet arra következtetni, hogy az elbeszélte eset, Bajót elfoglalása tudniillik, aligha történhetett közvetlenül az oklevél kiállítására előtt – emlékeztetőül: 1317. október 19-én kelt az oklevél –, indokolt korábbi, akár jóval korábbi időponttal számolni.

S valóban, a már említett másik, 1332. évi oklevél,⁶⁰ amint azt látni fogjuk, egyértelmű támpontot kínál a történetek idejének meghatározásához. Az okmány egy I. Károly király kancelláriája által írásba foglalt egyezség, melyet – a fivérét, Lőrinc zarándi ispánt, valamint unokafivérét, Nykul (azaz Miklós) fia Miklóst is képviselő – Nagymartoni Pál országbíró kötött Csák nembéli Márk fia István fia Péterrel (aki pedig fiai, László, Domokos és Péter nevében is eljár). A király előtt kötött egyezség lényege röviden abban foglalható össze: Nagymartoni Pál felhagy azzal, hogy az igazát keresse mindazon, hosszasan sorolt sérelmeiért, amelyeket István fia Péter vagy az apja követtek el ellene – ezek között említi meg Bajót nevű vára lerombolását (*dilapidacio et destructio castri sui Boyoth*) –, viszonzásképpen pedig István fia Péter lemond a Sopron megyei Kabold várában meglévő valamennyi jogáról a Nagymartoniak javára, és átadja nekik a néhai László király azon kiváltságlevelét, amelynek erejénél fogva az említett jogok megilletik őt és örököseit.

A történetben így módon felbukkanó Kabold várára István fia Péter valóban jogot formálhatott, miközben a Nagymartoniak maguk is rendelkeztek olyan királyi oklevéllel, melynek alapján sajátjuknak tudhatták a várat. A történet akkor kezdődik – ez alkalommal Kabold fordulatokban gazdag sorsának csak az 1332-ben kötött egyezség előzményeihez tartozó részleteit felidézve –, amikor 1280-ban IV. László király a soproni ispánsághoz tartozó Kabold várát Csák nembéli Márk fia István bakonyi ispánnak, valamint fivérének, Péternek adományozta,⁶¹ az 1332. évi egyezséget megkötő Péter apjának tehát, valamint a forrásainkból 1290 után eltűnő – minden bizonnyal örökösök hátrahagyása nélkül elhunyt – nagybátyjának.⁶² 1289-ben Kaboldot is elfoglalta Albert osztrák herceg,⁶³ aki az 1291. évi békeszerződésben ígéretet tett visszaadására,⁶⁴ ami meg is történt, ám nem a Csákok kapták vissza a várat, hanem III. András. Ennek háttérében leginkább az sejtethető, hogy a király érvénytelennek tekintette IV. László adományát, s ezért kerülhetett be az 1291. évi béke szövegébe: „a soproni ispánsághoz tartozó Kabold várát [...] magától értetődően és teljesen vissza fogja kapni a király úr”,⁶⁵ azaz III. András, aki tehát 1291-ben királyi várnak tekintette Kaboldot. Ahhoz, hogy ezt megtehesse – 1290. évi törvénye rendelkezésének megfelelően⁶⁶ –

⁵⁶ 1332. máj. 15.: UB IV. 116–118.

⁵⁷ GYÖRFFY 1966–1998, III. 436.

⁵⁸ A fogalomra lásd ZSOLDOS 2005, 34.

⁵⁹ GYÖRFFY 1966–1998, IV. 394, 466–467.

⁶⁰ 1332. máj. 15.: UB IV. 116–118.

⁶¹ 1280. aug. 19.: UB II. 144.

⁶² Vö. ENGEL 2001 (Csák nem 6. Trencsényi ág 1. tábla).

⁶³ *Ottokars Österreichische Reimchronik* 30552–30602. (MGH Dt. Chron. V/1. 401–402.); *Stájer rímes krónika* 208.

⁶⁴ 1291. aug. 28.: UB II. 252.

⁶⁵ 1291. aug. 28.: [i]tem castrum Coboltstorph ad comitatum Suproniensem pertinens [...] restituantur domino regi simpliciter et de plano – UB II. 252, a csekély módosítással idézett magyar szöveg Süttő Szilárd fordítása, lásd KÖBLÖS – SÜTTŐ – SZENDE 2000, 92.

⁶⁶ 1290: cc. 7–8. (UGDS I. 173–174.).

elegendő volt úgy döntenie: IV. László meg nem érdemelten és igazságtalanul adományozta el annak idején a várat a Csákoknak. 1298-ban mindenesetre valóban III. András kezén volt Kabold; ekkor adományozta el bizonyos Lamperg (Lamberg) ispánnak,⁶⁷ akinek azonosítása találgatásokra ad okot a történetírásban.⁶⁸ Lamperg talán III. András szolgálatában álló ausztriai személy lehetett: a király az Albert herceghez küldött követségekben szerzett érdemeit jutalmazta, s ugyanerre látszik utalni az adománylevél záradéka is, mely a magyarországi gyakorlatban szokatlannak számít.⁶⁹ Tény mindenesetre, hogy a Nagymartoniak Kaboldra vonatkozó adománylevele – mintegy felvéve a vár birtoklástörténetének az 1298. évi adományt követően elejtett fonálát – előadja, hogy Kaboldot az 1332-ben egyezséget kötő Nagymartoni Pál országbíró apja, Simon ispán vásárolta „a németektől” (*a Theotonicis*), de „a király hatalmas hűtlenei” idején elvették a Nagymartoniaktól az erősséget.⁷⁰ Kabold megvásárlásának időpontját illetően azok az adataink kínálnak támpontokat, melyek szerint 1307-ben már Simon fia, Nagymartoni Pál vásárol földet unokatestvérével, Mihály fia Jánossal együtt Bajót mellett,⁷¹ apáik viszont 1304 áprilisában bukkannak fel utolsó ízben forrásainkban,⁷² így az említett „németek” – talán az 1298. évi adományos Lamperg vagy utódai – a legnagyobb valószínűséggel a 14. század első éveiben adhatták el a várat Nagymartoni Simonnak. Az ugyanakkor, hogy kit vagy kiket takar a sejtelmes „a király hatalmas hűtlenei” kifejezés, pontosan meghatározható: Kőszegi Iván unokájáról, Gergely fia Andrásról van szó, akitől I. Károly oldalára átvált korábbi familiárisa, Köcski Sándor – egyébiránt Nagymartoni Pál sógora⁷³ – foglalta el Kaboldot a király számára.⁷⁴ Ez minden bizonnyal Kőszegi András 1319. évi lázadásának leverésekor történt,⁷⁵ amikor Nagymartoni Pál maga is I. Károly oldalán harcolt, s egyebek mellett ezen szolgálata jutalmaképpen kapta vissza ő és testvére, Lőrinc a királytól Kaboldot.⁷⁶ Így állt elő az a kényelmetlen helyzet, amelyben Csák nembéli Márk fia István fiai és a Nagymartoniak egyaránt a magukénak tudhatták Kabold várát: I. Károlyt ugyanis III. András IV. László 1280. évi adományát érvénytelenítő döntése – melynek forrásainkban egyébként sincs nyoma, s csak a fejleményekből következtethetünk egykori létére – nyilvánvalóan semmire sem kötelezte.

Új szempontokat felvető forrásaink nyomon követése következtében, ahogy az már a hasonló esetekben gyakorta megesik, történetünk szálai meglehetősen összekuszálódtak, ideje megpróbálkozni kibogozásukkal. Bajót vára minden kétséget kizáróan az Esztergom megyében „Bajótiak” néven számontartott, a Nyugat-Dunántúlon pedig „Martoniak”-ként, illetve „Nagymartoniak”-ként emlegetett rokonság birtokában volt. Arra, hogy 1317-ben I. Károly oklevelében mégis királyi várként tűnik fel, többféle magyarázat felmerülhet: az ok éppúgy lehet egyszerű tájékozatlanság, mint – s talán még inkább – az a megfontolás, hogy egy olyan vár, amelynek elfoglalásában tevékeny szerepet játszott az oklevél szövege szerint I. Károly által „hűtlen”-nek és „lázdó”-nak tekintett Csák Máté egyik familiárisa, csakis királyi vár lehetett,⁷⁷ hiszen éppen háború dúlt Károly és Máté között: az oklevelet 1317. október 19-i keltezéssel látták

⁶⁷ 1298. márc. 29.: UB II. 314.

⁶⁸ WERTNER 1915, 61; vö. azonban RUDOLF 2023, 504 (235. sz. jegyz.); ill. FÜGEDI 1977, 147.

⁶⁹ 1298. márc. 29.: hoc tamen specialiter declarato, quod si idem comes Lamberg et sui heredes nobis et nostris heredibus vel posteris debitam non servarent fidelitatem vel suos non impenderent, ut de iure tenentur famulatus, predictum castrum Kobold ab eodem comite Lamperg vel filiis suis nos et filii nostri liberam habebimus auferendi seu recipiendi facultatem – UB II. 314.

⁷⁰ 1319. jún. 18.: UB III. 121.

⁷¹ 1307. ápr. 27.: AO I. 124–125.

⁷² 1304. ápr. 12.: UB III. 19–20.

⁷³ 1328. febr. 20.: HO I. 155–158.

⁷⁴ 1325. dec. 4.: HO I. 140; 1327. dec. 10.: HO I. 151–152.

⁷⁵ ENGEL 1988, 126.

⁷⁶ 1319. jún. 18.: UB III. 121–122.

⁷⁷ Ugyan erre vall, hogy az oklevelben szó esik még királyi lovak elrablásáról (1317. okt. 19.: MES II. 737), ami azonban nem magától értetődően tartozik Bajót elfoglalásának történetéhez.

el,⁷⁸ s a király szeptember elejétől – egy rövid megszakítással – két hónapon keresztül Komárom alól keltezte okleveleit, Máté ellenében ostromolva a várat az időszak nagy részében.⁷⁹ Utaltam már arra, hogy Bajót várának elfoglalása 1317-nél korábban történhetett, miként arra is, hogy e tekintetben az 1332. évi Nagymartoni–Csák-egyezség kínál újabb támpontokat. Ez utóbbi okmány Bajót lerombolásáról, s nem elfoglalásáról tesz említést, Csák Máté (vagy familiárisa) helyett pedig félreérthetetlenül Csák nembéli Márk fia István és fiai az elkövetők. Márk fia István 1307 novemberének végén szerepel utoljára forrásainkban,⁸⁰ s nem sokkal később meg is halhatott, mivel I. Károly második koronázásán már fiai, Péter és Márk vettek részt,⁸¹ értelemszerűen a király híveiként. Bajót lerombolása tehát 1309 júniusának közepe előtt történt, mivel nincs okunk kétségbe vonni, hogy Márk fia István valóban részese volt annak (esetleg fiaival együtt). A közelebbi időpont meghatározását az teszi lehetővé, hogy Nagymartoni Pál 1307 áprilisában, amint az más összefüggésben szóba került már, egy földet vett meg Bajót mellett,⁸² ezt követően azonban másfél évtizeden át csak a Nyugat-Dunántúlon találkozunk vele. Észszerűnek látszik mindebből arra következtetni, hogy Bajót pusztulására 1307 áprilisa után és 1309 júniusa előtt került sor, talán az előbbihez közelebbi időpontban. Az 1317. évi oklevél Csák Máté familiárisát és Bajót elfoglalását említi, 1332-ben ellenben Csák nembéli Márk fiáról és unokáiról, valamint a vár lerombolásáról olvashatunk, ám az ellentmondás könnyen feloldható: a két Csák alkalmi együttműködéséről lehet szó, s miután elfoglalták várat, úgy tűnik, lerombolták.

Egyetlen kérdés maradt nyitva: miért történt mindez? A magától értetődőnek tűnő választ az elkövetők személye kínálja fel, hiszen nehéz lenne abban bármi szokatlant találni, hogy egy oligarcha elfoglal egy útjában lévő várat, majd lerombolja, ha azt látja hasznosnak a maga szempontjából, márpedig Csák Máté a 13–14. század fordulója körüli évtizedek alighanem leghatalmasabb oligarchája volt. Unokafivére, Márk fia István ugyan összehasonlíthatatlanul kisebb formátummal rendelkezett – hamisítvány az a III. András nevében kiállított oklevél, melynek szövege szerint a király állítólag országa „igen erős zsarnoka”-ként (*fortissimus tyrannus regni nostri*) jellemezte volna⁸³ –, adataink mégsem hagynak kétséget afelől, hogy neki sem okozott álmatlan éjszakákat, ha erőszakhoz kellett nyúlania akarata érvényesítése érdekében.⁸⁴

A kérdésre valamivel összetettebb válasz is adható azonban. Az imént megemlített motívumok megtarthatók, a kép mégis árnyaltabb lesz, ha azt a körülményt szintén figyelembe vesszük, hogy a Nagymartoniak Bajót pusztulása idején – s azt követően is még egy ideig – Kőszegi Iván, majd unokája és utóda, Gergely fia András familiárisai voltak. Az az oklevél, mely már 1285-re vonatkozóan Kőszegi Iván fivére, Miklós vezető familiárisai között szerepelteti Nagymartoni Pál apját és nagybátyját, martoni Simon és Mihály ispánokat, hamisítvány ugyan,⁸⁵ és nem perdöntő az sem, hogy ugyanők 1289-ben, Albert osztrák herceg hadjárata idején, amint arról szó esett, a Kőszegiektől remélték ostromolt nagymartoni váruk felmentését. Az már inkább eldönti a kérdést, hogy a Kőszegi András által a magáénak tudott Sopron megyében Nagymartoni Pál és egyik unokatestvére, Mihály fia Bertalan önkényesen lefoglalták a soproni ispánsághoz tartozó egyik vámot, ami aligha történhetett meg Gergely fia András jóváhagyása nélkül. Még beszédesebb, hogy erről abból a levélből értesülünk, melyet I. Károly frissen kinevezett soproni ispánja intézett „atyafiához és igen kedves barátjához Henrik fia János ispánhoz”, tőle várva segítséget ahhoz, hogy

⁷⁸ 1317. okt. 19.: MES II. 736–738.

⁷⁹ ENGEL 1988, 119–120, 138; SPEKNER 2015, 145.

⁸⁰ 1307. nov. 21.: MES II. 579–580.

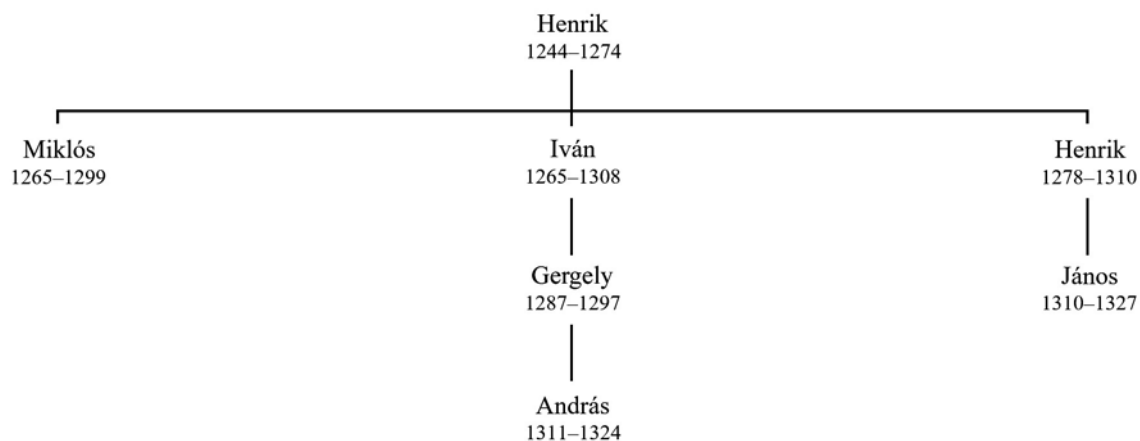
⁸¹ 1309. jún. 15.: *Acta Gentilis* 305.

⁸² 1307. ápr. 27.: AO I. 124–125.

⁸³ 1295. jan. 13.: ÁÚO XII. 566; vö. RA 4005. sz.

⁸⁴ 1301. ápr. 9.: AO I. 9; 1304. ápr. 17.: RDES I. 146–147; 1304. máj. 30.: *Zala vm. oklt.* I. 122–125; 1307. nov. 21.: MES II. 579–580.

⁸⁵ 1285. jún. 16.: UB II. 191–192; vö. SZENTPÉTERY 1916, 41–47; RP 222. sz.

3. ábra. A Héder nembéli Kőszegiek. (ENGEL 2001 nyomán; vázlat, melyben a rokonságnak csak a tanulmányban megemlített tagjai szerepelnek)

Fig. 3. The Kőszegi of the Héder kindred (*genus*). (After ENGEL 2001; the outline features only those members of the kinship group who are mentioned in the study)

az említett vámot visszakapja és Gergely fia András ellene irányuló fenyegetései is megszűnjenek.⁸⁶ Az említett Henrik fia János nagy biztonsággal azonosítható Kőszegi Iván fivérének, Henriknek a fiával, Jánossal, s ha az ő befolyásától remélte Pottendorfi Rudolf egyrészt Gergely fia András okozta gondjai enyhítését, másrészt a vám visszaszerzését, az nem jelenthet mást, minthogy a bepanaszolt Nagymartoniak András familiárisai voltak, legalábbis akkor még, amikor a vámrátették a kezüket. Időközben azonban I. Károly oldalára álltak,⁸⁷ s ezért kérte azt a soproni ispán Kőszegi Jánostól: bírja rá a királyt, hogy adjon parancsot a Nagymartoniaknak a vám visszaadására. A levél írása idején, úgy látszik, Pottendorfi Rudolf még nem értesült arról, hogy I. Károly és Henrik fia János között újabb háborúság tört ki (3. ábra).⁸⁸

Mindezek figyelembevételével a Bajót ellen Csák Máté és Márk fia István által valamikor 1307–1308 táján intézett támadás aligha tartható másnak, mint Esztergom (és Visegrád) 1306. évi elfoglalását követő akciónak, amelynek célja Kőszegi Iván familiárisainak, a Bajótiaknak (Nagymartoniaknak) a kiszorítása volt az ország közepéről, minden bizonnyal I. Károly tudtával és helyeslésével. A Bajót pusztulásáról tudósító oklevelek kiadása idején azonban már más volt a helyzet: 1317-ben Csák Máté a király fő ellenségének számított, 1332-ben pedig Nagymartoni Pál hűségese országbírája volt évek óta, s az efféle fordulatok időről-időre átfomálják egy-egy eseménynek az emlékezetben őrzött képét.

IRODALOM

- Acta Gentilis* *Acta legationis cardinalis Gentilis, 1307–1311. Monumenta Vaticana historiam regni Hungariae illustrantia. Series prima. Tomus secundus. Budapestini 2000².*
- AO *Anjou-kori okmánytár. Codex diplomaticus Hungaricus Andegavensis I–VII. Szerk.: Nagy Imre – Nagy Gyula. Budapest 1878–1920.*

⁸⁶ (1317.) nov. 26.: *Sopron vm. oklt.* I. 79–81.

⁸⁷ 1319. jún. 18.: UB III. 121–122.

⁸⁸ Vö. pl. 1317. dec. 20.: CDCr VIII. 439–442. (1316. dec. 20-i kelettel).

- Apponyi oklt. *A Pécz nemzetség apponyi ágának az Apponyi grófok családi levéltárában őrizett oklevelei I. 1241–1526.* Szerk.: Kammerer Ernő. Budapest 1906.
- ÁÚO *Árpád-kori új okmánytár. Codex diplomaticus Arpadianus continuatus I–XII.* Közzé teszi Wenzel Gusztáv. Pest–Budapest 1860–1874.
- Chronici Hungarici compositio saeculi XIV* *Chronici Hungarici compositio saeculi XIV.* Praefatus est, textum recensuit, annotationibus instruxit Alexander Domanovszky in SRH I. 217–505.
- CD *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis I–XI.* Studio et opera Georgii Fejér. Budae 1829–1844.
- CDES *Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae I–II.* Ed.: Marsina, Richard. Bratislavae 1971–1987.
- CDCr *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae II–XV.* Collegit et digessit T[adija] Smičiklas. Zagrabiae 1904–1934.
- Csáky oklt. *Oklevéltár a gróf Csáky család történetéhez I/1–2.* Szerk.: Bártfai Szabó László. Budapest 1919.
- ENGEL 1988 ENGEL Pál: Az ország újraegyesítése. I. Károly küzdelmei az oligarchák ellen (1310–1323) (La réunification de la Hongrie. Les luttes Charles Ier contre les oligarques, 1310–1323). *Századok* 122 (1988) 89–146.
- ENGEL 2001 ENGEL Pál: *Magyarország világi archontológiája 1301–1457 – Középkori magyar genealógia. (Secular Archontology of Hungary 1301–1457).* Magyar Középkori Adattár CD-ROM. Budapest 2001.
- FÜGEDI 1977 FÜGEDI Erik: *Vár és társadalom a 13–14. századi Magyarországon.* Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 82. Budapest 1977.
- GYÖRFFY 1966–1998 GYÖRFFY György: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. Geographia historica Hungariae tempore stirpis Arpadianae² I–IV.* Budapest 1966–1998.
- HO *Hazai okmánytár. Codex diplomaticus patrius I–VIII.* Kiadják: Nagy Imre – Paur Iván – Ráth Károly – Véghely Dezső. Győr – Budapest 1865–1891.
- KARÁCSONYI 1995 KARÁCSONYI János: *A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig.* Budapest 1995².
- KÁDÁR 2017 KÁDÁR Tamás: Harcban a koronáért. (II.) I. Károly (Róbert) király uralkodásának 1306–1310 közötti szakasza. In: *Történeti Tanulmányok XXV.* Szerk.: Miru György – Novák Ádám – Bacsa Balázs Antal. Acta Universitatis Debreceniensis. Series Historica LXIX. Debrecen 2017, 126–192.
- KÖBLÖS – SÜTTŐ – SZENDE 2000 KÖBLÖS József – SÜTTŐ Szilárd – SZENDE Katalin: *Magyar békeszerződések 1000–1526.* Pápa 2000.
- KRISTÓ 1973 KRISTÓ Gyula: *Csák Máté tartományúri hatalma.* Budapest 1973.
- KRISTÓ 2003 KRISTÓ Gyula: I. Károly király harcai a tartományurak ellen (1310–1323) (The struggles of Charles I against the oligarchs, 1310–1323). *Századok* 137 (2003) 297–347.

- KUMOROVITZ 1971 KUMOROVITZ Lajos Bernát: Buda (és Pest) „fővárossá” alakulásának kezdetei (Die Anfänge des Hauptstadtwerdens von Buda [und Pest]). *Tanulmányok Budapest Múltjából* 18. Szerk.: Tarjányi Sándor. Budapest Várostartörténeti Monográfiái XXVII. Budapest 1971, 7–53.
- LENKEY – ZSOLDOS 2003 LENKEY Zoltán – ZSOLDOS Attila: *Szent István és III. András. Párhuzamos életrajzok*. Budapest 2003.
- MES *Monumenta ecclesiae Strigoniensis* I–III. Collegit et edidit Ferdinandus Knauz, Ludovicus Crescens Dedek. Strigonii 1874–1924., IV. Ad edendum praeparaverunt Gabriel Dreska, Geysa Érszegi, Andreas Hegedús, Tiburcius Neumann, Cornelius Szovák, Stephanus Tringli. Strigonii – Budapestini 1999.
- MGH Dt. CHRON. *Monumenta Germaniae Historica. Deutsche Chroniken*.
- MNL OL DF Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Diplomatikai Fényképgyűjtemény
- MNL OL DL Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Diplomatikai Levéltár
- MOLNÁR 2023 MOLNÁR Péter: *Kézai Simon „hun–magyar alkotmánytana”. Egy elképzelés vélt és valós külföldi forrásai, hazai fogalmi háttere és politikai közege*. Arpadiana XII. Budapest 2023.
- MRT 5 HORVÁTH István – H. KELEMEN Márta – TORMA István: *Komárom megye régészeti topográfiája. Esztergom és a dorogi járás*. Magyarország régészeti topográfiája 5. Budapest 1979.
- Ottokars Österreichische Reimchronik* *Ottokars Österreichische Reimchronik*. Ed.: Josephus Seemüller. MGH Dt. Chron. V/1–2. Hannoverae 1890–1893.
- PÓR 1889 PÓR Antal: A Nagy-Martoniak. *Turul* 7 (1889) 57–70.
- PÓR 1890 PÓR Antal: Bogár István és Bogárfia Márton. *Századok* 24 (1890) 217–230.
- RA *Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. Regesta regum stirpis Arpadianae critico-diplomatica* I/1–II/4. Szerk.: Szentpétery Imre – Borsa Iván. Budapest 1923–1987.
- RDES *Regesta diplomatica nec non epistolaria Slovaciae* I–II. Ad edendum praeparavit Vincent Sedlák. Bratislavae 1980–1987.
- RP *Az Árpád-kori nádorok és helyetteseik okleveleinek kritikai jegyzéke. Regesta palatinorum et vices gerentium tempore regum stirpis Arpadianae critico-diplomatica*. Szerk.: Szócs Tibor. A Magyar Országos Levéltár Kiadványai II. Forráskiadványok 51. Budapest 2012.
- RUDOLF 2023 RUDOLF Veronika: *Közép-Európa a hosszú 13. században. Magyarország, Csehország és Ausztria hatalmi és dinasztikus kapcsolatai 1196 és 1310 között*. Arpadiana XV. Budapest 2023.
- Simonis de Keza Gesta Hungarorum* *Simonis de Keza Gesta Hungarorum*. Praefatus est, textum recensuit, annotationibus instruxit Alexander Domanovszky in SRH I. 131–194.

- SKORKA 2018 SKORKA Renáta: A Szent Korona kalandos körutazása az interregnum éveiben (1301–1310) (The adventurous trip of the holy crown around the realm in the years of the interregnum [1301–1310]). In: *A Szent Korona hazatér. A magyar korona tizenegy külföldi útja (1205–1978)*. Szerk.: Pálffy Géza. Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések. Budapest 2018, 91–121.
- Sopron vm. oklt. *Sopron vármegye története*. Oklevéltár I–II. Szerk.: Nagy Imre. Sopron 1889–1891.
- SPEKNER 2015 SPEKNER Enikő: *Hogyan lett Buda a középkori Magyarország fővárosa? A budai királyi székhely története a 12. század végétől a 14. század közepéig* (How did Buda become the capital of medieval Hungary? History of the royal seat in Buda from the end of the 12th to the middle of the 14th century). Monumenta Historica Budapestinensia XVII. Budapest 2015.
- SRH *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum* I–II. Edendo operi praefuit Emericus Szentpétery. Az Utószót és a Bibliográfiát összeállította, valamint a Függelékben közölt írásokat az I. kiadás anyagához illesztette Szovák Kornél és Veszprémy László. Budapest 1999.
- Stájer rímes krónika* Ottokar aus der GAAL: *Stájer rímes krónika (részletek)*. Fordította, bevezető tanulmánnyal és kommentárokkal közreadja Bagi Dániel. A fordításban közreműködött Orsós Julianna. Arpadiana XI. Budapest 2023.
- IFJ. SZABÓ 1916 IFJ. SZABÓ Aladár: Venczel és Ottó királyok oklevelei. *Turul* 34 (1916) 13–46.
- SZENTPÉTERY 1916 SZENTPÉTERY Imre: *A borsmonostori apátság árpádkori oklevelei*. Budapest 1916.
- SZŰCS 1993 SZŰCS Jenő: *Az utolsó Árpádok*. História Könyvtár. Monográfiák 1. Budapest 1993.
- TÓTH 2011 TÓTH Krisztina: A Szécs nemzetség és rokoni kapcsolatai. *Turul* 84 (2011) 37–42.
- UB *Urkundenbuch des Burgenlandes und der angrenzenden Gebiete der Komitate Wieselburg, Ödenburg und Eisenburg* I–V. Bearb. von Wagner, Hans – Lindeck-Pozza, Irmtraut *et al.* Graz – Köln – Wien 1955–1999.
- UGDS *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen* I–VII. Bearb. von Zimmermann, Franz – Werner, Carl *et al.* Hermanstadt – Köln – Wien – Bucureşti 1892–1991.
- VEr *Veszprémi regeszták (1301–1387)*. Összeállította Kumorovitz L. Bernát. Magyar Országos Levéltár Kiadványai II. Forráskiadványok 2. Budapest 1953.
- VMMS *Výsady miest a mestečiek na Slovensku* I (1238–1350). Ed.: Juck, Lubomír. Bratislava 1984.
- WERTNER 1889 WERTNER, Moritz: *Die Grafen von Mattersdorf–Forchtenstein*. Wien 1889.

- WERTNER 1896 WERTNER Mór: A Csák nemzetség hont–esztergommegyei ága. *Turul* 14 (1896) 136–139.
- WERTNER 1904 WERTNER Mór: Újabb nemzetségi kutatások I. 3. Bána. *Turul* 22 (1904) 29–35.
- WERTNER 1915 WERTNER Mór: Magyar segítőcsapat a göllheimi csatában (1298. július 2.) *Hadtörténelmi Közlemények* 16 (1915) 59–84.
- WERTNER 1916 WERTNER Mór: Az 1291. évi magyar–osztrák hadjárat. *Hadtörténelmi Közlemények* 17 (1916) 349–386.
- Zala vm. oklt. *Zala vármegye története. Oklevéltár I–II.* Szerk.: Nagy Imre – Véghely Dezső – Nagy Gyula. Budapest 1886–1890.
- Zichy okmt. *A zichi és vásonkeői gróf Zichy család idősb ágának okmánytára I–XII.* Szerk.: Nagy Imre – Nagy Iván – Véghely Dezső – Kammerer Ernő – Lukcsics Pál. Pest–Budapest 1872–1931.
- ZOLNAY 1956 ZOLNAY László: Román kori templom a Komárom megyei Bajóton (Un église en style roman à Bajót, comitat Komárom). *Művészettörténeti Értesítő* 5 (1956) 277–279.
- ZSOLDOS 2005 ZSOLDOS Attila: Az Árpádok és asszonyaik. A királynéi intézmény az Árpádok korában. Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 36. Budapest 2005.
- ZSOLDOS 2009a ZSOLDOS Attila: Anjou Károly első koronázása. In: *Auxilium Historiae. Tanulmányok a hetvenesztendős Bertényi Iván tiszteletére.* Szerk.: Körmendi Tamás – Thoroczkay Gábor. Budapest 2009, 405–413.
- ZSOLDOS 2009b ZSOLDOS Attila: A Nagymartoniak: egy aragóniai család Magyarországon. In: *Királylányok messzi földről. Magyarország és Katalónia a középkorban.* Szerk.: Marina Miquel – Ramon Sarobe – Makk Ferenc – Tóth Csaba. H. é. n. [Budapest 2009.] 177–187.
- ZSOLDOS 2015 ZSOLDOS Attila: Óbuda urai a 14. század első felében (Lords of Óbuda in the first half of the 14th century). In: *In medio regni Hungariae. Régészeti, művészettörténeti és történeti kutatások „az ország közepén” (Archaeological, Art Historical, and Historical Researches “in the Middle of the Kingdom”).* Szerk.: Benkő Elek – Orosz Krisztina. Budapest 2015, 471–484.
- ZSOLDOS 2022 ZSOLDOS Attila: *Az Aranybulla királya.* Székesfehérvár 2022.

STRUGGLES IN THE MIDDLE PART OF THE REALM

Attila Zsoldos

Most of the struggles for the restoration of the pre-eminence of royal power in the Kingdom of Hungary that were waged around the turn of the 14th century took place in that realm’s peripheral territories, where the power bases of those oligarchs who opposed the monarch were to be found. Struggles waged in the middle part of the country were first and foremost for possession of Esztergom Castle, Visegrád Castle, and the town of Buda. The study presents the story of a less-known event in this part, namely that of the destruction of Bajót Castle in Esztergom County.

The fortress was in the hands of the Nagymartoni family, members of which served the Kőszegis, oligarchs in Western Transdanubia, up to 1317. Analysis of documents from 1317 and 1332 telling of the castle's destruction shed light on the circumstance that the capture and demolition of Bajót was a joint move by Máté Csák, who at that time was a supporter of King Charles I of Hungary (r. 1301–1342), and István, son of Máté Csák's cousin Márk Csák. Having managed to capture Esztergom from Iván Kőszegi in 1306, their goal was to expel his followers from the middle part of the realm.

BENKŐ ELEK, a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagja, a HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont Régészeti Intézetének kutatóprofesszora 2024 augusztusában tölti be 70. életévét. Benkő Elek tudományos tevékenységét mindenkor az igényesség, a sokoldalú érdeklődés és a friss irányzatok megismerésére, az eredmények összegzésére való törekvés jellemzi, szemléletét jól tükrözik Madách Imrének a kötet mottójául választott szavai. A jeles alkalomból barátai, kollégái, tisztelői e tanulmánykötettel köszöntik az ünnepeltet.

ELEK BENKŐ, a full member of the Hungarian Academy of Sciences and a research professor at the Institute of Archaeology of the HUN-REN Research Centre for the Humanities, is set to celebrate his seventieth birthday in August 2024. His scientific work has at all times been characterised by intellectual rigour, wide-ranging interests, a desire to learn about new lines of enquiry, and efforts to summarise findings. Elek Benkő's approach is well reflected in the words of Imre Madách chosen as the motto of this book. This volume of studies has been made for him by friends, colleagues, and admirers, to celebrate the special occasion his birthday will represent.

HUN
REN

BÖLCSEZETTUDOMÁNYI
KUTATÓKÖZPONT
RÉGÉSZETI INTÉZET

MTA
Kiváló Kutatóhely

MTA

MAGYAR
TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA

ARCHAEOLINGUA

